ISTORIJA
CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI
Knjiga III

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i književnost − Podgorica

Biblioteka
POSEBNA IZDANJA
Knj. 5

Urednici
Adnan Čirgić
Aleksandar Radoman

Recenzenti
Radoslav Rotković
Krsto Pižurica

ISTORIJA CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI

Knjiga III

Milorad NIKČEVIĆ

CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST OD 1852. DO 1918.

Podgorica, 2012.

Aneli, Nenadu i Ani
za nesebičnu ljubav i podršku

SADRŽAJ

GLAVA PRVA
RAZDOBLJE ROMANTIZMA, REALIZMA I MODERNE U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI 13

UVOD 15

POLITIČKI I DRUŠTVENI OKVIR NASTANKA KNJIŽEVNOSTI 33

Književno-kulturna središta 33
Uloga i značaj novopokrenutih štamparija 57
Književni časopisi, almanasi, kalendari i druge periodične publikacije 64
Izvanjci, inostranci i kulturno-književni dodiri s drugima 91
Značaj i uloga Sima Matavulja u Crnoj Gori kao izvanjca 116
Uticaj izvanjaca na crnogorski jezik 119

GLAVA DRUGA
POEZIJA DRUGE POLOVINE XIX I POČETKA XX VIJEKA 125

UVOD 127

PJESNIŠTVO EPSKOGA NARODNOG RUHA 135

Savo M. Martinović (1808–1896) 135
Mirko Petrović (1820–1867) 136
Jovan Sundečić (1825–1900)
Pjesnik integracionoga *slavjanstva* 138
Stefan Perović Cuca (1830–1857) 146
Filip Radičević (1839–1917) 151
Nikola I Petrović Njegoš (1841–1921) 154
Đuko Sredanović (1813–1864), Maksim Šobajić (1836–1917), Nikola Bastać (oko 1848–1898), Ilija Hajduković (1858–1916) .. 178
Jovan Magovčević (1876–1941) Mićun Pavićević (1879–1949) . 178

PJESNIČKA EKSPANZIJA KRAJEM XIX I U OSVITU XX VIJEKA 183
Na stazama Nikole I Petrovića - sljedbenici i epigoni -..... 183
Risto Milić (1842–1910)..... 186
Radoje G. Roganović Crnogorac (1851–1899)..... 186
Živko Dragović (1856–1928)..... 188
Jovan Popović Lipovac (1856–1919)..... 189
Filip J. Kovačević (1860–1922)..... 191
Nikola St. Ljubiša (1868–1919)..... 194
Jovan Roganović (1870–1920) 198
Novica Nikolić (1871–1942)..... 200
Radomir Krivokapić Orlinski (1876–1938)..... 202
Ljubomir A. Bulatović Ibrijski (1877–1942) 204
Tomo Oraovac (1853–1939), Dimitrije Jevtović Polimac (1876–1944), Čedomir Pavić (1881–1914), Marko Vrbica (?)..... 206
PREGLED POEZIJE ZA ĐECU 209
Začeci poezije za đecu i njeni predstavnici..... 209

GLAVA TREĆA
PROZA DRUGE POLOVINE XIX I POČETKA XX VIJEKA 223

UVOD 225
Crnogorska pripovijetka kao književni žanr – žanrovski rasponi / mogućnosti i ograničenja / podjela – 226
Počeci crnogorske pripovijetke – Njegoševa pripovijetka – *Ukrštaji tema i motiva na razmeđu starije i novije književnosti* ... 237
PRIPOVJEDNA ZBILJA STEFANA MITROVA LJUBIŠE I MARKA MILJANOVA POPOVIĆA 253
Stefan Mitrov Ljubiša (1822–1878)..... 253
Marko Miljanov Popović (1833–1901)..... 289
NA STAZAMA STEFANA M. LJUBIŠE, MARKA MILJANOVA POPOVIĆA I VUKA S. KARADŽIĆA 303
Retrogradna poetika Vuka S. Karadžića i postnjegoševska narativna književnost 306
Pojava pripovjedaka u ***Orliću***: „S. J. Zdravković“/Jovan Sundečić kao pripovjedač 322
Dominacija pripovijetke iz narodnoga života – Cetinjska književna škola/Salon knjaza Nikole I Petrovića Njegoša –..... 328

A. FOLKLORNE I DIDAKTIČKE PRIPOVIJETKE 331
Luka Jovović (1865–1944) 333
Savo P. Vuletić (1871–1945) 342
Andrija P. Jovićević (1878–1939) 349
Joko Todorov Vukčević, Luka P. Kažić, Savo St. Radulović, Ljubomir A. Bulatović Ibrijski, V. Zorić, „Oliver“ 355
Miloš Velimirović (1848–1920) 357
Novica Kovačević Grahovski (1861–1910) 359
U zrelijim narativnim prostorima krajem XIX i početkom XX vijeka 364
Ilija N. Hajduković (1858–1916) 365
Filip J. Kovačević (1860–1922) 366
Đuro T. Perović (1860–1894) 368
Ilija Zlatičanin (1860–1941) 370
Jovo Zagora 374
Jovan Jošo F. Ivanišević (1868–1944) 374
Stevan Dučić (1874–1918) 382
Nikola Kujačić Korjenić (1874–1938) 384
Krsto V. Marković (1882–1902) 386
B. ISTORIJSKE PRIPOVIJETKE 389
Risto Bošković (1815–1903) 396
Marko Dragović (1851–1918) Živko Dragović (1854–1928) 397
M. L. Ivanišević, Novica Nikolić (1871–1942), Leontije Ninković (1873–1947) 399
C. ANEGDOTSKE I HUMORISTIČKO-SATIRIČNE PRIPOVIJETKE 403
Mihailo Vukčević/Milo Vojvodić (1873–1945) 405
Milutin Tomić/Nikac od Rovina (1882–1945) 409
IZMEĐU TRADICIJE I SAVREMENOSTI 415
Simo Šobajić (1878–1916) 419
Borislav Sl. Minić (1879–1929) 424
Petar M. Luburić (1885–1917) 431
Radovan Perović Tunguz Nevesinjski (1879–1944) 434
MODERNISTIČKI IMPULSI I AVANGARDNE TEŽNJE 441
Dušan S. Đukić (1883–1927) 443
Nikola P. Škerović (1884–1927) 452
JEZIK CRNOGORSKIH PRIPOVJEDAČA 455

OD TRADICIONALNOGA CRNOGORSKOG KA VUKOVSKOME *SRPSKOM* JEZIKU 459
Prelazni period (1830–1900) 459

GLAVA ČETVRTA
CRNOGORSKI BOKOKOTORSKI I PLJEVALJSKI KNJIŽEVNI KRUG 465

JEDINSTVO PROSTORA I DUHOVNOGA ZAVIČAJA CRNE GORE I BOKE KOTORSKE I PLJEVALJSKOGA KNJIŽEVNOG KRUGA 467
Boka Kotorska – kolijevka zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije 477
Boka Kotorska – na kulturnim i književnim usponima ranijih vjekova 485
Književna i kulturna dekadansa Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka 496

BOKOKOTORSKI KRUG PISACA 499
Ivan Rupčić (1755–1846), Pavo Kamenarović (1821–1903), Josip Đurović (1827–1883) 499
Srećko Vulović Peraštanin (1840–1900) 501
Marko Car (1859–1953) 506
Mitar Ivelić (1865–1892) 517
Ida Verona (1865–1925) 520
Vicko Tripković Podnopoljski (1870–1938) 525
Veljko Radojević (1868–1959) 529
Aleksandar Lj. Mitrović (1870–1921) 530

PLJEVALJSKI KRUG PISACA 533
Lazar Komarica/Komarčić (1839–1909) 534
Marko S. Popović Rodoljub (1869–1936) 539
Stevan I. Samardžić (1877–1910) 544

GLAVA PETA
DRAMSKA KNJIŽEVNOST 553

POJAVA I PREDSTAVNICI DRAMSKE KNJIŽEVNOSTI* 555
Antika 556
Srednji vijek 557
Renesansa 560
Barok i prosvjetiteljstvo 563

Romantizam 566

GLAVA ŠESTA
PUTOPISNA I MEMOARSKA KNJIŽEVNOST 585

POJAVA I PREDSTAVNICI PUTOPISNE I MEMOARSKE KNJIŽEVNOSTI 587

GLAVA SEDMA
KNJIŽEVNA KRITIKA I NAUKA O KNJIŽEVNOSTI 625

POJAVA I PREDSTAVNICI KNJIŽEVNE KRITIKE I NAUKE O KNJIŽEVNOSTI 627

GLAVA OSMA
EVROPSKI KNJIŽEVNI KONTEKST 679

KORPUS PREVEDENE POETSKE I PRIPOVJEDNE KNJIŽEVNOSTI 681

REZIME 717

SUMMARY 719

KORIŠĆENA LITERATURA 721

INDEKS IMENA 745

BIOGRAFSKI PODACI O AUTORU 787

GLAVA PRVA
RAZDOBLJE ROMANTIZMA, REALIZMA I MODERNE U CRNOGORSKOJ KNJIŽEVNOSTI

UVOD

Istorija crnogorske književnosti (od romantizma ka realizmu i moderna) obuhvata razdoblje od šezdesetih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata. Uslovno rečeno, proteže se do sudbonosnoga 1918. godišta, kada nestaje crnogorska državnost. U tome dugom periodu, od približno šezdeset godina, živi i stvara znatan broj crnogorskih pjesnika, pripovjedača, putopisaca, a sve više se afirmiše dramska književnost i književna kritika. Ujedno, to je vrijeme u kojem u Crnoj Gori vlada (prvo knjaz, a od 1910. kralj) Nikola I Petrović Njegoš (1841–1922). On nije bio samo svjetovni vladar Crne Gore, već *spiritus movens* svih stvari i zbivanja u državi, pa je nastojao biti i reprezentativan književni stvaralac svoga vremena; pisac poetskih, dramskih i prozno-memoarskih tvorevina. Stoga ćemo o njemu usputno govoriti kao o vladaru Crne Gore, a daleko više o onome što je u direktnoj vezi s problematikom crnogorske književne istorije. Dakle, predstavićemo ga kao pjesnika, dramskoga i memoarskoga stvaraoca.

Svesti u pomenute vremenske koordinate crnogorske književne pojave romantizma i realizma te modernu kao stilsku formaciju potrebno je iz više razloga. Ponajprije što se upravo razdoblje romantizma i realizma te moderne etabliralo u svim evropskim književnostima gotovo istovremeno, pa tako i u crnogorskoj književnosti. Istina, ti stilski pokreti nijesu se u svim slovenskim narodima manifestovali na isti način i u isto vrijeme. Ipak, jedno je sigurno: ti su se pokreti, kao stilska

razdoblja, javili u pojedinim evropskim zemljama u vremenu njihovih velikih društvenih i nacionalnih previranja, umjetničkih gibanja i promjena, do kojih dolazi potkraj XVIII i posebno u prvoj polovini XIX i XX stoljeća.[1] U Crnoj Gori ta gibanja, previranja i pokreti nijesu bili toliko dominantni i presudni kao kod sušednih naroda, budući da je Crna Gora u tome dugom razdoblju bila jedina slobodna oaza, pritiješnjena, istina, spoljnim zavojevačima, između Istoka i Zapada. Romantizam, realizam i moderna javili su se u Crnoj Gori s neznatnim zakašnjenjem usljed stalnih ratova s Turcima i odbrane vjekovima sticane slobode od zavojevačkih ekspanzionističkih naroda. Stilski periodi romantizma, realizma i moderne u Crnoj Gori afirmisali su se, ipak, u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.

U svim književnim periodizacijama i proučavanjima ti stilski kompleksi tretirani su (i raniji, uostalom) kao integralni djelovi stilskih razdoblja srpskoga romantizma, realizma i moderne ili kao prelazno doba od romantizma ka realizmu.[2] Upravo zbog takvoga neadekvatnog tretmana, situiranja u korpus srpske nacionalne književnosti, proučavani su samo usputno značajniji, najreprezentativniji predstavnici crnogorske književnosti romantizma, realizma i moderne, dok su brojne književno-kulturne pojave i pisci od manjega značaja ostajali previđani, neproučeni, studioznije i sistematičnije u književnoj istoriografiji neobrađivani. Ako su i proučavani, o njima je pisano sasvim sporadično, u sklopu tretmana problema iz života i rada pojedinih reprezentativnijih stvaralaca ili pak na bazi zahvata u pojedinačne elemente njihovih djela. To je uveliko onemogućavala i

[1] Dubravko Jelčić, „Hrvatski književni romantizam“, u knjizi *Povijest hrvatske književnosti* (Tisućljeće od Baščanske ploče do postmoderne), Naklada Pavičić, Zagreb, 1997, 1.

[2] Dušan Ivanić, „Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)“, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976.

ondašnja oficijelna i vodeća srpska književna kritika. Naime, poznato je u istoriji srpske književnosti da je Jovan Skerlić, kao i književni istoričari prije njega, tretirao književno-kulturne pojave u Crnoj Gori kao djelove srpskoga „književnog integralizma“. Tako se crnogorska književnost uglavnom stvarala u izolaciji, izvan vodećih književnih centara onoga vremena – Beograda i Novoga Sada. Što je još pogubnije, Jovan Skerlić (kao istaknuti kritičar i literarni autoritet) književne pojave u Crnoj Gori smatrao je isključivo lokalnim pojavama, koje se tematikom, izrazom, semantikom crnogorskog jezika i oblikom nijesu uklapale u ondašnje tokove srpske književnosti. Proglasio ih je, kao uostalom i crnogorski jezik na kojem su nastale, „arhaikom“, „pokrajinskim“, „regionalnim“, „provincionalnim“ književnostima, koje se tu i tamo „približuju i spajaju s matičnim (srpskim?! – M. N.) književnostima“. Prema tome, pojedine pojave književnoga života u drugoj polovini XIX i u prvim decenijama XX stoljeća u Crnoj Gori, i u istoriji srpske književnosti naznačene su samo u opštim crtama. A one moraju biti detaljno i cjelovito smještene u dijahronu i sinhronu ravan, u autonomne komplekse i periode crnogorske književnosti, situirane i proučene; odn. zaslužuju da budu književnoistorijski, književnoteorijski, žanrovski i estetski valorizovane; dakle, receptivno približene savremenome naučnom i čitalačkom trenutku i njihovu receptivnome dosegu.

СЛОБОДАН КАЛЕЗИЋ

ЦРНОГОРСКА КЊИЖЕВНОСТ У КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ

III

Рационализам, романтизам

Подгорица, 2000

Nije samo zbog takvoga tretmana bogati književno-kulturni život u Crnoj Gori od šezdesetih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata ostao izvan sfera naučnoga interesovanja. Razlozi takvoga stanja svakako su mnogo složeniji, širi i dublji. Osim navedenoga, ponajviše je preovladalo mišljenje (ne samo u crnogorskoj nauci o književnosti, već i šire u kontekstu istočnoslovenskih i južnoslovenskih literatura) da je ingeniozni Petar II Petrović Njegoš, bar što se tiče poetskih i dramskih žanrova, na nedostižan poetološki i filozofski način izrazio vrijeme pri-

je i poslije sebe; da se u Njegoševu djelu, u njegovim poetsko-dramskim i filozofskim sintezama, saželo cjelokupno kulturno nasljeđe ranoga i zreloga crnogorskog romantizma i svih južnoslovenskih naroda u okruženju. Istina je da se u Njegoševo djelo slilo pjesničko, dramsko, istorijsko-etničko, etičko, filozofsko i jezičko nasljeđe Crnogoraca. Književna kritika takve sintetičke teze nije pokušala osporiti sve do danas. Njegoš će zaista u velikome književnom i umjetničkom dosegu, u svome specifičnom opusu, anticipirati i primiti u sebe sav taj raznovrsni svijet nasljeđa, tradicije i stvarnosti i vratiti ga u obliku poetskih i filozofskih poruka i misaono-dramskih premisa ne samo svome, crnogorskom narodu, već i svim drugim južnoslovenskim i istočnoslovenskim narodima u dodiru. Time je stvorio ono književno bogatstvo koje je V. Bjelinski (proučavajući Puškina) definisao „enciklopedijom nacionalnog“, to jest narodnog i u ovome slučaju crnogorskoga života![3] Takvo ustaljeno i dominantno mišljenje imalo je zadugo i negativnih odraza, i u vrijeme samoga Njegoša, a osobito se reflektovalo u postnjegoševskome vremenu, i to na cjelokupnu literarnu produkciju. Naime, od književnih stvaralaca u postnjegoševskome periodu nije se niko upuštio, ni po žanru, ni po estetici, da dosegne Njegošev univerzalizam, njegovu izuzetnu poetiku, a kamoli da radikalno krene njegovim estetsko-filozofskim stazama. Uza sve to, književna kritika i istorija književnosti poslije Njegoševe smrti pasivno su posmatrale crnogorske književne pojave i kulturni život.[4] Naravno, zbog svega toga, velikim su dijelom mnoge književno-kulturne pojave, brojni pjesnici, pripovjedači i putopisci od Njegoša do Prvoga svjetskog rata ostali u njegovoj stvaralačkoj sjenci. Problem

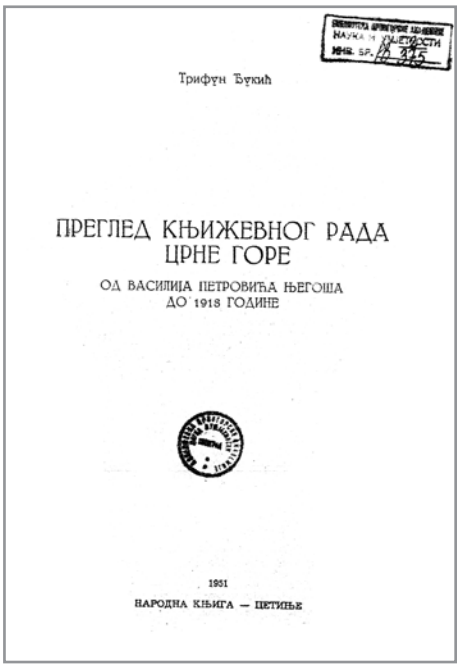
Трифун Ђукић

ПРЕГЛЕД КЊИЖЕВНОГ РАДА ЦРНЕ ГОРЕ

ОД ВАСИЛИЈА ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША ДО 1918 ГОДИНЕ

1951

НАРОДНА КЊИГА — ЦЕТИЊЕ

[3] Milorad Nikčević, „Crnogorski jezik i književnost su svjetska realnost“, u knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, 229–235.

[4] Milorad Nikčević, isto, 230.

izučavanja u tome periodu otežavale su i neke neknjiževne okolnosti. Naime, nakon dva i po vijeka, pa i danas, teško se dolazi do najstarijih književno-kulturnih izvora, do starih autentičnih tekstova pjesnika, pripovjedača, dramskih pisaca i putopisne proze; do periodičnih časopisa, almanaha, kalendara, listova i drugih serijskih i dnevnih publikacija. Proučavalac mora da do mnogih primarnih, sekundarnih i tercijarnih izvora i autentične literature stiže uz velike istraživačke napore zaobilaznim i posrednim putevima, a to nije ipak posao književnih istoričara, nego specijalističkih institucionalnih zadataka i posebno – bibliografa.

Bilo je, istina, i takvih književnih proučavalaca koji su veoma rano u naučnim radovima pokušavali da analitički i sintetički sagledaju naznačeno razdoblje u Crnoj Gori, da pruže cjelovite preglede književno-kulturnih zbivanja i pojava na liniji pretežno regionalnoga, ali i nacionalnoga crnogorskog pravca. Među prvima, svakako, treba pomenuti Trifuna Đukića, koji je u poznatome *Pregledu književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine* dao dragocjen presek književnoga života u Crnoj Gori – „duhovnog razvoja za punih sedam decenija". Iako je njegov pregled književnosti Crne Gore koncipiran u duhu dogmatskoga književnoistorijskog stereotipa i filološkoga pozitivizma XIX vijeka, dakle na faktografskome toposu i regionalnome filološkom principu, on je ipak pod nacionalnim književnim pokretom, kako se iz konteksta njegove monografije može razumjeti, podrazumijevao „tradicionalizam u izrazu" i „jugoslovensku ideju" kao osnovicu političke orijentacije. A tek za književni rad Crne Gore na kraju XIX vijeka kazaće ispravno da predstavlja „reformnu akciju" u ostvarenju ka „širim (kohezionim i jugoslavenskim) vidicima".[5]

Sistematski proučavajući u novije doba crnogorsku literaturu, književni istoričar Milorad Stojović u skromnome pokušaju periodizacije te literature, odredio je razdoblje o kojemu je riječ kao „drugo i najvažnije poglavlje crnogorske književnosti". Označio ga je, zapravo, kao period romantizma koji traje do kraja XIX vijeka. U taj vremenski okvir, od Njegoša do Prvoga svjetskog rata, Stojović je uključio samo pjesnika Nikolu I Petrovića Njegoša, Stevana Perovića Cucu, ali i narativna ostvarenja Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića, iako smatra da je taj period, osim njih, ostavio u nasljeđe

[5] Trifun Đukić, „Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine", Narodna knjiga, Cetinje, 1951. I nadalje ćemo se služiti ovim izvorom, pa ćemo ga navoditi: Trifun Đukić, *Pregled književnoga rada Crne Gore.*

mnoga zanimljiva imena i djela. „Koliko god u sjenci Njegoša, kao nedostižnog ideala, i kralja Nikole od koga 'niko nije smio biti bolji', književni život u Crnoj Gori bio je dosta dinamičan. Mnoštvo listova i časopisa koji su izlazili u ovom razdoblju kao i zanimljiva prisutnost pisaca 'izvanjaca',[6] uticali su na stvaranje izrazite književne klime koju karakteriše epska, nacionalno-romantičarska raspjevanost, ali i interes za nove tokove u literaturi."[7]

Na tragu Stojovićeva sintetičkoga i veoma znalačkoga određenja, savremeni književni teoretičar i književnik Čedo Vuković, pišući podrobniji antologijski uvod o crnogorskoj pripovjedačkoj prozi od Njegoša do 1918. godine, tvrdi da ta literatura stoji na razmeđu romantizma i realizma: „Što se tiče same pripovjedačke proze, njene suštinske usmjerenosti, moglo bi se reći da je to bilo vrijeme dugog i laganog hoda od romantizma ka realizmu".[8] Vukovićevu određenju u prilog ide i teza Vida Latkovića da je crnogorski period u stvaranju Sima Matavulja osamdesetih godina XIX vijeka na Cetinju, po primjenjivanome umjetničkom postupku, tj. metodu, „osobena faza" u razvitku toga proznog srpskog pripovjedača i da predstavlja takođe hod od „idealizma ka realizmu".[9]

I u strogo selektivno-estetskome poetskom i antologijskom izboru građe iz druge polovine XIX stoljeća, *Pleme za oblakom*, književnik Branko Banjević iznosi mišljenje da „vrijeme devetnaestog vijeka (u crnogorskoj književnosti – M. N.) traje do prvog svjetskog rata (...), ako pod vijekom podrazumijevamo odnose a ne kalendarsko vrijeme" i da tada dominira mnoštvo pjesnika i pripovjedača romantičarskoga i realističkoga estetskog usmjerenja. U antologijskome pregledu Banje-

---

[6] Termini *izvanjci, nedomoroci, jabanci, inozemci* uobičajeni su za ljude koji su iz raznih krajeva pristizali na Cetinje, prevashodno iz političkih razloga, pa i da *riječju i djelom* pomognu književni, kulturni i prosvjetni prosperitet Crne Gore. Prema tome, u tim izrazima ne bi trebalo da bude nikakvog prizvuka pežorativnosti.

[7] Milorad Stojović, „O periodizaciji crnogorske književnosti", *Stvaranje*, br. 2–3, Titograd, 1968, 231–232.

[8] Čedo Vuković, „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori", predgovor u knjizi *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973, 11.

[9] Vido Latković, „Prelazne forme od usmene ka pisanoj književnosti", u knjizi *Narodna književnost*, I, Naučna knjiga, Beograd, 1967, 11.

vić je sintetički i diskurzivno dijelom obradio i estetski ocijenio mnoge nepoznate pjesnike poslije Njegoša.[10]

Polazeći od sličnoga suda, Radoslav Rotković je takođe u sintetičkome *Pregledu crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918. godine* razdoblje romantizma i realizma okarakterisao „usponom crnogorske književnosti", odredio ih prema književnim žanrovima i njihovim najreprezentativnijim stvaraocima. Književne stvaraoce i njihova djela, pa prema tome pjesnike, pripovjedače, dramske pisce i putopisce u drugoj polovini XIX vijeka, sve do Prvoga svjetskog rata, odnosno do 1918. godine, Rotković je sveo pod period koji je metaforično nazvao romantičnim realizmom.[11] Slično njemu, književni kritičar Sreten Perović, iako se posebno nije studioznije bavio književnim pojavama toga vremena, intuitivno je za taj period crnogorske književnosti ponudio sociološku odrednicu – etnički realizam. Smatrajući da u okviru toga stilskog perioda treba proučiti etničke, etičke i nacionalne crnogorske osobenosti i relikte, Perović je istakao da se oni ponajviše ispoljavaju u vrhovima crnogorske literature: u književnome opusu Nikole I Petrovića Njegoša, Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića te književnoj periodici druge polovine XIX stoljeća.[12]

Snimljeno vremensko određenje i ponuđene koncepcije periodizacije crnogorskih književnih pojava šezdesetih godina XIX i početkom XX vijeka, iako je pokušano da se književnoistorijski, žanrovski i tipološki utemelji, promatrano iznutra u njegovu imanentno evolutivnom poetološkom i estetsko-istorijskom razvoju, ipak ne odražava u potpunosti pravo stanje stvari kako su to naznačili pomenuti književni proučavaoci. Ne odražava u potpunosti njeno tematsko-motivsko, žanrovsko i jezičko-stilističko određenje.[13] Na taj je problem prvi put upozorio književni istoričar Božidar Pejović: „Ako se problem periodi-

[10] Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka", predgovor u knjizi *Pleme za oblakom – Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973, 11.

[11] Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 587–654.

[12] Sreten Perović, *Problemi periodizacije crnogorske književnosti*, Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 1982, 315–319.

[13] U književnoj istoriji i drugi proučavaoci pokušavali su problematizovati ova razdoblja. O tome detaljnije viđeti u studiji: M. Nikčević, „Retrogradna poetika Vuka S. Karadžića i postnjegoševska narativna književnost" u zborniku radova s naučnog skupa *Vuk Karadžić i Crnogorci*, ICJJ, Cetinje, 2005, 57–75.

zacije književnosti XIX vijeka u Crnoj Gori posmatra u kompleksnosti svih njenih činilaca i stvaralaca, i Crnogoraca i izvanjaca, i u kontekstu razvoja realističke književnosti kod naših naroda, može se doći do drugačijih stilskih određenja te književnosti, i do drugačijih predstava o književnim shvatanjima njenih pisaca".[14]

Prihvatajući sudove prethodnih književnih istoričara, Pejovićevo je mišljenje najispravnije. On ga je u sintetičkoj studiji detaljnije raščlanio, aplicirajući teze na cjelokupni književni opus toga vremena. Uzimajući u obzir najdominantnije književne žanrove crnogorskoga romantizma, realizma i moderne (poeziju, prozu i putopisno-memoarsku literaturu) ni mi ne poričemo književno-povijesne i sociološke postulate koji su naznačeni kao etnička, etička ili pak kao romantična i realistička vremenska stvarnost. To stoga što u njima prepoznajemo i vidimo specifične odrednice crnogorske nacionalne kulture, samim tim i književnosti; vidimo njezine specifične komponente toga vremena. Ipak, smatramo da te komponente nijesu tako dominantno presudne da bi se pod oznake *romantičnoga* ili *etničkog/etičkoga realizma* mogli podvesti svi tematsko-motivski modeli, a još manje brojne stilsko-jezičke karakteristike toga dugog razdoblja. Prije bismo mogli reći da u najvećem broju slučajeva, kako poetskih, tako pripovjednih i putopisno-memoarskih žanrova toga vremena, dominiraju elementi dokumentarizma, faktografsko-folklorna raznovrsna građa, ekscerpirana i posvojeno posredovana iz (crnogorskoga) narodnog života, iz crnogorske prošlosti i sadašnjosti, naravno velikim dijelom transformisana i pretočena u složenije poetske i beletrističke individualne tekstove toga vremena. Daleko manje je književnost toga vremena obojena ideološkim i društveno-političkim značajkama, a mnogo više posredovana onim svojstvima koji se označavaju narodnim životom i folklorom. Upravo zbog takve dominantne stilske matrice, proučavajući studioznije književno-pripovjedno djelo Stefana M. Ljubiše u interferentno-poredbenim dodirima, susretima i prožimanjima s poetskim opusom Petra II Petrovića Njegoša i njegovom tradicijom, upotrijebili smo u više navrata za taj cjelokupni stilistički kompleks sintagmatsku odrednicu *folklorni realizam*.[15] Držimo, zapravo, da se brojne tvorevine crno-

[14] Božidar Pejović, „Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti", u: *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 149–150.

[15] Odrednicu *folklorni realizam* upotrijebili smo za taj vid proze. Nju je pod tim terminom tumačio i obrazlagao u više svojih radova Jovan Deretić, najpodrobnije u

gorske romantičarske poezije, a daleko više brojni žanrovi pripovjedne proze: pripovijetke, putopisne i memorske proze toga vremena, mogu podvesti pod naznačenu sintagmatsku i stilističku odrednicu nacionalnoga poetičkog romantizma, a u prozi – folklornoga realizma. To iz više razloga: ponajprije što čitavo razdoblje crnogorske književnosti druge polovine XIX vijeka krije, ne samo u tematsko-motivskome, nego mnogo više u jezičkome izražajnom svijetu, obilje iznijansirane faktografske i folklorno-dokumentarne građe. Sve južnoslovenske književnosti na prijelazu romantizma i realizma, posebno srpska, hrvatska i slovenačka, utemeljene su (kao i crnogorska) na usmenim modelima stvaralaštva. Otuda poezija i proza toga vremena izrastaju, prije svega, iz žive poetske narodnosne riječi, usmene epske narativne tradicije, usmene poezije i proze; običaja, obreda, kletve i tužbalice, anegdote i istorije, pa kao rezultat transformacionih procesa dobijamo svojevrsnu narodsku poeziju, folklornu pripovijetku i putopisno-memoarsku prozu – žanrove koji, istina, u zakašnjenju, po stilsko-jezičkoj orijentaciji, dokumentarnosti, faktografiji, imaju mnogo zajedničkih crta s poezijom i prozom istorijsko-etnografske orijentacije najvećih predstavnika toga vremena – Ljubišinom pripovijesnom i putopisnom prozom, ali dijelom i s prozom Marka Miljanova Popovića, a osobito Vukove škole romantizma i realizma u srpskoj književnosti. Drugim riječima, mnogi predstavnici crnogorske poezije, pripovjedne i putopisne proze razvili su se, donekle, kao individualni stvaraoci, zahvaljujući samo tome što su ponikli na tlu Crne Gore, đe je nedvosmisleno egzistirala usmena (narodna) književna tradicija, ponajprije epska pjesma, narodna priča, predanje, pošalica i anegdota. Dakle, egzistirali su oni poetski i folklorni narativni žanrovi, mikrostrukture i makrostrukture u kojima su kasnije srpski, pa i crnogorski stvaraoci realisti, našli osnovni predmet i oslonac umjetničkoga izraza i stvaranja. Istina, pisci te orijentacije nijesu pretendovali da stvore visoke umjetničko-estetske tvorevine, univer-

monografiji *Almanasi Vukovog doba,* Institut za književnost „Vuk Karadžić“, Beograd, 1983, 334–349, i u djelu *Istorija srpske književnosti,* Nolit, Beograd, 1983, 373–377. Inače se u crnogorskoj kritičkoj literaturi za taj tip stilistički zasnovane proze javljaju i drugi termini: *romantičarski realizam* (Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 587–654; Isti, „Stara crnogorska književnost (Periodizacija)“, *Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982, 305–309) i *etnički realizam* (Sreten Perović, „Problemi periodizacije crnogorske književnosti“, isto, 315–319).

zalna i svevremena literarna poetska i narativna ostvarenja, zaokružene umjetničko-literarne svjetove. Naprotiv, težili su da poetskom slikom, naracijom, faktom i dokumentom, praktičnim savjetom, tendencijom, poukom, narodskom leksikom crnogorskoga areala, deskriptivno obavijeste čitaoca o davno minulim svjetovima ili svjetovima koje su svakodnevno srijetali, doživljavali, sagledavali i zapažali. Otuda u strukturi poetske deskripcije, pripovjedne naracije i putopisno-memoarskoga toposa, u periodu folklornoga romantizma i realizma, kod većine stvaralaca nema jačih estetskih prodora, književno-estetske dubine, ali zato ima fiksacije poetskoga detalja, istoricizma, istinitosti, folklornoga dekora, prosvjetiteljstva, pouke, empirijskoga didaktizma i sl.

Knjigom M. Nikčevića *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*[16] prvi je put učinjen značajniji pokušaj da se u dijahronijski okvir cjelovitije smjeste ne samo do sada poznata literarna imena, nego prevashodno i određene kulturno-istorijske pojave, kulturno nasljeđe i književni rezultati koji su i ranije zapažani, ali su nedovoljno izučavani i književno-istorijski i sintetički približavani kulturnoj javnosti Crne Gore. A u tome dugom razdoblju od šezdesetih godina XIX vijeka pa do Prvoga svjetskog rata, kako smo utvrdili, stvara se u Crnoj Gori, prije svega na cetinjskome Dvoru i oko njega, pa i mnogo šire u drugim sredinama, izuzetno povoljna duhovna klima. Crnoj Gori se nakon oslobodilačkih ratova pripajaju novooslobođene teritorije. U njima se otvaraju osnovne i srednje škole, formiraju se mjesne i gradske čitaonice, organizuje se državno zakonodavstvo, formiraju se kulturno-umjetnička društva, otvaraju se pozorišta, pokreću se brojni listovi i književni časopisi i slično. Razvija se dakle književni, kulturni i naučni život. Uz to, nakon četiri stoljeća oživljava rad državnih štamparija, koje daju snažni impuls i zamah duhovnome i književnome stvaralaštvu. Stvara se neka vrsta specifične dvorske (cetinjske) kulturne klime, njeguje se književnost i umjetnost na Cetinju kao središnjoj i kontinuiranoj državnoj prijestonici. Takvome snažnom književno-kulturnom zamahu i razvoju svakako će doprinijeti i romantični impulsi brojnih

[16] U podnaslovu je knjiga označena kao *Književnoistorijsko i tipološko određenje pripovijetke od 60-ih godina 19. vijeka do prvog svjetskog rata*. Ona predstavlja neznatno izmijenjen oblik doktorske disertacije odbranjene na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Veći dio poglavlja toga dijela književne istorije crnogorskog naroda zasnovan je upravo na rezultatima tih književnoistorijskih istraživanja.

književnih poslenika, tzv. nedomorodaca, izvanjaca i inozemaca – došljaka iz Vojvodine, Srbije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Austrije, Rusije i drugih krajeva južnoslovenskih naroda iz okruženja. Zbog nedostatka domaće (crnogorske) inteligencije, oni su počeli pristizati u Crnu Goru još prije Petra I i Petra II Petrovića Njegoša; naročito su pristizali za vladavine knjaza Danila, a posebno u periodu knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša, i bili stvaralački, duhovno i društveno aktivni u svim institucijama crnogorskoga kulturnog života.

Ostavimo li zasad po strani pisce koji su udarili pečat tome vremenu – Nikolu I Petrovića Njegoša, Marka Miljanova Popovića i Stefana M. Ljubišu, u Crnoj Gori se u tome razdoblju afirmisao veliki broj drugih književnih stvaralaca – pjesnika i pripovjedača, dramskih pisaca, putopisaca i književnoistorijskih proučavalaca cjelokupnoga književnog života. Osim Stevana Perovića Cuce, spomenimo u prvoj stvaralačkoj fazi do osamdesetih godina XIX vijeka istaknutoga vojvodu i pjesnika Mirka Petrovića, pripovjedača Marka Miljanova Popovića, ideologa i pjesnika integracionalnoga južnoslovenstva Jovana Sundečića, a poslije osamdesetih godina „sazrijeva čitava jedna grupa pjesnika, ali su najviše književno oformljeni i za taj period najkarakterističniji Jovan Popović Lipovac i Filip Kovačević i drugi". Poslužimo se kritičkim riječima istoga autora: „Ovaj je period do osamdesetih godina dao najjače književne ličnosti, u čim djelu ćemo naći najviše domete naše literature u drugoj polovini devetnaestog vijeka".[17] Prema tome, upravo ti pjesnici, s najvećim proznim piscima stilske formacije realizma Stefanom M. Ljubišom, Markom Miljanovim Popovićem, Nikolom I Petrovićem i Stevanom Perovićem Cucom, čine razdoblje romantizma i realizma u svome opsegu i bogatstvu, raznovrsnosti i razgranatosti veoma kompleksnim. Njihovo stvaralaštvo, iako novijim kritičkim izdanjima nije estetički cjelovito valorizovano i prosuđeno, značilo je, u stvari, i po širini i zamahu, i po žanrovima, oblicima i strukturama, i po tematsko-jezičkim rasponima, izuzetan rast crnogorske književnosti od Petra II Petrovića Njegoša do pojave modernih književnih ostvarenja. Ona su se snažnije afirmisala u osvitu XX stoljeća, poput pjesnika Borislava Sl. Minića, koji je modernije izrazio senzibilitet te epohe u pjesmi „Borba sa šakalom" (1913)[18] – tvorevini koja će činiti poetski temeljac između

[17] Branko Banjević, isto, 11.

[18] Pjesma „Borba sa šakalom...", potpisana pseudonimom Sl. Gor., objavljena je u godišnjaku *Zeta* 1913. godine. Premda je u nauci preovladalo mišljenje da je njen

romantizma i realizma prema stilskim poetskim obrascima moderne i međuratne književnosti. Književna tradicija je, dakle, supstituisala u tome dugom razdoblju i velike i male književne stvaraoce. A upravo kad se vremenu koje nas zanima približimo tako da pogledom možemo obuhvatiti ne samo velike, nego i male pisce, i sve ono što je činilo stvarni, svakodnevni život književnosti, tek tada će nam se književni reljef epohe pojaviti pred očima u svekolikome bogatstvu, razgranatosti i međusobnoj isprepletenosti. „U takvom okruženju i u takvoj književnoj tradiciji i ovi vrhovi neće izgubiti ništa od svojih umjetničkih visina, nego će naprotiv izgubiti mnogo više od svoje samoniklosti, usamljenosti i božanske nepristupačnosti.“[19]

Među brojnim i raznovrsnim tvorevinama toga razdoblja, u kojemu se integriše i preliva, i u svjetskoj i u crnogorskoj književnosti, nekoliko različitih stilskih formacija, svakako je vrlo značajna uz prigodnu rodoljubivu i romantično-nacionalnu ekstatičku poeziju afirmacija crnogorske pripovjedne proze.[20] Pripovjedna se proza ponajčešće, kao najdominantnija narativna vrsta, publikovala u ondašnjim zvaničnim političkim i serijskim listovima koji su izlazili u književno-kulturnim središtima Crne Gore – na Cetinju i Nikšiću. Na ovome mjestu samo ćemo ih pomenuti: *Crnogorac, Glas Crnogorca*, književni listovi, almanasi, kalendari i časopisi: *Orlić, Crnogorka, Zeta, Nova Zeta, Luča*, *Književni list, Prosvjeta* i *Dan*. Njima se pridružuju glasila i publikacije koje su izlazile u drugim, novooslobođenim centrima Crne Gore: *Nevesinje* i *Onogošt*, te časopisi iz primorskoga dijela Crne Gore: *Srpski magazin, Grlica, Zeta* i *Boka*. Stvaralačka produkcija crnogorskih književnika bila je veoma respektabilna i vrlo zapažena za ono vrijeme. Poezija i proza objavljivana je i u kulturnim centrima van Crne Gore, posebno u srpskim, bosanskim i hrvatskim glasilima: *Delu, Brankovu*

autor Borislav Sl. Minić, postoje indicije koje upućuju na mogućnost da se iza toga pseudonima krije pjesnik Mićun M. Pavićević. – Primjedba urednika.

[19] Milorad Nikčević, „Crnogorska književnost na stranputici Bolonje (Pogledi i stavovi u matičnoj zemlji)“, u knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, 244.

[20] Pod pripovijetkom se podrazumijeva sve ono što se ustalilo kao narativna prozna vrsta: propovijetka, tj. novela, kratka priča (crtica), pošalica i anegdota kao najkraće prozne narativne vrste. U ovome posebnom poglavlju toga temata dodirivaćemo se i drugih prelaznih narativnih formi – žanrova koji se nalaze na graničnome području između književnosti i drugih naučnih disciplina (istorije i etnografije), kao što su putopisi, memoari i ostali diskurzivni autobiografski oblici.

kolu, Javoru, *Bosanskoj vili, Sarajevskom listu, Srpsko-dalmatinskom magazinu, Braniku, Srpskom književnom glasniku* i drugim. Na njihovim stranicama, pored prilježnih i već afirmisanih saradnika Vuka S. Karadžića, javili su se Vuk Vrčević, Vuk Popović, Stefan M. Ljubiša, Marko Miljanov Popović i najnoviji stvaraoci crnogorskoga kulturnoga kruga: Luka Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija Jovićević, Đuro T. Perović, Marko Dragović, Jovan F. Ivanišević, Radovan Perović Tunguz Nevesinjski, Ilija Zlatičanin, Nikola Kujačić Korjenić, Petar M. Luburić, Simo Šobajić, Milutin Tomić, Risto M. Popović Čupić, Ilija N. Hajduković, Borislav Sl. Minić, Dušan S. Đukić, Nikola P. Škerović i mnogi drugi. U istim časopisima sarađivali su, istina nešto manje, i predstavnici književnosti primorskoga i pljevaljskoga književnog kruga: Vicko Tripković Podnopoljski, Srećko Vulović Peraštanin, Niko Đ. Vučetić Bokeljski, Veljko Radojević, Dionisije Miković, Aleksandar Lj. Mitrović, Marko Car (Primorci), zatim Marko S. Popović, Stevan Samardžić (Pljevljaci), Lazar Komarčić (Sandžak) i drugi pjesnici i pripovjedači koji su s prethodnim piscima, bez obzira na to što su djelovali u „drugačijim“ kulturno-ambijentalnim uslovima, činili jedinstveni literarni organizam – *korpus crnogorske nacionalne književnosti romantizma, realizma i moderne*. Neki su se od spomenutih pisaca oglasili čak i zasebnim zbirkama poezije i proze. No, gotovo svi ti poetski i pripovjedni žanrovi koji su pojedinačno objavljivani u periodičnim, odnosno dnevnim publikacijama u Crnoj Gori i van nje, ponovno su sabirani u zasebne poetske i pripovjedne zbirke. Tako na ovome mjestu, osim poznatih zbirki poezije, ističemo manje poznate autore i zbirke njihovih pripovjedaka: Marko Dragović objavljuje *Seobu gospodara crnogorskoga Ivana Crnojevića sa Riječkog grada na Cetinje 1485. godine* (1885), Marko S. Popović *Sve za narod* (1894), Luka Jovović – *Pripovijetke iz crnogorskog života* I (1895) i II (1906), Mihailo Vukčević – *Razgovori bezazlena svijeta sa crnogorskih posjedaka* (1900), Risto M. Popović Čupić – *Crnogorke* (s. a.), Jovan F. Ivanišević – *Vragolije Vuka Zloćevića* (1902), Krsto V. Marković – *Pjesme i priče* (1903), Veljko Radojević – *Pripovijetke iz bokeljske prošlosti* (1904), Savo P. Vuletić – *Proste duše* (1905) i *Naši ljudi* (1910), Stevan J. Samardžić – *Iz naše nahije* (pripovijetke i slike), I (1907), Radovan Perović Tunguz Nevesinjski – *Gorštakinje* (1905) i *Sa orlovskih krševa* (1914), Ilija N. Hajduković – *U časovima odmora* (1912), Simo Šobajić – *Iz kršnog zavičaja* (s. a.), Petar M. Luburić – *Jauci iz zemlje zlata* (1916), Ilija Zlatičanin – *Šareni*

svijet (1919), Milutin Tomić/Nikac od Rovina – *Nagorkinje* (Priče iz crnogorskog života) (1914), *Đetići u parlamentu* (s. a.) i *Stradanje Isusa Nezarećanina* (s. a.), Marko Car – *S bojnog i ljubavnog polja* (1904), *Primorke* (1911) i druge.

Primjetan je veći broj narativnih stvaralaca i njihovih tvorevina koji su se afirmisali u tome dugom razdoblju, ali osim Nikole I Petrovića Njegoša, St. M. Ljubiše i M. Miljanova ne izdvaja se nijedan pjesnik ili pripovjedač koji bi ovđe mogao biti predmet zasebnoga proučavanja i književnoistorijskoga valorizovanja. No, iako ćemo u *Istoriji crnogorske književnosti* pratiti u sintetičkome dijahronijskom i sinhronijskom rasponu romantizma, realizma i moderne, brojne književne pojave i stvaraoce, pokušaćemo ipak u književnoistorijskoj, analitičkoj i sintetičkoj ravni sagledati prvjenstveno književni život stvaralaca cetinjskoga književnog kruga – pjesnike, pripovjedače i stvaraoce putopisne proze – predstavnike pisane riječi koji na neki način, svi zajedno, tematsko-motivskim i leksičko-semantičkim rasponima u okviru crnogorskoga jezika, čine autentičnu i koherentnu homogenu literarnu cjelinu crnogorskoga književnog korpusa romantizma, realizma i moderne. Dakle, bez obzira na kvantitet opusa pjesnika, pripovjedača i putopisaca toga perioda, njihovo književno djelo zajedno će činiti jedan literarni život, duhovnu klimu i stvaralačke pokušaje kako bi se u šenci majstora pripovjedne riječi Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, Sima Matavulja i, donekle, pripovjedača koji su prevođeni iz zapadnoevropskoga, i posebno ruskoga književnoga kruga, tvorački iskazali i drugi manji sa željom da odraze sebe i vrijeme u kojem su stvarali, poetskom i pripovjednom formom. Otuda ovaj cjeloviti temat istorije književnosti, sagledan u tome kontekstu i shvaćen u tome svijetlu, ima naučnu i književnoistorijsku zasnovanost, naučno opravdanje, bez obzira na književno-umjetnički doseg i razvijenost poetskih, pripovjednih i putopisno-memoarskih tema, motiva i oblika tih stvaralaca. Nastojaćemo da u svijetlu pluralističkih metodoloških pristupa ukažemo na najbitnije elemente, književno-kulturna i tipološka svojstva, strukturne kategorije, kako poezije tako i pripovjedačke književnosti toga perioda. Drugim riječima, želja nam je da književnoistorijskim, interpretativnim, analitičko-kritičnim i drugim metodama, raščlanimo najvažnije elemente poetskih pojava, pripovjedaka i putopisnu prozu – žanrove koji su se tada razvijali i nametnuli kao dominantni u Crnoj Gori. To činimo tim prije da bismo takvim metodološkim postupcima i prouča-

vanjima došli do pouzdanih sudova i primarnih zaključaka, sinteza o književno-estetskim vrijednostima i poezije i proze toga perioda. Prema tome, pozabavićemo se prevashodno genezom i tokovima razvoja nastanka crnogorske poezije i proze. Pokazaćemo u književno-istorijskoj ravni brojne autore i njihove poetske i pripovjedne tvorevine, odnosno njihove tematsko-motivske i donekle izražajne elemente i raspone, te odnose, susrete i dodire s usmenom književnošću; žanrovske strukture i oblikovni *procédé*, tj. poetološke i narativne postupke. To sve da bismo u završnici utvrdili razvijenost, umjetničku prirodu i doseg crnogorske književnosti druge polovine XIX i prvih decenija XX stoljeća.

Poetski tokovi crnogorske književnosti se i u tome periodu nadodaju na Njegoševu poetsku zbilju, ali ne i na Njegoševe estetske, filozofske domete. Njegoš je svakako i začetnik struktura pripovjedne proze u crnogorskoj književnosti. Zapravo, njene prve klice i osnovne narativne motive u Crnoj Gori srijećemo još u prednjegoševskome periodu,[21] u „nadvremenskim glasovima" – kako ih nazva Čedo Vuković,[22] u žanrovskim vrstama i strukturama koje se definišu, prema teoretičaru Andreu Jolesu (Andre Jolles), kao „jednostavni oblici".[23] To su kratke forme anegdota i legendi, mitovi, memorabile, poslovice, pisma, poslanice i dr. epistolarne forme, te razni zapisi javnoga i privatnog karaktera, testamenti, zavještaji, zapisi o odmazdama, dokumenti pravnog karaktera o suđenjima i mirenjima, iz kojih se vremenom začela pripovjedna

---

[21] Pod *prednjegoševskim periodom* podrazumijeva se cjelokupna književna produkcija nastala na tlu Crne Gore do sredine XIX vijeka, odnosno do Njegoša. U taj književno-kulturni korpus ulaze poznati književni radovi autora čiji su tekstovi sabrani u vrijednoj antologiji *Prednjegoševsko doba* (Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1963). Danas se s pravom ističe da se čitavo bogatstvo crnogorskog književnog nasljeđa *prednjegoševskog doba* ne može imenovati tom sintagmom, zato „što bi ta odrednica nužno upućivala na zaključak da je sve ono što je ovdje (u Crnoj Gori – M. N.) stvarano prije Njegoša bilo samo priprema za njegovu pojavu, odnosno da je nedovoljno stvaralački individualizirano i estetski vrijedno, te može jedino da se održi kao hrestomatični mozaik na čim tanušnom fonu izrasta gorostasna figura pjesnika i mislioca Njegoša. A to ne bi bilo ni istinito ni pravo, ne samo zato što je evidentno da crnogorska književnost ne počinje Njegošem niti se njime završava..." (Viđeti: Sreten Petrović, cit. članak, 317). Bez obzira na održivost te teze, mi ćemo se, ipak, iz već ustaljenih razloga, služiti i nadalje u ovoj istoriji tradicionalnim određenjem – *prednjegoševsko doba*.

[22] Čedo Vuković, isto, 11.

[23] Andre Jolles, *Jednostavni oblici*, „Teka", prijevod, bilješke i instruktivni pogovor Vladimir Biti, Studentski centar u Zagrebu, Zagreb, 1978, 89.

forma *skaza*; žalbe, molbe, svjedočanstva i prozni zapisi o sporovima, zgusnute aforističke izreke, dijaloške narativne konfrontacije, pošalice, pričalice i rugalice – „prelazne“ i „pretknjiževne forme“[24] koje su bile integralni dio duhovne stvarnosti ratničko-herojske sredine crnogorskoga područja. Prema tome, iz takvih neoformljenih i „amorfnih“ oblika, na osnovama i u rasponima usmene narodne književnosti, razviće se u drugoj polovini XIX vijeka pisana, tzv. umjetnička pripovijetka. Njenu genezu i strukturu srijećemo prvi put upravo kod Njegoša, u njegovim satirično-simboličnim naslovima „Žitije Mrđena Nesretnikovića“ (1837) i „San na Božić“ (1837). Kako se u dalje oblikovno razvijala i sadržajno granala, pripovijetka je suštinski, tematski i motivski, žanrovski, jezičko-stilski, najviše vezana za period prijelaza književnosti od romantizma ka realizmu. Ponajviše je, zapravo, stvarana u posljednje dvije decenije XIX i početkom XX vijeka. Otuda pripovijetka toga perioda ima sve odlike i tipološka svojstva književnosti romantizma i realizma, mada se unutar nje (tek krajem prve decenije XX vijeka) uočavaju i izdvajaju elementi književnosti moderne, o čemu će također biti riječi u ovome istorijskom pregledu.

Preostaje nam da crnogorsku pripovjednu prozu od šezdesetih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata, kao najznačajniji književni fenomen toga razdoblja, žanrovski i tipološki odredimo. Ali u isto vrijeme potrebno ju je u kontekstu njezina književnoistorijskoga razvoja sagledati i u odnosu prema drugim južnoslovenskim i nacionalnim književnostima, prije svega prema srpskoj i hrvatskoj. To, kako rekosmo, ne samo da bi se utvrdio stepen žanrovske, oblikovne, jezičko-stilske i tipološko-umjetničke razvijenosti, nego i da se vidi u kojoj je mjeri bilo dodira, susreta i prožimanja među tim južnoslovenskim kontaktnim literaturama istoga pravca i umjetničko-estetske orijentacije. Njih je svakako bilo, a doprinijeli su im, među ostalima, stvaraoci – pjesnici i prozaisti izvanjci, npr. ideolog i pjesnik južnoslovenskog integralizma Jovan Sundečić, Simo Matavulj, Simo Popović, Jovan Pavlović, Ljubomir Nenadović, Ivan Mažuranić, Dušan S. Đukić, Borislav Sl. Minić i mnogi drugi koji su dali značajan doprinos i poetskoj i pripovjednoj književnosti u periodu koji se ovđe obrađuje. I ta pitanja, kao i niz drugih problema, ulaziće u krug naših književnoistorijskih istraživanja u ovome tematu crnogorske književnosti. Naravno, njima ćemo na kraju pridodati i one začetke književne kritike, pokušaje konstituisanja

[24] Vido Latković, isto, 11.

književne naučne misli kroz čiju se optiku nastojala sagledati i estetski vrednovati književnost toga dugog perioda.

I na kraju: *Istorija crnogorske književnosti* toga perioda ne obuhvata samo literarne vrhove kakvi su S. M. Ljubiša, M. Miljanov i Nikola I Petrović, već i „drugorazredne" pisce. Takvi „drugorazredni i mali" pisci dominiraju periodom o kojemu je riječ i ovđe su morali naći mjesto. Njihovi žanrovi javljaju se upravo onoliko koliko je u cjelokupnoj toj književnoj produkciji ima crnogorskoga jezika, koji je bio dominantan i presudan kao vid nacionalnoga samoizražavanja crnogorskoga naroda. U cijeloj toj književnosti, osim bogate crnogorske leksike i semantike, dominira svijet tematskoga istoricizma, didaktizma, folklorizma – postulati koji vladaju duhom toga doba u Crnoj Gori. Sadržajima, temama i motivima, jezičkim izrazom i poezija i pripovijetka toga vremena najuže su vezane za sve bitne osobine crnogorskoga sveukupnog duhovnog i nacionalnog života u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, pa ih je ponajprije trebalo izdvojiti, proučiti i samostalno vrednovati. A veličina „malih" stvaralaca ogleda se prevashodno u tome što su bili priprema za velike.

POLITIČKI I DRUŠTVENI OKVIR NASTANKA KNJIŽEVNOSTI

Književno-kulturna središta

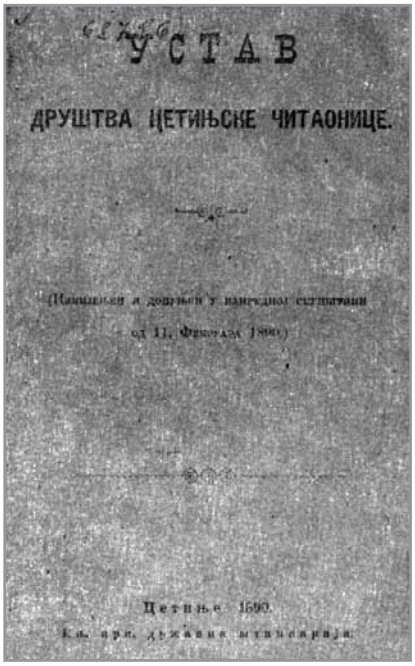
УСТАВ

ДРУШТВА ЦЕТИЊСКЕ ЧИТАОНИЦЕ.

Цетиње 1890.

U ovome poglavlju obratićemo pažnju na glavne činioce formiranja stvaralaca – pjesnika, pripovjedača i putopisaca, tj. na uslove iz kojih su ponikli. Daćemo sumarnu skicu društveno-političkih, prosvjetno-kulturnih i književnih prilika u Crnoj Gori od šezdesetih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata. To je nužno učiniti da bismo viđeli s kakvim su se društvenim, književnim i kulturnim zbivanjima susrijetali. Stvaraocima poetske, pripovjedne i putopisno-memoarske književnosti, druge polovine XIX i početkom XX vijeka nijesu bile nepoznate stvari ni oko organizovanja školstva, pozorišta, širenja kulture, poimanja nauke, izdavanja i štampanja periodičnih publikacija – prosvjećivanja uopšte. Ujedno, iskustva i saznanja koja su sticali stvaraoci morala su imati nekog dubljeg odjeka na njihovu prijemčivost, a mnogo više je uticao društveno-istorijski kontekst, ponajprije što je dio stvaralaca pisane riječi živio, djelovao i duhovno se formirao u onome dijelu crnogorskoga naroda koji se više od četiri vijeka nalazio pod vlašću raznih tuđinskih gospodara, a drugi je dio živio i stvarao u crnogorskome zbjegu, vojničkome logoru, crnogorskome Araratu, tj. sredini s drugačijim okolnostima; u dijelu Crne Gore koja je bila faktički slobodna, ali odasvud stiješnjena. U sastavu Turske Carevine bili su zadugo djelovi Donje

Zete, Brda, južni dio Crnogorskoga primorja i dr., koji su pripadali Skadarskome sandžakatu, odnosno pašaluku, kao i djelovi Gornje Zete koji su ulazili u sastav Hercegovačkoga sandžakata, docnije pašaluka. U sastavu Mletačke Republike, još od prvih decenija XV vijeka, nalazili su se djelovi Crnogorskoga primorja (Boke Kotorske), sve do 1797. godine, a zatim u sastavu Austrije, kratko vrijeme Francuske, Crne Gore kao domicilne zemlje, pa opet Austrije, odnosno Austrougarske.

ОПШТИ
ИМОВИНСКИ ЗАКОНИК
ЗА
КЊАЖЕВИНУ ЦРНУ ГОРУ
НА ЦЕТИЊУ
У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1888

Stanovništvo pod tuđinom nije nikad raskidalo prirodne veze s crnogorskim narodom, i pored nasilne razjedinjenosti, odnosno asimilatorskih težnji od strane neprijatelja. Naprotiv, građanstvo u Primorju, koje je bilo ekonomski dobro razvijeno, za sve vrijeme tuđinske vlasti, bilo je snažan oslonac Crnogorcima, a i samo je učestvovalo u odbrambenim i oslobodilačkim borbama. Taj je dio naše zemlje, kroz nekoliko stoljeća, za Crnogorce značio jedini prozor u svijet. Sa svih strana stiješnjeni neprijateljem, teško dostižni u klancima i planinama, Crnogorci su iz slobodnoga dijela jedino preko Primorja mogli održavati trgovačke, kulturne, političke, pa i prosvjetne veze i kontakte s mnogo razvijenijim zapadnoevropskim narodima i civilizacijama mediteranskoga tipa. Ali ne samo oni, nego i dio našega stanovništva koje je ulazilo u sastav Turske vodio je gotovo stalne borbe s Turcima, u želji za oslobođenjem i ujedinjenjem. Cetinje je rano postalo, a nešto kasnije i Nikšić, glavno političko i administrativno, ali i kulturno-književno i prosvjetno žarište. Uz to, postalo je mjesto okupljanja i dogovaranja za zajedničku borbu brđanskih, hercegovačkih i primorskih plemena. Usljed zajedničkih potreba i interesa tih plemena, kao upravno-administrativnih, teritorijalno-političkih jedinica, vremenom se razvila povezanost, upućenost jednih na druge.[25] To je jedinstvo

[25] Simo Šobajić, „Crna Gora i Crnogorci“, u knjizi *Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927, 14.

naročito sazrijevalo i dolazilo do izražaja u periodu Petra I i Petra II Petrovića Njegoša, odnosno snažno se ispoljavalo sve do konačnoga oslobođenja i ujedinjenja crnogorskih plemena, u vrijeme njihovih nasljednika, knjaza Danila i Nikole I Petrovića Njegoša.

Vrijeme druge polovine XIX i prvih decenija XX vijeka u Crnoj Gori, gledano društveno-politički, karakteristično je po mnogo čemu. Taj su postnjegoševski period vladavinom ispunila dva crnogorska vladara: knjaz Danilo i knjaz/kralj Nikola I Petrović Njegoš.

Sofija Petrovna Mertvago (1851–1921)

U prvome periodu (60-ih i 70-ih godina XIX vijeka) opštu političku strategiju i pečat vremenu u Crnoj Gori daju knjaz Danilo, odnosno njegov brat, otac knjaza Nikole, veliki vojvoda Mirko Petrović, te pojedini njihovi plemenski glavari. Oni su se zalagali da se Crna Gora izbori za samostalnost, za međunarodno diplomatsko priznanje i da, najzad, objedini davno otrgnute krajeve. Ohrabreni vojnim uspjesima, bitkom na Grahovcu (1858) i, još više, uspješnim suprotstavljanjem prvome Omer-pašinu pohodu (1862), knjaz Danilo i vojvoda Mirko Petrović uz pomoć velikih sila uspijevaju osigurati priznanje i nezavisnost državnih granica. Ujedno, njihova su nastojanja usmjerena i na to da Crna Gora samostalno i politički djeluje. Težili su da se otrgnu i liše zavisnosti i dojučerašnjega krutog patronata Rusije i drugih sila, koje su joj u prošlosti vezivale ruke. Zbog toga se knjaz Danilo naslanja isključivo na one snage u zemlji koje su mu mogle najviše pomoći da učvrsti i ostvari državničke ciljeve. Takvu je politiku, uz njega, sprovodila i plejada plemenskih glavara, koji su se već u ratnim pohodima potvrdili kao vojskovođe i izdigli kao narodni pametari; ljudi koji su pregalaštvo, iskustvo, sve duhovne i fizičke sposobnosti, podvrgavali najvišim ciljevima – domovini, narodu i slobodi. Njima je pripadao Marko Miljanov Popović, a i drugi, manje-više poznati, glavari, ljudi koji će i pisanom, poetskom i proznom, riječju

ostaviti spomen o svome vremenu i tim istorijskim ličnostima. Da bi suzbio plemensku podijeljenost, samovolju i ojačanu moć pojedinih plemenskih autoriteta, knjaz Danilo sve više jača organe centralne vlasti. Značajan doprinos tim težnjama predstavlja i donošenje *Opšteg zemaljskog zakonika* (1855). Prema tome, uz stalne borbe s neprijateljem, osnovne karakteristike društveno-političkoga života na unutrašnjem planu zemlje 80-ih godina XIX vijeka čine stvaranje modernoga državnog organizma (umjesto dotadašnje djelimične plemenske razjedinjenosti), modela u kojemu se ostvarivala moć potpuno svjetovne nad tradicionalnom vladavinom ranijih zborova, kakva je bila izražena za vrijeme Petra II Petrovića Njegoša i njegovih prethodnika.

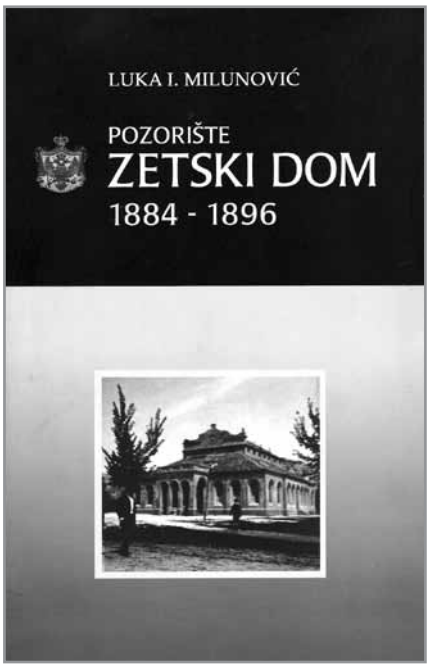

Započetu strategiju i osmišljenu politiku, poslije ubistva knjaza Danila, nastavlja njegov sinovac, knjaz i kasnije kralj Nikola I Petrović Njegoš. On će ispuniti, gledano istorijski, vrijeme poslije 80-ih godina sve do propasti crnogorske državne samostalnosti 1918. godine. I on je, kao i njegov prethodnik, već od samoga početka vladavine suočen s neprestanim napadima Turaka pod vođstvom Omer-paše Latasa. Zapravo, zbog moralne i vojničke podrške i pomoći hercegovačkim ustanicima, Crnogorci su protiv sebe ponovo izazvali Turke. Iako napadani mnogo nadmoćnijom vojskom, uspješno su odolijevali, sve dok nije, na intervenciju Rusije, sklopljen mir između Crne Gore i Turske, na Rijeci Crnojevića, septembra 1862. godine.

Nedugo poslije toga, knjaz Nikola je s reorganizovanom vojskom ušao u otvoreni sukob s Turskom. Crnogorci su tada izvojevali odlučujuće pobjede na Vučjem Dolu, Fundini, Medunu, Trijepči i kod Spuža. Tim vojnim operacijama konačno su oslobođeni Nikšić, Bar, a nešto kasnije i Ulcinj. Ubrzo je Berlinskim kongresom (1878), Crnoj Gori priznata nezavisnost i teritorijalno je proširena oslobođenim krajevima. U sastav Crne Gore ušli su ovi gradovi: Podgorica, Spuž, Nikšić, Kola-

šin, Žabljak, Bar i Ulcinj. Prema tome, vrijeme knjaza Danila i Nikole I Petrovića lanac je neprekidnih grozničavih borbi i pogibija. „To je vrijeme kad se jedan mali narod razapinje između velikih htjenja, napora i potreba, tražeći sebe i svoje mjesto pod oporim balkanskim suncem, žudeći ujedno za jugoslovenskim zajedništvom. Ujedno, to je vrijeme nešto izrazitijeg raslojavanja crnogorskog društva, osobito oko razmeđa dva vijeka.“[26] Taj period vladavine knjaza Nikole I Petrovića, kako piše Branko Banjević, predstavlja konsolidaciju stečenoga i neku vrstu početka unutrašnjega društvenog raslojavanja na modernijim, klasnim osnovama. Po njemu, crnogorska buržoazija tada pokušava da iskoristi opšte raspoloženje balkanskih naroda protiv Turskoga Carstva, da ugled koji je Crna Gora imala u toj borbi iskoristi za dovođenje knjaza Nikole za cara Balkana. Te balkanske pretenzije ona je kasnije svela na djelove Srbije, Albanije i Hercegovine. U početku su one mogle i izgledati realne, ali kako je vrijeme odmicalo, velike sile, zainteresovane za taj prostor, koje su Crnu Goru uzimale kao oslonac interesa, sve više su se udaljavale, tražeći nova uporišta spoljne politike. I nalazile su ih. „To je vrijeme početka građanskog života u Crnoj Gori i opšteg napretka, ali isto tako i vrijeme dubokog raskoraka između njene moći i pretenzija vladajućih struktura, između njenog stvarnog interesa i grandomanskih želja dvora.“[27] Ipak, bio je to period napretka i procvata Crne Gore!

Napredak u privrednome životu zemlje ispoljio se, u prvom redu, u unapređivanju zaostale poljoprivrede, zanatstva i sitne trgovine. Osvajanje novih područja istovremeno je značilo i dobijanje novih obradivih površina. Time su se sve više stvarali i povoljniji uslovi za razvitak i unapređenje zaostale privrede, i to ne samo zanatstva i trgovine, nego donekle i industrije. Rađaju se prva preduzeća u oblasti drvne industrije, a zatim i rudarstva, tj. iskorišćavanja rudnih sirovina. Uporedo s tim, populacija sve više raste, osobito se naseljavaju sela, dolazi i do prenaseljenosti, pa su česte socijalno-ekonomske migracije. One su nekad izraženije, naročito krajem XIX i početkom XX vijeka. U potrazi za blagostanjem, rudom i hljebom, Crnogorci s čežnjom i tugom odlaze u pečalbu, ponajviše u prekookeanske gradove Amerike, Australije, Kanade i razna mjesta u Evropi.[28] Naravno, te pojave socijalno-ekonomske krize i nejednakosti, kao i druge (poput pljačke, prijevara,

[26] Čedo Vuković, isto, 8.

[27] Branko Banjević, isto, 9.

[28] Đorđije Đoko D. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica, 2003.

gladi i zelenašenja) fiksiraće pojedini stvaraoci u prozi. Osobito se u tome ističu pripovijetke Petra M. Luburića, Sima Šobajića i Borislava Sl. Minića.

Razvoj privrede u drugoj polovini XIX vijeka u Crnoj Gori omogućio je ubrzani prosperitet prosvjetnoga i književno-kulturnoga života od 60-ih godina do Prvoga svjetskog rata. Otvaraju se škole, pokreću politički, stručni i književni listovi, almanasi i kalendari i druge periodične publikacije. Crna Gora se, nakon proširenja granica, sve više uzdiže na duhovnome planu. Cetinje, nekad duhovna i svjetovna prijestonica Crnojevića države, postaje, kao i neki drugi gradovi (poput oslobođenoga Nikšića), političko-administrativno središte te prosvjetni i književno-kulturni centar zemlje, pa čak, u isto vrijeme, i jedan od vodećih centara južnoslovenskih naroda.[29]

Poznato je u književnoj i prosvjetnoj istoriji da je knjaz Danilo, iako u vrlo teškim uslovima kratke vladavine i stalnim napadima Turaka, započeo preobražaj Crne Gore na prosvjetnome, književnome i kulturnome planu.

Polazeći od ideje širenja i izgradnje narodnih škola, koje je počeo otvarati njegov prethodnik Petar II Petrović Njegoš, knjaz Danilo je nastojao da tu ideju pretoči u stvarnost. Zato od prvih dana intenzivno radi na podizanju škola, širenju prosvjete u zapuštenim i zaostalim selima. Obustavljajući dijelom izvršenje Njegoševa testamenta, knjaz Danilo se odlučuje, piše Vuk Popović u pismu Vuku Stefanoviću Karadžiću, da iz sredstava namijenjenih čak rodbini pokrije i druge potrebe koje su „zadušnije i preče". Među tim prečim potrebama navodi se, prije svega, stvaranje nekoliko novih četvororazrednih škola, opravka postojećih puteva, podizanje crkava i bogomolja i pomaganje nevoljnim familijama u vrijeme gladi.[30] Ističe se i da se knjaz Danilo zanosio da „udari mali danak na sve Crnogorce prema imanju", kako bi od tih sredstava otvorio nove škole, a ujedno obnovio prelivenu štampariju, nabavio nova slova i ljude za taj posao, kao i da bi izradio nove puteve i po „bezvodnim plemenima vode". A na polasku za Rusiju on saplemenicima daje obećanje da će po povratku otvoriti višu školu „i muziku lijepu zavesti u njoj".[31] Ukratko, u vrijeme njegove vladavine otvorene

[29] Božidar Pejović, isto.

[30] „Pismo Vuka Popovića Vuku Karadžiću", u knjizi *Vukova prepiska*, knj. VII, Beograd, 1913, 120–122.

[31] Isto, 127.

su škole u Brčelima, Njegušima, Ćeklićima, Predišu, Crnojevića Rijeci, Boljevićima, Gluhome Dolu, Ljubotinju i Ceklinu. Poznato je i da je knjaz Danilo 1856. pri Cetinjskoj maloj školi osnovao neku vrstu pitomačkog zavoda (*blagodjejanje*), po ugledu na francuske pansionate. „U zavodu je knjaz Danilo određivao po jedno dijete iz svakog plemena, a iz većeg plemena ili nahije po dva učenika, uglavnom iz kuća junaka i uopšte uglednih porodica. U školi-pansionu vaspitavano je 30 učenika o državnom trošku.“[32] Nabavljajući s teškom mukom učitelje za rad u cetinjskoj i drugim nahijskim školama,[33] odlučio je da, poput Petra I Petrovića Njegoša, šalje darovitu đecu na školovanje u inostranstvo. Čak je, u vrijeme pošete Rusiji (1852), sa sobom poveo dvoje đece „da ih metne u školu treštinsku (tršćansku – M. N.) da uče“.[34] Osim toga, angažovanjem ruskoga predstavnika u Crnoj Gori, pukovnika Kovaljevskog, Rusija je odobrila da se po tri učenika iz Crne Gore školuju svake godine u vojnim, inžinjerskim i drugim potrebnim školama. Mnoga su đeca školovana i o trošku srpske vlade u Beogradu. „Knjaz Danilo je sa energičnošću uspio da uvjeri Crnogorce u potrebe školovanja mladića i bio je uporan u ostvarivanju ove želje za dobro Crne Gore. Otuda je shvatanje značaja škole bilo znatno poraslo ... Uspjesi postignuti na vojničkom i diplomatskom polju još više su podsticali knjaza Danila, poslije pobjede na Grahovcu i razgraničenja s Turskom, da radi na proširenju osnovnog obrazovanja naroda u Crnoj Gori, imajući namjeru

---

[32] Đorđije Pejović, „Rad na prosvjeti za vrijeme knjaza Danila“, *Stvaranje*, br. 6, Cetinje, 1952, 37–38; Petar Popović, „Postanak i razvitak škole u Crnoj Gori“, u knjizi *Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934, 95.

[33] Usljed nedostatka domaćih učitelja, još je Petar I Petrović Njegoš dovodio učene ljude sa strane koji su radili kao učitelji u školama. Na primjer, tu funkciju obavljaju Đorđe Srdić i Lazar Vlahović. Godine 1854. knjaz Danilo obnavlja školu, a cetinjskog arhimandrita Nikanora Ivanovića, Njeguša, postavlja za nadzirateljа-učitelja, dok je za učitelja postavio Antonija Macuru iz Dalmacije, ali je on ubrzo „dignut s učiteljstva“, kako se navodi u ljetopisu te škole. Dvije godine kasnije (1856) za učitelja je postavljen đakon Stevan Petranović, „koji je odmah otpočeo sa reformama. Trorazrednu školu pretvorio je u petorazrednu, preradio raspored, nastavni plan i propisao raspored naučnih predmeta za svaki razred. To je prvi sačuvani nastavni plan, ali samo za četiri godine. Po nastavnom planu se vidi da škola nije bila u rangu osnovne, već je smatrana kao prijelaz od osnovne ka srednjoj stručnoj školi, jer je, pored osnovnih i bogoslovskih, imala i učiteljske predmete.“ (Đorđije Pejović, *Rad na prosvjeti...*, 377; Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori,* Pančevo, 1876, 17–18).

[34] „Pismo Vuka Popovića...“, 127.

da otvori osnovne škole u svim nahijama, ali je iznenadna smrt omela izvršenje njegovih planova.“[35]

Danilovu misiju nastaviće, s još većim žarom i energičnošću, njegov nasljednik – obrazovani i uporni knjaz/kralj Nikola I. Naime, u njegovo je vrijeme broj osnovnih i srednjih škola znatno povećan u svim krajevima Crne Gore. Radi ilustracije, ističemo da su u periodu vladike Petra II Petrovića Njegoša postojale samo dvije škole,[36] dok je pred balkanske ratove u Crnoj Gori bilo 145 osnovnih škola. Ujedno, postojalo je 27 škola na području pod turskom upravom, koje je izdržavala crnogorska vlada. Krajem toga perioda u Crnoj Gori je u svim većim mjestima djelovalo više srednjih škola s 320 učenika i 44 srednjoškolska nastavnika. Ekspanzija otvaranja srednjih škola uslijedila je naročito poslije balkanskih ratova, kad su otvorene gimnazije u Nikšiću, Pljevljima, Beranama i Pećи.[37]

Koliko je knjaz Nikola pridavao značaja obrazovanju i prosvjećivanju naroda, govori podatak da je već 1863. (tek što je došao na vlast) otvorio osnovne škole u svim većim selima. Ukupno je te godine otvoreno 11 škola, pa je i razumljivo što se ubrzo ošetio nagli progres u prosvjeti. Sedamdesetih godina XIX vijeka osnovano je još 30 osnovnih škola.[38]

Uvidom u programske sadržaje saznaje se da je osnovna škola koncipirana prvjenstveno kao narodna institucija, tj. kao vaspitalište, pa

---

[35] Đorđije Pejović, nav. djelo, 379.

[36] Mladi Njegoš je godine 1834. osnovao prvu malu školu u Cetinjskome manastiru. U literaturi iz istorije školstva postoje neslaganja među mnogim autorima u pogledu godine osnivanja Njegoševe škole. Najveći broj autora drži da je ona s radom počela 1834. godine. O tome uvjerljivo piše dr Vojislav Nikčević u članku „O razlozima upotrebe crkvenog i narodnog jezika, crkvene i 'građanske' azbuke u nekim crnogorskim udžbenicima iz Njegoševa doba“ (*Zbornik radova povodom 140-godišnjice Njegoševe škole iz 1834. godine,* Cetinje, 1976, 221–231). Istovremeno je ukazao i na neopravdanu tvrdnju da je to „prva škola u Crnoj Gori“. Pozivajući se na sud Rajka Cerovića, on izričito piše da se takva tvrdnja „ne može prihvatiti stoga što ona razvoj Crne Gore ne sagledava u kretanju; zato što sugerira da Crnu Goru i do dan-danas čine samo njezini djelovi koji su ulazili u sastav Njegoševe države“ (Isto, 222). Druga škola u Njegoševo vrijeme osnovana je 1835. godine u Dobrskome selu.

[37] Milan Kostić, *Škole u Crnoj Gori*; Đorđije D. Pejović, *Razvitak*...; Dr Rade Delibašić, *Razvitak školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori (1830–1918)*, Titograd, 1980; Vukoman Džaković, *Kralj Nikola u svom dobu*, Prijepolje, 1980, 52.

[38] Dušan Vuksan, *Škole u Crnoj Gori*, Južni almanah, Cetinje, 1926.

tek potom kao učilište. Sav život, organizacija i programska orijentacija crnogorske osnovne škole bila je usmjerena ka idejno-političkim stremljenjima vladajućeg društvenog sloja. Naime, škola je bila usmjerena prevashodno da razvija umne i fizičke sposobnosti, da oblikuje (kako je uobičajeno u vrijeme stalnih borbi za opstanak i slobodu) ličnost krepku, snažne volje i jakoga moralnog zdravlja i karaktera. Otuda je u programske sadržaje njene nastave bila čvrsto utkana komponenta humanizma i vjere, kao važne crte crnogorskoga čovjeka i društva. Vjera je bila „ne samo prva i najvažnija nauka nego i središte oko kojega se sve ostale nauke moraju grupisati". Ta vjerska komponenta nastave i vaspitanja đece naglašavana je ne samo kao sadržajna idejnost, nego se njen značaj isticao i u svim školskim, zakonskim dokumentima i programskim osnovama. Uz to je naglašeno i to da su škole i crkve „veoma bliske po svom karakteru", u osobenome crnogorskom životu i da u toj uzajamnosti one „jedna drugu krijepe postižući zajednički cilj". Polazeći od premisa da je „religijsko-moralno vaspitavanje đece najglavniji zadatak narodne škole" i da su religija i moral ekvivalentni, „ukrasi svakog čovjeka posebice i cijeloga naroda ukupno", školske vlasti su čak i zakonski obavezale đecu i nastavnike da redovno pośećuju crkvene ceremonije i vjerske obrede. Svakako je takvoj orijentaciji pogodovala neprosvijećenost i zaostalost u društvenim odnosima zemlje, a daleko više sprema samih nastavnika, kao i neki drugi činioci koji su sputavali da nastava u narodnim školama poprimi široko svjetovni karakter.[39]

Do 1878. godine na Cetinju je djelovalo Prosvjetno odjeljenje Crne Gore. Ono se, zapravo, staralo o prosvjeti, izvođenju nastavnih sadržaja, primjeni adekvatnih metoda i školskih propisa. Još je ranije donijeta Uredba o obaveznosti nastave (1869), po kojoj je svako veće selo moralo imati školu. No, i pored toga, ističe se da je znatan dio seoskoga stanovništva u pojedinim djelovima Crne Gore, a posebno u krajevima đe je živio albanski, katolički i muslimanski živalj, u dobroj mjeri ostao nepismen i neprosvijećen, mada se i na tome planu mnogo uradilo, naročito poslije oslobodilačkih ratova.[40]

Na Cetinju je 1869. godine osnovana Bogoslovsko-učiteljska škola. U njoj će se pripremati i obrazovati mladići za sveštenički čin

[39] Đorđije D. Pejović, *Razvitak*..., 74; Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 18–23.

[40] Đorđije D. Pejović, *Razvitak*..., 54.

i učiteljsko zvanje.[41] Iste je godine otvoren i Đevojački institut, koji je bio neka vrsta srednje škole, u kojoj su se đevojke pripremale za učiteljice. Zanimljivo je da su u prvih deset godina tu školu pohađale pretežno učenice iz Srbije, Srijema, Bosne, Dalmacije i Hrvatske.[42]

Na širenju prosvjete i kulture, kao uopšte na unapređivanju književnoga života u Crnoj Gori, umnogome je, pored ostalih, uticao i list *Crnogorac*, koji je izlazio na Cetinju od 1871. do 1873, da bi se nakon njegova gašenja, pokrenuo *Glas Crnogorca*, koji će, istovremeno, postati zvanični list Knjaževine Crne Gore. I on je donosio mnoštvo podataka i informacija o prosvjeti, školama, književno-kulturnim zbivanjima kod nas i u zapadnoevropskome svijetu.

Književni listovi, školski udžbenici i druga periodična literatura naročito se publikovala od 1878. do 1913. godine, kao rezultat sve većih zahtjeva škola i stanovništva da đeca učie iz školskih knjiga štampanih na maternjem jeziku. Osobito je tome doprinosio novopokrenuti pedagoški časopis *Prosvjeta* (1889–1901). On je donosio zakone, naredbe, pravila, uputstva, raspise i sva zvanična saopštenja Crnogorske pravoslavne crkve i Ministarstva prosvjete, a naročito iz predmeta koji se tiču crkve i religije, škole, nastave i vaspitanja.

Taj je period značajan i po omasovljavanju škola, naročito od sredine 80-ih godina XIX vijeka, a i po primjenama savremenih nastavnih metoda i obezbjeđenju stručnoga nastavnog kadra, koji je postepeno popunjavan iz domaćih redova. Osim narodnih, tj. osnovnih škola, koje su bile otvorene gotovo u svim većim mjestima Crne Gore, sve se više otvaraju i škole drugoga stepena, kao što je Gimnazija na Cetinju.[43]

---

[41] „Znatniji događaji u Crnoj Gori tečajem 1869. Godine“, *Orlić*, VI/1870, fototipsko izdanje, Cetinje, 1979.

[42] Isto, 70; Jašar Redžepagić, *Razvoj prosvjete i školstva albanske narodnosti na teritoriji današnje Jugoslavije do 1918*, 132/2, s.l., 1968, 132.

[43] Školske 1880/1881. osnovana je Knjaževska realna gimnazija na Cetinju. Otvaranje takve škole bilo je od velikoga značaja za Crnu Goru. Prije svega, nastavnici i učenici Cetinjske gimnazije, s profesorima i učenicima drugih cetinjskih institucija – Cetinjske bogoslovije i Đevojačkog instituta – postali su glavni nosioci cjelokupnoga prosvjetnog i književno-kulturnoga života Crne Gore. Osim toga, iz te je institucije izlazio školovan domaći kadar; stvarana je domaća inteligencija koja je nastavljala školovanje u univerzitetskim centrima inostranstva, pa je, po povratku, sve više potiskivala izvanjce i zauzimala važna mjesta u hijerarhiji Knjaževine Crne Gore (Niko S. Martinović, „Književni i naučni rad u Cetinjskoj gimnaziji 1881–1941“, Posebni otisak iz *Spomenice Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1962,

Godine 1879. osnovano je i Ministarstvo prosvjete u Crnoj Gori. Poznato je, pored ostaloga, pregalaštvo na širenju i unapređenju školstva, ne samo prvoga crnogorskog ministra prosvjete – izvanjca Jovana Pavlovića, koji je bio izuzetno darovit, marljiv i obrazovan, nego i drugih školovanih izvanjaca i inozemaca, kao i domaće inteligencije. U Crnoj Gori, neposredno poslije Berlinskoga kongresa, kad su joj pripojeni novooslobođeni gradovi, donijet je i prvi Zakon o opštoj školskoj dužnosti u Knjaževstvu Crnoj Gori (20. jula 1878).[44] Po mnogim regulativima on je bio vrlo napredan. Članom 1 kaže se da „opšta nastava u knjaževstvu Crnoj Gori jest slobodna, niti se blagodati prosvjete smiju jednome njezinom državljaninu uskratiti". Nadalje stoji da je nastava „u osnovnoj školi obavezna", a vrši se pod nadzorom i upravom „knjaževske vlade i njenih organa". Po Zakonu su đeca obavezna da besplatno pohađaju školu kad navrše sedam godina, a đeca koja stanuju daleko od škole mogu krenuti s devet godina. I kao danas, roditelji su bili obavezni da šalju đecu u školu. Koliko se strogo vodilo o tome računa, govori i podatak da je učitelj za neopravdan izostanak mogao „tankim prutom udariti dijete po dlanovima".[45] Iako bez prethodnika, može se konstatovati da je Zakon u cjelini prožet progresivnim stremljenjima i principima didaktičko-pedagoške misli, postulatima koji su sve više prodirali u crnogorske škole. Gledano iz današnjega ugla, vrijednost toga normativnog dokumenta, kao i Zakona za osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori, koji je donešen kasnije, nalazi se u tome što je izričito istakao da je nastava u osnovnoj školi obavezna, da je dostupna đeci svih vjeroispovesti i uz to besplatna. Interesantno je i to da se njima najstrože zabranjivalo fizičko kažnjavanje učenika jer se, kako piše između ostalog, đeca vaspitavaju i uče, a ne muče. U protivnome, kao uostalom i za neopravdano zabranjivanje đeci da idu u školu, predviđene su bile visoke novčane kazne, pa čak i kazne zatvora.

3–31; Dr Đorđije D. Pejović, „Cetinjska gimnazija", u knjizi *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Obod, Cetinje, 1971, 146–159).

[44] Kasnije, dolaskom Đura Popovića za glavnog školskog nadzornika, sve se više upotpunjavalo školsko zakonodavstvo. On je kodifikovao *Zakon osnovne škole u Knjaževini Crnoj Gori* (13. 9. 1884), koji je upotrebljavan sve do 2. februara 1907. godine, kad je donešen *Zakon o narodnim školama* (Dušan J. Martinović, „Đuro Popović (1845–1902)" u knjizi *Portreti (Bio-bibliografski pregled*), Cetinje, 1983, 105–109).

[45] *Referat o školama u Crnoj Gori od Đ. Špadijera*, s. l., 1906, 20.

U vrijeme svestranoga preporoda Crne Gore, od posebnoga je značaja za razvoj kulturnoga i književnoga života, osnivanje pojedinih kulturno-umjetničkih društava i institucija, ponajprije na Cetinju, pa u Nikšiću.

Godine 1868. osnovana je Cetinjska čitaonica. Za sve vrijeme dugoga postojanja bila je značajna kulturna ustanova. Osnovni joj je zadatak bio da njeguje, budi i razvija rodoljubiva i nacionalna osećanja, „da radi neposredno na kulturnom izdizanju cetinjskih građana, da posredno, preko sličnih ustanova koje je trebalo osnovati u drugim mjestima u Crnoj Gori, radi na kulturnom preporodu Crne Gore, na širenju panslavenskih ideja“.[46] Osnovali su je cetinjski intelektualci, sveštenici, činovnici i trgovci – dakle, istaknuti prvaci društvenoga života, i to u vrijeme poslije neposrednoga učešća mnogih od njih na sveslovenskoj etnografskoj izložbi, održanoj u Moskvi (1867), smotri koja je napajala emancipatorskim duhom.[47]

Cjelokupni kulturni i prosvjetni život Čitaonice odvijao se (iako u otežanim finansijskim i organizacionim uslovima) u četiri sekcije: pozorišnoj, sekciji za narodni život, sekciji za novine i časopise te sekciji za popunjavanje biblioteke. Čitaonica je postala središte okupljanja prosvjetnih, kulturnih i drugih naprednih intelektualnih snaga. Bila je mjesto na kojem su se odvijale kulturne manifestacije, priredbe, organizovane besede, večernja sijela na kojima se njegovala usmena pjesma, ples, muzika, književna retorika, govori i recitacije. Preko bibliotečke sekcije nabavljane su raznovrsne knjige, listovi i druge književne i periodične publikacije. Istovremeno, ta je sekcija imala zadatak da pripremi pokretanje sopstvenoga književnog lista.

Na inicijativu pozorišne sekcije Cetinje u dva navrata pośećuje Pjevačko društvo Jedinstvo iz Kotora, organizovano mnogo ranije. Ono je izvelo nekoliko zapaženih koncerata. Sve je to davalo duhovne impulse, podsticalo da se književno-kulturni i prosvjetni život na Cetinju razmahne. Tako je već 1871. godine, svega nekoliko mjeseci od posljednje pośete kotorskoga Jedinstva, u krilu Cetinjske čitaonice osno-

[46] Jagoš Jovanović, „Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori“, *Stvaranje*, br. 7–8, Cetinje, 1954, 418.

[47] Milan D. Miličević, „Etnografska izložba. Slovenski sastanak u Moskvi 1867“, *Godišnjica Nikole Čupića*, VII, Beograd, 1885.

vano i prvo pjevačko društvo koje je, pod upravom dirigenta Šulca, u novembru iste godine dalo i prve koncerte.[48]

Iako je u okviru Čitaonice djelovala Sekcija za pozorište, nema pisanih podataka da je do oslobodilačkih ratova 1876–1878. ona izvodila ili organizovala bilo kakve pozorišne predstave.[49] Međutim, spominje se da su se u stanu Maša Vrbice, prilikom organizovanih književnih sijela, recitovale pjesme, izvodile replike i dijalozi „rodoljubnog i nacionalnog poleta i zanosa". Sasvim je sigurno da je u januaru 1873. godine davan Zmajev „Šaran, istina ne cio, nego samo neke slike. To je prvi pokušaj za koji znamo da se, makar intimno, daju odlomci iz nekog (književnog – M. N.) komada".[50] Na organizovanim književnim bešedama (kojima je ponekad prisustvovao i sam Knjaz), osim što su recitovani pjesnički odlomci, vođene su i žive diskusije o književnosti, pripovijedalo se o ratovima, politici, panslavizmu, o težnji da se Sloveni konačno oslobode i ujedine.[51]

---

[48] Jagoš Jovanović, isto, 419.

[49] To ne treba shvatiti kao da u Crnoj Gori, pa i na samom Cetinju, nije bilo povremenih diletantskih predstava i prije nego je osnovano stalno diletantsko društvo. Poznato je da su u Kotoru prikazivane predstave (pretežno religioznoga karaktera) još u XVI vijeku, i to u Crkvi Svetoga Tripuna i u drugim manastirima i salonima kotorskih plemića, a najviše na Benovu, đe su za vrijeme poklada igrane razne viteške igre. Benediktinac Timotej Ćisila, kotorski istoričar druge polovine XVI i početka XVII vijeka, u djelu *Bove d'oro* opisuje takve predstave „koje su izazivale umjetnički doživljaj". Poznato je i to da su Kotorani početkom XIX vijeka dobili i pozorišnu zgradu (1808). Istina, podigle su je francuske vlasti, kako bi u njoj izvodili predstave za svoje vojnike i oficire. Predstave su izvođene pretežno na francuskome i talijanskome, a nešto kasnije, 1814. godine (kad je Boka drugi put pala pod Austriju), na njemačkome i talijanskome jeziku. Paralelno s tim, od 1860, davane su predstave i na narodnome jeziku. Od te, 1860. godine Kotorani imaju stalnu pozorišnu zgradu, koja je sve to vrijeme bila značajno kulturno središte Crnogorskoga primorja. U njoj su, osim pozorišnih i kulturnih sadržaja, održavani politički sastanci i razna predavanja. U književnoj istoriji spominje se da su kotorski glumci izveli, čak 1863. godine, djelove *Gorskog vijenca,* u režiji istaknutog kulturnog poslenika Marina Stijepića, koji je ujedno glumio ulogu vladike Danila. Osim u Kotoru, prikazivane su predstave i u drugim krajevima Boke Kotorske, a time su provodili „značajnu ulogu na popularizovanju pozorišne umjetnosti na čitavoj teritoriji Boke" (Jagoš Jovanović, isto, 417–418).

[50] Jagoš Jovanović, isto.

[51] Sredinom 80-ih godina XIX vijeka, na cetinjskome Dvoru djelovao je jedno vrijeme tzv. Knjažev pjesnički savjet. Sačinjavali su ga, pored knjaza Nikole Petrovića, izvanjci Jovan Pavlović, Simo Matavulj i drugi, a od domaćih ljudi vojvoda Stanko

Ionako skromno razvijeni kulturni, prosvjetni, pa donekle i književni zamah Cetinjske čitaonice usporiće ubrzo oslobodilački ratovi 1876–1878. No, bez obzira na iscrpljenost, zamor i žrtve uzrokovane ratom, Čitaonica se ubrzo oporavlja, pa će u naredno vrijeme postići najzrelije rezultate. Na primjer, već 1879. godine predšednik Jovan Pavlović obnavlja rad Čitaonice. U isto vrijeme radi na osnivanju državne biblioteke i muzeja ratnih trofeja i predmeta od neprocenjive istorijske vrijednosti, koji su bili sabrani kod pojedinaca i u Biljardi, a koji su „propadali nemarnošću onih kod kojih su se nalazili". Iako u tome u početku nije uspio, on 1898. godine organizuje godišnju skupštinu Cetinjske čitaonice, prvu poslije rata. Na njoj su utanačena nova pravila Društva. Pravila su bila vrsta statuta kojim se reguliše cjelokupan organizacijski život i dalja programska usmjerenja Cetinjske čitaonice. Izričito se između ostaloga kaže da je njen osnovni cilj prosvjetno-kulturna djelatnost, „koja će svojim udruženjem odgovoriti: nabavljanjem i čitanjem (...) knjiga, naročito slavenskih".[52] Dalje se ističu planovi kulturnoga djelovanja Čitaonice u koje se, između ostalih, navodi i pokretanje novoga političkog lista, „koji će slobodno i samostalno zastupati interese crnogorske, suzbijati sve napadaje inostranih listova na Crnu Goru, njenog vladaoca i njene svetinje, i braniti čast i dostojanstvo zemlje, načinom koji priliči slobodnom i nezavisnom i vazda patriotskom duhu Crnogoraca".[53] Ipak, najvažniji oblici njene djelatnosti odvijali su se u okviru Književnoga odbora. Njegovi zadaci bili su pripremanje i uređivanje pojedinačnih specijalizovanih časopisa, izdavanje godišnjih kalendara, praćenje savremene crnogorske i strane literature, osnivanje pozorišnog društva i štamparije. Stvarani su uslovi koji bi omogućili ne samo prosperitet i razmah prosvjetno-kulturnih manifestacija i društava na Cetinju, nego i stvaranje, prije svega, duhovnih vrijednosti i formiranje novoga kadra koji bi stručnošću i zalaganjem trebao proširiti knji-

Radonjić, ađutant Blažo Petrović i vojvoda Mašo Vrbica. Poznato je da je u tome sastavu, pored ostaloga, redigovan i tekst Knjaževe drame *Balkanska carica.* Osim što je na tim Knjaževim večerima (kojima su prisustvovali, kako reče Matavulj, „gotovo svi pismeni Crnogorci") doćerivan Knjažev tekst, čitane su i druge tvorevine, usmeno prepričavani događaji i razne zgode. Istovremeno, na njima je njegovano bešedništvo, kultivisan retorički agon i stvarane anegdote.

[52] Jagoš Jovanović, isto, 419–420.

[53] *Dopis Cetinjske čitaonice, tj. Crnogorskom ministru unutrašnjih djela*. Državni arhiv Cetinje, MUD, 1884, in. br. 806/2; 30-godišnjica Cetinjske čitaonice, Luča, br. 2, Cetinje, 1898, 11.

ževno-kulturne, prosvjetne i duhovne horizonte na čitavome području Crne Gore. Otuda njemački naučnik Bernard Švarc, prisustvujući pojedinim kulturnim manifestacijama i događajima, ističe da Lokanda (hotel), u kojoj se nalazila Cetinjska čitaonica, nije ličila na gostionicu nego na kulturnu ustanovu koja pošetiocima daje sadržajnu stranu i kulturno-prosvjetnu razonodu, te mogućnost da nešto nauče. U nastavku piše da je s prijateljima često odlazio u Lokandu, „gdje ima prilike za bilijar, šah ili karte i gdje se u svako doba, često čak i u kasnim noćnim satima, nailazilo na šareno društvo domaćih ... I ustanova od većeg značaja nalazi se u hotelu, koji se baš mora nazvati u svakom pogledu centrom male prijestonice. To je čitaonica koja se nalazi odmah do sale za ručavanje, u koju stranac, uveden od nekog člana, ima slobodan pristup, što je za najveću pohvalu, ističe on. U Crnoj Gori, čak i u manjim mjestima, u kakvim se kod nas, u visoko obrazovanoj Njemačkoj, na tako nešto ne bi moglo ni pomisliti, postoje udruženja koja se brinu za nabavku dobre, zabavne kao i naučne lektire. Ovdje na Cetinju, u zabačenoj prijestonici, kojoj se mnogi podsmijevaju, i koja je nesumnjivo u svakom pogledu veoma skromna, našao sam, pored mnoštva srpskih, talijanskih, ruskih i grčkih novina, i njemačkih, što je doista prijatan znak urođene težnje Crnogoraca za obrazovanjem.“[54]

U okviru Cetinjske čitaonice 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka razvila se najplodnija književno-kulturna i prosvjetna djelatnost. Tih su godina na cetinjskome Dvoru, na večernjim književnim bešedama i sijelima u odžakliji knjaza Nikole, nastale mnoge kulturne, zabavne i prosvjetne ideje koje je valjalo sprovesti u život. Iz tzv. Knjaževa pjesničkog savjeta potekla je ideja o osnivanju pozorišne diletantske trupe na Cetinju, koja bi „s vremena na vrijeme pravila turneje po Crnoj Gori u cilju populisanja patriotske drame, u prvom redu srpske“.[55] Ponešeni romantično-patetičnim motivima poetskoga sastava *Balkanske carice*, koju je u Odžakliji čitao i redigovao, uz pomoć savjetnika, sâm knjaz Nikola, slušaoci, pjesnik i putopisac, rodoljub i ratnik Jovan Popović Lipovac, formirali su, neposredno iza toga, diletantsku pozorišnu trupu. Njen je zadatak bio da pripremi izvođenje pozorišne predstave na osnovu predloška knjaževa djela. Ujedno, taj je sastanak presudan u ostvarenju ideje da se te iste, 1883. godine, osnuje na Cetinju stalna pozorišna trupa iz koje će, kao što je poznato, u prvoj deceniji XX vijeka izrasti

[54] Dr Bernardt Schwarch, *Montenegro*, Leipzig, 1883, 134.

[55] Jagoš Jovanović, isto, 421.

profesionalno pozorište (1910). U početku je dobrovoljno diletantsko društvo, pod neposrednim nadgledanjem kralja Nikole, pripremilo *Balkansku caricu*. Amateri-glumci, pored ostalih, bili su Jovan Pavlović, Simo Matavulj, Tomaš Vukotić, Knjaževi rođaci, a ženske uloge tumačile su učenice Đevojačkog instituta.[56] Koliko je scensko izvođenje djela emocionalno oduševilo gledaoce, saradnike, a i izvođače, rječito govori zapis Sima Matavulja: „Sumnjam da je u naše vrijeme drugi koji pjesnik slavio takvu pobjedu, da je doživio takve trenutke, u kojima duša cijele gomile tako potpuno vibrira s njegovom zajedno, u kojima, među mnoštvom, nema drugih misli ni osjećanja do onih koji su se u njemu začeli i razvijali! Svakako, osim napomenutih prilika, mnogo je prinosio takvom uspjehu i crnogorski dijalekt samo Crnogorci i oni koji su među njima duže živjeli, mogu, potpuno razumjeti 'so' i tančine crnogorskih izreka, koje su gotovo nerazumljive ostalim Srbima, a već u prijevodima postaju 'mrtvo slovo'... Zamišljam da je takvo duševno stanje moglo nastati u srednjem vijeku, u nekom gradu talijanskom, u blizini kakvog malog vladalačkog dvora, kad ono duhnu duh renesanse i probudi u ljudima učmale težnje ka uživanju umjetničkom, ka radostima života, ka antičkom pogledu na svijet i na život, nakon feudalne skolastičke stege i sumornosti!"[57]

Ponešena sjajnim uspjesima i dramatično-patetičnom tenzijom *Balkanske carice,* stalna diletantska grupa započinje, iako u otežanim uslovima rada, pripremati izvođenje toga djela u Podgorici, đe se s nestrpljenjem očekivalo. Prije toga, u junu 1884. godine, Protićeva pozorišna trupa izvodi na Cetinju nekoliko uspjelih dramskih predstava. A krajem te godine priređeno je, u svečanome ambijentu (uz prisustvo Knjaza i mnogih uglednih zvanica) izvođenje *Balkanske carice* u Podgorici. Njen sadržaj, postavka, dekor, a posebno izražajne moći njenih glumaca, izazvale su, kako o tome pišu ondašnje novine, a i njen učesnik Simo Matavulj, „prave ovacije i oduševljenje. I Crnogorci i muslimani oduševljeno su pozdravljali glumce u ulogama stare zetske vlastele koju je knjaz oživio u svom djelu. Svakomu je bilo jasno da je knjaz ovim djelom želio da istakne ulogu stare Zete u istorijskom razvitku Crne Gore i to ubrzo pošto su svi krajevi poslije tek proteklog

[56] Đ. Pejović, „Bibliografski podaci o prvim glumcima u Crnoj Gori", *Stvaranje*, br. 7–8, Cetinje, 1954.

[57] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 214–215.

rata prisajedinjeni Crnoj Gori. Izrazito politička tendencija *Balkanske carice*, u kojoj ima i vrlo snažnih stihova i mjesta koja djeluju impresivno, postigla je uspjeh kakav su željeli i knjaz i glumci".[58]

Treba reći da je stalna diletantska trupa, osim Knjaževa djela, prikazivala i druge drame. U početku je izvedena drama Laza Kostića *Maksim Crnojević,* djelo koje je patriotskim duhom i tematsko-motivskim svijetom, vokacijom, bilo donekle slično Knjaževoj drami, te se moglo igrati u istome ambijentu. Vremenom repertoar književnih djela postaje širi i bogatiji, pa su se na pozornici našle mnoge tvorevine, od kojih treba spomenuti Zmajeva *Šarana*, Sremčevu *Ivkovu slavu*, Petranovićevu *Bitku kosovsku*, *Pola vina, pola vode* i mnoga druga.

Značajno je i to što se stalna pozorišna trupa, s proširenim repertoarima dramskih djela, nije ograničila samo na cetinjsku i podgoričku publiku. Cetinjska čitaonica i diletantsko društvo sve više organizuju pozorišne predstave u novooslobođenim krajevima Crne Gore: u ljeto 1888. godine izveli su više predstava u Podgorici, Nikšiću, Baru i Ulcinju. U svim mjestima društvo je pored, *Balkanske carice*, prikazivalo i *Maksima Crnojevića* i *Pola vina, pola vode.*

Ogromni uspjeh pozorišne sekcije bio je presudan da se na Cetinju pokrene šira akcija izgradnje zgrade u koju bi se smjestila i Cetinjska čitaonica, i pozorište, i još neke kulturno-umjetničke institucije i društva koja su bila u fazi osnivanja. Ta je ideja potekla, kao i mnoge druge, iz Dvora, od Knjaza i njegovih najbližih saradnika. Jovan Pavlović, predsednik odbora, još u martu 1884. godine upućuje narodu apel da se dobrovoljnim prilozima sagradi pozorišna zgrada koja bi postala, kako je rečeno, centar prosvjetnoga i književno-kulturnog života na Cetinju. Uz prikupljena finansijska sredstva Josip Slade (1828–1911), poznati dalmatinski neimar, sačinio je nacrt pozorišta. Iako je izgradnja tekla vrlo sporo, pozorišna je zgrada, ipak, završena 1888. godine.[59] Bljesnulo je impozantno zdanje „elegantnih simetričnih oblika, sa vitkim stubovima i visokim romanskim prozorima. Konstrukcija i organizacija unutrašnjeg prostora pozorišne zgrade je takođe zanimljivo koncipirana. Sa dosta smisla i umjetničkog ukusa riješena je u dovoljnoj

[58] Isto, 215.

[59] Milorad Nikčević, „U ozračju stvarateljskog rada Josipa Sladea – zaboravljenog hrvatskog graditelja", u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori (Povijesni književno-kulturni kontekst)*, NZCH, Zagred, 1995, 161–179.

mjeri akustična dvorana sa balkonima; lijepo su oblikovani frizovi na zidinama...“[60]

Otvaranjem Zetskoga doma stvoreni su optimalni uslovi za razvoj i napredak pozorišne umjetnosti, ali daleko više za književno-kulturni, prosvjetni i estetski razmah. Ponovo se organizuju gostovanja Protićeve pozorišne grupe; gostuje istaknuti glumac i književnik Miloš Cvetić, reditelj Beogradskoga pozorišta i pisac dramskoga djela *Nemanja.* Gostovala je i poznata članica Beogradskog pozorišta Zorka Ostojić, koja je veoma uspješno izvela nekoliko koncertnih djela.

U okviru Cetinjske čitaonice ubrzo se nabavlja i štamparija. U njoj će se, pod uredništvom Jovana Pavlovića, štampati crnogorski književni list *Crnogorka* (1884). Već 1885. književna sekcija Cetinjske čitaonice pokreće izdanje časopisa za književnost i pouku, pod naslovom *Zeta*. Iste godine na Cetinju se osniva kulturno-umjetničko društvo, simboličnoga imena Gorski vijenac, koje je takođe bilo smješteno u zdanje Zetskoga doma. I ono pokreće književni časopis – *Luču*. No, ubrzo, iz materijalnih razloga, potpada pod Cetinjsku čitaonicu, premda i dalje u pogledu kulturnih, književnih i prosvjetnih akcija djeluje kao zasebna kulturno-umjetnička organizacija. Jedino *Luča* ostaje zajednički uređivan časopis i izlazi do kraja stoljeća, kad će se pokrenuti *Književni list*.

Početkom XX vijeka, kad se sve više osećaju društveno-politička previranja, rad Cetinjske čitaonice (njenih afirmisanih sekcija) umnogome se reorganizuje. Ipak, njeni osnovni zadaci ostali su i dalje isti. Istina, kulturno-umjetnička društva sve se više popunjavaju iz redova trgovačkih i zanatskih staleža, kojih je bilo najviše, dok su ostale članove činili prosvjetni i kulturni radnici, službenici i drugi činovnici Cetinja.

Spominjemo da je u neposrednoj vezi s književno-kulturnim životom na Cetinju, uz pokretanje periodičnih publikacija, bio pokušaj osnivanja neke vrste udruženja književnika Crne Gore. O tome je *Glas Crnogoraca* objavio oglas 1886. godine, koji je, po svoj prilici, ostao bez ikakva odziva u javnosti. I danas se čuva projekat o organizaciji društva književnika. Njega je 90-ih godina XIX vijeka sačinio poznati pravnik i književni istoričar Baltazar Bogišić, koji je od 1893. do 1899. u svojstvu ministra boravio pravde na Cetinju. Elaborat o osnivanju spomenutoga društva sačinjen je još 1884. godine i predstavljao je orga-

[60] Dr Dušan Martinović, *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983, 119.

nizaciju koja bi trebalo da priređuje književna sijela i književne večeri i da utiče na štampanje važnijih književnih publikacija i pokretanje novih periodičnih glasila, kalendara i almanaha. Osim književnih stvaralaca, organizacija je trebalo da okuplja čitače i pripovjedače, ličnosti koje bi doživljaje i razne događaje usmeno kazivali. Književno društvo uključivalo bi i znamenite ljude, bez obzira na književne ambicije, državnu, crkvenu i vojnu hijerarhiju, vojvode i serdare. Tako se, među njima, osim Marka Miljanova Popovića, našao i vojvoda Božo Petrović, francuski đak i poznavalac francuskoga prava i književnosti; crnogorski državni inžinjer Marko Đukanović, organizator crnogorskih finansija Niko Matasović, general Mitar Martinović, te inozemci: Švajcarac Šari Pige (vaspitač Knjaževih sinova), pukovnik carske ruske vojske Nikola S. Sumarkov i crnogorski mitropolit Mitrofan Ban. Društvo književnika uključivalo je i ondašnje profesore cetinjskih srednjih škola, buduće publiciste, pripovjedače i javne radnike: dr Lazara Tomanovića, Filipa Kovačevića, Pavla Popovića, Živka Dragovića, Mila Kovačevića, Jova Ljepavu, muzičara Roberta Tolingera, zatim ljekare: dr Kleonta Teodoridesa, dr Petra Miljanića i druge.[61]

Ne vidi se da su, prema sačinjenome projektu Baltazara Bogišića, održavane književne besede i književne večeri. Funkciju društva književnika, po svoj prilici, preuzeo je književni odbor kulturno-umjetničkog društva Gorski vijenac, osnovanoga 1894. godine.

Radi cjelovitoga sagledavanja i ocjenjivanja književno-kulturnoga života u vrijeme knjaza/kralja Nikole, mogli bismo u ovome poglavlju navesti još poneki podatak. Na primjer, iako u skromnim ekonomskim prilikama, posebna je pažnja poklanjana razvoju izdavačke djelatnosti. Osim periodičnih publikacija i izdanja za potrebe državne administracije (od kojih je najznačajnije djelo čuveni Imovinski zakonik Baltazara Bogišića, te raznih drugih uredaba, naredaba, pravilnika i zakona) posebno se ističu izdanja iz oblasti književnosti i udžbeničke literature. U književnoj istoriji navodi se da je u tome periodu izdato više od 130 književnih djela, od kojih je samo na Cetinju 60-ih i početkom 70-ih godina XIX vijeka publikovano preko deset naslova. Navodimo samo neke: zbirku deseteračkih pjesama „na narodnu" – *Junački spomenik* Mirka Petrovića (1864), pjesme i poeme Jovana Sundečića *Niz dragocjenih bisera* (1865), *Petrovdan na Cetinju* (1865), *Vršidba*

[61] *Glas Crnogorca* (prijedlog Marka Dakovića za osnivanje književnog društva), Cetinje, 1886, 29; Božidar Pejović, isto, 32–37.

(1866), poemu Ljubomira Nenadovića „Snaga naroda“ (1867), poetske tvorevine Petra II Petrovića Njegoša „Kula Đurišića“ i „Čardak Aleksića“ (1869), zbirku patriotskih lirskih pjesama *Srbobranke* Rista Milića (1870) itd. Obično su takva djela štampana u više hiljada primjeraka, a zbog toga i zbog narodnosne tematike, folklorne i zavičajne motivike imala su značajnu receptivnu funkciju u narodu. Ako tome dodamo razmah likovnih i muzičkih umjetnosti, pokušaj da se osnuje licej ili viša škola, državni arhiv, uspostave diplomatski odnosi i uvedu inostrana predstavništva Austrije, Belgije, Bugarske, Grčke, Engleske, Italije, Njemačke, Rusije, SAD, Srbije, Turske i Francuske – moguće je stvoriti bar približnu sliku prosvjetnoga i književno-kulturnoga razmaha na Cetinju krajem XIX i početkom XX stoljeća.

Cetinje, kao duhovna prijestonica, koja egzistira više od pet stotina godina, u tome periodu počelo se brže razvijati i poprimati obilježja evropskoga grada. Opisujući ga kao svojevrsnu istorijsku sintezu, Isidora Sekulić je zapisala da Cetinje u Njegoševu vremenu nije još grad, „a možda nikada neće ni biti. To je naselje. Nije ni naselje, nego istorijski spomenik od granita i od istorijske tišine. Promiču istorijske slike. Ako na Lovćenu stojite, čini vam se da nazirete po granicama Uskoke, a po katunima crnogorske straže i zasede. Cetinje je svejednako, tako se čini, simbol borbi. Istorija, tišina, ali borbama možda i nema kraja.“[62]

Riječi Isidore Sekulić, kojima skicira simbolično bogatstvo cetinjske istorije, otkrivaju ga kao jedinstven i neprevaziđen kulturni spomenik. One u suštini tačno oslikavaju njegovu prošlost i sadašnjost. U tome malom mjestu, pustoga i besputnoga polja, centru vjekovima opstojale države, u vrijeme knjaza/kralja Nikole Petrovića, razvija se grad s državnim i vojnim institucijama i sa značajnim kulturnim ustanovama. Osim kulturnih zdanja, podiže se pošta i telegraf, putevi prema Podgorici i Kotoru, hoteli i vojna zdanja, diplomatska predstavništva, Bolnica Danilo I, vojna laboratorija i Crnogorska banka, koja još početkom XX stoljeća (1906) emituje perper kao nacionalnu novčanicu. „Otvaraju se dotle uveliko zatvoreni protoci ka svijetu i iz svijeta.“[63] Krajem toga perioda, pred Prvi svjetski rat, Cetinje je bilo razvijeno mjesto, sa svim obilježjima administrativnoga, političkog i kulturnoga središta Crne Gore, s bitnim oznakama moderne prijestonice. Ogroman napredak u

[62] Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti I*, Srpska književna zadruga, knj. 315, Beograd, 1951, 129.

[63] Čedo Vuković, isto, 8.

njegovu razvitku još je istaknutiji ako uporedimo njegov lik iz sredine XIX vijeka, iz Njegoševa vremena, kad je imalo samo dvadesetak kuća i kad se u njemu mogaše „osjetiti vonj puščanog dima“. Bilo je mjesto đe nije bilo lako „privijati norme kulture i vaspitanja na duh ubojitog Crnogorca“.[64] Već 70-ih godina Cetinje, vjekovima proslavljeno ratničko središte, mjesto je u kojemu su se „počeli ispoljavati prvi znaci kulturnog centra, grada koji dobija konture i karakter urbanog naselja“.[65] U tome i takvome središtu brzo je širena pismenost, prosvjeta, nauka i kultura, a centar čitavog toga života na Cetinju bio je Dvor knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša. Taj veoma protivurječni i sporni vladalac zadugo je, sve do propasti Kraljevine, „bio takoreći centralna pjesnička figura neobične popularnosti, naročito u seljačko-ratničkom sloju crnogorskog naroda, a on je bio izrazito brojno nadmoćan ... Knjaz i kralj Nikola Petrović ... neosporno je bio svojevrstan i savremen mecena“,[66] čovjek koji je bio pjesnik, organizator, vojskovođa, duhovni pokretač i inspirator svih kulturno-književnih i prosvjetnih akcija; poslenik koji je znao oko sebe okupiti mnoštvo poznatih kulturnih radnika domaće i strane inteligencije, koji su radom i umjetničkim dosezima razmicali horizonte crnogorskom čovjeku i njegovoj kulturi.

Razmah prosvjetnoga, kulturnoga i književnoga života na Cetinju, našao je duhovne odjeke u novooslobođenim krajevima Crne Gore, posebno u Nikšiću. I u tome se gradu 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka razvija privredni, društveni i kulturni život. Osnivaju se kulturne ustanove i društva. Štampaju se i prvi primjerci pisane književnosti,[67] a pokreću se i prvi listovi *Nevesinje* i *Onogošt*.

S obzirom na to da se o književnome nasljeđu kulturno-prosvjetnih društava i ustanova staroga Nikšića pisalo u više radova,[68] na ovo-

[64] „Trideseta godišnjica Cetinjske čitaonice“, *Luča*, br. 2, Cetinje, 1898, 54.

[65] Dr Dušan Martinović, *Cetinje. Postanak, razvoj i turističke mogućnosti*, Cetinje, 1977, 94.

[66] Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, 24.

[67] Vladimir Mujo M. Petrušević, „Bibliografija knjiga i brošura štampanih i izdatih u Nikšiću od 1898. do 1930“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1, Cetinje, 1977, 61–74.

[68] „Sedamdeset godina pozorišnog života u Nikšiću (1884–1914)“, *Stvaranje*, br. 7–8, Cetinje, 1954, 481–485; Veljko Šakotić, „Društvo nikšićke čitaonice“, *Stvaranje*, br. 9, Cetinje, 1955, 562–566; Veljko Šakotić, *Kulturno-prosvjetna društva starog Nikšića* (*1881–1914*), Zajednica kulturnih ustanova Nikšića, Nikšić, 1970; V Lukić, „’Zahumlje‘ po jednom izvoru“, *Nikšićke novine*, br. 82–83.

me mjestu ćemo u sintetičkome pregledu, naznačiti samo najvažnije momente.

Svega dvije godine nakon nastanka prve čitaonice u Crnoj Gori formirano je Društvo nikšićke čitaonice, kako o tome piše Bekica Šobajić u opširnom napisu u *Glasu Crnogorca* (br. 15, 1881). Osnovali su ga Maksim Šobajić, ljubitelj književnosti i budući hroničar Nikšića,[69] učitelj Osnovne škole (osnovana 1878) Đuro Popović i knjižar Šćepo Martinović te kulturni prvaci Đuro Vukotić i Bogdan Drobnjak (Memedović). Impresivne zapise s osnivačke skupštine o težnjama osnivača da Nikšić uvedu u kulturne prostore „modernih kulturnih država Evrope" ostavio je Bernard Švarc, koji je, s ruskim slavistom Pavlom Apolonovičem Rovinskim, prisustvovao tome svečanom činu.[70]

U Čitaonici je cvjetala veoma plodna kulturna, prosvjetna i književna djelatnost. Osim što su se pribavljali periodični i dnevni listovi, članovi Čitaonice prikupljali su, u vidu poklona i kupovinom (pretežno iz Srbije i Vojvodine) i druge publikacije i štampane knjige. Aktivnost Čitaonice iscrpljivala se i u drugim književnim i duhovnim manifestacijama: prikupljanju novčanih priloga za kulturne proslave, obilježavanje važnijih godišnjica, književnih večeri i prijenos kostiju pjesnika srpskoga romantizma – Branka Radičevića, iz Beča u Sremske Karlovce. U njezinu krilu, po ugledu na cetinjsko diletantsko pozorišno društvo, osnovano je 1884. Pozorišno društvo u Nikšiću, koje je za svoga postojanja izvelo niz predstava. Spomenućemo dramu Manojla Đorđevića Prizrenca *Slobodarka,* koja je u XIX vijeku smatrana „jednom od najboljih srpskih tragedija",[71] dramu Jovana Subotića *Krst i kruna,* dramu Jovana Sterije Popovića *Smrt Stevana Dečanskog*, dramu *Balkanska carica* knjaza Nikole, komediju *Kir Janja* Jovana Sterije Popovića i njegovu dramu *Miloš Obilić,* dramu Nikolaja Vasiljeviča Gogolja *Revizor*, čijoj je reprizi 1892. godine, „u veličanstvenoj areni trebješke glavice", prisustvovao i knjaz Nikola Petrović s grupom cetinjskih omladinaca;[72] dramu Laza Kostića *Maksim Crnojević,* te niz drugih šaljivih komada, od kojih se ističu *Čestitam,* Trifkovićev komad i Sigligetijevi *Cigani.* No, iako je Pozorišno društvo pred kraj stoljeća

[69] Maksim Šobajić, *U moje doba*, Beograd, 1933.

[70] Dr Bernardt Schwarch, isto, 274–278.

[71] *Zora*, br. 3, Mostar, 1896.

[72] Veljko Šakotić, *Kulturno-prosvjetna*..., 37.

(1898) tiho likvidirano, njegovu će aktivnost preuzeti novoformirano pjevačko društvo Zahumlje.

U težnji ka raznovrsnijim i kulturnijim sadržajima, raspjevana omladina, uz podršku Društva nikšićke čitaonice, Pozorišnoga društva, učitelja i članova redakcije *Nevesinja*, izvanjca Nika Ivankovića, osnovala je 1898. pjevačko društvo u Nikšiću, prema „zahtjevima moderne škole". Nikšićko pjevačko društvo Zahumlje, pored osnovne funkcije da njeguje, razvija i širi zabavu i veselje, u okviru pozorišne sekcije okuplja mlade članove kojima su se pridružili pozorišni umjetnici, koji su djelovali u okviru dojučerašnjega Pozorišnog društva. Osim himni, recitacija, dramskih replika, pozorišna sekcija je u repertoaru imala nekoliko uspjelih dramskih kreacija: *Arvanit* – drama knjaza Nikole, *Zulejka* – drama u pet činova M. Dimića, šaljive komade – *Šaran* Jovana Jovanovića Zmaja, *Na Badnji dan* Koste Trifkovića i dr. Dolaskom srpskoga glumca i reditelja Jovana Markovića i njegove supruge u Nikšić, sekcija Pozorišnog društva biva umnogome ojačana, pa će prikazati „niz predstava i unekoliko udovoljiti pozorišnim potrebama nikšićke publike".[73] Markovićevim istupima repertoar se bogati novim pozorišnim komadima: Cedlicovom dramom *Kubanski rob*, Kocebuovom šaljivom igrom s pjevanjem *Ženski neprijatelj* i komedijom N. Nedeljkovića *Jedan sluga a dva gospodara*. Izvodile su se i druge predstave, mahom šaljivoga karaktera: *Opozicija, Pola vina, pola vode, Što se ne ženite, Gospođica Mila, Miš, Ciganska vračara i ciganin, Soljateja, Dva stara rasejana* itd. Prikazane su i dvije domaće drame: *Balkanska carica* i *Boj na Grahovu.* Djelujući sve do Prvoga svjetskog rata, pjevačko društvo *Zahumlje* sa sekcijama bilo je aktivno i u osvitu XX vijeka. Tako su se u tome razdoblju našla na repertoaru mnoga djela: *Jedna noć u Berlinu* Knazla, *Dva cvancika* Milovana Glišića, *Šokica* Ilije Okrugića Srijemca. U gostovanju poznate pozorišne družine Dragutina Krsmanovića prikazana su djela: *Đurađ Branković, posljednji despot smederevski* Karta Obernika, *Djevojačka kletva*; slike iz narodnoga života Ljubinka Petrovića; *Kako se ko rodi*, crtice iz crnogorskoga života, *Balkanska carica* i *Knjaz Arvanit* knjaza Nikole Petrovića. Zaokret ka domaćim dramama ogleda se još u izvođenju *Opsade Nikšića* Sima Šobajića, Nušićeve istorijske drame *Knez Ivo od Semberije*, komedije Jovana Sterije Popovića – *Zle žene*, a od stranih drama izveden je Šekspirov *Otelo.*

[73] Isto, 41.

Kad se sagleda kulturno-književni život Nikšića, može se zaključiti da je bio veoma sadržajan i bogat. Na repertoaru pozorišne sekcije našli su se, kao što smo viđeli, književno-dramski tekstovi, čija se književno-estetska težina kreće od jeftinih i zabavnih lakrdija do drama koje su literarnim svijetom premašivale diletantske mogućnosti, kao što je postavljanje Šekspirova *Otela*.[74] Ipak, treba kazati da je takav prosvjetni i književno-kulturni razmah stvarao duhovnu klimu u kojoj su učestvovali pojedinci, ne samo kao glumci, pjevači, kompozitori, dirigenti, horovođe, nego i kao pravi umjetnici-stvaraoci.

Živeći u posebnim zavičajno-ambijentalnim okolnostima, u sredini koja se sve više napajala epskom, junačkom stihovanom tradicijom, mnogi učesnici su u sebi ošetili stvaralačke pobude, duboku doživljajnu stvaralačku tenziju, sublimni siloviti naboj, koji su se nastojali osloboditi u pjesmi ili nekom drugom proznom obliku. Među takvim stvaraocima osobito su se isticali pjesnici i pripovjedači Maksim i Simo Šobajić, Nikola Kujačić, Ilija Zlatičanin, Petar M. Luburić, Filip Kovačević, Novica Nikolić i drugi.

I na kraju, valja spomenuti, osim u Nikšiću i na Cetinju, književno-umjetnički život doživio je pravu renesansu i u drugim crnogorskim novooslobođenim krajevima. U Podgorici je taj život vezan za društvo Branko Radičević (osnovano 1892) i za Podgoričku čitaonicu (otvorenu 1881). I u drugim oslobođenim gradovima Crne Gore formirane su slične kulturne institucije: Srpska narodna čitaonica u Baru (1881),[75] Srpska narodna čitaonica u Ulcinju (1881), a zatim čitaonice u manjim gradovima – Danilovgradu, Pljevljima, Virpazaru i Andrijevici.

Društveno-politički i kulturni život u Boki Kotorskoj podrobno je prikazan u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari* i *Književna periodika u Crnoj Gori* Radivoja Šukovića,[76] pa nema potrebe da se na tome zadržavamo. Dodaćemo samo da je u tome području, koje se zadugo nalazilo pod tuđinskom vlašću, osnovno obilježje djelovanja bilo otpor prema tuđinu, ali i borba za narodni preporod, suzbijanje dominacije

---

[74] Isto, 51.

[75] *Sto godina Barske narodne čitaonice*, Kulturni centar Bar – Narodna biblioteka i čitaonica „Ivo Vučković“, Bar, 1981.

[76] Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914)*, *Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980; Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.

talijanštine u kulturnome i javnome životu. U takvim su se okolnostima javljale ideje i klice prosvjetnoga i književno-kulturnoga života.[77]

Uloga i značaj novopokrenutih štamparija

Razvoj i razmah štampane riječi u vjekovima sputavanoj ratničko-epskoj crnogorskoj sredini vezan je za opšti napredak Crne Gore, za prosvjetni i kulturno-književni život, ali i za društveno-ekonomski, politički i privredni prosperitet zemlje. Začeci crnogorskoga štamparstva sežu do XV stoljeća. Davne 1493. ili 1494. godine (nauka još do kraja nije rasvijetlila) Crna Gora je imala prvu državnu štampariju. To je bila druga ćirilska štamparija u Evropi.[78] Prvobitno je bila smještena na Obodu (Rijeka Crnojevića), a potom na Cetinju.[79] U štampariji Đurđa Crnojevića otisnuta je naša poznata knjiga *Oktoih prvoglasnik*.[80] Prvi rukovodilac štamparije, jeromonah Makarije bio je ujedno rodonačelnik južnoslovenskoga i rumunskoga štamparstva.[81] Brojnim radovima, prije svega Đorđa Sp. Radojčića, Dušana Vuksana, Rista J. Dragićevića, Evgenija Ljvoviča Njemirovskog[82] i drugih, rasvijetljena je istorij-

---

[77] Don Antun Milošević, „Prosvjetno-kulturna društva u povijesti Kotora“, *Stvaranje*, br. 9, Cetinje, 1959, 733–734; Dr Slavko Mijušković, „O nekim pitanjima kulturnog razvitka u Boki*“*, *Stvaranje*, br. 2–3, Titograd, 1968, 220–230.

[78] Milorad Nikčević, „Temeljna ishodišta Crnojevića pečatnje (Iskon, lokacija i etničko atribuiranje)“, u zborniku radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH, Zagreb, 1996, 67–82; Milorad Nikčević, *Filološke rasprave* (interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002, 13–28.

[79] Petar I Petrović Njegoš, „Istorija Crne Gore“, *Grlica za godinu 1835*, 61–62.

[80] „Riječima Petra I o podizanju štamparije na Obodu, gdje je za nju bila podignuta posebna kuća, neki naučnici (na primjer I. Ruvarac) nijesu vjerovali. Ali kad su sravnjeni otisci nađenih slova na Obodu i kad je utvrđeno da su ona upotrebljavana pri štampanju Oktoiha prvoglasnika, na kojem inače ne stoji zapisano gdje je štampan, tada se djelimično povjerovalo tvrđenju Petra I. Naime, povjerovalo se samo u tome da je na Obodu postojala štamparija i da su tamo nađenim slovima štampane poznate knjige iz te štamparije.“ (Tomaš Marković, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969, 170.)

[81] Dr Niko S. Martinović, „Prednjegoševsko doba u našoj književnosti“, predgovor u knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1966, 17; Dr Dušan J. Martinović, „Štampar Makarije“, u knjizi *Portreti* (Bio-bibliografski pregled), Cetinje, 1983.

[82] Tomaš Marković, „Štampanje na Obodu i na Cetinju“, u knjizi *Istorija školstva...*, 159–179; Dr Evgenije Ljvovič Nemirovski, *Počeci štamparstva u Crnoj Gori* (*1492–1496*), CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996, 536.

ska uloga i društveno-kulturni značaj te štamparije. Prestankom njezina rada na Obodu i Cetinju, u duhovnome okrilju Cetinjskoga manastira, ubrzo će se razviti prepisivačka djelatnost. Istina, pojedine su štampane knjige i u to vrijeme nabavljane i kupovane u drugim zemljama (Rusiji i Veneciji), a knjige svjetovnoga sadržaja crnogorskih autora, kao što je slučaj s *Istorijom Crne Gore* vladike Vasilija Petrovića,[83] štampane su u pravoslavnoj Rusiji, s kojom je Crna Gora odavno održavala prisne, uzajamne i prijateljske kontakte.

СРБСКИ
БУКВАРЪ
ради
ЧТЕНІА МЛАДЕЖИ
Церковному и Гражданскому
ЧИТАНІЮ.
Въ ДРЕВНЕЙ ГОРѢ.
Въ Митрополитской книгопечатнѣ.
1836.

Izuzmemo li u razvoju crnogorskoga štamparstva štamparije Božidara Vukovića i njegovih sinova – nasljednika,[84] koji su radili u Italiji, i raniju štampariju Kotoranina Andrije Paltašića u Veneciji, može se reći da nasljeđe Crnojevića štamparije nijesu uspjele nastaviti crnogorske vladike sve do potonjega od njih – Petra II Petrovića Njegoša. Zahvaljujući upravo širokome samoobrazovanju i stvaralačkim porivima, Petar II Petrović Njegoš rano je uvidio značaj i moć štampane riječi. Još 1834, on će nakon povratka iz Rusije nabaviti štampariju i štampara Mihaila Petrova. Njegova štamparija, s ćirilskim, tzv. crkvenoslovenskim, latinskim i gotskim slovima, bila je za ono vrijeme funkcionalna i veoma moderna. Time će Njegoš učiniti izvanredno značajan korak u razvitku kulture u Crnoj Gori. U njoj će se štampati značajan fond knjiga, među kojima Njegoševe poetske tvorevine – sastavi iz njegova ranog perioda: *Lijek jarosti turske* i *Pustinjak cetinjski* (1834), te tvorevine drugih autora: Simeona Milutinovića *Dika crnogorska* (1834), Vuka Stefanovića Karadžića *Narodne srpske poslovice* (1836), Dimitrija Milakovića *Srpski bukvar radi učenja mladeži crkvenom i graždanskom čitanju* (1836), a dvije godine docnije (1838) prevedena je s ruskog jezika i u Knjigopečatnji pravitelja crnogorskoga objavljena

[83] Vasilije Petrović, *Istorija o Černoj Gori*, Sankt Peterburg, 1754.

[84] Tomaš Marković, „Štampanje Božidara Vukovića i njegovih nasljednika“, u knjizi *Istorija školstva...*, 1969, 180–207.

njegova *Srbska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež* (I dio) i *Preprava za istoriju svijeta sastavljena Šlecerom* (I dio), što je takođe prijevod s ruskoga jezika (1839). U književnoj istoriji poznato je da je u Njegoševoj štampariji štampano još pet naslova, pretežno udžbenika koji su bili namijenjeni za svjetovno („mirsko“) i duhovno obrazovanje učenika maternjega jezika, te knjige koje su, osim književne, imale i praktičnu, prosvjetiteljsku i pedagošku namjenu.[85]

Značajnija svjetovna tvorevina je i almanah *Grlica – kalendar crnogorski* (kako u podnaslovu stoji), takođe štampana u Njegoševoj štampariji. Ujedno je to prva crnogorska periodična publikacija. Izlazila je od 1835. do 1839. godine, a uređivao ju je Njegošev sekretar Dimitrije Milaković.[86] Cjelokupni sadržaj *Grlice* bio je usmjeren na afirmaciju Crne Gore, njene istorije, naroda i poezije, na književno-kulturno podizanje Crne Gore i prosvjećivanje njena naroda. Treba dodati i da je *Grlica* donosila, osim didaktičnih priloga, tvorevine usmene i pisane, tzv. umjetničke, poezije Petra II Petrovića Njegoša, Simeona Milutinovića i ruskoga pjesnika Aleksandra Sergejeviča Puškina, te nekoliko tvorevina pripovjedne književnosti. Tim žanrom ona se približava ondašnjim narativnim vrstama srpske književnosti, kakve su se objavljivale na stranicama Vukove *Danice*, *Srpsko-dalmatinskoga magazina* i *Uranije* Dimitrija Milakovića. U njoj su objavljena tri poveća prozna teksta moralnih pripovjedaka: „Miloje Cvetić“,[87] „Izis i Tira“[88] i „Kallo“,[89] potpisane inicijalima G. N., iza kojih se krije Georgije (Đorđe) Nikolajević (1807–1906), kasniji urednik *Srpsko-dalmatinskoga magazina*. Sve tri pripovijetke zapravo su prijevodi s njemačkoga jezika, „adaptacije djela stranih pisaca“ koja su modifikovana (zbog nedostatka domaće lektire) za naše literarne potrebe i prilike. Uz Nikolajevićevu pripovijetku „Miloje Cvetić“ u *Grlici* za 1837. god. objavljena je i originalna

[85] Dr Đorđije D. Pejović, „Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti“, u knjizi *Razvitak prosvjete...*, 180–235.

[86] Radivoje Šuković, „O Grlici, njenim saradnicima i uredniku“, u knjizi *Crnogorski almanasi...*, 21–47; Radivoje Šuković, *Književna periodika...*, 41–56; Jovan Deretić, *Almanasi Vukovog doba*, 121–127.

[87] Georgije Nikolajević, „Miloje Cvetić ili primjer blagorodnosti, koja je današnjeg vremena izašla iz mode“, *Grlica*, 1837, 98–126.

[88] Georgije Nikolajević, „Izis i Tira“, *Grlica*, 1837, 98–126.

[89] Georgije Nikolajević, „Kallo“, *Grlica*, 1839, 93–112.

pripovijetka Petra II Petrovića Njegoša „Žitije Mrđana Nesretnikovića njim samim spisano“.[90]

Sve u svemu, *Grlica*, i sadržajno-tematskim svijetom i jezičkim osobinama, predstavlja najvažniji izvor književno-kulturoloških, prosvjetnih i društveno-istorijskih informacija toga perioda kojemu je upravo udahnuo duh i dah vladika i ingeniozni pjesnik Petar II Petrović Njegoš. Ona je stoga i veoma važan spomenik crnogorske kulture, ogledalo duhovnoga života prve polovine XIX vijeka, u kojemu se ocrtavaju ne samo prosvjetni, književno-kulturni i društveni rasponi, nego i dosezi savršenih tehničkih i štamparskih mogućnosti i rješenja Pečatnje crnogorske, kako su je u to vrijeme nazivali.[91]

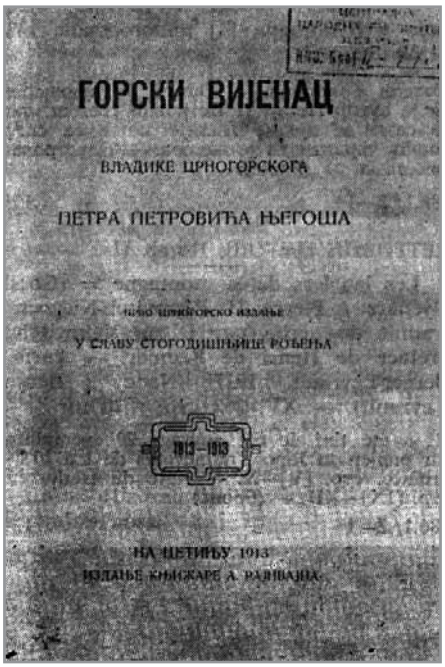
ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ

ВЛАДИКЕ ЦРНОГОРСКОГА

ПЕТРА ПЕТРОВИЋА НЈЕГОША

ПРВО ЦИЈЕЛОСКО ИЗДАЊЕ

У СЛАВУ СТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА

1813–1913

НА ЦЕТИЊУ 1913

ИЗДАЊЕ КЊИЖАРЕ А. РАЈОВИЋА

Grlica je bila posljednja periodična publikacija koja je izašla u Njegoševoj štampariji jer su to bili dani agonije crnogorskoga štamparstva. Malo je primjera u svjetskoj istoriji da se u jednome zlom vremenu, u sudbonosnim trenucima, kakvi su tada bili u Crnoj Gori, kad se radi o opstajanju crnogorskoga nacionalnog integriteta, upotrijebe olovna slova štamparije i olovni krov Njegoševe rezidencije Biljarde za izradu municije, kako bi se odbranila vjekovima sticana i čuvana crnogorska sloboda. To se desilo u vrijeme knjaza Danila, u čuvenome pohodu Omer-paše Latasa na Crnu Goru.

Iako je knjaz Danilo intenzivno radio na razvoju prosvjete, kulture i nauke u Crnoj Gori, zadugo mu nije pošlo za rukom da obnovi slova prelivene štamparije, mada je to pokušavao nekoliko puta pomoću znanaca i prijatelja, pomoću Vuka Stefanovića Karadžića, Ilije Garašanina, Ljubomira P. Nenadovića i drugih. Upravo zbog toga je i čuveni Za-

[90] Petar II Petrović Njegoš, „Žitije Mrđana Nesretnikovića“, *Grlica*, 1837, 73–97.

[91] Njegoševa štamparija radila je od 1833. do 1852. god. Nazivala se različitim imenima: Štamparija crnogorska, Mitropolitska knjigopečatnja, Narodna štamparija, Knjigopečatnja pravitelja crnogorskoga.

konik (1855) štampao u Novome Sadu. Pred sam kraj njegove neduge vladavine, 1858. godine, knjaz Danilo ipak uspijeva. Uz pomoć Ljubomira Nenadovića nabavlja štampariju u Beču, koja će od tada raditi kao Državna crnogorska štamparija u kontinuitetu koji, uglavnom, neće više biti prekidan.[92] U njoj će se štampati druga crnogorska periodična publikacija – kalendar *Orlić*.

Danilov nasljednik, uporni i agilni knjaz Nikola I Petrović, već na početku vladavine otvara novo poglavlje Knjaževskoj pečatnji (tako se zvala u periodu 1864–1877). Uz novčanu pomoć hrvatskoga preporoditelja, osobnog „štovatelja knjaza Nikole", J. J. Štrosmajera, knjaz Nikola će na poklon dobiti štampariju.[93] Tako će on rano udariti nove temelje štamparstvu u Crnoj Gori. Od početka 70-ih godina do kraja samostalnosti crnogorske države, na Cetinju je djelovala (izuzimajući prekid od septembra 1877. do januara 1879. godine, zbog ratnih događaja) Državna štamparija, koja je ponekad zvana i Cetinjskom pečatnjom.[94]

Učvršćivanjem državne samostalnosti, otvaranjem novih škola i drugih državnih i svjetovnih institucija, oživljavanjem književno-kulturnoga razvoja, pokretanjem novih periodičnih predstavništava poslije pobjedonosnih ratova 1876–1878, ošetila se snažna potreba za proširenjem štamparskih djelatnosti na Cetinju. Pokušaji tadašnjega predsednika Društva Cetinjske čitaonice Jovana Pavlovića da početkom 80-ih godina XIX vijeka nabavi novu štampariju i da u njoj štampa novopokrenuti list *Barjaktar* nijesu urodili plodom. Tek 1884. godišta Jovan Pavlović je, po Knjaževu ovlašćenju, nabavio novu štampariju. U stvari, bila je to štamparija koju je Knjaz kupio i poklonio Cetinjskoj čitaonici jer se ona pripremala da te godine pokrene novi književni list – *Crnogorku*. Atmosferu i zanos u kojoj se rodila takva zamisao autentično je zabilježio cetinjski hroničar Simo Matavulj. On navodi Knjaževe riječi: „Eto u susjedstvu jednako govore da mi samo o zlu mislimo, o ratu! Tvrde jednako da ovih posljednjih godina u moju državu nije

[92] Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje...*, 235–236; Dr Đorđije D. Pejović, *Rad na prosvjeti...*, 380.

[93] Mirko Cepelić, *Josip Juraj Štrosmajer*, Zagreb, 1900–1904, 931; Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori,* Zagreb, 1888, 27; Milorad Nikčević, „Kulturnopovijesna scena i izvori korespondencije J. J. Strossmayera i Nikole I Petrovića Njegoša", u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (Povijesni književno-kulturni kontekst), NZCH, Zagreb, 1995, 117–141.

[94] Dr Đorđije D. Pejović, „Unapređivanje štamparstva, izdavačke, publicističke i žurnalističke aktivnosti", u knjizi *Razvitak prosvjete...*, 1971, 236.

ništa urađeno za kulturni napredak, premda ima dokaza mnogo koliko je učinjeno! Naumio sam dat jedan dokaz više! Gospodine predsjedniče (obratio se J. Pavloviću u svojstvu predśednika Čitaonice – M. N.), odmah sjutra poručujte jednu dobru štampariju, koju poklanjam društvu čitaonice. U tu će se štampariju štampati jedan književni list, u koji ću i ja, koliko budem mogao, sudjelovati. Ima ve, fala Bogu, dosta koji umijete perom vladati i lijepe stvari prikazivat, da se narod naš i prosvijetli i oplemeni! Ja sam vazda vjerova da je pero silnije nego mač; da to nijesam vjerova ne bih ga se ni laća".[95]

U toj štampariji, čija su slova bila „moderna i fino rezana", štampaće se narednih godina *Crnogorka* i sva druga crnogorska periodika: mnogi književni listovi, kalendari i almanasi, te druge publikacije i gotovo svi književni sadržaji. No, ni ona nije bila dovoljno iskorišćena, pa je 1886. godišta pripojena Državnoj štampariji. Budući da je J. Pavlović još ranije imenovan za upravnika Ministarstva prosvjete, Državna štamparija na Cetinju priješla je u njegovo nadleštvo. O programu njena rada, finansijskome poslovanju, sistematizaciji radnih mjesta i radnome vremenu starao se sam Pavlović i ljudi njegova Ministarstva. U Pavlovićevu duhu nastaviće s radom i njegov nasljednik, ministar prosvjete i književnik Simo Popović, koji je dao „propise o uređenju štamparije i pravila za radnike".[96] Iz njegovih sačuvanih bilježaka vidi se da je Državna štamparija bila znatno opremljena, da je pośedovala ćirilska, latinska, crkvenoslovenska i grčka slova, odnosno moderne grafeme, te knjigoveznicu i mašine za zlatotisk.[97]

Poslije donošenja Ustava u Crnoj Gori (1905), modernizovani su uređaji Državne štamparije na Cetinju. Sljedeće godine nabavljena je iz inostranstva velika i moderna štamparija, koju je pokretao benzinski motor. Uz nju je nabavljena i druga mnogo manja štamparija. Zbog nedostatka grafičkoga kadra u Crnoj Gori štamparije nijesu bile u potpunosti iskorišćene, pa je trebalo tražiti pomoć u kadru i van Crne Gore. Pred sam početak balkanskih ratova Državna štamparija je imala dvije

---

[95] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca* (Redakcija i predgovor Marka Cara), Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 209–210.

[96] *Ustrojstvo i pravila za radnike u K. C. Državnoj štampariji,* Cetinje, 1901.

[97] Dr Niko S. Martinović, „Prednjegoševsko doba u našoj književnosti", predgovor knjizi *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka „Luča", Grafički zavod, Titograd, 1966, 46.

velike i jednu malu mašinu za štampanje, mnogo raznih slova i dovoljan broj potrebnih radnika.[98]

I u drugim, novooslobođenim centrima Crne Gore postojala je izrazita potreba za štampanom riječju. Pokušaji da se 1887. godine osnuje štamparija u Baru, radi izdavanja lista *Jugoslavija*, nijesu urodili plodom. Iz prepiske Jovana Sundečića i barskoga biskupa Šimuna Milinovića, u vezi s osnivanjem štamparije u Baru, ne vidi se da je čitava akcija dovedena do kraja.

Oslobođenjem Nikšića 1877. godine i niza drugih sušednih gradova (Podgorice, Kolašina, Spuža, Bara i Ulcinja), pretežno područja s razvijenom trgovačko-zanatskom privredom, stvoreni su povoljni uslovi za razvoj niza kulturno-prosvjetnih društava, manifestacija i kulturnih ustanova, pa i štamparskih djelatnosti. Po svoj prilici, kratko vrijeme u prvoj polovini 1906. godine radila je Akcionarska štamparija Vojvoda Božidar Vuković u Podgorici. Osnovana je s ciljem da se u njoj štampa list političkoga sadržaja *Slobodna riječ,* koji je težio da suzbije propagandne tonove nekih beogradskih i zagrebačkih listova i pisanje ondašnjega opozicionog nikšićkog lista *Narodna misao*. Međutim, taj je list počeo izlaziti tek 1907. godine.

Nešto ranije, godišta 1898, nabavljena je štamparija u Nikšiću da, kako ističu njeni osnivači, doprinese kulturno-prosvjetnome razvoju grada i okoline, a manje da se putem nje ostvari bilo kakva materijalna dobit. Štamparija je radila do 1903, a njom je rukovodio odbor, koji je izradio i posebna pravila o njezinu radu i upravljanju, tzv. Ustav akcionarskog društva nikšićke štamparije.[99] Akcionarsko društvo je prvo takvo društvo u Crnoj Gori. U njoj će se štampati poznati nikšićki listovi s kraja XIX stoljeća – *Nevesinje* (1898–1899) i *Onogošt* (1899–1900),[100] koji će njegovati poetske i prozne pripovjedne vrste, te putopisnu i memoarsku prozu.

Poslije nekoliko godina prekida, u Nikšiću je ponovo (1906) osnovan inicijativni odbor za obnovu štamparije. U literaturi se ističe da

---

[98] Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje*..., 238.

[99] Mirčeta Đurović, „Pokušaji slamanja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka“, *Istoriski zapisi*, Cetinje, 1958, 131–132; M. Kavaja, *Privredno-kulturni Nikšić*, Šimatizam Zetske banovine, Sarajevo, 1931, 288; *Glas Crnogorca,* Cetinje, 1898, 9.

[100] Vladimir-Mujo M. Petrušić, „Bibliografija knjiga i brošura štampanih u Nikšiću od 1898. do 1930“*, Bibliografski vjesnik*, br, 1, Cetinje, 1977, 39.

je knjaz Nikola, po obnavljanju Državne štamparije na Cetinju, poslao Nikšiću „jednu ručnu štamparsku mašinu i izvjesnu količinu 'srpskih slova' (misli se na ćirilična slova – M. N.) radi štampanja novina u kojima je trebalo da se piše protiv Austro-Ugarske", koja sve više aspiriše na crnogorski državni suverenitet i njenu teritoriju.[101] Vjerovatno se taj podatak odnosi na nikšićku akcionarsku štampariju, u kojoj se štampao i opozicioni list *Narodna misao* (1906–1907), zbog čega će „štamparija biti rasturena i demolirana".[102]

Valja napomenuti i da su postojale i djelovale i druge štamparije u Crnoj Gori. Osim Državne štamparije, na Cetinju je još od 1903. godine postojala i Štamparija Ministarstva vojnog. Ona nije služila samo za vojne potrebe, već je u slobodno vrijeme davala usluge i građanstvu, a posebno kulturnim radnicima. Preuređena je i modernizovana 1906. godine, a bila je aktivna sve do kraja samostalnosti crnogorske države, tačnije do 1915. godine.[103]

Uz već spomenute državne štamparije, na Cetinju je od sredine 1914. do kraja 1915. godine radila i privatna štamparija Obod A. Rajnvajna, u kojoj su štampane *Dnevne novosti* i *Dnevni list*, jedini dnevnici koji su u to vrijeme izlazili u Crnoj Gori.[104] A u vrijeme austrijske okupacije Crne Gore zamire svaki štamparski rad. Olovni grafemi ćirilske štamparije preliveni su, za potrebe okupatora, u latinične. Pred kraj austrijskoga povlačenja, okupator je demontirao štamparske mašine, ali ih nije uspio odnijeti dalje od Kotora.

Sve u svemu, štamparska djelatnost u Crnoj Gori imala je izuzetan značaj, ne samo radi zamaha kulturnoga života, već i radi prosperiteta cjelokupne duhovnosti crnogorskoga naroda.

Književni časopisi, almanasi, kalendari i druge periodične publikacije

Književni listovi, časopisi i druge periodične publikacije predstavljaju ogledalo književnoga života svoga vremena. Preko književne periodike možemo upoznati sav naučni, književno-kulturni život koji je u Crnoj Gori pulsirao osobito u drugoj polovini XIX i prvim deceni-

[101] Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje*..., 238.

[102] Marko Dragović, *Škole u Crnoj Gori,* Zagreb, 1888, 39.

[103] Dr Đorđije D. Pejović, *Unapređivanje*..., 237.

[104] Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori*, 1834–1934. o stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija „Obod", Cetinje, 1934, 57–58.

jama XX stoljeća, do balkanskih ratova, odnosno do Prvoga svjetskog rata, kad će taj razbuktali zamah splasnuti i biti naglo prekinut.

U crnogorskome kulturnom prostoru, u književnoj istoriji od druge polovine XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata, registrovano je više književnih časopisa, almanaha i kalendara, te drugih periodičnih i dnevnih publikacija. Uzimajući već utvrđenu naučnu podjelu crnogorske periodike na književne časopise, almanahe, kalendare i listove,[105] na današnjoj teritoriji Crne Gore, izlazili su, uz već spomenutu Milakovićevu *Grlicu*, i časopisi *Crnogorka* (1871) i (1884–1885), *Zeta* (1885), *Nova Zeta* (1889–1891), *Luča* (1895–1900), *Književni list* (1901–1902), *Dan* (1911–1912), te crkveno-školski časopis *Prosvjeta* (1889–1901), koji je takođe, pored didaktičko-pedagoške građe, donosio poetske, pripovjedne i druge tvorevine.

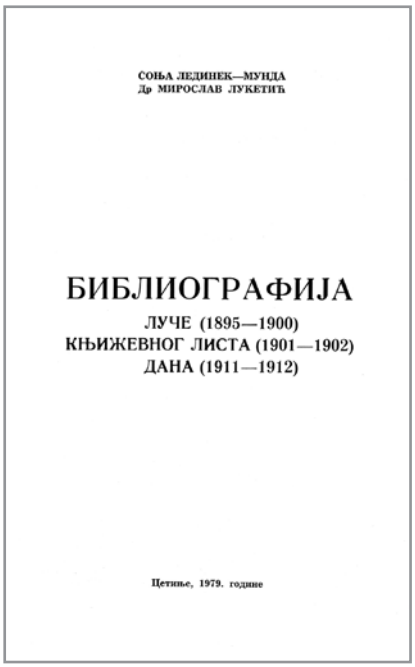
СОЊА ЛЕДИНЕК—МУНДА
Др МИРОСЛАВ ЛУКЕТИЋ

БИБЛИОГРАФИЈА

ЛУЧЕ (1895—1900)
КЊИЖЕВНОГ ЛИСТА (1901—1902)
ДАНА (1911—1912)

Цетиње, 1979. године

Časopisnoj periodici pripadaju i godišnjaci koji se razvrstavaju na almanahe: *Orlić* (1865–1880. i 1885), *Boka Kotorska* (1882–1883), *Srpski magazin* (1896–1897), almanah literarnog smjera *Boka* (1909–1914), i kalendare: *Grlica* (1889–1893, 1896–1897), *Zeta* (1908–1914), *Zahumlje* (1908–1909) i *Lovćen* (1902). Spominjemo i listove: *Crnogorac* (1871–1873) i *Glas Crnogorca* (1873–1914), koji su izlazili na Cetinju, te *Nevesinje* (1898–1899) i *Onogošt* (1899–1900), koji su izlazili u Nikšiću.

Radi preglednosti, zadržaćemo se na naznačenim periodičnim publikacijama. *Orlić* predstavlja drugi crnogorski književni almanah. Pokrenuo ga je i svih sedam godina uređivao Jovan Sundečić. Tek što je došao za sekretara knjaza Nikole, 1865. godine, izdao je kalendar-almanah *Orlić*, jedinu periodičnu publikaciju 60-ih godina na Cetinju i uopšte u Crnoj Gori. Programski i koncepcijski, časopis je želio da izrazito nacionalno-oslobodilačkim sadržajima podupire politiku knja-

[105] Radivoje Šuković, „Almanasi i kalendari u crnogorskoj časopisnoj periodici“, u knjizi *Književna periodika...*, 5–16; Jovan Deretić, *Almanasi Vukovog doba*.

za Nikole. To je značajna književna publikacija, pouzdan izvor za proučavanje kulturno-književnih prilika između 60-ih i 80-ih godina XIX vijeka u Crnoj Gori. U *Orliću* Crna Gora postaje „prvorazredni pjesnički motiv, zemlja ostvarenih pjesničkih snova“[106] i romantičarskih ideala i zanosa. U njemu je najveći broj poetskih priloga iz pera Jovana Sundečića i Nikole I Petrovića Njegoša. Godišta 1867. objavio je Nikola Petrović Njegoš čuvenu pjesmu-himnu „Onamo, onamo“, pod pseudonimom Mladi Drago Dragović. Uz pomenute, javljaju se i drugi pjesnici: Risto Milić, Risto Kovačić i Savo Račeta. Mnogo više bili su zastupljeni izvanjci: Mihovil Pavlinović, Matko Baštijan, Jovan Dragašević, Nikša Gradi, Aleksej Homjakov i Franjo Turić.

Uz poetizovanu prozu saradnika iz Dalmacije Mihovila Pavlinovića (1867, 1868, 1870), s motivima o Crnoj Gori (izlazila u nastavcima), *Orlić* je donio i dvije istorijske pripovijetke istoga autora, tobožnjeg S. Zdravkovića: „Osvetnici, ili nevina žrtva“ (1868) te istorijsku pripovijetku „Junak vladika“ (1869). To je, bez sumnje, kako je primijetio i Dušan Vuksan, najslabiji dio almanaha.[107]

Godine 1871. Sundečić je pokrenuo i list *Crnogorac*, koji je uređivao Vojvođanin Simo Popović. Taj prvi crnogorski list, osim što je zvanično tumačio crnogorsku političku orijentaciju, kako je naznačeno i u podnaslovu, donosio je i literarne priloge. U njemu je objavljeno malo originalnih književnih tvorevina. Nepodesan zbog ograničenoga prostora, list nije zadugo njegovao proznu vrstu. Uz poetske priloge Jovana Sundečića, u podlistku za 1872. objavljene su domaće i prevedene

[106] Radivoje Šuković, „Pogovor“ fototipskom izdanju *Orlića*, crnogorskog godišnjaka 1865–1870. i 1885, Cetinje, 1979, V.

[107] Dušan Vuksan, *Pregled štampe u Crnoj Gori, 1834–1934,* o stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934, 58.

pripovijetke. Pobliže, to su prozni sastavi pod naslovom „Tanasije Vorkapić“, autora Đ. Stankovića iz Velikog Bečkereka (1872); proza „Lječenja u Mont Doru“ nepoznatoga autora i prijevod s francuskoga jezika „Sreća i novac“ (1871). Sve pripovijetke veže istovjetna tematsko-žanrovska orijentacija: didaktika i tendencija, pa se nadovezuju na narodnu pripovijetku koju su ponajviše njegovali almanasi iz prethodnoga perioda. Te su pripovijetke adaptirane i rađene po modelima i žanrovima strane proze. Bez obzira na to što je *Crnogorac* književnim vrstama i strukturama ograničen i siromašan, i na tome je planu značajan, jer se u njemu kao prilog pojavio prvi specijalizovani književni časopis – *Crnogorka*.

Crnogorka je pokrenuta 1871. godine, s podnaslovom *Prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku*. U pogledu njene književne fizionomije u književnoj istoriji postoje neslaganja. Dušan Vuksan je tretira kao prvi književni časopis. Takvu tipologiju odredio joj je u Pogovoru fototipskoga izdanja i dr Miroslav Luketić.[108] Niko S. Martinović pridodao joj je kvalifikativ „književni list“. Sudeći po prilozima, a i tematskom usmjerenošću, *Crnogorka* je predstavljala književno orijentisani časopis. I nju je uređivao književnik Simo Popović. Većinu priloga u *Crnogorki* čine poetski sastavi koji su tematikom i motivikom usmjereni na buđenje nacionalnih, rodoljubivih osećanja. Autori takvih tvorevina su „protagonisti poznate platforme Ujedinjene omladine srpske“: Jovan Sundačić, Vladislav Kaćanski, Lazar Telečki, Đorđe Srdić, pa i sam knjaz Nikola I Petrović.

Prozni sastavi, iako su prigodnoga karaktera, mnogo su rjeđi, ali, ipak, ponekad zastupljeni. Narativnim sadržajem ističu se pripovijesti (nijesu čvrsto ukomponovane u narativnu pripovjednu strukturu) o zna-

[108] Dr Miroslav Luketić, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978.

menitim Crnogorkama, pod naslovom „Crnogorske junakinje“ (1871). Po svoj prilici, kako tvrdi Miroslav Luketić, potekle su iz pera Jovana Sundečića.

Iako je *Crnogorka* bila više orijentisana na istorijsko-folklornu građu, njene stranice su, ipak, bile otvorene i za narativno-putopisne forme i prevedenu pripovijetku. Tako srijećemo putopis Vladislava Kaćanskog „Sa ravnog mora u vrletnu Crnu Goru“ (1871), u kojemu afirmiše opis puta kroz Boku Kotorsku do Cetinja i pošetu Petru I Petroviću Njegošu. Detalji opisa ukazuju na to da je pisac prvi put pošetio Crnu Goru, da je „prisustvovao svečanostima povodom rođendana prestolonaslednika Danila“. O Crnoj Gori piše s oduševljenom, zanosnom i suptilnom opservacijom. Romantično-glorifikatorskom notom ističe se i narativno-ritmizirana proza „Slava crnogorstva“ poznatoga romanopisca Jakova Ignjatovića (1871). U *Crnogorki* susrijećemo i dvije prevedene pripovijetke ruskoga pripovjedača Ivana Sergejeviča Turgenjeva „Nesretnica“ i „Što se dogodilo poručniku Jergunovu“. Iako prevodilac nije naznačen, pretpostvalja se (na osnovu uporedne analize tekstova) da ih je preveo izvanjac Milan Kostić, rektor Cetinjske bogoslovije, pripovjedač i revnosni saradnik novosadskoga časopisa *Danica*.

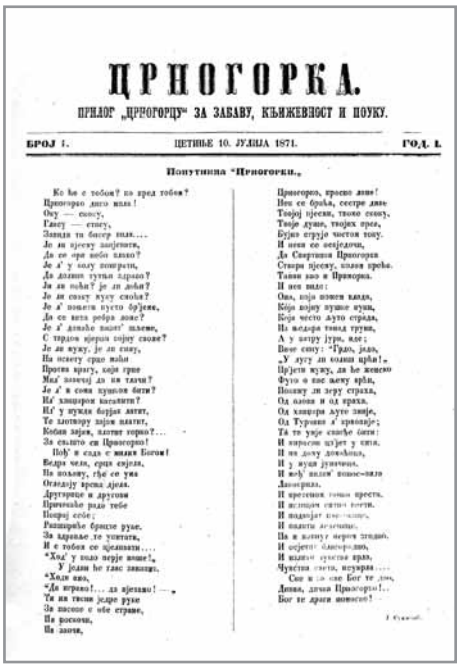

ЦРНОГОРКА.

ПРИЛОГ „ДРВОГОРЦУ“ ЗА ЗАБАВУ, КЊИЖЕВНОСТ И ПОУКУ.

БРОЈ 1. ЦЕТИЊЕ 10. ЈУЛИЈА 1871. ГОД. I.

Пошутимна "Црногорки„

Ко ће с тобом? ко пред тобом?
Црногорко дико наша!
Оку — оку,
Гвоју — гвоју,
Завиди ти бисер ниак....
Је ли пјесму заиђеште,
Да се чује небо нашо?
Је л' у колу потрести,
Да долине тутњи здраво?
Је ли појас? је ли доја?
Је ли сукњ кућу сиоја?
Је л' пошеће пусто бојење,
Да се вита ребра дође?
Је л' дошаће пашеш' шлеме,
С тврдом ијерси појеу сиоје?
Је ли пушку, је ли сабљу,
На пеасту срце пајн
Против врагу, који грне
Мај' пољеку до ни тајни?
Је л' в сова кућпом бити?
На хајдучком кашљети?
Ил' у пушке барјак лаћи,
Те латинску зајси пазити,
Кобна зајси, пазити морко?...
За сплито си Црногорко!
Пођ' в сада с нама Богом!
Ведри чела, срдца сврсла,
На појљу, гђе се уна
Огледају врсна дјела.
Другарице и другови
Причекаће рада тебе
Поред себе;
Рашириће брашце руке,
За здравље те уштете,
И с тобом се здравити....
"Ход' у коло верје наше!„
У једни ће глас звонити,
"Ходи нам,
"Да играш!... да пјеваш! —„
Тн ни тисне једре руке
За пасове с обе стране,
На росници,
На хајте,

Црногорко, просто дино!
Неи се браћа, сестре дино
Твојој пјесми, твоме коду,
Твоје души, твојех прса,
Бујно струје чистом току.
И неки се опијечи,
Да Свеучина Црногорја
Створи пјесму, плаза преба.
Такви као и Приморка.
И неи види:
Она, која живети каиди,
Која појну пушке чуи,
Која често дуго страда,
Из ведара тавад трупи,
А у шатру гуја, вле:
Више сину: "Гудо, ладо,
„У хуту ли голиш ијба!„
Пријети мужу, да ће женско
Фуза и пас жетву ирби,
Пошаку ли зеру страха,
Од пазна и од праха.
Од хајдучке дуге заије,
Од Турчина с крвопије;
Тд то увје свиће свети:
И пирасом цијет у свта.
И на дому домаћици,
И у жуви дућанчи.
И жеђ шалим' вопсе-пајо
Лаворијаз,
И чрстенок тонак крести.
И жетвом свети поети.
И подврјет свечашће,
И пазети дечешће.
Па и жалују верол злодио.
И ревјет самочрадио,
И жалите сувете вдаз,
Чувства света, шеуврва....
Сво и за све Бог те дио,
Дивна, дична Црногорко!..
Бог те храни вовесно!

Ј. Сундечић.

Prilozi su, uz didaktičnu i prigodnu poeziju izvanjaca i domaćih autora, *Crnogorka* je njegovala pripovijetku iz crnogorskoga života. Iz toga inspirativ-

nog vrela nastale su pripovijetke Sima Matavulja „Miloš od Pocerja“ i „Uskok Janko“, koje je *Crnogorka* objavljivala u oba godišta. Gradeći prozu na motivima iz crnogorske prošlosti, s elementima romantizma i realizma, Matavulj je snažno podsticao i stvaralački inspirisao druge naše pripovjedače. U žanru priče, s naglašenom istorijskom komponentom, piše prozu i crnogorski istoričar i pripovjedač Marko Dragović. On je objavio istorijsku pripovijest „Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje“, napisanu povodom četrdesetogodišnjice preseljenja crnogorske prijestonice s Rijeke Crnojevića na Cetinje. Posebno se u časopisu ističe i njegova naučna proza „Mitropolit Crnogorski Vasilije Petrović Njegoš“, u kojoj progovaraju istorijske datosti, veličanje i idealizovanje crnogorskoga vladara, ali se po strukturi pripovijedanja ta proza ne može smatrati umjetničkim beletrističkim štivom. U *Crnogorki* je objavljena i njegova crtica „Misli o novoj godini“ (1884), te priče iz svakidašnjeg života Filipa J. Kovačevića „Sreća prosjaka“, „Utjeha pri oskudici novca“ i „Jovan nije mogao živjeti“, čije je autorstvo otkrio dr Miroslav Luketić. Proznim putopisnim sastavom javio se i Jovan Popović Lipovac: „Ahal Tekinci ili Turkomani“ (1879–80).

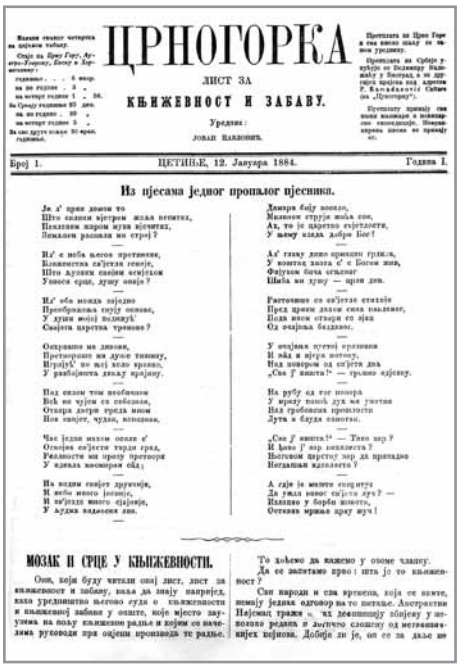

ЦРНОГОРКА

ЛИСТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЗАБАВУ.

Уредник: Јован Павловић.

Број 1. ЦЕТИЊЕ, 12. Јануара 1884. Година I.

Из пјесама једног пропалог пјесника.

МОЗАК И СРЦЕ У КЊИЖЕВНОСТИ.

Osim proze iz crnogorskoga života, *Crnogorka* je slijedila prethodnicu iz 1871. godine. Ona je donosila pripovijetke iz zapadnoevropske i ruske književnosti. Započetu putopisnu prozu u *Orliću*,[109] *Crnogorka* je nastavila. U istome žanru objavljeno je pet priloga: dva Lazara Tomanovića i tri Filipa J. Kovačevića. Prva dva su pod naslovom „Na povratku s Brankove svečanosti (u strukturi II Novi Sad, III Po Fruškoj Gori, IV Od Vukovara do Triješća, V Triješće, VI Zaključak) i „Pod Ostrogom“. A ostala tri su „Murin-grad“, „Riječki grad“ i „Ganovo selo – Ganova voda“ – opisi u kojima progovara istorija o gradu Ivana Crno-

[109] Nićifor Dučić, „Putopisne crte“, u septembru 1865, *Orlić*, III/1867, 32–56.

jevića (mjestu đe se porodila prva naša štamparija) i legendarne datosti. Orijentisana ka domaćim književnim izvorima, obogaćena novim književnim vrstama i oblicima, *Crnogorka* J. Pavlovića predstavlja najvažniji zbornik literarne građe u drugoj polovini XIX vijeka u Crnoj Gori.

U jedinstvu s *Crnogorkom* treba posmatrati i časopis *Zeta*, nedjeljni glasnik „za književnost i pouku“, koji se pojavio 1885. godine u uredništvu Filipa J. Kovačevića. U odnosu na prethodni časopis *Zeta* nije donijela, ni po broju stranica, ni u terminu izlaženja, nikakve promjene. Promijenjen je samo naziv, donekle format časopisa i ime urednika. *Zeta*, zapravo, koncepcijski i suštinski, nastavlja literarnu tradiciju *Crnogorke*. U njoj su izlazili književni prilozi koji su već započeti da se štampaju u *Crnogorki*. Tako je u njoj završena pripovijetka-roman „Uskok Janko“ Sima Matavulja (1885) i istorijska pripovijest Marka Dragovića „Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje“ (1885). Od pripovjedaka, koje se prvi put javljaju u *Zeti*, treba svakako spomenuti priču „iz maloruskog života“ Nikolaja Vasiljeviča Gogolja „Kovač Vukalo“. *Zeta*, upravo zbog svoga kratkog daha, i nije mogla da se razmahne u objavljivanju složenijih i raznovrsnijih književnih žanrova, pa tako ni poetskih ni narativnih. Pretpostavlja se da je njen kratak život izlaženja uzrokovan, pored ostaloga, i time što je njen faktički urednik Jovan Pavlović ubrzo imenovan za upravitelja Ministarstva prosvjete i crkvenih djela.

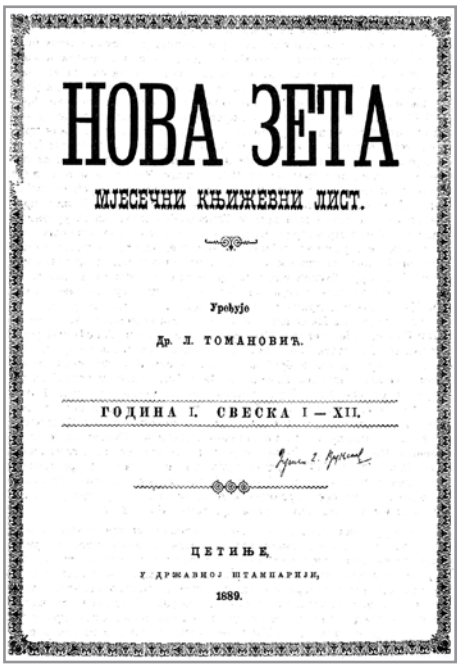
НОВА ЗЕТА

МЈЕСЕЧНИ КЊИЖЕВНИ ЛИСТ.

Уређује

Др. Л. ТОМАНОВИЋ.

ГОДИНА I. СВЕСКА I — XII.

ЦЕТИЊЕ,

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ,

1889.

Nova Zeta, i kasnije dva časopisa – *Luča* i *Književni list*, predstavljaju (kako je naznačeno u njihovim podnaslovima) novi tip književnih časopisa, a ne listova. Dok prethodni časopisi u podnaslovu nose odrednice književnosti, zabave i pouke, koje upućuju na prigodnost i poučnost, *Nova Zeta* je od početka izlaženja naznačena kao „mjesečni književni list“. No, bez obzira na takvu oznaku, uvidom u sadržajno-tematsku i motivsku strukturu časopisa, nije teško utvrditi da su urednici

književnom odrednicom smatrali književnost u širem smislu. Pobliže, pod pojmom književnosti smatrale su se ne samo tvorevine usmene i pisane (beletrističke) literature, nego i sve ono što je šire ulazilo u duhovnu riznicu jednoga naroda: istorijsko-etnografska, folklorna, kulturološka, jezička i druga građa.

U želji da se po svome formatu, spoljašnjoj i unutrašnjoj strukturi približi vodećem beogradskom časopisu *Otadžbina* i vojvođanskim časopisima *Stražilovu* i *Javoru*, *Nova Zeta* se orijentisala (kako je i u programu naznačeno) pretežno na sadržaje literarnoga smjera. Razlog leži u tome što su potrebe vremena, društveno-političkoga i kulturnoga života nametale da se krajem 80-ih godina XIX vijeka u crnogorskoj periodici provodi tematsko i žanrovsko, specijalizovano periodično diferenciranje časopisne problematike. Tako se može objasniti i pojava, pored poluslužbenoga organa za politiku i književnost *Glasa Crnogorca* (koji je u to vrijeme uređivao Lazo Kostić), dviju novih publikacija: *Prosvjete*, kao mjesečnika za školska i crkvena pitanja, iako je donosio i beletrističko štivo, i godišnjaka *Grlice*.

ОРЛИЋ

ЦРНОГОРСКИ ГОДИШЊАК

СТАРИ и НОВИ

ЗА ПРОСТУ ГОДИНУ

1865.

Уредио

Ј. Сундечић

Прва година

НА ЦЕТИЊУ
У Књажеској Печатњи

Premda je *Nova Zeta* programski bila orijentisana „da podstiče književno stvaralaštvo kod mladih u Crnoj Gori“,[110] u svome osnovnom programskom opredjeljenju težila je zbližavanju literarnih pojava te da na širem području postane vjesnik koncepcija i stvaralačkih ideja koje će se ostvariti u časopisu *Dan*, koji je izlazio pred balkanske ratove. O tome posebno svjedoči programski tekst „Naše književno jedinstvo“. Već je u njemu urednik časopisa izričito naglasio da *Nova Zeta* teži da postane „organ južnih Slovena bez razlike vjere“,[111] zapravo, da posta-

[110] Dr Miroslav Luketić, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891* (bibliografija), Cetinje, 1978, 29.

[111] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918,* Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 83; Trifun Đukić, „Godišnjaci i književni

ne smotra književnoga jedinstva „svih koji govore srpsko-hrvatskim jezikom“.[112] Polazeći od čvrsto opredijeljenih uređivačkih koncepcija i teza (koje su bile vrlo raširene kod većine školovanih ljudi) da su Srbi i Hrvati jedan narod, urednik časopisa Lazar Tomanović okupio je u tome jedinstvu ne samo književne saradnike iz Hrvatske i Srbije, nego i druge stvaraoce iz Vojvodine, Crne Gore, Dalmacije, Hercegovine itd. U želji da časopis uhvati čvršće korijene u „južnim krajevima“, u dijelu crnogorskoga naroda koji se vjekovima nalazio pod tuđinskom vlašću, on okuplja i stvaraoce iz Crnogorskoga primorja. Drugim riječima, *Nova Zeta* postaje glasnik „na ognjištu Njegoševe poezije“, ali i duhovna veza svih južnoslovenskih naroda. Tako se programskim opredjeljenjima *Nova Zeta* našla na pozicijama narodnoga pravca u književnosti. Pošla je od načela poetike koja je izvirala prvjenstveno iz Ljubišine proze, ali i Vukova „stvaralačkog procédéa“, pa se nadovezala na onu struju romantizma koju „po jezičkim, poetskim i idejnim odlikama“ čine Simo Milutinović, Branko Radičević, Matija Nenadović, Petar II Petrović Njegoš, Stefan M. Ljubiša i dr.

Stevo Vrčević (1847–1907)

Unutrašnja strukturiranost časopisa *Nova Zeta* podređena je „koncepciji književnog, a ne književno-zabavnog usmjerenja“. Stoga je časopis imao čvrsto određenu literarnu strukturu s definisanim rubrikama: Pjesme (umjetničke, narodne junačke, narodne ženske), Narodne priče, Pozorišne igre, Razni članci, Književnost, Naučni članci (o jeziku, o istoriji), Putopisi i svečanosti, Mozaik, Književni pregledi, Umjetnost, Starine i na kraju Javna prepiska. Tako čvrsto opredijeljene odrednice nijesu se znatnije mijenjale sve do kraja izlaženja časopisa.

listovi u Crnoj Gori“, *Misao*, XXV, 1–2, Beograd, 1929.

[112] Dr Đorđije D. Pejović, *Razvitak prosvjete...*, 251.

I spoljašnji opis postojećih rubrika časopisa upućuje na njegovu tematsku i motivsku usmjerenost. Težio je da kultiviše „one forme literarno-naučnog stvaralaštva koje odgovaraju njegovim osnovnim programskim idejama“, vezanim prvjenstveno za crnogorsku epsku baštinu. U takvoj epskoj orijentaciji, u časopisu su „posebno mjesto zauzeli programski intonirani tekstovi“. Uz to, osobito je zastupljena usmena narodna i umjetnička epska književnost. Epskoj narodnoj tradiciji, kakva je bila u Crnoj Gori, odgovarali su brojni folklorni žanrovi, poput zapisa, opisa, običaja, pripovjedaka iz narodnoga života, pa i putopisne proze. I uz veliki broj mladih pisaca među saradnicima, koji su u poetsko tkivo unosili nove tonove i forme izraza, lirika nije dobila mjesto koje je imala u ranijim časopisima. Tako su se javili, uz već afirmisane pjesnike – knjaza/kralja Nikolu, Jovana Popovića Lipovca, Filipa Kovačevića, Jovana Sundečića – mnogi drugi, mladi i novi pjesnici: Radoje Roganović Crnogorac, Savo Račeta, Živko Dragović, Milan Mirković. Iz drugih središta priloge su davali pjesnici Jovan Dučić, Jovan Jovanović Zmaj, Josip Bersa, Ljubomir Nenadović, Lazo Kostić i Aleksa Šantić, koji je objavio čak petnaest poetskih priloga, a potpisivao se najčešće kao Aleksa ili Aleksa Ristov. U devet nastavaka časopisa objavljen je i epski spjev Sima Popovića „Osvojenje Bara“. U stvari, epska poezija, usmena narodna i pisana, s pripovijetkama iz narodnoga života, osnovni je žanr izvorne umjetničke književnosti.

ЗЕТА

ЛИСТ ЗА

КЊИЖЕВНОСТ И ПОУКУ.

Уредник:

ФИЛИП I. МОЛАЧЕВИЋ.

Број 9. Петкње, 3. Октобра 1885. Година I.

Ускок Јанко.

Приповијетка из црногорског живота.

VII.

(Настаник.)

Proza je zastupljena u djelima Sima Matavulja, koji je objavio dvije pripovijetke, Milana Savića, Filipa Kovačevića, T. K. Popovića, V. Zorića, Đ(ena) Ravića, Milivoja Srbinića, Sava St. Radulovića, V(ića) Tripkovića, Mihaila St. Riznića, M. V. Ivanova, Marka Cara, Ivana Ševića i drugih. Većina pripovjedaka tih autora već je u samom podnaslovu određena kao „crtica“ ili „slika“ iz narodnoga (crnogor-

skog) života, što izričito upućuje na folklornu usmjerenost njihove građe. Od prevedene proze treba spomenuti pripovijetku Lava Nikolajeviča Tolstoja „Živi mrtvac“, te priloge E. L. Markova, putničke crtice A. N. Krasnova i drugih.

Posebno je mjesto u časopisu zauzela i putopisna proza, s izrazitim etnografsko-istorijskim, folklornim i biografskim elementima. Po brojnosti objavljenih priloga ističe se urednik časopisa Lazar Tomanović, koji je publikovao čak deset priloga, Jovan F. Ivanišević dva, a Nikola Vučinić, Luj Vojnović Užicki i S. Đ. P. (Senjo Đaković) po jedan. U ukupnome časopisnom sadržaju, pa i u zastupljenosti pripovjedne proze, tvorevine crnogorskih autora su, kao što se vidi, gotovo neprimjetne. No, osnovni sadržaj *Nove Zete* prožet je programskim opredjeljenjem o razvitku i napretku crnogorske književnosti i kulture na narodnoj osnovi.

Već je istaknuto da je 90-ih godina XIX vijeka osnovano Društvo *Gorski vijenac* na Cetinju (1894). Društvo je, kako je navedeno u programu, imalo za cilj da unapređuje „duhovni život Cetinja i cijele Knjaževine“; da razvija i popularizuje kulturu i prosvjetu, da izdaje, prije svega, književni list; organizuje neku vrstu retoričkoga agona u organizovanim večernjim beśedama, da podupire zabavu, solo pjesmu i muziku, pa čak i gimnastiku koja je trebalo da snaži i podiže ratnički moral sredine, epsku muževnost crnogorskoga čovjeka. Upravo tri i po godine poslije *Nove Zete*, u okviru toga društva, pojavio se novi književni mjesečnik – časopis *Luča*. Za razliku od prethodnih publikacija koje su uređivali pojedinci, *Luča* je ispočetka izlazila u uređivanju književnoga odbora,[113] a potom pod uredništvom Lazara Petrovića.

Devedesetih godina XIX vijeka, kad je pokrenut časopis *Luča*, u književnostima kontaktnih naroda sve su se više ukrštale, prožimale i sučeljavale različite književne orijentacije: literarna strujanja koja su dopirala iz zapadnoevropskih modernističkih izvora, prije svega iz francuske i njemačke književnosti. Realizam, kao vodeći stilski model u drugoj polovini XIX vijeka, razarale su upravo te nove avangardne

[113] *Luča* je, u stvari, prvi crnogorski književni časopis u izdanju institucije – Društva Cetinjske čitaonice „Gorski vijenac“, koje je osnovano 1894. godine. Društvo je imalo zadatke: da podstiče stvaralaštvo mladih, da razvija viteške vrline i da širi prosvjetu i književnost. Predśednik je bio Ilija Plamenac, a odbor je okupljao poznate književne poslenike: Živka Dragovića, Mila Kovačevića, Jova Ljepavu, Filipa Kovačevića, Lazara T. Perovića, dr Lazara Tomanovića, Radoja Roganovića, muzičara Roberta Tolingera, Miloša Kapića i Đura Špadijera.

orijentacije i tendencije. I na tematskome i motivskome planu, ali mnogo više na jezičkome, morfološkome, sintaksičkome i stilističkome, dolazi do niza promjena. No, uprkos takvim snažnim stilističko-dezintegracionim prodorima, prije svega, u srpskoj, hrvatskoj i slovenačkoj književnosti, crnogorska literatura krajem osme i devete decenije XIX vijeka ostala je kao čvrsti rezervat i bastion prethodne stilske formacije – romantizma. Romantizam upravo u to vrijeme dostiže u Crnoj Gori zenit. Pobliže, u romantičarskom zanosu na Cetinju vladalo je uvjerenje da će se u toj književnosti sačuvati, prije svega, narodno obilježje (prošlost naroda, život narodni), jezičko-semantičko obilježje naroda (ošećanje plemenske zajednice, junaštvo, bistra prirodna emanacija duhovnosti crnogorskoga nacionalnog života). Upravo na toj liniji, književni časopis *Nova Zeta* služi kao „dokumenat takvog književnog raspoloženja", a književni časopis *Luča* ostaje kao svjedočanstvo prevazilaženja i splašnjavanja takvih ustaljenih i okamenjenih orijentacija i tendencija. U takvome, ali ne uvijek oštrom sučeljavanju idealizma, tj. romantizma, realizma i estetizma modernih pravaca, još dalje je otišao *Književni list*, a časopis *Dan* nastaviće izrazitu težnju da se tradicionalizam potpuno savlada, prevaziđe i da se crnogorsko književno stvaralaštvo uključi u moderne stilske tokove i procese, ne samo kontaktnih južnoslovenskih literatura, nego mnogo više u zapadnoevropske, to jest svjetske književne krugove.[114]

U poređenju s prethodnim crnogorskim časopisima, *Luča* je imala drukčiju žanrovsku strukturu, tematski raznovrsniju i mnogo širu. Dominantni književni žanr je lirska pjesma, a umjetnička, tj. pisana epika i epsko-lirska poezija sasvim je iščezla sa stranica toga časopisa. *Luča* je objavila oko 250 lirskih pjesama, što je, zapravo, mnogo više nego u svim prethodnim književnim časopisima. U lirskoj su poeziji izražavani svečani i emocionalno-prigodni trenuci. Osim lirike, pripovjedna književnost je dominantna književna vrsta. U *Luči* je objavljeno oko šezdeset raznovrsnih pripovjedaka i crtica. Većina pripovjedaka je tematikom i motivikom vezana za crnogorski život. Pored Luke Jovovića i Nikole Kujačića, pripovjedača koji su se prvi put javili u *Prosvjeti* s pripovijetkama iz narodnoga života, *Luča* je afirmisala nove crnogorske pripovjedače: Andriju P. Jovićevića, Marka S. Popovića, Pera Vukića, a povremeno i druge, pretežno učitelje. Folklorna, tzv. seoska pripovijet-

[114] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori 1835–1914,* Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 166.

ka iz crnogorsko-hercegovačkoga života, osnovno štivo crnogorske periodike, obogaćena je u *Luči* još jednom vrstom pripovijetke: sentimentalno-didaktičkom prozom malo poznate beogradske spisateljice Milke Grgurove. Ona je objavila veći broj pripovjedaka, koje su motivikom vezane za urbani život i ambijent grada. Ovđe ubrajamo pripovjedače koji su živjeli van Crne Gore: Đura M. Dimovića, Vasa Kondića, Rista V. Popovića, Mladena Smiljanića, Sava Senića, Novicu Kovačevića Grahovskog te predstavnike mostarskoga književnog kruga – Svetozara Ćorovića i Aleksu Šantića.

Kao i u prethodnome časopisu, zapadnoevropska proza nije dovoljno prevođena i zastupljena. U *Luči* je, ipak, dominantna sentimentalno-romantičarska ruska pripovijetka Mihaila Garšina, Mihaila Jurčevića Goldstajna, Nikole Mihailoviča Karamazina, pa čak i pripovijetke Aleksandra Sergejeviča Puškina. Prema tome, ruska pripovijetka i domaća folklorna proza osnovni su tipološki sadržaji časopisa *Luča*. Začuđuje da časopis koji je izlazio u vrijeme intenzivnoga prodora modernističkih pravaca ne donosi prozu aktuelnih ruskih spisatelja Tolstoja, Gorkog, Dostojevskog, Čehova, Ševčenka i drugih, koji su sve više bili prisutni u književnoj periodici ostalih kontaktnih naroda.

Osim lirike i pripovjedne književnosti, *Luča* je njegovala naročito narodne umotvorine. Odlomke iz drama i dramskih spjevova nije objavljivala. Premda je izlazila u vrijeme snažnoga prodora modernističkih pravaca, orijentacija i tendencija, osnovnim sadržajem *Luča* je ostala okrenuta tradicionalnoj književnosti i crnogorskoj prošlosti: ostala je časopis literarno-folklornog usmjerenja.

S tim se časopisom povezuje izlaženje novoga književnog mjesečnika – *Književni list*. Pokrenulo ga je programski i ekonomski objedinjeno društvo „Gorski vijenac“ i Cetinjska čitaonica. I taj mjesečnik, kao i prethodni, imao je kolegijalni uredнички odbor: Luka Tomanović, Živko Dragović, Danilo Gatalo, Mirko Mijušković i Savo P. Vuletić. Iz Pravila Društva Cetinjske čitaonice i Gorskog vijenca vidi se da je izdavač vodio računa o zadacima Književnoga odbora u izdavanju časopisa. Odbor je morao da „prati savremeni razvitak literature, na prvom mjestu naše i slovenske, po mogućnosti i strane“. Opredijelivši se, dakle, za savremenije koncepcije u uređivanju lista, ošetila se ujedno i težnja da se „izađe iz stanja učmalosti“, da se „otvore novi i širi književni horizonti“. Bez obzira na to što je i dalje naglašavana književna tradicija, linija narodnoga pravca, koju je sintetizovao u *Gorskome vijencu*

vladika Rade, istaknuta je i potreba otvorenosti lista prema duhovnome stvaralaštvu velikih naroda, posebno na uspostavljanju čvršćih dodira i veza sa „Slovenstvom, osobito sa svjetskom ruskom književnošću“.[115] Ipak, u programskome uvodniku naglasak je na domaćem stvaralaštvu.

Književni list pokrenut je u osvitu XX stoljeća, kad su se u književnome životu južnoslovenskih naroda sve više vodile žučne rasprave o perspektivama i usmjeravanjima crnogorske periodike. Glasnija struja, okupljena oko vodećih književnih časopisa iz kulturnih sredina naroda u okruženju, ispoljavala je mišljenje o povezivanju svih važnijih književnih periodičnih publikacija. Druga, malobrojnija, orijentacija tvrdila je da uz vodeće časopise treba osnovati i regionalnu književnu periodiku, pogotovo u književno nerazvijenijim područjima. Takvim sučeljavanjem obojena je i književna periodika u Crnoj Gori, pa je i *Književni list*, kao i mnogi drugi (dubrovački *Srđ*, zadarska *Zora* i dr), svrstan u „pokrajinske časopise“.

U uredničkome krugu *Književnog lista* vodeću riječ imale su novajlije (početnici u književnosti): Mirko Mijušković, pripovjedač Savo Vuletić i Danilo Gatalo. Njih trojica odredili su strukturu časopisa. Čvrsto su utvrđene rubrike: Nauka i beletristika, Umjetnost, Nove knjige i listovi, Ocjene i prikazi, Prosvjetno-književne bilješke i Razne bilješke, koje govore o sadržajnoj orijentaciji *Književnog lista*. U stvari, „umjesto literarno-folklorne Luče, veoma malo vezane za vitalna pitanja u književnoj i kulturnoj stvarnosti Crne Gore, priređena je publikacija naučno-literarnog smjera, programski čvršće vezana za istorijsku prošlost i savremeni život u Crnoj Gori“.[116]

Članovi uređivačkoga odbora ujedno su i glavni saradnici i nosioci književnih orijentacija i sadržaja časopisa. Više od šezdeset najvažnijih literarnih priloga štampanih u časopisu potiče iz pera urednikā Sava Vuletića, Mirka Mijuškovića, Živka Dragovića, Lazara Tomanovića i Danila Gatala. Ako se autorizovanim radovima pribroje i njihovi nepotpisani tekstovi te prilozi preuzeti iz drugih periodičnih publikacija (prilog Iva Ćipika, Aleksandra Sandića, Jovana Živojinovića), može se

[115] *Pravila društva Cetinjska čitaonica i Gorski vijenac,* Cetinje, 1900. Pravila je potpisao sekretar Filip Kovačević, predšednik *Gorskog vijenca* Ilija Plamenac i sekretar Mirko Mijušković.

[116] Radivoje Šuković, „Predgovor“ u knjizi: Sonja Ladenek-Munda & dr Miroslav Luketić, *Luča, Književni list, Dan (Bibliografija)*, Cetinje, 1978, 19.

reći da je više od polovine književnih tekstova vezano upravo za imena iz uređivačkoga odbora.

Lirska pjesma, kao osnovni žanr i izraz mladih pisaca toga vremena, nije dobila središnje mjesto u tome časopisu. Za dvogodišnjeg izlaženja objavljeno je svega dvadeset šest pjesama, od kojih su neke čak preštampane iz druge periodike. Prvi put su se javili novi saradnici: Stevan Petrović Njegoš, Sekula Drljević i pjesnici izvan Crne Gore: Spasoje Ilić, koji je objavio pjesme i pripovijetke, i Mihajlo Milanović, autor zbirke pripovjedaka pod naslovom *Bosanke,* izdate u Sarajevu 1902. godine.

Narativni žanrovi – novele, pripovijetke i crtice – mnogo su više zastupljene u *Književnome listu*. Posebno se ističe pripovjedač Savo Vuletić, koji je u to vrijeme više sarađivao u vojvođanskom *Brankovu kolu*, beogradskom *Delu* i sarajevskoj *Bosanskoj vili*. Međutim, i *Književnome listu* objavio je pet pripovjedaka, od kojih je neke uvrstio u poznatu zbirku *Proste duše* (1905). Uz njega svakako treba spomenuti pripovijetke Luke Jovovića i prozu već spomenutoga pjesnika Mihaila Milanovića, Spasoja Ilića, Novice Kovačevića Grahovskog, Andrije Jovićevića, Ivana Stojanovića, Iva Ćipika i dr. Začuđuje da *Književni list* nije, kao što su radili prethodni časopisi, publikovao nijedan putopisni prozni tekst, mada je poznato da su se pojedini crnogorski pisci upravo u to vrijeme javljali s putopisnom i memoarskom prozom izvan Crne Gore. Osim pripovijetke s folklornim sadržajima, časopis je kultivisao istorijske rasprave s motivima iz političkoga i kulturnoga života i istorije crnogorskoga naroda. Dodamo li tome naučno-popularno i zabavno štivo i nešto rječu usmenu narodnu lirsku književnost i predanja, te prijevode ruske, francuske i njemačke literature, iscrpili smo gotovo sve književne sadržaje časopisa koji se javio i ugasio u osvitu XX vijeka.

Cetinjski časopis za nauku i književnost *Dan* predstavlja ogledalo periodične publikacije (nažalost, trajao je svega dvije godine 1911–1912. i nestao u predvečerje balkanskih ratova). U književnoj istoriji smatra se najboljim i najmodernijim književno-naučnim časopisom nezavisne Crne Gore. Preko njega su se transportovala i objedinjavala književna, naučna i kulturna stremljenja koja su se prelamala u crnogorskome kulturno-prosvjetnome prostoru i mnogo šire – pojave koje su dopirale iz južnoslovenskih, zapadnoevropskih i istočnoevropskih, tj. ruskih literarnih izvora i kulturnih centara. Preko strukture časopisa *Dan* možemo pratiti ponajprije njegovu sadržajnu stranu, ali otkriti zna-

čaj i doprinos pojedinih saradnika, ponajviše značaj njihovih urednika, koji su prilozima i koncepcijom značajno doprinijeli da časopis dobije moderniji sadržajni profil i savremeniju periodičnu fizionomiju.

Književni časopis *Dan* pokrenut je 1911. godine na Cetinju „pod uredništvom dvojice mladih, školovanih ljudi, koji su tek trebali da se predstave javnosti“,[117] dr Nikole Škerovića i izvanjca, pjesnika i pripovjedača, Dušana S. Đukića. Časopis je u prvome redu imao zadatak da „zadovolji jedan prosvjetni nedostatak“ u Crnoj Gori, pa tek onda da bude smotra književnih, naučnih i drugih dostignuća. Društvene, naučne i kulturne prilike uslovile su da postane „zajednički arhiv svim granama naučnog i stručnog ispitivanja“. U ondašnjoj Crnoj Gori, bez obzira na visoke estetske i literarne domete koje su ostvarili Petar I i Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović, književni i naučni život u vrijeme spomenutih prethodnika, nije se razgranao do te mjere da bi svaka njegova grana mogla pretendovati na poseban organ, tj. časopis s posebnim, ograničenim, specijalističkim zadatkom. Upravo su zbog toga urednici Đukić i Škerović u programskome oglasu, fizionomiju časopisa *Dan* prilagodili potrebama društvenoga, naučnoga i prosvjetno-kulturnoga trenutka zemlje. Pri tome su, kao važno načelo, u poslu oko njegova uređivanja, istakli tolerantan stav prema slobodnome načinu naučnoga raspravljanja i književnoga stvaranja: svako zalaženje u stranački život, u „oblast klizavih političkih aluzija“, isključivali su namjenom časopisa. *Dan* je morao da zadovolji i drugu potrebu: da bude produžetak napora, književnih tendencija i orijentacija započetih u ranijim cetinjskim časopisima i dnevnim listovima.

S obzirom na to da je u novije vrijeme u književnoj periodici bilo više riječi o analizi književnog sadržaja časopisa *Dan*,[118] nećemo se opširnije zadržavati na tim problemima. Dodaćemo samo to da su, za razliku od kriterijuma i mjerila koja su primjenjivana u uređivanju ranijih crnogorskih časopisa, urednici dr Nikola Škerović i Dušan S. Đukić u odabiranju književnih priloga polazili najprije od estetičkih kriterijuma. Htjeli su, zapravo, da visokim umjetničko-estetičkim kriterijumima podignu časopis na viši uređivački nivo. Takva je orijentacija

[117] Dr Nikola Škerović, „Kako je *Dan* dobio ime“, *Zapisi*, knj. VI, sv. 3, Cetinje, 1930, 185.

[118] Vojislav Nikčević, „Analiza književnog sadržaja časopisa *Dan*“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1968.

uslovljena, prije svega, estetičkom diferencijacijom do koje je u crnogorskome književnom životu došlo početkom XX vijeka.[119] Naime, u krugu pisaca toga vremena još uvijek su snažno ispoljavane prethodne tendencije: ponajprije iz zavičajne, nacionalno-folklorne, epsko-didaktičke tradicije, iz romantično-egzaltirane književnosti Nikole I Petrovića, Jovana Sundečića, Sima Popovića, pripovjedača Luke Jovovića, Andrije Jovićevića i Sima Matavulja. Drugi refleks bio je intenzivniji u odjeku vojislavizma, dučićevsko-rakićevskoga estetizma i novijih književnih -*izama*, orijentacija, smjernica i tendencija. Znači, onih poetskih struja koje je u zapadnoevropskome književnom krugu afirmisao pokret moderne. Zahvaljujući širokom obrazovanju urednika Škerovića i Đukića, znalaca nekoliko svjetskih jezika, časopis *Dan* je dobrim djelom zatvorio stranice piscima koji su stvarali pod uticajem crnogorske folklorno-epske i romantičarsko-nacionalne tradicije. On je nastojao da u domaće književne prilike unese snažnije, modernije i svježije literarne tonove; savremenije struje i forme. Otvaranje časopisa novim zapadnoevropskim literarnim prodorima, ruskim modernijim sferama, podsticajima i dodirima, došlo je kao posljedica njegova nastojanja oko kulturnoga zbližavanja naroda slovenskog porijekla. Budući da su se uoči balkanskih ratova, u vrijeme nacionalnih previranja, tražila rješenja književnoga i jezičkoga jedinstva Srba, Hrvata i Crnogoraca, *Dan* je tome jedinstvu (zahvaljujući upravo Đukiću i Škeroviću) davao puni doprinos, objavljujući priloge hrvatskih, srpskih, slovenačkih i crnogorskih pisaca. Uz to je, koliko je prostor dozvoljavao, redovno obavještavao čitaoce i pretplatnike o književnim pojavama i zbivanjima u svim kontaktnim nacionalnim književnostima. Kako su domaće književne prilike bile veoma skučene, žanrovski nerazvijene, urednici su bili svjesni da se časopis može afirmisati jedino ako se orijentiše na objavljivanje literarnih priloga avangardnih pisaca sa strane. Stoga su prilozi iz zapadnoevropskoga književnog kruga, posebno iz ruske literature, veoma zastupljeni na njegovim stranicama.

Za dvije godine neredovnoga izlaženja taj je časopis objavljivao pretežno prijevode narativnih pisaca iz svjetske književnosti. Pripovijetkama su se predstavili Maksim Gorki, L. N. Tolstoj, Leonid Andrejev, A. Kuprin, Oskar Vajld, Jan Neruda, Teneromo, Karlo Anderle i dr. Domaći pripovjedači mnogo su manje zastupljeni. Od crnogorskih

[119] Milorad Nikčević, „Koncepcije i literarne težnje Dušana S. Đukića u časopisu *Dan*“, *Revija*, br. 3, Osijek, 1987, 262–271.

autora *Dan* je objavio deset poslanica Petra I Petrovića Njegoša[120] i dvije pripovijetke Nikole Škerovića: „Život“ i „Prvi put“. Obje se pripovijetke i tematsko-motivskim svijetom i izrazom umnogome izdvajaju u poseban krug savremene narativne proze, ali po psihologiji i moralu ostaju u sferi tradicionalnoga života i svijeta. Urednik Dušan S. Đukić, po vokaciji više pjesnik, predstavio se samo s jednom impresivnom crticom i s proznim tekstom „Okovane duše“, a Milorad M. Petrović je pod zajedničkim naslovom „Senke“ objavio dvije kratke impresionističke crtice „Jastreb“ i „Bor“.

Iako je izlazio neredovno, *Dan* je dao izuzetan doprinos razvoju književno-kulturnoga života Crne Gore. „U situaciji kad su domaće književne prilike bile umnogome skučene, uprkos mnogim materijalnim nedaćama koje su ga pritiskale, uspio je izrasti u moderan časopis... Dan je među ostalim crnogorskim periodičnim publikacijama do Prvog svjetskog rata mogao postati najugledniji, najbolji uređivani naučno-beletristički časopis zahvaljujući vanrednoj obaviještenosti i pouzdanom estetskom mjerilu njegovih urednika Škerovića i Đukića.“[121]

Uz časopise i listove književne orijentacije koji su literarnim prilozima, tematikom i motivikom, doprinosili ukupnome razvoju crnogorske književnosti, svakako treba pribrojiti časopis za prosvjetno-pedagoška pitanja *Prosvjeta*. U trinaest godina izlaženja *Prosvjeta* je stekla glas jedne od najvažnijih i najafirmativnijih stručnih i naučnih publikacija, „registratora i regulatora“ crnogorskih prosvjetno-pedagoških i crkvenih kretanja. Pokrenuta kao „list za crkvu i školu“ u uredništvu ondašnjega ministra prosvjete i crkvenih djela Jovana Pavlovića, *Prosvjeta* je u određenim periodima mijenjala i fizionomiju, strukturu, a i urednike. U književnoj istoriji ističe se da je najveće stručno i stvaralačko-umjetničko zrenje dobila pod uredništvom pjesnika i rodoljuba Jovana Sundečića, dok su program i fizionomija časopisa ostali gotovo isti kad ga je uređivao prof. Jovo Ljepava. Letimičnim pregledom nije teško ustanoviti da je, uz ustaljenu sadržajnu strukturu u uređivanju J. Pavlovića, u Sundečićevu uređivanju *Prosvjeta* postala žanrovski i tematski šira i sadržajno razgranatija. Osim ustaljenih i već od početka fiksiranih rubrika, koje su se sadržajem pretežno odnosile na crkvu i školu, Sundečić je proširio tematiku časopisa na naučni i umjetničko-književni plan. Zbog toga *Prosvjeta* danas nije samo značajan izvor

[120] Filip Radičević, „Grahovske starine. Pisma Sv. Petra“, *Dan*, br. 3–4, I/1911.

[121] Vojislav Nikčević, isto, 1082–1083.

za proučavanje dosega pedagoško-didaktičke i crkvene misli i literature, već prije svega predstavlja značajnu panoramu filozofsko-didaktičkih, psiholoških i etičkih članaka, istorijskih priloga i bilježaka. A uz to i smotru literarno-beletrističkih radova usmene i pisane književnosti. Orijentisana u periodu Sundečićeva uređivanja na reprezentiranje i objavljivanje folklorno-literarne građe, prevashodno na objavljivanje narodnoga usmenog blaga: lirskih „ženskih i dječijih", kao i epskih (junačkih) pjesama, narodnih priča, poslovica, izreka i zagonetki,[122] *Prosvjeta* je značajna po tome što je publikovala tvorevine domaće umjetničke književnosti. U njoj je objavljeno oko trideset lirskih pjesama, ponajviše iz pera J. Sundečića, Radoja Roganovića, Filipa Kovačevića, Marka Popovića i dr. Pripovijetka je srazmjerno manje njegovana. Objavljeno je svega deset pripovjedaka koje su tematikom i motivikom usmjerene, kao i u drugim našim publikacijama, na narodne sadržaje i etnografske elemente. Tematikom se posebno ističu priče Nikole Kujačića (pod pseudonimom N. P. Korjenić), Luke Jovovića, Toma A. Bratića, Marka S. Popovića i na kraju, pripovijetke nepoznatih autora „Ko s nepravde strada – utjehi se nada" i „Novo vino" (1894), te putopisna crtica Filipa Radičevića „Posjeta manastira Morače Mitropolitom Mitrofanom" (1890). Ocjenjujući književne priloge autora u časopisu *Prosvjeta*, Dušan J. Martinović izrekao je kritički sud da većina naznačenih pisaca pokazuje „više ambicije", nego predispozicije i književne darovitosti.[123]

Posebnu književnu misiju u drugoj polovini XIX vijeka i u prvim decenijama XX stoljeća odigraće, poput *Crnogorca* i *Crnogorke*, i zvanični politički list crnogorske vlade – *Glas Crnogorca*. Iako su njegove stranice bile namijenjene tumačenju zvanične politike, upravo zbog toga što su ga uređivali veoma obrazovani kulturni poslenici i ljudi od pera, on nije mogao a da ne „apsorbuje neponovljivo književno raspoloženje", kada je „pjevalo cijelo Cetinje", kako reče Simo Mata-

[122] U *Prosvjeti*, u redakciji J. Sundečića, objavljeno je 86 lirskih pjesama, 5 epskih i 63 priče, zatim 707 narodnih poslovica i izreka i više od 300 zagonetki. „Ove književne stranice u časopisu Prosvjeta su bez sumnje i najvaljanije, predstavljaju one, neosporno, doprinos poznavanju crnogorske narodne književnosti." (Dr Dušan J. Martinović, „Književnost u časopisu Prosvjeta 1889–1901", *Bibliografski vjesnik*, br. 2–3, Cetinje, 1977, 32–34.)

[123] Dr Dušan J. Martinović, isto, 35.

vulj.[124] Egzistirajući u dugome razdoblju, *Glas Crnogorca* je unio, uz ostalo, i obilje literarne građe. Prema sudu Nika S. Martinovića, „ovaj list ne sadrži samo izvanrednu političku građu, već dragocjenu građu iz istorije naše književnosti. Svi dragocjeni intelektualci, koji su se bavili književnošću i novinarstvom, sarađivali su u njemu. Osim Crnogoraca, u njemu su sarađivali, takođe, i najeminentniji jugoslovenski književnici i naučnici.“[125]

Glas Crnogorca je od početka, uz niz drugih literarnih vrsta i žanrova, sporedno njegovao poeziju, a daleko više pripovijetke. Već 70-ih godina XIX vijeka u njemu srijećemo pripovijetku Stefana Mitrova Ljubiše „Pop Andrović – novi Obilić, pripovijest paštrovska druge polovine osamnaestog stoljeća“. Godišta 1873. i 1879. *Glas Crnogorca* objavio je dvije pripovijetke Vuka Vrčevića, Rišnjanina, „Narodna presuda vjerne pa razvjerene đevojke“ i „Jedan muž a dvije žene“. Osamdesetih i devedesetih godina XIX vijeka publikovano je čak sedamnaest njegovih pripovjedaka.

Đuro T. Perović, saradnik i drugih periodičnih publikacija, objavljuje u *Glasu Crnogorca* tri pripovijetke: „Put u pakao“, „Hajduk Nikac Strahinja“ i „Sreća iznenada“. I poznati pripovjedač druge polovine XIX vijeka Luka Jovović objavljuje u *Glasu Crnogorca* pripovijetke: „Osveta“, „Otmica“, „Ko neće čepom on će vrânom“, od kojih je posljednja ušla u njegovu zbirku *Pripovijetke iz crnogorskog života*, knjiga I (1895). Jovovićev savremenik, pripovjedač Savo Vuletić, jedan od urednika i glavnih saradnika *Književnoga lista*, objavljuje u *Glasu Crnogorca* pripovijetku „Neka jezik sluša srce“, koju će kasnije uvrstiti u zbirku pripovjedaka *Naši ljudi* (1910). Marko Dragović, okrenut više istoriji nego literaturi, objavljuje u *Glasu Crnogorca* dvije pripovijesti „Posmrtna slava“ i „Carstvu snova“, a M. Đurišić se javlja s pripovijetkom „Cetinjski četnici lađari“. Nikac od Rovina (pseudonim Milutina Tomića) objavljuje dvije crtice – „Priče bez naslova“ i „Kopile“. Poznati hercegnovski folklorista Veljko Radojević publikuje pet pripovjedaka: „Na vratlu“, „Prevareni mladoženja“, „Žena ga izvela na pravi put i sačuvala od smrti“, „Niko bez grijeha“, „Čudnovato pismo“ i „Dva prijatelja“, a od dvije pripovijetke Sava St. Radulovića *Glas Crnogorca* objavljuje jednu: „I drevna masla ne pomažu“. Nikola Kujačić

[124] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 95.

[125] Dr Dušan J. Martinović, isto, 46.

Korjenić, početkom XX stoljeća, objavljuje pripovijetku pod simboličnim naslovom *Rz*. Dakle, *Glas Crnogorca* predstavlja važan izvor za praćenje i upoznavanje ne samo političkih prilika u Crnoj Gori, već i literarnih pojava: sagledavanje crnogorske pripovijetke, rast i doseg drugih duhovnih proizvoda kulturno-umjetničkoga života Crne Gore.

Valja spomenuti i da je na Cetinju u prvim decenijama XX vijeka izlazilo više dnevnih i neđeljnih listova. Među njima je najznačajniji već pomenuti *Crnogorski vijesnik* (1908–1914). I on je, poput *Glasa Crnogorca*, u uređivačkoj koncepciji pošedovao kulturnu rubriku. U njoj su, pored tvorevina usmene i pisane književnosti domaćih autora, objavljivani i prilozi prijevodne narativne književnosti, zapadnoevropske i ruske najčešće. Tako, između ostalih, srijećemo na njegovim stranicama priloge Turgenjeva, Tolstoja, Čehova, Gorkog, J. Nerude, Rišpena, Hamsuna, Bajrona, Mopasana i drugih.

Godišta 1914. pojavio se na Cetinju i *Dnevni list* (1914–1915). To je, uz *Dnevne novosti*, jedina dnevna publikacija, novine koje su naglašeno izražavale antiaustrijski i antimilitaristički stav „protiv njemačkog imperijalizma i talijanske iredente“. Osim saradnika sa strane, za taj list je značajna i saradnja hrvatskoga pjesnika Augustina Tina Ujevića. U njemu je objavio i čuvene novinsko-politički intonirane tekstove „Čiji je Trst“, „Slavenska Austrija“, „Italija i Dalmacija“, da bi se, docnije, „daleko više vezao za mladu književnu Crnu Goru“.[126] I pjesnik „Plave grobnice“, Milutin Bojić javlja se kao saradnik „ovoga solidnog i potonjeg cetinjskog dnevnika“.

Osim Cetinja kao značajnoga književno-kulturnog centra slobodne Knjaževine, poslije oslobodilačkih ratova i definitivnoga priznanja Crne Gore kao nezavisne države, viđeli smo da izrastaju i drugi naši gradovi u važna društveno-politička i ekonomska središta, ali i u centre prosvjetno-kulturnoga i književnoga života. Posebno se među njima ističu Nikšić i Podgorica, te gradovi u Boki Kotorskoj. Oni su se razvijali u specifičnim istorijsko-društvenim, a donekle i u posebnim ambijentalno-kulturnim uslovima.

Nikšički listovi *Nevesinje* (1898–1900) i *Onogošt* (1899–1900), pokrenuti prevashodno iz političkih pobuda, postaće i značajne književno-kulturne tribine sredine. Uređivao ih je iskusni književni poslenik

[126] Dr Slobodan Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981, 25.

Stevo Vrčević,[127] sin poznatoga sakupljača narodnoga usmenog blaga, saradnika Vuka Stefanovića Karadžića i Baltazara Bogišića – Vuka Vrčevića, Rišnjanina. Ti su listovi, osim političkih članaka i priloga iz ekonomije, privrede, prosvjete, religije i društvenih nauka, objavljivali u *Podlisku* i tvorevine usmene narodne i pisane književnosti. Tako *Nevesinje* u prvim brojevima objavljuje poeziju prigodnoga i rodoljubivo-patriotskog karaktera brojnih autora: Novice Nikolića, Sima Šobajića, Radoja Roganovića (Crnogorca), Cena Rađovića, Ljubomira Bulatovića Ibrijskog, Boža Milatovića, Krsta V. Markovića, Mila Jovovića, Radomira Krivokapića, Šaka Petrovića i drugih. Iako ne njeguje pripovijetku i druge šire prozne žanrove, na njegovim stranicama srijećemo reportersko-memoarski napis „Utisci sa Oštroga" Nika Đ. Ivankovića i putopisnu prozu „Pismo *Nevesinju* s puta po Bosni i Hercegovini" autora Đukanovića.

Onogošt, koji je i tematski i koncepcijski značio nastavak i produžetak *Nevesinja*, nije donosio poetske tvorevine. Okrenut više prozi, donio je četiri pripovijetke već afirmisanoga folkloriste i pripovjedača Ilije N. Zlatičanina i jednu proznu crticu s potpisom *S*, pod naslovom „Pravda" (Skaska). I prozni sastav Nikole Korjenića, odnosno pripovjedača Nikole Kujačića, „Pabirci iz Grahovske prošlosti" i „Crtice iz uskočkog života" objavljene su u *Onogoštu*, te dva prozna teksta „Dvije crtice, I Demon, II U zagrljaju" i „Zafila" (istinit događaj u Hercegovini 1875. godine), autora s pseudonimom P. L. M. Omladinski. Bekica Šobajić autor je memoarskoga spisa „Odziv prijatnim uspomenama", a Ivan Kaluđerović Sarap i Lazo Popović objavljuju putopise „Potonji dani u Krimu i prijatne uspomene" i „Nekoliko dana po srpskim zemljama – Mrvice iz Lazove Torbice".

Izuzevši pojedine bilješke i sitnije anotacije i informacije o kulturnim događajima sa strane, odnosno iz zapadnoevropske i ruske književnosti, *Nevesinje* i *Onogošt* nijesu donosili prijevode originalne literature. Samo je *Onogošt* u nekoliko brojeva publikovao pripovijest Marina Milijeđija, pod naslovom „Osveta – Priča iz crnogorskog života" u prijevodu s talijanskoga jezika Filipa St. Vrčevića.

U prvoj deceniji XX vijeka u Podgorici je izlazio kalendar-almanah *Zeta* (1908–1914). To je prva periodična publikacija te oslobođene regije, mada je godinu dana ranije u istom gradu izlazio prvi politički

[127] *Glas Crnogorca,* br. 45, Cetinje, 1907; Novak Miljanić, „Novinar i književnik Stevan Vrčević", Boka, br. 6–7, Herceg Novi, 1975, 221–240.

list pod simboličnim naslovom *Slobodna riječ*. Za razliku od ostalih crnogorskih godišnjaka, *Zeta* je koncepcijski i sadržajno bila veoma neujednačena periodična publikacija. Naime, u prvim godinama izlaženja predstavljala je običan džepni kalendar bez zabavno-poučnog dijela, no pred kraj djelovanja će izrasti u omanji zbornik literarnih, stručnih i naučnih radova.[128] Ona je izlazila sve vrijeme u realizaciji dotada nepoznatoga mladog književnog poslenika Gligorija (Gliga) N. Pejanovića.

Osnovni žanr u *Zeti* bila je prigodna, didaktička i patriotska lirika, ponajčešće iz pera Mićuna Pavićevića, kasnije tvorca hipertrofiranih anegdota u brojnim knjigama. Osim njegovih pjesama, javljaju se i poetske tvorevine refleksivnoga i elegičnoga tona Nikole Berberovića, Gavrila Gorčinovića, Stevana Dučića, Mitra Drecuna, Mila Jovovića, Jova Zagore, Filipa Kovačevića, Jovana Sundečića i Nikole I Petrovića. Među „prosječnim poetskim vrijednostima" posebno ističemo refleksivnu poeziju „modernog izraza" Sl. Gorštakovića, pod čijim se pseudonimom vjerovatno krije ime pjesnika i pripovjedača Borislava Sl. Minića.[129]

Na drugome mjestu, po prostoru i značaju, ističu se pripovijetke iz narodnoga života. Jovo Zagora pretenduje da u crtici *Žrtva jedne ljubavi* impresivno opiše život Podgorice u tursko doba. „Na taj način godišnjak je postao prva crnogorska publikacija sa prozom iz varoškog podgoričkog života", čiji se početak nalazi u Pejanovićevoj crtici „Bjegunac", objavljenoj u somborskome *Golubu.* Tematikom se ističe i pripovijetka poznatoga skupljača narodnih umotvorina Ilije Zlatičanina, „Pop junak", „Ko dobro čini zlu se ne nada". Posebno se izdvajaju i pripovijetke Borislava Sl. Minića: „Moja milovanja", „Otpor jednog roba" i „Osvetnik" i lirski prozni zapisi „Na izvoru", „To je bila noć" i „U pustinji" Mićuna Pavićevića, koji tematski čine poseban ciklus. Radovan Perović Tunguz, pripovjedač veoma obimnoga opusa, objavio je pripovijetku „Rodni kamen", a pop R(isto) M. Popović Čupić piše pripovijetku sa simboličnim naslovom „Ratnikova pjesma". To je živa slika iz sadašnjosti. Dodamo li novelu Sava P. Vuletića „Šta je negda bilo", prevedenu pripovijetku iz zabavnoga života Maksima Gorkog

[128] Radivoje Šuković, „Kalendar – almanah Zeta (1900–1914), u knjizi *Crnogorski almanasi...*, 111.

[129] Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka", predgovor u knjizi *Pleme za oblakom (Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka)*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973, 31–33.

„Boleslav“, Bodlerovu crticu „Čovjek i more“ i lirski obojenu prozu nepoznatoga autora „Pjesma starog vojnika“, iscrpili smo sve pripovjedne forme kalendara-almanaha *Zeta*. I na kraju, treba reći da je taj godišnjak i sadržajno-tematski i stilsko-jezički bio vezan za zavičajnu, podgoričku i zetsku problematiku.

Književni godišnjaci u Boki Kotorskoj pokretani su zato što je trebalo da posluže kao značajne kulturne edicije u otporu i prevlasti strane, pretežno talijanske kulture i dominacije stranih jezika, koji su se sve više odomaćivali u javnome i svakodnevnome životu. Prvi začeci i planovi o pokretanju takvih periodičnih književnih publikacija javili su se u kotorskim kulturno-umjetničkim društvima, prije svega u „Jedinstvu“ (1838) i „Slovenskoj čitaonici“ (1839). Tako već početkom 70-ih godina XIX vijeka srijećemo prve planove i projekte pokretanja godišnjaka koji su trebali da se usredsrijede na domaću tematiku, da šire kulturu i pismenost na narodnome (crnogorskom) jeziku. Po svoj prilici, takva je orijentacija postala mnogo intenzivnija poslije gašenja *Srpsko-dalmatinskog magazina* 1873. godine, koji je sve vrijeme obavljao značajnu narodnosnu misiju na cijelome Dalmatinskom i Crnogorskom primorju. Upravo će iz tih projekata izrasti tri značajna godišnjaka koja su izlazila u Boki Kotorskoj – zabavnik *Boka Kotorska* (1882–1883); *Srpski magazin* (1896–1897) i *Veliki ilustrovani kalendar Boka* – almanah literarno-naučnoga smjera, koji izlazi od 1909. do 1914. godine.

Zabavnik *Boka Kotorska* za oba godišta (1882. i 1883) izašao je u Boki Kotorskoj u redakciji sveštenika Jovana Šarića.[130] Orijentisan na širenje „pučke prosvjete“, njegovanje literarne i kulturne tradicije, povjesnice, narodnoga jezika, vjerske tolerancije, urednik Jovan Šarić dao je ton i obilježje tome almanahu. Polazeći od tih opredjeljenja, shvatajući trenutak nacionalnih potresa u bokokotorskome regionu, Šarić je koncepcijski i sadržajno podredio kalendar upravo tome trenutku. Stoga nije čudno što je želio da na reprezentativnim primjerima proze S. M. Ljubiše i V. Vrčevića pruži „obrasce čistog narodnog jezika, naglašavajući i zahtijevajući od mladeži da Ljubišina i Vrčevićeva djela danomice iz ruku ne izmeću“ jer su ti „zavičajni pisci“ ponajprije svježi jezikoslovci i ljudi od pera.[131]

[130] Radivoje Šuković, „Zabavnik Boka Kotorska“, u knjizi *Crnogorski almanasi...*, 145–146.

[131] „Naši književnici Vuk Vrčević i Stefan Mitrov Ljubiša“, *Boka Kotorska*, Kotor, II/1883, 17.

Uz naučno-popularne i zabavno-poučne priloge, koji su ujedno osnovni sadržaj zabavnika, *Boka Kotorska* je donijela nekoliko lirski intoniranih „pjesmica“ Petra Sundečića, urednika Jovana Šarića i po jednu pjesmu najliričnijih i najsublimnijih pjesnika srpskoga romantizma: Branka Radičevića i Jovana Jovanovića Zmaja. Ipak, osnovno štivo zabavnika činile su narodne pripovijetke, basne i pitalice, te nekoliko priloga umjetničke proze. Pišući o zabavniku, Radivoje Šuković utvrdio je da su svi prilozi narativne književnosti, pored zanimljivoga sadržaja, imali izrazito naglašenu poučnu komponentu. Otuda su prirеđivana štiva pisana po ugledu na ondašnje didaktičke čitanke.[132] Svakako, osim narodne priče, u kojoj je pouka fiksirana naslovom zgusnute narodne izreke „Dobar glas daleko se čuje“, sadržajnom vrijednošću ističe se i pripovijetka prevedena sa slovenačkoga jezika *Sreća i nesreća,* potpisana inicijalima A. M. Ističu se i crtice nepoznatih autora s naslovom „Siderland: Iz života jednog bankara“, „Rastanak“, „Marija i Draginja“, te crtica „Moja Ema“, za koju je rečeno da je napisana „po italijanskom“. Tu se mogu pridodati i prevedene crtice s talijanskoga jezika, nepoznatoga autora, „Dan na Meden“ i „Na moru“. Ističu se i prevedene crtice J. Šarića iz lista *Vrtec*, s naslovom *Jovan Stojković i njegova smrt.* Treba naznačiti i crticu autora J. Varijačića „Prekasno“, pa smo iscrpili sve pripovjedne forme te značajne publikacije.

Sredinom 90-ih godina XIX vijeka Ljubišin saplemenik Dionisije Miković pokrenuo je u Risnu godišnjak pod nazivom *Srpski magazin*. Risanski godišnjak trebalo je da nadomjesti omiljeni književni almanah *Srpsko-dalmatinski magazin*, najistaknutiju periodičnu publikaciju na cijelome mediteranskom jugu, časopis koji je izlazio s prekidima više od tri i po decenije (1836–1873). Uplivisan tradicijom prethodnika, *Srpski magazin* je pripadao revijama istorijsko-folklorne orijentacije. O tome najbolje svjedoči njegova struktura, u kojoj je građa raspoređena u dvanaest korpusa: Srpske pjesme, Pripovijetke iz srpskog života, Istorijski dio, Razni spisi, Srpski narodni običaji, Životopisi, Putopisi, Stara pisma, Srpske narodne pjesme, Srpske narodne pripovijetke, Književni prikaz i ocjene i Privreda. Ujedno, sve to ukazuje da je godišnjak, poput *Srpsko-dalmatinskog magazina*, njegovao „srpsku“ folklornu književnu produkciju, ali i izvorno književno štivo, prevashodno umjetničko: rodoljubivo-patetičnu i egzaltiranu poeziju i rjeđe prozu. Navodimo samo neka poetska imena: Aleksa Šantić, Stevo P. Bešević, Andro Gavrilo-

[132] Radivoje Šuković, isto, 152.

vić, Osman Đikić, Dragutin Ilić, Stevan Luković, Dionisije Miković i drugi. U dva godišta *Srpski magazin* je objavio svega četiri pripovijetke. U pripovijesti „Bez kuće i kućišta" bokeljski pripovjedač Milivoje Srbinić, tj. Aleksandar Mitrović, u „alegorično-simboličnoj slici prikazuje porobljenu Boku".[133] I u pripovijetkama Marka S. Popovića „Staro i novo doba" i „Kavedžija" idealizuje se (slično nekim pripovijetkama Janka Veselinovića) tradicionalni život, etika i moral staroga svijeta. I u crtici „Dobro se svršilo" Bogdana R. Milanovića ističe se moralna pouka. Sve te pripovijetke u osnovi nose patriotske sadržaje, s naglašenom moralnom poukom i tendencijom. Treba reći i da je *Srpski magazin* bio široko otvoren za narodno stvaralaštvo i po brojnosti objavljenih priloga približava se cetinjskoj *Luči*. Okrenut regionalnoj duhovnoj tradiciji, nastavljajući program narodnoga prosvjećivanja i njegovanja domaćega jezika, *Srpski magazin* je predstavljao periodičnu publikaciju u kojoj se „odslikava narodna duša; revija koja je pomogla da se Boka očuva Bokelju, da procvjetaju bujnim životom napretka, ali ne napretka istrošena ili tuđinštinom uvučena, već onog jedinog kulturnog napretka koji se svojom snagom postiže".[134]

Opredijeljen takvim programom, urednik i idejni začetnik emotivno intoniranoga godišnjaka, Dionisije Miković poslije jedne decenije pokreće ilistrovani godišnjak *Boka* (1909–1914). Veliki ilustrovani kalendar *Boka* – almanah književnoga smjera, predstavlja, kao i prethodni kalendar, „zlatnu knjigu za narod". Izlazio je krajem prve i početkom druge decenije XX stoljeća u Kotoru. Uređivao ga je, do kraja izlaženja, iguman Dionisije Miković. Njegovom zaslugom kalendar je i dobio literarnu fizionomiju. Strukturu *Boke* čine sadržaji iz pisane i usmene književnosti. Iako nije imao fiksirane rubrike, u njemu su zastupljeni poetski i prozni sastavi umjetničke književnosti, narodne umotvorine, prigodno-poučni tekstovi, rasprave i članci naučnoga i stručnoga karaktera, originalni istorijski dokumenti, slike znamenitih ličnosti, topografski crteži s iscrpnim podacima itd. Lirsko pjesništvo čini dominantan sadržaj te publikacije. To je, kako je ocijenjeno u književnoj kritici, patriotska poezija nacionalno-romatičarske sadržine. U njoj se glorifikuje „uzavreli duh" naroda. Kalendar je ostao kao „svjedočanstvo da je romantičarska lirika sa jako izraženom patriotskom tendencijom u

[133] Radivoje Šuković, „Srpski magazin (1896–1897)", u knjizi *Crnogorski almanasi...*, 170.

[134] Dionisije Miković, „Malo predgovora i odgovora", *Boka*, Kotor, I/1909, 1.

ovim krajevima trajala sve do prvog svjetskog rata". Otuda ne iznenađuje što se u *Boki* javljaju pjesnici koji su bili i glavni saradnici cetinjske *Luče*: Dionisije Miković, Radomir Krivokapić Orlinski, Vid Vuletić Vukasović, Milo Jovović, Đorđe Dragović Đuričković, Stevan Bešević i mostarski pjesnik Aleksa Šantić. U kalendaru su objavljeni i odjeljci *Heroide,* pjesnika Radomira Krivokapića Orlinskog, epski spjev koji je 1910. godine objavljen kao posebno izdanje na Cetinju. „U nacionalno-romantičarskim stihovima Boke upadljivo se ističu dvije teme: glorifikacija Crne Gore i Boke u svim značajnim istorijskim trenucima."[135]

Pripovijetke i crtice objavljene u *Boki* vezane su za događaje bliže i dalje prošlosti Crnogoraca, odnosno Bokelja. Nastale u susretima, dodirima i prožimanjima usmenoga narodnog i pisanoga stvaralaštva, one su u narativnome tkivu nosile realističke elemente. Takve su dvije pripovijetke crnogorskoga pripovjedača Rista Popovića Čupića s naslovom „U vrijeme rata – pripovijetka iz crnogorskog života" i „Bog brani nevinost". Pripovijetka Vida Vuletića Vukasovića *I ovako su se odgajali naši ljudi* karakteriše likove mornara i prikazuje etiku i tradiciju bokeljsko-pomorske prošlosti. Ekspresivnošću se ističe i crtica „Mali dobošar", nepoznatoga autora, u kojoj je pionir Rišnjanin, kurirskim podvigom, izrastao u simbol herojstva. U krug pripovjedaka vezanih za ratne događaje ide i crtica Marka Cara „Kapetan Latoner" (*La Tonerre*), crtica iz bojeva na Jadranu. Posebnom tematikom ističe se pripovijetka Dionisija Mikovića „Popih svoju krv", posvećena uspomenama na lik prota Petra Midžora. *Boka* je donijela još dvije crtice nepoznatih autora: prva je s naslovom „Pripovijetka ljubavi", a druga je poentirana u izreci „Čovjek snuje a bog odlučuje", crtica iz Krajiškoga ustanka. Pripovjedač Simo Matavulj javlja se kao saradnk *Boke* pripovijetkom „Prvi božić na moru", a Ivo Ćipiko impresionističkom pripovijetkom „Na sunčevoj žegi". Predstavnik mostarskoga kruga pisaca – pripovjedač Svetozar Ćorović, objavio je „Bogojavljensku noć". Dodamo li uz pripovijetke naših autora i dva prevedena prozna teksta, iscrpili smo sve pripovijetke na stranicama velikoga ilustrovanog kalendara *Boka* – almanaha literarno-naučnoga smjera.

Svi drugi kalendari koji su izlazili u Crnoj Gori i Boki krajem XIX i početkom XX vijeka, na primjer *Grlica* (1889–1893. i 1896–1897) i *Lovćen* (1902), nemaju bitnoga značaja za afirmaciju i doprinos

[135] Radivoje Šuković, „Veliki ilustrovani kalendar Boka – almanah literarno-naučnog smjera (1909–1914)", u knjizi *Crnogorski almanasi*..., 195.

crnogorskoj književnosti. Istina, u *Lovćenu* je objavljena pripovijest M. Pavlovića „Duvan ili rat“, koja predstavlja sliku „iz crnogorskog narodnog života, anegdotu o seljaku-šverceru duvanom“.[136]

I na kraju, možemo reći da je crnogorski građanin željan znanja, bez obzira na izuzetne okolnosti i različita (pretežno nepogodna) vremena u kojima su radile i djelovale štamparije, nastojao uvijek da štampanom riječju i javnim glasom proširi horizonte. Nastojao je da štampanom porukom dopre do javnosti, da putem dnevnih izdanja, časopisa, književnih kalendara i almanaha, te drugih publikacija, podigne književno-kulturni nivo sredine. Stoga je štamparstvo i pisana periodična riječ u Crnoj Gori od prvorazredne važnosti za njezin duhovni razvoj i prosperitet, koji će se naročito oploditi književnom produkcijom koja je objelodanjivana u časopisima, almanasima, kalendarima, novinama i drugim brojnim serijskim publikacijama.

Izvanjci, inostranci i kulturno-književni dodiri s drugima

U mozaiku crnogorskoga kulturnog nasljeđa, u njegovim trajnim istorijsko-društvenim procesima i stvaralačkim tokovima, kroz XIX stoljeće, a osobito u osvitu XX vijeka, učestvovale su brojne i istaknute književne, prosvjetne, pravne, muzičke, pozorišne, prostorno-urbanističke, štamparske, crkvene i druge kulturne ličnosti iz drugih zemalja i naroda, a osobito iz Srbije i Vojvodine. Dugotrajno prisustvo tih duhovnih poslenika u političkome, društvenome, ekonomskome i naročito u kulturnom životu Crne Gore uticalo je umnogome na organizaciono-političko i konstitutivno ustrojstvo crnogorske državnosti, njene uprave u drugoj polovini XIX vijeka. Daleko više uticalo je na izmjenu istorijske, sociološke, sociolingvističke i ukupne kulturološke slike Crnogoraca. Brojni pojedinci, a ponekad i skupine ljudi iz srpskoga naroda, našli su se, naime, izvan državotvornih i matičnih okruženja, dakle izvan etničkog prostora, pa prema tome i izvan autohtonoga istorijsko-kulturnog, jezičkog i duhovnog ambijenta. Našli su se, sticajem okolnosti, u novome, njima samo donekle bliskom, ali velikim dijelom po ambijentalnosti, jeziku, kulturi, etici, obredima i običajima, sasvim novom socio-etničkom, demografskom i kulturnom okruženju.[137] Upra-

[136] Radivoje Šuković, „Kalendar Lovćen“, u knjizi *Crnogorski almanasi...*, 226.

[137] Viđeti: dr Milorad Nikčević, „Kulturna klima i opšti rast“, u knjizi *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988, 103–126.

vo takve ličnosti u kulturologiji i književnoj istoriji, pa i u svakodnevnome životu i narodnome žargonu Crnogoraca nazivani su izvanjci, nedomoroci, pridošlice, došljaci, jabanci, a inostranci / inozemci ime je za takve iste radnike koji su poticali iz stranoga naroda.[138]

Problem importovanoga crnogorskog „srpstva" preko izvanjaca, udžbenika i drugih sadržaja u Crnoj Gori nužno je sagledati, kao i svaku drugu istorijsko-kulturnu pojavu, u okviru naučno-teorijskih spoznaja i modaliteta. Naime, već odavno je poznato da je Johan Gotfrid Herder (1744–1803) u znamenitome djelu *Ideja o filozofiji povijesti čovječanstva* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschlieit*) inaugurisao teoriju kulturnoga identiteta u Evropi. U pojam kulturnoga identiteta/nasljeđa naroda on je uključio kao bitnu odrednicu nacionalnu dimenziju. Uključenje nacionalne komponente u tome trenutku istorijski je uslovljeno i dijalektički opravdano. Herderovo duhovno vrijeme je, naime, vrijeme stilske formacije romantizma u literaturama i idealističkim filozofskim nazorima Zapadne Evrope, pa će to i kod južnoslovenskih naroda usloviti pojam narodnoga i nacionalnoga (nacionalne kulture, nacionalne istorije, nacionalne crkve, nacionalnoga jezika, nacionalnoga bića i slično). Tako je, zapravo, veoma rano nastupio snažan zaokret u poimanju kulture svakoga naroda, pa samim tim i crnogorskoga. Do Herderova vremena i pojave stilske formacije romantizma, idealizma, evropska se kultura temeljila, prije svega, na kategorijama kosmopolitizma, univerzalizma, neutraliteta i svevremenosti. Tek od epohe romantizma, pa sve do danas, u pojam kulturnoga identiteta nekog naroda uključuje se i nacionalna kultura (kultura posebnih naroda),

[138] Termini *izvanjci, inostranci* i *inozemci* upotrebljavaju se u književnoistorijskoj literaturi dvojako. U starijoj literaturi tim se imenom nazivaju oni književno-kulturni poslenici, uopšte umjetnici, koji su došli u Crnu Goru da žive i rade izvan njenih ondašnjih granica. Zapravo, kako je do Berlinskog kongresa (1878) današnja Crna Gora bila društveno-politički, pravno i administrativno razjedinjena, imenom *izvanjci* i *inozemci* nazivani su i oni ljudi koji su došli iz Boke Kotorske i onih krajeva koji su ulazili u sastav Hercegovačkog sandžaka, odnosno kasnije pašaluka Turske Carevine. Otud je Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine* (Narodna knjiga, Cetinje 1951, 103–126) tretirao pisce iz Boke Kotorske (Stefana M. Ljubišu, Vuka Vrčevića, Vuka Popovića i Nikolu Ljubišu) „kao pisce izvanjce". U novijoj književnoistorijskoj literaturi termin *izvanjci* upotrebljava se kao oznaka za one javne, književno-kulturne radnike, naučnike i političare koji su došli iz krajeva izvan današnjih granica Crne Gore, koji nijesu Crnogorci, a termin *inozemci* upotrebljava se za takve radnike koji potiču iz stranog naroda.

njihovih potencijalnih i evidentnih postulata i stvaralaca. Nacionalna kultura vezuje se uz određeni narod, kulturni ambijent i geopolitički kulturni prostor. A upravo dolaskom izvanjaca/inostranaca u Crnu Goru (koji obavljaju najsloženije poslove u prosvjeti, kulturi i crkvi, političkom životu, muzičkoj, naučnoj, filmskoj i pravnoj djelatnosti) narušava se prije svega kulturna slika crnogorskoga identiteta. Drugim riječima, dolaskom izvanjaca/inostranaca otvorio se u Crnoj Gori proces intenzivnijega transformisanja, degenerisanja i rastakanja autohtonoga crnogorskog života. Došlo je naime do narušavanja nacionalnoga i kulturnoga prostora, do transformisanja i nastajanja vještačkoga oblika transformisanog kulturnog identiteta naroda u dijaspori, kako bi se ta pojava nazvala s aspekta današnjih migracionih kretanja. Nije nam namjera da naučno osporavamo da se duhovni, prosvjetni, crkveni, književno-kulturni život u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i u osvitu XX vijeka ne bi mogao zamisliti bez doprinosa naučnih, književno-kulturnih i prosvjetnih radnika koji su iz Srbije, Vojvodine, Dalmacije, to jest Hrvatske, i drugih krajeva pristigli u Crnu Goru. Međutim, sagledan u širem kontekstu, taj izuzetni i složeni fenomen sve se više problematizuje na istorijskome, sociološkome, socio-lingvističkome, teološkome, književnoteorijskome, književnoistorijskome, jezičkome, prosvjetnome, pa i u najširem – kulturološkom aspektu. Naime, nužno je, bez ikakvih opterećenja, objektivno i egzaktno izučiti koliko su pojedini izvanjci u Crnoj Gori uticali na razvoj prosvjetnoga, naučnoga, pravnoga, društveno-političkoga, crkvenoga i kulturnoga života, ali isto tako otvara se i drugi eksplicitni problem koji bismo saželi u pitanje: u kojoj su mjeri brojni izvanjci doprinijeli da se autohtoni crnogorski kulturni, crkveni i duhovni razvoj zemlje, njegova osebujna vjekovno amalgamirana kultura izražena u različitim

Baltazar Bogišić (1834–1908)

formama etike, običaja, obreda, vjerovanja, u jeziku i drugim kulturnim agensima, rastoči, transformiše, novim životom i importovanim jezikom neutralizuje, a velikim dijelom da se raznim putevima i oblicima importovanoga djelovanja (putem udžbenika/bukvara, školskih planova i programa, intenzivno uvezene najekspanzivnije pravoslavno-srpske literature i slično) smjesti u necrnogorsku, prije svega srpsku kulturu. Naravno da je sve to u posebnim istorijskim okolnostima i kulturnim procesima vodilo postepenom gubitku nacionalnoga, autohtonoga, vjerskoga i kulturnoga identiteta crnogorskog naroda. Vodilo je emocionalnom i duhovnom neutralitetu, potiranju i rastakanju crnogorskih nacionalnih atributa, obezvređivanju crnogorske kulture do apsurda, do vlastite nacionalne negacije i negacije svoga onoga što se podrazumijeva pod kulturnim, etičkim i etničkim (crnogorskim) identitetom.

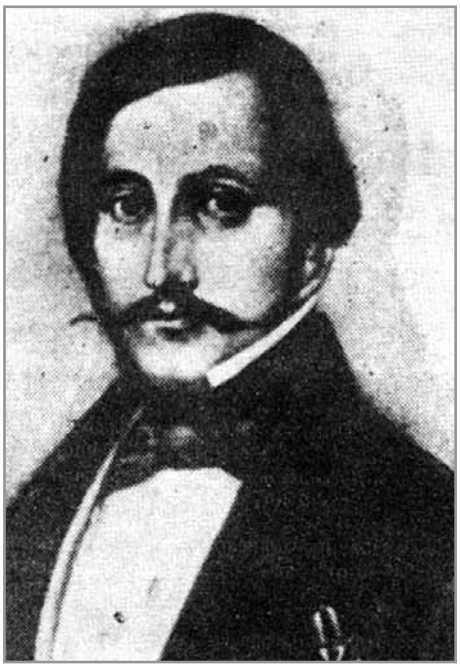

Dimitrije Milaković (1804–1858)

Već je odavno poznato u književnoj istoriji i kritici, posebno u njegošologiji, da je Petar I Petrović Njegoš (oko 1747 – 1830) postavljao, na temeljima predšasnika, osnove Cetinju kao književno-kulturnome vjerskom i društvenom središtu zemlje. Taj kongenijalni, iskusni, obrazovani i za života nazvan „Sveti vladika“, i sâm opčinjen, iz državničkih pobuda, literarnim stvaranjem, u nedostatku domaćega školovanog kadra, dovodi prve izvanjce, odnosno kulturno-književne radnike u „besudnu zemlju“, nedovoljno prosvijećenu i zbog stalnih borbi i ratova onemogućenu u širenju pismenosti. Njegove sekretarske poslove revnosno obavlja Hrvat Fran Dolči. Tako je u njegovo vrijeme, kako je već poznato, boravio na Cetinju Dositej Obradović (1742–1811), koji je u manastiru Stanjevići, boravištu cetinjskih vladika nadomak Budve, u tamošnjoj improvizovanoj školi učio crnogor-

sku đecu srpskome jeziku i pismenosti.[139] Osim toga, na Cetinju je, od 25. septembra 1827.[140] do polovine marta 1831. godine,[141] kao sekretar Pravitelju crnogorskome Petru I Petroviću i učitelj mladome Njegošu boravio Simeon Simo Milutinović Sarajlija (1781–1847). O njegovu doprinosu Crnoj Gori, prije svega o njegovu dugu u ulozi učitelja i književnoga podsticaja mladom Njegošu, u književnoj istoriji i kritici uveliko je pisano i smatra se da je taj problem u potpunosti riješen. Većina istraživača tih odnosa saglasni su da je on Radu Tomovu, osim što mu je pružao nesistematsko i nepotpuno obrazovanje, budio stvaralačku klicu, rasplamsavao duhovno-stvaralačku imaginaciju i intelektualnu radoznalost, davao misaone i pjesničke impulse. Simo je u mladome Njegošu razvijao ljubav za poeziju, uopšte za etiku i estetiku, za literaturu, domaću i stranu.[142] Dolazak Sima Milutinovića na Cetinje je „najznačajniji događaj" – ističe Jovan Deretić – „u istoriji književnog stvaranja u Crnoj Gori prije Njegoša":[143] „Ovo iz toga razloga što se književni i kulturni

Jovan Pavlović (1843–1892)

[139] Viđeti detaljnije u našoj knjizi *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*. NIRO Školske novine, Zagreb, 1982, 33.

[140] Viđeti: Risto J. Dragićević, „Njegoševo školovanje", u knjizi *Članci o Njegošu,* Cetinje, 1949, 43.

[141] Tomaš Marković, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori,* 383. U pogledu dolaska S. Milutinovića u Crnu Goru i odlaska iz nje, među književnoistorijskim proučavaocima postoje razilaženja. Tako npr. Radovan Lalić (*Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša,* knjiga prva, Beograd, 1967, 389) drži da je S. Milutinović u Crnu Goru doputovao oktobra 1827, a iz nje se vratio krajem 1831. godine.

[142] O tome viđeti detaljnije u iscrpnoj studiji: Vojislav Nikčević, „Simo Milutinović Sarajlija u ulozi učitelja i književnog podsticaja mladom Njegošu", u knjizi *Mladi Njegoš. Pjesnikovi putevi ka sintezi*, Obod, Cetinje, 1978, 105–122.

[143] Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca,* Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969, 29.

rad u Crnoj Gori odvijao pre toga događaja, i pored povremenih dodira s vodećim srpskim piscima, Dositejom i Vukom Karadžićem, u skrajnutim predelima izvan matičnih tokova i strujanja u srpskoj književnosti. (...) Još pre dolaska u Crnu Goru, on je u tri pesme Srbijanke pevao o slavi crnogorskih boraca i neprekidnosti crnogorske slobode (naročito u pesmi 'Neprekid'). Na istoj ideji zasnovana su tri njegova glavna dela o Crnoj Gori: 'Pevanija crnogorska i hercegovačka' (1833–1837), 'Istorija Crne Gore' (1835) i 'Dika crnogorska' (1835) od kojih je svako delo uticalo na Njegoševu koncepciju i pesničku razradu crnogorske teme."[144]

Lazo Kostić
(1841–1910)

Pravi prosvjetni, kulturni, pa samim tim i književni život, počinje da se planski, sistematski organizuje i razvija u periodu stvaranja savremene crnogorske države, odnosno za uprave Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851). U njegovo doba cetinjski dvor, odnosno Cetinjski manastir, nekad jedina žarišta i stjecišta svjetovne i duhovne vlasti, postaju glavna središta prosvjetnoga i književno-kulturnoga života. Tome su ponajviše doprinijeli, osim samoga Petra II Petrovića Njegoša, vladara, vladike i pjesnika, njegovi saradnici – izvanjci Milorad Medaković, kao istoričar i budući pisac interesantne, ali nedovoljno pouzdane knjige o Njegošu,[145] njegov sekretar, urednik prvoga crnogorskog književnog kalendara i almanaha – *Grlice*, Dimi-

[144] Isto, 29.

[145] Viđeti V. M. G. Medaković, *P. P. Njegoš, posljednji vladajući vladika crnogorski,* Novi Sad, 1882. U Cetinjskom arhivu čuva se Uvjerenje („Svideteljstvo") koje je izdao Njegoš M. Medakoviću. U njemu se navodi da je M. Medaković službovao u Crnoj Gori četiri godine i osam mjeseci „kao učitelj ondašnje mladeži tačno i prilježno izvršavajući svoju dužnost i čestno vladajući se". (Viđeti: Petar Popović, „Postanak i razvitak prve škole u Crnoj Gori", u knjizi *Cetinjska škola* (*1834–1934*), Beograd, 1934, 78.)

trije Milaković (1805–1858),[146] Petronije Lujanović[147] i Đorđe Srdić (1820–1887), porijeklom iz Dalmacije, koji je najprije bio učitelj u Kastellastvi (Paštrovići), pa potom u Ćeliji Dobrskoj i, na kraju, pisar u Njegoševoj dvorskoj kancelariji.[148] Svaki će od njih kulturno-književnim i organizatorskim poslovima bitno doprinijeti da se na Cetinju

[146] Izvanjac Dimitrije Milaković, porijeklom Mostarac, filolog i pravnik bečke škole, došao je na mjesto S. M. Sarajlije, tj. sekretara mladome Njegošu. Na Cetinju je taj intelektualac, znalac stranih jezika, ostao više od 20 godina, obavljajući najodgovornije poslove u ondašnjoj državnoj administraciji. Iscrpna literatura o D. Milakoviću navedena je u studiji „O Grlici, njenim saradnicima i uredniku" (bilješka 23), u knjizi Radivoja Šukovića, *Crnogorski almanasi i kalendari* (*1835–1914*), 27; Isti, „Grlica – najstarija crnogorska publikacija literarnog smjera"*, Stvaranje,* br. 9–10, Titograd, 1963, 272–282.

[147] Prema navodima Milana Kostića (*Škole u Crnoj Gori*, Pančevo, 1876, 17), Petronije Lujanović, arhimandrit Cetinjskoga manastira, obavljao je 1841. godine poslove učitelja u cetinjskoj školi i po svoj prilici naslijedio ga je Lazar Vlahović, rodom iz Karlova u Banatu. (Viđeti: Petar Popović, n. d., 77.)

[148] Đorđe Srdić je Dalmatinac, rođen u Skradinu. Poslije završene osnovne škole u rodnome mjestu, školovanje produžava u pravoslavno-klerikalnom učilištu u Šibeniku. Zbog đačke pobune u kojoj je i sâm učestvovao nije mogao dovršiti školovanje. Kraće vrijeme službuje kao učitelj u Kastel Lastvi, u Paštrovićima, a zatim se vraća ponovo u rodno mjesto. Želja da upozna Crnu Goru i njezina vladara dovodi ga na Cetinje. Prijateljevanje s Dimitrijem Milakovićem vodi ga do poznanstva s Njegošem, koji mu osigurava učiteljsku službu u Ćeliji Dobrskoj, đe je ostao oko tri godine. Nakon toga postaje pisar Njegoševe kancelarije. Imajući često dodira s vladikom-gospodarem, mogao je brzo poznati sve njegove velike duševne i spisateljske osobine. „Tako mu je" – pričao je Srdić – „vladika svagda, uveče naređivao da mu čita grčke i latinske klasike (u ruskom prijevodu), na koje je vladika sâm činio primjedbe. Tada su vladiku osobito zanimale Sofoklove tragedije, i Miltonov 'Izgubljeni raj', toliko je zanio Gospodara da je otpočeo pisati znamenitu 'Luču mikrokozma' koju je za šest nedelja besprekidnog rada dovršio." Opterećen državničkim poslovima na Cetinju, Srdić se udaljio iz Crne Gore. Zapravo, kratko uoči 1849. provodi u Galacu i rodnom mjestu, đe se bavio isključivo književnošću. U tome periodu objavljuje pjesme u poznatim srpskim listovima i časopisima (*Srpsko-dalmatinskom magazinu*, *Šumadinki*, *Podunavki*, *Svetovidu* i dr.). Godine 1849. Milaković, na izričito Njegoševo traženje, poziva Srdića ponovo u službu crnogorsku. Strani državnici i književnici, koji su na Cetinju Njegoša rado pošećivali, te se godine raziđoše zbog njegove bolesti. Jedini je uz njega do kraja ostao Milaković, pa je Srdićev ponovni dolazak u Crnu Goru bio od velike koristi. Filip Radičević je od Srdića zabilježio više podataka koji se odnose na posljednje dane Njegoševa života. Srdiću je Njegoš govorio, pored ostaloga, i o tome kako će njegov nasljednik Danilo osloboditi naše narode od Turaka u Bosni i Hercegovini; povjeravao mu je da će, po obećanju Ilije Garašanina, i Srbija stupiti u zajednički rat protiv Turaka. Poslije Njegoševe smrti Srdić se naseljava u Kotoru. Godine

veoma rano formira sistem obrazovanja, tj. prosvjete, kulture, pa i crkvenoga i književnoga života.

Petar II Petrović Njegoš stvara povoljnu duhovnu klimu i razvija duh narodnoga i kulturnoga preporoda u Crnoj Gori. On je u idejno usmjerenim prilozima u *Danici* i *Kolu* hrabrio Hrvate, nudio im oružanu pomoć (1848) i stavljao do znanja da nijesu sami. Stalne kontakte održava preko njihovih kulturnih čelnika i političkih vođa: bana Josipa Jelačića, Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ljudevita Gaja, Mata Topalovića, Ivana i Antuna Mažuranića, Fridriha Oreškovića i drugih. Neki od njih u romatičarskome zanosu pośećuju Njegoša na Cetinju (1841).

Najznačajniji pjesnik iliraca i državnik Ivan Mažuranić (1814–1890) u takvome romantičnom zanosu pjeva ep *Smrt Smail-age Čengića* (1846). Djelo je apoteoza Crnoj Gori i Crnogorcima, njezinu nacionalnom programu i otporu protiv tuđina. Preporoditelju, banu pučaninu, državnome kancelaru i zastupniku u Hrvatskome saboru te nadasve velikom pjesniku i Njegoševu savremeniku Ivanu Mažuraniću, Crna Gora se odužila za njegovo remek djelo *Smrt Smail-age Čengića* polivalentnim projektom[149] i zbornikom pod nazivom *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora.*[150] Odužila mu se jer je u djelu dao najdublju poetsku sintezu o crnogorskome čovjeku i narodu. Tako je u XIX vijeku zasvjedočio o crnogorskoj slavi i slobodi, njihovu junaštvu i rodoljublju. Insistirajući u *Smrti Smail-age Čengića* na etici čojstva, mnogo više nego na etici junaštva, Mažuranić je težište epske pjesme-poeme prenio s romantičarskoga viteštva na problem humanosti i ljudskoga integriteta. Otuda on i Smail-agu Čengića ne prikazuje kao neustrašivoga junaka u boju, kakvog ga je istorija poznavala, niti mu pak daje oreol integralne ličnosti, jer je njegov spoljašnji sjaj samo prikrivena maska, iza koje se krije simbol zla čovjeka koji će iz junačke slave skliznuti u nečovječnost, u opšti prezir i demonstvo. Pjesnik kaže: „Dobar junak, da je čovjek taki“, elaborišući prostor u kojemu će njegovo junaštvo biti poništeno i pretvoreno na Gackome polju u nečovještvo, sadizam,

1854. iz ljubavi prema gospodaru, prevodi i objavljuje u Sedmici opis bolesnog Njegoša koji je ostavio Talijan Frančesko Karare.

[149] Viđeti: *Dani Ivana Mažuranića (1814 –1900) u Crnoj Gori 2009. Program manifestacije & knjiga sažetaka*. Uredio prof. dr Milorad Nikčević, Cetinje – Novi Vinodolski – Osijek, 2009, 243 str.

[150] *Ivan Mažuranić (1814 –1900) i Crna Gora*, Zbornik radova, Glavni i odgovorni urednik prof. dr sc. Milorad Nikčević. Cetinje – Osijek, 2011.

brutalnu silu i „pozorište tužno“. Nasuprot njemu stoji slika Crnogoraca/Brđana koji umiru „ćutke na strašnome kolju“, stoički poput starca Vujadina u junačkoj narodnoj pjesmi. Crnogorci su u Mažuranićevoj viziji „zatočnici mrijet naviknuti“ koje je suri crnogorski kamen i okov ogvozdio, „kojima ni đavo ne može ništa“. Junačko podnošenje muka i dostojanstveno umiranje Crnogoraca slama Smail-agino junaštvo koje pred smrću vitezova Crnogoraca postaje dim i magla. Prema tome, Mažuranić je u silniku Smail-agi simbolično i metaforično ubio jezgro koje čovjeka izdiže do dimenzije ljudske, etičke i moralne.[151]

Poslije revolucionarnih zbivanja u Hrvatskoj 1848, Njegoša i njegovo djelo sve više štampaju hrvatski listovi, časopisi i druge serijske publikacije. U njima se ogleda „sveslovenska uzajamnost“ i očuvanje njegova opštejužnoslovenskoga opredjeljenja. Njegoš i njegovo djelo postaju inspirativna tema ilirskih pisaca: Ivana Trnskog, Petra Preradovića, Meda Pucića, Ognjeslava Utješinovića, Stanka Vraza, Nikole Tomazea (Niccola Tommase) i drugih.

Budvanin Stefan M. Ljubiša (1822–1878), poslanik u Dalmatinskome vijeću u Zadru i njegov predšednik, napisao je spjev *Boj na Visu* (1868) i za Maticu dalmatinsku u Zadru objavio prvo latinično izdanje *Gorskoga vijenca* (1868). I kasniji hrvatski kulturolozi, znanstvenici i umjetnici pokazuju zanimanje za Njegoša i njegovo umjetničko djelo: filolog Milan Rešetar više od pedeset godina (1890–1940) bavi se izdavanjem, proučavanjem i komentarisanjem Njegoševa *Gorskoga vijenca* te drugih njegovih djela. Nešto kasnije, isto to radi i Antun Barac, koji na podsticaj Matice hrvatske izdaje *Gorski vijenac* (1947) u Zagrebu. Takođe, književni istoričar Tomo Matić piše atipičnu studiju naslovljenu *Osnovne misli Njegoševe Luče mikrokozma* (1920). Svaki od njih kulturno-književnim i organizatorskim poslovima bitno će doprinijeti da se na Cetinju veoma rano formira sistem obrazovanja, tj. prosvjete, kulture, pa i crkvenoga i književnoga života.

Nedovršeni književni, kulturni i crkveni zamah cetinjskoga dvora u periodu Petra I Petrovića i Petra II Petrovića Njegoša nastaviće se još jačim intenzitetom u vrijeme vladavine knjaza Danila (1826–1860) i Nikole I Petrovića Njegoša (1841–1921). U sveopštem duhovnom preobražaju i razvoju zemlje, poslije sjajnih oslobodilačkih ratova, nastupa pravi preporod na kulturno-književnom polju. Za procvat duhovnoga razvoja svakako su najzaslužniji (pored domaćih intelektualnih snaga

[151] Isto, 87.

koje sve više stasavaju!) mnogi izvanjci i inozemci. U tome periodu ističemo neznatnu ulogu prosvjetnoga radnika Dalmatinca Antonija Macure, koji je ubrzo zbog smionih i avangardnih pogleda i radnji „dignut s učiteljstva"; reformatora cetinjske škole Stevana Petranovića[152] kao najvažnijega; Nikolu Musulina (1827–1903), učitelja koji radi prvo u Dobrskome selu, pa zatim na Cetinju. Poznati su njegovi stvaralački pokušaji na poetskome planu, u čijim se tvorevinama prepoznaju refleksi Njegoševa pjesništva.[153] Neosporno je da su književno-kulturni doprinos Crnoj Gori i Crnogorskome primorju za vladavine knjaza Danila davali saputnici Petra II Petrovića Njegoša, Vuka Stefanovića Karadžića i knjaza Danila Petrovića – Vuk Popović (1806–1876), Rišnjanin, njegov savremenik i mještanin Vuk Vrčević (1811–1882), pjesnik Nikola St. Ljubiša (1868–1919) i pripovjedač Stefan M. Ljubiša (1822–1878). To nijesu činili kao književnici izvanjci, kako ih je označio Trifun Đukić u studiji „Književne ideje i pisci izvanjci", koja je dio njegova *Pregleda književnog rada Crne Gore*,[154] već kao stvaraoci istoga crnogorskog naroda, zajedničkoga literarnog ishodišta, bez obzira na to što su Crna Gora i njezino primorje bili državno-pravno razjedinjeni.

U vrijeme knjaza, odnosno kralja, Nikole I Petrovića broj izvanjaca postaje sve veći u svim sferama državnoga, crkvenoga, duhovnoga života, a često su vršili i povjerljive zadatke političke (obavještajne?) prirode. Njihov broj naročito se povećavao u predasima i pauzama crnogorskih bojeva, u intervalima mirnih vremena u kojima je (kao što smo viđeli) knjaz Nikola nastojao nadoknaditi zaostalost zemlje na prosvjetnome, kulturno-književnome, crkvenome i društvenome planu.

[152] Stevan Petranović trorazrednu je školu izdigao na petorazrednu, preradio nastavne planove i programe, propisao raspored nastavnih časova i uveo nove pedagoške metode.

[153] Nikola Musulin je Srdićev savremenik, rodom iz Gornje Krajine. Poslije završene učiteljske škole službuje u Prizrenu, đe se istakao na osnivanju bogoslovije, u kojoj je i predavao. Poznata je i njegova zasluga na pronalasku rukopisa *Dušanova zakonika.* Nakon službovanja u Skadru, đe je kao rodoljub zatvaran, dolazi u Crnu Goru. Službuje kao učitelj na Cetinju i u Dobrskom selu krajem vladavine knjaza Danila i početkom vlade knjaza Nikole I Petrovića. Osim didaktičko-pedagoških članaka, Musulin je pisao epsko-lirske pjesme i spjevove u duhu i dikciji usmene književnosti, ali i pod snažnim Mažuranićevim i Njegoševim uticajem. Oponašajući stihovane modele epske narodne poezije i Njegoša, išao je utrtim stazama pa je priličan broj stihova „doslovice ili gotovo doslovice" uzeo iz Njegoševa djela (Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore,* 108).

[154] Isto, 108–113.

Prije nego pređemo na sumarni prikaz književnih izvanjaca i inozemaca i drugih poslenika u periodu knjaza Nikole I Petrovića, potrebno je, bar donekle, književnoistorijski osvijetliti glavne razloge, odnosno motive njihova dolaska na Cetinje i u Crnu Goru.

O razlozima i motivima dolaska izvanjaca i inozemaca u Crnu Goru u književnoj istoriji i kritici pisano je sporadično, ponajviše u sklopu isticanja drugih problema, a u nekim radovima dosta neuvjerljivo, mutno, pa čak i nenaučno. U već spomenutoj studiji „Književne ideje i pisci izvanjci" Trifun Đukić ističe da su pojedini poslenici, prije svega književni stvaraoci, dolazili u Crnu Goru prvjenstveno zbog simpatija i ljubavi prema njoj, njezinu narodu, kulturi i već stvorenoj herojsko-epskoj tradiciji. Potkrijepivši sudove navođenjem brojnih stihova i citata romantičarskih pjesnika i proznih realističkih pisaca, on zaključuje da je Crna Gora još kod prvih naših pjesnika u XIX vijeku „postala kult i predmet romantičarskog oduševljenja za mnoge književne i javne radnike".[155] U takvoj sveopštoj poetskoj vokaciji i apoteozi, izrečenoj u srpskom pjesništvu o Crnoj Gori i njenim epskim junacima stvarale su se, veoma često, nerealne predstave i mistifikacije, legende i bajke o njenim uzvišenim ljudima kao natprirodnim, mitološkim i božanskim bićima. Zapis takvoga karaktera, navodi T. Đukić, ostavio je srpski pripovjedač i romanopisac Jaša Ignjatović. Naime, on u romantičarskome zanosu piše o kultu crnogorskog stijenja u kojem je bilo „prvo sedište bogova". Isti pisac doslovno kaže: „Tu je Neptun svoje vetrove uzapćene držao. O tu je stenu Mars svoj mač oštrio. I pošto su se boginje – koje ne trpe ujanje morskih vetrova – otselile na Olimp, ovde je ostao samo Mars, koji je dozvao ljude, po izboru junake, snažne, koji ropstvo ne trpe, te ih načini polubogovima (...) Eto to je poreklo Crnogoraca."[156]

Naravno da je takva nestvarna, epska, mitsko-irealna, romantičarska geneza Crnogoraca palila romantičarsko-poetsku imaginaciju i ujedno „privlačila mnoge rodoljube da je češće pohode, kako bi se tamo oduševljavali junaštvom i čojstvom proslavljenih gorštaka; da se u Crnoj Gori nadive karakterima oba pola; da tamo ostanu duže ili kraće vrijeme i da sudjeluju na književnom i prosvjetnom pokretu Crne Gore" – kako veli Trifun Đukić. Nešto ranije, Vido Latković se u doktorskoj

[155] Isto, 93.

[156] Isto, 94. Integralni tekst Jaša Ignjatovića – „Slava crnogorstva" objelodanjen je u *Crnogorki*, br. 22, Cetinje, I/1871, 85–87 (fototipsko izdanje).

disertaciji *Simo Matavulj u Crnoj Gori*[157] zadržao usputno i na motivima dolaska izvanjaca na Cetinje. I on, kao i drugi proučavaoci, smatra da je Crna Gora, prevashodno njena „minijaturna prestonica", snažno privlačila nacionalne idealiste. Cetinje i uopšte Crna Gora bili su „pogodno tle za rad i uspeh na raznim poljima kulturnog poslovanja".[158] Navodeći za dokaz riječi Marka Cara, koji je nešto ranije za sebe i Sima Matavulja ustvrdio da im je ideal, poetski zanos i inspirativno vrelo bila Crna Gora, u kojoj su „tada gledali proverbijalni balkanski pijemont, a u popularnom knjazu pjesniku nešto nalik na novog Ričarda Lavljeg Srca",[159] Latković u produžetku ističe da su, zapravo, glavni motivi dolaska izvanjaca na Cetinje poticali od samoga knjaza Nikole I Petrovića, koji je želio da cijelom književno-kulturnom i prosvjetnom preporodu toga vremena dadne nacionalno širi izgled i mnogo veći značaj. Knjaz je iz tih razloga, piše Latković u zaključku, „gledao da na ovom poslu okupi što više i što istaknutijih intelektualaca i iz ostalih delova srpstva".[160]

I Savo Vukmanović se u članku „Zmaj i Crna Gora",[161] osim Zmajevih podsticaja i motiva koji su ga doveli da pośeti zemlju „ovjenčanu vijencem slobode", uzgredno dotakao i onih faktora koji su dijelom uticali da pojedini pjesnici, kulturni radnici, pravnici, naučnici, umjetnici i drugi stvaraoci pośete ili duže vremena žive na Cetinju. I on, kao i Latković, tvrdi da je u tome svakako najzaslužniji bio knjaz Nikola I Petrović, stvaralac koji je nastojao da „kao književni i kulturni zaštitnik i organizator" države okupi oko sebe intelektualnu svitu, najznačajnije ličnosti toga vremena, koje bi što čvršće vezao uza sebe i prosperitet svoje domovine.[162]

U uvodnome dijelu studije „Matavulj i Crna Gora"[163] Mihailo Ražnatović sasvim je opravdano utvrdio da je izvanjcima pripala najvažnija uloga na planu duhovnog izrastanja Crne Gore, odnosno na njezinu približavanju kulturnim tekovinama Evrope. U nastavku on do-

[157] Knjiga je objavljena u štampariji Južna Srbija, Skoplje, 1940.

[158] Isto, 9.

[159] Isto, 9.

[160] Isto, 12–13.

[161] Savo Vukmanović, „Zmaj i Crna Gora", *Stvaranje,* br. 6, Cetinje, 1955, 653–671.

[162] Isto, 383.

[163] Mihailo Ražnatović, „Matavulj i Crna Gora", *Stvaranje,* br. 11-12, Cetinje, 1955, 653–571.

slovno kaže: „Izvanjci, kao dragocjeni došljaci sa strane, pristizali (su) na Cetinje da, i riječju i djelom potvrde svoje rodoljublje, da doprinesu sebe, ili dio sebe, za uspon Crne Gore. Prosvjetni, književni i kulturni razvoj ove zemlje uglavnom je njihovo djelo.“[164]

I Jovan Čađenović u radu „Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti“[165] piše kako je Crna Gora u doba romantizma, tj. u drugoj polovini XIX vijeka, bila predmet nacionalnog oduševljenja, epska sredina i pjesnička inspiracija. Izvanjci, pretežno i sami romantičari, bili su zaśenjeni Crnom Gorom, njenom poetskom slavom, pa su kao prijemčivi stvaraoci prihvatili njen uticaj. Crna Gora je posve podizala stvaraoce od prizemnoga realizma ka uzvišenim sferama romantizma.[166] Privlačila je one pisce-izvanjce koji su u sebi nosili doživljaj romantičarske vizije života i svijeta, poput Ljubomira Nenadovića, Laza Kostića i Jovana Jovanovića Zmaja, a tome krugu pripada i pripovjedač Simo Matavulj – pisac koji je po stvaralačkoj prirodi bio realista, ali je ipak u ranoj fazi stvaranja u takozvane „crnogorske pripovijetke“ utkivao dosta romantičarskih elemenata. Dalje Čađenović izričito kaže: „Ova mala zemlja (Crna Gora – M. N.) bila je piscima uzor, oni su htjeli da liče na njene heroje, što je ponekad dobijalo komične forme, da oponašaju njen izraz.“ Sve to govori o međusobnome uticanju i prožimanju pisaca iz drugih krajeva koji su godinama živjeli u Crnoj Gori, koja je i sama uticala na njih.[167]

Ne poričemo dijelom navedene razloge što su mnogi romantičari pjevali i pisali o Crnoj Gori, mahom je u romantičarskome zanosu slavili, veličali i uzdizali do svjetlonosnoga simbola, isticali i hvalili njene borce i njihove herojsko-etičke vrline i podvige. Stvarala se dakle posebna agonalna tradicija, ne samo kod romantičara, već, mnogo više, kod neslobodnih južnoslovenskih naroda, o maloj i nepokorenoj Crnoj Gori i njenoj vjekovima čuvanoj i sticanoj slobodi. O njoj su u XIX vijeku pjevali, ali se mnogo više o njenoj „iskri slobode“ i „muževnim Crnogorcima“ pisalo u mnogim stranim i našim listovima, brojnim memoarima i putopisima. Pośetioci su Crnu Goru, iako slobodnu, doživ-

[164] Isto, 253.

[165] Viđeti: Jovan Čađenović, „Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, br. 5-6, Nikšić, 1982, 339–349.

[166] Isto, 343.

[167] Isto.

ljavali kao usamljenu zemlju, kao „bastion slobode“ koji je prepušten sam sebi. Nazivali su je „vojničkim logorom“, a veoma često u srpskoj štampi „srpskim Pijemontom“, koji odolijeva premoćnoj turskoj sili. Uz to, o podvizima crnogorskih junaka, njihovu pregalaštvu i herojici, čojstvu i junaštvu, pjevane su junačke epske pjesme, ispredane herojske anegdote, legende, mitovi, bajke i druge literarne forme, koje su se, po zakonitostima i modelima usmene književnosti, najčešće transformisale, upotpunjavale, uobličavale i pretakale u nove forme i strukture. Sigurno je sve to uticalo na pojedine kulturno-književne radnike iz drugih krajeva da se odluče da dođu da žive, stvaraju i rade u Crnoj Gori. Dolazili su da bi, kako reče Ražnatović, „riječju i djelom“ potvrdili rodoljublje, da bi dali „sebe ili dio sebe“ za njen razvoj i uspon.

Mi smatramo, međutim, da su pored naznačenih motiva postojali i neki drugi, možda znatno suptilniji i neuhvatljiviji razlozi koji su mnogo više privlačili, antejski vezivali kulturne i društvene radnike, stvaralačke poslenike ne samo da pošete Cetinje, već da kraće ili duže u njemu žive radi obavljanja poslova u tajnim misijama. Vjerovatno su kod velikoga broja izvanjaca, osim naznačenih stvaralačko-duhovnih razloga, nerijetko postojali i motivi političke prirode, o čemu je u dosadašnjoj literaturi bilo veoma malo govora.[168] Svakako treba istaći i da je Crna Gora i njena sloboda za mnoge izvanjce, osobito za književno-kulturne radnike koji su se već stvaralački ogledali i potvrđivali, bila ne samo zemlja nade i obećanih ideala, romantičarskih zanosa i snova, kolijevka „pravde i slobode“, već prevashodno zemlja-izazov, stjecište pred naletima i progonima tuđinske, prvjenstveno turske i austrougarske vlasti; i to s onih područja u kojima je uporno gušena demokratija i sloboda, poricano ljudsko dostojanstvo, a samim tim i svaki stvaralačko-umjetnički impuls.[169] Ona je bila „morska pjena i sniježna prašina,

[168] Ostaje da se ispita, prije svega u istorijskoj literaturi, koliko su književni izvanjci i inozemci dolazili u Crnu Goru iz političkih (špijunskih i agentskih) pobuda. Tek kad se ta dimenzija egzaktno prouči, moći ćemo stvoriti pravu sliku o motivima dolaska i boravka kulturnih, vojnih i drugih poslenika u Crnu Goru.

[169] Potcrtavajući našu navedenu tezu, Novak R. Miljanić je u osvrtu „Povodom priloga ’Crnogorska narativna proza‘“ (*Stvaranje*, br. 8–9, Titograd, 1984, 1143–1144) napisao da su razlozi dolazaka izvanjaca u Crnu Goru biti „čisto prozaični, bezbjednosni i politički“. U nastavku izričito kaže: „Simo Popović pravnik, književnik i novinar, bio je primoran policijskim progonima u Austriji i Srbiji da ih napusti i da se uputi u Crnu Goru, gdje je dočekan sa uvažavanjem, zbog već stečenog ugleda i potreba za tako obrazovanim čovjekom. Stevan Petranović je zapisao o sebi da je

igra kamenih litica i sunovrat potoka, grohot bitaka i pijanstvo ratova. (...) Zemlja nada očajanja, snova i snoviđenja (...)“[170]

Bila je dakle stjecište, inspirativni milje i areal zanosa. Zato je moguće objasniti da je velik broj izvanjaca, učenih ljudi, umjetnika i naučnika iz Vojvodine, Srbije, Dalmacije, Hrvatske, Austrougarske, Češke i Slovačke, Rusije i drugih krajeva pohrlio u Crnu Goru za vladavine knjaza, odnosno kasnije kralja Nikole I Petrovića Njegoša. Svi ti književno-kulturni radnici u slobodnoj su Crnoj Gori viđeli, prije svega, ostvarenje duhovnih želja, stvaralačko-umjetničkih nagona i planova, a istovremeno, zapošljavajući se u sigurnim (iako do kraja nedefinisanim) institucijama i društveno-državnim organima, osiguravali su egzistenciju, privremenu ili na duže vrijeme. U tome kontekstu interesantno bi bilo detaljnije proučiti i problem koliko je stepen postignute slobode, demokratičnosti i samostalnosti zemlje, bolje reći koliko je ostvareni model svjetovne države u vrijeme knjaza, docnije kralja Nikole I, u Crnoj Gori zaista uticao na prisustvo izvanjaca i inozemaca i, ujedno, na razmah njihovih tvoračkih i inspirativnih moći i ostvarenja, tj. na njihov ukupni doseg i doprinos na prosvjetnome, crkvenome i kulturno-književnome planu.

Isto tako, potrebno je sagledati odnose izvanjaca i knjaza Nikole, s jedne, i izvanjaca i crnogorske epsko-herojske sredine, koja nije baš bila naklonjena strancima,[171] s druge strane. Drugim riječima, potrebno je viđeti koliko je sâm knjaz, odnosno kralj Nikola I Petrović, kao obrazovan i svjetovni vladar, koji je ujedno imao i literarnih pretenzija, osebujnom ličnošću, pogledima i demokratskim duhom zaista uticao na razmah i podsticaj ukupnoga stvaralaštva i duhovnoga napretka Crne Gore. Zasigurno je jedan od razloga bio taj da se Crnoj Gori u razdo-

morao bježati iz rodne Dalmacije od progona austrijske policije i đenerala Lazara Mamule. Jovan Pavlović je osuđivan šest puta kao novinar i prešao je u Srbiju, odakle je protjeran, pa je pošao put Cetinja, jedinog pribježišta...“ Istu sudbinu su doživjeli Vaso Pelagić, koji je „osuđivan od turskih vlasti u Bosni, progonjen iz Srbije i Austrije, pa je i on morao da bježi u Crnu Goru“; Jovan Ljepava, koji je ranije učiteljovao u Mostaru; dr Lazar Tomanović, koji je „morao da se opredijeli za odlazak iz rodne Boke Kotorske u Srbiju ili Crnu Goru“; tragični Mitar Ivelić i mnogi drugi.

[170] Viđeti moto Veljka Vlahovića u knjizi *Crna* Gora, *Černagorija, Montenegro,* Organizacioni odbor Dana crnogorske kulture, Titograd, 1981, 4.

[171] Viđeti: Milorad Nikčević, „Jovan Sundečić kao pripovjedač“, *Zadarska revija*, br. 5-6, Zadar, 1986, 385–392.

blju kralja Nikole I Petrovića i organizovano nametne prodor srpskoga pravoslavlja. Stoga bi bilo veoma dobro istražiti koliko je knjaz/kralj Nikola I Petrović Njegoš bio demokratski civilizovan i svjestan da prosrpskom politikom neprimjetno ruši temelje vlasti, koja će ga na kraju krajeva dovesti do tragične pozicije i gubitka teško stečene kraljevine.

Posmatrajući spomenute probleme, možemo kazati da je knjaz Nikola I Petrović upravo otvorenim i demokratskim duhom, željan da ubrzanim hodom premosti zaostalost zemlje, okupljao oko sebe širok krug izvanjaca, onih književno-kulturnih, naučnih i prosvjetnih poslenika koji su umješnošću i organizatorskim sposobnostima, vlastitom tvoračkom vokacijom, a donekle i praktičnim radom, doprinosili da se Crna Gora na duhovnome planu razvije do znatnih kulturnih i književnih, prosvjetnih, crkvenih i naučnih visina.

Prvi veći krug izvanjaca u vrijeme knjaza Nikole I Petrovića Njegoša oformio se na Cetinju još 60-ih i početkom 70-ih godina XIX vijeka. Oni su, kao što smo na prethodnim stranicama ove studije pokazali, zauzimali i uspješno vršili određene javne, kulturne, državničke, crkvene poslove i poslove u društveno-političkome životu. Prvjenstveno su obavljali dužnost učitelja i nastavnika u osnovnim i srednjim školama, bili prosvjetni inspektori, urednici periodičnih, dnevnih i drugih publikacija; pokretali i rukovodili kulturno-umjetničkim društvima i institucijama na Cetinju i u drugim krajevima Crne Gore. Osim Jovana Sundečića (1825–1900), došljaka koji je porijeklom bio Crnogorac, potomak Šundića[172] (čiju smo ulogu već istakli),[173] potrebno je pomenuti kulturne i javne radnike izvanjce koji su došli iz krajeva koji su se nalazili pod austrougarskom vlašću, iz dalmatinskoga tj. hrvatskog i bosanskohercegovačkog područja. To su Nićifor Dučić (1832–1900),[174]

[172] V.: Branko Banjević, „Predgovor“ u knjizi *Pleme za oblakom*, 22–25.

[173] Crnogorci su veoma brzo uočili da im ljudi pridošli u Crnu Goru mijenjaju običaje, navike, unose novine u vjerske obrede, rastaču im etiku, nameću ekavsku varijantu izgovornoga srpskoga jezika i koješta drugo.

[174] Dučić je živio na Cetinju pet i po godina. Za to vrijeme prikupio je raznovrsnu građu iz istorije crnogorskoga naroda i objelodanio je u svojim *Književnim radovima*, Beograd, 1893, knj. 3. „Nekoliko pisama Nićifora Dučića Đorđu Popoviću“ objavio je Jevto M. Milović, *Stvaranje*, br. 3, Cetinje, 1955, 172–180. U njima se govori, između ostaloga, i o Dučićevim vezama s Crnom Gorom.

Mihailo Mršić i Božo Novaković[175] te Špiro Kovačević.[176] Nićifor Dučić za arhimandrita je proizveden na Cetinju (1863), a iste je godine na Cetinju otvorio prvu bogosloviju. Bavio se naučnim i publicističkim radom. Objavio je *Besjedu govorenu na Cetinju* (Cetinje, 1862), a potom i *Junački spomenik*, pjesme velikoga vojvode Mirka Petrovića (1864) te monografiju *Crna Gora* (Beograd, 1862).

Njima su se ubrzo pridružili i izvanjci koji su došli iz Vojvodine i Srbije, kao Simo Popović (1846–1921), koji se, kao što smo u poglavlju „Tipologija književnih časopisa, almanaha i kalendara, novina i drugih publikacija“[177] pokazali, istakao kao prosvjetni, kulturno-književni, naučni i društveni radnik; Vaso Pelagić, socijalista i vodeća figura Ujedinjene omladine srpske; Gavro Pešić i drugi. Tome krugu pripadao je, povremeno, kao najmarkantnije ime, pratilac Petra II Petrovića Njegoša kroz Italiju i tvorac čuvenih pisama s Cetinja[178] Ljubomir P. Nenadović (1826–1895), koji je treći put boravio u Crnoj Gori od 21. novembra 1874. i u njoj ostao do sljedeće, 1875. godine.[179]

Ti su izvanjci stvaralačkim, organizatorskim, a posebno programsko-nastavničkim, publicističkim i književno-umjetničkim radom, davali značajan pečat crnogorskoj kulturi. Ipak, neki od njih već na samome početku, ili nešto kasnije, utopiće se u vodama učmale crnogorske sredine ili će pomalo razočarano i demonstrativno napuštiti Cetinje i Crnu Goru.

---

[175] Mihailo Mršić i Božo Novaković došli su na Cetinje 1865. na poziv Nićifora Dučića iz Dalmacije. Veoma obrazovani pitomci zadarske seminarije „predavali su u cetinjskoj osnovnoj školi razne predmete, metodičnije nego svi njihovi prethodnici“.

[176] Špiro Kovačević svršio je gimnaziju i bogosloviju u Karlovcu. Prije dolaska u Crnu Goru učiteljevao je u osnovnim školama u Šibeniku i Risnu.

[177] V.iđeti: dr Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, 51–102.

[178] Ljubomir P. Nenadović, *O Crnogorcima (Pisma sa Cetinja 1878. godine)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1929. Uvrštena u *Celokupno dela Ljubomira P. Nenadovića,* sv. 16–19, Beograd, 1895.

[179] O tome detaljnije piše Savo Vukmanović, „Ljubomir Nenadović u Crnoj Gori“*, Bibliografski vjesnik*, br. 12, Cetinje, 1982, 169–182. Inače, ta tema dobila je širu monografsku obradu u veoma iscrpnoj studiji Živka Đurkovića, *Književno djelo Ljubomira P. Nenadovića*, Nikšić, 1985; Isti, „Ljuba Nenadović dopisnik francuskih listova sa crnogorskog ratišta 1877“, *Spone,* br. 4, Nikšić, 1981, 120–124.

Već 80-ih godina prošloga vijeka na njihova mjesta dolazi ekspanzivnija, školovanija, sposobnija i poletnija grupa izvanjaca. Oni će ujedno ostaviti vidnije i mnogo dublje tragove u svim sferama crnogorskoga ljudskog duha: u kulturi, prosvjeti, nauci, zakonodavstvu, muzici, filmu, književnosti i društveno-političkome životu crnogorske sredine. Duh toga poletnog duhovnog razvoja na Cetinju 80-ih godina XIX vijeka autentično je zabilježio sudionik tih zbivanja, izvanjac Simo Matavulj (1852–1908), u impresivnim memoarima *Bilješke jednog pisca*.[180] Pored toga što je u njima prikazivao (iako ne uvijek dosljedno i pouzdano) pojedince, dao je autentične izvore književno-kulturnih, prosvjetnih i političkih prilika u Crnoj Gori toga vremena. Istovremeno je ispisao stranice dragocjene književno-memoarske i autobiografske literature. U njoj se ponajprije govori o cetinjskoj dvorskoj atmosferi, prosvjetno-književnome životu, o brojnim književnim saputnicima i sabešednicima, koji su zajednički učestvovali na večernjim sijelima u Odžakliji knjaza Nikole. Govori se potanko i o onim kulturno-književnim poslenicima koji su, kao stranci, davali vrijedan doprinos toj sredini, ne samo kao organizatori prosvjete, animatori kulture, nauke, zakonodavstva, već i kao autentični i nadareni umjetnici i stvaraoci. Mnogi od njih nastojali su zapravo u takvim okolnostima transponovati tvoračke i inspirativne pobude u prijevodne, poetske, dramske, pripovjedne ili neke druge forme i strukture. Ukratko, umjetnički i stvaralački duh i *credo*, pokrenut u novoj sredini stvaralačkim podsticajima, nastojali su pretočiti u autentični literarno-umjetnički i naučni izraz.

Pogledajmo koje poslenike spominje Simo Matavulj u *Bilješkama jednog pisca:*

„A evo koje (došljake, domoroce i izvanjce – M. N.) zatekoh gore. Tri Vojvođanina: Dra M. Jovanovića Batuta, šefa saniteta; Jovana Pavlovića, urednika 'Glasa Crnogorca'; Sima Popovića, vojvodu. Od hercegovaca nađoh: ljekara Miljanića (iz Banjana, ševerozapadna Crna Gora – M. N.),[181] apotekara Dreča, učitelja Ljepavu, sva trojica u Rusiji školovan(i)a. Primoraca, već razumije se, bješe najviše, a po imenu: arhimandriti Ljubiša i Ban, docnije oba vladike (iz Crnogorskog pri-

[180] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, u redakciji i s predgovorom Marka Cara, Beograd, 1939.

[181] O dr Petru Miljaniću detaljnije piše Novak Miljanić u *Srpskom arhivu za celokupno lekarstvo*, sv. 12, Beograd, 1968, 1261–1268, đe je naznačena i bibliografija njegovih radova.

morja – M. N.); dvorski ljekar Dr Mišetić, profesor Beara i Novaković, učitelj Brkanović, dva ili tri činovnika i toliko učiteljica u osnovnoj i višoj ženskoj školi.“[182] I sâm je Simo Matavulj izvanjac u Crnoj Gori. On je Šibeničanin, ali su njegovi preci porijeklom iz Uskoka u Crnoj Gori. Kao učitelj boravio je na Cetinju (1881–1888) i objavljivao djela iz crnogorskoga života: roman *Uskok*, pripovijest „Sveta osveta“ i druga djela. I Ilija Beara (Zaljevo, Dalmacija, 1842) ostao je kao učitelj na Cetinju sve do rane smrti (1887). Bio je profesor Bogoslovije (od 1870), pa direktor Cetinjske gimnazije. Sarađivao je u periodičnim publikacijama i bavio se naukom. Uz njega spomenimo i Pera Bogdanovića, Vojvođanina iz Rume, đe se rodio 1875, a umro je u Novom Sadu, 1927. Obavljao je dužnosti profesora cetinjske gimnazije, bio upravnik pozorišta na Cetinju i urednik *Glasa Crnogorca* (1917–1920), a pisao je i publicističke radove.

Svaki od naznačenih izvanjaca, kao što je rečeno, davao je značajan doprinos prosvjetnome i književno-kulturnome životu Crne Gore. Osobito su se u tome istakli Jovan Pavlović (1843–1892) i Jovan Ljepava (1850–1916). Prvi je još 1884, nakon smrti Visariona Ljubiše, postao prvo v. d. ministra, pa ministar prosvjete i crkvenih djela u Crnoj Gori, a poznato je, pored ostaloga, i njegovo pregalaštvo na širenju i unapređenju školstva, nauke i drugih duhovnih oblasti. Jovo Ljepava se najviše istakao kao nastavnik cetinjskih škola, rektor Bogoslovsko-učiteljske škole i načelnik Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova. Za potrebe učenika pisao je školske udžbenike, od kojih su najtrajnije ostali da se primjenjuju Teorija književnosti (stilistika, retorika, poetika) (1896) i udžbenici ruskoga jezika, o čemu će biti više govora.[183] Svi ti udžbenici bili su napisani u duhu srpske kulture i srpskoga jezika. Oni su, istina, popunjavali udžbeničku prazninu, ali su sadržajima i srpskim jezikom bili nedovoljno primjereni za crnogorsku sredinu i njenu mladež.

Tome krugu pridružio se 80-ih godina XIX vijeka proslavljeni srpski pjesnik Lazo Kostić (1841–1910). On je prvi put boravio na Cetinju kao izaslanik vojvođanskih Srba još 1871. godišta, na proslavi krštenja prijestolonasljednika Danila Petrovića. Drugi put je u Crnoj Gori bio mnogo duže, od 1884. do 1891. Tu je, između ostaloga, uređivao *Glas Crnogorca*. Brojni radovi književnih istoričara, kritičara i memo-

[182] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, 86.

[183] *Prva ruska čitanka za I i II raz. Cetinjske gimnazije* štampani su na Cetinju, 1904, bez potpisa autora.

arista, kao i najnovija književnoistorijska ispitivanja Dušana Ivanića,[184] pokazuju u čemu je njegov stvarni književno-kulturni doprinos Crnoj Gori. Uz to, brojnom istorijsko-bibliografskom građom Ivanić je pokazao što je sve taj veliki pjesnik objavio u crnogorskoj periodici, dnevnim glasilima i listu koji je uređivao.

Krajem XIX stoljeća na Cetinju su boravili i radili Primorci, pjesnik i pripovjedač Filip Kovačević (1860–1922), visoki funkcioner crnogorske Vlade dr Lazar Tomanović (1845–1932) te Mitar Ivelić, Niko Ivanković, Antonije Anton Kobliška. Kobliška je radio u crnogorskoj službi u zvanju državnoga veterinara, od novembra 1886. do aprila 1899. godine. Autor je nekoliko stručnih članaka koji su publikovani u crnogorskoj periodici.[185] Preduzimani su i određeni koraci (od samoga knjaza Nikole I Petrovića) da se krajem 80-ih godina XIX vijeka na Cetinju naseli proslavljeni pjesnik i iskreni ljubitelj Crne Gore – Jovan Jovanović Zmaj (1883–1904). I pored toga što je prethodno u mnogim stihovima ekstatično i ljupko pjevao o Crnoj Gori, što je kao ljekar pratio knjaza/kralja Nikolu na putu za Rusiju, što je bio odlikovan najvišim crnogorskim odličjima (Danilovim ordenom) i što mu je, iz naklonosti i ljubavi, poklonjen dvorac u Novome Baru i veliki kompleks „dobre oraće zemlje“ sa dvjesta korijena maslina u Ulcinju, Zmaj se nije doselio u Crnu Goru. Zapravo, on je svega dva dana, 1888. godine, boravio u njenim krajevima. Pośetio je Podgoricu, Skadarsko jezero, Bar, Ulcinj i Kotor, a odatle je ponovo otputovao za Beč. Iako su ga Crnogorci s poštovanjem i svečanim gostoprimstvom dočekali, on se nije mogao pomiriti s „tamošnjim životom“. Njega su, po riječima Sima Matavulja, „pomalo zbunili i more i crnogorski krševi: ’Beše u tome, dabome, i uživanja, ali pomešana s nečim neprijatnim, neočekivano surovim, čemu se iznenađen čovek instinktivno odupire, a u isto vreme što ga neobično draži. Verujemo da je Zmaj u Crnoj Gori očekivao patrijarhalnu prostotu i starinsku toplinu‘, a ’naišao na nameštenu pompu i dvorski ceremonijal‘, ali isto tako on nije mogao da udobnosti i mogućnosti bečke sredine zameni sa crnogorskom, oskudnom i surovom“.[186] To su ujedno, vjerujemo, glavni razlozi i motivi zbog kojih se J. J. Zmaj, i

[184] Dušan Ivanić, *Književno djelo Laze Kostića*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1982, 141–176.

[185] Novak R Miljanić, „Prilog pitanju nekoliko pseudonima u crnogorskoj periodici XIX vijeka*“, Bibliografski vjesnik*, br. 1–2, Cetinje, 1978, 121.

[186] Savo Vukmanović, „Zmaj i Crna Gora“, *Stvaranje*, br. 6, Cetinje, 1978, 384–388.

pored solidno obezbijeđenih uslova života i crnogorske naklonosti, nije za stalno naselio u Crnoj Gori.

Duže vrijeme na Cetinju je boravio Baltazar Baldo/Valtazar Bogišić (1834–1908). Došao je početkom 1873. i boravio, uz duže i kraće prekide, do 1888. godine. U tome je razdoblju radio na čuvenom Imovinskome zakoniku i drugim zakonskim propisima. Drugi put boravi od 1839. do 1899. u svojstvu crnogorskoga ministra pravde. Taj veoma obrazovani Cavtaćanin, znalac pravnih nauka ali i izvanredni sociolog, filolog i književnik, te proučavalac istorije slovenskih država i prava, ušao je u istoriju crnogorske kulture kao etnograf, sakupljač usmenoga narodnog blaga i izvanredni poznavalac crnogorskoga duhovnog i običajnoga života. I danas je aktuelna njegova zbirka *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* s opsežnom studijom o bugaršticama. Uz Bogišićevo ime spominjemo i hrvatskoga istaknutog slikara Vlaha Bukovca (1844–1922), jednoga od najvećih slikara druge polovine XIX i prvih decenija XX stoljeća, također Cavtaćanina, koji je jedno vrijeme proveo kao profesor likovne umjetnosti na Cetinju. Uz njih ističemo i poznatoga dalmatinskog neimara Josipa Sladea (1828–1911), čije će ime ostati trajno zapisano u istoriji crnogorskoga građevinarstva, urbanizma i arhitekture. Već potvrđeni projektant ostavio je (u vrijeme poslije Berlinskoga kongresa) niz značajnih građevinskih projekata (put od Kotora do Cetinja, kolski put od Cetinja do Rijeke Crnojevića i dalje, do Podgorice, zatim put od Bara do Virpazara i dr.); projektovao je niz arhitektonskih spomenika i prostora (pozorišnu zgradu Zetski dom, zdanje Austrougarskog poslanstva na Cetinju, urbanistički plan grada Nikšića, Dvorac knjaza Nikole, Carev most u Nikšiću) i drugo.[187]

Prikaz književno-kulturnih poslenika na Cetinju i Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka ne bi bio iscrpan ako ne spomenemo i doprinos nekoliko inostranaca, odnosno inozemaca, kako su ih Crnogorci običnije nazivali. Među njima su se naročito istakli Pavle Apolonovič Rovinski (1831–1916), Bernard Švarc (Bernardt Schwarz) (1844–1901), Jozef Holeček (1853–1929) i njegov zemljak slikar Jaroslav Čermak (Prag, 1831 – Pariz, 1878). Sva su četvorica, iako su kratko boravili u crnogorskoj sredini, dali izvanredan doprinos kulturnoj isto-

[187] Milorad Nikčević, „U ozračju stvarateljskog rada Josipa Sladea – zaboravljenoga hrvatskog graditelja“, u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Zagreb, 1995, 181–204.

riji Crne Gore, doprinijeli boljem upoznavanju i predstavljanju njezinih materijalnih i duhovnih tekovina evropskim narodima.

Najznačajniji je među njima Pavle Apolonovič Rovinski. Taj poznati ruski etnolog, geograf, bibliograf, lucidni i radoznali proučavalac i publicista, pedagog kojega spominje i F. M. Dostojevski, zaslužuje posebnu monografsku obradu. Proveo je u Crnoj Gori, nakon mnogo godina stranstvovanja i progonstva (od maja 1879. godine) nešto više od 27 godina života. Posljednji put napustio je Crnu Goru početkom 1907, ali samo fizički, jer, kako je znao često govoriti, u Rusiji je „živio tijelom, a duh mu je bio u Crnoj Gori". Uporan i radoznao u istraživanju crnogorskoga materijalnog i duhovnoga nasljeđa, Pavle Apolonovič bavio se više od trideset godina (sve do smrti) arheologijom, geografijom, folkloristikom, usmenom književnošću, dijalektologijom, etnografijom, filozofijom, speleologijom, botanikom i istorijom književnosti. Taj izuzetni i monaškoprilježni istraživač objavljivao je naučne i stručne radove u jugoslovenskoj i svjetskoj periodici. Osim toga, rezultate istraživanja publikovao je u obimnim analitičko-sintetičkim radovima, od kojih su najpoznatiji *Черногория в её прошлом и настоящем* (*Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*), književnoistorijska studija pod naslovom *Rovinski o Njegošu*, koja je prevedena i na naš jezik 1967. godine. Ističemo i njegov vrijedni doprinos na istraživanju retrospektivne bibliografije Crne Gore.

I češki publicista i novinar, putopisac, romanopisac i pripovjedač, prevodilac i proučavalac književnosti Jozef Holeček dao je crnogorskome kulturno-književnom nasljeđu vidne rezultate. Zadojen, poput prethodnika Jana Kolara i Ljudevita Štura (L'udovit Štúr), idejom i ideologijom uzajamnosti slovenskih naroda, tj. panslavističkim idejama, putuje po mnogim južnoslovenskim zemljama. O njima piše veći broj publicističkih, putopisnih i naučnih radova. U periodu poznatih ratova 1876–1878. našao se, kao dopisnik češkoga *Narodnog lista*, u Hercegovini i Crnoj Gori, te u drugim našim krajevima. Kao dobar poznavalac određenoga književnog stvaralaštva južnoslovenskih naroda, prevodi s crnogorskoga i srpskoga jezika narodnu epiku, poeziju Petra II Petrovića Njegoša, radove Ljubomira Nenadovića, poeziju J. J. Zmaja i dr. Osobito se istakao napisima o vojvodi Marku Miljanovu Popoviću, koje je objavio kao integralnu studiju u poglavlju *Marko Mijanov*, u drugoj svesci poznate knjige *Crna Gora u miru*. Njegov zemljak Jaroslav Čermak je za vrijeme boravka u Crnoj Gori izradio brojne portrete

mnogih istaknutih čeških i crnogorskih ličnosti i tako uspostavio trajne veze češkoga i crnogorskog slikarstva. U taj intelektualni krug svrstavamo i Roberta Tolingera (1859–1911), kompozitora i horovođu koji je predavao muziku u Cetinjskoj gimnaziji i Bogosloviji u vremenu od 1890. do 1935. Svakako uz njega treba spomenuti i češkog muzičara Franja Vimera (1865–1897), koji je boravio u Crnoj Gori od 1889. do 1916. godine. Bio je kapelnik Druge crnogorske vojne muzike i jedan od omiljenih umjetnika na Cetinju. Svi su oni izuzetno zaslužni za razvoj muzičkoga, likovnoga i uopšte duhovnoga života u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.

I njemački naučnik, geograf, putopisac, etnograf, profesor univerziteta Bernard Švarc ostavio je niz dragocjenih zapisa i djela o Crnoj Gori i drugim zemljama u kojima je boravio. Susret s našim krajevima i ljudima, naučno i publicističko viđenje Crne Gore i njezina stanovništva, s mnogo pohvala i simpatija, iznio je u veoma iscrpnome djelu *Montenegro* (Lajpcig, 1883). Djelo je koncipirano iz dva dijela, pri čemu prvi ima više reportersko-narativni karakter, svojstva pripovjedne proze i obiluje interesantnim opservacijama o Crnoj Gori i Crnogorcima u drugoj polovini XIX vijeka. Drugi dio sadrži geografsko-demografsku dokumentacionu građu.[188]

Razrijeđeni, donekle, potisnuti od sve brojnije crnogorske inteligencije, koja je sve više stasavala i bila učenija i pripremljenija te je zauzimala položaje u prosvjeti, kulturi, crkvi, nauci, društvenim i državnim institucijama Crne Gore, izvanjci i inozemci postepeno gube dominaciju krajem 90-ih godina XIX i u prvoj deceniji XX vijeka. Većina njih, nezadovoljni i razočarani, poput Laza Kostića, S. Matavulja, dr. M. Jovanovića Batuta, napuštaju Crnu Goru. Omiljenoga i učenoga J. Pavlovića, prof. Bearu, crnogorskoga arhimandrita Ljubišu, muzičara R. Tolingera, ljekara Miljanića, otrže smrt iz crnogorske sredine, ostavljajući za njima prazninu, ali i brojna umjetnička i stručna djela te velike rezultate u sferama crnogorske materijalne i duhovne kulture. Manji dio izvanjaca (poput učitelja Brkanovića i Nika Ivankovića), koji su bili pristalice socijaldemokratskih ideja, biva proćeran iz crnogorske sredine kao nepoćudni „politički prekršioci i opasni sljedbenici Pelagićevih, odnosno marksističkih ideja“. Jedan od poznatijih javnih radnika, koji se u Crnoj Gori samo kraće zadržao, jeste pjesnik Dragutin J. Ilić, brat čuvenoga srpskog pjesnika Vojislava Ilića.

[188] Njegovo djelo *Crna Gora* preveo je s njemačkog jezika Radoslav Medenica.

I nekoliko novopridošlica, domorodaca i izvanjaca koji su se u prvoj deceniji XX vijeka našli u crnogorskoj sredini, poput pjesnika i pripovjedača Borislava Sl. Minića (1879–1929), pripovjedača Veljka Milićevića (1886–1929), pjesnika Bogdana Milanovića Krajišnika, prof. Bogdanovića i publiciste Stevana Radosavljevića, bili su, u stvari, posljednji proplamsaji književno-kulturnoga života toga vremena. Spomenemo li uz njih prof. Miha Broza, katoličkoga sveštenika i pjesnika, dr Frana Kulišića i filologa Luku Zoru (1846–1906), iscrpili smo gotovo sve kulturne poslenike koji su ostavili trajne tragove i rezultate u književnome, kulturnome, prosvjetnome, naučnome, pravnome, građevinskome, muzičkome i svakom drugom životu i nasljeđu Crne Gore.

Josip Juraj Štrosmajer nije boravio u Crnoj Gori, ali je ponajviše uticao na razmah duhovnoga i konfesionalnoga suživota u Crnoj Gori, uobličujući ga s kraljem Nikolom I Petrovićem Njegošem i nadbiskupom barskim Šimunom Milinovićem, u šire mediteranske prostore i evropske razmjere. Sa Svetom stolicom uspostavljaju Konkordat (1886) za potrebe katoličkoga stanovništva u Crnoj Gori te štampaju glagoljski *Misal* (1893) Antuna Parčića, čiju je upotrebu spriječila Austrougarska Monarhija.[189] Štrosmajer održava prijateljske odnose s Jovanom Sundečićem i Stefanom Mitrovim Ljubišom, predstavnikom austrougarske vladavine za Dalmaciju u bečkom Carevinskom vijeću. Učestvovao je i na otvaranju JAZU 1867. i tom prigodom održao zapaženu Napitnicu. Franjo Rački imao je prisne odnose s kraljem Nikolom I Petrovićem.

Posljednji izdanci takvoga doprinosa bili su književnici i naučnici Ilija Okrugić Srijemac i prof. dr Fran Milobar (1869–1945). Ni oni nijesu nikad boravili u Crnoj Gori, ali su stvaralačkim bićem bili okrenuti crnogorskoj istoriji, inspirisali se njezinom slobodom ili pojedinim istorijskim ličnostima i njezinom prošlošću. Hrvatski pjesnik Ilija Okrugić Srijemac koji je živio i djelovao u Vojvodini, za dvije posljednje godine života, 1896. i 1897. napisao je dvije poduže epske pjesme na narodnu. Posvetio ih je Nikoli I Petroviću Njegošu. U duhu ilirskoga načela slovenskog jedinstva i sloge Okruglić u „Vidovdanu“ i „Đurđevdanu na Cetinju“ pjeva hvalospjev crnogorskom knjazu/kralju Nikoli I

[189] Milorad Nikčević, „Staroslovenski jezik u funkciji bogosluženja katolika Barske nadbiskupije i o (ne)riješenom pitanju Parčićeva *Misala*, 1893“, zbornik radova *Prvi hrvatski slavistički kongres*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997. Isto u knjizi *Na civilizacijskim ishodištima* (Književni suodnosi i interferencije), CKD „M-M“, Osijek, 1999.

Petroviću Njegošu i srpskome kralju Aleksandru Karađorđeviću. Očito zadojen Štrosmajerovim narodnjačkim preporodom i jugoslovenstvom, Okruglić, kao i drugi romantičari njegova perioda, idealizuje Crnu Gori i Srbiju. „Povijesne evokacije Okruglićeve oslanjaju se na stereotipe iz srpske i crnogorske epske tradicije, a i njegova stilska sredstva uglavnom su poznata iz pučke usmene književnosti“.[190]

Izvanredna i veoma utemeljena povijesnokulturološka studija Frana Milobara *Dukljanska kraljevina* (1899/1900) ostala je gotovo nepoznata široj javnosti Crne Gore, jer je prvobitno štampana u malo poznatoj periodičnoj publikaciji *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* pod autorskim inicijalima „dr. F. M.“ i jer u to vrijeme nije imala većega receptivnog odjeka. Upravo nas je to i motivisalo da 2008. godine izdamo integralno *Dukljansku kraljevinu* Frana Milobara s predgovorom akademika Vojislava P. Nikčevića o književnosti dukljanskoga perioda. „Dodatni motiv za izdavanje ove knjige je hvale vrijedan napor autora da što jasnije i tačnije odredi granice političkog odnosa Duklje sa susjednim državama (...) te da njenu istoriju, koju pisci obično konfudiraju sa srpskom i hrvatskom, pokaže na onom stepenu dosegnute samosvojnosti i individualnosti u periodu od 950. god. do 1180. god“.[191]

I dvojica književnika i kulturologa iz Like, prof. Dušan S. Đukić (1883–1927) i Dušan S. Vuksan (1881–1944), inspirisali su se Crnom Gorom, pa je to bio glavni motiv njihova boravka na Cetinju. Prof. Dušan S. Đukić, o kojemu će biti detaljnije zbora, i Dušan S. Vuksan,[192] ostavili su duboke tragove u crnogorskoj književnosti, književnoj istoriji i kulturologiji. Prvi krajem XIX i početkom XX vijeka, a drugi ponajviše u periodu između dva rata. Obojica su se, inače, intimno osećali (kao i Jovan Popović, Jovo Ljepava, Borislav Sl. Minić, Veljko Milićević i neki drugi), zbog prisne sraslosti s crnogorskom sredinom i zbog burnoga i veoma plodnoga stvaralačkog rada u Crnoj Gori, kao pravi crnogorski umjetnici i domoroci.

---

[190] Viđeti: Jasna Melvinger, „Hvalospjevi Ilije Okrugića Srijemca crnogorskom knjazu Nikoli I. Petroviću Njegošu i srpskom kraljku Aleksandru Obrenoviću“ u zborniku Milorada Nikčevića: *Između dviju domovina*, Osijek, 2011, 339.

[191] Prof. dr sc. Milorad Nikčević citat iz *Bibliografske napomene* u Fran Milobar, Dukljanska kraljevina, Osijek, 2008, 243.

[192] Viđeti: Vasilije Luketić, „Traganja Dušana Vuksana“, *Stvaranje*, br. 2, Titograd, 1983, 221–224.

Značaj i uloga Sima Matavulja u Crnoj Gori kao izvanjca

Od svih izvanjaca 80-ih godina XIX vijeka na Cetinju je najduže boravio i u crnogorskom kulturno-prosvjetnome, a mnogo više u književnome životu, ostavio najdublje i najtrajnije tragove već spominjani Simo Matavulj (1852–1908). Proveo je tu najprijemčivije godine mladosti, od 29. do 37. godine, dakle više od osam godina.[193] O tome periodu njegova života i rada svestrano je pisano u književnoj istoriji i kritici, ponajviše u iscrpnoj i dokumentarnoj doktorskoj disertaciji Vida Latkovića,[194] radovima Mihaila Ražnatovića,[195] književnoistorijskoj i kulturološkoj monografiji Stanka Koraća, pod naslovom *Književno djelo Sime Matavulja*,[196] te u drugim manjim i većim napisima i autentičnim beletrističkim zapisima samoga pisca.[197] Prema tome, književno-naučna literatura prodrla je do srži Matavuljeva boravka i književnoga djela koje je nastalo u Crnoj Gori, osvijetlila sve njegove strane. No, uprkos tome smatramo da su njegov značaj za razvoj i podsticaj razvoju crno-

Simo Matavulj (1852–1908)

[193] Prvi Matavuljev boravak na Cetinju traje od 1881. do 1887. Nezadovoljan poslom u Zaječarskoj gimnaziji, ponovo se vraća na Cetinje iste, 1887. godine i ostaje do 1889. godine.

[194] Vido Latković, „Sima Matavulj u Crnoj Gori“, Štamparija Južna Srbija, Skoplje, 1940.

[195] Viđeti: Mihailo Ražnatović, „Matavulj i Crna Gora“; Isti, „Pokušaj prvog romana kod Crnogoraca“, *Susreti,* br. 8-9, Cetinje, 1955, 543–547.

[196] Stanko Korać, *Književno djelo Sima Matavulja*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1982.

[197] O svom boravku u Crnoj Gori Matavulj je pisao, osim u *Bilješkama jednog pisca*, veoma negativno i u romanu *Deset godina u Mavritaniji,* koji je izlazio u *Delu*, 1889. godine.

gorske književnosti, odnosno njegov književni uticaj na crnogorske prozaiste, kao i duhovna atmosfera koja je pokrenula njegove prozne moći na Cetinju, ostali izvan sfera i domašaja tih proučavanja. Valja naglasiti da je Matavulj kao prozni pisac izrastao, poput njegova savremenika Stefana M. Ljubiše, koji je živio i stvarao na Crnogorskome primorju, i malo docnije Marka Miljanova Popovića, upravo u crnogorskoj sredini, i to 80-ih godina XIX vijeka, kad je na Cetinju i dalje bio dominantan stilsko-jezički model „političkog i pjesničkog idealizma", smjera „koji je zahvatio sve vrste izraza u Crnoj Gori". Prevazići takav kult idealističkoga, romantično-patetičnoga stihovanja i uputiti se stazama novoga realističko-narativnog književnog izraza, bilo je otežano, bez obzira na dominaciju proze realističke i naturalističke stilske formacije koja je sve više dopirala i u naše književnosti, iz zapadnoevropskoga književnog svijeta. I Matavulju i Ljubiši, kao i svim drugim proznim piscima bilo je dakle u Crnoj Gori široko otvoreno polje književnoga djelovanja, stvaranja i izgrađivanja vlastitoga proznog iskaza. Osim od sadržaja koji su egzistirali u predanjima, pričama, anegdotama i legendama usmene narodne tradicije crnogorskoga naroda (od kojih su pošli Matavulj, Miljanov, Ljubiša i drugi pripovjedači njihova vremena), te modela narativne proze, koji su već bili oformljeni u narodskoj prozi Vukove škole, Matavulj i Ljubiša polazili su, prije svega, od modela proze francuskih i talijanskih pisaca. Oni su, kao i mnogi drugi prozni stvaraoci, bili primorani da u krugu stvaralačko-umjetničke radionice modeluju, formiraju i usavršavaju vještinu pisanja narativne proze. No, više i neposrednije od podsticaja koji su dolazili iz pročitane literature, crnogorska tradicija je i Matavulja i Ljubišu, i ostale pripovjedače o kojima je bilo riječi u našoj monografiji,[198] opredijelila za proznu tematiku i izraz. Zapravo, građu i motive za prozu (kako je to kasnije objasnio sam Matavulj)[199] pisci su pronalazili neposredno u crnogorskoj sredini, miljeu i arhetipu u kojem su živjeli i stvarali. Otud su okolnosti u kojima je Matavulj boravio i sazrijevao kao prozni stvaralac 80-ih godina na Cetinju, sredina i duhovna klima koja ga je okruživala, imali najviše uticaja na njega kao čovjeka, pa i stvaraoca pisane riječi – ne zato što je to u njegovu slučaju bilo izuzetnije ili naglašenije nego kod

[198] Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti.*

[199] Siže za Matavuljevu prvu priču (koju je napisao na Cetinju i objavio „Umjesto uvodnog članka" u *Glasu Crnogorca*, 1883) dao mu je sâm knjaz Nikola I Petrović. O tome detaljnije piše Matavulj u *Bilješkama jednog pisca*, 187–191.

drugih naših stvaralaca toga vremena, već što je ta sredina na njega djelovala neodoljivo, jer joj je posvećivao naročitu pažnju, okretao joj stvaralačku inspiraciju i opservaciju, iz čega će se vremenom iznjedriti neka književna djela narativnoga smjera i crnogorskoga jezičkog idioma.[200] Otuda Matavuljeva crnogorska etapa stvaranja pripovjedaka[201] predstavlja najneposredniju umjetničku transpoziciju života, duha, mišljenja, ošećanja, običaja, folklora, etike ljudi i jezika sredine u kojoj je pronašao građu za djela. „Usmena književnost i narodni ton pripovjedanja" – naglašava Korać – „vodio je Matavulja u idealizovanje, pa je životne pojave u Crnoj Gori vidio samo kao odjeke dobra i reda, a pojedince kao izuzetne ličnosti koji se bore za slobodu, pravdu, dostojanstvo. Moral sredine vidio je kao patrijarhalni red, u kome vlada domaći, kućni bog, a đavo je udaljen u one prostore gdje su vladali Turci. To je bila sredina slabe pismenosti (sic!), a jakog usmenog predanja, pa je valjalo da Matavulj pripovijedanje podesi prema toj i takvoj usmenoj kulturi. Usmeno pričanje i anegdota koja se tiče određenog lica i određenog prostora nametnuli su se Matavulju do te mjere da su njegove pripovijetke iz crnogorskog života zasnovane na stvarnim događajima o kojima se pričaju anegdote. Imena junaka i lokalizovanje priče odgovaraju stvarnosti i potvrđuju anegdotičnost polazne osnove. S jedne strane stvarna polazna osnova, s druge idealizacija likova i odnosa – to je strukturni obrazac na kome se izgrađuje Matavuljeva pripovijetka s tematikom iz Crne Gore."[202]

Time ne želimo umanjiti udio Matavuljeva ličnog stvaralačko-umjetničkog i crnogorskog oblikovanja života i doprinosa strukturi njegove proze. Naprotiv, umjetničko-stvaralački elementi toga pisca doprinijeli su da se određena sirova, nesređena folklorno-romantična, istorijska i etnografska građa i crnogorski leksički idiom, dakle, jezička fraza na kojoj je počivalo u toj etapi Matavuljevo književno djelo, arti-

[200] Viđeti: Milorad Nikčević, „Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1914)", u zborniku radova *Jezici kao kulturni identiteti*, Međunarodni naučni skup, PEN Centar, Podgorica, 1997, 159–175.

[201] Sva Matavuljeva književna djela prvo su izlazila u listovima i periodičnim publikacijama, a kasnije su preštampavana u knjige. Otud tematiku Matavuljeva crnogorskoga prostorno-tematskog kruga čine dvije zbirke pripovjedaka: *Iz Crne Gore i Primorja,* knjiga prva, u izdanju Srpske knjižare i štamparije braće M. Popovića u Novom Sadu, 1888, i *Iz Crne* Gore *i Primorja,* knjiga druga, izdao Miloš Dragić na Cetinju, 1889.

[202] Stanko Korać, *Književno djelo Sime Matavulja*, 16.

kuliše spontanom i transformacionom stvaralačkom tenzijom, a samim tim da ona donekle preraste lokalne, ambijentalne, zavičajne osobine i izvore, nanose, uticaje i mane, da postane tipološko obilježje osobenog umjetničkog, crnogorskog izražavanja narodnog života i duha. Značajnu ulogu u tome uobličavanju književnoga izraza odigralo je kod Matavulja poznavanje crnogorskoga idioma i crnogorskoga narodnog života, leksičko bogatstvo crnogorskoga jezika i dobro poznavanje savremene evropske, a prije svega francuske i talijanske književnosti. Prema tome, ono što se kod njega taložilo i sublimiralo u crnogorskome miljeu i sredini, kao neka vrsta kolektivnoga iskustva, bez obzira na njegov bogati arsenal autentičnoga narodnog (crnogorskog) leksičkog izražajnog medijuma, ostalo bi na nivou blijedoga folklornog i tendencioznoga pukog umotvorstva, manje pročišćeno i još manje stvaralački osmišljeno da mu Matavulj nije, kao pravi umjetnik pisane riječi, udahnuo stvaralački *credo*, povezujući ga, naravno, sa savremenim književnim stvaralaštvom, u susretu i prožimanju drugih nacionalnih i u kontekstu evropskih literatura, dajući mu na taj način nov književni oblik, novo literarno oblikovanje i univerzalno interkulturalno i svevremensko značenje. Upravo su po takvom stvaralačkom prosedeu tvorevine Sima Matavulja nastale u Crnoj Gori, značajne i najbliže u stvaralačkom postupku i crnogorskom jeziku – prozi Stefana M. Ljubiše.[203] To su istovremeno glavni pripovjedači druge polovine XIX vijeka, sve do pojave savremene međuratne crnogorske proze. Oni su, zapravo, i tematsko-motivskim, a mnogo više jezičko-stilskim svijetom uticali da se u Crnoj Gori konstituiše narativna crnogorska književnost u postnjegoševskome periodu, da se potisne i prevlada model epskoga stihovanog narativnog deseterca i osmerca, koji je u njoj nekoliko vjekova bio glavni literarni izraz.

Uticaj izvanjaca na crnogorski jezik

Na ovome mjestu potrebno je bar u kratkim crtama prozboriti i o modelu crnogorskoga jezika izvanjaca i inozemaca. Upravo su romantičari jezik proglasili najvažnijim agensom naroda i domovine. Njemački estetičari Vilhelm Humbolt i Johan Gotfrid Herder (1744–1803) nazivaju jezik stvaralaca „samoizražavajućijem čuvstvom naroda“. Citiraćemo i pjesnika romantizma, hrvatskoga ilirizma/preporoda, Petra

[203] Viđeti: Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982.

Preradovića, u čijoj se pjesmi „Rodu o jeziku“ vidi uticaj Humboltovih premisa – da je prava domovina i zavičaj svakoga čovjeka u njegovu jeziku. Preradović kaže: „Po njemu (jeziku – M. N.) te svijet poznaje živa, / U njemu sve si blago slaviš, / Što ti osta od starine / Nema ljepše ni baštine / potomstvu si da ostaviš“.[204] A savremeni crnogorski pjesnik Branko Banjević u pjesmi „Jezik, narod i pjesma“ ponajdublje dotiče iskon jezika i naroda: „Svaki narod bez jezika – / nema sebe ni svog lika“.[205]

Dakle, kulturni identitet jezika korespondira s pojmom naroda i domovine kao istorijskim, kulturnim, društvenim i duhovnim prostorom u kojemu crnogorski narod živi i duhovno stvara. Polazeći od iskustvenoga i teorijskoga saznanja o jeziku, postavlja se pitanje: Je li jezik izvanjaca koji je, usput rečeno, transponovan u svim crnogorskim školama, u nastavnim planovima i programima, školskim bukvarima, udžbenicima i uvezenoj literaturi za potrebe crnogorskih škola, zaista bio autohtoni, izvorni, nacionalni (narodni) jezik crnogorskoga naroda, crnogorskog čovjeka i crnogorske kulture?

I površnija analiza toga jezika iz vremena najveće dominacije izvanjaca i inozemaca u Crnoj Gori svakako pokazuje da nije!

Pojam kulturnoga identiteta korespondira, kao što smo više puta naznačili u knjizi *Ogledi/studije/susreti*,[206] s pojmom zavičajnoga, maternjeg jezika. Budući da su prvi učitelji crnogorskih škola upravo bili pretežno Srbi: Petar Ćirković, Lazar Vlahović, Milorad Medaković, Simo Milutinović, Đorđe Srdić, Đorđe Josipović, arhimandrit Nikanor, Antonije Macura, Stevan Petranović, Nikola Musulin, Nićifor Dučić, Mihailo Mršić, Božo Novaković, Đuro Popović, Špiro Kovačević, Milan Kostić, Gavro Pešić, Simo Matavulj, Stevo Čuturilo, Jovo Ljepava, Jovan Pavlović, Đuro Popović, Simo Popović i mnogi drugi – dakle, ljudi drugoga jezičkog i uopšte kulturnoga identiteta, crnogorska se mladež već u najranijem dobu, pa preko više decenija, neminovno nasilno odvajala, putem predmetnih sadržaja, udžbenika, školske literature, govorne riječi i sl., od crnogorske jezičke zajednice; odvajala se od

[204] Petar Preradović, „Rodu o jeziku“, *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knj. 30, Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1965, 278.

[205] Branko Banjević, *Balšine pjesme*, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1998, 8.

[206] Milorad Nikčević, *Ogledi/Studije/Susreti. Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004.

maternjega crnogorskog jezika. Gledano kulturološki, sociolingvistički i civilizacijski, maternji crnogorski jezik učenika (buduće crnogorske inteligencije!) takvom je dvosmjernom komunikacijom dospijevao u konfrontaciju s jezikom učitelja s jedne strane, i jezikom crnogorske društvene sredine, to jest s jezikom javne komunikacije crnogorskoga miljea, s druge strane. Toga je bio svjestan istoričar Dragoje Živković kad je utvrdio: „Angažman izvanjaca u Crnoj Gori imao je dva vida – svoju lošu i dobru stranu. Dobro je u tome što su to bili istaknuti kulturni poslenici, javni i naučni radnici, koji su podsticali razvoj i dali svoj doprinos (...) opštem kulturnom napretku Crne Gore (...). A negativnosti su uglavnom u tome što je crnogorska izvorna kulturna tradicija, koju su usmjeravali i osmišljavali (izvanjci), znatno gubila od svoje autentičnosti, od istorijske izvornosti, što je zapravo ta izvornost (kroz pisanu riječ, pozorišni žargon, usmenu nastavu izvanjaca u školama, udžbeničku literaturu i druge oblike iskazivanja) bila podložna transformaciji, što je odvajana od vlastitog tla, lišavana sopstvenog izraza“.[207]

Naravno da je u takvome suženom komunikacijskom prostoru, u ambijentu „posvađanoga“ roditeljskog doma, zavičaja i domovine, maternja riječ crnogorske đece, mladeži i buduće crnogorske inteligencije, ostajala izvan kulturnoga i socijalnoga konteksta – „obrazovanjem i vaspitanjem“ srpskih učitelja izvanjaca – pa je time, u drugoj polovini XIX i u prvim decenijama XX vijeka, znatno usporen prirodni razvoj crnogorskoga jezika; mijenjao se maternji crnogorski jezik u školi, pretvarajući se u surogat srpskoga jezika. Interesantno je i da se upravo jezik crnogorskih učitelja-izvanjaca, pod uticajem Vukovih reformskih tendencija, izdizao na nivo književne (a i standardne!) norme u Crnoj Gori. Tako je maternji crnogorski jezik učenika negiran ili je proglašavan inferiornim – „jezikom zavičaja, pokrajinskim, provincijalnim, dijalektalnim i arhaičnim“. Apsurdno i bez zdrave logike crnogorskim je učenicima, mladeži i crnogorskome čovjeku uopšte, usađivano da govore „primitivnim i provincijalnim jezikom“ – jezikom koga se treba duboko stiđeti, a u čemu su, zapravo, ostali korijeni kompleksa i današnjih obrazovanih crnogorskih učenih generacija da zbore „arhaiziranim“ crnogorskim jezikom. Tako se pod uticajem importovanoga srpskoga jezika, srpske leksike, srpske ofanzivne lektire i kulture uopšte, svakodnevnoga nastavnog sadržaja i zvaničnoga „jezika crnogorske

[207] Dr Dragoje Živković, „Dug put do osnivanja Kulturološkog fakulteta na Cetinju“, u knjizi *Kulturno nasljeđe,* Kulturološki fakultet, Cetinje, 1985, 28.

škole“, udžbenika, bukvara, a i brojnih drugih knjiga iz srpske istorije i srpskoga jezika (koje su intenzivno pristizale iz Srbije i Vojvodine ili su se štampale na samome Cetinju) – jezik javne komunikacije, tj. jezik crnogorskoga doma i domovine, postepeno gubio, snažno se potirao ili je nestajao njegov izvorni lik. Izvanjci, kao učitelji nacionalnoga maternjeg (srpskog) jezika, kroz sadržaje predavanja, putem udžbenika koje štampaju kao jedini autori, unosili su leksičke, fonetske, morfološke, sintaksičke osobine srpskoga ekavskog jezika – jezika njihove javne i duhovne komunikacije. O svemu tome Jakov Sabljić kaže: „Razvidno je također da briga nad budućim, katastrofalnim i nimalo nerealnim posljedicama jezične nehigijene u običnih Crnogoraca nesumnjivo ostavlja gorak okus duše te ujedno i nadu u moguće pravodobno osvješćenje. Težnja za vraćanjem raspuštene jezične bujice u njezino odgovarajuće korito tim je veća ako se u obzir uzme nekoliko poražavajućih, trenutačno postojećih sociolingvističkih situacija. Tragom autorova zastupanja obitelji kao temeljne društvene jednice u službi očuvanja crnogorskoga jezika, prva situacija koju karakterizira polagano ali sigurno nametanje dominantnosti srpskoga jezika, usporediva je dugogodišnjem navikavanju pojedinca nekakvoj stranoj obitelji o kojoj postaje rutinski ovisan; druga jezična situacija sadržana u nebrizi za vlastiti književni (zavičajni, domovinski, maternji) jezik iziskuje usporedivost s golemom zastupljenošću onoga zaključivanja koje postojanje vlastite obitelji ležerno uzima u obzir kao nešto što se podrazumijeva bez neke svijesti o nuždi svakodnevne njege i pažnje; te, napokon, treća i za crnogorskoga govornika najteža situacija – shizofrena rascijepljenost između govora kuće ili zavičajnoga jezika s jedne strane i s druge strane službenoga srpskoga jezika kojim su pisani srednjoškolski i visokoškolski udžbenici, znanstvena i stručna literatura (a to je opet, slikovito rečeno, usporedivo životnoj zajednici djeteta s posvađanim biološkim roditeljem i maćehom ili očuhom).“[208]

Detaljnija istraživanja koja smo proveli,[209] potvrđuju sva tri spomenuta procesa koja se povezuju uz maternji crnogorski jezik u škola-

[208] Jakov Sabljić, „O crnogorskim jezičnim stranputicama”, u: *Dnevnik čitanja jednog intelektualca (Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića)*, Zagreb – Osijek, 2006, 150–151.

[209] Milorad Nikčević, *Ogledi/Studije/Susreti* (Apologetika crnogorskoga jezika), Osijek, 2004.

ma i udžbenicima u drugoj polovim XIX i u osvitu XX vijeka.[210] I da zaključimo: Potiskivanje, mijenjanje, nestajanje, zaboravljanje i iščezavanje crnogorske leksike i drugih crnogorskih jezičkih specifičnosti – bio je stalni proces koji se provodio smišljeno, organizovano i ne samo u školi, već i u cijeloj Crnoj Gori, osobito putem importovanoga crnogorskoga „srpstva", preko izvanjaca, školskih udžbenika, bukvara i druge osnovne importovane literature, ali i putem drugih književnih, kulturnih i naučnih sadržaja.[211]

[210] Milorad Nikčević, „Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1914)", u zborniku radova sa Međunarodnog naučnog skupa *Jezici kao kulturni identiteti*, PEN Centar, Podgorica, 1997.

[211] O tome opširnije viđeti: Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana", u knjizi *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, 171–201.

GLAVA DRUGA
POEZIJA DRUGE POLOVINE XIX I POČETKA XX VIJEKA

UVOD

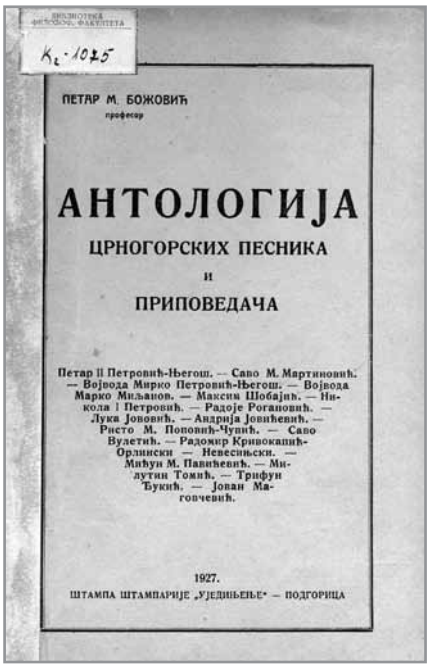

Pojava Petra II Petrovića Njegoša u crnogorskoj književnosti u prvoj polovini XIX vijeka nije značajna samo po tome što se slučajno poklapa s početkom novoga i neobično interesantnoga književnog razdoblja u našem stvaralaštvu, poznatoga pod imenom predromantizam i romantizam, već prije svega zato što je Njegoš predstavljao od samoga početka karakterističnu, snažnu i zaokruženu umjetničku personalnost. Gotovo je teško odrediti je li se to Njegoš pojavio baš u najpogodnije vrijeme koje je od njega, kao izuzetne i snažne poetske ličnosti, stvorilo vrhunskoga pisca i državnika, izbacilo ga na površinu, ili se on sâm kao stvaralac nametnuo tome burnom istorijskom vremenu, dao mu specifični pečat, pjesnički univerzalni ram i postao tumač i nosilac novih umjetničkih tendencija koje su značile početak direktnoga povezivanja crnogorske književnosti s procesima evropske kulture. Njegoš je za kratko vrijeme prešao „ubrzanim razvitkom književnosti" sve etape opštega književnog razvoja koje su prethodile trenutku kad se crnogorska književnost uključuje u svjetsku.[1] No, bez obzira na takav razvoj, on nikad nije kidao vezu s crnogorskom književnom tradicijom i narodnom poezijom. „Ona je rodno tle njegovog genija, izvor njegove antejske snage. Iz nje je crpio građu i u svom najvećem delu *Gorski vijenac* (1847). Njegošev stvaralački razvitak sa stanovišta odnosa prema

[1] Г. Д. Гачов, *Ускоренное развитие литературы*, Москва, 1964.

narodnoj poeziji možemo označiti kao put od narodne pesme kao forme izraza do narodne pesme kao riznice tema i motiva i umetničkih sredstava za izgrađivanje samostalnih pesničkih tvorevina.“[2]

Njegovi poetski sljedbenici u drugoj polovini XIX vijeka pa sve do kraja toga stoljeća, a i kasnije, do 1918. godine nijesu, nažalost, pošli putevima refleksivne, misaone, opšteljudske i intuitivne poetike, već su uveliko ostali zarobljenici mita crnogorske tradicije, usmene književnosti epskih narodnih pjesama i pjesama „na narodnu“, tvorevina koje je, i prije i poslije njega, ponajviše njegovala dinastija Petrovića u cijelome trajanju crnogorske državnosti. Takva poezija bila je i ostala, s onom koja je prikupljana iz usmenoga narodnog areala, osnovni literarni žanr knjaza/kralja Nikole I i njegovih savremenika. Ona se prethodno snažno produkovala u ondašnjim periodičnim i serijskim publikacijama u XIX vijeku, pa i u osvitu XX stoljeća. U stvari, ona je predstavljala „sponu između književnih publikacija koje pokazuju, pored ostalog, i njegovu u osnovi jedinstvenu idejno-estetsku umjetnost. Ona se javlja ne samo kao nit koja povezuje časopisnu periodiku u toku cijeloga razdoblja, već i kao nedjeljivi dio ukupne umjetničke pjesničke riječi u Crnoj Gori – poezije objavljene u posebnim izdanjima i u političkim listovima“.[3] I po brojnosti pjesnika i po širini i zamahu književne produkcije, poezija je u tome razdoblju bila kvantitativno veoma bogata. Stiče se utisak da su gotovo svi školovani i pismeni ljudi u klasičnoj Crnoj Gori nastojali da se izraze različitim poetskim formama, epskim deseteračkim pjesma-

[2] Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969, 28.

[3] Radivoje Šuković, „Umjetnička poezija u književnim publikacijama“, u: *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914). Književnoistorijska monografija*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 263.

ma, pjesmama „na narodnu“ te drugim sadržajima i oblicima poetskoga osmeračkog izraza kako bi saopštili programska i ideološka opredjeljenja; kako bi opjevali prigodne, pretežno dvorske trenutke, ali i vrijeme stalnih borbi; kako bi ostavili spomene dobra i zla, ocrtali crnogorske junake, njihove borbene podvige i viteška pregnuća. I u pjesmama „na narodnu“ ponekad su nastojali izraziti sebe, bujne romantične emocije, preokupacije, poglede i zgode, polete, ushićenja i zanose prema slobodi, a osobito pohvale slovenstvu, koje je sve više dobijalo konture osmišljenih ideoloških i poetskih planova, koncepcija i programa. Takav poetski senzibilitet osobito postoji 60-ih i 70-ih godina XIX vijeka, pa je od svih književnih vrsta ponajviše njegovana lirska i lirsko-epska pjesma, a tu i tamo su stvarane klasične deseteračke pjesme i one poetske vrste iz Njegoševa ranog perioda. Tek pod kraj XIX vijeka u periodičnim publikacijama i u posebnim izdanjima javljaju se stihovane epske strukture u kojima se opjevava prošlost Crne Gore, njezina istorijska perspektiva koju stvaraoci pretaču u posebno „epsko ruho“, u epske pjesme, razvučene epove i narativne spjevove, te ponekad u specifične stihovane drame – dakle, u reprezentativne pjesničke žanrove koji su izražavali osnovno poetsko raspoloženje crnogorske sredine onoga vremena. Stoga cjelokupnu lirsku produkciju crnogorske poezije u XIX i XX vijeku možemo tematski razvrstati u nekoliko poetsko-tematskih ciklusa.

Prvi poetski ciklus najopsežniji je i obuhvata prigodnu tematiku. Takva je lirska produkcija objavljivana pretežno u periodičnim publikacijama, a samo su pojedini stvaraoci uspjeli pripremiti i izdati zasebna uknjižena izdanja poezije. Već 70-ih godina XIX stoljeća pojavilo se na Cetinju nekoliko zbirki rodoljubivih pjesama. Prva je zbirka Rista Milića pod naslovom *Serbobranke* (1870), a 1889. godine izvanjac Simo Matavulj sakupio je i objavio kao posebni izbor lirsko pjesništvo knjaza Nikole I Petrovića.[4] Iste godine i pjesnik Đuro T. Perović objavljuje na Cetinju zbirku poezije pod nazivom *Hercegovka*. Godine 1894. objavljena je i zbirka didaktične, prigodne i primijenjene poezije knjaza Nikole, pod naslovom *Nova kola*, a te godine pojavilo se i njegovo drugo izdanje *Skupljenih pjesama*. Svega dvije godine nakon toga javiće se i intimnom poezijom nikšićki pjesnik Novica Nikolić sa zbirkom *Uzdisaji* (1896). Tako je lirska poezija prigodnoga i rodoljubivoga karaktera u Crnoj Gori sve do kraja 80-ih godina XIX vijeka bila dominantna

[4] *Pjesme Knjaza Nikole*. Sakupio Simo Matavulj. Na Cetinju. U Državnoj štampariji 1889, 91 str. + 5 strana „Primjedbe“.

poetska vrsta, dok su socijalne, ljubavne, misaone, humorističke, satirične pjesme, kao i poezija za đecu, bile sporadične i veoma usamljene. Prema obimu, prvo mjesto u periodici i u zasebnim zbirkama zauzimale su prigodne i patriotske lirske pjesme, a iza njih usputno se afirmisala intimna lirska poezija: elegija i tek nekoliko usamljenih ljubavnih pjesama. Prema širokome arsenalu svoga motivskoga, jezičkog i formalnog izraza, cijelo to pjesništvo pripadalo je stilskoj formaciji predromantizma i romantizma, a samo su usamljeni primjeri bili vezani za pjesnički realizam i novije poetske sfere i tendencije.

Prigodno pjesništvo poniklo je u krilu cetinjske književne škole, poetskoj klimi koju su diktirali knjaz/kralj Nikola i cijela dvorska svita oko njega. Ono je i sadržajem usmjereno pretežno na cetinjski Dvor, na kultivisanje dvorske svite. Sadržajem, tematikom i motivikom ta je poezija vezana za sve prigodne i svečane trenutke dinastije Petrovića. Žanrovski, to su stihovane prigodnice objavljivane u periodičnim publikacijama, a zatim preštampavane u zasebne zbirke poezije kako bi i tim putem što jače prodrle do širokih narodnih masa. Pjevalo se u slavu „imendana i rođendana Nikole I Petrovića, jubilarnim godišnjicama njegove vladavine, godišnjicama bračnog života knjaževskog bračnog para, rođendanima knjaževih sinova i kćeri, vjeridbama i vjenčanjima crnogorskih princeza, rođendanima i značajnim godišnjicama crnogorskog prestolonasljednika Danila, zatim svečanim danima, blagdanima na crnogorskom dvoru“[5] i slično. I sami naslovi takvih pjesama zbore o kakvoj je poeziji i tematici riječ. Uza sve te poetski pompezno udešene prigodne i intimne ushite, prigodno-pohvalne emocije, stihovane tirade i tugovanke, prigodnice su pratile i svakodnevna zbivanja, radosti, ali i „tužne dnevi“ koje su potresale iznenadne smrti Knjaževe uže porodice i ličnosti koje su bile bliske Dvoru. Nerijetko su se javljale pjesme istoga sadržaja koje su bile usmjerene na ličnosti iz kulturnoga i političkog života crnogorske prijestonice i širega crnogorskog miljea. Bili su to najčešće stihovi stvaralaca što su za cijeloga svog stvaralačkog puta ostali na marginama tekućega ideološkog stvaralaštva, upravo onih pjesnika kojima je poezija bila samo romantični mladalački krik, uvod u kasnija mnogo bolja ostvarenja i iz drugih žanrovskih oblika (Stefan Perović Cuca, knjaz/kralj Nikola, Jovan Sundečić, Marko Miljanov, Borislav Sl. Minić i drugi); ili pak pjesništvo onih upornih stvaralaca koji su u svome dugom životu i aktivnome pisanju ostajali do kraja na

[5] Radivoje Šuković, isto, 265.

literarnim pozicijama s kojih su i krenuli: kao neumorni propagatori ideologije slovenstva ili nekih drugih političkih i ideoloških opcija.

Udaljivši se tematski od usmene narodne pjesme, oživljavajući moralno-prigodnu atmosferu, unoseći u pjesme osmerce i standardnu epitetoniku, mršavu refleksiju i metaforiku, pjesnici su se očitovali kao stvaraoci stila i izraza tzv. objektivne lirike. Dakle, vratili su se tematici koju je njegovao Njegoš u ranoj razvojnoj i drugoj stvaralačkoj fazi i neki srpski i ruski pjesnici neoklasicističke i prosvjetiteljske orijentacije. Udaljivši se na planu jezika i stila od epske narodne pjesme, oni su sve više naglašenom tematikom ponirali u didaktiku, retoriku i razgovornu intonaciju. Te su tvorevine po estetskoj vrijednosti veoma slabe, ponekad i beznačajne. One se ne nameću ni estetskim učinkom, ni funkcionalnim sredstvima pjesničkoga jezika, već samo motivski i tematski raznovrsnim repertoarom. Glavni cilj takvih pjesnika bio je isti kao kod Njegoša kad je pjevao „Odu Knjazu Aleksandru Nikolajeviću Galicinu" i drugim vladarima i dostojanstvenicima[6] – dakle, da se privuče pažnja knjaza/kralja Nikole i njegovih uglednika. Crnogorski pjesnici 60-ih godina XIX vijeka, u uveliko izmijenjenim okolnostima od onih u kojima je svojevremeno Njegoš kao „pustinjak cetinjski" pjevao ode u slavu visokih evropskih ličnosti političkoga i kulturnoga života, u pjesništvu ove vrste ostajali su u uskim okvirima svakodnevne zbilje, vezivali ih za dvorski život, pa je pjesništvo i u „tom smislu ostalo nepromijenjeno pola vijeka kasnije".[7]

Reprezentativni predstavnik takve poezije bio je Jovan Sundečić. On je uredničkom politikom u *Orliću* i *Crnogorki* pjevao i kultivisao ponajviše naznačenu prigodnu poeziju. Bio je Knjažev sekretar, pa je u prigodno pjesništvo nastojao pretočiti sva zbivanja i događaje oko crnogorskoga Dvora. Uz to, on je ideološki oblikovao i pjesništvo i književnu periodiku i čitalaštvo, odgajao ga onako kako je diktiralo vrijeme, a u tome mu se pridružuje i knjaz/kralj Nikola. Iako se prvim stihovima javio veoma rano, Sundečić je neumorno pisao tradicionalističke stihove gotovo sve do smrti (1900). Ipak, po idejnosti i sadržajnom tkivu svoje poezije, ostao je tipični zakašnjeli klasicista i romantičar kojega je prevladalo vrijeme i sve do kraja XIX vijeka uporni pjesnik, pišući pretežno prigodnu, rodoljubivu i ljubavnu poeziju, a ponekad i intimnu

[6] Dr Vojislav Nikčević, *Mladi Njegoš. Pjesnikovi putevi ka sintezi*, Obod, Cetinje, 1978, 391.

[7] Radivoje Šuković, isto, 265.

liriku. U dugogodišnjem pjesnikovanju nije ni motivima ni formom otišao dalje od uzorā – Njegoša iz rane stvaralačke faze, pjesnika srpskoga klasicizma Lukijana Mušickog i nekih srpskih i ruskih pjesnika te knjaza/kralja Nikole. Dovoljno je navesti samo dvije njegove pjesme kako bi se već po naslovima ošetila Sundečićeva idejna orijentacija: „Prilikom presrećnog rođenja knježevne Zorke Petrović Njegoš, prvorodne kćeri knjaza Nikole i knjeginje Milene"; „O svečanom krštenju knježevne Marije Petrović Njegoš na Cetinju dne 17. marta 1869 g.". Ove pjesme, kao i sve druge Sundečićeve tvorevine u *Orliću* i drugim periodičnim publikacijama, bile su „neka vrsta hvalospjeva i žalopojki u stihovima, pisanih u duhu i stilu ondašnjih crnogorskih zdravica, napojnica ili pak tužbalica".[8] Prigodničarstvo je u Crnoj Gori ostalo kao najistaknutiji pjesnički manir i trajalo je znatno duže nego kod kontaktnih naroda. Ostalo je kao dominantna poetska vrsta sve do početka XX vijeka, kad će ga potisnuti urednici *Književnoga lista* i osobito školovani urednici i senzibilniji stvaraoci modernoga časopisa *Dan*.

Slične pjesme po romantičarskoj tematici i tonu pisao je u tome periodu i knjaz/kralj Nikola te gotovo svi drugi pjesnici, saradnici cetinjskih časopisa. Od tih saradnika treba posebno istaći Živka Dragovića, koji piše pjesmu „Pozdrav njegovom visočanstvu knjazu našljedniku prilikom smrtnog prelaska u novi dvor" u *Luči*, 1895. godine, i srpskoga romantičarskog pjesnika Laza Kostića, koji se javio pjesmom „Njegovom carskom visočanstvu Stani Nikolajevnoj, vojvodkinji lajhtenberškoj, knjeginji romanovskoj u spomenicu" u *Novoj Zeti*, 1891, kojom je odstupio od ustaljenih pjesničkih rekvizita, te prožeo tvorevinu poetskim vizijama o snazi suprotnosti: kontrastom vjeridbe i vjenčanja Knjaževe šćeri s ruskim plemićem. U njoj se srio „srećan spoj sjevera i juga, sokola sa sjevernih gora i sunčane južnjačke odive".[9] Uz ovu pjesmu možemo pribrojiti i Kostićevu „Tužbalicu Crnogorku prilikom smrti njene svjetlosti knjaginjice Marije" u *Crnogorki* za 1885. godinu. Sadržajem, tonom i dikcijom naše tužbalice on je ovđe isticao moralne vrline i ljepote đevojačke: „E ti para neimaše / Oh, od boga! / Tvoga oka i pogleda / Naš uglede".

Drugi poetsko-tematski ciklus ovoga vremena čine epske junačke pjesme nastale u predasima bitaka ili neposredno poslije njih. One nastaju pod presijom ratnih zbivanja i uzavrelih emocija, ali ovoga puta u

[8] Isto, 266.

[9] Isto, 269.

duhu narodnoga pjesništva. U njima je prevlast stihotvorstva po obrascima guslarskoga deseterca i osmerca. Ujedno je takvo pjesništvo bilo usmjereno tendencijom i ciljem na širenje istine: svjedočilo je o pojedinim događajima, pobjedama i istorijskim trenucima i zbivanjima. Takav je epski spjev vojvode Mirka Petrovića Njegoša *Junački spomenik*, koji je ovaj politički strateg i poetski bard objavio na Cetinju 1895. godine. Ovome ciklusu pripadaju i lirske pjesme motivisane istim trenucima. Iz njih se probija duh borbenoga raspoloženja, nepobjedive i nepokorene Crne Gore. Po ugledu na „zmajovanke", pjesme snažnoga iskrenog ošećanja i novoga poetskog izraza, pjevao je i knjaz/kralj Nikola o Grahovskoj bici u epskome desetercu „Boj na Grahovcu 1858. godine", tvorevini koju je objavio u novosadskoj *Danici* (1863). Pjesma je „tipičan primjer versifikacije hronike o jednom događaju u kojoj se nadahnuto emocionalno i poetski toplo iskazuje vizija bitke, u trenutku kad se njen hod prenosi u srce mladog pjesnika".[10]

Početkom 90-ih godina u crnogorskom se pjesništvu stidljivo mijenja ne samo tematika, već i poetski izraz, forma i struktura pjesme. U taj treći poetsko-tematski ciklus naše poezije ubrajaju se novi sastavi u formi poema, drama u stihu i onih mikro- i makrostruktura koje se označavaju kao jednostavni oblici, poput legendi, patriotskih pokličnica i zvaničnih pohvalnica. U formi usmene pjesme probijaju se neki novi disonantni tonovi, a mijenja se i motivika u koju se sve više unosi funkcionalnija refleksija i pokušava se odgovoriti na pitanje koji je smisao poezije. Ti su tonovi, izgleda, nastali pod uticajem modernih poetskih strujanja srpskoga i ruskoga pjesništva, prije svega Vojislava Ilića i veoma omiljenoga ruskog pjesnika Nadsona. To su, u stvari, prvi proplamsaji i začeci moderne, te nagovještaji parnasovske, impresionističke i simbolističke poetike. Stoga nije čudno da se u to vrijeme u crnogorskoj periodici probijaju pjesnici mostarskoga književnog kruga koji su u pjesmama vatreno zagovarali „srpstvo i misiju Crne Gore na Balkanu. Upravo su se oni u najvažnijem dijelu svoga pjesništva nalazili u procesu traganja za smislom poezije, iskazujući te svoje dileme i nevjerice u cetinjskoj Luči".[11] Refleksi takvih poetskih ošećaja dolazili su prije svega iz kruga pjesnika koji su bili saradnici sarajevske *Nade*, ponajprije Alekse Šantića, koji je u pjesmama „Pjesniku" i „Zarobljeni pjesnik" (objavljene u *Luči*) zagovarao dalekosežnu i avangardnu, mo-

[10] Isto.

[11] Isto, 273.

dernističku misao da je pjesnik „mesija i prorok“, a pjesma stanje duha i poetska ekstaza stvaraoca. Upravo u to vrijeme cetinjska *Luča* sve više objavljuje retoričke i programske stihove Vojislava Ilića i crnogorskoga pjesnika Novice Nikolića, koji pod uplivom Ilićevih stihova piše perifrastičnu pjesmu „Na umrlom polju uvenula trava“.

Da to nijesu usamljeni slučajevi nove modernističke poetike, domalo će posvjedočiti i drugi crnogorski pjesnici: Simo Šobajić, Nikola St. Ljubiša i Radomir Krivokapić Orlinski. Nikola St. Ljubiša upravo tada prevodi i ruske moderniste, osobito ruske pripovjedače i pjesnika Nadsona, koji je izražavao rezignirane, sumorne, jesenske teme, teme smrti i rastanka sa životom. To su, u stvari, bili pjesnici koji su u crnogorskoj književnosti krajem XIX i u osvitu XX vijeka stidljivo utirali modernističke pravce, a predstavnike su našli u misaonim tvorevinama Filipa Kovačevića, Trifuna Đukića, Čedomira Pavića (Nestora Žučnog) i drugih. Tek s pojavom časopisa *Dan*, pred balkanske ratove, isti ton crnogorske modernističke poezije nastaviće se u misaonim, pejzažnim i senzibilnim pjesmama Dušana S. Đukića, Nikole Škerovića, Pera Šoća i Milorada Petrovića. Upravo će toj novoj generaciji uspjeti da donekle uhvati korak s modernom: bliskim dodirima i strujanjima naših pjesnika s evropskim impresionizmom i simbolizmom. Razdoblje realizma, koje u crnogorskoj književnosti traje veoma kratko, dalo je samo skromna poetska dostignuća jer je ta stilska formacija bila mnogo više okrenuta narodnjaštvu i pripovjednoj folklornoj prozi. Svi ti tokovi i pojave biće dodatno osvijetljeni u panoramskome pregledu crnogorskih pjesnika druge polovine XIX i u prvim decenijama XX vijeka.

PJESNIŠTVO EPSKOGA NARODNOG RUHA

U dijahroniji crnogorske književnosti ne mogu se zaobići ni oni stvaraoci koji su čvrsto ostali ukorijenjeni u usmenu epsku tradiciju u postnjegoševskome razdoblju. Njihovo pjesništvo, kao i kulturno i političko djelovanje, može poslužiti samo kao model za uočavanje polivalentnosti i višeslojnosti književnoga razvoja u nacionalnoj crnogorskoj književnosti, i to na dva nivoa: u okviru pojedinačne, izdvojene matične tradicije i u njihovu sučeljavanju s ostalim nacionalnim i evropskim književnim pojavama toga vremena. U crnogorskoj književnosti, to jest njezinu sinhronijskome razvoju, pojava takvih pisaca značajna je samo po tome što svjedoči o neujednačenome stupnju razvoja unutar crnogorske literature u drugoj polovini XIX i u prvim decenijama XX vijeka. Do sada su takve književne pojave najčešće prećutkivane; prelazilo se preko njih kao preko nečega što treba potisnuti, „sakriti", te je književnoistorijski mozaik našega poznavanja vlastite književnosti i kulturne istorije i za mnoge današnje književne znalce ostao s mnogo bijelih mjesta, neispunjen i prekriven velom zaborava. Neke od njih prvi su put sintetički obradili, u opštim naznakama i književnoistorijskim obrisima, Petar M. Božović,[12] Radoslav Rotković[13] i Branko Banjević.[14] U tekstovima tih autora prvi je put odmjereno i koncizno u znatnoj mjeri kritički valorizovano i pjesništvo te epohe.

Savo M. Martinović (1808–1896)

Savo Martinović nije bio sistematski školovan, ali je bio čovjek velikoga životnog iskustva koje je sticao u blizini Petra II Petrovića

[12] Petar M. Božović, *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovjedača*, Štamparija Ujedinjenje, Podgorica, 1927.

[13] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979.

[14] *Pleme za oblakom* (*Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*), izbor, predgovor i pogovor Branko Banjević, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973.

Njegoša jer je pripadao njegovoj gvardiji, a u vrijeme knjaza Danila bio je starješina njegove garde. Zbog nemilosti knjaza Nikole I Petrovića otputovao je u Austriju, potom je boravio i u Zadru i Zagrebu. Posljednje dane proživio je u Podgorici. Iako nesistematski školovan, Martinović je bio marljivi skupljač narodne usmene poezije. Iza njega je ostalo više od četrdeset pjesama koje su uvrštene u IX knjigu Vukovih *Srpskih narodnih pjesama* 1902. godine. Premda su te pjesme po strukturi i sadržaju epske tvorevine, one su dijelom impersonalne i ispjevane u duhu i tonalitetu narodnih pjesama. Vuk Stefanović Karadžić smatrao je S. Martinovića marljivim sakupljačem i pomagačem „iz južnih krajeva". Najviše je pjevao o novijim crnogorskim ratovanjima s Turcima, te u tim pjesmama ima mnogo više prepričane istorije, fakata i detalja nego prave poezije. Epskom naracijom i jezikom ističe se pjesma „Pogibija Bega Mušovića", koju je i Petar M. Božović uvrstio u *Antologiju* kao uspjeliji epski poetski sastav.[15]

Mirko Petrović (1820–1867)

Po poetskoj vokaciji i ukupnome stvaralačkom učinku u crnogorskoj književnosti, Mirko Petrović i nije bio pravi pjesnik. On je bio više vodeći politički i društveni čelnik iz znamenite dinastije Petrovića. Bio je brat knjaza Danila, a otac Nikole I Petrovića Njegoša, kasnijega knjaza i kralja Crne Gore i svestranoga književnika. Nosio je laskavu titulu zetskoga vojvode i bio glavni vojni strateg u crnogorskim oslobodilačkim okršajima od 1852. do 1863. godišta. Zvali su ga laskavo i veliki vojvoda, jer je uz svoga brata bio glavni vojni pregalac svih bitaka i pobjeda u znamenitim istorijskim prekretnicama i događajima u Crnoj Gori, naročito na Grahovu 1858. S knjazom Danilom bio je ideolog, strateg, sudionik i izvršitelj i u ratovima 1877–1888. godine.

Stekao je afirmaciju kao narodni pjesnik, ali ne pjesnik anonimus već daroviti pjesnički stvaralac tipa narodnih pjesnika-pjevača: Starca Milije, Filipa Višnjića, Starca Raška, Tešana (Gavrilovića) Podrugovića i Stojana Lomovića, koji potiču s istoga dinarskog areala Crne Gore. Iz njihovih pjesama „izbija talent za dramsku kompoziciju i psihološko modeliranje likova", pa je Starca Miliju Vladan Nedić upravo zbog

[15] Petar M. Božović, isto.

toga nazvao „pjesnikom tragične ljudske usamljenosti“.[16] Oni pripadaju pjesnicima „usamljenih istorijskih predjela u kojima porodične (istorijske – M. N.) drame dobijaju neobične psihološke razmjere“.[17] Na tragu toga i takvoga usmenoga pjesništva i Mirko Petrović sačinio je zbirku pjesama *Junački spomenik* 1864. godine. Uklopljen u sivilo tadašnjega epskog guslarskoga deseterca, na početku 60-ih godina XIX vijeka, Mirko Petrović je iznenadio ciklusom od šesnaest pjesničkih cjelina. To su pjesme o ratovanju Crnogoraca i Turaka počevši od 1852. godine. One su najčešće u epsko-lirskome i donekle refleksivnom opisu fiksirale detalje crnogorskih bojeva i junaka, preplićući istorijske sudbine tih ljudi sa slikama crnogorskoga podneblja. Po ugledu na Njegoševu ranu poeziju i poetiku usmene epske pjesme, Mirko Petrović ređa asocijativne nizove ratnika ističući njihove podvige i moralna pregnuća. On se deklamatorskim iznošenjem patriotskih ośećaja i njihovom patetičnom stihovanom intonacijom ipak nije uspio dublje odvojiti od naracije i versifikacije usmene epske poezije. U potpunosti se može prihvatiti estetski sud Branka Banjevića koji kaže da je pjesnik M. Petrović „značajan jer je jedan od posljednjih takozvanih narodnih pjesnika u vrijeme kad već imamo individualnu poeziju... Vojvoda Mirko je bio višestruko obdaren čovjek, ali kao pjesnik nije izrastao u neku individualnost (...) Njegovo djelo je (...) svjedok sporog kretanja Crne Gore u nove oblike, sporog opšteg prevazilaženja tradicije.“[18]

I drugi pjesnici pjevali su u istom narodnom ruhu i versifikaciji usmene epske pjesme. Oni slijede sličnu guslarsku tradiciju, ponajviše što su bili bliski saradnici i prijatelji sakupljača usmenoga blaga Vuka Stefanovića Karadžića. Nihov površni „deseterac nije više mogao da dâ one umjetničke vrijednosti kakve nam je sačuvala narodna poezija, glačana i dorađivana decenijama i stoljećima“.[19]

---

[16] Vladan Nedić, *Vukovi pevači*, Rad, Beograd, 1984, 105.

[17] Vojislav P. Nikčević, „Filip Višnjić je etnički i jezički Crnogorac“, *Lučindan*, br. 16, na Petrovdan, Cetinje, 2005, 118–120.

[18] Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka“, predgovor knjizi *Pleme za oblakom. Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 18.

[19] Dr Radoslav Rotković, isto, 629.

Jovan Sundečić
(1825–1900)
Pjesnik integracionoga *slavjanstva*

Već je odavno poznato u književnoj istoriji i kritici da je Jovan Sundečić proslavljeni pjesnik, kulturni poslenik i političar svoga vremena. Oko četrdeset godina živio je i radio kao izvanjac[20] u Crnoj Gori. Uz svakodnevne sekretarske poslove koje je obavljao kod knjaza/kralja Nikole, on je razvio živu i bogatu prosvjetno-kulturnu i književnu aktivnost na Cetinju.[21] Vatreno zadojen panslavističkim i prosvjetiteljskim idejama Josipa Jurja Štrosmajera (Strossmayer) i svoga bliskog idejnoga saradnika, pobratima i prijatelja don Mihovila Pavlinovića, Sundečić je u prigodnoj i rodoljubivo-panegiričkoj poeziji „razvio i jačao nacionalnu misiju slavjanstva". Uz to, kao već iskusni kulturni radnik, pokretač je crnogorske periodike, godišnjaka *Orlić*,[22] osnivač i suvlasnik poznate *Crnogorke*, koja je izlazila kao prilog listu *Crnogorac*, a služila je „za zabavu, književnost i pouku".[23] Inicijator je i učesnik gotovo svih književno-kulturnih zbivanja na Cetinju do kraja XIX stoljeća.[24] Posebno se angažovao na osnivanju Bogoslovije, koja je ubrzo prerasla u Bogoslovsko-učiteljsku školu, iz koje su ponikli sveštenici Crnogorske pravoslavne crkve i domaća inteligencija. Uz to, bio je angažovan u brojnim kulturnim, diplomatskim i političkim aktivnostima i misijama. Nastupao je u ime knjaza Nikole: putovao u Rim radi potpisivanja ugovorā i ratifikacije čuvenoga Konkordata sa Sv. stolicom (1866); uspostavljao je i izglađivao zategnute odnose s Kneževinom Srbijom, putovao u Prag (1865) zbog opremanja Cetinjske štamparije i slično.[25]

---

[20] Milorad Nikčević, „Doprinos, značaj i podsticaj izvanjaca i inozemaca crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovni XIX i početkom XX vijeka", *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1984, 665–680.

[21] Živorad Jovanović, „Bio-bibliografska građa o Jovanu Sundečiću", *Stvaranje*, br. 9, Titograd, 1953.

[22] Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (l835–1914)*, Cetinje, 1980, 55–86.

[23] Dr Miroslav Luketić, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891*, Bibliografija, Cetinje, 1978, 4–10.

[24] Branko Banjević, isto, 22–25.

[25] Milorad Nikčević, „Prinosi J. J. Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša na uspostavljanju Konkordata (1886)", u: *Hrvatski i crnogorski književni obzori. Povijesni književno-kulturni kontekst*, Zagreb, 1995, 143–159; Milorad Nikčević,

Osim Sundečićeva rada na organizatorskim poslovima i na kulturno-prosvjetiteljskome polju, on je, uz knjaza/kralja Nikolu, bio jedan od afirmisanih i najhvaljenijih pjesnika svoga vremena. Jovan Skerlić ga je, s Brankom Radičevićem, Ljubomirom Nenadovićem i Jovanom Ilićem, uvrstio u *Istoriju nove srpske književnosti* (1914), među pjesnike romantičarskoga književnog korpusa. Okarakterisao ga je, istina, kao pjesnika bez dubine i talenta, ali mu je priznao veliku popularnost i uticaj u svome vremenu, a to se može, prema njegovu sudu, objasniti narodnim duhom Sundečićeve poezije i patriotskim ośećanjem „koje je prelazilo konfesionalne granice i obuhvatalo podjednako i Srbe i Hrvate“.[26] Srpski književni istoričar Jovan Deretić u novijim naučnim radovima revidirao je Skerlićeve ocjene o Sundečićevim poetskim tvorevinama i utvrdio (bar što se tiče njegove poezije u *Srpsko-dalmatinskome magazinu*) da je on pjesnik „poznih izdanaka“ objektivne lirike. „Kod njega nema klasicističkog rimskog razmera kao kod Mušičkog, osnovno stilsko ishodište njegovog pesničkog rada je podražavanje narodne poezije. Narodni duh, narodni stih, narodni jezik – to su bitna obeležja njegovog pevanja.“[27]

Jovan Sundečić (1825–1900)

S književnoistorijskoga gledišta danas ime Jovana Sundečića zauzima sasvim sporadično i marginalno mjesto u poeziji druge polovine XIX vijeka, bar kad je riječ o estetskim vrijednostima njegova književnoga opusa u srpskoj, hrvatskoj i u crnogorskoj književnosti –

„Kulturno-povijesna scena i izvori korespondencije J. J. Strossmayera i Nikole Petrovića Njegoša“, u: *Hrvatski i crnogorski književni obzori. Povijesni književno-kulturni kontekst*, Zagreb, 1995, 117–141.

[26] Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti,* Beograd, 1967, 290-291.

[27] Jovan Deretić, *Almanasi Vukovog doba,* Institut za književnost i umetnost Vuk Karadžić, Beograd, 1979, 319.

korpusima u kojima se profilisao i kao književno-kulturni i politički pregalac. Naime, njegovo književno djelo, gledano s estetskih pozicija i odmjeravano s onim što je u tome trenutku bilo estetski vrijedno i živo u evropskim književnim razmjerama, predstavlja poetski anahronizam svoga vremena, pa i samih strujanja koja su bila izražena i afirmisana u drugim nacionalnim književnostima: hrvatskoj, srpskoj i crnogorskoj literaturi. No, Sundečićevo je ime čvrsto vezivalo, podjednako spajalo i duboko prožimalo kontaktne narode u tome burnom vremenu, upravo njegovo izuzetno političko i kulturno djelovanje s težnjama ka sjedinjavanju i integrisanju južnoslovenskih književnosti u jedinstvo sveslovenskoga integralizma.

Životna putanja Jovana Sundečića i kao društveno-političkoga poslenika i kao književnika započela je u zadarskoj pravoslavnoj bogosloviji od 1843. do 1864. godine (s kraćim izbivanjem 1848–1854), a zatim nastavljena dvije godine u crnogorskoj enklavi njegovih predaka u Peroju (Istra)[28] od 1848, te na kraju produžena na Cetinju u Crnoj Gori, đe će književno djelovati i ostati aktivan sve do smrti u Kotoru (1900). U svim tim sredinama bio je ne samo jedan od najaktivnijih pjesnika, već i personifikator i istaknuti sudionik društveno-političkih gibanja svoga vremena.

Već u mladalačkim danima u zadarskoj seminariji ističe se kao pregalac u širenju narodnjačkih „slavjanskih“ ideja i zagovornik ilirskoga pokreta. Naročito je radio na stvaranju duhovne i idejne klime oko izlaženja *Srpsko-dalmatinskoga magazina* (1836)[29] i *Zore dalmatinske* (1844). I u početničkoj poeziji i u javnome djelovanju u toj fazi rada Sundečić se zalaže za jedinstvo Srba i Hrvata. Tu je orijentaciju nastavio cijeloga života, osobito u crnogorskoj enklavi u Peroju, đe je službovao kao pravoslavni učitelj i sveštenik.[30] Takva orijentacija duboko ga je povezala sa slovenskim krugom i naraslim narodnjačkim

[28] Zbornik radova s IV međunarodnoga znanstvenog skupa *Jezici i kulture u doticajima: Peroj/Istra u prošlosti i sadašnjosti*, Tabula*,* časopis Filozofskog fakulteta u Puli, uredio prof. dr sc. Milorad Nikčević, Pula, 1999; Milorad Nikčević, „Prilog bibliografiji o Peroju“, *Nova Istra*, br. 4, Pula, 1999, 265–278.

[29] *Srpsko-dalmatinski magazin* pojavio se prvi put 1836. godine u Karlovcu (Karlštat) i do 1873. godine izašlo je trideset godišnjih svesaka. Pod naslovom „Srpsko-dalmatinski magazin“ analizirao ga je Jovan Deretić u knjizi *Almanasi Vukova doba*, Institut za književnost i umetnost Vuk Karadžić, Beograd, s. a., 247–349.

[30] Mirjana Strčić, „Prilog poznavanju života i rada Jovana Sundečića“, u: *Prilozi o zavičaju*, knj. 6, Pula, 1990.

snagama u Trstu. Revolucionarne 1848. godine u tome gradu je osnovano Slavjansko društvo, koje je ubrzo pokrenulo glasila *Slavjanski rodoljub* i, nešto kasnije, *Jadranski Slavjan*.[31]

U presudnim godištima od 1848. do 1850. Sundečić je izbliza aktivno pratio opšteslovenski polet koji je bio veoma izražen u Trstu, a koji se idejno dovodi u vezu s identičnim stremljenjima i patriotskim pobudama i orijentacijama ilirskoga pokreta u Hrvatskoj. Hrvatske preporodne novine *Naša sloga* 1871. objavljuju Sundečićeve stihove u kojima žestoko brani narodni jezik pred importovanom talijanskom jezičkom dominacijom. Da je Sundečić bio jedan od idejnih i aktivnih čelnika preporodnoga duha u Dalmaciji i Hrvatskome primorju/Istri, govori i podatak što je tu saradnju kasnije živo prenio i u cetinjski godišnjak *Orlić*. U njemu su nastavili sarađivati osim brojnih srpskih predstavnika preporodnoga doba iz Hrvatskoga primorja i hrvatski biskup Dobrilo i Mate Bastian, najznačajniji narodni preporoditelji toga vremena u Istri. „Istina 1848–1850. još nema organiziranog djelovanja u okviru preporoda, ali se upravo u to doba oko Trsta i J. Dobrile uobličavaju osnovne konture nadolazećeg preporodnog snaženja i organiziranja."[32] Iz toga istarskog duhovnoga okružja iznjedrena je i prva Sundečićeva pjesnička zbirka *Sreća* (1850), s kojom je počeo sticati „glas javnosti te je nakon povratka u Zadar ubrzo mogao postati jednim od najznačajnijih sudionika preporodnih borbi u Dalmaciji".[33]

I nakon ponovnoga povratka u Zadar, đe obavlja dužnost profesora u bogoslovskoj školi, Sundečić svom žestinom radi na učvršćenju slovenstva u Dalmaciji. Pod Kazalijevim imenom Sundečić uređuje *Glasnik dalmatinski* (1855), koji će uređivati i u prelomnim godinama u Dalmaciji – 1860-1861, dok ga zbog eksponirane narodnjačke orijentacije vlasti nijesu potisnule s položaja. No, ni tada se ne miri s političkim stanjem u Dalmaciji, već pokreće časopis *Zvijezda*, a revnosno sarađuje u *Narodnome listu* (*Il nazionale*) – časopisu u kojem se snažno razračunavaju narodnjaci, pristalice Pavlinovića i Štrosmajera, i autonomaši, odnosno talijanaši. Ujedno je Sundečić idejni pravac sve

---

[31] Ivo Mihovilović, „Jedna tršćanska godišnjica. Slavljansko društvo", *Kolo*, I, Zagreb, 1948, 727–744. (Isti je rad uvršten kao predgovor uz prilog Sama Pahora, u reprint izdanju *Slavjanskog rodoljuba,* Založništvo tržaškega tiska, Trst, 1971.)

[32] Mirjana Strčić, „Jovan Sundečić u kontekstu hrvatske, srpske i crnogorske književnosti", *Gesta*, br. 29–31, Varaždin, 1988, 218.

[33] Isto.

više inaugurisao i u Lukšićevu *Glasonoši*, đe je bio jedan od vatrenih saradnika. Tih godina on je saradnik i u Matici dalmatinskoj (1862) i urednik Matičina *Koledara* (1863. i 1864), a čak mu i Ljudevit Gaj nudi uređivanje *Danice*. Sve to samo sobom govori da je bio ne samo vatreni rodoljub, već i idejni zagovornik sveslovenstva, a žestoki protivnik prodora talijanaša i njihove dominantne kulture u arealu Dalmacije. Sundečić sve više stiče popularnost među slovenskim narodima, pa će zbog takvih ideja putovati kao narodni misionar s pobratimom i popularnim liderom i zastupnikom u Dalmatinskome saboru i Carevinskome vijeću u Beču, don Mihom Pavlinovićem, prvo za Trst, a potom na relaciji Ljubljana – Zagreb – Štrosmajerovo Đakovo do Sremskih Karlovaca, Novoga Sada, Beograda i Cetinja. Na Cetinju se susrio s crnogorskim knjazom Nikolom, koji ga je vjerovatno tom prilikom i pozvao da se preseli u Crnu Goru, đe se nastanio već 1864. godine.

Jovan Sundečić je jedan od najplodnijih i najistaknutijih pjesnika svoga vremena. Njegov je opus veoma raznolik i obiman, pa je postao pjesnik velike reputacije u drugoj polovini XIX vijeka. Još za života su mu izašle *Izabrane pjesme* (1889) u izboru i opremi hrvatskoga književnika Huga Badalića, a neposredno nakon smrti štampaju se o njegovu životu i književnome radu integralne književnoistorijske monografije i naučne studije. U svome dugom životu objelodanio je na stotine različitih stihova, pretežno u periodici, ali i u zasebnim zbirkama poezije. Po pjesmama je do smrti ostao nacionalno-preporodni tradicionalni pjesnik i po idejnome poetskom konceptu apologeta zajedništva slovenskih naroda. Kao pjesnik tipični je predstavnik stvaralaštva zakašnjeloga neoklasicizma. Sa L. Mušickim veže ga objektivnost, prigodnost, didaktičnost, impersonalnost u poeziji, ali je generacijski Sundečić pripadao ranoj romantici, pjesničkoj generaciji B. Radičevića, J. Ilića, J. Subotića, Đ. Daničića, Zmaja, Lj. Nenadovića i knjaza/kralja Nikole. Putem žanrovski raznovrsnoga pjesništva nastojao je u razdoblju preporodnih težnji poetski izraziti pluralitet gibanja i političke težnje svoga vremena.

Po tematskoj i žanrovskoj usmjerenosti Sundečićeva se poezija razvrstava na moralno-poučnu (didaktičnu) liriku, rodoljubivu i ljubavnu, pejzažnu, refleksivnu i duhovno-poučnu poeziju. Oblikovan na proklamovanim konceptima kulture Vuka Stefanovića Karadžića i njegove monogenetske teorije o jeziku, te široko zadojen idejama srpstva i ilirskoga pokreta, osobito narodnjaštvom J. J. Štrosmajera i idejama

don Mihovila Pavlinovića, Sundečić se oslanja na sve modele poetika toga vremena, osobito na poetiku usmene književnosti. Uzdižući i kultivišući za cijeloga svoga dugog poetskoga rada slovenstvo i jedinstvo južnoslovenskih naroda, Sundečić je dominantno isticao slobodarstvo, jedinstvo naroda, jedinstvo i otpor prema dominaciji tuđih kultura, a posebno talijanske u Dalmaciji, Boki i cijelome Hrvatskom primorju. Iako Sundečićeva poezija idejno nosi sve tragove ideologema onoga vremena, ona u poetskoj niti vrši objektivno uzvišenu misiju. Ta ideja opredjeljuje Sundečića kao nacionalnoga borca, apologetu i barda; daje mu misiju i duhovnu snagu koju mu je nametao istorijski trenutak i sudbina slovenskih narodā u tim „povijesnim čeljustima istorije".

U cetinjskome poetskom ciklusu Sundečić je bio idejni misionar i tumač politike knjaza Nikole. Tu je poetsku fazu baštinio od rane mladosti, iz duhovnoga okružja koje se snažno ispoljavalo 50-ih i 60-ih godina XIX vijeka u Dalmaciji, osobito preko *Srpsko-dalmatinskoga magazina*. U njemu je Sundečić objavio cijeli ciklus svoje poezije. To su pjesme po tematskoj i žanrovskoj orijentaciji prigodnice, poučne (didaktičke) tvorevine i u najvećem dijelu pjesme rodoljubivoga i ljubavnoga karaktera. U njima se iznose vizije političkih trenutaka i izdiže slovenstvo kao dominantna poetska opsesija. Te su pjesme bez veće umjetničke vrijednosti, snažno opterećene detaljima, naracijom, tendencijom, didaktikom i idejnom porukom. Iz cjelokupnoga ciklusa u *Srpsko-dalmatinskome magazinu* kao zrnce uspjele poezije ističe se Sundečićeva prigodnica posvećena „Sočinitelju Gorskog vijenca". Taj sonet predstavlja, u stvari, prvu tvorevinu ispjevanu Njegošu u slavu. Sazdan je na simbolima preuzetim iz Njegoševe poezije. Pjesma „misaonom i izražajnom složenošću i gustinom metaforike izdvaja se ne samo među Sundečićevim pesmama nego i među svim drugim pesmama objavljenim u *Magazinu*".[34] Njegove prigodnice u *Magazinu* ispjevane su najčešće u pohvalu istaknutih savremenika, a po tonu i žanru bliske su odama Mušickoga i Njegoša. Takve su i njegove brojne pjesme didaktičkoga karaktera objavljene u *Magazinu*, pisane pretežno da zadovolje poetski ukus đece. Didaktičnost kao osnovno obilježje njegove poezije u tome vremenu dobilo je u njima osnovni ton i izraz. S estetskoga gledišta nemaju veće vrijednosti, mada se ističu lakoćom poetskoga izraza pa su bile pamtljive, umilne i lako su se prenosile na narodne slojeve.

[34] Jovan Deretić, isto, 320.

Nešto veći značaj imale su Sundečićeve rodoljubive pjesme, i to ne samo one iz *Magazina*, već i one koje čine njegov većinski poetski opus. Takve su „Pjesma k braći Slavjanima“ (1848), „Na obranu slavenskog imena“ (1850), u kojima izbija ošećanje „slavjanstva“ karakteristično za period revolucionarnih gibanja od 1848. do 60-ih godina. U tim je pjesmama Sundečić direktno pod uticajem poezije Petra Preradovića, mada s daleko nižom poetskom vokacijom i refleksijom. I njegove pjesme sabrane u zbirci *Kosovske davorije* ispjevane su pod idejnim uticajem Sterije Popovića. U njima se lirsko-didaktički razmatra sudbina srpskoga naroda poslije Kosova. Uzvišenim rodoljubljem plijenile su pažnju brojnih Sundečićevih čitalaca, ali su imale i pozitivnoga odjeka u onovremenim periodičnim glasilima. Zrelije trenutke poetskoga izraza Sundečić je postigao u tvorevini *Krvava košulja*, spjevu koji je posvećen knjazu Nikoli. S osloncem na usmeno predanje, Sundečić razvija crnogorske motive u čijim je poetskim odjecima uočljiva „bajronsko-romantičarska idealizacija prošlosti Crne Gore i borbe Crnogoraca za slobodu; teme su najčešće iz usmene predaje, a i po duhu i po stilskim značajkama bliske narodnoj pjesmi, s uvijek idealnim i nedostignutim uzorom u P. P. Njegošu“.[35] Na istoj tematskoj i estetskoj vertikali mogu se posmatrati i Sundečićeve pjesme „Majka Crnogorka“, „Knjaz Danilo“, pjesma „Ubavoj nam Crnoj Gori“, koja je po invokaciji i uzvišenome svečanom tonu postala crnogorska himna, i mnogo hvaljeni prozni izrazi – pripovijetke „Anđelija Kosorića“ i „Kula Baja Pivljanina“.

Uz Sundečićeve pjesme s rodoljubivim motivima najviše su plijenile pažnju čitalaca i njegove ljubavne pjesme. Premda pripadaju poznom periodu njegova života, nastale su iz autorova dubokog emocionalnoga izvorišta, inspirativno su vezane za njegovu suprugu i đecu i nalaze se u zbirci cjelokupnih Sundečićevih ljubavnih pjesama *Milje i Omilje ili Milica i Nevenka* (1893). Iz toga kanconijera posebno se izdvaja pjesma „Jednoj majci prigodom preminulog joj sina“, koja je ušla u antologijski izbor *Pleme za oblakom*. U njoj „Smrt ... nije samo patnja već i povod za razmišljanje o smrti“.[36] Književna ih je kritika, zbog izliva intime i neposrednosti, proglasila najlošijim dijelom Sundečićeve poezije. Na njih se nadovezuju i pjesme u kojima fiksira smrt dvojice sinova u zbirci *Tužna knjiga* (1885). Iako su nastale pod uticajem

[35] Mirjana Strčić, isto, 221.

[36] Dr Radoslav Rotković, isto, 633.

Zmajevih *Đulića uvelaka*, ni emocijom, a ni poetskim skladom i estetskim učinkom nijesu dosegnule dubinu i iskrenu emociju Zmajevih tugovanki. Kod Sundečića je sve „razblaženo naivnom neposrednošću i utiskom o dnevničkoj, porodičnoj ispovijesti".[37] Uz ovaj tematski krug ljubavnih pjesama i prigodnica idu i one iz zbirke *Niz dragocjenih bisera,* namijenjene mladeži, đe pedagoško-moralistički ton nadvladava estetski sklad i ljepotu pjesme. Nad njima se izdižu pjesme iz zbirke *Vršidba*, čija je tematika svojevremeno upoređivana sa Šilerovim *Zvonom*.

Najdublje refleksije Sundečić je izrazio u zbirci *Sjetva*, mada je i dalje njegova poetska tekstura opterećena didaktizmom i rodoljubivim motivima. Po prirodnoj darovitosti Sundečić je imao velike sklonosti za likovne umjetnosti. Ta senzibilna komponenta došla je do izražaja i u pejzažnim pjesmama. Premda je njegov pejzaž još nedovoljno personalan, on je često nesamostalan i čini samo tematski okvir njegove poezije s naglašenim vizuelnim doživljajem života i svijeta. Motiv pejzaža je naročito inkorporiran u fabularne pjesme, lirsko-epske strukture s crnogorskim motivima. Sundečićeva satirična poezija ostala je u šenci njegova cjelokupnog pjesništva.

Sundečić nije bio pjesnik poetskih eksperimenata i mijena stiha. Tokom cijeloga svog pjesništva ostao je vjeran tradicionalnim modelima stvaralaštva. Iako se ponekad znao približiti poetici Preradovića, Radičevića i Zmaja i utkati svježinu Njegoševe misli i refleksije usmene književnosti, Sundečićeva se poezija „odavno svela na razinu toposa i stereotipa pjesničkog umijeća".[38] Služio se manje desetercem, a više osmercem te promijenjenim metrom po modelu kakav je upotrebljavao knjaz Nikola I i B. Radičević u „Đačkom rastanku". Iako je pjesnik Sundečić ostao zarobljenik tradicionalnih oblika pjesništva, bez većega poetskog obrazovanja (u mladosti je poznavao ponešto talijanskih romantičara i prevodio ih), on je bio sav okrenut savremenim zbivanjima. Prema tome, Sundečić se gotovo nije mijenjao kao pjesnik cijeloga života. Ostao je vjeran poetici „umilne liričnosti", arsenalu rima, deminutiva, često tipičnih epiteta narodne pjesme, ponekad i nasilja nad jezikom – kad to zahtijeva nategnuta rima. Sve to opterećuje njegovu poeziju i „gubi se impresija o bogatoj leksici, o plastičnosti slike u najnadahnutijim trenucima". Njegovo pjesništvo nije, dakle, izašlo, po

[37] Mirjana Strčić, isto, 220.

[38] Isto, 221.

tematici i motivici a ni po jeziku, izvan poetskoga horizonta pjesništva prve polovine XIX vijeka.

I u zaključku ovoga pregleda ističemo sasvim opravdani sintetički sud književnika Branka Banjevića: „No i pored svega (svih nedostataka i mana – M. N.), obimno Sundečićevo djelo zaslužuje da se prouči, da se iz njega izvuku sve vrijednosti kojih još ima i pored naivnosti, neke lakoće u pripovijedanju koja nečim podsjeća na Puškinove skaske u stihu. Njegovo djelo je mješavina romantičarskog načina pjevanja iz Zmajevih pjevanija i političke propagande ovog vremena. Za našu istoriju književnosti važno je da se pokaže, na njegovom primjeru, kako se od Njegoša, čije je djelo politički angažovano u najpoetskijem smislu, angažovanost poezije snizila do gole politike, da se objasni: otkud to da u jedno književno razuđenije i kulturno bogatije vrijeme dolazi do devalvacije poetske vrijednosti riječi, do pada umjetničkog zahtjeva kojega pjesniku postavlja vrijeme.“[39]

Stefan Perović Cuca
(1830–1857)

Stefan Perović Cuca bio je od onih naših književnika i javnih radnika kojemu je prerana smrt uskratila da ostvari punu stvaralačku zrelost i sreću da dočeka oživotvorenje mladalačkih ideala, za koje je nesebično radio i prerano iluzije platio glavom. Potekao je iz cucke porodice, od serdara i senatora Andrije Perovića i Njegoševe starije sestre Marije. Takvim predodređenjem bilo je usmjereno Stefanovo đetinstvo, mladost i prerana tragična smrt. Poslije osnovne škole na Cetinju do 1845. na preporuku ujaka Njegoša odlazi njegovu učitelju Simu Milutinoviću radi produženja školovanja i proširenja duhovnih vidika. Imao je nesistematsko školovanje: prvo u Beogradu, đe uči gimnaziju, koju prekida, potom mu Njegoš osigurava školovanje talijanskoga jezika u Dubrovniku kod svoga prijatelja, ruskoga konzula Jeremije Gagića. Neko vrijeme provodi u Beču, đe je studirao filologiju, koju nije nikad okončao. Na prijedlog Ilije Garašanina, upisuje vojnu akademiju u Beogradu, ali ni nju nije završio jer se nakon smrti svoga ujaka Njegoša vratio u Crnu Goru. Po stupanju na vladarski tron, knjaz Danilo mu prenosi očeve počasti te postaje cucki senator i serdar. U tome svojstvu učestvovao je kao komandant u bici na Grahovu 1853. godine protiv

[39] Branko Banjević, isto, 25.

Omer-paše. Zbog održavanja pismenih veza s turskim komandantom Grahova Derviš-pašom, koga je konačno 1853. godine pozvao na javni dvoboj,[40] zamjerio se knjazu Danilu. Nesporazumi s Knjazom, a u vezi s neizvršenom voljom Njegoševa testamenta u raspodjeli sredstava koje mu je ujak namijenio za školovanje, doveli su do vidnoga zahlađenja. Takvi ošećaji poduprti su aspiracijama oko preuzimanja vlasti: crnogorski čelnici – Njegošev brat Pero Tomov, predśednik Senata, senator i serdar Milo Marinović, te Cucin otac Andrija – kovali su zavjeru kako bi se domogli crnogorskoga trona. Zbog toga su bili osuđeni, proćerani iz zemlje, a i sâm je Cuca učestvovao u tim kobnim planovima, pa je 1854. kao izgnanik stupio u vojnu školu u Klosternojburgu kraj Beča. I kao pitomac, i kasnije kao oficir, uživao je posebne privilegije i blagonaklonosti cara Franja Josifa. Na jednome proputovanju kroz Carigrad, 10. juna (29. maja) 1857. godišta, „poginuo je od ruke popa Joka Kusovca i Andrije Smokovca Ljubotinjanina, koje je bio najmio knjaz Danilo, ili njegova najbliža okolina“.[41]

Stefan Perović Cuca (1831–1857)

[40] Maksim Todorović, *Stevan Cuca. Prvi književni dvoboj u Crnoj Gori*, Beograd, 1938.

[41] O tragičnome ubistvu Stefana Perovića Cuce, na osnovu dokumentacione građe i prepiske ondašnjih srpskih kulturnih i političkih radnika, detaljno piše u doktorskoj disertaciji Ilija M. Petrović (Ilija M. Petrović, „Stevan Perović Cuca“, u: *Lord Bajron kod Jugoslavena,* Beograd – Požarevac, 1989, 177–182). Njegovi podaci umnogome se podudaraju s rukopisnom monografijom Ljubice Klančić (čitaj: Savić Marković Štedimlija) (Ljubica Klančić, *Život i smrt Stefana Perovića Cuce* /1831–1857/, rukopisna monografija), koju nam je na uvid, neposredno pred smrt, dao Blažo Kilibarda iz Zagreba, na čemu smo mu iskreno zahvalni. Za razliku od drugih autora koji kao godinu Cucine smrti navode 1857, Ilija M. Petrović na osnovu istorijskih izvora tvrdi da je Cuca poginuo „29. maja po starom kalendaru (10. juna po novom) 1855. godine što se može pouzdano prihvatiti i iščitati iz ondašnje

Izrastao i odgojen na izvorima usmene književnosti i programima poezije savremenika Sima Milutinovića Sarajlije, Vuka Karadžića, Branka Radičevića, Đura Jakšića, a osobito na misaonoj, emocionalnoj i refleksivnoj poeziji svoga ujaka Petra II Petrovića Njegoša, Stefan Perović Cuca nosio je u sebi od rane mladosti „nerv pjesnika". To nam potvrđuju njegove početničke pjesme koje piše još kao učenik četvrtoga razreda gimnazije u Beogradu. Prvu pjesmu „Glas usrdija" objavio je u *Podunavci* (1847) kad je imao sedamnaest godina. Kasnije su njegove pjesme štampane u *Srpskim novinama*, *Neven-slogu, Nevenu*, *Svetovidu*, *Svetozaru*, *Šumadinki*, *Srpskoj zori* i *Godišnjici*. Zbirka Cucinih *Pjesama* izašla je tek 1953. na Cetinju i u „javnosti s razlogom ostala nezapažena" jer je štampana s mnogo pogrešaka, uredničkih propusta i ispuštenih stihova i strofa.[42] U njoj je ukupno sabrano 39 pjesama, dok se u rukopisnoj zbirci Ljubice Klančić (Savića Markovića Štedimlije) nalazi 55 njegovih sabranih pjesama. U cjelokupnome opusu ostalo je i nekoliko integralnih članaka i pisama koje je slao raznim poznatim i istaknutim ličnostima svoga vremena. Štedimlija u rukopisnoj monografiji ukazuje na to da se Cuca bavio i sakupljanjem narodnih epskih pjesama koje je slao Vuku St. Karadžiću. Sâm je Vuk o tome zasvjedočio: „Osim ove imenovate gospode i prijatelja meni su još i drugi gdjekoji, kao na primjer ... i pokojni Stefan Cuca slali i davali različitih pjesama".[43]

U književnoj kritici onoga vremena često se isticalo da je Cuca pjesnik koji se po misaonosti ugledao na svoga ujaka Njegoša, da je oponašao njegovu poeziju, da je bio naš prvi „pravi pjesnik" romantizma, vrsni bajronista kojega u stihovima i pominje. Takve sudove davali su Svetislav Vulović, Jakov Ignjatović, Andro Gavrilović, a Stefan M. Ljubiša o njemu i njegovu djelu kaže: „Bio je lep, gizdav i uzgojen, a pesničkim duhom naturio je na ujaka (...). Iz ovo malo pesama vidi se da je bio naravi utuljene i melankolične jer mu u svim pesmama vlada i diše isti motiv, očajanje o čovečijoj sudbi. Da je više živeo i učio valjda bi sa sebe stresao patetične (!) osećaje ili s njima dopro do pesničkog lo-

dokumentacione prepiske". To je veoma važno utvrditi zbog toga što bi pjesnik živio samo 27 godina, odnosno 25 prema Petroviću.

[42] Ljubica Klančić (= Savić Marković Štedimlija), *Život i smrt Stefana Perovića Cuce* (1831–1857) – rukopisna monografija, 7.

[43] Vuk Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knjiga IV, drž. izdanje, Beograd, 1896, XLV.

vora Italijanca Leopardija".[44] I Isidora Sekulić, spisateljica impresivne knjige *Njegošu knjiga duboke odanosti* (1951), ističe da je Cuca imao pjesničkoga dara. „Ostale su dve-tri Stefanove pesme, naravno mladenačke i početničke, ali koje nisu na odmet. Pokazuju da je Stefan išao ozbiljno i iskreno u refleksiju, vodio, valjda preko matere, krv baš od svog ujaka."[45] Takav sud Isidora je izrekla na osnovu Cucinih ranih pjesama: prva je izašla bez naslova nakon izgnanstva iz Crne Gore. Napisana je 16. decembra 1853. u Kotoru i iste je godine objelodanjena u zagrebačkome *Nevenu*. Ona je programska i deklarativna: „U vrijeme po svijetu / Ljubio sam i grlio, / A udaljen od svijeta / Sve sam za rod pregorio / Izvan roda i u rodu / Za rodom sam uzdisao, / U mladosti iz svijeta / U njemu sam pohitao / Al' žalost! Želje moje / Nemila mi ruka uze, – / Da za rodom po svijetu / Neopravdano lijem suze"... Iako smo naveli samo dvije strofe, uočljivo je da pjesma ima sve odlike kasnijega Perovićeva pjesništva: emociju, čežnju, bol i rodoljublje. U drugoj pjesmi „Čuvstvovanje u vrijeme bolesti crnogorskog vladike P. P. Njegoša", napisanoj dvije godine ranije, 25. juna 1851, putujući iz Beograda brodom uz Dunav, Perović je iskrenim emocionalnim i misaonim tonom oplakivao nestanak i gubitak velikoga pjesnika. Zaokupljen njegovom smrću, gubitkom i samim sobom, traumom i tregedijom, Cuca je intimne preokupacije još jače izrazio u pjesmi „Prahu Petra II Petrovića Njegoša". U objema pjesmama posvećenim Njegošu, on usmjerava duboku emociju i asocijativno niže stihovane refleksije o životu i smrti, ali i o poetskom subjektu. Obje pjesme, uz treću – „Tuga", koja se po motivaciji i ošećaju na njih nadovezuje, uvrstio je Branko Banjević u antologijski izbor *Pleme za oblakom*, ponajprije jer je u njima ošetio damar pjesnika, njegovu poetsku senzibilnost i varijaciju na temu života, smrti i, uopšte, sudbine čovjeka kojoj se ne može oduprijeti. To je poezija opšteljudskih tema, koje Perović zaogrće u romantičarsko ruho i u kojima misao preovladava spontanost stihova kakve je Cuca stvarao jasnije pišući ponajbolje autobiografsku poetsku ispovijest.

Nakon uvida u cjelokupni Perovićev poetski opus može se bez prećerivanja kazati da je njegovo pjesništvo izraz lirskoga senzibilnog subjekta koji će, prolazeći kroz uzvišenja i padove životne biografije, od privatnoga života do vojničke odore i društveno-rodoljubive anga-

[44] S. M. Ljubiša, „Pesme Stefana Cuce Crnogorca", *Srpska zora*, 1878, br. 34, 7.

[45] Isidora Sekulić, *Njegošu knjiga duboke odanosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1951, 40-41.

žovanosti, do kraja uspjeti poeziji nametnuti vlastiti personalitet i ego. Pobliže, naći će najbliži način za pronalaženje razotkrivanje sebe kao poetskoga subjekta, dubokih emocionalnih intenziteta u stalnome sukobu s iracionalnim ograničenjima koja mu je nametala životna stvarnost. Stoga, bilo kakva stroža podjela na razvojne faze ili tematske cjeline u Cucinu stvaralaštvu može biti samo formalna. Izuzmemo li samo Perovićevu pjesmu „Viteški podvizi", koju je napisao po ugledu na narodnu poeziju u 535 stihova, sve druge pjesme Stefana Perovića Cuce lirske su strukture. Kako se odvajao od usmene književnosti prema zrelijem dobu, tako je i njegova poezija sve više od tematizovanja probuđenih rodoljubivih ošećanja i obuzetosti vlastitom intimom prelazila u lirske ekstaze, opšteljudske teme, u razmišljanja o enigmi života kao univerzalnoj ljudskoj sudbini, u refleksivno poniranje o smislu života i smrti koje je opjevao u nekoliko pjesama. Poetsko rano stvaralaštvo Perovićevo obilježeno je posebnošću njegova shvatanja rodoljublja, različitijega od onoga koje su izražavali pjesnici postnjegoševskoga epskog romantizma. Kod Cuce nema dubokih tematskih oscilacija. Preovlađuju teme ljubavi i rodoljublja, besmisla te u manjoj mjeri tematika tugovanki i žalopojki. Sâm je pjesnik u uvodnim stihovima i naslovima naglasio takve poetske raspone: „Vječna žalost", „Nada", „Smrt", „Dan", „Priziv u bijedi", „Čežnja", „Vijenac juga", „Izraz čuvstva", „Orepak bića" i sl. Zaokupljenoga ponajviše pitanjima misterije ljubavi, rodoljublja, čežnje, tuge, zanima ga kako preživjeti doživljene ošećaje, kako istovremeno erupcije emocija obuzdati razumom. Drugim riječima, na koji način uskladiti vlastita ošećajna stanja – poetski izražena sentimentalističko-romantičnom epitetonikom i metaforikom s grubom realnošću života kojom je okružen. U pravu je Branko Banjević kad ističe da se u Peroviću nazire „liričar sklon lirskoj meditaciji, pod jakim uticajem Njegoševih pjesama u šesnaestercu, jedna prava tuga kojoj odgovara to dugo talasanje ritma. Cuca nije bio književno obrazovan u onoj mjeri koja zahtijeva talent. On nije bio u toku književnih zbivanja i strujanja u Evropi, iako je tamo proveo dosta vremena. On pominje Bajrona i to pokazuje da je bio izvan evropske književne mode, jer je Bajronovo vrijeme bilo već prošlo".[46]

Zaokupljen samim sobom, traumama i nedaćama, ljubavnim radostima, ali još više bolima, tugama i žalostima, kao i rodoljubivim zanosima i ushićenjima, najčešćim motivima svoje poezije, Perović

[46] Branko Banjević, isto, 13.

krajem 50-ih godina XIX vijeka intimne preokupacije usmjerava prema novim temama. Variranje rodoljubivih stihova, vezanih za pjesnikov povratak domovini Crnoj Gori, zamijeniće, u romantičarskome maniru, misaonim vizijama o životu i smrti; okreće se bitnim pitanjima ljudske egzistencije, ošećajući sudbinu kao fatalnu i nesavladivu realnost, a život kao neumitnost prolaženja. Perović se ponekad miri sa sudbinom i bez borbe se prepušta udesu.

Ogledao se Cuca i u pjesmama širokoga metra (šesnaestercu), nalik na pjesme u prozi, ali s mnogo manje uspjeha no u poetskim zaletima intimne senzibilnosti. Lirike ima i u njegovim pismima Derviš-paši (1853) kad mu je nuđen visoki turski položaj, a on ga je odbio dostojanstveno i pozvao pašu na dvoboj. „Dovijek su se klali moji đedovi s tvojima, pa i ja i ti da se okušamo jesmo li sinovi onih otaca slavnih. Paša nije izašao na dvoboj, a Cuca je poginuo od ruke pobratima. Njegov život je njegova najveća Pjesma“ – zaključuje kratki tekst o Peroviću Radoslav Rotković.[47]

Filip Radičević
(1839–1917)

Po godini rođenja Filip Radičević je mlađi gotovo deceniju od Stefana Perovića Cuce, a svega dvije godine stariji od Nikole I Petrovića Njegoša. On se generacijski i stvaralački uklapa u krug pjesnika epskoga narodnog ruha. Naime, cetinjski arhiđakon Filip Radičević porijeklom je, kao i njegov mlađi prezimenjak, najliričniji i najsublimniji pjesnik srpskoga romantizma Branko Radičević (1824–1853), iz Berislavaca u Zeti.[48] Filip nije originalni pjesnik, već pripada onoj skupini stvaralaca koji su skupljali, zapisivali i donekle prerađivali modele usmene književnosti dajući im ponekad i osobeni stvaralački pečat. Poput njegova savremenika Stefana Popovića, Radičević objavljuje u Beogradu 1872. godine zbirku usmenih pjesama koje su i jedan i drugi nazvali *Gusle crnogorske*, samo što je Popovićeva zbirka objelodanjena nešto ranije, 1858. godine. Gusle su bile omiljeni instrument Crne Gore

[47] Dr Radoslav Rotković, isto, 629.

[48] Radičevići potiču iz Berislavaca u Zeti. Njihov potomak doselio se u 14. vijeku iz Lješa „neko vrijeme (živjeli su – M. N.) u Draču... i Grudama (Tuzi). Od njih su (Radičevići – M. N.) u Podgorici, Dalmaciji i Todor Aleksin ode u Slavonski Brod i sin Branko u Beč, posmrtni ostaci na Stražilovo (Sremski Karlovci).“ Viđeti: Vukota Miljanić & Akim Miljanić, *Prezimena u Crnoj Gori*, Beograd, 2002, 380.

preko kojega su se transponovale od pojedinca do naroda misli, rodoljubivi ošećaji i uzvišeni mitski junaci crnogorskoga i srpskoga podneblja. Takvu poeziju zagovarao je donekle knjaz/kralj Nikola I Petrović, a i sâm je tvorio pjesništvo takvoga ruha i ošećaja. Potrebu da izda zbirku usmenih pjesama ošetio je i Filip Radičević. O toj potrebi istoričar Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore* kaže: „*Gusle* Filipa Radičevića su postale iz težnje da se iz onoga kraja, gdje ima još mnogo narodnih umotvorina koje žive u narodu (...) prikupe i sačuvaju od zaborava", a malo dalje naglašava njihovu istorijsku vrijednost jer imaju „više istine nego poezije", pa mogu služiti više kao „istorijske crtice, jer su u njima vrijeme, događaji i sama lica vjerno opisani".[49] Dakle, izraziti sljedbenik Vuka Stefanovića Karadžića, Radičević je skupljao usmenu poeziju, bilježio je, ali je izgleda pod uticajem individualnoga stvaralačkog prosedea pjesme bogatio i nekim elementima vlastitoga poetskog duha. Zbog toga se pojedine Radičevićeve pjesme mogu označiti kao „pjesme na narodnu". U tu nas misao učvršćuju ne samo pojedini poetski motivi i „slikovne posvete", već i to što je književni istoričar Ljubomir Stojanović u trenutku objelodanjivanja Vukove IX knjige usmenih pjesama (1902), objašnjavajući od koga ih je Vuk dobio, naznačio da su usmene pjesme pod brojevima 7, 12 i 18 Filipa Radičevića „i da je možda sve tri sam on napisao".[50] A o kakvoj se poeziji radi? To je ono isto usmeno pjesništvo koje je cvjetalo mnogo ranije u slobodnome dijelu Crne Gore, ali i u primorskome pojasu. Uz tvorevine epskoga sadržaja, pjesme koje su dosta vjerno opjévale istorijske događaje i junake ovoga kraja[51] živjele su uporedo i druge književne vrste koje „su ponekad umetnički i realistički stajale iznad njih".[52] Uz te vrste u Crnoj Gori stvarano je pjesništvo koje je svojim sadržajno-motivskim i stilsko-izražajnim, tj. jezičkim svijetom predstavljalo neku vrstu dodirnih *prelaznih formi* između usmene narodne poezije i pisanoga pjesništva. Takav poetski žanr, koji je u teoriji književnosti poznat kao

---

[49] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine,* Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 322.

[50] Isto.

[51] Zbirka *Crnogorske gusle* Stefana Popovića sadrži pjesme bez naslova, ali su obilježene rednim brojevima. Među njima ima pjesama o crnogorskim i srpskim junacima (Marku Kraljeviću, Sibinjanin Janku i sl.), no uz njih su ušle mnoge lirske pjesme, poskočice i pošalice.

[52] Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Beograd, 1969, 26.

poezija na narodnu, stvarali su u Crnoj Gori literarno daroviti pojedinci koji su spoznaje o svijetu i životu, o vremenu i društvu, nastojali da izraze u takvim tvorevinama. Njih je među prvima pisao, krajem prve polovine XVIII vijeka, vladika Vasilije Petrović („Crna Gora", „Simeone, Sveti Nemanja" i „O Ismaili");[53] međutim, puni procvat to pjesništvo doživjelo je u ličnosti Petra I Petrovića, a javlja se i kod Njegoša i Ljubiše („Boj na Visu", 1866) u njihovim najranijim poetskim sastavima. Spomenute tvorevine, u odnosu na epsku junačku pjesmu, i u sadržajno-motivskome svijetu, i u stilsko-izražajnome pogledu, predstavljale su vidnu novinu. U sadržajima su se te novine ogledale u određenim političkim namjerama, tendencioznosti, tj. angažovanosti koju iskazuju njihovi tvorci, najčešće crnogorski političari, vladaoci iz porodice Petrovića, i veoma obrazovani ljudi. A novine u pogledu stila i izraza najviše su se ispoljile u elementima koje su pošedovale pisane pjesničke tvorevine. Pjesme „na narodnu" pisane su najčešće u dugome stihu, u većini strukturiranome iz dva kratka stiha, rime, melodije, i pjesničkoga jezika koji je u osnovi narodni, ali poneđe s primjesama crkvenih jezičkih elemenata.[54] Ako uz to dodamo idejnost – element koji je u većoj mjeri svojstven pisanoj poeziji,[55] naglašenu moralističku tendenciju, približno smo naveli sve komponente pjesništva „na narodnu" koje su ga udaljavale od epske narodne književnosti.[56]

Filip Radičević
(1839–1917)

[53] U književnoj se istoriji ističe da njihovo autorstvo nije do kraja rasvijetljeno.

[54] *Prednjegoševsko doba*, II izdanje, priredio dr Niko S. Martinović i dr., Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1966, 202-203.

[55] Jovan Deretić, isto, 27.

[56] Milorad Nikčević, „Duhovni zavičaj – ishodište književnog djela Njegoša i Ljubiše", u knjizi *Ideje i paralele (Književni ogledi i studije)*, Izdavački centar „Revija",

Prema izloženim modelima poetike „na narodnu“, pisao je pjesme Filip Radičević. Njegove pjesme imaju sklop koji odmah „podsjeti na kompoziciju školovanog pjevača“.[57] Takve su „Pop Crnogorac i kapetan Đulek“, „Began serdar“, „Boj na Kolašinu“ i druge. U njima se ošeti konciznost, kratkoća, zbijenost, tipična crnogorska leksika, slikovni stihovi, što je obično odlika onih pjesnika koji se bave umjetničkom poezijom.[58] Navodeći brojne osobine individualne poetike Filipa Radičevića, Trifun Đukić je utvrdio da su mnoge pjesme u njegovoj zbirci *Gusle crnogorske* njegove tvorevine poput njegove pjesme „Boj na Rasenoj glavici“, čiji je motiv „isti kao u Dučićevoj pjesmi Ratovanje Omer-paše“. Nadalje, kaže da je pjesma ispjevana u čast vojvode Marka Miljanova Popovića i da „ima iste stilske, ili stihovane osobine koje smo vidjeli kod onih u Vukovoj knjizi. I tamo je čest slik, kojim se (...) obilježava težnja da pjesma dobije izvjesne umjetničke odlike“, pa navodi: „Iz bijele crkve izidoše./ Sveštenici krsta iznesoše./ Sveti barjak u ruke nosiše./ Na kom obraz Spasitelja bješe./ Sav s’ od zlata čistoga blistaše“.[59] Dodamo li ovoj pjesmi rodoljubivu tendenciju i realni uzročno-posljedični istorijski slijed prikazivanja događaja, iscrpili smo sve elemente pjesništva Filipa Radičevića, koji je pjevao po uzoru „poezije na narodnu“.

Nikola I Petrović Njegoš (1841–1921)

Nikola I Petrović Njegoš proslavljeni je knjaz/kralj Crne Gore i veoma plodan i žanrovski raznovrstan književni pregalac. Imao je više sluha i uspjeha kao vojni strateg, dugovjeki gospodar Crne Gore, a manje je domete postigao u književnome stvaralaštvu. Dva su ga, dakle, životna poziva sudbonosno i presudno obilježila i zaokupljala kad je u pitanju njegovo emocionalno i racionalno dozrijevanje i ideološko opredjeljenje, a u krajnjem ishodu i prije svega uticali su na njegovo cjelokupno literarno stvaralaštvo.

Prvi je poziv bio snažni vladarski duh, temperamentni angažman i želja da kao vladar izvede Crnu Goru cjelovitu, suverenu i slobodnu zemlju, oslobođenu, u njenim povijesnim granicama, od vjekov-

Mala teorijska biblioteka 14, Osijek, 1984, 102–104.

[57] Trifun Đukić, isto, 322.

[58] Isto, 323.

[59] Isto.

nih zavojevača. Kad se taj osnovni i vjekovima sanjani cilj dijelom u njegovim slavnim bitkama ostvario, knjaz/kralj Nikola je u slijepome zanosu i nestvarnim iluzijama svoga dugog vladanja otvoreno gajio nade, pa i političke pretenzije, da kao vladar Crne Gore postane suveren nekadašnjega srednjovjekovnog srpskoga i pravoslavnog carstva s ciljem da na toj osnovi objedini nekadašnje cjelokupno „srednjovjekovno Dušanovo carstvo". Iluzionistički, maglovito i nerealno gajio je nade da će postati kralj Balkana, a u tome su ga svakako njegovi najbliži saradnici podsticali, zavaravali i govorili mu da će u najmanju ruku biti „kraljem Crne Gore i Srbije. Ka tom cilju on polako počinje da okreće ukupnu državnu politiku, pa u tome sklopu i prosvjetnu i kulturnu politiku".[60] Na tim osnovama gradio je dugovjeku političku strategiju, kulturnu, pa i cjelokupnu književnu koncepciju. Težio je da postane glavni stub i prestižni personifikator i politike i književnosti. U toj nestvarnoj želji i pogrešnoj politici strastveno je izgarao i na kraju neslavno sagorio završivši u finalu dinastičke vladavine kao prognanik od srpskih trupa u egzilu u Francuskoj, đe je skončao i političku i književnu karijeru te zauvijek izgubio sve ono za što se cijeloga života žustro borio – državnost domovine Crne Gore!

Nikola I Petrović Njegoš (1841–1921)

Drugi knjažev/kraljev životni poziv – književni – čvrsto je proistekao iz sagledavanja funkcije prvoga: književnost se takođe morala podrediti, kao što je to bilo i kod nekih njegovih prethodnika – crnogorskih vladara, svenacionalnoj velikosrpskoj (= štokavskoj i pravoslavnoj) i slovenskoj ideji; staviti crnogorsku ideološku perspektivu u njezinu najužu političku i pravoslavnu viziju srpstva. Pod očiglednim uticajem

[60] Branko Banjević, „Jedan vid 'primijenjene poezije'", predgovor u knjizi: Nikola I Petrović, *Rat crnogorski*, Biblioteka „Luča", NIP Pobjeda, Titograd, 1975, 11-12.

predaka iz dinastije Petrovića, posebno Njegoša i savremenih srpskih i crnogorskih ideologa i pjesnika, Nikola I Petrović se kao književnik od samoga početka pa do konca dugoga književnoga rada nije uopšte znatnije poetološki, književnoistorijski i književnoteorijski razvijao, nije evolutivno poetski napredovao, nije se bitno kao književnik mijenjao i transformisao; nije se upuštao u eksperimentisanje ni jezikom, ni stilskim postupcima, već je ostao dosljedan zarobljenik crnogorske književne tradicije i pojedinih poetskih prethodnika. Opsesija i inspirativnost njegova cjelokupnoga djela proistekla je takođe iz njegova dvorskoga okruženja, njegove dinastičke dvorske slave, poleta i pogrešne prosrpske politike, društvene stvarnosti i vremena u kojem su se prelamala izuzetna istorijska, politička, pa i kulturna zbivanja i za crnogorski narod i za crnogorsko društvo uopšte i za koncepciju i perspektivu same crnogorske državnosti i njene cjelovite kulture. „Ugroženost egzistencije narodnog i nacionalnog bića prirodno je vodila literaturu u društvene zadatke, u etičku inspiraciju. (...) Duhovne i fizičke snage naroda skoncentrisane za odbranu ulazile su u poetsku riječ koja je bila vid borbe, vid postojanja, odbrana postojanja.“[61] Uz to, Nikola kao državnik i pjesnik bio je sav zanosno okrenut, kao što rekosmo, pravoslavlju i „srpstvu“, dijelom je kao pjesnik bio okrenut crnogorskoj tradiciji, narodnoj epskoj i lirskoj poeziji, pa se nije mogao, iako je čitao i donekle poznavao talijansku, francusku i nešto površnije rusku literaturu, književno i poetski šire edukovati i usvojiti modernije literarne forme, poglede, tendencije i poetike evropske ili istočnoevropske literature koja je u onome trenutku kod drugih naroda i te kako snažno pulsirala. On, upravo zbog te tradicionalne zarobljenosti stihom narodne poezije i užih uzora, ne unosi nikakve revolucionarne novosti u crnogorsko pjesništvo toga doba,

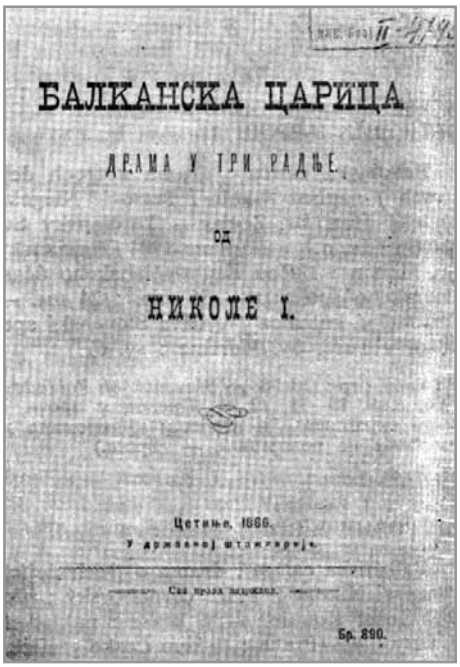
БАЛКАНСКА ЦАРИЦА

ДРАМА У ТРИ РАДЊЕ

ОД

НИКОЛЕ I.

Цетиње, 1888.

Бр. 890.

[61] Isto, 11.

ali se u ponajboljim poetskim, epskim i drugim djelima uspio donekle ophrvati i oteti stereotipima vladajućega epskog rimovanoga deseterca, izražajnoj konvencionalnosti brojnih prethodnika i deseteračkih sljedbenika i epigona. Ponešen više neposrednošću, intenzitetom svoga emocionalnog bića i ošećanja, poetskoga senzibilnoga nagona, Nikola Petrović ostvaruje brojne poetske, epske i epsko-lirske tvorevine pisane osmeračkim stihom, stihom koji se sve više afirmiše kod crnogorskih pjesnika oko njega.

Snažno zagledan u poetsku misiju predaka, prije svega Petra I i Petra II Petrovića Njegoša, Nikola se dijelom ugledao i na generaciju pjesnika koji su bili sudionici njegove savremenosti, posebno na pjesništvo srpskih romantičara Branka Radičevića, Jovana Jovanovića Zmaja i donekle Laza Kostića. U biti, stvarajući patetične rodoljubive i ljubavne stihove, Petrović se neprestano nalazio u raskoraku i poetskoj dihotomiji sa stvarnim inspiracijskim trenutkom iskrenoga, produbljenog doživljavanja, afirmacije rodoljublja i domovine Crne Gore i njezina herojskoga naroda i imperativnoga „zahtjeva“ da mora pisati angažovane stihove, rodoljubive i podsticajne pjesme, jer mu to nalaže patriotska dužnost i poziv agilnoga vladara države. Riječju, Nikola I Petrović bio je stalno razapet između poziva istinskoga rodoljubivog pjesnika i književnika koji treba da služi narodu i domovini, s jedne, i prigodničara-stihotvorca, „programskog“ praktičara i ideološkoga pjesnika, s druge strane, što je rezultiralo i visokim estetskim, sadržajnim oscilacijama njegove poezije i neujednačenošću njegovih brojnih patriotskih, ljubavnih i prigodnih pjesama, pa i cjelokupnoga njegova književnoga opusa.

Književno djelo Nikole I Petrovića Njegoša tradicionalno se dijeli po tematskome, motivskom i žanrovskome kriterijumu upravo onako kako su ga Risto Dragićević, Savo Vukmanović i Niko S. Martinović, kao priređivači i redaktori, uobličili u *Cjelokupnim književnim djeli-*

ma.[62] Podijelili su ga na *Pjesme*, *Spjevove*, *Drame*, *Govore*, *Autobiografiju*, *Memoare i putopise* te *Pisma*. Dakle, uz državničke poslove Nikola Petrović ostavio je i žanrovski raznovrsne književne, diskurzivne i epistolarne forme; cijelim bićem bio je i vladar i svestrani književnik.

Književni istoričar Radoslav Rotković precizno je pobrojao da se u cjelokupnome poetskom korpusu Nikole I Petrovića nalazi, uz lirsko-epske spjevove i drame, 98 raznovrsnih lirskih pjesama. Tragajući za estetskim vrijednostima Nikoline lirike, za onim što je u njegovoj poeziji estetski esencijalno i poetski živo, iznjedreno istinskom emocijom, Branko Banjević je dvijema knjigama – antologijskim pregledom crnogorske poezije *Pleme za oblakom* (1973) i *Ratom crnogorskim* (1975), također širim antologijskim izboru Nikoline poezije – uveliko olakšao i omogućio budućim čitaocima i prosudiocima Nikolina djela da sadržajno i estetski pravilno na jednome mjestu nađu i iščitaju sve sadržaje što su zaista kod Nikole I Petrovića pjesnika ostali vrijedni i pohranjeni u memoriju crnogorskoga pjesništva; sve što je, dakle, ostalo svevremenski živo i aktuelno. I sasvim smo sigurni da upravo taj Banjevićev izbor čini Nikolinu poetsku srž: kvalitativnu i kvantitativnu vrijednost njegova poetskoga opusa! Uz taj vidno uspjeli i nadasve kvantitativno neveliki estetski izbor u Banjevićevim antologijama treba pridodati pohvale vrijedna još dva novija izdanja Nikolinih djela: prvi je izbor njegovih *Političkih spisa*, koje je znalački priredio neprevaziđeni crnogorski istoričar Dragoje Živković 1989. godine, a drugi je temat prvoga izdanja *Cjelokupnih književnih djela kralja Nikole I* u jednotomnoj knjizi koju je svojevremeno priredio istorijski i književni pregalac i izvanjac u Crnoj Gori Dušan Vuksan. Izdala ga

[62] Djela su izašla u izdavačkoj kući Obod na Cetinju 1969. godine, a u redakciji Rista Dragićević, Sava Vukmanovića i dr Nika S. Martinovića. Svi su citati prema tim djelima.

je kao reprint izdanje tek u naše doba Univerzitetska riječ u Nikšiću 1989. godine s kraćim predgovorom Novaka Kilibarde. Upravo je takvim prezentiranjem i cjelovitim odabirima Nikolina izdanja, ujedno opremljena predgovorima, pogovorima i drugom naučnom aparaturom, omogućen solidan i svestran panoramski uvid u Nikolin raznovrsni i književnoistorijski vrijedan književni korpus.

Ocjenjujući u svome sintetičkome pregledu Nikolinu poeziju, Radoslav Rotković s pravom je istakao da su mu lirske pjesme mahom prigodne, da se u njima pominje više od 150 ličnosti, pretežno savremenika i eksponenata političkoga, dvorskog i užega kulturnog života Dvora i zemlje iz vremena samoga pjesnika. Posebno su opjevane ličnosti iz njegove najuže dvorske okoline sa svim zvanjima, profesijama i funkcijama koje su na Dvoru obavljali. Veliki dio takvih prigodnih, personalno-intoniranih panegiričkih pjesama Kralj je posvetio užoj porodici, posebno đeci i supruzi, „njenim čestim liječenjima, važnijim godišnjicama braka“. Te omiljene prigodnice, kao i ljubavne pjesme iz njegove rane mladosti, ne sadrže, kaže Rotković, „ništa više emotivnosti nego druge posvete saborcima ili u zdravicā(ma) prilikom domaćeg ručka. (...) Njegova poezija (je) familijarna, ođevena u kućne haljine, neočešljana. Osmerac u kome se najčešće slikuju samo parni stihovi u stvari je niz šestnaesteračkih distiha a distih je najlakši način pučke improvizacije, u prikazanjima, kolima, borbenim pjesmama.“[63]

Obimnome Nikolinu prigodničarskome pjesništvu treba pridodati i rane ljubavne i rodoljubive pjesme koje su Knjaževe početnice i nijesu imale „većeg estetskog učinka“. Pobliže, i jedne i druge tvorevine, promatrane i doživljene estetski i sa stajališta njegove poezije u cjelini, kao i njegove najranije ljubavne pjesme za koje se tvrdi da su „izgubljene“, odnosno da ih je sâm pjesnik odstranio iz opusa kao emocionalno nedolične, ne ostavljaju nikakve dublje estetske učinke, a kamoli poetske poruke. Na ovome ih mjestu ipak apostrofiramo samo kao književnoistorijsku i dijahronijsku pojavu u Nikolinu cjelokupnome razvojnom opusu i crnogorskoj književnosti koju će uveliko potisnuti samo Kraljevo vrijeme i talas sadržajnijih i modernističkijih poetskih pojava prije i poslije njega.

Kao poseban ciklus iz nešto zrelijega Nikolina pjesništva svakako treba izdvojiti onaj korpus njegove poezije koji je na nešto višemu poetskome i estetskom nivou. To su pjesme koje Nikola naslovljava

[63] Dr Radoslav Rotković, isto, 630.

simbolično *Iskrice o čovjeku*. Tek u tome opusu, kao i u nekim njegovim drugim poetskim ciklusima, nalazimo naznake uspjelije poetske tematike, motivike i metaforike. To su zaista „poetske iskrice", trunci poetskih refleksija kojima je pjesnik, tu i tamo, prožeo poetski ciklus i uopšte cjelokupnu rodoljubivu i intimnu poeziju. A njezina se poetika i tematsko-motivska vrijednost može svesti na tri ključne odrednice, na tri poetske sintagme o kojima pjesnik uporno i varirano stalno pjeva: „Crna Gora – njena sloboda – i njezin narod/rod; slavjanski rod" i slično. Ta poetska inspirativna žarišta donekle su odraz dubljih Nikolinih emotivnih stanja, obojena su poetskom i političkom opsesijom pjesnika i bitna su sastavnica pjesnikova zreloga doživljaja i shvatanja njegova rodoljublja. Ti su motivi dublji stvaralački etimoni koji se lako iščitavaju gotovo u svim njegovim stihovima na naznačene teme. Više nego ijedan pjesnik do njega, Nikola je i kao državnik i kao rodoljubivi pjesnik otvoreno pjevao, zastupajući ideju snažnoga i impulsivnog života Crne Gore i Crnogoraca, njihova opstanka i u savremenome životu i u burnoj prošlosti. On često poletno i energično, u emocionalnome ushićenju pjeva apoteozu domovini – Crnoj Gori:

Još je živa Crna Gora!
u njoj ima još gorštaka!
u njoj ima i još ljudi,
vitezova i junaka!
Neće njena slava stara
popuznuti i nestati!
Kao prije, kao vazda
svijetu će ona sjati!
i njen sin se ponositi
kao soko među ptice!
i pjesmu će pjevat staru
na visove i litice!
Čudotvornu, nepobjednu
pjesmu, duše do potresa!
I dalje će krepost, snagu
on dobivat od nebesa!

(„Crnoj Gori")

Ističemo na prvome mjestu upravo ovu rodoljubivu i programsku Nikolinu pjesmu iz osnovnoga razloga: ona najsnažnije ilustruje moti-

viku kojom je prožeta cjelokupna rodoljubiva poezija kralja Nikole I Petrovića. U takvim, brojnim stihovima i prigodnim naslovima, koje ne trebamo posebno isticati, doći će do pravoga izražaja ne samo izvanredna pjesnikova lakoća osmeračkoga stiha, pjesničkoga jezika kojim Nikola uspijeva graditi liriku, već mnogo više jednostavnost i jasnoća osećaja i misli, ali i poetski uspješno izražena pjesnikova ličnost, njegove izvorne i poletne misli i emocije. U takvim se pjesmama Nikola Petrović upravo približio pjesnicima romantizma: Radičevićevoj i Zmajevoj emocionalnoj jasnoći i poetskoj razigranosti te ponekad i Njegoševoj asocijativnoj misaonoj snazi borbenoga metaforičnog izraza:

O nevoljo od nevolje,
i od španje španjo stara,
mojom sudbom ti ne vladaš
dok je puške i handžara!
Građani me puštit neće
krvavci su, znam i zlice!
al neka ih, junaci su –
čuvaće mi čat i lice!
(„Na straževo stoje kolje“)

Iz ošećaja slave, apoteoze junačkih i etičkih pobuda i emocija te personalnoga Nikolina borbenog i snažnoga agona, njegova inspirativnoga izvora, nastaju njegove borbene i rodoljubive pjesme. Njima dodajemo i poetsku tvorevinu koju je naslovio „Turčinu“ i koja je često isticana kao jedinstveni primjer pjesnikova objektivnog, tolerantnoga i etičkog stava. Naime, u njoj po principu etike, viteškoga agona, pjesnik slavi sablju i desnicu svoga vjekovnoga protivnika Turčina, ali kao ravnopravnoga rivala i ratnika na bojnim poljima, saputnika i viteza u okršajima i stalnim borbama i satiranjima:

Što te ruže, lafe stari
istočnoga care sv'jeta,
Orle, koji sred zapada
U pohode nam dol'jeta?
(...)
Što te ruže, o viteže,
što te ruže, bojni grome,
a pregnuća kavge – car si,

ti stravični krunolome!
(...)
Borba strašna i velika
nastane li iznovice:
zadime li bojnom maglom
naša brda i ravnice,
kroz tu maglu zasjaju li
sabalja nam bistri zraci...
mi ćemo se iza toga
opet štovat ka junaci
(...).

Iako se cjelokupno Nikolino pjesništvo umnogome otima krutoj imanentnoj podjeli po tematskim vrstama i žanrovima, možemo iz cjelokupnoga opusa, od pjesme do pjesme, uočiti kod njega, osim ljubavnih, prigodnih i rodoljubivih pjesama o kojima je bilo riječi, i poneku socijalnu, pejzažnu pa čak i refleksivnu pjesmu. Takva je uspjelija socijalna pjesma „Bol Crnogoraca u Americi". U njoj se u narativnome stihu probija istančani emocionalni glas pjesnika, njegova žal nad sudbinom zemljaka čiji životi izgaraju i skončavaju, ostavljajući vitalnost i mladost širom Amerike u rudokopima „crnoga zlata":

Čas prokleti onaj bio
kad me talih zli navede,
te za ruku nesrećnoga
u ovaj me kraj dovede!

Bog pravedni prokleo je
moga puta grešne stope
da imuće tobož tečem
u duboke rudokope
(...)
Prevarih se u daljini,
Amerika mišljah da je
mnogo bliža – bog ubio
predaleke njene kraje.
(...)

Nikola je u ovoj pjesmi, i nekim drugim tvorevinama sličnoga sadržaja, istupio glasom angažovanoga pjesnika, socijalnoga pravedni-

ka. On je zasigurno preteča one struje pjesništva što će doći do izražaja u razdoblju crnogorske književnosti humanoga ili socijalnog realizma između dva svjetska rata, posebno transponovana u antologijskim pjesmama Mirka Banjevića „Tužba svetom Vasiliju Ostroškom“ i još potresnijoj socijalno angažovanoj pjesmi Janka Đonovića „Crnci i Crnogorci“.

I poduža pjesma „More“ odaje pjesnika Nikolu Petrovića kao vrsnoga pejzažnog i perifrastičnoga stihotvorca. Ona je sva i ritmom i riječju u slici i gibanju, pokretu, sazdana poetskom slikom uzburkanosti mora: „talasa se pjesnikovo osjećanje kao morska širevina. Glatko plovi stih kroz ushićenje vladaoca što je podlovćensku Crnu Goru izveo na državinu zetskih gospodara; što ga konačno zapljuskuje more koje je bilo i Dušanovo i Ivanovo, i duždevo i sultanovo. Treba ga pozdraviti kao živoga stvora što je Crnoj Gori pripalo po volji božjoj i sablji britkoj“:[64]

Pozdravljam te, sinje more,
o livado tečna ravna,
ti velika prostorijo –
željo naša preodavna!

Nikola I Petrović svakako je značajniji pjesnik u onim stihovima koji poprimaju himnični ton i nacionalno odražavaju njegovu uzvišenu poetsku viziju i političku iluziju. Premda u rodoljubivoj euforiji nije skrivao pogrešno uvjerenje da su Crnogorci izdanci „srpskoga roda“,[65] znao je zapjevati svečanim evokativnim ritmom, tonom i širinom dik-

[64] Novak Kilibarda, „Gospodar kao pjesnik“, predgovor u: *Cjelokupna djela kralja Nikole I*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1989, 9.

[65] Nikolino *srpstvo* podrobno je i naučno utemeljeno objasnio akademik Vojislav P. Nikčević u dvotomnoj istoriji crnogorskoga jezika (Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*. Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997) pod sljedećim naslovima: „Nikolino ’srpstvo‘“, „Nikolino pravoslavno ’srpstvo‘“, „Nikoliko filološko i monogenetsko štokavsko ’srpstvo‘“. U najkraćem, objašnjenje akademika Nikčevića sastoji se u sljedećem: „Na temelju analize Nikolina ’srpstva‘ i njegova uspoređivanja s Karadžićevim i Njegoševim ’srpstvom‘, dolazi se do saznanja da je Nikola I. Petrović Njegoš direktno od Petra II. Petrovića i posredno preko njega baštinio pravoslavno te filološko i monogenetsko štokavsko Vukovo ’srpstvo‘ za potrebe svoje ekspanzionističke politike. A ta je politika išla za tim da proširi njegovu vlast kao ’cara Balkana‘ u granicama koje su nastanjivali pripadnici južnoslovjenskoga štokavskog dijalekatskog sistema triju balkanskih vjerozakona – pravoslavaca, rimokatolika i muslima-

cije iskrenoga pjesnika s uvjerenjem da su „Crnogorci potomci Dušanova carstva“. U tome duhu ispjevao je brojne pjesme, ali se posebno ističe tvorevina koja je himnično zazvučala jer je patetično uznesena i u njegovo je vrijeme predstavljala omiljenu, omamnu, cijenjenu i veoma popularnu pjesmu-himnu: „Onamo, onamo!“:

(...)
Onamo, onamo... za brda ona
Govore, da je razoren dvor,
Mojega cara, onamo vele,
Bio je negda junački dvor. –
Onamo, onamo... da viđu Prizren –
Ta to je moje – doma ću doć'. –
Starina mila tamo me zove,
Tu moram jednom oružan poć'. –
Onamo, onamo... sa razvalina
Dvorova carskih vragu ću reć':
„S ognjišta milog bježi mi, kugo,
Zajam ti moram vraćati već!“ –
(...)

Himničnošću, uzvišenošću, ritmičnošću aliteracija na početku stihova ova je rodoljubiva pjesnička emocija „usaglasila (...) svečani ritam s tematikom, rodoljublje sa strašću vojskovođe (...), riječi s rimom, metaforiku s ritmom, dužinu teksta sa srećnim naslovom“.[66] Po njoj je Nikola I Petrović i kao pjesnik i kao državnik najviše hvaljen i slavljen ne samo u Crnoj Gori već i u cijelome slovenskom i pravoslavnom rodu.

Sve u svemu, Nikolina je rodoljubiva poezija kao i ona sličnoga žanra, emocionalno eruptivna, poletna, po poetskoj i emocionalnoj snazi i motivici raznorodna i u to je vrijeme predstavljala žive poetske obrasce koji su se receptivno lako prenosili do malo obrazovanoga čitaoca, ali i do školovanih ljudi; pamtile su se njegove pjesme kao svojina mase i usmenoga narodnog kolektiva. Nikolina poezija, iako se čini da je ponekad stvarana aljkavo, u grču, napetosti, tenziji i borbenome poletu, ostaće, ipak, i tematikom i motivikom osmeračkih stihova, te nekim drugim novitetima vid „primijenjene poezije“ koja je plijenila emocije crnogor-

na.“ (Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*. Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 431-432.)

[66] Novak Kilibarda, isto.

skoga čovjeka, podneblja i naroda pa je kao takva određenim slojevima i za današnje čitaoce veoma prijemčiva i emocionalno dojmljiva.

Nikola je kontinuirano stvarao i spjevao i epsko-lirske tvorevine „Ženidba bega Ljubovića“ (1868); „Selim begova kula“ (1879); „Na ponoći“ (1903); „Pjesma sv. Savi“ (1912). Posebno je ustihovao poetsku tvorevinu, cjelinu u strukturi od 32 kola s „Posvetom muškoj mladeži crnogorskoj“, dok je između 1888. i 1892. sačinio i tri opsežna epska spjeva: *Potonji Abenseraž* (1888), *Hajdana* (1889) i *Pjesnik i vila* (1892). Svi ti poetski sastavi pisani su u romantičarskome duhu, ispjevani su u stilu i dikciji ondašnje domaće i evropske poezije; puni su „slikovitih epskih opisa i još više lirskih i patriotskih akcenata“.[67] *Ženidba bega Ljubovića* karakterizirana je kao zanimljiva i dramatična pjesnikova naracija. Predmet joj je uzet iz narodnoga predanja, a fabulom je vezana za osionoga bega Lakešića iz Mostara koji je preoteo vjerenicu mladome Alil-begu Ljuboviću iz Nevesinja. Složićemo se sa sudom da je ta epska pjesma „zanimljiva sentimentalna istorija ... sa puno jakih dramatičnih scena. Radnja se u njoj izlaže prirodno, postupno, i logično, idejni smjer pjesme je da ukaže na neki viši etički zakon koji po pjesnikovom mišljenju vlada nad svim bićima i koji pobjeđuje zlo i nepravdu“.[68]

Iako su naznačena djela toga žanra pisana pretežno pjesnikovim omiljenim osmeračkim stihom, u Nikolinoj književno-iskustvenoj razvojnoj fazi ona ni književnom zrelošću ni epskom naracijom, ni poetskim jezikom ni metrikom, kompozicionim skladom sadržaja, nijesu dosegla estetski ciklus njegovih najboljih rodoljubivih i intimnih pjesama koje smo maloprije raščlanjivali, interpretirali i vrednovali. Tako njegova *Nova kola*, posvećena crnogorskoj mladeži, a objavljena u osvitu XX vijeka, nijesu ni skladom, a još manje jezičkim učinkom, napravila poetske pomake i prodore epskoga iskaza u onovremenu klišeiziranu poeziju, a ni pomake estetskoga učinka. Čak se u njima mogu iščitati pjesnikove ideološke opservacije, poruke koje su dijelom zastarjele, konzervativne, degradirajuće, porazne, upućene crnogorskoj mladeži kao pouke i opomene. Kralj je želio da se mladež ne prepušta „mlakim zvucima“ ljubavne nježnosti, već da se drži zavjeta njihovih đedova i crnogorske tradicije, predaka i vitezova, glasova epske tradi-

[67] Savo Vukmanović, „Dramski pisac“, predgovor u knjizi: Nikola I Petrović Njegoš, *Drame*, Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knj. treća, Obod, Cetinje, 1969, 13.

[68] Isto, 18.

cije i gusala; slave i opojne strasti junaštva. Zaokupljen tako epskom i opširnom naracijom u tome razvučenom spjevu, pjesnik je pjevao poetska kola posvećena svakome crnogorskom plemenu „dozirajući plemenicima predviđenu količinu junačke časti iz obilja Gospodareve milosti. Ni manje ni više no koliko treba da se podanik usija od ratničkog elana i odanosti Nikoli I, 'caru junaku'. (...) Plemenu koje osjeća da je jače od Gospodareva *kola* ostavljena je šansa da se nadoknadi u novom ratničkom i podaničkom naprezanju, a pleme s prepunim *kolom* časti moraće u takmičarskoj trci da ostane na nivou priznatog prestiža. Riječju, sve je 'milosni knjaz Nikola' predvidio, nema što da se misli..." i doda.[69]

Spjev *Potonji Abenseraž* i nije Nikolino originalno djelo. To je njegov narativni prepjev popularnoga francuskog romantičara Fransoa Renea de Šatobrijana *Les aventures du dernijer Abencerage* (1827). S tim autorom Nikola se srio u ranoj mladosti, na školovanju u Parizu i ono je plod njegove rane lektire. Iako se pjesnik dosljedno držao originala, on je nastojao da ovom spjevu ostavi istu formu i „zadrži romantični ton i osjećajnost i da ga začini što više lirizmom i emotivnošću".[70] U stvari, pjesnik nije u sadržaju i likovima ništa mijenjao i nadopunjavao. S težnjom da istakne patriotsku notu koja je eksponirana preko glavnoga junaka Aben Ameta, Nikola je u sadržaj djela inkorporirao kao dodatak pejzaže „pune kolorita i reljefa, u kojima se prikazuje život nekadašnje slavne kuće Bobdila. To su elegične istorijske evokacije, popraćene sa refleksijama o prolaznosti ljudske sreće. (...) Sve je to činilo da je njegova pojava u jedno vrijeme u nerazvijenoj crnogorskoj kulturnoj sredini predstavljala pravi književni događaj."[71]

Za sadržaj spjeva *Hajdana* Nikola Petrović građu je uzeo iz crnogorskoga narodnog života. Romantično je opjevao događaj iz XVIII vijeka, iz perioda vladike Vasilija Petrovića. U strukturi epskoga spjeva od 11 pjevanja prikazana je pobjeda „dobra i pravde nad zlom i niskostima života i idealisan lik Hajdane Vukotić (Baletić), s Čeva od kojih je i knjaginja Milena". Glorifikujući čojstvo i junaštvo, „kućiće i odžakoviće", pjesnik je principom kontrasta suprotstavio „nikogoviće", prostake i odmetnike domovine. Pjesnik je u romantičarskome ruhu prikazivao realne likove i stvarnu fabulu. Naime, travnički vezir lukavstvom i prijevarom kroti dva mlada Crnogorca: Perišu s Ceklina i

[69] Savo Vukmanović, isto, 8.

[70] Isto, 9.

[71] Isto.

Sima s Grahova. Obojica su bili lak plijen: prvi ozlojeđeni zbog osvete, drugi zbog uvrede što ga je vjerenica Hajdana napuštila. Vezir ih podstiče, pomaže im u napadima na crnogorske katune. No, ubrzo dolazi do zaokreta: zbog nepromišljenih postupkaka, Simo se ubrzo pokajao, povukao i naselio ponovo na Grahovu. Tek tada je za Perišu nastalo teško stanje, zbog vezirova nepovjerenja. Slijepo odan veziru, Periša u jednome času skuplja Turke, upada u Crnu Goru, ubija Rada i Vukotu Baletića, strica i oca Hajdanina, a nju zarobljava i vodi je u harem travničkome veziru, koji se u nju zaljubi i zbog nje napušta porodicu, vjeru i domovinu. Da bi okajao grijeh izdajstva, Simo predvodi jednu crnogorsku četu i nastoji osloboditi Hajdanu. U tim borbama vezir je bio ranjen, a njegovi protivnici poubijani. Poslije tih okršaja Crnogorci s oslobođenom robinjom Hajdanom vraćaju se na Čevo.

Takva se romantična fabula i danas može čuti u narodnome predanju na Čevu, što znači da ju je Nikola Petrović koristio, modifikovao i „u nekim detaljima radi, efekta i isticanja Hajdanina lika, izmijenio“.[72] Vodeći se moralnim efektima, pjesniku Nikoli bio je cilj da Hajdanu moralno i fizički glorifikuje, da efektno ukaže da pred njezinim vrijednostima mora da ustukne i sam travnički vezir. Iako je *Hajdana* u svoje vrijeme izuzetno hvaljena, nazivana prećeranim epitetima, ocjenjivana i upoređivana s Gundulićevim epom *Osmanom*, njena stvarna estetska vrijednost ipak nije velika. To je uglavnom stihovana proza s mnogo romantičnoga i monotonog pričanja.

Pored lirske i epske poezije, najveći književni uspjeh Nikola I Petrović Njegoš postigao je istorijsko-političkim spjevom *Pjesnik i vila*. Hrvatski biskup i mecena Josip Juraj Štrosmajer kao takvoga ga je vidio u pismu:

> Vaša pjesma „Pjesnik i vila“ divna je i dostojna genialnog pjesnika „Gorskog vijenca“. Dok je svi(j)eta i vi(j)eka ta će divna pjesma ostati slavni i neumrli spomenik Vašeg veluma i Vašega božanstvenoga srca. Sto puta sam je, kad sam na dvi(j)e prozne stranice te predivne pjesme naišao, zavapio: ah ne daj, bože, da desnica tog predivnog muža usahne prije nego sve ono izvede, što mu je bog i dušu i srce posadio.[73]

[72] Savo Vukmanović, isto, 11.

[73] *Zapisi*, knj. XIII, sv. 1–6, Cetinje, 1935, knj. XXI, sv. 6, 1939, 239. Pismo je datirano „9. srpnja 1893“.

Istina, to su djelo hvalili i mnogi drugi književni istoričari, ponajprije jer je predstavljalo istorijsko-politički spjev u dramskome i dijaloškom obliku. A daleko više što je pjesnik u njemu pjevao istorijsku sudbinu svoga crnogorskog, odnosno kako on kaže „srpskog naroda", davao poetski prešek i istorijsku viziju od nastanka naroda do „njegove propasti na Kosovu". Personifikujući razgovor s mitološkim bićem – vilom, s kojom se još i „bratimi", pjesniku je taj lik poslužio da preko njega iznese refleksije o sebi i narodu koji vodi. „U njegovom djelu ima puno razmišljanja o srpstvu, o društvu, o besmrtnosti i slobodi."[74] Vila je povezni lik cijeloga spjeva. Ona pjesnika smišljeno vodi u daleku prošlost srednjovjekovnih vladara Duklje i nabraja sve važnije datume srpske i crnogorske istorije i tradicije. „Spjev završava pohvalom Kosova i njegovih vitezova, čiji su potomci naselili Crnu Goru i čija je slava napajala srpska srca, podigla Karađorđa i toliko drugih čuvenih junaka."[75] Opsjednut srpstvom i ideološkom genezom Crnogoraca, kralj Nikola i kao pjesnik kaže „da su Crnogorci Srbi". On je u stalnome sukobu između nacionalnih težnji i stvarnih političkih realnosti i okruženja.

No, bez obzira na sve pohvale, ideološki neprihvatljive stavove, panegiričke i uzvišene osvrte mnogih Knjaževih savremenika, mi ćemo se ipak prikloniti sintetičkome sudu Sava Vukmanovića, koji je kritički i realno utvrdio da Nikolin spjev *Pjesnik i vila* „ima mana i vrlina koji imaju i ostali njegovi književni proizvodi. U njemu ima slabih stihova, naivnih refleksija, razbijene kompozicije, ograničene poetske slobode, odsustva nadahnuća. Samo mjestimično pjesnik je uspio u toplijim lirskim pasažama, u junačkim patriotskim osjećajima i u širim epskim opisima. Lijepi su, živo i vrlo snažno prikazani pojedini istorijski momenti (...). U spjevu ima i opštih romantičarskih motiva i legendi kao i kod velikih evropskih pjesnika. Lijep mu je i završetak u poentiranoj patriotskoj himni Kosovu koje je nadahnulo Njegoševu liriku."[76]

I Nikolin spjev iz vremena (pred)balkanskih okršaja *Malisorski ustanak* predstavlja rodoljubivu tvorevinu u kojoj je Kralj poetski transponovao poznatu pobunu Malisora 1910-1911. godine protiv Turgut-paše. Da bi glorifikovao junaštvo i prijateljske odnose Malisora s Crnom Gorom, kralj Nikola je u njihovoj pobuni vidio prave epske ju-

[74] Savo Vukmanović, isto, 14.

[75] Isto, 13.

[76] Savo Vukmanović, isto, 14.

nake, veličajući njihov patriotski i oslobodilački duh i ističući njihovu ljubav i privrženost prema Crnoj Gori „koja im je jedina bila nada spasenja od turskog ropstva“.[77] U epskome žanru Nikola je opjévao i neke sporadične balkanske bitke. Pisao ih je za vrijeme Prvoga svjetskog rata u tuđini. Takav je i njegov spjev *Balkanski ratovi*, spjev koji hronološki registruje noviju istoriju, istorijska zbivanja i posvećen je vojskovođi i junaku, serdaru i generalu Janku Vukotiću. No, i ti sporadični epski spjevovi ostali su, kao i njegovi raniji, u šenci njegovih izabranih poetskih sastava, poetsko-epski proizvodi koji donekle imaju samo književno-istorijsko značenje u dijahroniji cjelovite crnogorske književne produkcije.

Nikola I Petrović Njegoš poznat je i hvaljen kao uspješan dramski pisac. Njegov je nedovršeni dramski prvijenac *Vukašin*, od kojega je sačuvan samo fragmenat djela. Ugledajući se na Njegošev *Gorski vijenac*, Nikola je u toj ranoj fazi dramskoga stvaralaštva napisao i odlomak drame *Husein-beg Gardašević*. Obje početničke drame plod su njegovih nevještih osmeračkih dramskih pokušaja, u kojima nema, u sadržinskome i jezičkome dometu, većih scenskih i estetskih učinaka. U prvoj drami-tragediji *Vukašin* za predmet je uzeo narodno predanje. U središtu je opjevao gramzivoga kralja Vukašina i nejakoga srpskog cara Uroša. Iako je kasnije Simo Popović u *Orliću* (1867) prenio jedan njegov odlomak i o njemu napisao panegirik ističući „ljepotu i lakoću sloga, jezgrovitost misli i dobro obilježeni značaj lica“,[78] ovo Nikolino djelo ostalo je samo pokušaj dramskoga začetka. I sâm Knjaz nije njime bio zadovoljan, pa je isticao da mu je to bila „zabava mladih dana“. I njegovo drugo dramsko djelo vezano je za istorijske motive. Imajući pretenzije da dramu motiviše državno-političkom koncepcijom, pjesnik je utrpao u njen sadržaj mnoga lica (četrdeset i jedno), iz domaće i turske sredine, crtajući ih bez dubljih dramskih i psiholoških nijansi i karakterizacija. Pjesnik „na jednostavan i dosta suhoparan način (...) priča o Huseinu Gardaševiću koji se obraća Njegošu radi organizovanja ustanka protiv turskih zavojevača i protiv sultana“.[79]

Najznačajnije Nikolino dramsko djelo je svakako *Balkanska carica* (1884). Napisana je povodom izgradnje dvorske kapele, na temeljima manastira Ivana Crnojevića na Cetinju. Nikola I djelo je prvobitno

[77] Isto, 16.

[78] *Orlić*, Cetinje, 1867.

[79] Savo Vukmanović, isto, 8.

koncipirao u jednome činu, potom ga je brižljivo dorađivao, postepeno sadržajno širio, modelovao i oblikovao pa je na kraju dobilo pozamašan dramski oblik od tri dramska prizora (čina). U njegovu sastavu, od prvoga začetka, pa do konačnoga stvaralačkog oblika i finalizovanja, učestvovali su gotovo svi kulturni i književni pregaoci Knjaževa „pjesničkog savjeta“ te ostali njegovi „kritičari“ s noćnih sijela i dvorskih zabava na Cetinju. Otud je djelo receptivno i munjevito lako usmeno prenošeno, primano i doživljavano u intenzivnom žaru među slušaocima i gledaocima i prije nego što ga je kralj Nikola doveo do konačnoga dramskog uobličenja. Izvođači toga Knjaževa djela bili su prvobitno pozorišni diletanti, bolje reći daroviti cetinjski „dramski“ amateri, sudionici iz političkoga, kulturnog i književnoga života, koji su dobrovoljno i s ljubavlju izvodili Knjaževu dramu. Tim popularnim predstavama izvođači su polagali temeljac pozorišnoj umjetnosti u Crnoj Gori. Zahuktalost i aktuelnost dramskoga života na Cetinju ubrzo je dovelo i do toga da je Cetinje dobilo i prvo pozorište – Zetski dom. O tome uznapredovalome kulturnom i pozorišnom zamahu, neslućenim pozorišnim uspjesima, životu i događajima Savo Vukmanović piše: „Sa ’Balkanskom caricom‘ nastavljen je i življi književno-kulturni život na Cetinju. Odlomke iz djela, koje su slušali na večernjim sijelima u dvorskoj Odžakliji, mnogi su prepisivali, učili ih napamet i poput njih i sami pjevali. Knjaz-pjesnik je u to vrijeme bio visoko cijenjen i vrlo popularan. Njegovi stihovi su na svim stranama ’kipjeli‘. Pod njegovim uticajem propjevalo je bilo skoro čitavo Cetinje. Knjaževom inicijativom pokrenut je list Crnogorka. Na prosvjetu se tada gledalo kao na ’novo oružje‘. I sami knjaz govorio je da je uvijek vjerovao da je ’pero snažnije nego mač‘.“[80]

Pod takvom kulturnom presijom nalazila se i cijela književnokritička svita onoga vremena. O dramskome djelu *Balkanska carica* pisali su mnogi književni kritičari, stvaraoci i publicisti s najljepšim riječima. Gotovo svi istaknuti kulturni i književni pregaoci domaće i svjetske svite hvalili su Nikolinu *Balkansku caricu*. „Ni o Gorskom vijencu, ni o Smail-agi ni o Mickijevićevim spjevovima, ni o Puškinovim i Ljermontovovim besmrtnim djelima nije se (...) toliko pisalo“, kaže Simo Matavulj, koliko o Knjaževoj drami, pa nastavlja: „ni jedno

[80] Isto, 11-12.

od tih umotvora nije toliko uzdizano, komentovano (i) prevođeno".[81] A prema svjedočenju Pavla Rovinskog, o *Balkanskoj carici* „pretresalo se od Beča do Londona, od varoši cijelog svijeta – Pariza do Petrovgrada i sjeverne Palmire".[82] U pohvalama i uzvišenim pozitivnim ocjenama Nikoline drame svakako je najdalje otišao izvanjac u Crnoj Gori i jedan od najistaknutijih srpskih romantičara onoga vremena – Lazo Kostić. On je u *Novoj slobodnoj presi* s divljenjem istakao da je „koliko rijetka toliko i zanimljiva pojava da se jedan vladar popeo na Parnas i to na njegov najviši vrh koji nad svijetom vlada, na kome je dramska vila svoj prijesto namjestila". Suprotstavljajući čak Njegošev *Gorski vijenac* Nikolinoj drami, Kostić zaključuje: „Njegov (Njegošev – M. N.) Gorski vijenac, sem dijaloškog oblika nema ničeg dramskog", a *Balkanska carica* knjaza Nikole „pravi je dramat – prava tragedija. Dakle i prvjenstvo neosporno ostaje knjazu dramatičaru".[83] Sve se to svjedočilo o drami iz perspektive pozorišnoga učinka na izvođenim predstavama. Ujedno je to ubrzalo i štampanje toga djela. Drama je prvi put objavljena 1886. godišta i ubrzo nakon toga postala je i u domaćoj i u svjetskoj javnosti pravi dramski bestseler, omiljeno i izvođeno dramsko štivo ne samo kod nas, već i na stranim pozornicama. Za trideset godina Nikolino dramsko djelo prevedeno je petnaest puta na deset evropskih jezika, a izvođeno je na mnogim značajnijim pozornicama svijeta, po više puta u novosadskome pozorištu i na ruskome jeziku na petrogradskoj ljetnoj pozornici Ozerka. O njezinim uspjesima i umjetničkim dramskim dometima pisali su brojni književni i teatrološki stručnjaci, koji su osobito isticali pojedine dramske likove, a i sadržaj *Balkanske carice*.[84]

Postavlja se pitanje: Što je to što je *Balkansku caricu* učinilo tako popularnim, snažno prestižnim i u svoje vrijeme nenadmašnim dramskim djelom? Svakako se u tome ističe njezin romantičarski sadržaj i lakonski osmerački stih. Pjesnik je, dakle, vezao dramski sadržaj za minulo vrijeme i burne istorijske događaje crnogorske države Zete. Riječju, radnju je pjesnik smjestio u vrijeme vladavine Ivana Crnojevića

---

[81] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, u redakciji i s predgovorom Marka Cara, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 246.

[82] P. A. Rovinski, „'Balkanska carica' pred sudom ruske žurnalistike", *Javor*, br. 27 i 28, 1885, 281.

[83] *Neue Freie Presse*, Beč, 6. februara 1885.

[84] O tome detaljnije piše dr Savo Vukmanović: „O 'Balkanskoj carici' kod nas i na strani", *Balkanska carica* (drama Nikole I Petrovića Njegoša), Cetinje, 1989, 3–23.

(1465–1490), pa je drama poprimila romantično-nacionalni karakter i po sadržaju i po istorijskim likovima, Ivanovim sinovima Stanku i Đorđiju, koji se u drami ostvaruju i karakteriziraju. U veoma razvučenoj i nekoherentnoj dramskoj kompoziciji u tri čina, pjesnik je naglasak stavio na Stankovo (Stanišino) primanje islama, a isticana je i tragična sudbina njegove vjerenice Danice – balkanske carice. U spletu burnih istorijskih zbivanja koja izazivaju i pokreću dramsku radnju ponajviše se ističu upravo karakteri. Prvi čin drame lociran je na Žabljaku, prijestonici Crnojevića i u tome se dijelu karakteriše lik Đorđija i njegov odnos prema mlađem bratu. Posebno je apostrofirano Stankovo junaštvo, njegovi tajni pregovori s izaslanikom turskoga cara Murata. On mu lukavstvom i mitom nudi potajno krunu Balkana, pod uslovom da primi islam. Drugi se čin odigrava u Berislavcima, Danilovu rodnom mjestu. Stanko se vraća iz borbe s Turcima ispod Kroje. Progonjen od Crnogoraca, Stanko bježi u Tursku. Sukobljava se s knezom Deanom, koji ga kori zbog njegovih izdajničkih pobuda i na kraju ga ubija. Tada je smrtno stradala i Danica – balkanska carica. Treći čin se zbiva u Ivanovu dvoru, pod Đurđevim šatorom, ali se dramska radnja prenosi i na bojno polje. Ocrtan je stari Ivan Crnojević, slomljena i skrhana srca od „zla domaćega“, a njegov sin Stanko sada je u funkciji i ulozi „poturčenjaka“ i paše. On podiže veliku vojsku i udara na rodnu Crnu Goru. Dočekuju ga Crnogorci, s bratom Đorđijem, na Lješkopolju, ranjavaju ga i vojsku mu rasturaju. Na tome bojištu kreće se i Danica, koja nailazi na ranjenoga Stanka i njegove saborce. Ona, poput ganute Kosovke đevojke, zaliva, previja i liječi ranjenike, a pri susretu s vjerenikom Stankom u njoj se bude jaki i kontrastni osećaji: mržnja i ljubav. U duševnoj boli i uvjerenju da ostaje, ipak, vjerna čistoj ljubavi baca se u valove rijeke Morače, koja će je preko Skadarskoga jezera odnijeti u Skadar, u novi dom njezina dragog vjerenika.

Koncipirajući *Balkansku caricu* kao romantičnu i dinamičnu tvorevinu, Nikola Petrović Njegoš, tada uspješni vladar Crne Gore, isticao je u drami rodoljubivu notu; utkivao ljubav prema domovini i narodu. Predmet joj je, dakle, istorijski i legendarni, oblikovan prema usmenoj predaji sa željom da cijelu građu i istorijske likove svede u harmoničnu cjelinu. Objašnjavajući njezinu pojavu i veliki dramski i književni uspjeh, Savo Vukmanović u predgovoru *Balkanske carice* eksplicitno je istakao da ju je Knjaz napisao „pod utiskom slavodobivenih ratova protiv Turaka sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga (XIX) vijeka i

u zanosu nacionalnih oslobodilačkih težnja. Njegove ideje su plemenite i uzvišene. One su potekle iz širokog pjesnikovog patriotskog osjećanja i istovremeno iz duše čitavog njegovog naroda. Zato je djelo ubrzo postalo vrlo popularno i dugo slavljeno kod nas i na strani, više nego i jedno te vrste u našoj književnosti."[85]

Posebno se među karakterima drame i dramskim protagonistima ističu dvije ličnosti: Stanko kao „poturčenjak" i izdajnik Crne Gore i Danica. Danica je „tip idealne patrijarhalne (treba tradicionalne – M. N.) Crnogorke, uzor-žene i patriotkinje, 'male carice', kojoj je najveća svetinja vjera i domovina".[86] Nasuprot njoj, ističe se Stanko vjerolomnik i izdajnik. To je „mladi čovjek, nestalan, temperamentan, slavoljubiv, lukav i u isto vrijeme junačan i sentimentalan".[87] U stvari, ta dva lika cjelovito su građena, psihološkom i vanjskom karakterizacijom zaokružena i predstavljaju glavne nosioce radnje i srž cjelovite drame *Balkanska carica*. Svi se drugi likovi – knez Dean, Ibrahim-aga i dr. – nalaze u šenci glavnih karaktera djela. I kolektivni likovi, poput *Zetskoga kola*, bivaju u funkciji drame skladno i koherentno utkani u cjelinu, funkcionalno ukomponovani i scenski postavljeni. No, isti pisac predgovora drame *Balkanska carica* posebno je istakao i njezine krupnije nedostatke: događaji u Nikolinu dramskom djelu „nijesu uvijek dovoljno scenski iskorišćeni i motivisani. Epizode su ponekad razvučene, psihologija je dosta naivna i ličnosti jednolike i jednoobrazne. Poetski i stilski u njemu ima neuspjelih strofa i neukusnih stihova".[88] I književni istoričar Trifun Đukić, koji je u svom *Pregledu književnog rada Crne Gore* posvetio opširno poglavlje Nikoli I Petroviću, detaljno je raščlanio i interpretirao Nikolinu dramu *Balkanska carica*, istakao njene dobre strane, određene dramske vrijednosti djela, ali je apostrofirao i njene krupne nedostatke i mane: „Nikola I nije majstor za poetske ukrase. Naprotiv. Tu je on prozaičan, katkad posve štur, bez imaginacije. Prostota izraza, oskudica u poetskoj zamisli i fantaziji, razvučenost u izvođenju pojedinih epizoda, sve to čini da ona mjesta *Balkanske carice* koja su u osnovi pjesnički lijepa gube od svoje emotivne i književne

[85] Savo Vukmanović, „Dramski pisac", predgovor u knjizi: Nikola I Petrović Njegoš, *Drame*, Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knj. treća, Obod, Cetinje, 1969, 10.

[86] Isto, 18.

[87] Isto, 19.

[88] Isto, 20.

jačine. (...) Ima u Balkanskoj carici scena koje su sasvim izlišne (...). Zbog te narativne strane rastegla se drama u tri čina na četiri hiljade pedeset pet stihova, od kojih bi, i s dramskog i poetskog gledišta, jedan veliki broj mogao da se odbaci. Ali to nije slučaj samo sa Balkanskom caricom nego i sa ostalim njegovim djelima. Njemu je nedostajala sposobnost kritičkog odabiranja. Sa teorijom pjesništva stajao je rđavo, sa gramatikom još gore.“[89]

Gotovo iste takve mane Nikola je kao dramski pjesnik ispoljio i u posljednjem dramskom djelu *Kako se ko rodi*, komediji koja je nastala na kraju XIX vijeka. Iako je napisana u prozi, sadržajem i tematikom ne razlikuje se od njegovih ranijih dramskih djela. Smatra se da je to tendenciozna pozorišna igra u tri čina „u kojoj se na osnovu jedne realne slike iz seoskog života dokazuje opravdanost postavljene teze u naslovu: čovjek po prirodi ostaje onakav kako se rodi“.[90]

Dodamo li tome i ono što je književni istoričar Trifun Đukić na kraju studije izrekao – da su književna djela Nikole I Petrovića nekritički izdavana, u žurbi nedoćerana s puno pravopisnih i stilskih pogrešaka – istakli smo sve bitne i dobre strane njegova djela, ali i mane ovoga opsežnog romantičarskog pisca. Složićemo se i s najnovijim ocjenama poput onih koje je, iščitavajući pjesnikovo djelo, izrekao Novak Kilibarda u kratkome predgovoru „Gospodar kao pjesnik“. On je, između ostaloga, izveo sasvim opravdan kritički sud o stvaralaštvu Nikole I Petrovića: „U Balkanskoj carici, jednako slaboj i slavnoj, proviruje zračak književno kazane ljubavi, zračak tragične gorčine, a našao bi se i lijek dramske radnje. Pronađe se tamo dobra riječ i vješta sintagma, na više mjesta zgušnjava se po strofa književno uzrelih mjesta.“ U pravu je Kilibarda i u onome dijelu sintetičkoga suda kad poredbeno i metaforično sažima i odmjerava poetiku dvojice velikana književne riječi – književnika Petra II Petrovića Njegoša i Nikole I Petrovića Njegoša, pa kaže: „Pjesnik Gorskog vijenca uvrnuo je sve potoke ideologije i politike u široku maticu poezije, a pjesnik *Balkanske carice* ukapao je tanku struju poezije u talasavi huk svoje politike. I kod Kralja i kod Vladike sve pritoke – ’na uvoru svoje ime gube‘. Nikola uz Njegoša izgleda kao ratni novac uz dukate. Ko pročita svega Kralja – zamoriće se, a ko ne

[89] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore,* Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 256.

[90] Savo Vukmanović, isto, 23–24.

pročita njegove najbolje stihove – kajaće se.“[91] Tim je sudom sažeto i precizno rezimirana cijela problematika.

I na kraju ipak treba istaći da je književna kritika ponajviše zapazila da su Knjaževe/Kraljeve epistolarne forme, njegovi politički spisi i drugi diskurzivni žanrovi (proglasi i govori, memoari i putopisi, pa i njegova autobiografija), manje ili više „uspjelo izlaganje njegovih taktičkih koncepata i političke strategije“.[92] Oni su veoma odmjereni, razborito pisani, stilski i jezički ujednačeni, doćerani, oslobođeni suvišnosti i mana koje je pokazivao Nikola I u pjesničkim, epskim i dramskim tvorevinama. Budući da su i ti Nikolini žanrovi u više navrata analizirani, posebno u *Cjelokupnim djelima*, nema potrebe da se na njima na ovome mjestu zadržavamo. Dodamo li tome i nedavno otkriveni istorijski roman *Despa*,[93] ostvaren u potpunosti u okvirima poetike romantizma s izrazitom političko-ideološkom osnovom i tek književnoistorijskom vrijednošću, književni portret potonjega crnogorskog suverena biće zaokružen.

Roman *Despa* Nikole I Petrovića Njegoša, započet krajem 1900. godine, javnosti je ostao nepoznat sve donedavno. U rijetkim pomenima pasioniranih istraživača književnoga djela Nikole I, istina, moglo se naslutiti postojanje toga rukopisa, no rukopis je za štampu prvi put priređen tek nedavno.[94] Razloge takvoga odnosa naše stručne javnosti prema romanu-prvijencu Nikole I treba tražiti u činjenici da je sam rukopis u znatnoj mjeri oštećen, a možda i u nepovoljnoj ocjeni njegove vrijednosti koju je izrekao njegov prvi kritičar Savo Vukmanović.[95] Nadovezujući se romantičarskim prosedeom na Ljubišine pripovijesti, a slijedeći model romana kakve su pisali Valter Skot, Puškin ili Šenoa, *Despa* se određuje kao istorijski roman s temom iz crnogorske povijesti s početka XV vijeka. U romantičarskome maniru, asimilujući u izvje-

---

[91] Novak Kilibarda, isto, 8.

[92] Branko Banjević, isto, 19.

[93] Nikola I Petrović Njegoš, *Despa*, priređivači Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Matica crnogorska & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.

[94] V. Nikola I Petrović Njegoš, *Despa*, priredili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Matica crnogorska & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.

[95] V. Savo Vukmanović, *Život i književni rad kralja Nikole I*, Nikšić – Berane, 1935, str. 41–46.

snoj mjeri elemente folklorne motivike, roman dočarava jednu epizodu crnogorske srednjovjekovne istorije iz vremena Balšića.[96] Vukmanović primjećuje da je *Despa* „više istoriska lekcija u obliku romana nego pravi roman" i čini se da je u pravu. U kompozicionome smislu, roman je neujednačen, obiluje komentarima auktorijalnoga pripovjedača, solilokvijima likova ili često razvučenim dijaloškim pasažima, a saglasno stilskoj formaciji romantizma, naglašena je egzemplarna funkcija teksta – pripovjedna zbilja u funkciji je promocije političke doktrine autora. *Despa* je istovremeno i roman lika. Centralni lik u romanu je knjaginja Despa (istorijska Jelena Balšić), udovica zetskoga gospodara Đurđa Strašimirovića Balšića. Kombinujući direktnu i indirektnu karakterizaciju, autor predočava lik mudre, požrtvovane i smjerne junakinje na čijim je plećima teški teret sudbine jedne male države okružene neprijateljskim sušedstvom. U svim elementima strukture, međutim, *Despa* odaje utisak nedovršenosti. Roman zapravo sačinjava niz nerazvijenih epizoda u kojima dijalozi dominiraju nad pripovijedanjem, a namjera da se centralni motiv svadbe nadopuni motivima čija bi funkcija bila dočaravanje šireg istorijskoga, socijalnoga i političkoga ambijenta, tek je djelimično ostvarena. Nema u tome romanu ni složenije profilisanih likova. Kad se sve to ima u vidu, nameće se zaključak koji je formulisan u dosad najcjelovitijoj studiji o tome romanu: „Nastala kao produkt poznoga romantizma, uza sve pomenute nedostatke, *Despa* je djelo skromnih estetskih dometa. Sa književnoistorijskog stanovišta, ipak, ona ima nesumnjiv značaj. Osim što pomjera saznanja o počecima romanesknog žanra u crnogorskoj književnosti, donosi i nove uvide u stvaralaštvo potonjega crnogorskog suverena."[97]

No, *Despa*, po svemu sudeći nije i jedini roman Nikole I. U nekrologu „Posljednji dani velikoga kralja", potpisanom pseudonimom „Vuk Mandušić", objavljenom u *Glasu Crnogorca* 3. marta 1921. godine, nalazimo ovaj trag: „Prošle godine, pored omanjih stvari, većinom pjesama, Kralj je napisao roman 'Tri janičara' iz života hercegovačkih muslimana. Oni koji su imali sreću da pročitaju u rukopisu ovaj spis,

[96] Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, *Predgovor*, u knjizi: Nikola I Petrović Njegoš, *Despa*, Matica crnogorska & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2008, str. 16.

[97] Aleksandar Radoman, „Književnoistorijski značaj i poetika romana *Despa* Nikole I Petrovića", *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2009, str. 340.

vele da je on ne samo od velike literarne vrijednosti, nego da predstavlja jedno vrijedno folklorističko blago".[98] No, kako su o emigrantskome periodu stvaralaštva Nikole I saznanja oskudna, a njegovoj se zaostavštini iz toga perioda, koliko nam je poznato, još nije ušlo u trag, to je ovaj navod rijetko svjedočanstvo o drugome romanu Nikole I.

U konačnoj sintezi navodimo riječi književnoga kritičara Radoja Radojevića, koji je u studiji „O Nikoli Prvom u crnogorskoj povijesti i književnosti" tačno i suštinski zgusnuto ocrtao njegovo političko i pjesničko djelovanje: „Za poeziju Nikole I možemo reći da je plod nesklada između više osnovnih činilaca pod čijim je djestvom nastajala, kao što je i njegova vladarska politika bila plod istorijskog nesklada. On je nesporni, ali osrerdnji pjesnički dar opteretio prevelikim pretenzijama, nasuprot oskudnoj književnoj kulturi i slabome vladanju versifikacijom i uopšte poetskim jezikom. Umjesto da u stvaralaštvo unosi, shodno vremenu, nove sadržaje i forme, ostao je do kraja vjeran romantičarskome pjevanju bliskom narodnoj poeziji.

Iako je malo znao o poetici, izgradio je sopstvenu poetiku koja je postala kanon za sve crnogorske pjesnike njegova vremena. (...) Čitajući njegove stihove zapažamo u nedoumici: da li je pjesničke ideje oblačio u neodgovarajuće ruho, satkano od političkih pokliča i moralnih pridika, ili je političke i moralne ideje kazivao neadekvatnim umjetničkim sredstvima. I kao što je njegova knjaževsko-kraljevska politika imala strašnih posljedica za crnogorski narod, čiji je opstanak bio smrtno ugrožen, tako je i književna politika teško osakatila crnogorsku književnost, u doba kad je, po prirodi stvari, trebalo da doživi veliki uspon. Tako je nastao istorijski apsurd da se, decenijama nakon štampanja Gorskog vijenca i Luče mikrokozma, na Njegoševu Cetinju prosiplju potoci nesuvislih pjevanja 'na narodnu', u desetercu i osmercu; ali to sasvim odgovara istorijskome apsurdu da, čitav vijek pošto je Njegoš onako izrazio crnogorsko nacionalno biće i proslavio ime crnogorsko, neki crnogorski intelektualci – 'ujedinitelji' čak i osobnu imenicu Crnogorac pišu malim početnim slovom 'c'! Stoga nije čudno što mnogi stihovi Nikole I danas djeluju komično, jer su nastali kao plod mnogih nesklada koji daju komične rezultate."[99]

---

[98] Vuk Mandušić, *Glas Crnogorca*, br. 91, Neji kod Pariza, 1921, str. 4.

[99] Radoje Radojević, *Osporavana kultura, Kritike i polemike*, priredio Danilo Radojević, Podgorica, 2006, 36.

Đuko Sredanović (1813–1864), Maksim Šobajić (1836–1917), Nikola Bastać (oko 1848–1898), Ilija Hajduković (1858–1916)

Na tradicionalističku poeziju, tek kao saputnicu glavnih crnogorskih poetskih obilježja 70-ih i 80-ih godina XIX vijeka, nastavljaju se i pjesnici čije stvaralaštvo ne prelazi prag književnoistorijskoga podatka. Takvi su Đuko Sredanović, Nikola Bastać, Ilija Hajduković i donekle Maksim Šobajić. Ostavši zaprepašćeni i uznemireni pod presijom oslobodilačkih ratova javili su se pjesničkim tvorevinama kao tipični predstavnici tradicionalnoga epskog pjesništva (koje je kod drugih naroda već uveliko bilo prevladalo vrijeme). Oni su još uvijek uporno i monotono pjevali shematizovane deseteračke stihove. Takve su dijelom i pjesme Maksima Šobajića u zbirci *Slavenska sloga* (1880). Tu su unešene pjesme o ratovanju Rusa i Turaka 1875–1878. godine. Dovoljno je iz te zbirke navesti prve stihove iz pjesme „Zauzeće planine“ kako bi se naslutio njegov tradicionalni i „epski poetski nerv“: „Procvilio sužanj u tamnici / U Plijevni u zemlji bugarskoj. / Ko je sužanj, čija li tamnica? / Carev sužanj, careva tamnica, / Sužanj jedan mušir Osman paša / A tamnica krvava Plijevna, / Jera su ga Rusi opkolili“... U istome žanru i tonu ispjevane su sve pjesme Maksima Šobajića. U Novome Sadu štampana mu je i zbirka *Osveta kosovska* (1879). Njegovi saputnici i prijatelji A. Luburić i I. Kavaja štampali su mu zbirku *Nevesinjski ustanak* 1925. godine, nakon pjesnikove smrti. Iako je Šobajić pjevao o savremenim zbivanjima i događajima, njegova je poetika ostala u stilskim i jezičkim obrascima epske usmene poezije. Otuda ona ima istorijske vrijednosti, a malo pravih poetskih uzleta. On je „pjesnik sa svim vrlinama i manama“ svog vremena – zaključuje njegov antologičar Petar Božović.[100]

Jovan Magovčević (1876–1941), Mićun Pavićević (1879–1949)

Na istoj poetskoj okomici našli su se i Jovan Magovčević i Mićun Pavićević. Oni su bili deklamatorski, guslarski pjesnici, koji su događaje i zbivanja opjevali deseteračkim stihovima i patetičnom epskom intonacijom. O Jovanu Magovčeviću se zna da je bio iz Pješivaca, da je pohađao pravo u Beogradu, da je po okončanju Prvoga svjetskog rata bio narodni poslanik i da je potonju deceniju života proveo u Prištini kao advokat. Njegov poetski opus nije veliki. Napisao je svega neko-

[100] Petar M. Božović, isto, 36.

liko epskih pjesama koje je prilagođavao guslarskom načinu pjevanja, tonu i izrazu. Petar M. Božović u *Antologiju crnogorskih pjesnika i pripovjedača* uvrstio je samo jedan išečak iz njegove pjesme „Boj na Kumanovu".

Krajem prve i početkom druge decenije XX vijeka, uz Sundečića kao najplodnijega pjesnika, poeziju, anegdotsku prozu i političke spise najviše objavljuje Mićun M. Pavićević. U to vrijeme objavljuje prigodnu i didaktičku liriku u brojnim zbirkama: *Brđanke* (1907), *Gorske ruže* (1909), *Crnogorcu* (1910), *Oslobođenje* (1912), *Pjesme krvi i slobode* (1913), *Srpsko-Bugarski rat* (1913), *Kroz život* (1913), *Stari motivi*, knj. I–III (1912. i 1913), *Od Cetinja do Njujorka (1916)*, *Krvavim poljanama* (1917), *Iz memljivih dana* (1917), *Razmišljanja o Božiću* (1917), *Apoteoza besmrtnicima* (1917), *Srbija i Crna Gora* (1917), *Što ko sanja* (1917), *Portret Banovca Milana* (1917), *Planinske ruže* (1918, na engleskom), *Prekomorke*, *Pogrebna zvona* (1918), *Pjesma besmrtnicima* (1918, na engleskom), *Nejski vijenac* (1918), *Novi motivi* knj. I-II, *Karađorđe* (1918), *Svjetski rat* (1922), *Naši dani i megdani* (1922), *Božić u tuđini* (1923), *Ognjenim stazama* (1924), *Jedno pismo* (politički memorandum, 1924), *Kralj-Nikolini kaprisi* (memoari) (1927). Neki ga kritičari smatraju najplodnijim i najboljim crnogorskim pjesnikom poslije Njegoša, čije djelo književnoistorijska kritika do danas nije proučila i valorizovala. Razlog takvome zaobilaženju bio je dvojak: prvo, Mićun Pavićević od 1910. bio je jedan od žestokih oponenata knjaza/kralja Nikole I Petrovića, i to prema njegovoj politici i prema njegovu književnom djelu; i drugo, brojne poetske i anegdotske tvorevine objavljivao je u domaćim dnevnim i periodičnim publikacijama na cijelome prostoru bivše Jugoslavije i u mnogim stranim publikacijama. Dovoljno je baciti pogled na bibliografiju radova Mićuna Pavićevića, pa se s lakoćom može utvrditi da se radi o čovjeku čiji je opus ostao razasut, neproučen i receptivno

Mićun M. Pavićević (1879–1947)

nepribližen savremenoj književnoj istoriografiji.[101] Njegov prvi antologičar, prof. Petar M. Božović, čudio se zašto se poetski i anegdotski opus Mićuna Pavićevića u njegovo vrijeme prećutkivao. Na pitanje je implicite odgovorio: „Strana je kritika o njemu nešto i progovorila, a to je nešto objektivno i valja zapamtiti, sve je to u korist g. Pavićevića. A što je s nama iz Pavićevićeve okoline?! I mi smo ga kritikovali, ali kako?! U najviše slučajeva *napamet*, bez čitanja a kamo li poznavanja njegova djela. Takvom su kritikom negativni duhovi osuđivali njegov rad mnogih njegovih pjesama, on je kroz sve vreme visoko stajao iznad takve kritike.“[102]

Premda njegovo književno raznovrsno djelo nije zaista iščitano u cjelosti, interpretativno raščlanjeno i vrednovano, ipak možemo utvrditi da je on pjesnik, anegdotičar i pripovjedač koji je snagom lirskoga talenta i širinom poetskih tema potpuno iskočio iz crnogorskih matičnih tokova književnosti svoga vremena. Pjesme su mu prevođene na mnoge evropske jezike: engleski, francuski, ruski, češki, rumunski, bugarski, esperanto itd. Uvid u njegovo cjelokupno djelo otežava i to što mu je izvorna građa razasuta po brojnim časopisima Crne Gore i kontaktnih naroda: u *Brankovu kolu*, *Bosanskoj vili*, *Letopisu Matice srpske*, *Savremeniku*, *Srđu*, *Delu* i mnogim dnevnim i periodičnim publikacijama.

U lirskoj poeziji on je sljedbenik u izrazu kasnoromantičarske poetike. Poeziju doživljava najviše kao potrebu da u idiličnome tonu i ljubavnome zanosu glorifikuje ljudske osećaje i vlastiti emocionalni intenzitet. Takve su mu uspjele lirske pjesme „Ispovijest“, „Sonet“, „Hajdmo dušo!“, „Opraštaj“, „Sutonska pjesma“ i dr. Pavićević je vješt versifikator, u poeziju unosi različite metričke sheme (od osmerca do jampskog deseterca). S prilično istančanim ošećajem za igru i ritam uspio je izbjeći monotonost pjesnika deseteračkoga uticaja postnjegoševskoga razdoblja. Možda je ocjenu Pavićevićeva pjesništva najbolje sintetizovao hrvatski modernistički pjesnik, putopisac i feljtonist Antun Gustav Matoš kad je napisao: „U Mićunovićevim stihovima, ima prave poezije; ima riječi, koje idu od srca k srcu, ima i neke surove snage, što podsjeća na iskrenu prostotu snažne Vladičine patriotske lirike“.[103] Stoga ne iznenađuje da su neke Pavićevićeve pjesme bile muzički

[101] *Književna bibliografija* Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže, Zagreb, s. a.

[102] Petar M. Božović, isto, 108.

[103] Dr Nikola Andrić, „Mićun M. Pavićević“, predgovor u: Mićun M. Pavićević, *Crnogorci u pričama i anegdotama*, knj. V, Zagreb, 1929, 5.

obrađene. Inače, uspješan je bio i kao lirsko-epski pjesnik, naročito u onim stihovima koje posvećuje kulturno-istorijskim spomenicima i lokalitetima, poput „Skadru“, „Beogradu“ i slično. U njima progovara pjesnik rodoljub, a stihovi su mu narativno usmjereni, izdignuti do patosa i simbola opstojnosti crnogorske slobode. Ni Pavićević se egzaltiranim izricanjem rodoljubivih ošećanja, u rimovanim stihovima patetične intonacije, nije sasvim uspio osloboditi versifikacije usmene poezije, ali ni srpskih i hrvatskih pjesnika romantičara Đ. Jakšića i B. Radičevića, P. Preradovića, te Kostićeve sentimentalnosti i etičkih poruka. Sasvim je u pravu Petar M. Božović, koji u krajnjoj ocjeni Pavićevićeve poezije piše: „Pavićević je epsko-lirski pesnik, ali u njegovim delima preovlađuje lirika. On je u pesmi nacionalni optimista, prorok propasti neprijatelja svog naroda (...) i oštar satiričar svakoga onoga ko se drzne u budućnost našeg plemena. Većim delom njegove pesme su prožete dubljim osećanjima. Karakteristične su u tom pogledu ljubavne i patriotske pesme (...). Uticaj narodne poezije očigledan je na njegove pesme. Pod tim uticajem on se pesnički sam razvijao, pretvorio se u originalnog pesnika kako sadržinom tako i pesničkom formom.“[104]

Više od decenije Pavićević je sistematski i marljivo sakupljao crnogorska anegdotska zrnca. Za vrijeme boravka u Zagrebu dijelom je realizovao projekt izdajući anegdote pod naslovom *Crnogorci u pričama i anegdotama*, knj. I (Beograd, 1928), knj. II (Podgorica, 1928), knj. III (Herceg Novi, 1928) i knj. IV (Heceg Novi, 1928). Pod istim naslovom izdao je 1929. godine i petu knjigu u Zagrebu. U rukopisu mu je ostala i druga opsežna građa pod istoimenim naslovom te *Lovćenske elegije*. U zagrebačkome izdanju *Crnogorci u pričama i anegdotama* u autorskoj riječi Pavićević objašnjava odnos prema toj sabranoj građi. U stvari, to i nijesu tvorevine njegova duha, već zapisi koje je skupljao na cijelome crnogorskom arealu: „Skupljeni materijal, što ga izdajem u ovoj petoj knjizi narodnih priča iz Crne Gore i Brda, podoban je da prikaže dušu Crnogoraca, njegove osobine, život, koji je težak u onom kršu – i snagu, koja je nastala u tim goletima“.[105] Anegdota je inače bila omiljena forma iskaza Crnogoraca jer su se u njoj zgušnjavali prostor i vrijeme i karakterne osobine crnogorskoga čovjeka, „koji svojim značajem i filozofskim shvaćanjem mogu da dadu primjer poštenja,

[104] Petar M. Božović, isto, 109.

[105] Mićun M. Pavićević, „Autorova riječ“, u: *Crnogorci u pričama i anegdotama*, knj. V, Zagreb, 1929, 11-12.

čojstva i pravde, koje su nam u današnjim danima najpotrebniji. Nigdje se naime na prostranom području našeg naroda nije shvaćanje o svim problemima, koji se dotiču narodne duše, iskristaliziralo, kao u onim Crnim Brdima". Iz Pavićevićevih anegdota ocrtava se njegovim sirovim crnogorskim narodnim jezikom „mozaik od stotine različitih kamenčića, koji mogu da posluže kao produženje Čojstva i junaštva od Marka Miljanova ili još bolje – kao stostruka ilustracija vječnim herojima klasičnog Vladičinog Gorskog vijenca".[106]

[106] Dr Nikola Andrić, isto, 9.

PJESNIČKA EKSPANZIJA KRAJEM XIX I U OSVITU XX VIJEKA

Na stazama Nikole I Petrovića - sljedbenici i epigoni -

Pod sintagmom *sljedbenici i epigoni* Nikole I Petrovića Njegoša podrazumijeva se onaj opsežni korpus poezije koji je stvaran oko i iza Nikolina razdoblja, to jest od 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, pa sve do balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata. U sjenci stvaralaštva Nikole I Petrovića Njegoša, od kojega „niko nije smio biti bolji", pojavilo se nekoliko poetskih imena. Svi su oni slijedili utabane pjesničke obrasce svoga najvećeg uzora – Nikole I, ali i omiljenih pjesnika srpskoga romantizma te posebno afirmisanoga pjesnika slavjanstva Jovana Sundečića. Podražavali su njihovu poetiku u toj mjeri da se, osim Marka Miljanova, nije profilisao nijedan stvaralac kao izuzetna poetska originalnost. Pjesničko stvaralaštvo toga razdoblja po osnovnim poetskim karakteristikama ujednačeno je: slično je stvaralaštvu prethodnih stvaralačkih modela, a ostaće neizmijenjeno gotovo sve do Prvoga svjetskog rata. Pobliže, osnovne karakteristike te poezije bile su iste i u toj mjeri podražavalačke i epigonske da se pjesnici o kojima je zbor nijesu razlikovali od mnogih ranijih poetskih obrazaca koji čine prevlast stihovanja po uzoru na guslarski deseterac ili osmerac, a mala se briga posvećivala uglađenosti, originalnoj formi i raznolikome stihu. Nadalje, opjevane su tipične teme i motivi svakodnevice, stereotipni motivi u duhu i dikciji narodne poezije, pa im je i pjesnički jezik i stil bio mršav i nefunkcionalan. Ta je književnost obilježena manjkom pjesničke originalnosti, a viškom energije, ugledanja i epigonstva. Drugim riječima, produkcija poetskih tvorevina bila je velika, pa je kvantitet bio uvijek na štetu kvaliteta i estetskih umjetničkih učinaka. Uz to se ośe-

ćao upliv izvanknjiževnih uticaja na pjesničko stvaralaštvo. Uočava se i podređenost pjesničke riječi političkim ciljevima autorā, slično kao kod Nikole I Petrovića Njegoša, ili je prilagođenost pjesničke poruke „diktirana" službenom dvorskom politikom kao kod proslavljenoga pjesnika Jovana Sundečića. U svakom slučaju, prigodničarski tip poezije bio je dominantan u okružju Nikole I, a u nekim poetskim tvorevinama probijao se puki didaktizam i rasplinuta epska naracija. Uveliko su postojali i strani uticaji na književno stvaralaštvo toga vremena, čak i u obliku doslovnoga preuzimanja i oponašanja, što će biti istaknuto na primjerima pojedinih pjesnika. Srpski, hrvatski, ruski, njemački, poljski i mađarski romantizam ostavio je, osobito 90-ih godina XIX vijeka, neskrivene i duboke poetske tragove, ponajviše kod pjesnikā Filipa Kovačevića, Jovana Lipovca i Nikole St. Ljubiše, koji su ujedno bili glavni prevodioci stranih književnosti. Zbog njihovih poetskih osobnosti i plasiranih modela poezije, Trifun Đukić je generaciju tih književnika obradio u posebnom poglavlju „Književni diletantizam".[107] Sintagmu *književni diletantizam* objasnio je brojnom pojavom „dobronamjernih" pjesnika čija je volja bila „više razvijena od pravog književnog stvaralaštva". To zato što je njihov talenat bio mali, skučen, a poetski i estetski učinak neznatan. Uza sve to, pjesnici toga vremena pjevali su ne samo pod uplivom vladavine Nikole I Petrovića, već i pod jakim odrazom društveno-političkih prilika, posebno društvenih i socijalnih težnji i prigodne svakodnevice. Njihovo neveliko pjesničko značenje u tome vremenskom okviru književni istoričar Đukić uporedio je s onim stvaraocima „čiji je rad u datom slučaju (i trenutku) od koristi", pa su oni bili nalik „praktičnim stvaraocima", onim diletantskim pozorišnim skupinama koje su se sve češće javljale na Cetinju i oko njega.[108] Postavljenu tezu Trifun Đukić eksplicitno obrazlaže: „U takve književnike dolazi većina crnogorskih pisaca iz ovog vremena. Za njih je književnost, isto onako kao i gluma pozorišnim diletantima, bila uzgredni posao. Onako kao što su 80-ih godina ministri, vojvode, serdari i profesori bili prvi glumci 'Balkanske carice', tako su i na književnom polju radili većinom oni ljudi koji su predstavljali zvaničnu Crnu Goru. Glavni 'spiritus movens' i za književnost, kao i za državne poslove, bio je gospodar. (...) Gospodar im je propisivao što da pišu i kako da 'poju'; on ih je učio da je

[107] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 261.

[108] Trifun Đukić, isto, 261.

'grehota' pjevati nježnu strast i 'meka kola' i da je za Crnogorce samo da pjevaju za gorske sokolove."[109]

Dakle, prema književnome uzoru i najznačajnijem bardu poezije toga vremena Nikoli I Petroviću, smisao poezije nije bila samo u tome da pjeva „slavopojke prošlosti", da pjeva samo o „podvizima starih junaka", već je smisao poezije pronalažen u pjevanju uzvišenih i poletnih deklamatorskih tirada, a intimni ošećaji ljubavi bili su velikim dijelom potisnuti na marginu. To je bila poezija narativnoga i uzvišenoga sadržaja koja prati i odražava burno i uzvišeno istorijsko vrijeme Nikole I. Utilitarnost te poezije ogleda se, dakle, u izuzetnoj kultnoj i dvorskoj evokaciji, literaturi koja će sve više poprimati najprizemniji estetski, skučeni prigodni i dvorski značaj.[110]

Literaturu takvih vrijednosti, jezika i sadržaja, ponajbolje je ošetio u naše vrijeme poetski nerv Branka Banjevića, koji je utvrdio da je vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša skučilo i zatvorilo „jedan utilitarni politički koncept, koji je dobio pedagoške i andragoške razmjere, u kojemu je poezija teško opstajala – gubila je vezu sa vitalnim nitima sopstvene poetske tradicije".[111]

Plejadu toga poetskog epigonskoga, sljedbeničkoga stvaralaštva Nikole I čini brojna skupina pjesnika koje ćemo na ovome mjestu istaći prema godini njihova rođenja: Risto Milić (1842), Radoje Roganović Crnogorac (1851), Jovan Popović Lipovac (1856), Živko Dragović (1856), Filip J. Kovačević (1860), Nikola St. Ljubiša (1868), Jovan Roganović (1870), Novica Nikolić (1871), Radomir Krivokapić Orlinski (1876), Ljubomir Bulatović Ibrijski (1877), Dimitrije Jevtović Polimac (1876), Marko Vrbica (?) i najznačajniji pjesnik i pripovjedač s početka prve decenije XX vijeka – Borislav Sl. Minić (1879), čiji ćemo poetski i pripovjedni književni opus monografski obraditi u poglavlju pripovjedne književnosti.

O njima i njihovu stvaralaštvu u književnoj istoriji pisano je sasvim uzgredno i sporadično. Preko toga stvaralaštva prelazilo se kao preko nečega što ne zavređuje veliku ili gotovo nikakvu pažnju. Ipak im je nekoliko stranica posvetio Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore*, i to ne svakome. Ponajviše piše o Radoju Roganoviću

[109] Isto, 262.

[110] Isto, 261.

[111] Branko Banjević, „Jedan vid 'primijenjene' poezije", u: Nikola I Petrović, *Rat crnogorski*, NIP „Pobjeda", Titograd, 1975, 18.

Crnogorcu, Filipu Kovačeviću, Živku Dragoviću, Milošu Velimiroviću i primorskome stvaraocu Dionisiju Mikoviću, čije ćemo djelo locirati u bokokotorski književni krug.

Risto Milić
(1842–1910)

Na tragovima poezije Nikole I Petrovića Njegoša našle su se i pjesme Rista Milića, koji je njegovao borbene pokličnice u duhu velikosrpstva s pozivom na osvajanje Prizrena kao u pjesmi „Hajdmo braćo“ u *Orliću* 1870. godišta. U tome poetskom ciklusu sve se više pjeva o motivu srednjovjekovne države Zete i o Lovćenu kao simbolu snage, osame i otpora. Sve više se pokušava u duhu ideja svesrpstva iz *Balkanske carice* knjaza/kralja Nikole, eksponirati misao da je Zeta bila „leglo srpskih vladara“. Takve prigodne i ideološke pjesme pišu osobito prosrpski pjesnici Milan Jovović i Aleksandar Mitrović, a na njih nije imun ni Filip J. Kovačević koji u takvome duhu objavljuje pjesmu „Lovćenu“ u *Crnogorki* 1885.

U podvarijanti toga ciklusa javljaju se pjesme pisane u formi stihovanih pripovijesti koje su inspirisane spomenicima i spomen-obilježjima. Ispjevane su u tonu elegije i tužbalice, živoga su ritma i imaju jasnu idejnu poruku. Njih pjevaju Jovan Sundečić, Marko Vrbica, Jovan Popović Lipovac, Živko Dragović i drugi.

Radoje G. Roganović Crnogorac
(1851–1899)

Iz cetinjskoga književnog kruga oko knjaza/kralja Nikole Petrovića i Jovana Sundečića ponikao je u periodu *sljedbenika i epigona* Radoje Roganović Crnogorac.[112] Nesumnjivo je bio uspješniji kao prigodničarski pjesnik, ali više po širini tematsko-motivskih interesovanja, nego po umjetničkoj uvjerljivosti. U svakome slučaju, zanimljiviji i poznatiji je kao pjesnik iako je ostavio i dvije drame u stihu: *Carev laz* (1888) i *Boj na Trnjine* (1895), o kojima će biti riječi u poglavlju o dramskoj književnosti. Sličan savremenicima, koji su se oslanjali na

[112] Dr Dušan J. Martinović istakao je da se gotovo u svim izvorima i literaturi pogrešno navodi Roganovićeva godina rođenja (najčešće 1859), a ponekad i godina smrti – 1900. Viđeti: Dr Dušan J. Martinović, „Radoje G. Roganović Crnogorac“, u knjizi *Portreti IV*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1991, 100.

tradiciju narodne poezije, Roganović se napajao na istim uzorima – poeziji knjaza/kralja Nikole I Petrovića i Jovana Sundečića.

Već u prvim sastavima uz neizbježne prigodne, rodoljubive i ljubavne motive, uklapajući se u opšte tendencije tadašnjega pjesničkog stvaralaštva, Roganović širi interese unoseći u stihotvorstvo kraće lirske, lirsko-epske pjesme i duže epske spjevove. U pjesništvu je bio okrenut crnogorskome Dvoru, njegovu vladaru knjazu/kralju Nikoli I i cijeloj dvorskoj sviti. „Gotovo da nije ostalo ni jednog rođendana ili imendana članova vladajuće kuće, odnosno događaja vezanih za nju koji nije našao mjesta u njegovim pjesmama. (...) U stihove je pretakao ode vladarima“ Srbije, Crne Gore, Rusije, Bugarske, pa čak i Grčke te brojnim istorijskim junacima i savremenicima, sakralnim objektima, umjetničkim spomenicima i slično.[113] U širokome rasponu njegovih epskih tema našli su se i brojni stihovani spjevovi, među kojima ističemo: „Svijetlom crnogorskom gospodaru Nikoli I Petroviću Njegošu“, „Pri povratku iz Rusije 1869“, „Svome gospodaru“, „Obodska proslava“, „Ropstvo vladike Danila“, „Viteštvo“, „Knjeginja Milena“, „Šumadijska sloboda“ i druge. Iako je u novembru 1890. godine *Glas Crnogorca* najavio njegovu zbirku poezije od sto pjesama, ona se nikad nije pojavila. Iz iscrpne bibliografije Radoja Roganovića koju je donio Dušan J. Martinović[114] jasno se vidi da je objavio više od 180 prigodnih rodoljubivih lirskih, lirsko-epskih pjesama i spjevova. U rezultatima njegovih prigodnih poetskih aktivnosti Roganović je uvijek stavljao naglasak na poetski sadržaj u kojemu je poenta bila društveno-politička angažovanost njegova vremena. Pjevao je otvoreno o srpstvu, o jedinstvu Srba, Crnogoraca i Hrvata, o „bratskoj slozi“ svih slovenskih naroda, o visokoškolskoj omladini, učiteljima,

Radoje Roganović Crnogorac (1851–1899)

[113] Dr Dušan J. Martinović, isto, 101.

[114] Dr Dušan J. Martinović, isto, 116.

o brojnim književnicima i savremenicima, o Crnogorcima, Šumadincima, Vojvođanima i Dalmatincima, Makedoncima i Česima, Rusima i Ukrajincima pa je takvom tendencijom bio sljedbenik Sundečićeva širokog ideologema. U svoje vrijeme Roganovićeva je poezija plijenila čitaoce epskom emocijom, pa je dijelom bila i inspirativno muzičko vrelo. Naime, dr Jovan Paču, Jovan Ivanišević i Robert Tolinger prema njegovim poetskim predlošcima „Crnogorski vojnik", „O vjeridbi njene svjetlosti knjaginje Milice za velikim knjazom Petrom Nikolajevićem" i dr. sačinili su muzičke kompozicije, o čemu je pisano u onovremenoj književnoj periodici (*Javoru*, *Braniku* i slično).[115] No, koliko god donosio raznovrsne teme i poetske epske novitete, u izražajnome i estetskome smislu ostao je Radoje Roganović nezapažen kao pjesnik većega literarnog potencijala, utopljen u opšte sivilo deseteračkoga pjesničkog stvaralaštva 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka. Upravo iz tih razloga Petar M. Božović u *Antologiju crnogorskih pesnika i pripovedača* nije unio nijednu njegovu pjesmu, a Branko Banjević u antologiji *Pleme za oblakom – crnogorska poezija druge polovine XIX. stoljeća*, nije ga ni spomenuo.

Živko Dragović (1856–1928)

Jovanu Popoviću Lipovcu životopisom i književnim radom bio je sličan i Živko Dragović. Školovao se u raznim sredinama: prošao je put od Cetinja do Petrograda i Pariza. Kao obrazovan i veoma kulturan djelatnik ponovo se vratio u rodni grad Cetinje, đe je službovao kao profesor u Cetinjskoj gimanziji, a potom je bio rektor u Bogoslovsko-učiteljskoj školi i na kraju državni savjetnik. Bavio se svestranim književnim radom krajem XIX vijeka, ispoljavajući se kao pjesnik, pripovjedač istorijskih priča, prevodilac ruske i francuske literature, a često se zalijetao prema nauci i politici. Njegove razasute pjesme u crnogorskoj periodici ne predstavljaju posebne estetske sastave, pa ih nije cijenio ni sâm autor.[116] Zapravo, njegovi prijevodi s ruskoga i francuskoga jezika, iako su predstavljali puke modele autorā, bili su rado čitani, popularni u Crnoj Gori, posebno Ljermontovljeva poema *Vlastelin Orša* i prerada Marmontelova romana *Velizar*, koji je rađen po ugledu na *Potonjeg*

[115] Isto, 102–103.

[116] Isto, 268.

Abenseraža kralja Nikole I Petrovića. Sagledavajući cjelokupni rad Živka Dragovića kao smion pokušaj u crnogorskoj književnosti, složićemo se s anotativnim zaključkom Trifuna Đukića da je bio „skroman i po obimu i po pjesničkim prentenzijama. Rasut po književnim i političkim listovima, on je tim samim bio osuđen na zaborav.“[117]

Jovan Popović Lipovac (1856–1919)

Burnim vojničkim i generalskim životom i književnim radom, Jovan Popović Lipovac bio je zanimljiva poetska ličnost 80-ih godina XIX i početkom XX vijeka. Njegovo se književno djelo ostvarilo u raznovrsnim poetskim žanrovima: ljubavnoj i patriotskoj poeziji, romansi, elegičnoj pjesmi, baladičnoj formi i legendi, a stvarao je i junačke spjevove. Iako plodan prevodilac i stvaralac, za života nije uspio samostalno ukoričiti nijedno cjelovito poetsko djelo, pa su njegove književne tvorevine ostale rasute u crnogorskoj i srpskoj književnoj periodici i dnevnoj štampi onoga vremena. Stvarajući pod neposrednim uticajem ruskih, poljskih (Mickjeviča) i njemačkih pjesnika osamljenosti koje je prevodio,[118] u Lipovčevoj ukupnoj poetskoj produkciji ističu se posebno pjesme „Izdajica i Balkanski osvetnik“, koje su svojevremeno ocijenjene kao „dragocjeni biseri u našoj literaturi“.[119] Istaknute su mu pjesme „Kraljeva lubanja“ i „Slike iz života“. Potonje dvije tvorevine uvrstio je Branko Banjević u antologijski izbor, a ujedno je na istome mjestu o njegovoj poeziji izrekao sintetički poetski sud: Lipovac je bio „talentovan čovjek, ali nesređen pjesnik. Kod njega se prvi put srijećemo sa uticajem balade njemačkih romantičara. Kod njega (...) ima pjesama satiričnog tona, i to je značajno za poeziju toga perioda. Kod njega imamo i prvu pojavu socijalne satire. On i Kovačević čine bogatijim i raznovrsnijim to naše poetsko vrijeme, iako nijesu uspjeli da stvore pjesme trajnije vrijednosti“.[120]

U svoje vrijeme Lipovac je receptivno i emocionalno snažno plijenio i poetski zanosio čitateljstvo. O tome svjedoči Lazar Tomanović, koji je o Lipovčevoj pjesmi „Manita mati“ pisao pohvalno i zanosno:

[117] Trifun Đukić, isto, 269.

[118] Kao prijevod posebno se ističe Ljermontovljeva *Tamara*.

[119] Trifun Đukić, isto, 263.

[120] Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka“, *Pleme za oblakom*, Grafički zavod, Titograd, 1973, 30-31.

„Ja ne znam da li je koja pjesma silnije na mene djelovala od njegove 'Manite matere', s kojom je bila zabranjena stara 'Zeta' u Austriji. Kad sam je čitao (...) kosa mi se na glavi ježila, led se niza me prolijevao".[121]

Među tvorevinama Jovana Popovića Lipovca posebno se izdvaja ljubavna pjesma „Stanko i Hajka", objavljena u *Crnogorki* 1884. godine. Izgleda da su se ti ośećaji u herojsko-ratničkoj sredini duboko skrivali od javnosti, potiskivala se ljubavna ośećanja kao motivi nedostojni epskih junaka i epskih pjesnika, premda ih je još Petar II Petrović Njegoš dodirnuo i ovaplotio u mnogim intimnim lirskim pasažima *Gorskoga vijenca* i u antologijskoj ljubavnoj pjesmi „Noć skuplja vijeka". Lipovčeva pjesma je, po duhu i ritmu romantičarski oblikovana: smjenjuju se osmerci i deseterci koji joj daju ekspresivan, živ i poletan izraz i po tim poetskim sredstvima izraza pripada još uvijek tradicionalnoj crnogorskoj lirici. U žanru te pjesme početkom 90-ih godina XIX vijeka javile su se i druge ljubavne pjesme Jovana Popovića Lipovca koje su na tragu ispovjedne intimne lirike i poezije srpskih romantičara, pretežno pjesništva J. J. Zmaja, B. Radičevića i drugih. Proširujući raspone i obogaćujući ljubavnu tematiku po istim modelima romantizma, u crnogorskoj *Novoj Zeti* javljaju se i srpski pjesnici: Jovan Dučić, Aleksa Šantić, Savo Račeta, Josip Bersa i drugi. Početkom 90-ih godina XIX vijeka Lipovac je nastavio da objavljuje patriotske elegije i balade poput Zmajevih „Đulića uvelaka", ali su one bile kratkoga daha, da bi se u časopisu *Luča* kao posljednji izdanci pojavile u Milana Jovovića, Radomira Krivokapića Orlinskog i Nikole St. Ljubiše, u kojima se probija sevdalinski ton afirmisan ranije u šetnoj i sentimentalnoj poeziji Alekse Šantića.

Jovan Popović Lipovac (1856–1919)

[121] Trifun Đukić, isto.

Posebno se ističe ciklus pjesama koje Jovana Popovića Lipovca naziva prigodnicama. One su posvećene „Njegovom Visočanstvu Knjazu gospodaru“ (i njegovoj užoj porodici), kako je naslovljena jedna njegova pjesma: pjeva o smrti knjeginje Zorke, posvećuje joj uzvišene tirade, kao i pjesniku Jovanu Sundečiću i Marku Miljanovu Popoviću. U isti krug narativnih prigodnica ubrajaju se i mnoge njegove pjesme koje je nazvao *Slike iz života...* posvećene nekim crnogorskim bojevima i junacima („Pobjeda Crnogoraca na Vučjem dolu“) i slično.

Sve u svemu, Lipovac je od pjesnika svoje generacije pokazivao lucidniji poetski talenat, refleksivnije iskrice duha, drhtaje srca, poetski ošećaj koji će se njegovom smrću ugasiti i vremenom sasvim zaboraviti i nestati.

Filip J. Kovačević (1860–1922)

Saputnik i savremenik Jovana Lipovca iz cetinjske generacije pjesnika bio je i književnik Filip Kovačević. Bio je agilni prevodilac ruskih i mađarskih romantičara: Ljermontova i Šandora Petefija, čija su književna djela ostavila duboke tragove u njegovu pjesništvu, posebno u tvorevini „Jednoj Crnogorki“, napisanoj „po Ljermontovu“, te u pjesmi „Luda“, koja je „čak pod direktnim uticajem jedne Petefijeve pjesme. Mjestimično djeluje kao prepjev. Ova pjesma je interesantna i sa formalne strane. U njoj se javlja promjena ritma koja se približava prirodnosti govorne intonacije“.[122] Prevodio je Kovačević i neke Geteove pjesme: „Spasenje“, „Nemilosni pastir“, „Pravo uživanje“ i sl. U časopisima *Crnogorka* i *Zeta* (1884–1885) objavljivao je i prijevode iz klasične književnosti, od kojih je najzapaženiji Eshilov *Prometej*. Iako obrazovan na filozofskim i poetskim djelima zapadne i istočnoevropske književnosti, njegovo rano pjesništvo ne odaje, ni po misaonosti niti po poetskome jeziku, pjesnika koji se kreće refleksivnim poetskim stazama te književnosti, već se pjesnikov senzibilitet i talenat iscrpljivao i ukalupljivao u tradicionalne modele pročitane literature i pjesnika koji su mu bili mladalački prijemčivi i koje je zanosno čitao i prevodio. U mladosti je započeo poezijom, i to u svome časopisu *Primorac*, koji je izlazio u Beču. Na studijama je napisao i prvijenac stihova pod utica-

[122] Branko Banjević, isto, 30.

jem srpskoga romantizma i srpskoga nacionalnog zanosa s naslovom „Srpstvo“ (1882).

Kao oformljen profesor filozofije i već afirmisani pjesnik, došao je na Cetinje 1885. godine, đe se odmah uključio u sve pore društvenoga i književno-kulturnoga, pa i političkoga života. Bio je saradnik gotovo svih književnih periodičnih publikacija onoga vremena. Iz te duhovne klime rađa se i njegov opsežni spjev *Nevesinjka* objavljivan u nastavcima *Zete* (1885). Napisan je u tradicionalnome i narodnome duhu, metru i dikciji epske versifikacije. I njegovo „Našljednikovo kolo“ (1885) „napisano je po ritmu i melodiji Živkovićeve pjesme ’Rado ide Srbin u vojnike‘“, nalik pjesmama koje su krajem prošloga vijeka bile izuzetno popularne i rado pjevane u Crnoj Gori.[123] U antologiju crnogorske poezije druge polovine XIX vijeka *Pleme za oblakom* Branko Banjević je uvrstio nekoliko, istina necjelovitih, Kovačevićevih pjesama: „Čovjek“, „Stara priča u nove stihove“, „Luda“, „Uvodni zvuk“ i „Kad budući“ – tvorevine koje odaju predstavnika zakašnjeloga romantizma krajem XIX vijeka. Premda je neumorno objavljivao stihove u vrijeme snažnijih impulsa i prodora moderne poezije, Kovačević je do kraja života ostao zarobljenik početničke poetike: idilične i već tradicionalno iscrpljene rodoljubive i prigodne tematike koju je zatvarao u posve pojednostavljene i shematizovane, uglavnom osmeračke i deseteračke stihove poput:

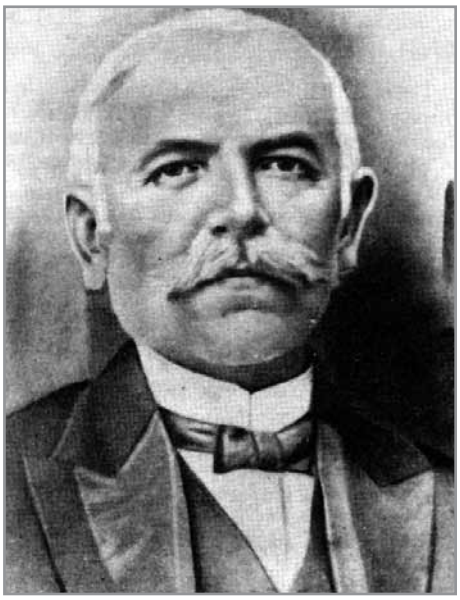

Filip Kovačević (1860–1922)

Podvržen je promjeni vremena,
sili vjetra, lomljavi gromova,
ljetnoj žezi i zimskoj studeni.
Gole hridi i zeleni luzi,

[123] Trifun Đukić, isto, 264–265.

strme gore i široka polja,
suva mjesta i močali teške
njegovim titraju se bićem
i svome ga upodobe licu.
Badlji, trnje, zmije i jakrepi –
smetaju mu, zadijevaju ga:
od svačesa treba da se brani,
ili svemu da se prilagodi
kâ ostala druga životinja,
ako mu je milo živovanje...
(„Čovjek“)

Ili u pjesmi „Jednoj Crnogorki“:

Kunem ti se prvom suzom
Što iz oka čojku pade,
kunem zadnjim utočištem
Zlatotkanje ljudske nade.
Ja te ljubim...
Oh, ljubi me! moje prsi
prostrane su i velike:
Ljepote ću u njih sabrat
Vasione svekolike.
Probudiću uspavane
Želje, nade, osjećaje;
Iznijet se na visinu
Otle sjajno sunce sjaje...
Suncem ću te obgraditi.
A mjesecom opasati.
Slaviću te kao Boga.
Ko idola svoga...
Oh, ljubi me. Crnogorko!

Sljedbenik u izrazu i dikciji kasnoromantičarske poetike, Kovačević je poeziju doživljavao više kao nasušnu potrebu sa željom da u romantičnome i idiličnom tonu glorifikuje iskrice narodnoga života; želio je da oživi prošlost, odnosno da istakne etičke vrijednosti ljudskoga bića više nego da poeziju shvati kao intimnu ispovijest i izraz senzibilnosti i vlastitoga emocionalnog stanja. Ponekad je Kovačević mijenjao

tematski interes, kao u pjesmi „Kad budući naraštaji stanu“, posvećenoj Đuru Jakšiću, u kojoj izbija duboka satira:

Kad budući naraštaji stanu
za nedjela da praoce krive,
u zla naša i tu naće ranu
da smo mnoge zakopali žive!
Da smo roda dike i odbranu
progonili ni dužne ni krive,
a slavili na bijelu danu
mnoge što nam na sramotu žive!

Iako u tim stihovima pjeva donekle svježe i tematski nove stihove, mi bismo u sintetičkome zaključku o pjesništvu Filipa Kovačevića ipak istakli ono što je Trifun Đukić već poodavno utvrdio: „Što se tiče samoga kvaliteta Kovačevićeve poezije o tome ne bi moglo da se kaže mnogo dobroga. To je pjesnik koji ima dosta kulture, uz to za pjesnički posao dosta volje i oduševljenja, ali malo talenta. Više kompilatorski nego originalni duh, on diletantski samo vješto podražava pojedine uzore... U tome pogledu Kovačević je najljepši primjer kako se kod nas, u ono doba bez mnogo obzira, pjevalo po tuđim motivima i tuđim kalupima; kako se (...) išlo prosto imitacijom i parafraziranjem“.[124] I u tome je zaista puna istina i sažeta karakteristika poetike Filipa J. Kovačevića.

Nikola St. Ljubiša
(1868–1919)

Savremenik i saputnik Novice Nikolića bio je pjesnik Nikola St. Ljubiša. Dugo se mislilo da je on sin Stefana Mitrova Ljubiše sve dok Todor Stefanović Vilovski nije dao anotaciju o Stefanovu sinu Mitru St. Ljubiši, koji je „umro u Beču s proljeća 1900. godine od suhe bolesti kao advokatski pisar“.[125] On nije bio književnik. Sin Stjepana Ljubiše i sinovac ondašnjega mitropolita crnogorskog Visariona Ljubiše (1823–1888) bio je Nikola St. Ljubiša. Školovao se u rodnome mjestu (Blizikuće u Paštrovićima), na Cetinju, u Zagrebu i Beogradu, a potom u Petrogradu, đe je konačno završio Duhovnu akademiju i doživio dane

[124] Trifun Đukić, isto, 265.

[125] Todor Stefanović-Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša utisci i uspomene,* drugo izdanje, Kotor, 1908, 94.

Oktobarske revolucije 1905. godine. Od 1914. godine boravi na Cetinju, kao nastavnik ruskoga jezika, predajući i nekoliko drugih humanističkih predmeta u Bogoslovsko-učiteljskoj školi. S padom Crne Gore i proćerivanjem kralja Nikole I Petrovića, Nikola St. Ljubiša odlazi s Kraljevom svitom u Pariz, đe je radio ponovo kao prosvjetni djelatnik sve do rane smrti.[126] Kao književnika nije ga unio u antologijski izbor crnogorskih pjesnika i pripovjedača prof. Petar M. Božović, a skromno je analizirao njegovo pjesništvo i Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore*. On je, vjerovatno, kao originalan pjesnik za njih bio nepoznanica, premda se u književnoj periodici (osobito u *Luči*, sv. IV) i dnevnim listovima (*Glasu Crnogorca*) s vremena na vrijeme javljao s prijevodnom literaturom. Omiljeni stvaraoci koje je prevodio bili su mu ruski pjesnici osamljenosti: Mihail Jurjević Ljermontov (poema *Mciri* 1839–1840),[127] Nadson („Ideal", 1897. i jedna bezimena pjesma), Polonski („Pjesma" i jedna bezimena pjesma), Kruglov („Listići iz dnevnika") i naravno njihov engleski uzor-pjesnik Bajron („Duša mi je mračna", 1899). U novije vrijeme o Nikoli St. Ljubiši pisao je anotativno dr Radoslav Rotković,[128] a Branko Banjević je u antologijski izbor *Pleme za oblakom* unio samo jednu Nikolinu pjesmu („Potonja želja"), ali bez dugih pojašnjenja o njegovu životu i književnome radu. Za kratkoga života Ljubiša je objavio tek dvadesetak originalnih pjesama. Nije imao vremena da se do kraja razvije i potvrdi kao individualna pjesnička ličnost, iako i ono što je ostavio svjedoči o njegovoj nadarenosti i o atipičnim temama sumornosti i motivima pesimizma i osamljenosti. U novije vrijeme o njegovoj građanskoj i stvaralačkoj biografiji pisao je

[126] O godini rođenja Nikole St. Ljubiše nema saglasja u literaturi. Branko Banjević (*Pleme za oblakom, crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, izbor, predgovor i pogovor Branko Banjević, Grafički zavod, Titograd, 1973, 213) navodi da je rođen 1870, dok dr Radoslav Rotković (Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 633) piše da je rođen 1868. Moguće da je Banjević pogriješio jer je i Savo Vukmanović (Savo Vukmanović, „Pjesnik St. Ljubiša", u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 322–323) naveo istu godinu kao R. Rotković.

[127] Odštampana je i kao posebno izdanje na Cetinju 1899. godine.

[128] Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 633–644.

opširnije dr Savo Vukmanović,[129] pa je tek s tom studijom njegovo djelo približeno crnogorskoj književnoj i kulturnoj javnosti.

Stvarajući, dakle, pod uticajem ruskih sentimentalnih, romantičarskih i samo donekle modernističkih poetskih uzora, modelujući poetski svijet brižno i poetski savjesno, Nikola Ljubiša je na kraju svoga burnog života ispjevao dvadesetak originalnih pjesama (1892–1900). I taj neveliki ciklus njegove poezije tematski je i motivski raznovrstan i dijeli se prema pjesničkim vrstama na ljubavne, pejzažne i refleksivno-pesimistične radove. Da je njegova poezija nastala na tragu novih poetskih nadahnuća i ošećaja krajem XIX stoljeća, svjedoče i naslovi Ljubišinih pjesama: „Majske noći“, „Ponoć“, „Crno pero gavranovo“, „Minulo je premaljeće“, „Ja ću umr'jet'“, „U jesen“, „Zvijezda ljubavi“, „Potonja želja“, „Blijede su usne moje“, „Pored starčeva groba“, „Čarobnu Boku sanjam“ itd. Poput ljubavnih i pejzažnih pjesama Dušana S. Đukića i Borislava Sl. Minića, i pjesme Nikole St. Ljubiše pune su nježnih i sumornih slutnji i boja od kojih su najdominantnije crna, modra i siva:

Snove snivam, a s prozora moga
magla nosi moj sumorni gled...
Pada suton mira vječitoga
Vječne noći pokriva me led!
Moje srce neće kucat' više,
smirit će se burne noći te
i prestaće duša da izdiše:
sve joj želje, ljubav, nad i sve!
(„U jesen“)

Ljubiša ne ostvaruje, dakle, samo vizuelnu sliku pejzaža već utkiva i vlastito emocionalno, sumorno i pesimistično raspoloženje kao u intimnome dnevniku:

To je pjesma smrti,
nju sad pjevam i ja ...
Svenulo je cv'jeće;

[129] Savo Vukmanović, „Nikola St. Ljubiša”, *Boka*, br. 10, Herceg-Novi, 1978, 232–242; Savo Vukmanović, *„*Pjesnik St. Ljubiša”, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 322–333.

pupolj se ne razvija –
svenuo sam i ja!

(„Iz dnevnika“)

Umorna priroda i sumorni pejzaž smrti u Ljubišinim poetskim minijaturama pokrenuli su pjesnikova raspoloženja, pa se tako jedno i drugo slilo u jedinstvenu i harmoničnu poetsku cjelinu: poetski subjekt s duševnim i sumornim raspoloženjima i pejzaž koji je gibak i do kraja prštav i humanizovan. „U poeziji Nikole St. Ljubiše pogašena su mladalačka osjećanja, ugašeni ljudski snovi o sreći. U ljubavnoj pjesmi ’Majske noći‘ izazvano je sjećanje na noć, na trenutke ’radosti i tuge‘, sreće kada ’ja ti vitog tijela obavio struke‘“.[130] A o tome tematskom segmentu Savo Vukmanović kaže dalje: „Tužni akordi odjekuju skoro u svim Ljubišinim pjesmama, bez obzira na njihovu vrstu i predmet o kojem pjevaju. Razlika je samo u njihovoj jačini i u neposrednosti izraza“.[131] Kao zavičajnik Boke Kotorske, Ljubiša se u pjesmi „Boku sanjam“ inspirisao njezinom čarobnom prirodom s refleksijom senzibilnoga socijalnog odjeka njegova naroda u tome arealu:

Čarobnu Boku sanjam,
gdje kraj ognjišta b’jedna
maternjom suzom rošen
djetinjstvu minu san...
Htio bih s jutarnjim zvonom
duh moj da se uznosi,
mog naroda jade Bogu da izlije,
suzu lire moje lahora da raznosi
s miomirom smilja Gora paštrovskije.

Naslućujući sumorne akorde vlastite duše i inspirišući se bokokotorskom prirodom u kolijevci svoga života, Ljubiša je postao prethodnik pjesnika moderne: Viktora Vide i Frana Alfirevića, koji su o istome prostoru pjevali mnogo ekspresivnije, suptilnije, dublje i avangardnije. Stoga se ovđe nameće pitanje: je li cjelokupna poetika Nikole St. Ljubiše izdanak modernističkih uticaja ili refleks njegove

[130] Radivoje Šuković, isto, 275.

[131] Savo Vukmanović, „Pjesnik Nikola St. Ljubiša“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 328.

romantične prijevodne književnosti? Njegovo pjesništvo ostaje u tradiciji crnogorskoga pjesništva romantičarske stilske i jezičke formacije. Poetski jezik mu je tradicionalan, preuzet pretežno iz arsenala usmene književnosti, kao što se uostalom služi njezinom dikcijom i metrom (osmercem). Ono po čemu Ljubišinu poeziju svrstavamo u modernističku poetiku jeste njegov kultivisani dvanaesterac, metar i moderniji motivi i teme koje su naročito njegovali gotovo svi pjesnici zapadnoevropske i naše moderne lirike. I u pravu je Savo Vukmanović kad u sintetičkom zaključku tvrdi: „Svojim književnim stvaralaštvom on (Ljubiša – M. N.) umnogome podsjeća na svog prethodnika Stevana Perovića Cucu, Njegoševa sestrića i prvog našeg bajronistu. Oba su bili romantični subjektivni pjesnici. Oba su ispjevali po tridesetak erotičnih, nostalgičnih i refleksivno-pesimističnih pjesama i bili pod uticajem drugih pjesnika na koje su se ugledali u idejama, tonu i izrazu. (...) Njihovo kratkotrajno književno stvaranje nije im ni dozvolilo da se razviju u mnogo jače i samostalnije pjesnike i da daju svoju pravu mjeru.“[132]

Dodajmo svemu tome činjenicu da je uticaj usmene osmeračke pjesme i prijevodne ruske i engleske romantičarske literature na Ljubišino stvaralaštvo nedvosmislen, a isto tako je vidljivo da je rano preminuli pjesnik Ljubiša tome nevelikom poetskom opusu i raznovrsnom poetskom žanru dao, ipak, originalni ošećajni i misaoni pečat. Obogaćujući usmenu naraciju čestim lirskim notama sumornosti, pesimizma i svakodnevnoga sivila umiruće prirode, Ljubiša je ostavio crnogorskoj književnoj tradiciji nevelik poetski opus koji se ipak ne smije prepuštiti zaboravu.

Jovan Roganović (1870–1920)

Jovan Roganović pripada krugu pisaca sljedbenika i epigona koji stvara na putevima poetike knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša, mada je rano postao oponent njegove politike. Zbog takvoga odnosa prema Nikoli I malo je živio u Crnoj Gori, daleko više proveo je u Češkoj, đe je studirao filozofiju na Karlovu univerzitetu u Pragu, od 1892. do 1894. godine. Naselivši se u drugu domovinu, Rusiju, nastavio je da studira Duhovnu akademiju u Kazanju, a po završetku je obavljao razne

[132] Savo Vukmanović, isto, 333.

poslove: bio je profesor, školski nadzornik i inspektor u raznim ruskim krajevima.

Više je poznat kao revnosni sakupljač folklora, usmene građe, leksikograf, publicista i prevodilac, a manje je pisao beletristička djela. Ipak, objavio je u književnoj periodici, pretežno u *Bosanskoj vili*, cetinjskoj *Luči, Glasu Crnogorca,* zagrebačkoj *Omladini* i *Carigradskome glasniku* nekoliko lirskih pjesama i svega jednu uspjeliju narativnu pripovijetku „Niz grobova“, koja je također izlazila u nastavcima *Bosanske vile*.[133] Njegove su pjesme prigodnoga karaktera: „Sjeni Damjana Karića“ (1892), „Ivanu Gunduliću“ (1893), „Pjesma pjesniku“ (l894), „Čovjeku“ (1894), „Srpkinja“ (1893). Nešto više emotivnijih i refleksivnijih tonova imaju pjesme „Imam dragu“ (1892), „Što je život“ (1893) i druge. U saglasju s poetikom, Jovan Roganović isticao je da poezija „treba stvarno da odražava svakidašnjicu čovjekova življenja, ljudske nevolje koje neminovno prate njegov život“.[134] Iako mu pjesme ne dosežu „neki ozbiljniji estetski domet“, njih je sa stanovišta književne dijahronije potrebno registrovati u crnogorsku književnu i kulturnu tradiciju. Od njegovih publicističkih radova treba svakako na ovome mjestu spomenuti „Čiji je spjev ’Smrt Smail-age Čengića‘“ – književnu raspravu posvećenu autorstvu Mažuranićeva djela. Pokrenuo je Roganović među prvima pitanje je li to djelo Ivana Mažuranića ili Petra II Petrovića Njegoša. Dajući „originalnu“ tezu i pogled, iznio je nekoliko interesantnih za-

Jovan Roganović (1870–1920)

[133] *Bosanska vila*, IX/1894, br. 12, 179–180; *Bosanska vila*, IX/1894, br. 13, 193–195; *Bosanska vila*, IX/1894, br. 14-15, 210–213; *Bosanska vila*, IX/1894, br. 16, 242–245.

[134] Dušan J. Martinović, „Jovan Roganović (1870–1920)“, u: *Portreti II*, Centralna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987, 107.

ključaka, o čemu više piše Dušan J. Martinović.[135] Time se njegova rasprava našla u krugu onih autora (Svetozar Vulović, Ljubomir Nenadović, Nićifor Dučić i dr.) koji su se decenijama bavili tim delikatnim problemom. No, uprkos upiranju da to djelo proglase Njegoševim, u književnoj istoriji je potvrđeno da je „Smrt Smail-age Čengića" (*Iskra*, 1846) i po tematici, jeziku i stilu genijalna tvorevina hrvatskoga pjesnika i bana Ivana Mažuranića.

Novica Nikolić
(1871–1942)

Tendencija s kraja XIX vijeka – da se pjesnička riječ u potpunosti podredi rodoljubivim i političkim ciljevima knjaza-pjesnika – ostala je na snazi i u prvim decenijama XX vijeka. Rodoljubiva i prigodna poezija, pisana osmeračkim i deseteračkim stihom, platila je danak u tome dugom razdoblju, svakako, uz rijetke izuzetke najtalentovanijih pjesnika – Marka Miljanova, Borislava Sl. Minića i Dušana S. Đukića, koji su se uprkos opštoj kolektivnoj atmosferi duha i deklarativnih rodoljubivih i prigodnih zanosa, uspjeli izdići originalnošću, pjesničkom individualnošću izraza i tematikom iznad političkih i društveno nametnutih „poetika" i sivoga prośeka ostalih diletantskih i epigonskih stihotvoraca. Jedan od njih je i nikšićki pjesnik Novica Nikolić. Iako nije ušao u antologijski izbor crnogorskih pjesnika i pripovjedača Petra M. Božovića i u antologiju *Pleme za oblakom* Branka Banjevića, nikšićki pjesnik ostavio je pozamašan opus originalne i svježe poezije – pjesama koje su objavljivane u *Bosanskoj vili*, *Glasu Crnogorca*, *Nevesinju*, *Glasu naroda*, *Slovenskom svetu*, a sabrao ih je za života u tri zbirke pjesama: *Uzdisaji* (1896), *Cvijeće sa Huma*, koja je ugledala svjetlost dana 1905. godine,[136] i *Treperenje duše* (1934). Iako je u prvim poetskim sastavima Nikolić nastojao biti pristupačan i originalan, kao u pjesmi „Gavran i Vila" („Na presjeku gavran pao / pa žalosno zagraktao..."), njegovi su stihovi plijenili ośećajne sfere i senzibilitet

[135] Dušan J. Martinović, „Jovan Roganović (1870–1920)", u: *Portreti II*, Centralna biblioteka „Đurđe Crnojević", Cetinje, 1987, 107–108.

[136] Prema svjedočenju Novaka R. Miljanića (Novak R. Miljanić, „Novica Nikolić i njegovo stvaralaštvo", u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 352), ostala je Nikolićeva rukopisna zaostavština koju čuva njegova kći Olga udata Mijanović u Kotoru.

naroda, ali je zbog prepoznatljivih satiričnih tonova i tendencija prema crnogorskome pjesniku i anegdotičaru Mićunu Pavićeviću u „Mićunijadi“ i Radovanu Peroviću Tunguzu Nevesinjskome u „Tunguzijadi“ ostao na površju pukoga stihotvorstva zaśenjenoga deklamatorskom i kritizerskom evokacijom. Njegov se poetski ton promijenio tek u potonjoj zbirci *Cvijeće sa Huma*, originalnim temama i motivima đe ima suptilnih ośećaja, misaonih, śetnih i elegično-deskriptivnih i pejzažnih stihova. Ti sumorni okviri prirode u pjesmama „Novice Nikolića u svemu podsjećaju na stihove Vojislava Ilića“:

Na umornom polju uvenula trava,
sve je pusto, n’jemo, nigdje nova java;
kraj planinskog lanca kućice su same,
a nad njima lebde pramenovi tame.
(„Na umornom polju uvenula trava“)[137]

Sumorne i melanholične misli i moderniji poetski izraz nijesu bili svojstveni samo Novici Nikoliću, već daleko više kod njegova pjesnika savremenika – Dušana S. Đukića, koji je pjevao pod uplivom modernih poetskih tendencija i ruskoga pjesnika Semjona Nadsona, na koga je skrenuo pažnju i u posebnoj studiji „Semjon Jakovljević Nadson“,[138] karakterišući ga kao tragičnoga pjesnika čija poezija elegičnoga ritma „navlači sumor, a duša u njemu tuguje prostrano i sanjivo, kao jeka večernjih zvona i trepet drhtave harfe“.[139] Te iste sumorne i melanholične drhtaje poetske duše afirmisaće period srpske i hrvatske moderne mnogo intenzivnije, jače i sadržajnije. I sâm Novak R. Miljanić u citiranoj studiji eksplicitno kaže da „svođenje Nikolićeva pjesničkog djela na vojislavizam ne može da se prihvati i shvati drugačije no kao površan i pojednostavljen pristup. Nesumnjivo je da ima uticaja, kao i kod svih pjesnika, ali je bitnije i važnije to da je Nikolić i u mnogome svojan, originalan. Dosta Nikolićevih pjesama nosi osobnosti crnogorskog podneblja, leksike, pejzaža i ostalih svojstava.“[140] Prema poetskim vrstama Nikolićevo se pjesništvo dijeli na rodoljubive, ljubavne, perifrastične (pejzažne), meditativne, satirične pjesme, a usputno je njego-

[137] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori* (*1835–1914*), NIO „Univerzitetska riječ”, Titograd, 1986, 274.

[138] *Dan*, br. 1–2, 1912.

[139] Isto, 141.

[140] Novak R. Miljanić, isto, 354.

vao prigodnice i balade te nešto rjeđe narativnu prozu. Dakle, Nikolić je raznovrsnim žanrovskim repertoarom razmakao granice pjesničkih tema i motiva u crnogorskoj poeziji krajem XIX i u prvim decenijama XX vijeka. Posebno emocionalno i misaono plijeni satira u njegovu pjesništvu poput stihova koje je posvetio „Brbljivcu“:

Svaka riječ s tvojih usta
Prazna, šuplja, s vjetrom leti
Utješi se, jer je danas
Više zbora no pameti!

Radomir Krivokapić Orlinski (1876–1938)

Nova generacija crnogorskih pisaca, rođena u osmoj deceniji XIX vijeka (Radomir Krivokapić Orlinski, Ljubomir Bulatović Ibrijski, Marko Vrbica, Dimitrije Jevtović Polimac) stasala je u književnome prostoru cetinjskih pjesnika i pripovjedača na razmeđu dvaju stoljeća. I oni su bili, kao i njihovi savremenici, orijentisani k emocionalnome romantičnom svijetu i jačanju lirskih elemenata u stilskim i tematsko-motivskim strukturama. Prodiranje lirskoga elementa u do tada epske književne vrste može se osobito uočiti kod Radomira Krivokapića Orlinskog. On je oblikovao poetski svijet ne samo po ugledu na klasicističku poeziju srpskoga pjesnika Vojislava Ilića i poeziju njegovih sljedbenika, već i prema poetskim modelima usmene epske poezije. Ispunjavao je brojne stranice ondašnjih periodičnih cetinjskih publikacija (*Luča*, *Književni list*, *Glas Crnogorca*, *Cetinjski vjesnik*, *Lovćenski odjek*, *Zetski glasnik*), ali i drugih časopisa, kao što su *Boka*, *Građanin*, dubrovački *Srđ*, *Ženski svijet*, *Slobodna misao* itd. Opus mu nije velik. Napisao je šezdesetak lirskih pjesama i dva veća epska spjeva: *Heroida* (1910) i *Slobodijada srpstva*[141] – epski spjev od 40 pjevanja i u 20.000 stihova. Krivokapićevo je djelo sazdano na granici romantizma, ali i na onim obrascima koje sâm autor naziva tradicionalnom objektivnom lirikom i u metru klasicističke pjesme. Takve su njegove tvorevine „Žrtve Amora“, „Safir i Zormena“, „Vestfalka Ofelija“ koje su objavljene u *Luči* od 1898. do 1901. U tim pjesmama „novi stih prati

[141] Djelo je izašlo posthumno 1938. u biblioteci *Djela i ljudi* nikšićkoga književnika Marka Kavaje.

klonuće, tugu, smrt i noć“, a njegova pjesma „Noć“ prožeta je i tonovima pesimizma,[142] kao u stihovima

U hladno tad naručje sa mrtvačke postelje,
uzima život slabi i krilom tuli luč –
Prestaje život tada i svaki svijet želja,
jer dveri groba vječnog otvara crni ključ.

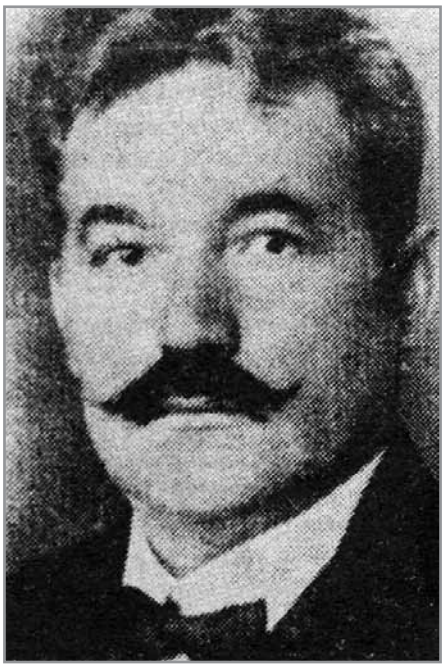

Radomir Krivokapić Orlinski (1876–1938)

Razumije se da težnja prema lirskome nije mogla biti svuđe podjednako ostvarena u izmijenjenim vremenskim, književnim i poetskim dešavanjima krajem XIX i u osvitu prve decenije XX vijeka. Poezija nije mogla naći puno umjetničko ostvarenje u književnostima (kakva je bila i crnogorska) koje su još bile podređene tradicionalnim i nacionalnim utilitarnim zadacima. Potreba za epskim izrazom, i u svjetskoj i domaćoj književnosti, sa „didaktičko-prosvjetiteljskim stavom“, bila je u njima i dalje tako „dominantna i jaka da nije dopustila snažniji razvitak lirskoga načela i hiperbolizaciju čuvstvenosti“.[143] Sve to tako zorno ilustruju prigodne i patriotske pjesme Radomira Krivokapića Orlinskog, koji u potonjoj deceniji XIX i u prvoj XX vijeka „uveliko oživljava guslarski deseterac i prozno osmeračko stihovanje. I sâm Orlinski svoje stihove slaže u desetercu, ponekad osmercu; pretače ih u ode kralju i kraljevskom paru, pritom ne zaboravljajući istorijske događaje (Kosovo, Grahovac)“.[144]

[142] Radivoje Šuković, isto, 275.

[143] Aleksandar Flaker, „Prilog problemu romantizma“, u: Aleksandar Flaker i Zdenko Škreb, *Stilovi i razdoblja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1984, 204.

[144] Dušan Martinović, „Orlinski i Ibrijski“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV* (Realizam – Moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 366.

Njegova epska struktura sazdana u dvadeset i sedam pjevanja „Heroide nije ništa drugo nego stihovana istorija Crne Gore za koju je pjesnik privezao zračak srpske slobode poslije Kosova“.[145] Ugledajući se na srpske pjesnike epskih žanrova Vladislava Kaćanskog (*Grahov laz*), Milisava Jevtića (*Srbijanski venac*) i Dragoljuba Filipovića (*Kosovski božur*), Orlinski je u širokoj panorami zbivanja i događaja opjevao crnogorsku povjesnicu. U težnji da epu dadne epsko-lirski karakter, pjesnik je plastično i psihološko-narativno karakterisao poznate istorijske ličnosti – Baja Pivljanina, Nikca od Rovina, Vuka Raslapčevića, Petra II Petrovića Njegoša i druge crnogorske prvake, savremene protagoniste i junakinje. Iako je ep plijenio pažnju književne kritike, proglašavajući ga djelom značajnoga književnog kvaliteta, najbliži je istini estetski sud koji je dao u sintetičkom zaključku Trifun Đukić, rekavši da je „Orlinski imao pretenzija da u svojoj 'epopeji' mnogo obuhvati. Međutim, on je, mjesto epske karakteristike, dao spjevu jednu naročitu lirsku obradu, gdje je glavna ličnost – sam pisac. Epski element se izgubio u frazeološko-versifikatorskoj tehnici samoga pjesnika.“[146] U duhu, stihu, stilu i versifikaciji *Heroide* napisao je Orlinski i spjev *Slobodijada srpstva*, koji se smatra estetski boljim djelom od prvoga, pošedujući sve mane i vrline prethodnoga spjeva. To je djelo bolje od prvoga zato što ima „više plastike i misaonog uzleta (...), ali ono predstavlja i rječu pojavu književne volje i ambicije u pjesničkim stvaranjima i spisateljskoj istrajnosti“.[147]

Ljubomir A. Bulatović Ibrijski (1877–1942)

Uz Radomira Krivokapića Orlinskog pristao je Ljubomir A. Bulatović Ibrijski, koji je dijelio sve pjesničke zanose cetinjske skupine pjesnika, iako je porijeklom bio iz Andrijevice. Još kao učenik Cetinjske gimnazije i kasnije Bogoslovsko-učiteljske škole u Prizrenu, Ljubomir Bulatović je krajem XIX i u osvitu XX vijeka marljivo sarađivao u cetinjskoj i nikšićkoj periodici (*Luča*, *Nevesinje*, *Prosvjeta*, *Glas Crnogorca*, *Cetinjski vjesnik*, *Lovćenski odjek*, *Crnogorac*, *Slobodna misao*, *Zapisi*, *Zetski glasnik*, *Almanah šematizma Zetske banovine* i sl.), ali

[145] Petar M. Božović, „Radomir Krivokapić-Orlinski“, *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovjedača*, Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1927, 95.

[146] Trifun Đukić, isto, 335.

[147] Isto, 336.

i u drugim listovima: somborskom *Golubu*, *Bosanskoj vili*, *Ženskom svijetu*, *Jugoslavenskoj pošti*. Često je vlastito građansko ime i prezime pretvarao u književni pseudonim *Ibrijski*, po rječici Ibriji iz svoga zavičaja – Rovaca. Pisao je od malena stihove jezikom svoga zavičaja, ali ih nije objavljivao već ih je predao, kako je to sam zabilježio, ruskome kulturologu i sakupljaču narodnoga blaga u Crnoj Gori, Pavlu Apolonoviču Rovinskom, koji ih je najvjerovatnije zagubio. Poznato je da je njegova prva pjesma „Maj" objavljena u knjizi *Na Černe Hore* (1892) češkoga etnomuzeologa Ludvika Kube.[148] Ljubomir Bulatović Ibrijski je neveliki poetski stvaralac. Sačinio je tridesetak lirskih pjesama, istorijski spjev *Crnogorka*, a daleko je više objavio članaka iz crnogorske istorije, geografije i teološke esejistike.

Ibrijski nije baš dijelio sve poetske zanose svoje generacije, ne pridružujući se onima koji su stih slijepo podređivali dnevnopolitičkome utilitarizmu i naslanjanju na poeziju Nikole I Petrovića Njegoša. Zapisao je da su sve njegove pjesme izliv njegove duše i srca: „Sve što je na mene uticalo, povoljno ili nepovoljno; sve što sam osjećao – iskazivao sam u svojim pjesmama!"[149] Ibrijskog su savremenici smatrali, kao i mi danas, jednim od pravih talenata crnogorske književnosti, lirskim pjesnikom autentične i samosvojne inspiracije. Njegove pjesme dokazuju izvornost njegovih poetskih nadahnuća, ali ne i pjesnika vrhunskoga poetskog jezika. Izraziti romantičar, zadojen usmenom lirikom, pjevao je Ibrijski i pod njezinim poetskim uplivima. Uz to, učestvovao je u tadašnjim literarnim raspravama. U nekima od njih zauzimao je kritičnije stavove, bez patetike i ushita, bez potcjenjivanja i degradiranja protivnika.

Po uzoru na spjev *Pjesnik i vila* Nikole I Petrovića, Ibrijski je sazdao istorijski ep *Crnogorka* (1907). U širokoj epskoj kompoziciji i fresci istorijskih zbivanja, od Balšića i Crnojevića do potonjih Petrovića, pjesnik je epskom naracijom sazdao jednu prozaičnu stihovanu priču. Ona je trebalo „da bude jedna vrsta nove Dike crnogorske u epskom prikazivanju, ali je njegova Crnogorka ostala neugledna i nepoetska, književno slaba".[150]

[148] Dušan Martinović, isto, 370.

[149] Isto.

[150] Trifun Đukić, isto, 334.

Tomo Oraovac (1853–1939), Dimitrije Jevtović Polimac (1876–1944), Čedomir Pavić (1881–1914), Marko Vrbica (?)

Izrazite romantičarske figure bili su Tomo Oraovac, Čedomir Pavić, Marko Vrbica i Dimitrije Jevtović Polimac. Svi oni imaju nešto zajedničko: romantični zanos usmjeren prema domovini Crnoj Gori. Pjevali su rodoljubive pjesme, a manje su njegovali teme ljubavnih sadržaja, poeziju koja je u evropskome romantizmu bila jedna od prvih i dominantnih pjesničkih motiva.

Tomo P. Oraovac (1853–1939)

Tomo Oraovac je pjevao u epskome ruhu i žanru „Žalopojku Lovćen planini“ i „mistifikovanu poslanicu Marka Miljanova Jolu Piletiću“.[151]

I Čedomira Pavića i Dimitrija Jevtovića Polimca obradio je vrlo sintetično, uz druge stvaraoce, Trifun Đukić locirajući ih na početak XX vijeka.[152] Za Pavića tvrdi da je bio dobar versifikator, da su se u njegovoj poeziji našli refleksi strane literature i da mu je izašla knjiga poezije 1903. godine koju je književna kritika označila kao uspjelu, a autora karakteriše kao pjesnika koji obećava. Najinspirativnije trenutke Pavić je vezao za burne emocije balkanskih ratova, pjevajući optimistično, progresivno s pjesničkim porukama o ujedinjenju sušednih naroda. I poetskim djelom i životnim opredjeljenjem potvrdio je umjetnički *credo*, ne dočekavši da izda drugu zbirku poezije koju je bio spremio.[153]

[151] Radoslav Rotković, isto, 634.

[152] Trifun Đukić, isto, 333–334.

[153] Isto, 333.

I Dimitrije Jevtović Polimac pjesnik je čije djelo smještamo između 1915. godine i sredine XX vijeka. Njegove zbirke pjesama *Stari i novi dani*, *Otadžbina u ljubavi*, *Pomračenje sunca* (1915) usmjerene su na lirske doživljaje. I on je pjesnik rodoljublja i ljubavi, ali mu u pjesništvu „obično nedostaje snaga jačeg izraza i veće književne uglađenosti“,[154] poetskih elemenata koje su novo vrijeme i novi stvaraoci sve više afirmisali označavajući poetski izraz stilske formacije moderne. Pred kraj života, a pod presijom krvavih ratnih zbivanja u Prvome svjetskom ratu, Polimac piše spjev *Kroz pakao u slobodu* (1940), koji „predstavlja jednu vrstu ratne hronike u stihovima, sa izvjesnom toplinom doživljenoga ali sa dosta prigodnog što umnogome kvari pjesničku neposrednost knjige“.[155]

I na kraju da dodamo: vjerovatno s ovim panoramskim pregledom crnogorske poezije stvaraoci i njihova djela nijesu do kraja iscrpljeni. Novo vrijeme i nova istraživanja donijeće nove poglede i sudove i o nepomenutim autorima i njihovim djelima.

[154] Isto.

[155] Isto, 334.

PREGLED POEZIJE ZA ĐECU

Začeci poezije za đecu i njeni predstavnici

Savremena nauka o književnosti sve više pažnje poklanja proučavanju đečje književnosti i književnosti za đecu.[156] U korpus književnosti za đecu ulaze književna djela koja su po tematskome sadržaju i jezičkoj strukturi primjerena estetskome senzibilitetu, doživljaju i recepciji đece i njihovu interesu. Interesi su veoma važni u psihičkome razvoju svakoga čovjeka, pa tako i kod najmlađih ljudskih bića. U psihologiji autori različito definišu interese, iako se većina slaže da su interesi trajni i da su usmjereni prema emocionalnim, racionalnim i psihičkim aktivnostima i ciljevima.[157] Polazeći upravo od psiholoških definicija interesa, mogli bismo utvrditi da su i poetski/literarni interesi trajno usmjerene aktivnosti prema književnoumjetničkome djelu, posebno žanrovima lirike i epike, narativnim i dramskim žanrovima i drugim vidovima umjetnosti (likovnoj, muzičkoj, plesnoj i sl.).

---

[156] Ovđe je neminovno uspostaviti poetičku dinstikciju: književnost za đecu pišu nadareni književnici, a đečju književnost stvaraju intuitivna đeca koja svoj poetski ili kakav drugi umjetnički svijet izražavaju u stihu, priči, slici i ritmu ili drugom umjetničkom žanru.

[157] Mladen Zvonarević daje psihološko određenje pojma interesa, pa kaže: „(...) što se tiče samog pojma interesa on je osobito težak za definiranje, tako da mnogi autori, koji inače opširno obrađuju tu kategoriju, ne daju za nju nikakve definicije. G. Allport smatra u svojoj definiciji da su interesi posebna vrsta trajnih stavova koji se u pravilu odnose više na čitavu klasu objekata nego na jedan jedini objekt. H. Harren u svojem psihologijskom 'Rječniku' daje dvije definicije interesa: 1. osjećaji koji prate specijalnu pažnju prema nekim sadržajima; 2. stav, karakteriziran usmjeravanjem pažnje na neki intelektualni sadržaj, uvijek pozitivan po smjeru." I u nastavku te teorijske premise Zvonarević objašnjava: „Kao što vidimo, autori ističu dvije osnovne doživljajne karakteristike interesa: uvijek su po smjeru pozitivni, tj. uvijek su usmjereni prema nečemu, i po tome se razlikuju od stavova koji mogu biti ne samo pozitivni nego i negativni. Druga je osobina da je interes zapravo popratni osjećaj nekih oblika pažnje, i to prijatan osjećaj koji se pojavljuje za vrijeme bavljenja objektom (ili idejom) koji nas interesira." (Mladen Zvonarević, *Socijalna psihologija*, 3, Zagreb, 1981, 254−255.)

Prema tome, u književnost za đecu ubrajaju se književna djela koja pisci stvaraju vodeći računa o njihovoj primjerenosti, zapravo vodeći računa o mladim čitaocima, njihovoj specifičnoj senzibilnosti i prijemčivosti da ta djela prisvoje, emotivno dožive i „pretoče" u racionalno-imaginativne slojeve i spoznaje.

Književnost za đecu postepeno se razvijala, kultivisala i nametala kao poseban literarni žanr tek u vrijeme prosvjetiteljstva, da bi u periodu raspjevanoga romantizma, sredinom, a osobito krajem XIX vijeka, doživjela procvat i razmah i u svjetskoj književnosti i u južnoslovenskim literaturama. Zapravo, mnogi pisci publikovali su upravo u to vrijeme ostvarenja koja su najčešće ulazila u korpus djela književnosti za đecu i u sistem njihove đačke lektire. U istome periodu počeli su se više štampati tekstovi odabranih usmenih tvorevina i knjiga domaćih i stranih stvaralaca za đecu. Bajke, epovi, legende, priče i pričice te pripovijesti i drugi jednostavni oblici (poslovice i zagonetke, mitovi i memorabile) prireñivani su prvobitno za mlade čitaoce i sve su više postajali omiljeno štivo za đecu. Tim književnim žanrovima nastojalo se prvjenstveno uticati na razvoj estetskoga senzibiliteta i ukusa, na odgoj i obrazovanje, na formiranje duhovno zdravoga i svestrano razvijenoga mladog čovjeka. „Nacionalni i patriotski momenti su u delima za decu, takođe bili prisutni i imali su svoju ulogu u formiranju nacionalne svesti, kao što su i crkva i neki društveni pokreti nastojali da utiču na lektiru i putem nje na podmladak."[158]

I dok je srpska književnost, kao i druge nacionalne literature kontaktnih naroda, imala genealogiju, kontinuitet razvoja i afirmisane predstavnike književnosti za đecu još u periodu romantizma i istaknutu periodiku za đecu,[159] dotle se u crnogorskoj književnosti takav književni žanr nije zadugo mogao javiti. Iako je bilo pokušaja da se stvori neki oblik književnosti za đecu, rezultati su na estetskome planu i sadržaju bili isprva mršavi ili gotovo zanemarljivi, što je i razumljivo kad se u obzir uzmu specifičnosti razvoja crnogorske literature. Crnogorska književnost nosila je prvobitno predznak tradicionalne književnosti ep-

[158] *Rječnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Beograd, 1986, 353.

[159] U literaturi se kao prva periodična publikacija za đecu kod Srba navodi *Poučitelni magazin* K. Mrazovića, a prvi đečji časopisi su *Vedež* (1848), koji je uređivao J. Navratil, *Smilje* (1864), uređivao ga I. Filipović, i *Prijatelj serbske mladeži* (1866), uređivao ga J. Vukičević.

skoga sadržaja. Nije se, dakle, ni mogla roditi inspirativna klima koja bi podsticala stvaraoce epske sredine da progovore intimno, emotivno o ljubavnim, lascivnim, satiričnim, a kamoli đečjim emocijama, tim prije kad se zna da su stvaraoci crnogorske literature dugo bili istinski čuvari epskih zbivanja, okrenuti epskoj poeziji i istorijskim događajima, pa su se čuvali da emocije, ljubavne porive i suptilne ošećaje (koji bi odudarali od epsko-herojskih sadržaja i tirada) javno izliju. Pa i sâm Petar II Petrović Njegoš, kao najveći književni eksponent južnoslovenskoga romantizma, suptilni ljubavni san o snahi Milonjića bana u *Gorskome vijencu* ne saopštava na svjetlosti dana, već u mrtvo doba noći kad svi spavaju: „Kad pred zoru, i noć je mjesečna, / vatra gori nasred šenokosa, / a ona ti odnekuda dođe, / ukraj vatre šede da se grije. / Čuje da svak spava u kolibe. / Tada ona vijenac rasplete, / pade kosa do niže pojasa; / poče kosu niz prsa češljati, / a tankijem glasom naricati / kako slavlja sa dubove grane.“[160] Dakle, ljubavne i lascivne emocije bile su duboko potiskivane, zapretane u poetskom subjektu jer su se radije slavili epski podvizi, rodoljubivi poduhvati, agonalni podvizi i pjevale apoteoze o slobodi i nacionalnome otporu protiv tuđina. Tek kad su sačinjena umjetnička ostvarenja književnosti za đecu kod eksponiranih i afirmisanih pjesnika romantizma i kad su ta ostvarenja dobila potvrdu da predstavljaju djela „trajne umjetničke vrijednosti“ u drugim nacionalnim književnostima – u srpskoj (J. Jovanović Zmaj), hrvatskoj (I. Brlić-Mažuranić) i slovenačkoj književnosti (F. Levstik, O. Župančić) – počeli su se stidljivo ovđe-onđe javljati i autori pjesama za đecu u Crnoj Gori. Takvi žanrovi rijetko su objavljivani u crnogorskoj periodici, pretežno su izlazili van nje, najčešće u srpskim i inostranim glasilima za đecu, a

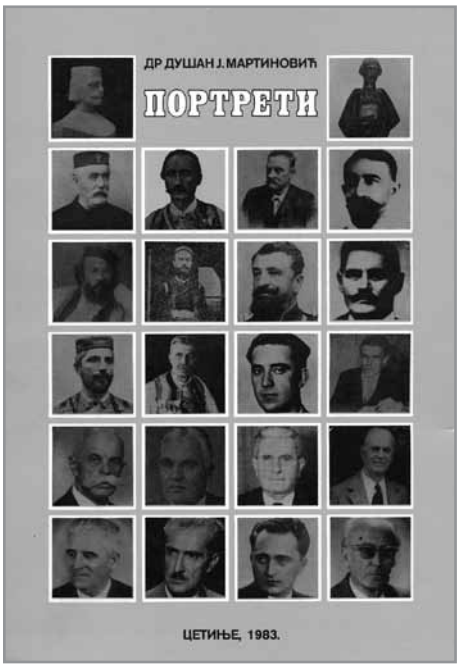

[160] Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

ponekad su ih sabirali i u zasebnim zbirkama poezije. Na autore književnosti za đecu Trifun Đukić nije se ni osvrnuo u svom književnome pregledu. Usputno i sporadično skrenuo je pažnju na književnost za đecu i Radoslav Rotković u *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918.*[161] Smiono, ali ne previše studiozno, sintetički pogled na pisce za đecu dao je tek u naše vrijeme Novak R. Miljanić u članku pod nazivom *Začetnici crnogorske dječje književnosti.*[162] No, da bismo u cjelosti sagledali i taj fenomen u crnogorskoj književnosti istaći ćemo, u dijahronijskoj i sinhronijskoj ravni, nekoliko stvaralaca.

Krsto R. Jovanović (1855 – ?), prema Rotkovićevu zapisu, bio je poznat kao kreativan učitelj i pratilac Peka Pavlovića na njegovim bojnim istorijskim pohodima. Vjerovatno ga je sama profesija usmjerila na pisanje poezije za đecu. Pisao je lirske sastave za učenike, preko kojih je nastojao probuditi interes kod đece za prirodu, boje zavičaja, vizuelne elemente, ali ujedno i interes za bogatstvo i raznovrsnost elemenata poezije za đecu: za poetske slike, ritam, fabulativnost, za ekspresivne i impresivne pjesničke metafore i epitetoniku riječi, za poetsku igru. Dakle, za sve vrijednosti koje dijete može dobiti u ranom i osobito senzibilnom periodu života. Otuda je Krsto R. Jovanović, istina pod uticajem stvaralaštva J. J. Zmaja, štampao – i to u Zmajevu *Nevenu* (pokrenut 1878, poslije oslobodilačkih ratova u Crnoj Gori!) – brojne lirske pjesme. Iako su te pjesmice sadržajem i jezikom pravljene po uzoru i modelu poetike pjesama za đecu J. J. Zmaja, one i danas djeluju prilično svježe, harmonično i vrlo lijepo. Djeluju kao razgranato platno romantičarskih slikara. Standardne metafore i epitetonika njegovih pjesama nalazile su zasigurno odjeka u doživljaju učenika te ih podsticale, kroz uspjele asocijacije i osobene senzacije, na afektivan odnos prema stvarnosti.

Risto M. Popović Ćupić (1870–1922) porijeklom je iz Zagarača. Osnovnu je školu završio u rodnome mjestu i Danilovgradu, a nižu gimnaziju i Bogoslovsko-učiteljsku školu na Cetinju. Dugo je radio kao seoski učitelj u Zupcima, a 1893. bio je rukopoložen za sveštenika. Pred samu smrt bio je proizveden u čin protojereja. Umro je u rodnom mjestu. Imao je književnih pretenzija jer se samoinicijativno jako usa-

[161] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.“, *Stvaranje*, br. 4, 1979, 635.

[162] Novak R. Miljanić, „Začetnici crnogorske dječje književnosti“, *Ovdje*, br. 15, Titograd, 1974, 10.

vršavao, čitajući našu i stranu pedagošku, didaktičku i romantičarsku literaturu.

U književnosti se javio 1893. godine, a sarađivao je u cetinjskoj *Luči*, *Bosanskoj vili, Ilustrovanome glasniku*, *Prosvjeti*, *Glasu Crnogorca*, *Književnome listu*, *Srpskome cveću*, *Srpskoj vezilji*, *Rodoljubu*, *Nevenu*, *Golubu*, *Spomeniku*, *Zapisima*. Pretežno je pisao poeziju za đecu, a Ujedinjeno srpstvo u Čikagu štampalo mu je i zbirku pripovjedaka *Crnogorke* (1908). Te su priče tematikom vezane za crnogorsku i primorsku seosku sredinu. Upravo stoga što u njima „ima nešto topline i duha, pričanja i po koja (...) slika", unio ga je Petar M. Božović u *Antologiju crnogorskih pjesama i pripovedača* s nepotpunom pričom „Ogriješio si se (Slika sa sela)", a uzgredno ga je spomenuo Trifun Đukić i dr Petar Šobajić u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*. Njegove pripovijetke s temama iz crnogorskoga sela donose porazne slike socijalnoga stanja, surove životne borbe za opstanak, uz poneki idilični prizor. Iako se u tim pričama najčešće oslikava socijalna bijeda, u njima nema društvene kritike, već se, naprotiv, ističe plemenitost crnogorskoga naroda. U priči „Ogriješio si se" fiksiran je trenutak umiranja staroga Todora, jednoga od „onije starih Crnogoraca, vukobaša i hajduka, kojima je bila kuća gora i planina; koji se borio sa zakletim neprijateljem cijelog svog vijeka, koji nije tekao blago, već branio krst i vjeru i slobodu zlatnu".[163] No takva kuća i takav seoski proslavljeni hajduk vremenom propadaju: i on i njegova brojna porodica dovedeni su na socijalni rub. Sve u toj priči odiše snažnim opisima toga doma. Sve je usmjereno na sliku propasti, na jad i čemer, nemaštinu, bijedu i glad. U njegovu domu, kad mu tijelo skončava, seoski pop Jovan čini samrtničku pričest, ali preko njegovih neposrednih opservacija ocrtavaju se duboke tragedije Todorove brojne porodice. Ukućani se međusobno optužuju i sudaraju jer je ih nemaština dovela do netrpeljivosti. Dovela ih je do ljudskih kreatura, iznemoglih, bolesnih na smrt i ojađenih ljudi. Dijalozi i slike te priče umnogome odaju realistički postupak, stvarnost crnogorskoga sela krajem XIX vijeka.

Cijeli pripovjedački i pjesnički opus Rista M. Popovića, prema tome, kvantitativno nije velik, a još je manji po sadržajnome i estetskome učinku. Vrijedno je to što je Risto Popović kao učitelj u crnogorskoj sredini nastojao približiti đeci lirsku poučnu poeziju, pa je i sâm u tome

[163] Petar M. Božović, *Antologija crnogorskih pjesnika i pripovjedača*, Štamparija „Ujedinjenje", Podgorica, 1928, 81.

senzibilitetu pisao rodoljubive pjesmice koje odišu neposrednošću i jednostavnošću poetskoga izraza. Takve su mu sve pjesme za đecu koje je objavio u *Spomeniku*: „Bratu Bošku“ (1901, 5, 71), „Đački rastanak“ (1901, 6-7, 104), „Srpčićima“ (1901, 10, 146), „Zapisi“ (1901, 10, 1559), „Uz preslicu“ (1902, 3, 33), „Pivljanin Bajo“ (11/1903, 6−7, 101−102), u somborskome *Golubu* objavio je pjesmu „Srpkinjici“ (1902, 5, 53), „Dekovi darovi“ (1905, 2, 26−27), a kao duhovnik služio se didaktičnom literaturom koja je na njega ostavila traga i podstakla ga da napiše „Mudre filozofske izreke“ (*Golub*, 1905). Uza sve to, Risto Popović bavio se i sakupljanjem usmene književnosti, posebno srpskih sevdalinka koje je objelodanio u knjizi *Srpske narodne sevdalinke*.[164] Naročito se ističu njegove usmene pjesme iz Zubaca, đe je učiteljevao od 1881. do 1893. godine.[165] Premda su te pjesme sadržajem i porijeklom donekle neutralne, u njima se može ošetiti „boja podneblja“. To se prevashodno odnosi na lirske pjesme koje je sakupio u Zupcima. Pjesme iz te zbirke, koje dijelom šaljivo ukazuju na izgled đevojaka, svjedoče o manama đevojaka određenoga kraja. Tako, primjera radi, čitamo: ona je „grdna ka grdojka“, zapasana „ko Paštrovka, šarene raše ko Spičanka“.[166] Pisao je pop Risto Ćupić i rasprave iz crkvenoga života i školske priručnike za oblast bogoslovlja. Cijelo njegovo književno djelo na granici je književnoistorijskoga dokumenta, a manje ima vidljivih estetskih učinaka u njegovu opusu. Stoga ga i bilježimo kao pojavu u konstelaciji književnosti/poezije za đecu jer je izgleda u tome žanru dosegao donekle i najveće poetske učinke.

I Ćupićev savremenik Jošo K. Duletić po rođenju je izgleda njegov zemljak iz Danilovgrada. Njega prvi put spominje Novak R. Miljanić u članku o književnosti za đecu, a nije ga mimoišla ni zagrebačka *Bibliografija*, đe je oskudno notiran.[167] Iz tih podataka jasno se ocrtava saznanje da je taj skromni književnik sarađivao u brojnim časopisima van Crne Gore: u *Borbi Balkana* (1909), listu *Napred* (1918), *Spomeniku* (1904, 1905), a u Princ Rupertu, gradu u Kanadi, pokrenuo je „list za zabavu, pouku i književnost“ *Otadžbina* (1910, 1911). Iz njegova lista saznaje se da je onđe biran za blagajnika srpskoga dobrotvornog društva „Balkan“ (1910).

[164] Pančevo, 1892.

[165] Pavić-Ević, „Pop Risto Popović-Ćupić“, *Vezilja*, br. 10, Vršac, 1905, 73.

[166] „Što si grdna“, *Luča*, br.15, Cetinje, 1897, 443.

[167] *Bibliografija*, 4/II/1, Zagreb, 1960, 634.

U svim spomenutim časopisima i listovima objavljivao je pjesme za đecu, ali i neke prozne sastave. Miljanić eksplicitno navodi da je Duletić objelodanio u *Spomeniku* pjesme: „Narod“ (9/1901, 6-7, 92-93), pjesmu tugovanku „Popu Joku Vuletiću“ (1901, 8-9, 114), „Raskošnik“ (1901, 10, 151-152), patriotsku pjesmu „Slavnog sam roda“ (1901, 11, 165-166), te nježne pjesme za đecu: „Rasti sine“ (1903, 11, 168), „Majčina radost“ (1903, 11, 168). Već naslovi tih pjesama ukazuju „da su namijenjene djeci i da spadaju u književnost za djecu“.[168] Osim tih pjesmica za đecu, objavio je Duletić i neke druge, pretežno rodoljubive i ljubavne pjesme, sačinjene u kvatrinama, u *Građaninu*:[169] „Đeka Savićev“ (1904, 6), „Kod izvora“ (1904, 15), „U spomen I“ (1904, 30), „U spomen III“ (1904, 19), „Dao bih...“ (1904, 46), „Pevao sam“ (1905, 32). I u kalendaru *Balkan* (1909), koji je izlazio u Čikagu, Duletić je objavio dvije pjesme: „Izrodi“ i „Zapisi“, prva tipična „persiflaža i invektiva protiv špijuna i kradljivaca, a druga je izrazito meditativna, a ima osam distihova, dok je prva od četiri kvartene“.[170] Dodaćemo i to da je Duletić i u listu *Otadžbina* objelodanio nekoliko sastava: „Zapisi“, meditativnu pjesmu od 11 distiha; „Stijena“ od tri kvartine; poemu „Ljubio sam“; „Dva groba“, misaonu pjesmu u šesnaestercu; „Mučno vrijeme“, pjesmu od tri katrena u kojoj je dikcija „psovačkog sadržaja protiv neljudi“ i sadržajnu biografiju „o Stojanu Kovačeviću“. Svi ti radovi književnika Joša K. Duletića, iako su stvarani van tokova crnogorske književnosti, predstavljaju zanimljivu književnu pojavu, pa se kao takvi i situiraju u integralni dio crnogorske književnosti. Svakako uz njegovo ime veže se i još nekoliko pjesnika za đecu s crnogorskoga područja koje na ovome mjestu treba notirati. To su Mitar A. Nenezić, koji je ispjevao rodoljubivu pjesmu u kojoj kritikuje diplomatiju zbog „Srbije stare“, a objelodanio je u *Pravdi* (1904, 4); Đorđije M. Dragović, koji se takođe javio rodoljubivom pjesmom „Domovini – Crnoj Gori“ u istom časopisu (1904, 20); Aleksa J. Drecun, koji je naveo da je porijeklom iz Onogošta/Nikšića, a napisao je bar dvije pjesme, socijalnu „Moja sirotica“ i „Dvije ruže“ izrazito ljubavnoga sadržaja u *Pravdi* (1904, 20). U istome časopisu (1904, 29) sarađuje i bezimena pjesnikinja N. V-ić s Cetinja koja je objavila jednu uspješniju sentimentalno-ljubavnu pjesmicu.

[168] Novak R. Miljanić, 10.

[169] Izlazio je kao neđeljnik i formatom je podsećao na *Glas Crnogorca*.

[170] Novak R. Miljanić, isto, 10.

I o Vukašinu Gagoviću Pivljaninu u književnoj istoriji i kritici je malo što pisano. O njemu znamo samo ono što je u spomenutome članku iznio Novak R. Miljanić, a oskudne podatke objavila je i zagrebačka *Bibliografija*.[171] Piva mu je bila, što se može sasvim sigurno iščitati iz njegovih poetskih sastava, rodno mjesto, ali je kao mladić otišao u Srbiju. U Aleksincu je 1899. godine završio učiteljsku školu, a potom je službovao u selu Crkvice kraj Vučjega dola/Oputna Rudina (od 1899. do 1901), a potom u selu Vojinovu kod Leskovca (od 1901. do 1913). I on je, kao i njegovi savremenici, objavljivao pjesme, i to u kratkome rasponu, od 1899. do 1913. godine, kad je naglo prestao. Poeziju je objavljivao van Crne Gore, pretežno u somborskome *Golubu* (1899−1912), *Građaninu* (1899−1902), *Spomeniku* (1900, 1908, 1910), *Bratimstvu* (1901, 1908, 1910), novosadskome *Ženskom svetu* (1900, 1901, 1903), *Slovenskome jugu* (1903), *Nedelji* (1910−1913), *Štampi* (1910−1913), a svega se jedanput javio u cetinjskome *Književnom listu* (1901) s pjesmom „Crnogorsko kolo“. Njegov poetski opus nije veliki: napisao je svega 20 lirskih pjesama. Opis njegove poetike sažeo je Novak R. Miljanić: „Svojim porukama i tematikom, njegova poezija spada znatnim dijelom u dječju, pa je uz Markovića i najveći, najplodniji dječji pjesnik među crnogorskim začetnicima književnosti za djecu. Ima dosta rodoljubivih pjesama sa svim odlikama i vrlinama u kojem su nastale, a po broju ljubavnih pjesama spada opet u plodnije crnogorske pjesnike ovog žanra, čiji je broj daleko veći...“[172]

Izgleda da je Vukašin Gagović cjelokupni opus na kraju sabrao u zbirku *Pesme srpskoj mladeži* (1912),[173] koja je svojevremeno imala i kritičkoga odjeka u somborskome *Golubu*.[174]

Uz tu skupinu prilično respektabilnih stvaralaca za đecu koji su se nametnuli pjesničkim opusom, a poneki od njih pripovjednim i dramskim žanrom, javljali su se – osobito van Crne Gore – i neki drugi stvaraoci za đecu. To su bili njihovi saputnici, početnici stvaralaštva za đecu i pjesnici kratkoga daha. Ostali su na margini crnogorske književne zbilje tek kao slučajevi koji su se ovđe-onđe pojavili i istoga trena nestali s literarne pozornice. Takvi su bili Petar Dragović, Jovan M. Tomašević, Milisav J. Ljepava, Đuro Špadijer i drugi. Zajedničko svim

[171] *Bibliografija*, 5/II, 1960, Zagreb, 2−3.

[172] Isto, 10.

[173] Izašla je u Požarevcu.

[174] Anonim, *Golub*, br. 3, 47.

tim pjesnicima za đecu jeste to što je njihovo pjesništvo odisalo poučnošću, a veoma često i tendencioznošću. Vjerovatno je ta crta njihove poetike i poruke iznjedrena u njihovim pjesmama jer su bili (većinom) seoski učitelji, pa su pod emotivnim doživljajem škole i maternjeg jezika i književnosti nastojali da na određenim modelima književnosti za đecu odgoje učenike; da im putem tendenciozne poetske poruke i senzibilnosti uliju određeni emotivni doživljaj i svjetonazor. Zato Miljanić i kaže da Duletićevo pjesništvo odlikuje tendencioznost, ali da ni ostali pjesnici koje smo interpretirali u ovome poglavlju „nijesu se osobito trudili da sakriju tendencioznost u svom pjesničkom stvaralaštvu“.[175]

Krsto V. Marković (1882–1902) nije po evokaciji i daru bio pravi poetski stvaralac. Na ovome mjestu istaći ćemo da je ostavio štampane *Pjesme i priče* (1903),[176] koje su tematikom vezane za književnost za đecu. U zbirku je uvrstio 60 poetskih tvorevina različitoga žanra i estetskih vrijednosti. Najbliži bismo bili istini ako kažemo da su pjesme na nivou poezije za đecu, ali u nekim pjesmama autor se ipak izdiže iznad toga estetskog učinka. Izdavač zbirke citirao je riječi koje najtačnije ocrtavaju njegovu poetiku. Iz „Predgovora“ čitamo: „Krstov je rad na knjizi početnički, pritom rad jednog djeteta; ali ipak u ovom se radu jasno ogleda Markovićeva duša kao humana i rodoljubiva, čedna i čista kao kap rose. Osjećanja izražena u većini njegovih stihova s etičke tačke gledišta predstavljaju nam pravi put po ideji dobrote, a takve su uglavnom i priče Markovićeve.“[177]

Autor tih pjesama je i u stihovima *Pjesnik* ponajbolje izrazio programski okvir i dao odgovor na smisao i bit svoje poezije, pa u neku ruku upravo ta Markovićeva tvorevina predstavlja *ars poeticu* njegova pjesništva, zbog čega je skraćeno i donosimo:

Ja sam pjesnik, zapazite jednom,
pa ne grajte oko mene tudi;
Ja tišinu volim, a vam sv'jetu b'jednom
Nek se grajom napajaju grudi!
Ja hoću, da pjevam i da se uznosim
Tamo gore, vid'te među zv'jezde s mislima se nosim,
Tamo gore, među njima svima

[175] Isto, 10.

[176] Izdali njegovi prijatelji i poštovaoci u okviru Srpske štamparije u Zagrebu 1903.

[177] Isto, 13.

Dopâ mi se život tako mio,
Pjesnička mi j' zaprijala klima
Među svima na tron sam zasio.

Pjevaću bubi maloj i zelenom lugu,
Pjevaću tici šarnoj i vjernoj joj drugu;
Pjevaću dolu – gori, r'jeci i potoku,
Pjevaću brzom dori – i crnome oku;
Pjevaću božjem raju i šarnome cv'eću,
Pjevaću tuđem kraju – al' ga ljubit' neću;
Pjevat ću domovini – zavičaju dragom.

Nije Marković u tim stihovima izrazio samo imanentni odnos prema svojim poetskim tvorevinama, već je izrekao raspone tema i motiva koje se zaista granaju u nekoliko unutarnjih tematskih i motivskih krugova: rodoljubive koje su najbrojnije i u kojima se veže i eksponira ljubav prema domovini, majci i zavičaju Crne Gore, njegovu rodnom zetskom kraju i istaknutim pojedincima iz toga areala („Majka i sin", „Guslama", „Gledajte braćo mila", „Živio nam dragi čika-Vasa", „Na Badnju veče", „Svakome na svoje", „Samo sloga", „Dušmanu", „Srpčićima", „Majci", „Na Vidov-dan", „Spomeniku", „Svom bratu Blažu, umrlom 28. novembra 1895", „Na dan dvadesetogodišnjice oslobođenja Zete", „Na grobu Božidara Vukovića", „Sve za srpstvo" i slično), poučne („Iskrenost", „Dobar učinak"), intimne/opšteljudske pjesme („Zagonetka", „Iskrenost", „Na Uskrs", „Slatke riječi", „Istina", „Na smrtnoj postelji", „Zorkina ptica", „Pjesnik", „San", „Zašto" i sl.), pejzažne pjesme („Mali cvetak", „Dijete lasti", „Na proljetnom uranku", „Zima", „Jesen", „Ljetni dan", „U noći", „U zimu", „Kita cvijeća", „Kraj mora", „Posljednja oluja", „Oj proljeće" i sl.), misaone („Istina", „Na samrtnoj postelji"), ljubavne („Njoj", „San", „Zašto"), socijalne pjesme („Pjesma jednog siromaha", „Na smrtnoj postelji", „Posljednji savjet", „Pogledajte", „San", „Zašto", „Zagonetka" i sl.) i svega jedna satirična pjesma pod ironijskim naslovom „Majmunu".

U svim tim skupinama poetska raspjevanost Krsta Markovića apsolutno je doživljena i istinita, u njegovim se pjesmama ošete brojne predstave (asocijacije, emocije, doživljaji krajolika i prirode). Dakle, pjesnik je uspostavljao odnose između riječi, prirodnih pojava, emocija i stvari. Lirski subjekt rezultate svog promatranja (asocijacije, emocije)

transformiše u novu poetsku strukturu, u kojoj je riječ poprimila individualna značenja u pjesmi. To je korak pretočen u kreativno izražavanje. Promatranje pokreće izražavanje, ono ga kod Markovića na neki način i determiniše. Iako je nevješt u versifikaciji, u organizaciji stiha đe se sve i svašta rimuje, neke su Markovićeve rodoljubive i pejzažne pjesme uspjelijih i većih estetskih učinaka, ali pod uticajem usmenoga pjevanja, što će ilustrativno potvrditi prvi i potonji stihovi njegove pjesme „Kraj mora“:

Ponoć tamna zemlju obavila,
Sa pokrovom drâži joj pokrila;
Samo pjesma sitnijeh talasa,
Što nijemu tišinu prolama,
Da i pusta ponoć nije sama.
Tu pjesmicu – tajno žuborkanje
Tu pjesmicu – tajno jadovanje,
Samo jedno srce razumije
I na pjesmu takovu se – smije.
Te u ponoć, kada more zbori,
Trči tamo, da se razgovori.
(...)
Široko more – visoko nebo,
A ja sam legô u čunić moj
I u beskrajnost tumarajući,
Pogled na vale puštio svoj.
Vidim jednoga kako se digne
Ponosno leti njegov je sv'jet,
Kad drugi dođe, prvog nestane,
Propadne i on i njegov lêt.
U tom trenutku na ljude mislim,
Na sreću njinu i život svoj;
Sve je to isto kô sitni vali
I njihov laki žubora roj![178]

Marković je još od mladalačkih dana bio saradnik listova za đecu. U *Spomeniku* (izlazio u Pančevu 1893−1914) objavio je pričicu „Budite milostivi“. To je zapravo prijevod s talijanskoga jezika, a tematika je

[178] Isto, 82.

socijalno usmjerena prema sirotoj i socijalno zapuštenoj đeci. Bio je saradnik i somborskoga *Goluba* (1897. i 1898), đe je objelodanio nekoliko pjesama i jednu pričicu. Bio je saradnik i nikšićkoga lista *Nevesinje* (1898) i *Spomenice vojvode Vukovića Podgoričanina*.[179] Svi Markovićevi radovi sabrani su u zbirku *Pjesme i priče*.

U zaključku izlaganja o poetskome svijetu Krsta Markovića bitno je kazati da taj pjesnik i pripovjedač nije imao dubljih stvaralačkih pretenzija, ali je ostavio nekoliko uspjelijih pjesama za đecu koje dikcijom i poetskim iskazom odaju stvaraoca snažnijih emotivnih raspona i iskrenih poetskih pobuda.

Nikola Niko Đ. Vučetić (1884–1918) svrstava se među najznačajnije crnogorske pjesnike za đecu naznačenoga perioda. Njegov životni i stvaralački put podśeća nas na građansku i stvaralačku biografiju Ide Verone. Oboje potiču iz bokeljske sredine, ali je životni udes njihove roditelje odveo veoma rano na put stranstvovanja. Idini roditelji rano su preselili u Rumuniju, a roditelji Nikole Vučetića odselili su u Carigrad/Istanbul. Onđe se rodio mladi Nikola Vučetić od oca Đura/Đorđa Vučetića, rođenog u Budvi, i majke Jovanke (rođena Ramadanović) iz Kotora. Odselivši se u Carigrad iz socijalnih razloga, otac Nikole Vučetića radi kao činovnik u predstavništvu pomorskoga preduzeća „Lojd". Kako nas informiše Novak R. Miljanić,[180] njegova je porodica bila brojna i imala je više sinova, koji su bili svi školovani, ali su poslom bili razasuti u pojedinim evropskim metropolama đe su još kao mladi skončali živote: Petar (pomorac) u Njujorku, Milan u Alžiru, a Marko je radio u Rusiji, pa potom u Trstu, đe je i umro 1963. godine. Prema nekim pisanim informacijama, Nikola završava osnovnu i srednju školu (gimnaziju) u Carigradu, studira u Beogradu, đe završava pravni fakultet, pa upisuje Školu političkih nauka (Ecole des Siences politique) u Parizu. Zna se da je bio službenik u nekoliko inostranih (francuskih) diplomatskih predstavništava. Olga Mijanović iz Kotora (ćerka pjesnika Novice Nikolića) u pisanoj je formi poslala Novaku R. Miljaniću određena saznanja o Nikoli Vučetiću. Dragocjeno je što se uz tih podatka može, bar donekle, rekonstruisati njegova štura građanska i stvaralačka biografija. Stavila mu je na uvid i njegovu zbirku pjesama pod nazivom *Srce i ljubav.*[181] Sve to upotpunjuje sliku koja se ranije mogla samo par-

[179] *Bibliografija*, 6/III, Zagreb, 1960, 467.

[180] „Književnik Niko Vučetić", *Boka*, Herceg-Novi, 1977, 253−259.

[181] Beograd, 1908.

cijalno iščitati na osnovu podataka koje je Vučetić ostavio kao pjesnik u književnoj periodici.

On se veoma rano, početkom XX vijeka, počeo javljati kao pjesnik za đecu i u somborskome časopisu za đecu *Golub.*[182] U njemu je objavio ukupno 24 pjesme, mada se među njima nalaze i tvorevine istoimenoga banijskog pjesnika Nikole Vučetića.[183] Sarađivao je i u ondašnjim drugim periodičnim publikacijama, poput pančevačkoga *Spomenika* i *Građanina*, Zmajeva *Nevena*, *Narodnoga lista*, *Cetinjskoga vjesnika*, *Trube*, beogradskih *Večernjih novosti*, novosadske *Zastave* i *Žene*, *Jutarnjega izdanja*, *Carigradskoga glasnika*.[184] Uzme li se u obzir da njegova zbirka *Srce i ljubav* sadrži oko sto pedeset lirskih pjesama, uz tvorevine koje je objavio u književnoj periodici, književni je opus Nikole Vučetića zasigurno pozamašan. Miljanić navodi i da je Vučetić 1912. godine imao spremljenu za štampu još jednu rukopisnu zbirku pjesama *Po ćudi vremena*, „koja je čekala milost nekog beogradskog izdavača", ali je rukopis izgleda nestao.[185] Poetski opus Nika Vučetića pripada korpusu poezije za đecu i po tematskome i motivskome sadržaju može se podijeliti u nekoliko vrsta: ljubavne, rodoljubive, misaone/meditativne, pejzažne i humorističke pjesme. One su estetski nevješte sa slabim poznavanjem poetske versifikacije i upotrebe poetskoga jezika. Premda je Vučetić vladao stranim jezicima (turski, francuski, talijanski, njemački i engleski) i dobro poznavao njihove književnosti, poliglotizam mu je umnogome smetao jer je „ostavio (...) vidnog traga i na njegovo stvaralaštvo na našem jeziku. U pjesmama se više služi ekavštinom, a u prozi ijekavštinom, ali ima i miješanja ovih narječja u istom sastavu, što je i razumljivo kad se ima u vidu njegovo stranstvovanje".[186]

Uz Vučetićev poetski opus treba svakako napomenuti i njegovo dramsko stvaralaštvo. Pored nevještoga dramoleta u časopisu *Golub*, objelodanio je više dramskih djela u časopisu *Žena*: *Svilena haljina* (1913, 7), komedija (jednočinka); *Glavni zgoditak* (1913, 4), skica i dvije pojave (šala); *Komična prosidba* (1914, 9), komedija (jednočinka); *U samrtnom času* (1914, 3), tragedija u dva čina (prijevod s francuskoga

[182] U njemu je objavljivao pjesme povremeno od 1901. do 1912. godine.

[183] *Bibliografija*, sv. 7, Zagreb, 1960, 277−278.

[184] Detaljniji izvori Vučetićeve bibliografije naznačeni su u citiranome članku Novaka R. Miljanića.

[185] Viđeti: J. V. u *Zastavi*, 1912, 13.

[186] Novak R. Miljanić, 415.

jezika i u koautorstvu); *Skromnost ili Crna Ruža* (1914, 5), komedija (jednočinka). Vučetićeve drame su na višem umjetničkom i estetskom nivou od njegovih pjesama. U njima „izvrgava podsmijehu i osudi razne malograđanske (ne)zgode u životu beogradske gradske sredine sa očiglednom namjerom da djeluje vaspitno, da popravi stanje. Jedino je tragedija U samrtnom času sentimentalna žalopojka nad udesom svoga kuma Dragutina T.“[187]

Vučetić se okušao i u stvaralaštvu na francuskome jeziku. U francuskoj periodici objavio je više pjesama i nekoliko rasprava o raznim problemima. Posebno se ističe njegova sociološka studija o bokeljskome ustanku *Un soulevement dans les Bouches de Cataro 1869*. Da je Vučetićevo stvaralaštvo imalo odjeka u francuskoj književnosti i kulturi, svjedoči i podatak da je o njegovoj poeziji pisao francuski književnik Moris Rostan, sin poznatih književnika Emona Rostana (1868–1918) i Lojze – Roze (1871−1953), koji mu je posvetio i jednu pjesmu. „Ovaj zakašnjeli francuski romantičar bio je oduševljen stvaralaštvom pjesnika Nika Đ. Vučetića-Bokeljskog“ – kaže Novak R. Miljanić.[188]

Na kraju reći ćemo i to da je Nikola Vučetić stvaralac otuđenoga bokokotorskog zavičaja i domovine Crne Gore, otuđenoga maternjeg jezika koji je na putevima stranstvovanja i na raskršćima civilizovane Evrope „izgubio“. U njemu je imao poetske pretenzije da sazda poetski svijet, ali je u toj vječnoj nostalgiji za rodnim krajem roditelja (Boka Kotorska) sagorio. „Da je samo prošao, projedrio njenim zalivom (Boke), sigurno bi to opisao ili opjevao (...). Ono davanje nadimka ’Bokelj‘ i ’Bokeljski‘ na našem i francuskom jeziku, najviše govori koliko mu je Boka bila draga“ − kaže njegov bio-bibliograf Novak R. Miljanić, koji ga je istrgao iz dubokoga zaborava.

[187] Isto, 418.

[188] Isto, 417.

GLAVA TREĆA
PROZA DRUGE POLOVINE XIX I POČETKA XX VIJEKA

UVOD

U ranijim poglavljima prikazali smo kulturni ambijent i duhovnu atmosferu u kojoj se razvijala crnogorska književnost druge polovine XIX i s početka XX vijeka. Posebna pažnja poklonjena je žanrovskim i tematsko-motivskim rasponima poezije predromantizma i romantizma, društveno-istorijskim, prosvjetnim i književno-kulturnim prilikama. Istaknuta su značajna središta (Cetinje i Nikšić) u kojima su osnivana kulturno-umjetnička (literarna, muzička, scenska) društva i druge kulturne institucije. Istakli smo brojne almanahe, kalendare, časopise, novine i druge književne periodične publikacije. Na njihovim stranicama, kao i na stranicama glasila koja su izlazila izvan ondašnje Crne Gore (Boka Kotorska i Pljevlja), transponovala se cjelokupna literarna produkcija toga vremena: poetska i prozna, dramska, putopisna i memoarska proza. U tome kontekstu i osvjetljenju naglasak je na doprinosu i literarnim podsticajima koji su djelotvornim, ali u velikome dijelu i retrogradnim učinkom, ostavili izvanjci i inostranci u Crnoj Gori.

Sagledavajući taj široki krug problema u kontekstu književnoistorijskih činilaca, došli smo do zaključka da su na prostoru Crne Gore, i pored nepovoljnih društveno-istorijskih, pa i kulturnih prilika, kontinuirano srijeću tvorevine usmene i pisane književnosti. Stvaraoci umjetničke književne produkcije, a posebno pripovjedne proze, o kojoj će u ovome dijelu *Istorije* biti više riječi, izrastali su veoma neprimjetno, u prvome periodu rada pretežno iz duhovne klime usmenoga stvaralaštva. Kultura usmene riječi, viševjekovna tradicija usmenoga narodnog blaga, bili su konstitutivne snage koje su najviše podsticale prozaiste druge polovine XIX vijeka i u prvim decenijama XX stoljeća na književno-umjetničko stvaralaštvo. Iz usmene duhovne tradicije stvaraoci-prozaisti, putopisci i memoaristi, preuzimali su u osnovi opšti nivo kulture, različita svojstva crnogorskoga narodnog jezika, odnosno njegova obilježja: leksička, frazeološka, sintaksička i stilistička, to jest jezik širega zavičaja i domovine Crne Gore. Otuda iz njihova stvaralačkoga sadržaja i izražajnoga medijuma izviru najraznovrsniji narativni oblici običaja, obreda, anegdota,

istorija, etnos i etos naroda, odnosno poetika kulta usmenoga kazivanja. O svemu tome biće više riječi na narednim stranicama.

Crnogorska pripovijetka kao književni žanr – Žanrovski rasponi / mogućnosti i ograničenja / podjela –

Prije nego pređemo na prikaz žanrovskih vrsta crnogorskoga pripovjednog stvaralaštva u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, ukazaćemo na osobine pripovijetke kao književnoga žanra. Stoga je nužno na početku pripovijetku sagledati kao književnu vrstu, istaći njena tipološka i tematska svojstva, žanrovske raspone, granice, mogućnosti i tematska ograničenja.

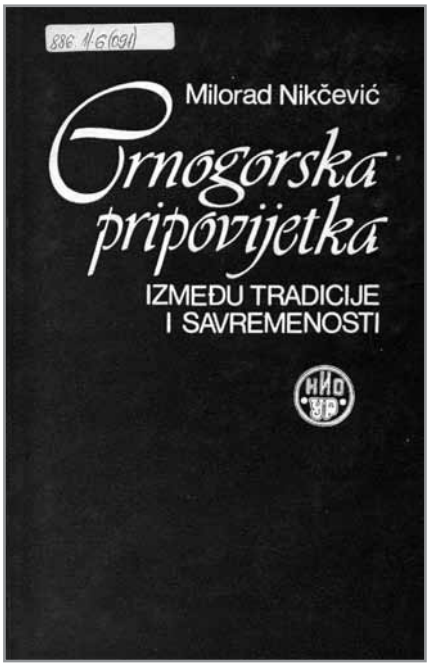

Pripovijetka, odnosno pripovjedna (pripovjedačka) proza[1] poseduje osobena literarna svojstva po kojima se razlikuje od ostalih književnih žanrova, prije svega od poezije i drame. Iz samoga naziva proizilazi jedna od njezinih bitnih posebitosti – pripovijedanje (naracija). „Pripovetka se začinje iz pripovedanja iz neomeđenog i neoformljenog toka rečenica koje obaveštavaju o dnevnim događajima ili izveštaju o proteklim zbivanjima, prenoseći iskustva i zapažanja, ili, ređe, izražavajući osećanja i poglede“. Pripovjedač „iz neomeđenog i neoformljenog toka rečenica“

[1] Uz termin *pripovijetka* veoma često i paralelno upotrebljavaju se termini *priča, pripovijest, novela, crtica* i sl., što stvara izvjesnu zabunu i terminološku zbrku. U usmenoj narodnoj književnosti taj je problem, kako navodi Tvrtko Čubelić (*Narodne pripovijetke*, Zagreb, 1970, XXI–XXII), još delikatniji, jer se na našem i u svjetskim jezicima javlja terminološka iznijansiranost za jedan isti pojam. Ipak, treba reći da se u istočnoštokavskome jezičkome području udomaćio termin *pripovijetka,* a na zapadnoštokavskome preovladava naziv *novela* za kraći prozni oblik, dok se terminom *pripovijetka* i *pripovijest* označava najčešće srednja po veličini prozna vrsta, između novele i romana. Terminom *priča* i *anegdota* imenuje se „sasvim kratka podvrsta novele koja se posebno gaji u zabavnoj (i narodnoj – M. N.) književnosti“ (Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1976, 164).

objektivizira viziju života pripovijedanjem. Naracija je, prema tome, sadržaj i radnja. A književno pripovijedanje, odnosno „viši oblik pripovedanja“, predstavljao bi posebno kvalifikovanu vrstu radnje. Otuda bi plod pripovijedanja, kaže istaknuti teoretičar pripovijetke i pripovjedač Erih Koš, bila „priča, dok bi rezultat književnog pripovedanja, pretočen u naročiti oblik, u skladu sa zakonitostima ovog književnog roda, bila pripovetka“.[2] Iako je u građenju pripovjednog djela dominantan pripovjedački, tj. narativni postupak, to ne znači da su autoru drugi oblici izražavanja izvan dohvata. Naprotiv, osim pripovijedanja, kao bitnoga tipološkog svojstva u kojemu se konkretizuje i objektivizira pripovijetka, u strukturiranju pripovjednog djela učestvuju i drugi oblici izražavanja: opisivanje, dijalog, monolog, pa čak, ponekad, i u kratkim potezima komentar. Takvim pluralnim oblicima izražavanja konkretizovane su pripovijetke XIX vijeka, a najčešće i ranijih stilskih formacija. Istina, raznovrsni oblici pripovijedanja nijesu izdvojeni sami za sebe, nego se međusobno prepliću, korespondiraju, gradeći osobeno pripovjedno tkivo. U strukturi modernoga pripovijedanja sjedinjuju se i elementi svih književnih rodova. Tako se već krajem XIX, a osobito u XX vijeku, narativno tkivo moderne proze obogaćuje sadržajima lirike, esejistike, oblicima dramskoga izražavanja, stilskim postupcima koji su svojstveni naučnome, esejističkome i razgovornome stilu. I u karakterisanju likova ističu se sve više novi i složeniji metodi, kao što su metod toka svijesti (ostvaruje se najčešće unutrašnjim monologom), metod asocijativnih ispovjednih slika i nizova, solilokvijuma, kojima se izražavaju slojevitosti i složenosti života, tj. lucidnosti ljudskoga duha. Osim naznačenih svojstava koja određuju pripovijetku kao poseban narativni žanr, ona pošeduje i druge, spoljašnje karakteristike.

U većini definicija koje donose leksikoni književnih pojmova, a mnogo više teorije književnosti, pa i pojedini pripovjedači koji se bave teorijom pripovijetke, ističe se da je kratkoća jedna od njenih glavnih strukturnih osobina i ograničenja. Od kategorije kratkoće pošao je i ruski teoretičar Boris V. Tomaševski[3] u klasifikaciji pripovjedne proze. Dijeli je na male epske forme, u koje ubraja pripovijetke, i velike forme, u koje ubraja romaneskne strukture. Na granici između njih Tomaševski

[2] Erih Koš, „Pripovetka i pripovedanje“, predgovor u knjizi *Pripovetka i pripovedanje*, Matica srpska, Novi Sad, 1980, 5–7.

[3] Boris V. Tomaševski, *Teorija književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972.

situira pripovijesti, kakve je u crnogorskoj prozi njegovao Stefan Mitrov Ljubiša u *Pripovijestima crnogorskim i primorskim* i ostaloj prozi. Proučavajući umjetničku prozu, Aleksandar Flaker je pripovijetku, odnosno novelu, definisao kao „kratki i zatvoreni oblik koji upravo zbog svoje kratkoće ima čvršću i postojaniju strukturu od romana“.[4] I teoretičar kratke pripovijetke Šon O'Faolajn, u knjizi *Kratka pripovijetka*, govori da je kratkoća glavni determinator „koji pripovijetku odvaja od svake druge književne vrste“.[5] Elemenat kratkoće diktira da se u pripovijeci opisuje sažeto jedan događaj, ili samo išečak iz toga događaja, da se prikazuje jedan, dva ili tri lica, a njima se „podređuje vrijeme i prostor“. Kratkoća diktira: da autor građu priče kontaminira, svede je na esencijalno i suštinsko umjetničko osmišljavanje. Dakle, „koncentracija pažnje, sažetost i zanimljivost ispripovijedanog mora biti u noveli (pripovijeci – M. N.) u prvom planu, kako bi se uspio ostvariti dojam jedinstvene cjelovitosti. Zbog toga novela redovno počinje sa sažetim iznošenjem osobina lika ili događaja koji će se obrađivati na takav način da to u čitaoca izaziva stanovito očekivanje.“[6] Otuda je osnovno načelo pripovjednoga izraza ekonomičnost jezika i stilska obojenost. Tim elementom, i nekim drugim osobinama, pripovijetka se približava najviše dramskoj umjetnosti i tenziji. Kao u drami, i u pripovijeci se na određenome prostoru i u ograničenome vremenu mora oslikati čitav jedan dinamični svijet. Shodno tome, i drama i priča poseduju centralnu tačku iz koje se pripovijeda i sve vidi. Postoji, dakle, „samo jedan jedini cilj i pripovijetke i drame – rasplet“.

Ekonomičnost izraza i zatvorena struktura pripovijetke diktiraju autorima da građu raspoređuju bez opširnih perifrastičnih i dugih opisa, obrazloženja, digresija i tumačenja. Sažetost i konciznost izraza najveća je umjetnička vrlina kratke priče. U njoj je epska opširnost nemoguća. U kratkoj formi govori se ponekad simbolima, metaforama i alegorijama, a poentom se plasira osnovna ideja priče. Dakle, pripovijetka je kratkoćom, narativnim omeđenjem ograničena specifičnim svojstvima koja se ostvaruju na planu teme, sadržajnoga raspona, jezika i stila. Gledano u cjelini, sva joj ta svojstva daju kolorit, atmosferu i štimung.

---

[4] Aleksandar Flaker, „Umjetnička proza“, u knjizi: Zdenko Škreb/Ante Stamać, *Uvod u književnost* (*Teorija, Metodologija*), 3. prerađeno izdanje, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1983, 462.

[5] Erih Koš, isto, 7.

[6] Milivoj Solar, isto, 164.

Kratkoća, kao važna komponenta u definiciji pripovijetke, svakako je nedovoljan element „da odredi suštinu pripovetke i razluči je od ostalih kraćih proznih pripovednih oblika: zapisa, crtica, anegdota, pa i od dužih, kakvi su, na primer: roman, povest i novela. Pojam kratkoga je sam po sebi relativan i ne predstavlja čvrsto određenu meru, već naše, promenljivo, konvencijom, vremenom ili modom uslovljeno osećanje“.[7]

Ne ulazeći na ovome mjestu u opšti istorijski razvoj pripovijetke, reći ćemo samo da se stvarala u Crnoj Gori još od najstarijih vremena. Prvobitno je nastala kao narodna (usmena) pripovijetka, priča koja je neposredno izvirala (kao uostalom i cjelokupna crnogorska epika) iz naroda. Daroviti pripovjedači i usmeni naratori, uveče pored vatre i ognjišta, na seoskim posijelima, svadbama i pogrebima, odmorištima i drugim kolektivnim skupovima, pričali su priče o istinitim i stvarnim događajima, ratovima, herojskim podvizima, junacima, bolestima ili „o naročitim, neobičnim, natprirodnim, fantastičnim zbivanjima“.[8]

U crnogorskoj sredini priča je nastajala u specifičnoj plemensko-društvenoj zajednici u kojoj je osnova cjelokupnog života (bila) utakmica i nadmetanje, životni i duhovni agon u svemu, pa tako i u umijeću pripovijedanja. Iz takvoga duhovnog i ambijentalnog konteksta prvobitno se razvila istorijska kratka priča i agonalni primjer kao vrsta društvene književne produkcije. Obitujući u specifičnim istorijskim i kulturnim okolnostima, čestim ratovima i opasnostima, kataklizmama, u skučenim plemenskim okvirima, crnogorski čovjek morao je, najčešće, izoštravati misao i lucidnost, sažimati riječ u zgusnutu poruku. Ponekad se takva poruka uobličavala u izoštrenu tačku gnome, anegdote, u kratku priču ili mudru sentenciju. Uz to, jedna od bitnih osobina Crnogoraca bila je i posebna sklonost za pričanje, „za muškim razgovorom, koji je... bio izvor svih duhovnih manifestacija, pa i najomiljenija zabava“.[9] Nema posla u kome je crnogorski čovjek, osobito seljak i ratnik, toliko provodio vremena koliko u međusobnim razgovorima, zapisao je V. Vlahović u zapaženoj i često citiranoj etnološkoj studiji *Crnogorski seljaci u razgovaranju.* Kao klasična zemlja tradicionalne i agonalne kulture, Crna Gora je umjetnost govora i razgovora razvila do

---

7 Erih Koš, isto, 7-8.

8 Erih Koš, isto, 12.

9 Radosav Medenica, „Karakterološki i kulturno-istorijski profil crnogorske kratke priče i anegdote“, predgovor knjizi *Crnogorske anegdote*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1967, 34.

savršenstva. Jovan Deretić primjećuje da „rečitost Crnogoraca ističu svi pisci, naši i strani, koji su bili u Crnoj Gori i pisali o njoj".[10] Crnogorci, zapravo, nijesu imali u čemu ljepšem kratiti vrijeme (osobito u dokolici, predasima između ratova i u dugim zimskim noćima) koliko u međusobnim razgovorima: na šednicima, slavama, seoskim i glavarskim sastancima, sudilištima, dogovorima kod vladika, kneževa i kapetana đe su se saopštavale i prenosile misli i značajne poruke. Stvarale su se slike o ljudima, junačkim uspjesima i podvizima pojedinaca i kolektiva. Razgovori i pripovijedanja predstavljali su, dakle, vrstu moralne ocjene, školu domaćeg vaspitanja. Ujedno je to bilo mjesto đe su se mladići, budući ratnici i podvižnici, pripremali i sticali „znanja o svemu onome što im je bilo potrebno i s čim su se u životu morali srijetati".[11] Ali i ne samo to: razgovor i priča za crnogorskoga ratnika, seljaka i plemenika, vojvodu i vladiku, značila je mnogo više od sticanja znanja, narativnoga umijeća, saopštenja i informacije. Dobro smišljeni sadržaj priče predstavljao je, i za pričaoca i za slušaoca, duhovnu nasladu i emocionalno ozarenje. Pričom je trebalo sagovornika (ili slušaoca) zaokupiti, oživjeti, trgnuti ga iz učmalosti, siromaštva, svakodnevnih briga i nevolja, pesimizma ili emocionalne žali i tuge: uznijeti ga u sfere stvarnoga i duhovnoga zanosa, najčešće patriotizma i nedostižne i uvijek iznova sticane slobode. Ta potreba crnogorskoga čovjeka da se pričom iskaže ošećaj, zanos, rodoljublje, ili nešto saopšti, nije ništa drugo do onaj siloviti nagon, ekvivalent doživljajno-unutrašnje tenzije iz koje se najčešće, kod suptilnih i senzibilnih Crnogoraca, rađa umjetničko djelo, usmena pjesma, herojska anegdota, pripovijetka, riječ i mikrostruktura ili neki drugi prozni oblik. Otuda je u priči i pripovijedanju, kao donekle i u epskoj pjesmi, slušalac nalazio duševnu hranu i ozarenje. Preko priče se vraćao autor i slušalac u minule epohe i oživljavao sve aspekte narodnoga života. U pričanje je smješten cjelokupni duhovni život crnogorskoga naroda: opisi narodnih običaja, obredi, vjerovanja, etika, povijest, crnogorski jezik, smješteni su svi oblici duhovnoga izraza: kratke priče, herojske anegdote, poslovice i gnome, zagonetke, igre riječi, šaljive pričice i sl. Vremenom, iz razgovora i priče nastaje umjetnički oblik, odnosno umjetnička proza, tj. pripovijetka koju su stvarali

[10] Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969, 53.

[11] V. Vlahović, „Crnogorski seljaci u razgovaranju", *Zapisi*, knj. X, sv. 5, Cetinje, 1932, 158.

i oblikovali daroviti pojedinci, oslikavajući u njoj tokove stvarnosti, ljude i vrijeme. Kako bi to Andrić rekao, „iz veka u vek, od drevnih patrijarhalnih pričanja u kolibama, pored vatre, pa sve do dela modernih pripovedača“ ispredala se priča o ljudskoj sudbini, priča „koju bez kraja i prekida pričaju ljudi ljudima“. „Način i oblici“ pripovijedanja mijenjali su se vremenom i prilikama, ali potreba za pričom i pričanjem ostajala je i „pričanju kraja nema“.[12]

Polazeći od kratkoga teorijskog određenja pripovijetke kao žanra, treba reći i da je u Crnoj Gori, možda više nego kod drugih južnoslovenskih naroda, postajala potreba da se čovjek iskaže u umjetničkoj formi, dakle ne samo u epskoj narodnoj pjesmi, već i umjetničkoj pripovijeci. Potrebu za pričom i duhovnim rasterećenjem putem nje najkristalnije je izrazio Njegoš u dramskome spjevu *Lažni car Šćepan Mali* (1851). Njegovu maksimu, u nešto izmijenjenome obliku, preuzeo je i majstor priče i pričanja Stefan Mitrov Ljubiša i objavio je kao estetičko načelo *Pripovijestima crnogorskim i primorskijem* (1875): „Ako nije mjesto za življenje, / A ono je mjesto za pričanje. / Pričanje je duši poslastica, / kao vama vaše gurabije“.[13]

U tim je stihovima predočen estetički interes Crnogoraca za priču i pripovijedanje kao duhovnu poslasticu i nasladu. „Na jednoj strani nalaze se život i materijalna dobra, na drugoj umjetnička delatnost koja donosi duševni ugođaj. Umetnost reči u prvobitnom značenju reči (priča) bila je u malim književnostima osnovno sredstvo pretporodnih zalaganja, stoga su se uz estetske podsticaje pojavljivali u njoj vidici koji su imali svoj izvor u spoljnim okolnostima životne stvarnosti.“[14] Potreba Crnogoraca za pripovijedanjem i pričom potekla je po svoj prilici i otuda što se oni, kao stvaraoci pisane riječi, nijesu vidnije istakli (izuzmemo li pjesme novijega vremena i epske pjesme „na narodnu“ koje su pisali obrazovani ljudi) u tvorevinama junačke deseteračke epike. Poznato je, međutim, da je u Crnoj Gori, kao i u Primorju, cvjetala usmena književnost. Vuk S. Karadžić je iz toga duhovnoga ambijenta prikupio, neposredno i posredno preko saradnika iz Crne Gore, Vuka Vrčevića i Vuka Popovića, veliki broj priča, tj. pripovjedaka, poslovica, zagone-

[12] Ivo Andrić, „Čovekova priča“, cit. prema: *Roman,* Nolit, Beograd, 1975, 239.

[13] Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1924, XXXI.

[14] Jože Pogačnik, „Martin Krpan i Kanjoš Macedonović“, u knjizi *Norme i forme*, Prosveta, Beograd, 1981, 153.

taka i drugih jednostavnih oblika koji pripadaju usmenome narodnom stvaralaštvu Crne Gore.[15] Usmenoga narodnog bogatstva bio je svjestan i naš najveći pripovjedač Stefan M. Ljubiša, koji je, govoreći o izvorima svoga književnog djela, utvrdio da je „u narodu našem na jugu (među Crnogorcima u Primorju! – M. N.) matica i kovnica pučkih umotvorina".[16] To saznanje bilo je presudno da se on kao vrstan stvaralac veoma rano opredijeli za pripovjedačku prozu, za pripovijesti i pričanja, odnosno da napušti epsko-deseterački stih kao formu izraza, strukturu kojom je u najranijoj stvaralačkoj fazi (poetskoj) ostvario fabulu u poemi *Boj na Visu* (1866). Koristeći se nekima od tih žanrova i formi, svoju književnu i sakupljačku karijeru na tome Ljubišinu prostoru, još za Karadžićeva vremena, započeće i Vuk Vrčević, Rišnjanin, koji će na prijelazu iz romantizma u realizam začeti tzv. literarnu formu skaza, literarni oblik čiji se počeci u južnoslovenskoj književnosti vežu za ime srpskoga pripovjedača Milorada P. Šapčanina, koji je u tome žanru „u srpskoj književnosti dao razvijenu, potpuno stabilizovanu, okvirnu formu".[17] Slična literarna ostvarenja srijeću se i u pripovjednoj prozi njegova saputnika Joksima Novića Otočanina. Književni istoričar Dušan Ivanić pokazao je da se tu radi o isključivoj usmjerenosti na „običajno pravo i insistiranju na dokumentarnosti"[18] etnografske građe, a to je ono što obojicu srpskih pisaca udaljava od Vukova proznog toka. Međutim, nekim drugim osobinama, na primjer, kolektivnim moralom, književnom tradicijom, leksičko-semantičkim slojem i funkcijom tekstova, oni se približavaju uzornoj Ljubišinoj prozi, ali tako da njegovim književnim djelom proza tih autora, na istome žanrovskom prostoru, kako veli Ivanić, biva znatno prevaziđena.[19] „Njegoševo pričanje, koje je duši poslastica iako često i smrtna opasnost, odbrana od zla, i drama etike i duha, i procijeđeni govor tla i krvi, življenja tla i tradicije, i dvoboj u umijeću besjeđenja, i utrkivanje u poznavanju i dokazivanju istorije života – to pričanje čini

[15] Radmila Pešić, „Vrčevićeve veze i saradnja sa Vukom Karadžićem", u knjizi *Vuk Vrčević*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1967, 65–85.

[16] Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela*, knjiga druga, za štampu priredio Velimir Živojinović, Biblioteka srpskih pisaca, Narodna prosveta, Beograd, 1929, 332.

[17] Dušan Ivanić, *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976, 231.

[18] Dušan Ivanić, isto, 231.

[19] Dušan Ivanić, isto, 248.

sušto svijeta Ljubišinih pripovijesti."[20] Dodali bismo: i svih drugih pripovjedača koji će, s većim ili manjim umjetničkim dometom i estetskom snagom, stvoriti i mozaičko-panoramsku prozu Crne Gore u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća.

Potrebno je još istaći da je Crna Gora predstavljala pogodno tlo ne samo za razvitak usmenoga stvaralaštva, nego i pisanoga, tzv. umjetničkoga. Epsko-lirska poezija dominantan je književni žanr druge polovine XIX i početka XX vijeka. Pečat tome vremenu udario je, kao što smo viđeli, upravo knjaz Nikola I Petrović. Ogledajući se u raznovrsnim književnim žanrovima (pjesmama, spjevovima, poemama, dramama, proznim zapisima), knjaz/kralj Nikola je u toj mjeri stimulativno i blagotvorno uticao na poetski stvaralački razmah da je čitav period književnosti od 60-ih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata označen posebnom cetinjskom literarnom školom. Osnovna poetska vrsta na stranicama ondašnje periodike, kao i u zasebnim zbirkama, jeste rodoljubiva pjesma s „primjetnim uticajem pjesnika romantizma, prvjenstveno srpskog i ruskog". Tome poetskom žanru sasvim je blisko prigodno, didaktično, pohvalno, nazdravičarsko pjesništvo, „prožeto idejama dinastičke ideologije i dnevne politike. Pojava prve ljubavne pjesme na stranicama crnogorskih časopisa, osamdesetih godina prošloga (XIX – M. N.) vijeka, obilježena je kao neobičan književni događaj".[21] U prvome periodu, do 80-ih godina XIX vijeka, uz knjaza Nikolu spomenuti su pjesnici Stevan Perović Cuca, vojvoda Marko Miljanov Popović, Jovan Sundečić, a uz njih djeluje i cijela plejada novoformiranih crnogorskih pripovjedača. Poslije 80-ih godina sazrijeva i čitava grupa estetski školovanih pjesnika, ali najtrajnije poetske domete „postižu Filip Kovačević i Jovan Popović Lipovac".[22] Tek u poetskome stvaralaštvu nekih autora, krajem XIX i početkom XX vijeka, javiće se novi modernistički i evropski tonovi lirskoga izraza, poetske tendencije i proplamsaji u duhu stilske epohe moderne i poetike omiljenih srpskih pjesnika Vojislava Ilića i Jovana Dučića. Osim poezije, važan dio crnogorskoga književ-

[20] Božidar Pejović, „Stjepan Mitrov Ljubiša", u knjizi *Problemski ogledi* (O književnosti srpskog i hrvatskog romantizma), Svjetlost, Sarajevo, 1974, 194.

[21] Radivoje Šuković, „Žanrovska struktura u književnoj periodici – osnova za periodizaciju književnosti", u: *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, br. 5–6, Nikšić, 1982, 336.

[22] Branko Banjević, *Pleme za oblakom. Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973, 11.

nog nasljeđa u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka predstavlja i prevodilačka (prozna i poetska) literatura. Osobito je na stranicama književne periodike prevođena ruska narativna književnost. Krug ruskih pisaca, u razdoblju dugom gotovo osamdeset godina, veoma je raznolik i širok. Obuhvata više od pedeset imena, a seže od ruskoga klasicizma do savremene moderne literature, od najvećih i najpoznatijih predstavnika određenih stilskih epoha i pravaca ruske književnosti, do drugorazrednih i malo poznatih ruskih i zapadnoevropskih spisatelja.

Osim naznačenih žanrova, jedna od dominantnih književnih vrsta u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka bila je, kao što smo rekli, umjetnička pripovijetka. Sagledamo li njen dijahronijski kontinuitet u retrospektivi i rasponu od Njegoševe pripovijetke do Prvoga svjetskog rata, dakle, gotovo u čitavome jednom stoljeću, možemo utvrditi da je ona prije svega kvantitativno zastupljena. No, želimo li je razvrstati u stilske etape, periode ili pravce, viđećemo da se ona takvoj imanentnoj klasifikaciji otima. Toga je bio svjestan i Čedo Vuković, koji je utvrdio da „od Njegoševe priče *San na Božić* (iz 1837. godine) i *Žitija Mrđena Nesretnikovića* (takođe iz 1837. godine)... traje previranje crnogorske proze, previranje u čijem je toku teško zapaziti, a još teže jasnije označiti bilo kakve etape“.[23] Ipak, sagledavajući pripovjednu prozu toga dugog perioda s aspekta tematsko-motivskih svjetova, crnogorskoga jezika, istorijske, etnografske i dokumentarne građe kojom obiluje, moguće je uspostaviti određene (uslovno uzevši) razvojne tokove, bolje reći – evidentne tematsko-motivske cjeline, preko kojih možemo podrobnije sagledati genezu pripovjedaka i uspostaviti vremenski i tipološki kontinuitet. Upravo iz tih praktičnih i didaktičkih razloga, cjelokupni razvoj crnogorske pripovijetke – od početaka pa do narativnih tvorevina koje nastaju u drugoj polovini XIX i u prvim decenijama XX vijeka – možemo podijeliti u sljedeće tematsko-motivske i žanrovske cjeline, odnosno korpuse crnogorske proze, koji ujedno predstavljaju tokove razvoja crnogorske pripovijetke:

I *Počeci crnogorske pripovijetke – Njegoševa pripovijetka*

Narativni sastavi Petra II Petrovića Njegoša nastali su u početnoj etapi njegova stvaralaštva i s njegovom poezijom toga vremena čine

[23] Čedo Vuković, „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori“, predgovor knjizi *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918,* Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 11.

najraniju, prvu i drugu stvaralačku fazu rada toga pisca. Njegoš je ujedno začetnik crnogorske narativne književnosti.

II *Pripovjedna zbilja Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova*

Rečeno je da je u sferi crnogorskoga književnog nasljeđa, u početku, kao i kod drugih južnoslovenskih naroda, nesumnjivo stajalo usmeno narodno stvaralaštvo. U susretu s njim nastaje kroz vjekove i crnogorska pisana književnost, tako da dolazi do prožimanja i presudnih stvaralačkih transformacija, na tematskome i motivskome nivou, na jezičkome, semantičko-frazeološkome, morfološkome i morfo-sintaksičkome planu. Iz takve duhovne klime, na bazi žanrovsko-tematskih, motivskih i jezičkih transformacija, izrašće književno djelo najznačajnijih pripovjedača toga vremena – Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića – a na razmeđu stilske formacije romantizma i realizma, u drugoj polovini XIX vijeka, i književno djelo drugih naratora koji su uveliko na tematskim, izražajnim i estetskim stazama proze spomenutih naratora.

III *Na stazama Stefana M. Ljubiše, Marka M. Popovića i Vuka S. Karadžića*

U razdoblju od 60-ih godina XIX vijeka pa do Prvoga svjetskog rata, u crnogorskoj periodici i izvan nje, objavljen je poveći broj pripovjedaka. Pored Ljubišinih pripovjedaka i pripovijesti, koje su 70-ih godina XIX vijeka objelodanjene u periodici izvan Crne Gore, a zatim u zasebnim zbirkama, izašlo je i nekoliko posebnih izdanja pripovjedaka i drugih crnogorskih autora. Većina pripovjedaka iz toga vremena, žanrovski i tipološki nadovezuje se na prozu koju je, još u prvoj polovini XIX vijeka u Srbiji, satkao i estetski opredijelio (na tradiciji usmene književnosti) Vuk Stefanović Karadžić, a u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović. Polazeći od bogate i raznovrsne dokumentarne, etnografske i nešto manje istorijske građe, koja je više živjela u narodnim predanjima, legendama, pričama i šećanjima naroda, pošli su i mnogi drugi crnogorski pripovjedači u izgrađivanju svijeta svojih tvorevina. Oni su na tim osnovama i u tim rasponima, stvarali „pripovijetku iz narodnoga života“. Stoga je ona, s obiljem zapisa folklorno-narativne prirode – ili folklorna komponenta (u čiji je sadržaj najčešće pretočen narodni obred ili običaj), služila kao ilustracija transponovanja i isticanja prosvjetiteljskih, moralnih, socijalnih, pravnih ili nekih drugih životnih načela. Vremenom, u toj

tzv. folklornoj pripovijeci, elementi folklora, mitskoga i fantastičnoga, bivaju potisnuti, pa će krajem XIX i početkom XX vijeka preovladati u njezinu krilu čistija pripovijetka, s određenom anegdotsko-realističkom i društvenom problematikom. Uz njih će se, povremeno, javljati i priče s istorijskom motivikom. Autori su željeli da u vidu raznovrsnih zapisa ili razvijenih narativnih motiva, dočaraju viđeno i doživljeno. Upravo najveći broj pripovjedaka pripada tome sadržajno-tipološkome i žanrovskome krugu, usmjerenjima narativne proze koja su vezana za crnogorski narodni život.

IV *Modernistički impulsi i avangardne težnje*

U osvitu XX vijeka javljaju se, ne samo u svjetskoj već i u crnogorskoj književnosti, noviji literarni impulsi i avangardne težnje. U tome krugu afirmisalo se svega nekoliko pripovjedača, i to pretežno u časopisu *Dan* i u nekim bokokotorskim publikacijama. Ti su časopisi (kao što je pokazano) značili zaokret od dotadašnje tradicionalne crnogorske književnosti. Pripovijetke objavljene u njima predstavljale su nagovještaj i prodor novijih literarnih tonova, avangardnije orijentacije koje su dopirale sve više iz zapadnoevropskih modernih književnosti. Najvažnije je za stvaraoce toga vremena što je jezički izraz u njihovim tvorevinama progovorio novom snagom, svježijom dimenzijom, bogatijom tematikom i slojevitijim izrazom. Riječi su, dakle, počele da ulaze u nove narativne sadržaje, senzibilne odnose i složenije forme.

V *Crnogorski bokokotorski i pljevaljski književni krug*

Manji broj pripovjedača toga vremena pripada tzv. primorskome i pljevaljskome književnom krugu. Istina, oni se i tematikom i motivikom, posebno u prikazivanju likova i ambijenata, a donekle i jezikom, gotovo ne razlikuju od pisaca cetinjske književne škole.

No budući da njihovo stvaralaštvo nije sistematski izučavano u okvirima i tokovima crnogorskoga književnog korpusa, nameće se obaveza da se i na njih skrene pažnja. Upravo zbog toga osvijetlićemo njihove tvorevine u sintetičkome pregledu. Sagledaćemo ih u dijahronome kontekstu cjelovite poetske i prozne produkcije i problematike.

I da zaključimo: književnost druge polovine XIX i početkom XX vijeka u Crnoj Gori, gledano u cjelini, predstavlja sporo preovladavanje tradicionalnoga načina pisanja i oblikovanja literarnoga svijeta. Ujedno, to je vrijeme sporoga sazrijevanja književnih stvaralaca. Njihove tvorevine, i pored stranih pisaca koji su uticali na njih, nijesu vodile

brzom razvitku i razbijanju okvira regionalnih tema i motiva, odnosno regionalnoga načina oblikovanja. U krilu takve proze izdvajaju se ponekad i značajnije estetske vrijednosti, ali nedovoljne da prevaziđu estetička pripovjedna zrijenja Stefana M. Ljubiše, Marka Miljanova Popovića, o kojima će kasnije biti više riječi.

Počeci crnogorske pripovijetke – Njegoševa pripovijetka – *Ukrštaji tema i motiva na razmeđu starije i novije književnosti*

Petar II Petrović Njegoš (1813–1851)

Malo je čije književno djelo tematsko-motivskim i sadržajno-ispovjednim svjetovima tako snažno i nerazdvojivo ukorijenjeno u misaono-ošećajne tokove i izraz crnogorske literarne stvarnosti kao književno djelo Petra II Petrovića Njegoša. Njime je crnogorska književnost stekla najdublje, najsveobuhvatnije literarno oblikovanje. Ono je i najprodorniji glas duhovnoga bića crnogorskoga naroda. U njegovim književnim djelima, poetskim, filozofskim i dramskim sintezama, smjestilo se cjelokupno književno nasljeđe – etičko, etničko (crnogorsko), istorijsko, pjesničko, kosmičko i jezičko. Sav taj svijet stvarnosti i tradicije Njegoš će primiti u sebe i vratiti ga u obliku misaono-opšteljudskih poruka. Tako je ostvario ono bogatstvo koje je ruski kritičar Visarion Grigorijevič Bjelinski (proučavajući Puškina!) nazvao enciklopedijom nacionalnoga života.[24] Otuda nije čudno što se on, kao izvanredni stvaralac poetskih sinteza i kao majstor živoga i slikovitoga pričanja, javio kao začetnik pripovijedanja.

[24] Branko Banjević, „Umjesto pregovora“, u knjizi: Petar II Petrović Njegoš, *Plam u plamenu*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1969, 7; Milorad Nikčević, „Petrović Petar II. Njegoš (Sinteza u Hrvatskoj književnoj enciklopediji)“, u knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, 213–217.

Tvorac je prvih pripovjednih struktura u crnogorskoj književnosti. Dar pričanja i pripovijedanja zapazili su mnogi naši i strani Njegoševi savremenici. Ističemo, između većeg broja zapisa, samo dva koja ubjedljivo govore o njegovu daru pričanja i slikovitoga pripovijedanja. Ljubomir P. Nenadović je opisao razgovor koji se vodio u vili kod Rotšilda: „Vladika je bio dobre volje; govorio je neprestano. Ja, koji ga svaki dan slušam, divio sam se tada njegovom govoru, njegovim pričama i jezgrovitim dosetkama. On je često pri tome pričanju dolazio u poetsko oduševljenje (...) U svoje, obično kratke priče, o Crnoj Gori, mešao je vešto i nesreću i sreću, junaštvo i strahovanje, pobedu i pogibiju. Sve je to umeo vešto jedno pored drugog uplesti, da lepo stoji, tako kao kad dobar tkač vešto utkiva različite boje. Samo najednom ovakvom večeru mogao je svaki videti, da je to poeta, da je veliki poeta! On je govorio onako, kao što je u *Gorskom vijencu* govorio.“[25]

A Englez Frejzer, koji je u maju 1844. godine boravio kod Njegoša, zabilježio je: „Vladika je blago govorio o najsurovijim stvarima. Rat je bio predmet o kojem je sa zadovoljstvom i rasuđivanjem raspravljao, a oni koji su sedeli blizu njega još više su ga podsticali da o tome govori. Ali vladika je sjajno govorio i o mnogim drugim predmetima i raspitivao se o događajima u Evropi“.[26]

Proučavalac kompozicije *Gorskoga vijenca* Jovan Deretić zaključio je da je Njegoš, pored pjesama i gnoma, u monološkoj strukturi te tvorevine upotrebljavao kratke priče, koje su predstavljale samostalne cjeline u govoru njegovih junaka. Te priče u *Gorskome vijencu* najčešće su izvještaji o događajima koji su se zbili na nekome mjestu „ili pripovedno razvijene slike iz života ili izmišljene fabule“. Naravno, treba reći da je naracija u svim tim slučajevima „samo jedna od stilskih crta govora, dramskog ili lirskog, a ne glavni oblikotvorni princip kao što je to slučaj kad su to u pitanju prave priče“.[27]

Njegošev poetski, dramski i filozofski opus upotpunjavaju te prave priče. One nijesu brojne, a iskazane su u svega dva simbolično-alegorijska naslova „San na Božić“ i „Žitije Mrđena Nesretnikovića njim samijem spisano“. Treća sporna pripovijest je o vjernoj Crnogorki. Potiče iz života crnogorskoga naroda i tematikom i motivikom usmje-

[25] Ljubomir P. Nenadović, *Pisma iz Italije*, Beograd, 1907, 21.

[26] Dr Ljubomir Durković Jakšić, *Njegoševa pripovetka*, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković“, Beograd, 1974, 101.

[27] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, 105.

rena je na etnografsko-folklorne prilike, obrede i običaje Crne Gore. U novije vrijeme izazvala je rasprave i nedoumice: je li Njegoševa ili tvorevina Frančeska dal Ongara?[28] Istina, folklorno-narodna tematika te pripovijetke, bez obzira na autora, nagovijestila je sadržajno-tematskim rasponom korpus pripovjedaka koje su nastale u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka. Otuda Njegoševa pripovijest predstavlja preteču onim crnogorskim stvaraocima koji su u postnjegoševskome periodu zasnovali pripovjedno tkanje upravo na etnografsko-folklornim, psiho-istorijskim sadržajima i životu crnogorskoga naroda.

Njegoševa pripovijetka „San na Božić“ (u podnaslovnoj sintagmi označena je kao *alegorija*, *tj. primjena*), objavljena je prvi put u Milutinovićevoj *Pjevaniji crnogorskoj i hercegovačkoj* (Lajpcig, 1837. godine),[29] a drugi put, što je veoma malo poznato, u *Letopisu Matice srpske* 1838. godine.[30] Treći put odštampana je (ali još uvijek nepotpisana) u bečkom *Srpskom magazinu* 1862. U stvari, ona je fantastično-alegorijski prozni zapis ili, preciznije, pripovjedni pokušaj, u kojemu je mladi Njegoš nastojao kroz projekciju sna, odnosno u svojevrsnoj viziji sna, transponovati umjetničku simboliku, metaforiku motiva nepravde i zla, s očitom hiperbolikom i aluzijom na ovozemaljski svijet i život. Iskazana u svega nekoliko stranica, zgusnuto misaona, priča ostavlja utisak da je nedovršena, dijelom fragmentarna. Iako takva, ona odaje svjedočanstvo o ranome Njegoševu interesovanju za misaone, moralne i opšteljudske teme i univerzalne probleme. Početnom, neočekivanom rečenicom: „Noćas u snu pođem u mjesec, i počnem po njemu hodati“, kao i tematskim nagovještajima noći i sna, motivima koji će se i kasnije u formi raznih poetskih nijansi i varijacija, naći u Njegoševoj literaturi, autor direktno uvodi čitaoca u atmosferu bizarne i neočekivane zgusnute fabule. Takav početak pripovijetke, i njeno sadržajno tkivo u cjelini, ispričano u prvome licu, umnogome odudara od svih proizvoda koji su izašli iz pera mladoga Njegoša, tj. od tvorevina koje tonom i dikcijom, a

[28] Sporna pripovijetka prevođena je na jezike južnoslovenskih naroda više puta. Posljednji put, koliko nam je poznato, objavljena je pod naslovom Frančesko del Ongaro, *Njegoševa priča o vjernoj Crnogorki* (preveo s talijanskoga Franjo Nakić Vojnović). Predgovor je napisao Ljubomir Durković Jakšić: *Njegoš u govoru,* Narodna knjiga, Cetinje, 1952.

[29] Petar Petrović Njegoš, *Šćepan Mali, proza, prevodi*, u: Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša, knjiga četvrta, Beograd, 1967.

[30] Prema navodu S. Đorđevića, *Simo Milutinović Sarajlija*, Beograd, 1939, 154.

mnogo više izrazom, pripadaju prvoj i drugoj etapi njegovih najranijih sastava, koji su gotovo identični s našim usmenim narodnim pjesmama novijega vremena i sastavima koji su tvoreni u duhu „pjesama na narodnu“ Petra I Petrovića Njegoša. Uz to, tu etapu karakteriše Njegoševa plodna djelatnost i ukrštanje mnogih motiva i tema, uticaja koji su dolazili ne samo iz domaće tradicije, nego i iz evropskih literatura.[31]

Njegošev junak, ujedno narator, već na prvome koraku imaginarne pustolovine sna dospijeva pred „jedno slavno strojenije“ i pred bezimenoga starca, ali starca-mudraca, „filozofa“ koji obiluje životnim iskustvom, znanjima i dobrom voljom, potrebnom za tumačenje tajni koje junaka priče očekuje u alegorično-simboličnom svijetu, s kojima će se ubrzo, na svome pohodu, radoznalo i provokativno suočiti. Pred dvojicom, tako združenih saputnika, pojaviće se neočekivani zagonetno-bizarni svijet, i to u slici dvora, u čijim je prostorijama smještena „pravda i krivda“. Iza malih i tijesnih vrata, sveznajući starac vodi, i mimo njegove volje, svoga saputnika u „jednu preveliku sobu“, u kojoj zatiču „prekrasno obučenu đevojku“ koja držaše u rukama izravnate „vjesi“ (mjerilo), a na glavi skupocjenu krunu na kojoj bijahu ispisane riječi: „Moj je prijestol izagnat sa zemlje, ali jopet vječno ostajem pravda pravdom! Ja jesam pravda, i svi na me koji mrze i viču – vječnost će ih nakazati“. Na daljem putu, u pustolovini sna, naratora priče i starca vodi znatiželja u onaj „dvor na kojemu jesu ona velikoljepna vrata“. Ušavši u nove prostore, susrijeću se sa simboličnim doživljajem „krivde“ – mjestom u koje su, kao u Danteovu *Paklu*, smješteni „razbojnici, zločinci, pohulitelji i razoritelji sirotinjski i najviši krvopije ljudski“, a malo dalje „množenstvo sirotah, koje plakahu, jaukahu i bijahu, sjedijaše jedna žena pristara kojojzi ne bješe krune na glavi ... i ona u rukama držaše vjesi, kojizi stajahu nakrivo, zato što u jedan ne bješe ništa, a u jednom jedna aspra kao cekin mletački“. Uočavajući nepravdu, fizičko i duhovno poniženje čovjeka, mučenje i patnje sakupljenoga naroda, saputnik naratora priče, sveznajući starac, „razjaren tolikom žalošću“, uzvikne: „Ej nepravdo, da te već ne bude! / No daj, bože, pravdu među ljude“. Tim starčevim stihovima poentirana je cijela priča. I na kraju, u tome i takvome svijetu, Njegošev narator, sav uzbuđen dočekuje buđenje iz sna, buđenje kojemu je Njegoš dodao majstorski završetak: „Ustanem i ovo napišem“.

[31] Dr Vojislav Nikčević, *Mladi Njegoš (Pjesnikovi putevi ka sintezi)*, Obod, Cetinje, 1978, 465.

U težnji da dokuči Njegoševe inspirativne izvore, genezu i podsticanje nastanka pripovijetke „San na Božić“, Vladimir Otović napisao je esejističko-kritički osvrt pod naslovom „Prvo pesničko snoviđenje Njegoševo“. S pravom je istakao da je ta tvorevina nastala u periodu najranijih Njegoševih poetskih sastava i stihovanih istorija (*Glas kamenštaka*, *Svobodijada*, „Zarobljen Crnogorac od vile“), ali „iznenađuje... svojim ovako prvi put izabranim proznim radovima“. Istina, ona mnogo više iznenađuje vrlo izrazitim ličnim angažmanom autora, „angažovanošću posvedočenom ne samo pričanjem priče u prvom licu, to jest manje-više slučajnom prisutnošću autora u onome što priča i sama sobom kazuje i znači, nego angažovanošću koja je intenzivno emocionalna i misaono provociranje jedne alegorične literarne igre koja živo nastoji da se izjasni“. I što je najvažnije, Njegoševa priča „San na Božić“, za razliku od drugih sastava te etape, „iznenađuje (...) potpunim i neobičnim odsustvom geografskih, istorijskih i jezičkih podataka o realizaciji u koju se motiv postavlja“.[32]

Naravno, takve kritičke opservacije i „iznenađenja“ impliciraju mnogo dublja literarna pitanja, na primjer je li zaista mladi Njegoš u toj stvaralačkoj etapi tvorac priče „San na Božić“. Je li priča nastala u duhovnoj radionici Njegoševe literarne imaginacije ili je za takav rad pronašao modele i podsticaje neposredno u literaturi, odnosno lektiri koju je tada čitao? Odgovor na postavljena pitanja dobićemo takođe u Otovićevoj zanimljivoj, mada nedovoljno zapaženoj, studiji o Njegoševoj pripovijeci.

U uvodnome dijelu studije on ističe da se Njegoš, kao i inače u stvaranju prvih deseteračkih pjesama i drugih literarnih pokušaja, u pravljenju priče „San na Božić“ „otisnuo oslonivši se na građu koja mu je mogla biti pod rukom, kojom se čitalački mogao zabavljati, koja ga je možda mogla nagnati na rad na Snu“. Napomenuvši da je početkom 30-ih godina takvu građu „neukom i knjigom još uvelike nevičnom mladom Njegošu“, po svoj prilici, pružio jedan tekst koji je dugo bio u književnoj istoriji i kritici „previđen kao jedan od mogućih trenutaka Njegoševa prvog bavljenja knjigom i lektirom“, Otović eksplicitno kaže da je to *Jelikon ili sredstvo ukrašenija duše i usoveršenstvovanija čovečeskog* Georgija Rihtera Golicija „u ruhu i kroju Petra Stojišića“. To je knjiga koja je bila objelodanjena još u Budimu 1827. i 1829. go-

[32] Vladimir Otović, „Prvo pesničko snoviđenje Njegoševo“, *Letopis Matice srpske*, knj. 392, sv. 5, Novi Sad, 1969, 466–474.

dišta. U žanrovskome smislu radi se o kalendarsko-katihizijski organizovanoj lektiri koja nije mogla čak ni u svoje vrijeme, bez obzira na pretenzije prosvjetiteljskih reditelja (Rihtera i Stojišića), „računati sa slavnijom sudbinom“. S takvom lektirom mladi Njegoš, „u čiju se onovremenu čitalačku glad i koncentraciju nikako ne sme sumnjati“, susreo se veoma rano, možda već 30-ih godina XIX vijeka.[33]

V. Otović je komparativnim postupkom nastojao da pokaže da se jasne motivske i sižejske sličnosti dva pomenuta teksta „ne daju prevideti“. Međutim, i pored toga što znamo da je Njegoševa tvorevina „San na Božić“ nastala u ranoj etapi njegova stvaranja, kad je zaista lektira koju je čitao uticala na njegovo tematsko-motivsko oblikovanje, ne može se prihvatiti u cjelosti podudaranje „u mnogim pojedinostima s osnovnim elementima na kojima je sazdana i Njegoševa tvorevina“. Drugim riječima, ne poričemo mogućnost da je Njegoš u toj etapi razvoja mogao čitati *Jelikon* Rihtera Golicija, da je u tim najprijemčivijim godinama mogao iz toga djela upiti pojedine slike, impresije, iskustva i motive; ali i najpovršnije poređenje tih dvaju tekstova pokazuju da je, prije svega, Njegoš materijal u pripovijeci „San na Božić“ stvaralački, osmišljeno i preobraženo koristio. Daleke i veoma nebitne reminiscencije u proznom materijalu, preko kojih se Rihterova estetski slabašna proza, mogla, posredno i neposredno, ispoljiti, ogledaju se kod Njegoša možda samo kao podsticaji u izgrađivanju njegove stvaralačko-umjetničke individualnosti. Prema tome, Njegoševa pripovijetka „San na Božić“, uprkos svim „uticajima“, neznatnim reminiscencijama, natruhama i odrazima koje je mogla pretrpjeti – njegovo je originalno djelo!

Njegošev duh i temperament, misaonost i apstrakcija koja se na samome početku njegova stvaralaštva ispoljila, oplodiće kasnije poetsko-meditativne tvorevine, a naročito kosmičko-refleksivni spjev *Luču mikrokozma*, pjesmu „Misao“ i sveobuhvatnu poetsku sintezu *Gorskoga vijenca*. Naime, pojedine misaone slike Njegoševih ranih radova, pa i pripovijetke „San na Božić“, prepoznaju se kao klice i začeci njegovih tema i motiva u zrelome stvaralačkom periodu. Na primjer, slike patnji i mučenja u pripovijeci „San na Božić“, nešto kasnije projektovane su u riječima vojvode Draška u *Gorskome vijencu*, koji, u dramsko-tragičnome narativnom prikazu, oslikava zapadni moral, odnosno neljudsko ponašanje mletačkoga svijeta prema našim ljudima, koji su nedužno pohvatani i zarobljeni na morskim galijama. Istina, treba reći i da je

[33] Vladimir Otović, isto, 467–468.

Njegoš u toj fazi stvaralaštva mnogo više baštinio takve scene, slike i karakteristike iz istorijskoga iskustva. Transponovao ih je onako kako su se prelamale i utvrđivale u tradiciji i svijesti crnogorskoga naroda, a manje su nastajale kao plod i odjek reminiscencija njegove mladalačke lektire, mada ne treba poricati ni te tragove i uticaje. Osim toga, i motiv sveznajućega starca, vodiča Njegoševa naratora u priči „San na Božić", kao da predstavlja potomka, odnosno zametak karakterološki punije i organizovanije poetske koncepcije njegovih kasnijih likova, kakvi su, recimo, osamdesetogodišnji sveznajući i mudri iguman Stefan u *Gorskome vijencu* i sedamdesetogodišnji iguman Teodosija Mrkojević u *Lažnome caru Šćepanu Malom.* I na kraju ove analize, umjesto zaključka dajemo sintetički prikaz Čeda Vukovića koji je sažeo svijet Njegoševe pripovijetke „San na Božić" riječima: „*San na Božić*, iako kratka i naoko uprošćena i prožeta onom neizrecivom čistotom mladenačkog vizionarstva, ipak krije u sebi prvu iskru, zapravo izviiskru, koja će tada osvjetljavati cijelu jednu književnu epohu na crnogorskim prostorima, pa i šire, koliko je sezala Njegoševa poetska riječ. U toj priči-snoviđenju, u veoma sažetoj viziji, sa boginjama pravde i krivde, kao da je ocrtana etičko-misaona osnova za *Luču mikrokrozma*, za *Gorski vijenac* i druga djela velikog pjesnika, a potom kroz duge decenije – dok se dobro i zlo, pravda i krivda rvu u životu i literaturi – do Marka Miljanova, pa i do naših dana".[34]

Druga Njegoševa pripovijetka „Žitije Mrđena Nesretnikovića njim samijem spisano" objavljena je u almanahu-kalendaru *Grlica* za 1837. godinu. Opisujući u alegorijsko-satiričnoj formi povijest glavnoga junaka Mrđena Nesretnikovića, Njegoš je u grotesknoj fabuli crtao i njega i sudbine mnogih sličnih avanturista, lutalica i otpadnika zemlje i naroda.[35] Mrđena od rođenja do poodmakloga životnog doba prate nesreće, kobi i najgore ljudske nedaće. Usljed takvih čudnih, neobičnih životnih potresa i erupcija Mrđen se našao u različitim odnosima, položajima i situacijama, miljeima i zemljama: od Crne Gore preko Evrope do zemalja Turskoga Carstva. Karakterišući, prije svega, njegovu sud-

[34] Čedo Vuković, „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori", predgovor u knjizi *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973, 17.

[35] Radovan Lalić, „Bilješke", u knjizi: Petar Petrović Njegoš, *Šćepan Mali, proza, prevodi*, Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša, knjiga četvrta, Beograd, 1967, 331-332.

binu, autor je oslikavao avanturiste, moralne izrode i otpadnike, pustolove i beskućnike, poput Šćepana Maloga, koji je došao u Crnu Goru kao lažni car. Prikazujući njegovu (Mrđanovu) tragikomičnu sudbinu, Njegoš je prikazivao i moralni pad i degradaciju, unutrašnji trulež i raspad, strah i kukavičluk svijeta u kojemu je i sam živio, a prije svega, osvajačku i pervertivno licemjernu i nasilničku politiku evropskih sila, posebno Turskoga Carstva. Pokazujući razvijen smisao za humoristično, karikaturalno i groteskno, Njegoš u nešto labavijoj kompozicionoj strukturi uopštava motive i idejni smisao pripovijetke, alegorično izričući moralnu osudu onima koji hoće da temelje uspjeh, bogatstvo i sreću na tragičnim sudbinama i nesrećama nevinih ljudi.

Neobičnoga junaka Mrđena Nesretnikovića prate nesreće od samoga rođenja. U isto vrijeme, on postaje kob, razorna sila i fatum koji uništava sebe, porodicu, selo, narod, duhovnika koji ga je krstio, vjenčanoga kuma, pa i šire – zemlje i narode u koje su ga životne erupcije dovodile. Prema tome, Njegoš je u formi alegorijsko-avanturističke priče, ispripovijedane kroz usta glavnoga junaka Mrđena, odražavao – kako je dobro zapazio Radovan Lalić – „neka svoja politička shvatanja koja inače nalazimo u njegovim pismima ili u svedočanstvima savremenika o njemu". Međutim, ni ta, kao ni pripovijetka „San na Božić", nije, kako ističu pojedini njegošolozi, čisti i kristalan proizvod Njegoševe duhovne inspiracije. I ona je stvorena po uzorima i modelima pripovjedaka koje su sa sličnom žanrovskom tematikom bile naročito popularne u evropskoj književnosti XVIII vijeka. Radovan Lalić, priređujući Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša, ističe da je za pripovijetku „Žitije Mrđena Nesretnikovića" Njegoš našao uzor i podsticaj „u ruskoj književnosti, u kojoj je bilo vrlo mnogo prevoda sličnih pripovedaka sa Zapada".[36] Njegova misao ne protivurječi napisu Vida Latkovića, koji kaže da je to avanturističko-alegorijska pripovijest koja ima nečeg što podśeća na moralne i filozofske pripovijetke koje se javljaju na Zapadu u XVIII vijeku, u koje spadaju i Volterovi romani i pripovijetke.[37] Još preciznije i određenije od njih, napisao je Jovan Deretić da nesrećni doživljaji Mrđena Nesretnikovica najviše podśećaju na Volterov *Kandid*, pa u nastavku kaže: „Posle Stojkovićevog *Kondora* ovo je drugi pokušaj nalik na Voltera samo po naslovu. Njegoš je nastojao da u žitije svog junaka unese što više nesreća koje podsećaju na Kandidove

[36] Radovan Lalić, isto, 331.

[37] Vido Latković, *Petar Petrović Njegoš*, Beograd, 1963, 123.

dogodovštine. Samo što osnova Njegoševe posvete nije filozofska, kao kod Voltera, nego politička. Njegoš je u nju uneo čitav niz događaja iz narodne i savremene istorije, pre svega onih koji se tiču odnosa Evrope i Turske".[38]

Podstaknut polemičkim člankom Nikole Banaševića, jednoga od urednika Njegoševih Celokupnih dela i priređivača kritičkoga izdanja *Gorskoga vijenca*,[39] Ljubomir Durković-Jakšić uložio je izvjesni naučno-istraživački napor da dokaže da je talijanski pisac, savremenik Njegošev, Frančesko dal Ongaro (1808–1873) „čuo i zapisao po pričanju Njegoševom" pripovijetku „Jela ili vjerenica Crnogorka" i objavio je na francuskome jeziku, godine 1858. u Briselu.

Uvjeren da tu zanimljivu, veoma sadržajnu i estetski dobru pripovijetku s tematikom iz crnogorskoga života, koja je inače doživjela na svjetskim jezicima brojna izdanja, treba pridružiti Njegoševim ostalim sabranim djelima, jer je „po njegovom pričanju i zapisana". Ljubomir Durković-Jakšić je, kao dokaz toj tezi, napisao veoma iscrpnu i temeljitu studiju *Njegoševa pripovetka.*[40] On je, prije svega, minuciozno istražio, prikupio i sredio ogromnu bibliografsku građu, pregledao mnoge izvore i dokumenta u našim i stranim bibliotekama i arhivima, kako bi na pouzdanim i relevantnim činjenicama zasnovao sudove. Posebno je izučio život i rad Frančeska dal Ongara, osobito njegov boravak u Istri i Trstu, te njegove veze i suodnose s istaknutim pojedincima kulturno-književnoga života iz tih krajeva, pa i šire – iz Dalmacije (čuvenim slikarom Franjom Satgetijem, Nikolom Tomazeom i drugima). U tome je kontekstu istražio i brojne priloge naših kulturno-književnih poslenika koji su literarnim prilozima sarađivali u časopisu *Favila*,[41] čiji je jedan od pokretača bio i sam Frančesko dal Ongaro. Posebno poglavlje studije Jakšić je posvetio Njegoševu boravku u Trstu, januara 1844. godine, njegovu susretu s mnogim sunarodnicima, osobito s onima koji su pripadali umjetničkome svijetu. U društvu „male boemske kolonije

[38] Jovan Deretić, „Grlica", u knjizi *Almanasi Vukovog doba*, Institut za književnost i umetnost „Vuk Karadžić", Beograd, 1979, 126–127.

[39] Petar Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević, Srpska književna zadruga. Beograd, 1973.

[40] Ljubomir Durković Jakšić, *Njegoševa pripovetka*, Univerzitetska biblioteka „Svetozar Marković", Beograd, 1974.

[41] Ljubomir Durković Jakšić, isto, 18–26.

novinara, pesnika i prijatelja“[42] upoznao se Njegoš s Frančeskom dal Ongarom, a naveče, poslije prikazane opere *Robert đavo*, i s poznatom tršćanskom balerinom Florom Fabri-Bretin,[43] kojoj je i posvetio nekoliko stihova u pjesmi „Tri dana u Trijestu“ (1844). Iako su dokumenti o susretu Njegoša i talijanskoga pisca Dal Ongara pisani prilično blijedo i oskudno, iz uvodnoga dijela pripovijesti „Jela ili vjerenica Crnogorka“ ipak se mogu pouzdano rekonstruisati i u cjelosti sagledati. Iz uvodnoga dijela pripovijetke, koji nosi naslov „Vladika“, uočava se da je Njegoš talijanskoga pisca, romantičara i Garibaldijeva saradnika svojom pojavom, a mnogo više slikovitim razgovorom, duhovnom osebenošću, oduševljavao i zanosio. Vjerovatno je to bio i razlog da je F. dal Ongaro pohitao da prevede na talijanski jezik tek štampanu Njegoševu pjesmu „Tri dana u Trijestu“, koju je objavio u časopisu *Favila*. Prevodilac piše da su stihovi bili toliko lijepi i zanosni da su ga podstakli na prijevod, a to mu je „donelo autorovo prijateljstvo i poštovanje“. Za Njegoša kaže da ga je sama priroda stvorila da bude knez, da je u isto vrijeme bio i „Saul i Samuil svoga plemena i pridružio je lepoti i snazi i još mnogo vrlina kojih možda nije bilo kod Saula“.[44] Istakavši njegovo „krasnoriječje“ i govornički dar, on ga s toplinom oslovljava „dobri Vladika“, „Monsinjor“, „Knez“ i sl. Doslovno je čitave sintagme, pasuse, replike i objašnjenja navodio u tkivu pripovijesti kao Njegoševe. Činio je to, vjerujemo, samo iz ljubavi i poklonstva prema njemu kao pjesniku i gospodaru Crne Gore, kojega je neobično cijenio i volio.

Proučivši veoma detaljno važnije elemente pripovijesti „Jela ili vjerenica Crnogorka“ (o krvnoj osveti, o Njegoševu nastojanju da iskorijeni krvnu osvetu u svome narodu, o njegovu stavu prema Crnogorcima koji su ubijali protivnike u Austriji i Turskoj, o krvavoj košulji, o crvenoj đevojačkoj kapici, o pobratimstvu i posestrimstvu, o likovima i o drugim elementima), Ljubomir Durković-Jakšić dokazuje da je mnoge elemente priče, a možda i cijelu fabulu, Njegoš pričao svome sagovorniku, koji je, vjerovatno, sve to „hvatao u pero“ i bilježio, pa nekoliko godina kasnije, u miru i na osnovu bogate literature koju je dobro poznavao, oblikovao sadržaj pripovijetke. Snažno motivisan da utvrdi do kraja autorstvo, odnosno koliko je i kakav bio stvarni udio Njegošev

[42] Ljubomir Durković Jakšić, isto, 51.

[43] Stijepo I. Kastrapelli, „Njegoš na predstavi opere *Robert le Diable*“, *Stvaranje*, Cetinje, 1952, 692–700.

[44] Ljubomir Durković Jakšić, isto, 119-120.

u tkanju pripovijetke, a koliko talijanskoga pisca, Ljubomir Durković-Jakšić kategorički tvrdi da F. dal Ongaro, bez obzira na brojna djela koja je čitao i na njegovo solidno književno-istorijsko i etnografsko obrazovanje, ne bi bio u stanju da napiše samostalno pripovijest „Jela ili vjerenica Crnogorka“, tj. bez slikovitoga i sugestivnoga Njegoševa pripovijedanja, odnosno bez onoga duhovnog žara koji je potreban da bi se okarakterisale ličnosti i transponovao materijal etičkoga, istorijskoga i folklornoga sadržaja. I pored toga što je talijanski pisac, tvrdi Durković-Jakšić, nosio u sebi bogato duhovno nasljeđe iz pročitane literature o Crnoj Gori i drugijm slovenskim narodima, njihovim obredima i običajima, ne bi mogao do toga stepena istančanosti i iznijansiranosti imati razvijen moralni osećaj da u smislu crnogorske etike, nepisanih pravila i zakonitosti crnogorskoga čovjeka, razriješi ključna mjesta u pripovijeci. A upravo taj Njegošev „živi duh“ (kako ga je definisao sam F. dal Ongaro) i „njegova oštra etička mjerila – prisutna (su) u toku čitave pripovijetke – bez obzira na jezičku interpretaciju“.[45]

Iscrpna i dokumentovana studija Ljubomira Durkovića-Jakšića nastala je, kako je i istaknuto u uvodnome i zaključnome dijelu knjige, da opovrgne sudove Nikole Banaševića. Pobliže, Banašević je povodom objavljivanja Durkovićeva predgovora „Njegoš u govoru“, u prevedenoj pripovijeci na naš jezik, poslije nekoliko godina napisao kritički osvrt u kojem se zapitao da li je „Njegoševa ili Dal Ongarova priča“.[46] Dovodeći u pitanje autorstvo pripovijetke, on tvrdi, suprotno od Jakšića, „da ona nije Njegoševa i da predstavlja običnu mistifikaciju“ talijanskoga pisca. U želji da tu tvrdnju dokaže, istakao je „neverodostojnost“ završetka priče, istorijsko nepoznavanje vojne ekspedicije koja je, po Njegoševu naređenju, „kupila krvave košulje po crnogorskim kućama“, nevjerodostojnost i neuvjerljiv opis „Jeline kape iskićene dukatima“ i slično. Otuda je, kaže N. Banašević, „Njegošev slučajni poznanik i prevodilac pesme *Tri dana u* Trijestu F. dal Ongaro u duhu izvesne književne mode, uzeo za predmet priče tematiku iz ’primitivne sredine‘ sa divljom egzotikom“ (?!). Istina, piše on dalje, da talijanski pisac ne bi mogao uspješno inkorporirati onako izuzetno etnografsko-folklornu građu, udahnuti duh i etički dah, boju i kolorit crnogorske sredine da se nije poslužio određenom literaturom. Zapravo, iz poznatoga djela opata Fortisa *Viaggio in Dalmazia* talijanski pisac se, poput

[45] Radivoje Jovanović, „Doprinos njegošologiji“, *Politika,* 22. 6. 1974, 2.

[46] *Prilozi za književnost, jezik i folklor*, knj. XXV, sv. 1–2. Beograd, 1959, 93–96.

mnogih drugih stvaralaca onoga vremena, obavijestio „šta su pobratim i posestrima, i da je takva veza moguća između osoba raznog pola". Nadalje, iz istog djela se mogao obavijestiti o postojanju krvne osvete „kod Morlaka, Albanaca i drugih poluvarvarskih plemena", kao i o ulozi „krvave košulje". Dovodeći u pitanje i vjerodostojnost nadmetanja suparničkih svatova, Vlada i Gligorija, autor zaključuje da „ni u celini ni u pojedinostima" taj obred ne odgovara crnogorskim običajima, već je F. dal Ongaro bio inspirisan „Fortisovim pričanjem o svatovskim nadmetanjima u narodnim pesmama". Objašnjavajući motive opisa i ukrašavanja đevojačke kape, kao i skidanja kape đevojci koja prekrši određene etičke norme herojsko-epske (crnogorske) sredine, F. dal Ongaro je mogao naći direktan izvor, tvrdi N. Banašević, u knjizi *Traductions et imitations du roman Les Moraques* dalmatinskoga pisca Marka Kažotića. Prema tome, obje tvorevine, Kažotićeva i F. dal Ongara, srodne su, i to ne samo po značajnoj epizodi o crvenoj kapici i po izboru predmeta iz života našega naroda „već i po svom tonu i tendenciji: obe su romantičarski obojene i proizašle iz želje da se talijanskoj publici pruži nešto novo i neobično". Vjerovatno je talijanski pisac razgovarao s Njegošem i o toj knjizi, koja je upravo pred njegov dolazak u Trst izašla iz štampe, što mu je „moglo dati povoda i biti neko opravdanje za njegovu docniju mistifikaciju koja je nesumnjiva" – zaključuje Nikola Banašević.[47]

I pored toga što je Ljubomir Durković Jakšić iscrpno i dokumentovano pisao da u pripovijeci „Jela ili vjerenica Crnogorka" „treba tražiti Njegoševo stvaralačko djelo" i da ga zbog toga „treba uvrstiti u Njegoševa sabrana djela", ne možemo se složiti s takvim apriornim kategoričkim sudom. To tim prije što se pažljivijim čitanjem pripovijetke može zaista utvrditi da to nije ni jezikom ni stilom, umetnutim epizodama i digresijama, a još manje cjelovitim kompozicionim sklopom, vjerno pričanje i tkanje pripovjedne radnje samoga Njegoša. Bez obzira na brojnost autora koji apodiktički uporno dokazuju da priču „Jela ili vjerenica Crnogorka" „treba smatrati skoro u potpunosti Njegoševom (...) samo od Ongare nešto malo preinačena",[48] mi smatramo da je za nauku o književnosti nevažno trošiti toliko intelektualne snage, strpljenja i naučne pedanterije na utvrđivanje samo jednoga autora kao is-

[47] Isto, 93–96.

[48] M. R. Barjaktarević, „Frančesko Del Ongaro; Njegoševa priča o vjernoj Crnogorki", *Stvaranje*, br. 5, Cetinje, 1952, 320.

ključivoga tvorca pripovijetke. Otuda je naša sljedeća tvrdnja presudna: pripovijest „Jela ili vjerenica Crnogorka“ nije mogla nastati isključivo na osnovu literature o životu, prilikama, etici i shvatanju crnogorske kulture koju je mogao, eventualno, Frančesko dal Ongaro poznavati. Prema tome, ona je mogla nastati samo kao plod zajedničkoga rada, suodnosa, ljubavi i poštovanja dvaju stvaralaca – Njegoša i F. dal Ongara, čiji su zajednički kontakti i međusobni prisni i senzibilni razgovori o savršenome poznavanju crnogorskoga narodnog života urodili jedinstvenim pripovjednim djelom. Drugim riječima, kao što je Rankeova *Srpska revolucija* „stvarna sinteza Vukove ustaničke proze, nezamislivo djelo bez Vukovog sudelovanja, ali njega sam Vuk nije napisao niti bi ga u tom vidu ikada mogao napisati“,[49] tako je i pripovijetka „Jela ili vjerenica Crnogorka“ Frančeska dal Ongara nezamisliva bez pričanja samoga Njegoša, ali je on zaista nije napisao svojom rukom, pa prema tome nije njegovo autorsko djelo! Istorija komparativne, pa čak i naše književnosti, pruža nam više primjera koji mogu ilustrativno pokazati da su pojedina izuzetna književna ostvarenja nastajala u suodnosu, radu i povjerenju dvaju stvaralaca. Navešćemo samo dva primjera, jedan iz svjetske, a drugi iz crnogorske književnosti. U svim istorijama ruske književnosti navodi se da je Aleksandar Sergejevič Puškin davao mlađem savremeniku Nikolaju Vasiljeviču Gogolju skoro gotove fabule za njegovo izuzetno ostvarenje *Mrtve duše*, pa ipak je Gogolj snagom svoga izvornoga talenta brzo i sigurno zakoračio sasvim novim, „gogoljevskim“ putem.[50] To, uostalom, nikome i nije smetalo, bez obzira na to što djelo *Mrtve duše* nije nastalo samostalno, da ga smatra isključivo Gogoljevim proizvodom duha. U *Bilješkama jednog pisca* pripovjedač Simo Matavulj priznaje da mu je siže za prvu priču, koju je napisao na Cetinju i objavio je „Umjesto uvodnog članka“ u *Glasu Crnogorca*,

[49] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, 261.

[50] N. V. Gogolj u *Autorskim ispovijestima* navodi da ga je Puškin nagovarao da napiše roman *Mrtve duše.* On doslovno kaže: „On me je već davno nagovarao da se prihvatim nekog opsežnijeg djela (...) i, u zaključku svega, dao mi je sopstveni siže iz kojega je sam namjeravao da napravi nešto u obliku poeme i koji, po sopstvenim riječima, ne bi dao nikom drugom. To je bio siže *Mrtvih duša*“ (С. М. Флоринский, *Русская литература*, УЧПЕДИГИЗ, Moskva, 1956, 261. – Prijevod korišćenih citata: Milorad Nikčević).

dao knjaz Nikola I Petrović,[51] pa nikome i ne pada na pamet da to djelo pripisuje crnogorskome Knjazu i popularnome pjesniku.

Prema tome, iz svega naznačenog može se izvesti zaključak: nije potrebno u nauci o književnosti trošiti preveliku snagu na utvrđivanje jednoga autora pripovijetke „Jela ili vjerenica Crnogorka“, naročito kad se zna da je ta tvorevina nastala na relaciji Njegoševa slikovitoga pripovijedanja i kompozicione i tematsko-motivske osmišljenosti u duhovnoj radionici talijanskoga pripovjedača Frančeska dal Ongara. Tome stavu u novije vrijeme priklonila se i dr Vesna Kilibarda.[52]

Kako pripovijetka „Jela ili vjerenica Crnogorka“ tematikom otvara početak etape razvoja crnogorske pripovijetke iz narodnoga života u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka, potrebno se (bez obzira na to čije je djelo) zadržati na njezinoj kompoziciji, žanrovskoj i motivskoj usmjerenosti.

Pripovijetka je strukturirana u jedanaest glava i to: „I. Vladika“, „II. Krvava košulja“, „III. Pobratimstvo“, „IV. Đevičanska kapa“, „V. Preko granice“, „VI. Krst ili naličje novca“, „VII. Oglašenja“, „VIII. Neočekivani branilac“, „IX. Svadbena borba“, „X. Gradiška“, „XI. Luda“. Razdijelivši sadržinu pripovijetke u složenoj strukturi, pripovjedač je smišljenim pripovjednim postupkom vezao sadržinu preko glavnih likova: Jele, Vlada, Gligorija i Mariške. Likovi su, ujedno, postupcima psihološke, govorne i spoljašnje karakterizacije, veoma ubjedljivo individualizovani i motivisani. Siže priče je jednostavan, pa ga valja izložiti. Uočavajući opasnost krvne osvete, vladika Petar II Petrović Njegoš naređuje da se iz crnogorskih kuća pokupe krvave košulje koje su isticane kao relikvija, ali i kao zavjet i opomena da treba osvetiti one koji su ih nosili. Takvu košulju uzimaju s teškom mukom iz jedne granične kuće, u kojoj su živjele u osami majka i kćerka Jela. Đevojka lijepa i zanosna, u nadi da će joj osvetiti oca, bratimi momka Vlada. Međutim, umjesto osvete i dobročinstva, dešava se sasvim suprotno: Vlado je obeščastio Jelu, izigrao njezino posestrimstvo i uskoro je napuštio. Zaljubio se u drugu – Marišku, ćerku ubice njena oca, koja je živjela na austrijskoj teritoriji. Jela, obeščašćena, emocionalno upropašćena, usamljena i napuštena, biva izložena surovim zakonima

[51] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, redakcija i predgovor Marka Cara, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 187–191.

[52] Vesna Kilibarda, *Njegoš i Trst* (Italijanski pisci i putopisci o Vladici – pjesniku: B. Bjazeleto, P. Đenerini, F. Dal Ongaro), CID, Podgorica, 2000, 109-110.

kažnjavanja crnogorske tradicionalne sredine. Đevojke joj, po starome običaju, skidaju „na svetom pragu“ crvenu kapu, jer nije više bila dostojna da je nosi. Umjesto da je pobratim zaštiti, on potajno priprema svatove s Mariškom. Jela saznaje istinu, što je dovodi do duševnoga sloma, pa i do pomračenja uma. Međutim, Gligorije, momak koji je po Vladičinoj zapovijesti kupio krvave košulje, ispunjava obećanje Jeli. Na dan svadbe ubija Vlada. Počinivši zločin, biva osuđen na dvadesetogodišnju robiju, koju je izdržavao u Gradišci. Onđe ga pošećuje Vladika, s talijanskim piscem, i obećava mu posredovanje kod cara, kako bi ga pomilovao i izveo iz tamnice.

Pripovijest je, po opisu sredine u kojoj je smještena radnja, po karakterizaciji likova, a i kompozicijom, veoma dinamična, romantično razvijena i mogla je, uz dodatno problematizovanje i vješto fabuliranje, postati prvi sociološko-psihološki roman iz crnogorskoga života. U njoj se posebno ističe zaista istančano poznavanje crnogorskih običaja, nepisanih etičkih normi koje su strogo egzistirale u društvenome i duhovnome životu Crnogoraca. Prije svega, potanko je opisan drevni običaj krvne osvete, na koji članove porodice stalno opominje krvava košulja što je istaknuta kao zalog i podsticaj na osvetu. Tome osvještanom običaju predaka podliježe i Gligorije, bez obzira na to što je te znake morao uništavati po naređenju Vladike, koji je nastojao iskorijeniti takvo zlo. On u razgovoru s Vladikom, umjesto da okaje namjerni zločin, kaže: „Možda sam krivac po austrijskom zakonu, ali pred Bogom, Vladiko, ne vjerujem da je učinjen tako težak zločin. Mislim da je Vlado baš zaslužio smrt. Kako onda mogu da se kajem što sam mu brzo i pravedno sudio?“[53]

Uz to, posebno je istaknut opis pobratimstva, karakterističnoga običaja, koji se temeljio na emotivno-ljubavnim svetim zakonitostima i spadao je, s čojstvom, junaštvom i poštenjem, u najveće nepisane sisteme etičkoga vrednovanja u crnogorskoj sredini. Impresivni su i opisi narodne nošnje, i crnogorskih i dalmatinskih mladoženja, koji imaju paralelu (iako ne u pojedinostima) u stihovima Njegoševa *Gorskoga vijenca*, u perifrastičnome opisu junaka Batrića koji izriče knez Rogan.

U pripovijesti naročito se opisuje i izdvaja đevojačka kapa, koja je predstavljala ne samo simbol đevičanstva, nego mnogo više: „privilegiju časti“, poštenja i morala. Najzad, tu je i opis starijih svadbenih

[53] Petar Petrović Njegoš, *Šćepan Mali, proza, prevodi*, u: Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša, knjiga četvrta, Beograd, 1967, 138.

običaja „koji su se sastojali u prividnoj otmici djevojke, u djevojačkom opiranju i u megdanima za djevojku“. Date su i druge pojedinosti, vješto i skladno ukomponovane u jednu pripovjednu i harmoničnu narativnu cjelinu. Svim tim elementima ona ima istoriografski, folklorni i naučni značaj, kako je to pokazao u vrijednim istraživanjima Ljubomir Durković-Jakšić, ali ona mnogo više nosi etnografsko-romantičarsku atmosferu i osobeni karakter pričanja. Naime, pripovijetka „Jela ili vjerenica Crnogorka“ intonirana je jasnom romantičarskom, odnosno egzotičnom uzročno-posljedičnom motivacijom i neobičnom fabulom. Svi likovi, koji se najčešće razotkrivaju u međusobnim odnosima, te sama radnja priče, nijesu samo opisno karakterisani, već su mnogo više u likovima isticane njihove karakterne osobine, zapravo, njihovo psihičko i emocionalno stanje. Na primjer:

> *Bile su Cveti. Crkva puna sveta. Jela se nije usudila da ne dođe. Stigla je sa svojom kapom na glavi i povukla se u jedan kutak, pored svoje majke, kao da je predosećala da joj nesreća preti. Bila je bleda i slaba. Da je mogla, otišla bi da sakrije svoj sram u dubini šume... Jela je osetila prvi put u svome životu da nestaje i pade onesvešćena...*

Običaji i njihovi opisi u pripovijeci „Jela ili vjerenica Crnogorka“, kao i sami junaci priče, satkani su iz najsuptilnijih psiholoških niti, a njih je mogao satkati stvaralac izuzetnoga književnog dara, autor koji se, posredno ili neposredno, mogao upoznati s društvenim, običajnim i narodnim životom crnogorskoga čovjeka i društva, s njegovim obredima, životnim nazorima i etikom, kao i cjelokupnom duhovnom tradicijom crnogorskoga naroda i crnogorskom viševjekovnom kulturom. Na temeljima i rasponima proze te pripovijetke, ukrštajima tema i motiva na razmeđu vjekova, bez obzira na to što ona nije Njegoševo autorsko djelo, izrašće nova generacija prozaista koji će, istina s manjom estetskom snagom, zahvatiti tematiku i motiviku istoga crnogorskog areala, vrela istog crnogorskoga narodnog života, s izrazito brojnim folklornim, istorijskim, socijalnim, etičkim i drugim životnim motivima i literarnim dosezima.

PRIPOVJEDNA ZBILJA STEFANA MITROVA LJUBIŠE I MARKA MILJANOVA POPOVIĆA

Stefan Mitrov Ljubiša (1822–1878)

Budva na Jadranskome moru rodno je mjesto Stefana Mitrova Ljubiše (1822–1878). Već i po tome podatku Ljubiša pripada mediteranskome arealu Boke Kotorske. A u tome arealu u drevnoj prošlosti nastale su izuzetne, najveće svjetske tekovine kulture i civilizacije antičke Grčke i Rima. Ljubišina ambijentalna pripadnost tome arhetipu posredovala je velikim dijelom i njegovo književno stvaralaštvo.

Ljubiša se kao pisac formirao i razvijao u trima glavnim ravnima: vukovskoj, njegoševskoj i mediteranskoj. Naime, Vukovska škola magistralno je odredila njegov početni put razvoja kao književnika u najširem kulturološkom smislu.[54] Poslije Vuka Stefanovića Karadžića, Petar II Petrović Njegoš bio je njegov najveći i najznačajniji literarni uzor, ideal vukovskoga profila koji valja poetološki, kulturološki i stvaralački slijediti, o čemu smo detaljnije pisali u knjizi *Transformacije i strukture (Književne i metodičke studije)* u dva korpusa: „Ljubiša i Njegoš: književnoistorijske paralele, uzori i nadahnuća“ i „Njegoševo djelo – izvor Ljubišinih tema, motiva i inspiracija“.[55] A mediteranska ravan

---

[54] O tome je detaljnije pisao Vojislav P. Nikčević u knjizi *Ljubišina jezička kovnica (od talijanaša do narodnjaka)*, Crnogorski PEN Centar, Cetinje, 2003, 173. U vezi s Ljubišinim jezikom on je pokrenuo brojna pitanja pod naslovima „Ljubišin jezik u svjetlosti lingvističke literature“; „Neke paralele upotrebe narodnog jezika u Njegoševu *Gorskom vijencu* i Ljubišinu *Kanjošu Macedonoviću*“; „Krađa i prekrađa Stefana M. Ljubiše“; „Ljubiša o narodnom karakteru svojega jezika i stila“; „Narodni karakter Ljubišina jezika i stila“; „Stefan M. Ljubiša kao vukovac u mediteranskom kontekstu“; „Ljubišin jezik kao interdijalekat/naddijalekat (koine) crnogorskog jezika“; „Crnogorizmi u jeziku Stefana M. Ljubiše“.

[55] Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture (Književne i metodičke studije)*, NIRO Školske novine, knj. 3, Zagreb, 1984. U toj smo knjizi studiozno, kom-

kod Ljubiše odnosi se na rimsku i talijansku lektiru koju je baštinio od katoličkoga učitelja i vrijednoga književnika don Antuna Kojovića, pod čijim je uticajem Ljubiša i započeo književno stvaralaštvo, a potom prevodio odlomke iz Ariostovih *Satira* i *Podruguše*, Horacijevu *Hvalu seljačkog života*, *Smrt Ugolinovu* iz Danteove *Božanstvene komedije*, Salustijevu *Zavjeru Kataline* i Tacitov *Agrikolin život*, i to sve u metru i dikciji usmene književnosti.[56] I njegov prvi poetski rad *Boj na Visu* (1866) te uređivanje, komentarisanje i izdavanje Njegoševa *Gorskoga vijenca* (Zadar, 1869) na latinici za potrebe ševerne Dalmacije ukazuju na to u kojoj je mjeri Stefan M. Ljubiša pripadao mediteranskome civilizacijskom krugu. Sve je to uticalo da je tom stvaralačkom dimenzijom uvelike oplođeno i Ljubišino beletrističko narativno djelo koje je poodavno August Šenoa okarakterisao „kao genre osobit, nov".[57]

Iz najnovijih književnopovijesnih i književnoteorijskih studija[58] poznato je i to da je Stefan Mitrov Ljubiša sve do 70-ih godina XIX

parativno i sintetički iscrpjeli odnos Ljubiše i Njegoša, detaljno proučili odnose dvojice pisaca kroz ove pokrenute probleme: „Uvodna metodološka razmatranja"; „Ljubišina prva saznanja o Njegošu"; „Stefan Mitrov Ljubiša u svijetu 'Gorskog vijenca'" (I dio); „Transformacijski tragovi epskog pjesništva i Njegoševih strukturalnih elemenata u poetsko-narativnom opusu Stefana M. Ljubiše"; „Ljubišina originalnost usprkos uticajima (Tematološki i motivski susreti, dodiri i prožimanja Njegoševa i Ljubišina djela *Lažni car Šćepan Mali*)"; „Transformacijski nivoi usmene i pisane književnosti u djelima Petra II Petrovića Njegoša i Stefana M. Ljubiše" te na koncu „Koherentnosti, susreti, dodiri i prožimanja tematsko-motivskih svjetova Stefana M. Ljubiše i Petra II Petrovića Njegoša)" (II dio). Sve je to popraćeno brojnim izvorima i bilješkama. Stoga nema potrebe da se u ovoj naslovljenoj temi tim više bavimo i zadržavamo na toj uporednoj problematici.

[56] Up. veoma iscrpnu i instruktivnu studiju Radoslava Rotkovića, „Ljubiša i italijanska književnost" u *Zborniku radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine*, Mediteran, Budva, 2005, 81–95.

[57] Up. August Šenoa, „Stjepan Mitrov Ljubiša", *Vijenac*, br. 49, Zagreb, 1878, 792.

[58] Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše doživjelo je u nekoliko posljednjih desetljeća XX i početkom XXI stoljeća solidnu književnopovijesnu, književnoteorijsku, filozofsko-estetsku i jezikoslovnu valorizaciju. Ističemo samo neke značajnije studije i zbornike: *Stefan Mitrov Ljubiša*. Prilozi sa simpozijuma u Titogradu i Budvi 21–23. aprila 1976, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 1. Odjeljenje umjetnosti. Titograd, 1976; Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977; Radoje Radojević, „Humor i satira u djelima Stefana Mitrova Ljubiše" u: *Tokovima crnogorske književnosti*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978; dr Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, NIO Pobjeda, Titograd, 1982; Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982; Radomir V. Ivanović, *Samopisi i kazalice Stefana*

stoljeća iskazao mnoge stvaralačke oscilacije i u intenzitetu i u kvalitetu književnoga djela. On je, zapravo, kao pisac dugo sazrijevao, mukotrpno tražeći pravi izraz i tematiku za stvaralačko-eruptivni temperament i talenat. A pojedini, već afirmisani stvaraoci književnoga duha, antičke i savremene književnosti, bili su mu uzori, „duhovni orijentiri i moralna potpora njegovom samoučkom putu u književnost“.[59]

Jedan od prvih i presudnih književnika koji je osebujnošću plijenio mladoga Ljubišu bio je svakako, kao što smo već rekli, sveštenik don Antun Kojović (1751–1845).[60] Njegovu privatnu školu u Budvi, prijemčivi i radoznali paštrovski dječak Ljubiša, pohađao je 30-ih godina XIX stoljeća. U njoj je stekao osnove pismenosti na narodnome jeziku, ali je po svoj prilici od Kojovića naučio i osnove talijanskoga jezika, romanske i antičke književnosti, to jest mediteranske kulture.[61] Logično je pretpostaviti da je Antun Kojović kao ondašnji pjesnik, marljivi pratilac svih zbivanja i hroničar osebujnih povijesnih događanja i smjena u rodnoj Budvi, pa i šire – u cijelome primorskom arealu Dalmacije, a osobito kao istaknuti istoričar, u mladome Paštroviću zapa-

Mitrova Ljubiše (prilog poetici), Novi Sad, 2000; Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica* (od talijanaša do narodnjaka), PEN Centar, Cetinje, 2003; *Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje* – Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Reževićima, Budva 27. i 28. februara 1998. godine, Mediteran, Budva, 2000; *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, Mediteran, Budva, 2005.

[59] Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 19.

[60] Antun Kojović je po rođenju Budvanin. Školovao se u rodnom mjestu i u Italiji, đe je u Loretu stekao doktorat iz teologije. Cijeli život proveo je u rodnome gradu Budvi, đe je radio kao župnik, kanonik, nastavnik i vikar. Po svojim slobodoumnim opredjeljenjima bio je pristalica francuske revolucije, a istakao se kao izuzetni prosvjetitelj i stvaralac na crnogorskome i talijanskome jeziku. U rodnom gradu otvorio je privatnu školu za mladež u kojoj je podučavao đecu narodnome i talijanskome jeziku, širio im obzorja mediteranske kulture i osposobljavao ih vještinama i drugim znanjima.

[61] Poznato je da je Stefan Mitrov Ljubiša u ranome književnom razdoblju prevodio odlomke iz Ariostovih *Satira*, Horacijevu *Hvalu seljačkog života*, *Smrt Ugolinovu* iz Danteove *Božanstvene komedije*, Salustijevu *Zavjeru Kataline* i Tacitov *Agrikolin život,* i to sve u metru i dikciji usmene književnosti. O tome up. našu knjigu *Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M-M“, Osijek, 1999,72–73. te citiranu studiju (monografiju) Radoslava Rotkovića i druge radove na tu temu u pomenutome zborniku.

lio iskru zanimanja za književnost i povijesne fakte.[62] Danas se posve pouzdano zna da je don Antun Kojović bio veoma načitan sveštenik koji je duhovnu akademiju, doktorat iz teologije i prava stekao u Italiji (Loretu). Po povratku u zavičaj, Kojović se posvetio književnome radu i sistematskome organizovanju školstva u Budvi. Pisao je pjesme na crnogorskome jeziku, a na talijanskome je napisao *Memoare* i *Dnevnik*, dakle specifičnu pripovjednu prozu koja svakako nosi i određena svojstva vrijedne pripovjedno-povijesne književnosti. U toj Kojovićevoj prozi bitan je jezik činjenice, povijesni fakti i „stil hronike, a jezik slike tek je rijetka i uzgredna pojava. Pa ipak, atmosfera i boja istorijskog vremena i anegdotski sažet i živ prikaz događaja i ličnosti prevode tu prozu iz prostora tvrdokorne istorijske činjenice u strukturu osobenoga književnog ljetopisno-memoarskog izraza“.[63] Slične odlike modelovanja i kazivanja karakterisaće kasnije i djela njegova učenika, Ljubišine pripovijesti, naročito na onim mjestima đe je umjetnička istina bivala potčinjena istorijskim faktima i činjenicama.[64] Nadalje, u suodnosu i dodiru književnoga rada Kojovića i njegova učenika Ljubiše, ističu se i ove zajedničke paralele: humor, mjestimice tvrd i opor, ponekad surov, te ironija, sočna i elementarna u izrazu, na pojedinim mjestima podrugljiva i blago sarkastična. Uza sve to, Kojović je bio prvi duhovnik i književnik koji je Ljubišu uputio prema talijanskoj, antičkoj (rimskoj i grčkoj) i narodnoj književnosti, narodnome jeziku, a kako ističe pisac „Predgovora“ o Kojoviću, dr Slavko Mijušković, u knjizi *Moje doba*, Ljubiša je veoma poštovao i

Stefan Mitrov Ljubiša (1824–1878)

[62] Up. Antun Kojović, *Moje doba* (iz memoara, dnevnika i stihova), predgovor, izbor, prijevodi i komentari dr Slavko Mijušković, Grafički zavod, Titograd, 1969.

[63] Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, 18–19.

[64] Isto, 19.

marljivo proučavao Kojovićevo književno djelo te cijenio svoga svestrano obrazovanog učitelja. On je brižno čuvao[65] Kojovićev prijepis rukopisne zbirke *Versi ali rime slovinske po govorenju od Budve i njezine deržave u svakakve zgode od nadpopa Antuna Kojovića*. Ljubiša je zasigurno znao i za Kojovićev *Dnevnik* jer se njegovim narativnim faktima i povijesnim vrelima koristio u pripovijesti „Gorde ili kako Crnogorka ljubi".[66] Iz „harnosti" prema učitelju Kojoviću, kako je sâm Ljubiša napisao u „Pridodatku", to jest u predgovoru *Pričanjima Vuka Dojčevića*,[67] sačinio je i „život(opis) pokojnikov" (tj. Kojovićev) i namjeravao ga objaviti s izabranim Kojovićevim pjesmama u dubrovačkom *Zabavniku*.[68] Taj je Ljubišin rad zasigurno izgubljen jer nije pronađen u njegovoj ostavštini. Sve je to, naravno mnogo godina kasnije, uticalo na to da Ivan Milčetić (1853–1921) „optuži" Ljubišu da se koristio rukopisnim djelom svoga učitelja Antuna Kojovića, „a da ga nije ni spomenuo".[69] No, budući da smo se tim problemom studiozno bavili u posebnoj raspravi koja je objavljena u *Zborniku o Ivanu Milčetiću* (književnom povjesničaru, filologu i etnografu),[70] nema potrebe da mu se više vraćamo. Donijećemo samo sumarni završetak koji raščišćava odnose:

---

[65] Up. Milorad Nikčević, „Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana M. Ljubiše kao mediteranskog pisca", u cit. *Zborniku radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine*, Mediteran, Budva, 2005.

[66] U strukturi te pripovijesti Ljubiša decidno piše: „Pop Antono Kojović Budvanin piše u svome dnevniku kako je sve moguće činio da odvrati gosta Brunjarda od skadarskog puta, opisujući mu nevjernu i opaku ćud vezirovu; i već ga je bio sklonio da odustane, kad prispiju Pernet i Šernflut iz Crmnice i donesu mu glas da su s Mehmetom vjeru uhvatili i da mogu slobodno Skadru putovati i s vezirom se sastati..." Citirano prema: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovetke,* Matica srpska, Novi Sad – Beograd, 1969, 274.

[67] Od 37 *Pričanja Vuka Dojčevića* za Ljubišina života objavljeno je 34, a tri su štampana poslije njegove smrti. Sva su objavljena u *Srpskoj zori* 1877, 1878, 1879. godine.

[68] Up. Đuro Körbler, „Stefan Mitrov Ļubiša i ńegova okolina", *Rad JAZU*, knj. 229, Zagreb, 1924, 108.

[69] Up. Ivan Milčetić, „Putne crtice iz Boke i Crne Gore", *Vijenac*, knj. VIII, br. 30, Zagreb, 1876, 503.

[70] Up. Milorad Nikčević, „Kritički pogledi Ivana Milčetića na književni rad Stefana Mitrova Ljubiše i književno stvaralaštvo u Boki Kotorskoj", u *Zborniku radova sa znanstvenog skupa Varaždin – Malinska, 19–20. travnja 2001*, Zagreb, 2000, 433–446.

„Analizom se nigdje eksplicitno ne može utvrditi da je Stefan Mitrov Ljubiša iz Kojovićeva tiskanog djela i njegovih neobjelodanjenih rukopisa 'dosta gradiva za svoje pripovijetke izvuka', a kamoli da je plagirao ili prepisivao svoga učitelja Antuna Kojovića. Nasuprot, njegova je poetika (Ljubišina – M. N.) mnogo složenija i šira."[71]

„Srpski književni povjesničari, pozivajući se kasnije uporno na zaista usputnu i bezazleno izrečenu Milčetićevu ocjenu u kratkoj putopisnoj bilješci njegovih *Putnih crtica po Boki i Crnoj Gori*, izricali su negativan sud o Ljubišinoj prozi iz dva razloga: prvo, s namjerom da Ljubišu 'discipliniraju' i da mu neutraliziraju izvorni crnogorski idiom/jezik kojim se služio, neprihvaćajući tako dosljedno reformu jezika i pravopisa Vuka Stefanovića-Karadžića i drugo, da potru simpatije i mišljenja kasnijih hrvatskih književnika i proučavatelja, Augusta Šenoe koji je među prvima ustvrdio da Ljubiša piše svoju prozu u 'posebnom genru, sasvam osobnom' naglašavajući samo to da mu je jezik 'kadšto odviše lokalan', i Adolfa Vebera Tkalčevića koji je još 80-ih godina XIX stoljeća u članku 'Šćepan Ljubiša kao pisac' okrstio posliješenoinski književnojezični pokret u hrvatskoj prozi 'Ljubišinom školom', pa između ostaloga, piše i ovo: 'da malo ima knjigah, koje bi bile u najnovije vrieme pobudile kod nas toliku pozornost, koliku: *Pripovije-*

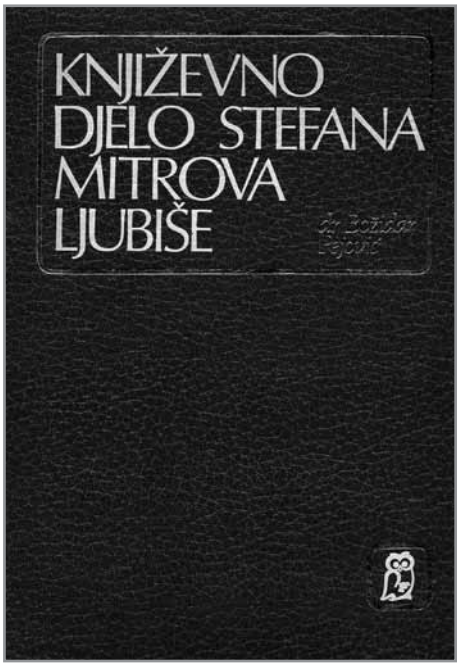

[71] To je pokazano u našim ranijim naučnim radovima: „Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1914)", u Zborniku s međunarodnog skupa: *Jezici kao kulturni identiteti*, PEN centar, Cetinje, 1998, 159–175, i „Razine i funkcije transformiranih folklornih elemenata u umjetničku / beletrističku književnost", u *Zborniku radova Hrvatskog društva folklorista*, vol. 7, Zagreb, 1998, 97–105, te u radovima akademika Vojislava P. Nikčevića, „Ljubiša o narodnom karakteru svojega jezika i stila", *Riječ*, V/1–2, Nikšić, 1999, 68–79, i „Narodni karakter Ljubišina jezika i stila", u zborniku radova *Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje*, Budva, 2000, 113–129.

sti crnogorske i primorske Šćepana Mitrova Ljubiše 1875. Najprije su ih novine uzele u zviezde kovati a onda su jih stariji pisci primili proučavati, napokon (j)ih je mlađi naraštaj upro oponašati'. Završavamo ovu studiju citiranom pohvalom Adolfa Vebera pripovjedačkom radu Stefana Mitrova Ljubiše, uz napomenu da su se dvojica velikih kulturnih poslenika, filolog, jezikoslovac, putopisac i etnolog Ivan Milčetić i književnik autentične crnogorske proze Stefan Mitrov Ljubiša, koji je svoju domovinu Boku Kotorsku i Crnu Goru doživljavao 'maticom i kovnicom pučkih umotvorina' i 'crnogorskog idioma', što će reći jezika, sreli prvi i posljednji put u okružju svečanoga trenutka u Zagrebu, na otvorenju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1886. godine, gdje je Ljubiša, pred ushićenom hrvatskom duhovnom svitom i biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom, održao svoj zapaženi govor".[72]

Prema tome, Antun Kojović je i moralnim likom učitelja, a osobito žanrovski raznovrsnim književnim djelom, u mladome Ljubiši ostavio nesagledivo duboke tragove, ali ne plagijatske i epigonske, već je u njemu potaknuo stvaralačku iskru, naučio ga da misli i piše priče na narodnome jeziku. Izgleda da su i Kojovićevi neobjavljeni rukopisi, kako smo pokazali u citiranoj studiji, bili dijelom „poznanica i sastavnica" Ljubišine rane lektire. Oni su zapravo izvršili određeni „uticaj" na njegovo spisateljsko formiranje, oblikovanje kao pisca i budućega pripovjedača. Stoga se osobito uočava, i kod Ljubiše i kod Kojovića, jezička dvojnost (talijanska i domaća), iako kod Ljubiše u njegovim prijevodima s talijanskoga jezika nijesu dala iste tvoračke i estetske rezultate kao kod

[72] Up. Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, 206. i u našoj studiji, u koautorstvu s Milicom Lukić: „Strossmayerova ćirilometodska djelatnost pretočena u pjesmu i priču", *Zbornik 1. i 2. Strossmayerovih dana*, Đakovo, 2005, 51–68.

njegova učitelja Kojovića.[73] I na koncu, jezična dvojnost u književnim djelima dvojice pisaca „natpire se i prožima“ s aspekta dviju komponenti: talijanske, to jest mediteranske, i domaće (narodne), to jest nacionalne književnosti. Tako da se u Ljubišinu slučaju razabiru i dvije sasvim uočljive žanrovske i estetske faze njegova ranoga stvaralaštva: prva – narodna, zavičajna i domaća (crnogorska), i druga – strana romanska (talijanska i mediteranska).

177 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 177

ПРИПОВИЈЕСТИ

ЦРНОГОРСКЕ И ПРИМОРСКЕ

СКУПИО И СЛОЖИО
СТЈЕПАН МИТРОВ ЉУБИША

О svemu tome svjedoče i rani radovi Stefana Mitrova Ljubiše koje smo dijelom navodili, prijevodi romanske i talijanske literature, Ljubišino *Opštestvo paštrovsko u okružju kotorskom* (1845) i poema *Boj na Visu* (1866). Njegova rana poema *Boj na Visu,* djelo koje je na granici pjesama „na narodnu“ i osobenoga stvaralačkog karaktera, ostvarena je na poetskome spoju povijesne zbilje i poetske fikcije,[74] ispjevana s univerzalnijom tematikom i složenijom poetikom. Dakle, s istim poetskim elementima koje nalazimo i kod don Antuna Kojovića u njegovim ranim i širim poetsko-epskim sastavima. Događaj viške bitke u kojemu su stradali hrvatski mornari nije, dakle, mogao mimoići Ljubišino povijesno zanimanje, ali ni nje-

[73] U citiranome radu „Ljubiša i italijanska književnost“, 87, Radoslav Rotković, doslovno piše: „Dante, kao i klasični pjesnici prije njega, Gete, bili su izazov za narodnjake, jer je trebalo na djelu dokazati da se sve to može lijepo kazati i narodnim jezikom. I nije samo Ljubiša prevodio, jer Skerlić veli da se u to doba opšteg prednarodnjavanja prevodio, istim razmjerom, Šekspir, Bajron, Gete i Hajne (...). Ljubiša je više pažnje poklanjao *riječima* (italik R. R.) koje precizno, a lijepo, narodski prenesu smisao stranih riječi, nego pjesničkome ritmu. Zato Horacije, Ariosto, Dante nijesu u njegovome podsrbljavanju sačuvali muziku svoga stiha. No, to i nijesu prepjevi nego prijevodi...“

[74] Up. Milorad Nikčević, „Boj na Visu (1866) Stefana M. Ljubiše – između povijesne zbilje i poetske vizije“, u: *Na civilizacijskim ishodištima*, CKD „M-M“, Osijek, 1999, 6–88.

govo umjetničko oblikovanje. Iako je o tome povijesnome događaju pisalo više autora,[75] Ljubiša je izgleda nezavisno od njih tvorio poemu *Boj na Visu*, i to u isto vrijeme, kao što ćemo to kasnije viđeti, kad priprema, priređuje i kritički komentariše za čitaoce Dalmacije Njegošev *Gorski vijenac* (1868). Preuzimajući epski model izraza, dikciju i metar usmene epske pjesme, modele koje je inaugurisao u talijanskim prijevodima, Ljubiša je Njegoševim stihovima koje je istakao u motu poeme *Boj na Visu*: „Što su momci prsi vatrenijeh, / U kojima srce pretucaju / Krv uždenu plamenom gordošću, / Što su oni? Žertve blagorodne / da prelaze s bojnijeh poljanah / U veselo carstvo poezije...“[76] – odredio i poetski smisao i funkciju te povijesne tvorevine. A funkcija poeme *Boj na Visu* istovjetna je s Kojovićevim i Njegoševim istorijskim naporima i zahtjevima, njihovom eksplicitnom poetikom koja se sastoji u tome da poema (umjetničko djelo) treba da pjeva o junacima Viške bitke, o momcima i vatrenim primorcima i Dalmatincima „prsih vatrenijeh“ koji smionim i borbenim, ratničkim, slavnim i blagotvornim djelima ostavljaju spomen potomcima, „prelaze s bojnijeh poljanah u veselo carstvo poezije“. Usvajajući, dakle, Njegoševe stihove kao svojevrsnu etičku, estetsku i društvenu normu, u Ljubišinoj poetici oni postaju u sprezi s Kojovićevom poetikom, njegova *ars poetica*, pa je Ljubiša istakao da je dužnost junaka branilaca dalmatinske domovine – da ginu za ideale i da zbog etičkih podviga bivaju ovjenčani slavom istorije i poezije. Zapravo, „u prijelomnim nacionalnijem i društvenim promjenama, u trenucima zlog i

[75] Up. Milorad Nikčević, „Boj na Visu (1866) fenomen istorijske i poetske fikcije (Genotipsko-komparatističko iščitavanje: S. M. Ljubiša – Đ. Deželić – S. Buzolić – P. Kunučić – S. S. Kranjčević“) u Zborniku *Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje*, Budva, 2000, 217–236.

[76] Up. Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela* I, Beograd, 1929, 42.

pomjerenog vremena ratnih opasnosti, kad se sloboda brani, kako reče u svojijem pripovijestima S. M. Ljubiša, 'vrškom oštrice od noža', oni (onaj – M. N.) koji nije zaslužio spomen u pjesmi 'da ga slijepci uz gusle raznose', taj je ostajao da živi u najdubljoj šenci, bez ugleda i nade na bilo kakvo šećanje budućijeh pokoljenja. (...) Polazeći upravo od gore navedenog etičkog shvaćanja poezije, Ljubiša i piše poemu Boj na Visu i opjevava historijski događaj te munjevite bitke. Ona je ispjevana, dakle, u slavu pobjede austrougarske mornarice nad talijanskom flotom. U stvari, Ljubiša je u okviru glavne rodoljubne teme nastojao razviti osnovnu ideju preko koje je glorifikovao i apologetski isticao, slično Buzoliću i Deželiću, trijumfe 'sokolova mladih Dalmatina', njihovo junaštvo, pregalaštvo i pobjedu nad stoljetnim porobljivačem s druge obale – opjevao je predmet koji će Ljubiša obrađivati mnogo jače i estetski zrelije u svojim pripovijestima („Kanjoš Macedonović" i slično). Zato on poemu *Boj na Visu* posvećuje svom prijatelju: Vladaocu kršne Dalmacije / Po imenu Filipović Franu / Od starine hrabrome Hrvatu[77] – čovjeku koji je imao najviše zasluga za narodni preporod u Dalmaciji, kojem je i sâm Ljubiša, zajedno sa svojim prijateljem i pobratimom Mihovilom Pavlinovićem, pomagao u toj borbi protiv odnarođenih slojeva naroda, takozvanih talijanaša."[78]

I ugledanje na književno stvaralaštvo talijanskih majstora: Azelja (1798–1866),[79] Balba (1789–1853),[80] Makijavelija (1469–1527),[81] Be-

[77] Ljubiša je i prijevodima i poemom nastojao talijanašima u Dalmaciji, hrvatskim školovanim i odnarođenim ljudima okupljenim oko lista Il Nacionale skrenuti pažnju na ljepote i izražajne mogućnosti narodnog jezika. Up. studiju: R. Rotković, „Tragajući za Ljubišom (Ljubiša i barun od Filipsberga)", *Stvaranje*, sv. 12, Titograd, 1974, 1544 –1549.

[78] Milorad Nikčević, „Boj na Visu (1866) fenomen istorijske i poetske fikcije (Genotipsko-komparatističko iščitavanje: S. M. Ljubiša – Đ. Deželić – S. Buzolić – P. Kunučić – S. S. Kranjčević)", cit. djelo, 224–225.

[79] Azeljo je prvobitno bio slikar, a potom se pročuo kao narativni pisac, autor povijesnih romana i čuvenoga romana *Ettore Fiera-mosca* (1833) koji ne nalazimo direktno u Ljubišinoj prozi. On ga samo spominje.

[80] Balbo nije bio pripovjedač, već istoričar, predstavnik liberalnih pogleda, i nije mogao uticati književnim opusom na Ljubišino djelo.

[81] Nikolo Makijaveli autor je čuvenog djela *Il Principe* (*Vladar*) napisanog još 1513, a objavljenog u Veneciji 1532.

ćarija Ćezarea (1738–1794)[82] i drugih ošeća se u Ljubišinim povijesnim temama. Posebno se u literaturi ističe uticaj talijanske književnosti i Alesandra Manconija (1785–1873), njegova čuvenog romana *Vjerenici*.[83] O tome svjedoče i riječi Ljubišina savremenika i saputnika Sima Matavulja, koji je povodom Manconijeve smrti u *Crnogorki* napisao: „Mi Primorci, napose, dužni smo mnogo italijanskoj knjizi. Sav današnji naraštaj te se knjigom bavi, nije li umno odgojen i othranjen talijanskom hranom...“[84]

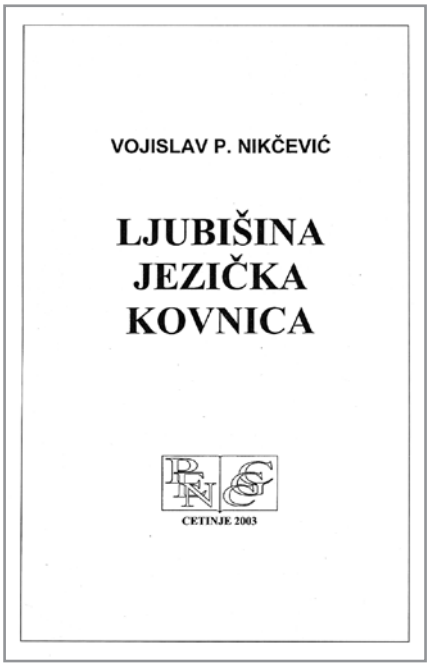

Preko njihove narativne poetike Ljubiša je, čini se, spoznao na koji se način sirova građa, narodna epika, usmene priče, legende i predanja dovode do umjetničkoga izraza, a sirovi materijal do organizovanoga estetskog oblikovanja. On je to s uspjehom činio, što mu je već sedamdesetih godina XIX stoljeća donijelo laskavi naziv „naš Manconi“. Manconijev pripovjedački „tretman povijesti“, njegov romantični „istoricizam“, spojen s religijskom ošećajnošću i požrtvovanošću, jedna je od dviju ishodišnih tačaka iz kojih je Ljubiša tvorio svojevrsnu, njemu specifičnu i primjerenu pripovjedačku prozu. No, o tome je u književnoistorijskoj literaturi uveliko pisano,[85] pa se na tim problemima više nećemo zadržavati.

---

[82] Bećaria Ćezare napisao je djelo *Dei delitti e delle pene* (*O zločinima i kaznama*), objavljeno 1764, a Ljubiša ga spominje u svojoj prozi.

[83] Alesandro Manconi je veoma poznati talijanski prozaist, napisao je poznati roman *I promessi sposi*, koji je tek u drugom objavljivanju (između 1840. i 1842) dobio definitivnu jezičnu formu u toskanskom jezičnom idiomu Dantea i Petrarke. Prvobitno je objavljivao dramska djela (tragedije), a onda je prvu neobjavljenu verziju romana dorađivao od 1820. godine pod naslovom *Fermo e Lucia*. Druga verzija pojavila se 1827. pod definitivnim naslovom, a tek je treća jezički finalizovana.

[84] Up. Simo Matavulj, „U spomen Manconiju“, *Crnogorka*, br. 9, Cetinje, 1885, 66.

[85] Up. Božidar Pejović, cit. djelo, i Vladimir Osolnik, „Ljubiša i Manzzoni“, u: *Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine*,

Iz istih pobuda Ljubiša je „prevodio“, proučavao, komentarisao, interpretirao i latinički priređivao Njegoševo remek djelo *Gorski vijenac* (1868).[86] Radeći, dakle, predano na tome književnom djelu, poniruć sve dublje u slojevitost Njegoševe tvorevine, u njegovo bremenito vrijeme, uopšte u crnogorsku povjesnicu, običaje, obrede i narodna predanja, nijanse crnogorskoga narodnog jezika, Ljubiša je, kako je ustvrdio njegov biograf Todor Stefanović Vilovski,[87] spoznavao „skroz naskroz pjesničke osobine Vladičine“, ali mu je *Gorski vijenac* bivao sve bliži, emocionalno prijemčiviji i razumljiviji do te mjere da ga je na koncu u potpunosti „posvojio“ i „znao napamet“.[88] Posvajao je, dakle, Ljubiša one Njegoševe postulate koje je i sâm želio pośedovati, a oni čine jezgro Njegoševa djela i cjelokupna crnogorskoga kulturnog nasljeđa i njegova nacionalnoga bića, kako u kontinentalnome dijelu zemlje, tako i u Boki Kotorskoj. U Njegoševu *Gorskome vijencu*, Ljubiša je kao stvaralačko-inventivno biće ośećao, prije svega, dubinu misli, poimanje života i svijeta. Opčinjavao ga je ponajviše i Njegošev bogati narodni jezik, njegova iznijansirana ekspresivna i impresivna vrijednost te humanističke vizije i ideje koje je Njegoš kao filozofski pjesnik transponovao u nezaboravne misaone slike, epsko-lirske pasaže, oštre i odśečene kontraste svjetova, simboliku i metaforiku, subjektivna piščeva umetanja, epizode i digresije – životne i kolokvijalne dijaloge koji djelu daju neposredan lirski, lirsko-epski i misaoni karakter i u kojima se jasno zrcali piščev misaono-dramski odnos spram svijeta i života koji opisuje. Ljubiši se, opčinjenom takvim umjetničkim svijetom, to djelo samo od sebe nametalo. Stoga se u mladosti pripovjedač Ljubiša odvažio da tu značajnu Njegoševu tvorevinu, „enciklopediju nacionalnog i ljudskog života“, ne samo iz razdoblja crnogorskoga zrelog herojsko-epskog romantizma,[89] nego i kao jedno od značajnijih literarnih i misaonih proizvoda evropskog romantizma (posebno kod južnoslo-

Mediteran, Budva, 2005, 27–34.

[86] *Gorski vijenac...* Sačinio P. P. Njegoš Vladika Crnogorski, prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svom trošku Matica dalmatinska, tisak Narodnog lista, Zadar 1868.

[87] Up. Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*. Drugo izdanje, Kotor, 1908.

[88] Isto, 50.

[89] Termin *herojsko-epski romantizam* upotrebljavamo u onom smislu kako ga je tipološki obrazložio Miodrag Popović, *Istorija srpske književnosti, romantizam*, I, Nolit, Beograd 1968, 39-40.

venskih naroda) prenese u latiničnu grafiju. Odlučio se ujedno da napiše komentare za one Njegoševe stihove koji su bili manje razumljivi, „poetski nejasni" i „zamršeni", da protumači teže pjesničke izraze, a „takođe i povijesna izjašnjenja mjesnih događaja".[90] Tako se izdanjem *Gorskoga vijenca* (1868) Ljubiša uvrstio među prve Njegoševe izdavače, urednike i redaktore, komentatore i popularizatore, postavši i prvi proučavalac – njegošolog u najširem smislu. Stoga će njegova tumačenja jednim dijelom svakako ostati i nadalje temelj, osnova za svaki dalji rad na proučavanju i objašnjavanju manje poznatih i razumljivih mjesta u tome djelu.[91]

U predgovoru izdanja *Gorskoga vijenca* pod nazivom „Čitaocem" Ljubiša je decidno iznio emotivne namjere i podsticaje koji su ga motivisali da to djelo prenese na latinicu, da ga iscrpno komentariše. Njegov krajnji cilj bio je približiti i olakšati čitanje i razumijevanje pojedinih stihova i mjesta *Gorskoga vijenca* na području Mediterana, ponajprije areala sjeverne Dalmacije, jer ranija izdanja[92] toga značajnog Njegoševa djela, kako to Ljubiša kaže, nešto zbog „rijetkosti i oskudice", a nešto „zbog skupoće", nijesu dopirala u ta područja dalmatinskoga, odnosno hrvatskoga naroda, koji se, kao i njegovi sušedi iz Crnogorskoga primorja, to jest Boke Kotorske, stoljećima nalazio pod tuđinskom vlašću. Stoga je to izuzetno književno ostvarenje ostalo gotovo nepoznato čitalačkoj populaciji u sjevernoj Dalmaciji. Uz te utilitarno-stvaralačke podsticaje Ljubiša je imao i dodatne motive za taj poduhvat. Naime, on se osećao pozvanim da to učini i zato što je bio predstavnik toga dijela dalmatinskoga naroda u Zadarskome dalmatinskom saboru, a to dalje znači da je bio predstavnik toga mediteranskoga dijela naroda u

[90] S. Ljubiša, „Čitaocem", predgovor izdanju: *Gorski vijenac*, prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša.

[91] Up. Milorad Nikčević, isto, 36.

[92] *Gorski vijenac* je do pojave izdanja toga djela štampan tri puta. Prvo izdanje priredio je Njegoš u Beču godine 1847, u štampariji Mehitarista. Drugo izdanje priredili su Ivo Vrbica i Tomo Micković u Novom Sadu godine 1860, u episkopskoj tiskari. Oni su vjerno „preštampali prvo izdanje s istom ortografijom, s istijem brojem stranâ i stihovima na svakoj strani" (up. Milan Rešetar, „Sadržaj Gorskog vijenca, jezik, izdanja i prijevodi", „Predgovor" *Gorskom vijencu*, trinaesto izdanje u Zadru 1905, XIII). Treći je put *Gorski vijenac* štampan u Beogradu 1867. godine u štampariji N. Stefanovića. „I ovog puta je sasvim vjerno preštampano prvo izdanje, a činjene su onako iste promjene kao i u drugom izdanju." (Isto, XIII)

bečkome Carevinskom vijeću.[93] Poznato je iz njegovih govora da ga je tako zdušno, vatreno, vrlo smiono i stručno zastupao, i to na maternjem jeziku. Opredjeljujući se, dakle, da izda latiničko djelo i protumači teža i nerazumljiva mjesta u njemu, povijesne slojevitosti i događaje, realije i pojedine izraze u *Gorskome vijencu* za čitaoce izvan Crne Gore, Ljubiša je želio latiničnom grafijom prenijeti pjesnikovu tvorevinu i pojasniti u prvome redu pojedinosti za koje nije bio siguran da će ih čitaoci iz Dalmacije razumjeti.

Da su njegove pobude i težnja da izda i prokomentariše Njegošev spjev za dalmatinsko područje bile utilitarno-rodoljubive naravi te da su bile stvaralačko-spisateljski opravdane, bjelodano govori i podatak što je sâm Njegoš ošetio istu nužnost u prvome izdanju *Gorskoga vijenca* (1847). On je protumačio nekoliko pojmova kako bi olakšao recepciju djela.[94] U prilog Ljubišinim motivima idu i riječi srpskoga književnog povjesničara Stojana Novakovića, koji se već sljedeće godine osvrnuo na njegovo izdanje *Gorskoga vijenca*,[95] o tome da je Ljubiša stekao veliku zaslugu time što je bez pogrešaka objelodanio latinično izdanje Njegoševa *Gorskog vijenca* i komentarima koji uveliko pripomažu razumijevanje djela velikog crnogorskog pjesnika.[96]

Detaljnom tekstološkom analizom u studiji „Stefan Mitrov Ljubiša u svijetu *Gorskog vijenca*“[97] većim dijelom smo raščlanili te u nekoliko filoloških kategorija razvrstali i naznačili eklatantna Ljubišina odstupanja od izvornoga Njegoševa teksta. Revidirali smo i kompara-

[93] Ljubiša je bio zastupnik Zadarskoga sabora u Carevinskome vijeću u Beču. O njegovu političkome angažmanu detaljno piše Radoslav Rotković, *Tragajući za Ljubišom*, Pobjeda, Titograd, 1982.

[94] U bilješci naše citirane knjige naveli smo da je Njegoš u prvome izdanju *Gorskoga vijenca* (1847) dao vrlo kratka objašnjenja maloga broja stihova, notirajući ih na marginama stranica. Na primjer: objasnio je da je *pištet* (st. 456) „voda“, a *suminja* (st. 494) „gora“, da se stih 1148: „za dva brata jednoimenjaka“ odnosi na Muhameda II i IV. Većinu tih tumačenja objavio je Vido Latković u svome izdanju *Gorskoga vijenca* (up. *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knjiga treća, Beograd 1967, 223), a Nikola Banašević ih je u svome izdanju toga djela (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarima, Beograd, 1973) popisao u bilješkama, ispod Njegoševa teksta.

[95] Stojan Novaković, „Gorski vijenac... Prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša, izdala o svojem trošku Matica dalmatinska, tiskom Narodnog lista“, Zadar 1868. (prikaz), *Matica*, br. 3, br. 4, Novi Sad, 1869, 65–77; 89– 92.

[96] Isto, 90.

[97] Up. Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture*, 36–56.

tivnim postupkom s drugim komentarima analitički utvrdili što je zapravo ostalo vrijedno od Ljubišinih komentara *Gorskoga vijenca.* Na naša tekstološka proučavanja nadovezala se u novije vrijeme i opsežna rasprava Krsta Pižurice.[98] On je podrobnije i na cjelokupnome Njegoševu korpusu *Gorskoga vijenca* i njegova sačuvanog rukopisnog dijela teksta utvrđivao, za razliku od nas, razloge i stupanj Ljubišina udaljavanja od Njegoševa izvornika *Gorskog vijenca.* Minucioznom analizom, uz privođenje sistematskoga dokaznog tekstološkog materijala, pošao je Pižurica od Ljubišinih pobuda i namjera, njegove jezične kulture i sredine za koju je taj posao obavljao te „osobnog shvaćanja mjere slobode do koje se (Ljubiša – M. N.) mogao kretati" kao priređivač u tome poslu. Prema tome, taj je posao za sada u filologiji obavljen studiozno i iscrpno, pa ćemo ovđe sumirati samo krajnje, sintetičke zaključke: „Ljubiša, prije svega, poslovima ove vrste nije bio vičan, pa se zato slobodnije kretao, vjerujući da priređivač može autorov tekst prilagođavati svome ukusu i ukusu sredine za koju se tekst priprema. A o namjerama prenošenja Gorskog vijenca sa ćiriličnog na latiničko pismo Ljubiša je u predgovoru 'Čitaocem', između ostalog, rekao i ovo: 'Ova je knjiga vrlo malo poznata po Dalmaciji, prvo jer je oba puta pečatana ćirilicom, koju čita skoro samo pravoslavni narod; i drugo jer se obrijetko i skupo može nabaviti. Ova me oskudica nagna da prenesem *Gorski vijenac* na latinicu'."[99] Do istih zaključaka došlo se u filologiji i znatno ranije.[100]

Iz rane stvaralačke narativne faze Ljubišina književnoga stvaralaštva treba istaći još dva rada: *Šćepana Maloga* (1868) i *Istoriju Crne Gore*. Ljubišina *Istorija Crne Gore* nije sačuvana, ali je njegov biograf Todor S. Vilovski ostavio određene podatke o njoj.[101] On svjedoči da ju je autor napisao na temelju narodne tradicije i arhivskoga materijala još 1876. godine. Iako nije imao u rukama autograf Ljubišina djela, na osnovu razgovora s Ljubišom, njegovih interesantnih obavještenja

---

[98] Krsto Pižurica, „Ljubišina odstupanja od izvornog teksta Gorskog vijenca", *Studije i paralele*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1987, 43–74. Isto i: Krsto Pižurica, *Njegoš i oko njega*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, 77–100.

[99] Krsto Pižurica, *Njegoš i oko njega*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, 78.

[100] Up. Milorad Nikčević, cit. djelo, 40–41.

[101] Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene*, drugo izdanje, Kotor, 1908.

i intimnih događaja iz prošlosti o kojima mu je pripovjedač govorio, Vilovski svjedoči i o sadržajnoj strani djela. Vjerovatno je, kaže autoritativno, Ljubiša živim bojama slikao borbu između pojedinih crnogorskih plemena i velikaša, a ta je borba često vođena do istrebljenja jednih ili drugih „sredstvima vrlo gadnim i nedozvoljenim. Sigurno je da bi publikacija ovog djela u Srpstvu izazvala razočaranje, a u Crnoj Gori, negdje zadovoljstvo, a negdje opet, a naročito u vladajućim krugovima, negodovanje i ogorčenje“.[102] To je, najvjerovatnije, bio glavni razlog što to djelo nije štampano za Ljubišina života, što njegov autograf nije povjerio čak ni najbližim prijateljima, kakvi su bili Vilovski i njegov otac. Vilovski se pozabavio i sudbinom Ljubišina djela, tvrdeći da je poslije njegove smrti *Istorija Crne Gore* prešla u nasljedstvo njegova sina Mitra, koji je pokušao da je štampa, pa je na kraju dospjela u ruke vladajuće porodice Obrenovića, prvo Milana pa Aleksandra, pretpostavljajući da je njen autograf „zagubljen“ u njihovim arhivima. Za istoriju crnogorske književnosti interesantan je i podatak koji je svojevremeno saopštio Vilovski i u vezi s Ljubišinom idejom da u prozi obradi, naprosto pretoči u roman, sadržaj Njegoševa *Gorskog vijenca*, odnosno Badnje veče, čiji je značaj u crnogorskoj istoriji neobično visoko cijenio.[103]

Narativni Ljubišin prvijenac jeste *Šćepan Mali (Pripovijest crnogorska sredinom osamnaestog vijeka)* (1868).[104] Ni to djelo nije, kao ni sve dosad analizirane Ljubišine tvorevine, u potpunosti originalno. Kao pisac narativnih tvorevina Stefan Mitrov Ljubiša je, kako priznaje u *Životopisu*, „s mukom stupio na originalnost“.[105] To potvrđuju tvorevine iz njegove najranije poetske faze, ali i njegovo djelo narativnoga karaktera *Šćepan Mali*. Već odavno su brojni književni istoričari i kritičari primijetili da je i to djelo posredovano Njegoševim poetskim djelom *Lažni car Šćepan Mali* (1851). Prvi je Marko Car izričito utvrdio da se vidi da je Ljubiša u izboru predmeta „koji je u suštini uzet iz Njego-

[102] Isto, 90.

[103] Milorad Nikčević, „Paralele i dodiri književnog djela Njegoša i Ljubiše (Književno-kritička sučeljavanja)“, u knjizi *Ideje i paralele* (*Književni ogledi i studije*), Izdavački centar „Revija“, Osijek, 1984, 112. Isto i u: Milorad Nikčević, *Njegoš i Ljubiša*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, 41.

[104] Prvobitno je *Šćepan Mali, kako narod o njemu povijeda*, skupio i izložio S. Ljubiša, izašao u časopisu *Dubrovnik* za 1868, 129–162.

[105] Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela* I, Beograd, 1929, 331.

ševa *Lažnog cara*, (...) vojevao, prosto i prosto, kao štitonoša velikog pjesnika lovćenskog".[106] Takvo je mišljenje prihvatio Velibor Gligorić, svodeći taj uticaj na najmanju mjeru, pa kaže da je Ljubiša bio samo „pokrenut na pisanje ove pripovijetke Njegoševim spjevom o Šćepanu Malom".[107] Njegošev i Ljubišin zemljak, dr Vido Latković, tvrdi da su slike i reminiscencije pojedinih mjesta iz Njegoševa ostvarenja prilično česte u Ljubišinu svijetu *Šćepana Maloga*. Decidno piše da su i „važnije ličnosti (Teodosije Mrković, Proto Abramović, arhimandrit Debelja, Novljanin Džaja, knez Dolgoruki, paša Šuvalija, skadarski vezir Mahmud itd.) isti kao kod Njegoša".[108] Najdalje je u poređenju otišla Isidora Sekulić u svojevrsnim studijama o Njegošu[109] i Ljubiši.[110] Ona je, kao dobar poznavalac duhovnoga života njihova zavičaja, stvaralačkom intuicijom ošetila i izrekla ocjenu po kojoj Njegoševo djelo Ljubiši nije dalo samo podstrek za pisanje *Šćepana Malog* već je značilo nešto više od toga. S pozivom na riječi Marka Cara, utvrdila je da je Ljubiša „'čisto načisto' uzeo svoju priču Šćepan Mali od Vladike Rada". Dalje izričito kaže: „Ljubišin Šćepan je materijalom biografskih podataka i argumenata za psihološko tumačenje čudne pojave, toliko bogatiji od Vladičinog Šćepana, da će oni koji danas-sutra budu radili Šćepana kao pravi pozorišni komad, više čitati Ljubišu nego Njegoša. Vladika pesnik pod jednom je svetlošću samo prikazivao svoga junaka."[111]

U prigodnome članku Savo Vukmanović je zaključio da su sličnosti u tome što su i jedan i drugi pisac obradili istu temu, karakterisali istu ličnost Šćepana Maloga – „varalicu i samozvanog ruskog cara koji je pod imenom Petar III uzurpirao vlast u Crnoj Gori i vladao njome od 1767. do 1774. godine. Obojica su mu dali istu fizionomiju i lik i prika-

[106] Marko Car, „Stjepan Mitrov Ljubiša (1824–1878)", predgovor izdanju *Pripovijesti crnogorske i primorske*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1924, XII

[107] Velibor Gligorić, „Stjepan Mitrov Ljubiša", u knjizi *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1956, 65.

[108] Dr Vido Latković, *Stjepan Mitrov Ljubiša*, VII kolo biblioteke Književnost, Rad, Beograd, 1956, 22.

[109] Isidora Sekulić, *Njegošu, knjiga duboke odanosti I*, Srpska književna zadruga, knj. 315, Beograd, 1951.

[110] Isidora Sekulić, „Stjepan Mitrov Ljubiša, Pripovetke", *Letopis Matice srpske*, knj. 398, sv. 5, Novi Sad, 1966.

[111] Isto, 47.

zali ga kao skitnicu, razmetljivca, hvalisavca, prepredenjaka, plašljivca, šarlatana i kukavicu“.[112]

Ti sudovi izrečeni su „bez rafinirovanijeg sravnjivanja“, pa ih je potrebno analitičko-komparativnim postupkom provjeriti i utvrditi je li se zaista Ljubiša gotovo u svemu držao Njegoševa *Lažnoga cara Šćepana Maloga*.

I površnim čitanjem može se uočiti da je Ljubiša zaista koristio istu građu koja je bila poznata i Petru II Petroviću Njegošu za oblikovanje poetsko-dramskoga sastava *Lažni car Šćepan Mali*. Zapravo, on je to djelo zasnivao na izvorima narodne tradicije. Jovan Deretić nalazi da se „Njegoš sa poverenjem odnosi prema narodnoj tradiciji kao istorijskom izvoru. To poverenje je naročito značajno kada je u pitanju *Gorski vijenac*, delo koje peva o događajima sačuvanim isključivo preko narodnog predanja. Šćepan Mali predstavlja u tom pogledu napredak. U radu na njemu Njegoš, pored tradicije, koristi arhivsku građu do koje je došao na Cetinju i u mletačkom arhivu, te se tim približava modernom naučno-istraživačkom odnosu prema istoriji.“[113] Pored arhivske građe i tradicije o kojoj govori profesor Deretić, utvrdili smo da je Njegoš koristio i postojeću istorijsko-memoarsku literaturu sa stranih jezika: S. Zanovića, L. K. Vijalu de Somijera (L. C. Vialla Sommires), K. Herlozona (K. Herloszsonn), S. Milutinovića, J. V. Dolgorukoga i druge.[114] Upravo od toga materijala, odnosno od Njegoševa predloška *Lažni car Šćepan Mali*, najvećim dijelom i od građe koja je bila uobličena u legendu i anegdotsko predanje koji su još u Ljubišino vrijeme bili veoma živi u Crnogorskome primorju,[115] Ljubiša je pošao u izgrađivanju sadržajnoga svijeta, a donekle i likova i kompozicije pripovijesti. Paralelnim razgledanjem oba djela može se ustanoviti da je Ljubišino ostvarenje, osim u originalnoj ekspoziciji (najbolji dio njegove proze!)

[112] Savo Vukmanović, „Ljubiša i Njegoš“, *Ovdje,* god. VI, br. 61, Titograd, juna 1974, 14.

[113] Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969, 46.

[114] Milorad Nikčević, „Transformacijski tragovi epskog pjesništva i Njegoševih strukturalnih elemenata u poetsko-narativnom opusu Stefana M. Ljubiše“, u knjizi *Transformacije i strukture*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1984, 85. Isto i u: Milorad Nikčević, *Njegoš i Ljubiša*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, 181.

[115] Maksim Zloković, „Pomorsko-primorski motivi u djelima Stefana Mitrova Ljubiše“, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, XXII, Kotor, 1974, 58.

najbliže Njegoševoj tvorevini. To se ponajviše odnosi na kompoziciju djela. Ljubiša se dosljedno kretao u okvirima istih tokova radnje i strukture, funkcije i donekle istorijsko-sociološke i psihološke karakteristike likova, u dramskim sferama zapleta, kulminacije, dijaloga, obrta, situacije i slika, kojima je Njegoš ostvario svijet vlastitoga poetskog djela. Njegoš je najvjerovatnije pod uticajem antičke drame, koju je poznavao, dosljedno strukturirao djelo *Lažni car Šćepan Mali* u pet pjevanja (činova/slika) koje je, prema ruskome jeziku, nazvao *djejstvija*. U djelu se javlja i novina: dijalozi su više retoričko-debatnoga i meditativnoga karaktera, kao i monolozi koji su dovedeni u mnogo čvršće odnose i u jaču vezu s osnovnom idejom djela nego što je to postignuto u *Gorskome vijencu*. Dramski sukobi i replike u kojima se najčešće ostvaruje karakterizacija likova, svedeni su na najmanju mjeru. To je, zapravo, dramsku napetost donekle umrtvilo i dalo joj razgovorno-narativni diskurs. Sličnim, ako ne istovjetnim, kompozicionim postupkom gradio je i Ljubiša djelo *Šćepan Mali*. I on je, poput Njegoša, tu tvorevinu strukturirao u zasebne narativne cjeline. Gotovo svaka glava njegova djela, izuzev prve – uvodne, više odgovara strukturi naučno-dramske nego beletrističke tvorevine; sadržajno-motivskim svijetom, razgovorno-retoričkim tonom podudaraju se s istim tematskim svjetovima Njegoševe drame. To nam ilustruju i naslovi Ljubišinih pripovjednih cjelina: „I. Šćepan liječnik i ljekar“, „II. Šćepan car“, „III. Ratovi i bojevi“ i „IV. Smrt Šćepanova“. Ljubiša je originalan u uvodnome dijelu pripovijesti, u koji je sažeo manji dio sadržaja koji srijećemo i kod Njegoša. Po lokaciji toga dijela radnje i opisu običaja „priprostog patrijarhalno-primorskog“ naroda, on se znatno udaljava od svijeta Njegoševa *Lažnog cara Šćepana Malog*. U podnaslovu djela Ljubiša je označio da je to „pripovijest crnogorska“, što je veoma karakteristično. Prvi dio pripovijesti odigrava se u predjelu nadomak Budve, u srednjim Mainama, u kući „Vuka Vulova Vranete Lapčića“. Ovđe je Ljubiša potpuniji od Njegoša, pa se čak smatra da ekspozicionim dijelom njegova pripovijest „čini, mjestimično, vrlo zanimljivu dopunu Njegoševe drame“.[116]

U sadržaj pripovjedne radnje Ljubiša ipak uvodi sasvim drugačije likove. Najprije je veoma funkcionalnim opisom pejzaža, koji je uklopljen u događaj, uveo junaka *in medias res*. Na samome početku predstavlja toga junaka – Šćepana Maloga, koji stupa na prag kuće

[116] Dr Vido Latković, *Stjepan Mitrov Ljubiša*, VII kolo biblioteke Književnost, Rad, Beograd, 1956, 23.

Vuka Vulova Vranete Lapčića. Na osnovu odabranih riječi, izražajnih struktura, fraza, neobičnih kombinovanih izraza i sintagmi, na primjer: *drhti od studeni*, *od straha*, *snebđen*, *govori sporo i nategnuto*, nije teško uočiti da Ljubiša već u uvodnome dijelu ne samo što je upotrebljavao spoljni opis, već je nastojao da izgradi i dosljednu psihološku karakterizaciju Šćepanova lika. Tim se sredstvima on približava više prozi folklornoga realizma na prijelazu romantizma u realizam nego Njegoševoj romantici. Stoga je I. Sekulić zapazila da između Ljubišine pripovijesti i Njegoševe drame postoje i bitne razlike, prije svega u psihološkoj iznijansiranosti i strukturi djela. To je ono što Ljubišinu pripovijest čini posebnom u odnosu na Njegoševo ostvarenje o lažnome caru. Posebnosti o kojima govori I. Sekulić, naročito su se ispoljile na stranicama u kojima se, za razliku od Njegoša, govori o Šćepanu kao ljekaru. Sadržavajući cijelo mitsko predanje u ekspozicionome dijelu radnje, Ljubišina pripovijest postaje bogatija i opširnija, psihološki dublja od Njegoševa djela. U ekspozicionome dijelu prepliću se narativni elementi i dijaloške bešede, u kojima se folklornim realizmom s blagim humorom u formi razvijene hronike ocrtavaju „realistički ljudi Ljubišina kraja, njihova lakovjernost i njihova rječitost, njihovi međusobni odnosi, stav(ovi) prema mletačkim vlastima“ i slično.[117] Tragamo li za motivima, slikama, asocijacijama u Ljubišinoj pripovijesti *Šćepan Mali*, koji su dosljedno izvedeni ili su slični s pojedinostima iz Njegoševa istoimenoga djela (pri čemi se stiče utisak da su s neznatnim izmjenama i pomjeranjima „bukvalno prepisani od Njegoša“),[118] to su svakako pojedini ritmizirani oblici, stihovi koji su ugrađeni, po modelu epskoga deseterca, u narativni oblik Ljubišina kazivanja, dajući pritom tekstu epsku intonaciju.[119]

Koncepcija Šćepanova lika kod Ljubiše donekle se razlikuje od Njegoševe, i to ne samo u uvodnome dijelu, nego i u cjelini. Dok je Njegoš, vjerovatno iz dinastičkih razloga, Šćepana karakterisao kao avanturistu, strašljivca, zanešenjaka i kukavicu, u Ljubišinu djelu on je oblikovan s mnogo više naklonosti i uvažavanja. Posebno je potcrtana

[117] Isto, 23.

[118] Radoje Radojević, „Humor i satira u djelima Stefana Mitrova Ljubiše“, u knjizi *Tokovima crnogorske književnosti*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978, 105.

[119] Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 61–62. Isto u: *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010, 261–262.

njegova ljubav prema crnogorskoj sredini u kojoj se obreo. Ljubišin Šćepan spreman je da s crnogorskim narodom dijeli svako zlo i dobro, a osobito je ispoljio angažovanje u borbama protiv Turaka. Upravo ti elementi čine ga realnijim i privlačnim. To je ono što mu je davalo snagu da se u surovim uslovima crnogorskoga života održi kao vladar crnogorskoga naroda. Sigurni smo da se kao kukavica, strašljivac i prevarant, kako ga karakteriše Njegoš, u zemlji sa strogim sistemom nepisanoga etičkog vrednovanja, ne bi mogao održati. Prema tome, Ljubišina bi koncepcija Šćepanova lika, njegova psihološka i moralno-etička karakterizacija, bila bliža istorijskoj istini; ljudski, etički mnogo motivisanija, adekvatnija, istinitija i autentičnija od Njegoševe. To se može tumačiti i time što je Ljubiša, kako je i sâm često naglašavao, priču o lažnome caru zasnovao pretežno na autentičnim pričama Šćepanovih vršnjaka.[120] Pobliže, fiksirao ju je od istorijskih činjenica i predanja koja su se čuvala u narodu o Šćepanu, pa je tako stvorio u crnogorskoj literaturi poseban književno-istorijski žanr koji je s pravom nazvan „nepripovijednim predanjem".[121] Brojni su literarno-folklorni elementi, bolje reći narodni motivi, poput onih o vjerovanju u vještice, tence, vukodlake, sujevjerna gatanja u pleća itd. zajednički motivi Ljubišinih i Njegoševih tvorevina. Uza sve to, ističemo i pojedine slike pretežno narodnih običaja, koje umnogome podsećaju na sadržaj i strukturu Njegoševih stihova koje je Ljubiša narativno razvio. Valja napomenuti da je on gotovo doslovno, istim leksičko-frazeološkim i sintaksičko-izražajnim sredstvima tumačio i stihove realističko-folklornih mjesta u Njegoševu *Gorskome vijencu*. No budući da smo sve te transformacione slike i strukture, koje je Ljubiša preuzimao od Njegoša i utkao ih u novu strukturu i kontekst pripovijesti *Šćepan Mali*, već objavili,[122] nema potrebe da se na njima više zadržavamo. Istaći ćemo samo sintezu: sadržajnotematske i motivske sličnosti s Njegoševim *Šćepanom Malim*, koje je književna kritika prenaglašavala, svedene su, ipak, u Ljubišinu djelu,

[120] Stefan Mitrov Ljubiša, „Gospodine uredniče", *Narodni list*, br. 34, Zadar, 1869, 102.

[121] В. К. Соколов, „О некоторых типах исторических преданий", *История, культура, фольклор и етнография славянских народов*, Академия наук СССР, Издательство „Наука", Москва, 1968, 251.

[122] Milorad Nikčević, „Paralele i dodiri književnog djela Njegoša i Ljubiše (Književno-kritička sučeljavanja)", u knjizi *Ideje i paralele* (*Književni ogledi i studije*), Izdavački centar Revija, Osijek, 1984. Isto u: Milorad Nikčević, *Njegoš i Ljubiša*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, 35–75.

na najmanju mjeru. Ljubiša je samo dijelom „preuzimao“ elemente iz Njegoševa istoimenoga djela. No, i u tim ih je slučajevima nastojao pretopiti, dati im pečat sopstvene stvaralačke individualnosti, učiniti ih svojim do te mjere da se ne može reći da su bukvalno preuzeti, da i suviše liče na Njegošev tekst. Uticaji su se mnogo više ispoljili na kompoziciono-strukturalnome planu.

I da zaključimo: čitajući Njegoševo djelo *Lažni car Šćepan Mali*, proučavajući Njegošev *Gorski vijenac*, Ljubiša je spontano upijao slike, pjesničke impresije, crnogorski jezik, iskustva i motive, pa je sve to, stvaralački osmišljeno i preobraženo, koristio u svome djelu. Bio je to, dakle, materijal preko kojega je Njegoševa poezija, posredno i neposredno, kao i u tvorevini *Lažni car Šćepan Mali*, učestvovala u izgrađivanju Ljubišine stvaralačko-umjetničke individualnosti. No, Ljubišino prvo pripovjedno djelo – *Šćepan Mali*, uprkos svim uticajima i reminiscencijama koje je moglo pretrpjeti, njegov je originalni rad.[123]

Ostali pripovjedački opus Stefana M. Ljubiše nije opsežan. Cjelokupni je korpus prvo objelodanio u istaknutim periodičnim publikacijama, a potom ga sabrao u dvije knjige: *Pripovijesti crnogorske i primorske* (l875) i *Pričanja Vuka Dojčevića*, koja su ostala nedovršena (1879).

Prva zbirka sadrži osam priča: „Šćepan Mali“, „Prodaja patrijare Brkića“, „Kanjoš Macedonović“, „Skočiđevojka“, „Pop Andrović novi Obilić“, „Krađa i prekrađa zvona“, „Prokleti kam“, „Gorde, ili kako Crnogorka ljubi“. O tim pripovijetkama i pripovijestima već je uveliko pisano u književnoj istoriji i kritici. Veoma studiozno Ljubišine *Pripovijesti crnogorske i primorske* raščlanio je u novije vrijeme, gotovo u svim slojevima, segmentima i aspektima, Božidar Pejović. Da zadovolji metodološke i estetske učinke doktorske disertacije pod naslovom *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*,[124] on je Ljubišine pripovijetke i pripovijesti tumačio i analizirao, prije svega, književnoproblemski i strukturalno. Sagledavao je njihove sačuvane varijante, obrazložio žanrovske strukture; utvrdio genezu njihova nastanka te pratio u njima odnos istorije, usmene književnosti i predanja, narativne forme i slično.

[123] Milorad Nikčević, „Paralele i dodiri književnog djela Njegoša i Ljubiše (Književno-kritička sučeljavanja)“, u knjizi *Ideje i paralele* (*Književni ogledi i studije*), Izdavački centar Revija, Osijek, 1984, 92–93.

[124] Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977. Isto u: *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, Matica crnogorska, Cetinje, 2010, 133–597.

Detaljno je utvrdio u pripovijestima slojevitost folklornih elemenata i apostrofirao „religiju prirodnog i ugroženog čovjeka“; klasne antagonizme koji su se ispoljavali „na nacionalnim osnovama“, a zahvatio je i „smisao intrige“, raznovrsne oblike etnopsihologije. Na kraju je analizirao slojevitosti jezičkih diferenciranosti u svijetu Ljubišinih pripovijesti, njihovu gnomičnost i ljudsku šalu, samoironijske slojeve i ritmizirane oblike koji se često javljaju u njegovim narativnim strukturama. Nešto kasnije, književni istoričar Novo Vuković[125] detaljno se bavio Ljubišinom pripovjednom prozom i njezinom poetikom. Prilagodivši knjigu školskim i didaktičkim potrebama, Vuković se u uvodnome metodološkom pristupu pozabavio dotadašnjim interpretacijama Ljubišine proze. Dao je opšte i tipološke karakteristike Ljubišinih pripovjedaka, a potom je suptilno pristupio raščlanjivanju svih Ljubišinih pripovjedaka i pripovijesti, i to u obje zbirke. Vukovićevi modeli interpretacije utemeljeni su na emocionalnome i racionalnome doživljaju, poimanju Ljubišina narativnoga svijeta te odaju zavidno primijenjenu književnoteorijsku i književnoistorijsku aparaturu. I Jovan Deretić se u okviru *Istorije srpske književnosti* pod naslovom „Ljubiša i folklorni realizam“[126] analitičko-sintetičkim postupkom bavio Ljubišinim književnim djelom. Upravo zbog svega toga interpretacije Pejovića, Vukovića i Deretića predstavljaju danas uspjele obrasce i primjere dragocjenih i naučnoreprezentativnih analiza. Sve to samo sobom ukazuje da je pripovjedačkom djelu Stefana Mitrova Ljubiše, kao stožernoga crnogorskog pripovjedača romantičarske i realističke proze, u novije vrijeme dat poseban značaj i tretman u kritici i književnoj istoriografiji. No bez obzira na taj minuciozni, iscrpni i veoma solidni interpretacijski zahvat i odnos prema Ljubišinoj narativnoj prozi, mi ćemo se zadržati samo na onim slojevima Ljubišina narativnoga djela koje je ispustila književna kritika. Pobliže, zadržaćemo se zapravo samo uzgredno, ili tek u opštim i pojedinačnim paralelama i dodirima prema Njegoševu poetskome djelu. Pratićemo, dakle, izrazite paralele Njegoša i Ljubiše kao dvojice ključnih autora crnogorske književnosti. To i stoga što ta dvojica pisaca iz prve i druge polovine XIX vijeka predstavljaju vrhove crnogorske književnosti.

[125] Novo Vuković, *Pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše,* Zavod za izdavanje udžbenika i natavna sredstva, Beograd, 1985.

[126] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, četvrto izdanje, Prosveta, Beograd, 2004, 794–801.

Cilj priča Ljubiša je objasnio u predgovoru prve knjige: „Moja je namjera bila da ovom radnjom očuvam nekoliko znamenitijeh događaja svoje otadžbine, a uzgred da opišem način življenja, mišljenja, razgovora, napokon vrline i mane i pokore svojijeh zemljaka, pak sve da predam potomstvu onako kako sam čuo i upamtio od starijeh ljudi, jer vidim da se svaki dan te stvari preobražuju i ginu sve što je napredniji doticaj i poplavica tuđinstva...“

Dakle, iz te programske vizije, vidljivo je da je, osim Ljubišine utilitarne želje koju je eksplicitno izrazio, namjera bila, kao što i sâm kaže, da u pripovjednome djelu iznese priču o čovjeku i narodu, o surovoj prošlosti, o egzistenciji, o ljudskoj drami koja je najčešće uzrokovana silom, brutalnošću, prijevarom, nečovječnim tirjanskim postupcima turskoga i mletačkoga neprijatelja. Ljubiša osvjetljava smisao takvoga života kroz vjekove i istoriju, čovjekovo bitisanje u uslovima življenja u kojima je vegetiralo samo zlo, u sudbonosnim trenucima kad je čovjek i narod morao opstajati da ne bi izgubio oba svijeta „dušu i obraz“, kako reče Ljubiša. I u trenucima oblikovanja i posredovanja te proze, Ljubiša je uvijek imao pred očima umjetničku viziju transponovanja toga svijeta koju je prethodno poetski izrazio Petar II Petrović Njegoš u *Gorskome vijencu*. Na temelju toga djela, kao i cjelokupnoga crnogorskog literarnoga i kulturnoga nasljeđa, Ljubiša je slijedio tu liniju i to u pojedinim vizijama, fragmentima i slojevima pripovijesti i u jednoj i u drugoj zbirci. Naime, u njegovim književnim tvorevinama progovorila je dubina vremenā, stvarnost koju je preživljavao naš narod na istorijskim prekretnicama, „na poharici s mora i sa suha“. I Ljubiša, a prije svega njegov uzor i prethodnik Njegoš, nastojali su da umjetnički oblikuju najrazličitije manifestacije istorijsko-ljudskih drama, onako kako su se reflektovale kroz stoljeća i ostale u svijesti, memoriji i tradiciji crnogorskoga naroda i čovjeka sve do Ljubišinih dana.

Odnos prema Mlecima Ljubiša je izrazio, prije svega, u najboljoj pripovijeci *Kanjoš Macedonović*, te u pojedinim segmentima knjige *Pričanja Vuka Dojčevića*. Vlastita iskustva i refleksije o tome svijetu najčešće je saopštavao u ispovijestima junaka Kanjoša Macedonovića i šaljivoga i lucidnoga „obješenjaka, prepredenjaka i filozofa“ Vuka Dojčevića. Obojicu je autor, donekle, karakterisao po ugledu na Njegoševe likove. Prema epskim karakterima, kakvi su vojvoda Draško Popović i Vuk Mandušić – junaci koji su viteškim djelima ostavili sebi spomen kad ih je Njegoš uveo u „veselo carstvo poezije“, Ljubiša je

gradio i modelovao junake. Ljubišino ugledanje na Njegošev *Gorski vijenac* u pripovijeci *Kanjoš Macedonović*, i u nekim drugim pripovijestima, zapaža se ne samo na sadržajno-motivskome planu, već donekle i u strukturalnome sklopu toga djela. Naime, Ljubiša je, gledano nešto slobodnije, pripovijest *Kanjoš Macedonović* ukomponovao u dramsko-scenske strukture, epizode koje su veoma slične onima koje je Njegoš ostvario u *Gorskome vijencu*. Polazeći od kompozicionoga raščlanjivanja sadržaja te pripovijesti, mogla bi se njezina radnja podijeliti u dva čina. Prvi se čin odigrava u vidu zasijedanja na Drobnome pijesku, a drugi dijelom u Veneciji te na gradskim ulicama, na ostrvu na kojemu se odmetnula mletačka neman – Furlan, ali i u duždevoj palati. U prvi čin pripovijetke ukomponovano je Kanjoševo pričanje o Mlecima. Pred čitaočevim očima izranjaju slike koje su date umjetničkim tonom i ironijom i žaokom koju je prema životu u Mlecima iskazao vojvoda Draško Popović u *Gorskome vijencu*. Draškovom oštrinom opservacije, njegovom surovom kritikom, satirom, ironijom i paroksizmom o porocima Mlečana, umnogome se približio i Ljubiša da bi kritički prikazao društveni poredak u Mlecima, osobito njihov moral izdižući ga do prave slike poraza i nacionalnoga paroksizma. Dovodeći Kanjoša Macedonovića, paštrovskoga umnog, slobodarskoga i viteškoga čovjeka, u civilizovano-razvijenu mletačku i građansku sredinu, Ljubiša ga je kontrastno sučelio s nizom nevolja, iskušenja u kojima je taj lik „reljefno ispoljio svoju individualnost“ i nadmoć. Po povratku u zavičaj, on, poput vojvode Draška koji u *Gorskome vijencu* vodi dijalog s crnogorskim glavarima o Mlecima, razgovara s paštrovskim saplemenicima, vlastelom i „suđama“, koji su okupljeni na Drobnome pijesku, a čija nas slika opet asocira na Njegoševo „velje guvno“. Prve porazne slike i impresije o Mlecima, koje su inače najintenzivnije u cijeloj priči, Kanjoš, čovjek sa slobodarskim pogledima na život i svijet oblikovanim u sredini u kojoj caruju nepisani zakoni pravde, poštenja, dobrote i ljudskosti, zasnivaju se na susretu sa žbirima, što opet asocira na Draškovo kazivanje o uhodama, žbirima i špijunima. Kanjoš govori otvoreno i porazno o Mlecima, o latinskome svijetu koji je ogrezao u nemoralu, prevarama žbira i špijuna, gotovo istim riječima i istim ironijskim tonom kojim govori i vojvoda Draško Popović. Sintagme iz Ljubišine proze „globe i gule“, poprimaju figurativno značenje i daju kontekstu priče ekspresivno-asocijativnu vrijednost. U njoj glagol „globi“, kako je već u književnoj kritici zapaženo, „sugerira *nevolju*, *teret*, *napetost*,

a glagol *guli* (guliti), koji je izgubio osnovno i dobio figurativno značenje, u smislu *bezdušno*, *nemilosrdno nekoga iskorišćavati posredstvom zelenašenja*, *lihvarenja*, direktno utiče da preraste u viziju pljačke do gole kože, u najveću kaznu materijalne prirode kojom su žbiri mogli kazniti Kanjoša".[127]

Osim toga, u Kanjoševu svijetu, u njegovoj prostodušnosti i neiskvarenosti, ta se vizija poraza Mletaka umnogome hiperboliše, umnožava se do opšte slike o ljudskome moralu, strahu od žbira i špijuna, o kulturi, nepravdi, o njegovoj denuncijaciji i bezakonju. Kanjošev doživljaj latinskoga grada i njegova svijeta potpunije ukazuje dio ove rečenice: „...grad pust, bez ljudi, jer tamo svako spava do podne; kad mrkne objeduju, a pred zoru lijegaju".[128] U takvome kaleidoskopu različitoga svijeta i morala, žbiri, uhode i špijuni nalaze prostora za niske pobude. Oni „vršljaju po gradu i Kanjoševu viziju da bi se rado okušao sa Furlanom odmah prenose mletačkim vlastima".[129] Tu je istu sliku poetski snažno i impresivno fiksirao i Njegoš. Iste slike o žbirima i špijunima susrijećemo i u *Pričanjima Vuka Dojčevića*. Ljubiša u jednoj priči kazuje kako se u Mlecima „iznevjerio puk; čovjek čovjeka prepreže i uhađa mu stope; oblagali dužda, pa ga raskrunili i poturili, stara i slaba".[130]

Sličnost između stihova *Gorskoga vijenca* i Ljubišinih narativnih iskaza o Mlecima više su nego očiti. U prilog tome navodimo Njegoševe stihove:

Kolike su s kraja na kraj Mletke,
tu ne bješe ni jednog čovjeka
jedan drugog koji ne držaše
za tajnoga žbira i špijuna.
Grbičić se mene kunijaše
da su jednom žbiri i špijuni
oblagali jednoga principa

[127] Vojislav Nikčević, „Neke paralele upotrebe narodnog jezika u Njegoševom *Gorskom vijencu* i Ljubišinom *Kanjošu Macedonoviću*", u zborniku *Stefan Mitrov Ljubiša*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, 200.

[128] Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela I*, Beograd, 1929, 156.

[129] Božo Bulatović, „Ljubiša i Njegoš, sličnosti u književnom djelu dva pisca", *Prosvjetni rad*, Titograd, 1. III 1954, 7.

[130] Stjepan Mitrov Ljubiša, isto, 16.

pred senatom i svijem narodom,
i da su mu glavu otkinuli
baš na stube njegova palaca.
Kako ih se drugi bojat neće
kad mogaše oblagati dužda![131]

Ljubišina Kanjoša i Njegoševa vojvodu Draška ne zbližavaju samo antimletački, odnosno šire gledano, antituđinski i slobodarski stavovi. To je samo jedna od njihovih zajedničkih komponenti. Oni su zaista međusobno bliski i po moralu. Pošeduju ponos, dostojanstvo, snagu narodne sredine – one ideale crnogorske etike pred kojima se svaka vrijednost materijalne prirode gubi i potire. Isticanjem takvih reprezentativnih osobina, kontrastiranjem zapadnoga svijeta s njihovim etičkim vrijednostima, slika mletačke aristokratije i njene despotije raste do poraznoga prikaza, do simbola zla i nepravde. Naime, pred nama se projicira društvo u kojem, za razliku od Njegoševa i Ljubišina herojskoepskoga svijeta, caruje nepravda, špijunaža, zebnja i strah; atmosfera u kojoj „čovjek čovjeka pripreže i uhađa mu stope i riječi", u kojoj vladaju lakomstvo, laž, nečovještvo svake vrste; podvale, zgaženi ljudski ideali i ponos, dostojanstvo, izobličene predstave o „pravim vrijednostima života i čovjeka – društvo" u kojemu „se smatra da se bogatstvom i mitom sve može postići".[132]

Treba istaći, najzad, Draškovo i Kanjoševo umijeće pripovijedanja, njihovu umješnost korišćenja crnogorskoga narodnog izraza, lucidnu pronicljivost i u odsudnim trenucima izvanrednu literarno-retoričku oštrinu. Sličnosti s Njegošem na jezičkome planu, mogle su nastati i bez direktnoga povođenja za njegovim djelom. Naime, i jedan i drugi stvaralac preuzimali su bogatstvo i izražajno-semantičke elemente iz crnogorskoga narodnog jezika, pa su susreti i dodiri mogli nastati i tim putem. No, ipak, pojedine je izražajne strukture u „Kanjošu Macedonoviću", kao i u drugim pripovijestima, Ljubiša „preuzimao" iz Njegoševa *Gorskoga vijenca*. To su uostalom pokazali brojni primjeri pojedinih autora koji su se bavili temom Njegoš – Ljubiša i naša istraživanja u knjizi *Transformacije i strukture*. Radi primjera navodimo strukturalne

[131] Petar II Petrović-Njegoš, *Gorski vijenac*, jubilarno izdanje povodom 150. godišnjice prvoga izdanja s predgovorom Vojislava P. Nikčevića, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997, 117.

[132] Radoje Radojević, „Humor i satira u djelima Stefana Mitrova Ljubiše", u knjizi *Tokovima crnogorske književnosti*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978, 113.

i jezičke analize Jevta Milovića u studiji „Ljubiša i Njegoš“.[133] On navodi frazu *iz glave cijela naroda* iz „Kanjoša Macedonovića“: „Nego mi napravljajte putni list, neka zna dužde da idem iz glave cijelog naroda“, koja je sačinjena pod uticajem *Gorskoga vijenca*: „Ka je ova pjesma izvedena / Iz glave je cijela naroda“. Milović izdvaja i glagole: „nabilo i krknut“, koji se javljaju u ovome kontekstu: „...a crkva se napunila gospode i nabilo jedno do drugoga da ne mogu krknut...“ Oni imaju paralelu u Njegoševu djelu, u stihu: „Sve se nabi da krknut ne može...“ Milovićeve primjere jezičkih paralela nadopunio je jezikoslovac Vojislav P. Nikčević, koji je na široj osnovi pisao o upotrebi narodnoga jezika u Njegoševu *Gorskome vijencu* i Ljubišinu „Kanjošu Macedonoviću“.[134] Između ostaloga, uočio je da su početni stihovi monologa vladike Danila u Njegoševim vizijama turskih osvajanja mogli poslužiti i Ljubiši da u *Kanjošu* napiše: „Pade Srbija, Pade Bosna, a sad će za koji čas Arbanija (...). Pade zetska banovina, a narod pobježe u te planine. (...) Padoše silna carstva i klonuše strašne vojske pred silom azijatskom. Zapad strijepi, a istok stenje, potonja mu se ugasi svijeća, a mi, šaka ljudi na poharici s mora i sa suha, da se mi bijemo, ’vako pestima u glavu.“[135]

V. Nikčević je u slici položaja „šake ljudi“ (Paštrovići), okruženih Turcima i Mlečanima, s pravom uočio da Ljubišina vizija unekoliko podsjeća na položaj u kojemu se u *Gorskome vijencu* našla „zemlja mala od svud stiješnjena“ (Crna Gora) poslije turskih osvajanja. Čak i glagol „stenje“ iz navedenoga citata ima paralelu u Njegoševu stihu: „Zemlja stenje, a nebesa ćute“.[136]

Treba napomenuti da je Kanjoš, kao uostalom i svi Ljubišini junaci, vješt u vođenju dijaloga i razgovora. On umije, kao i Draško, da se posluži najraznovrsnijim oblicima jezika – žaokom satire, ironije i komike. Radi ilustracije, navodimo dva primjera. Kad sudije traže da Paštrovići pošalju zatočenika da ubije „jednog vjedogonju, o kojega nije duždu dostojno kaljat ruke“, Kanjoš s ironijom primjećuje da u tome slučaju „ako nije dično da se s njim dužd siječe, da mu nije ni dično slati mjesto sebe drugoga“, onda „su to dvije sramote“. Ili one,

[133] Jevto Milović, „Ljubiša i Njegoš“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1974, 1550–1563.

[134] Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica* (*od talijanaša do narodnjaka*), Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.

[135] Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela I*, Beograd, 1929, 162–163.

[136] Petar II Petrović Njegoš, isto, 76.

tako često citirane riječi koje je izgovorio Kanjoš pred trojicom. Kad se on trojici učinio neznatan, mali i nečemuran kao duždev megdandžija, „namrde se“ jer misle da „Paštrovići neće slati zamjenicu duždu“: „’Mi se nadali da će nam doći bolji i viši junak nego si ti.‘ – Najedi se Kanjoš da pukne, pa im kao mač sasiječe: ’Moja gospodo! Bolji i viši pođoše boljijema i višijema, a ja jedva vas dopadoh!‘“

Ti primjeri jasno pokazuju da Kanjoš nije samo otresit, već i mudar, dovitljiv, rječit, kao što su i Njegoševi junaci. Uz to se u Kanjoševim riječima iskazuju i različiti kriterijumi u pogledu vrednovanja snage: mletački koji tu snagu mjeri kvantitetom i crnogorski koju je mjeri kvalitetom.[137] I na kraju, kad se u prikazanome svijetlu sagleda Kanjošev lik, onda postaju sasvim razumljive riječi Pavla Popovića, koji je još davno, u univerzitetskim predavanjima, zažalio što to djelo nije napisao Njegoš. Time je on Ljubišinu pripovijest „Kanjoš Macedonović“ izdvojio ne samo po umjetničko-estetskim kvalitetima, nego je i u karakterizaciji glavnoga junaka, vjerovatno, zapazio određene tipološke osobine koje pošeduju Njegoševi junaci, prije svih vojvoda Draško i Vuk Mandušić.

Vojvodi Drašku iz *Gorskoga vijenca* još je bliži Vuk Dojčević iz Ljubišinih *Pričanja*. O tome najkompleksnijem i najneobičnijem liku, i uopšte o cijelome djelu *Pričanja Vuka Dojčevića*, u kritičkoj je literaturi dosta pisano. Gotovo da nema problema u vezi s glavnim protagonistom toga djela koji nije, u nekoliko radova, prije svega u studiji Božidara Pejovića[138] i solidnoj monografiji Nova Vukovića,[139] tretiran ili, bar donekle, osvjetljavan. Dosadašnji proučavaoci zalazili su u sve sfere spomenutoga djela – književnoistorijskim i poredbenim metodama osvjetljavali su glavnoga junaka; analitičko-komparativnim postupkom dokazali su da su *Pričanja Vuka Dojčevića* nastala pod uticajem sličnih pripovjedaka o spadalima, koje su dopirale s istoka, iz španskih romana, odnosno uzora koji su do nas dolazili iz zapadnoevropskih izvora;[140] proučavani su principi kompozicije toga djela, njegovi humo-

[137] Radoje Radojević, isto, 113.

[138] Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 149–206.

[139] Novo Vuković, *Pripovijedanje kao opsesija*, Obod, Cetinje, 1981.

[140] Nikola Banašević, „Od Tristana do Kanjoša“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 1–2, Beograd, 1958; Boško Petrović, „Roman o spadalu i Pričanja Vuka Dojčevića, prilog literarnoj istoriji“, *Letopis Matice srpske*, 270, Novi Sad, 1910.

rističko-satirični elementi, donekle i stilski i jezički aspekat; određivana su *Pričanja* u odnosu prema folklorno-predajnoj literaturi, određivana je umjetnička i estetska vrijednost djela itd.

I pored toga što je književnonaučna aparatura prodrla do srži toga Ljubišina djela, što je osvijetlila sve bitne sadržajno-tematske i donekle formalne i jezičko-stilske elemente, njegov umjetnički organizam ostao je ponajmanje poredbeno proučen u odnosu prema domaćim izvorima, prema crnogorskoj književno-istorijskoj i usmenoj tradiciji iz koje je, nema sumnje, velikim dijelom izrastao. Naime, mali je broj proučavalaca, izuzev Pejovića i Vukovića, koji su naučnim interesom to djelo vezali za domaće izvore, za Njegoševo djelo, za ona usmena predanja koja su o liku Vuka Dojčevića ostala zadugo da žive u crnogorskome narodu. Istina, bilo je u prošlosti istraživača koji su vrlo rano uočili da je Ljubišin Dojčević u izvjesnoj mjeri sličan Njegoševu Draško iz *Gorskoga vijenca.* Labud Vušović je, na primjer, još u razdoblju između dva svjetska rata pisao: „Sa Njegošem u delima Ljubiša ima dosta sličnosti. Naći ćemo istovetna mesta i istih tipova. Ljubišin Vuk Dojčević, isti je tip 'govordžije' Njegoševog Draška. On ima i Draškov posmatrački dar. Vuk Dojčević (isti kao i Draško) priča o nepravednom, nezdravom životu i nakaradnoj nošnji modernih ljudi."[141]

Polazeći od Vušovićeva suda, Novo Vuković[142] je taj problem postavio mnogo zrelije i poredbeno sistematičnije. Analizirajući Ljubišina Dojčevića prema srodnim likovima, donio je nekoliko paralela koje dosta uvjerljivo govore i o međusobnoj bliskosti Dojčevića i Njegoševa Draška Popovića. Isto tako, detaljnijom je analizom ustanovio njihove bitne razlike, komponente koje ih razdvajaju i znatno udaljavaju.

Osim navedenih primjera u *Pričanjima Vuka Dojčevića* ima i drugih reminiscencija, slika i motiva iz *Gorskoga vijenca.* Opisujući, na primjer, žensku nošnju u Mlecima, Vuk Dojčević priča: „Nose na glavi široku kapu, a po njoj mrtvo perje i crkle tičice. Da tu kapu natakneš na kolac, a kolac pobiješ na obrvu njive, ne bi se bojao da će ti vrapci usjev pozobati."

Takva humoristično-slikovita poređenja asociraju na Njegoševe stihove u kojima Draško govori o „ženetinama, tjelesinama mrtvim i lijenim", koje plaćaju da ih „praznovi" nose kroz gradske ulice, „usred

[141] Labud Vušović, „Stjepan Mitrov Ljubiša", u knjizi *Portreti i članci*, Sarajevo, 1937, 37.

[142] Novo Vuković, isto.

podne tamo i ovamo", tek da bi zaradili „da se kami rane". Vuk Dojčević, kao i Draško, priča o doživljaju mletačkoga pozorišta. Istina, Draško je sveopštu sliku života u Mlecima, pa tako i pozorišne predstave, cirkusantske igre, doživio kao „maštanje", kao nerazumljivu i „smiješnu maskaradu", kao „humorističku fresku", a Dojčević je, posmatrajući sve to iz moralističko-didaktičkoga ugla, u mletačkim igrama i njihovu pozorištu pronalazio izvor zlih strasti, nemorala, kobi; svih pokora koje degradiraju moralno biće čovjeka. On je, zapravo, u njima vidio najniže ljudske pobude koje nijesu svojstvene „čovjeku zdrava razuma i prave pameti".

Posebna bliskost Vuka Dojčevića, Kanjoša i Draška ogleda se u njihovu samoironijskome stavu prema vječnome neprijatelju i „prema onima koji im uvrijede osjećaje nacionalne ili lične časti i vrijednosti".[143] O Dojčevićevoj ironiji Novo Vuković kaže da je britka, brza i aforistički uobličena. U razgovoru s „predstavnicima mletačkoga svijeta ona gotovo redovno dobija ciničan vid i obično predstavlja definitivni Vukov udarac kojim završava razgovor, duhovito i elegantno kao i Kanjoš svoj dvoboj sa Furlanom."[144]

Nameće se, zaista opravdano, pitanje: kako objasniti idejno-sadržajne, odnosno tematske, jezičke i motivske sličnosti Njegoševa junaka iz *Gorskoga vijenca* i Ljubišinih junaka iz *Kanjoša Macedonovića* i *Pričanja Vuka Dojčevića*?

Odgovor je moguće dati samo ako te junake tretiramo kao izdanke iste (crnogorske) sredine, kao karaktere koji u sebi inkarniraju „epsku širinu crnogorskih brda".[145] Naime, pomoću junaka, kao što su Tanović iz *Šćepana Malog* koji je carsku Rusiju doživio kao čudnu pozornicu „ropske pokornosti, straha i poniznosti",[146] Kanjoša, Vuka Dojčevića i vojvode Draška, naši pisci oblikovali su motiv koji je inače u našoj, a osobito u zapadnoevropskoj književnosti krajem XVIII i početkom XIX stoljeća, bio veoma raširen – ponašanje našega čovjeka, svojevrsnih nazora, u tuđem, civilizovanijem svijetu i „visokom društvu". Pobliže, karakterišući junake istorijsko-sociološki i, donekle, psi-

[143] Novo Vuković, „Dva Ljubišina književna vrha (skica)", *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1967, 865.

[144] Novo Vuković, isto, 866.

[145] Miodrag Popović, *Istorija srpske književnosti, romantizam*, I, Nolit, Beograd, 1968, 268.

[146] Božidar Pejović, isto, 97.

hološki, i Njegoš i Ljubiša su u njima iskazivali realističke crte ne samo zapadnoga, mletačkoga, već i crte našega čovjeka, njegova reagovanja u dodiru s tim sredinama. I Njegoševi i Ljubišini junaci, u duhu crnogorskih moralnih nazora, kao ljudi zadojeni idejom slobode i pravde, osuđuju i gnušaju se nad ustaloženošću života i neljudskim odnosima koji vladaju u mletačkome društvu. „Njihova su shvatanja skoro jednaka i istovjetna, ponesena iz jedne zdrave sredine širokih i slobodarskih vidika, u kojoj je junački ponos i dostojanstvo najveća cijena.“[147] Kako su Njegoševi i Ljubišini junaci poglede na život i svijet izgrađivali na istim moralnim principima i zakonitostima slobodarskoga života, nije čudo što, kao predstavnici istoga naroda i mentaliteta, pošeduju slične ili čak veoma bliske karakterne crte.

Dodiri i sličnosti mogli su nastati i stoga što su i Ljubiša i Njegoš literarne slike i motive mletačke sredine gradili na osnovu tematsko-motivskih sadržaja i vizija koje su bile očuvane u istorijsko-predajnoj tradiciji Crne Gore, odnosno na već prikazanim uvjerenjima o mletačkome i turskome moralu, o njihovim podvalama, lažima – uvjerenjima koja su odavno egzistirala u evropskoj narodnoj tradiciji. Istina, Ljubiša je sve to mogao asimilovati ne samo posredno, već i neposredno, priređujući, proučavajući i komentarišući Njegošev *Gorski vijenac*. U njegovu je svijetu mogao pronaći mnoga rješenja, odgovore na razna pitanja, koja su se i njemu, čovjeku od pera, nametala, bilo u sadržajno-motivskome ili strukturalno-kompozicionome smislu. No svi ti zaključci ne mogu i ne smiju baciti sjenku na Ljubišinu originalnost, oni ne daju nikakva povoda da se shvati da je Ljubiša epigonski slijedio i oponašao Njegoša u karakterisanju likova, odnosno u umjetničkome viđenju Mlečana i Turaka.

Kao i Kanjoš, i Vuk Dojčević se, dijelom razlikuje od Njegoševih likova, posebno od vojvode Draška i Vuka Mandušića, s kojima smo ih uporno poredili. Razlike se prije svega odnose na njihove moralne, mentalne, psihološko-karakterne osobine, ali i na epske domete i opšteljudske poruke koje iskazuju. Ipak, Njegošev vojvoda Draško i Ljubišin Kanjoš veoma su bliski jedan drugome, a Vuk Dojčević se ipak razlikuje. Po pogledima na svijet, gotovo istovjetnim reagovanjima, oni pripadaju likovima herojskoga tipa, kakvi su, uostalom, gotovo svi Njegoševi junaci. Dojčević pravi zaokret i pripada junacima koji „simbolizuju duhovnu snagu jedne rase“. Zato Novo Vuković i piše

[147] Savo Vukmanović, isto, 14.

da je ratnička komponenta, gledana u paraleli s Kanjošem, iz njega sasvim iščezla i da je slikan isključivo u duhovnim manifestacijama: u priči, došetki, mudrovanju, filozofiranju, pouci, savjetu, šali, vicu itd.[148] Istina, i Njegošev Draško i Ljubišin Kanjoš nijesu na prvi pogled tako herojski naglašeni, ali vremenom, kako se radnja bliži kraju, sve više izrastaju njihovi likovi do pravih epskih junaka. Draško se kao čovjek humanijih, etičkih vrlina, kao lik koji u sebi nosi slobodarsko-viteško komponentu, gnuša nad postupcima Mlečana koji su na galijama okovali naše ljude, pretvorili ih u robove, a među njima i „našu braću, sokolove Dalmatince i hrabre Hrvate". On otvoreno uzvikuje, diže glas pobune i protesta: „Što pogani, od ljudi činite? / Što junački ljude ne smaknete, / što im takve muke udarate?" U toj anaforično-upitnoj intonaciji progovorila je humano-etička crta Draškova lika. Preko njega je Njegoš iskazivao dublji smisao crnogorske ljudskosti. Draško je postavio pitanje humanijega i dostojanstvenijega načina življenja i umiranja. Ako već tuđin neće da skrati „hod po mukama", ako im ne mogu oprostiti goli život, zašto im ne podare spokoj u etičkoj smrti, jer bi tako smrt čovjeka bila manje bolna, a više čovječna. I u tome je prava etička crta crnogorskoga junaka!

Slično Drašku postupa i Ljubišin junak Mijat iz pripovijesti „Prokleti kam", koga su Mlečići takođe stavili na najsurovija iskušenja. U trenucima agonije on govori: „Što od mene siraka činite, što me odjednom ne smaknete, no mi takve muke zadavate".

Ljubišin Vuk Dojčević se upravo po tim osobinama razlikuje od Draška, Mijata i Kanjoša. On čak i kad su njegove opservacije mletačkoga zločinaštva najjače izražene, kad i na koži ošeti teret nečovještva, ne reaguje kritički, ne podiže prkosni glas, već suzdržano, mirno posmatra neljudske postupke mletačkih vlasti.

Iako smo ustanovili da između Draška i Vuka Dojčevića postoje sličnosti u pogledu doživljavanja mletačkoga pozorišta, potrebno je reći da se i u tome njihovi stavovi dijelom razilaze. Analizirajući priču „Nekomu tonu pluta, a nekomu plutaju olova", Velibor Gligorić piše: „Vuk Dojčević doživljava mletačko pozorište, istina ne sa onoliko duha i onoliko prirodne naivnosti kao vojvoda Draško u *Gorskom vijencu*. (...) Vojvoda Draško s bezazlenom radošću priča o čudima koja je doživio

[148] Novo Vuković, isto, 865.

u mletačkom pozorištu. Vuk Dojčević s prekornom ljutinom kritikuje pozorište i njegov uticaj na publiku.“[149]

Draškovo pričanje dato je u prizmi doživljaja crnogorskoga epskog čovjeka, pa je i njegov iskaz o pozorištu pun ljudskoga duha, spontanosti i autentičnosti. Dojčević nastupa sa suprotnih pozicija – više poučava i moralizira, pa sve to „razbija autentični utisak i pričanje lišava duhovitosti“. Iz poveće scene izdvajamo samo manji citat:

> *Nije večeri gdje ne prikazuju puku kako je ko koga smakao, izdao, obručio il' oblagao; nije večeri gdje se ne trzaju mačevi i noževi na gospodara, brata, sina, ženu, na dobročinioca, soihljebnika, kuma i pobratima; gdje ne padaju tjelesine pod udarcem, gdje se komu zla ne obije na velikoj božjoj pravdi; a oko tri hiljade dihanja glede pokolj, vjerolomstvo, preljubu i prijevaru, pa ko se nađe mekušaste naravi – uzdiše i plače, ko li srca kamenita – ruga i smija.*

Istina, Dojčević nije pristalica ukidanja pozorišta, već mu samo određuje drugačiju, humaniju funkciju. On bi želio da se u njemu „ošibnu poroci našega puka“ i da se, ujedno na njegovim daskama prikazuju „divni ogledi naših junaka, mudraca, književnika, ženskijeh glava, što su služili česti i imenu srcem, pameću, poukom a pregorjeli otadžbini život, imuće, porod i mir“.

Gledajući na poroke i vjerovanja prostoga naroda očima civilizovanoga i prosvijećenoga čovjeka, Ljubiša se i tom dimenzijom nadovezuje na Njegoša. Zapravo, i on se zalaže za iskorjenjivanje zlih pojava koje su postojati u crnogorskome narodu, a koje se, eto, u zapadnome, mletačkome svijetu prikazuju i u pozorišnim predstavama.

Nadalje, kako kaže N. Vuković, kad bismo izvjesne Dojčevićeve postupke u Mlecima predočili kao Draškove, viđeli bismo da se oni nikako ne mogu uklopiti u lik crnogorskoga vojvode. Bilo bi zaista neshvatljivo da Draško, vojvoda i junak, miriše mletačke poslastice i druge njihove đakonije. On ih mrzi i o njima se ironično izražava, a Dojčević to sa zadovoljstvom čini. I motiv đeljanja pruta, da bi se po njegovu tragu mogao vratiti iz lavirinta mletačkih ulica, te zavrzlame što ih pravi Dojčević, ne odgovaraju Draškovu liku. Najzad, Dojčevića žbiri hvataju, saslušavaju, maltretiraju, potcjenjuju, degradiraju ga kao

[149] Velibor Gligorić, isto, 94.

čovjeka i na kraju zatvaraju. Draškova široka, epska ličnost, njegova junačka konstitucija to ne bi mogla otrpjeti i podnijeti bez pobune.

„Draško može da izgleda“, kaže Vuković, „smiješan zato što dolazi iz jedne sredine koja živi sasvim drugim stilom života u sredinu koja mu izgleda čudna i neobična, taman kao i on njoj. Spušten nekako s crnogorskih visova, njegova gorostasna figura uz to i spektakularno obučena, može u masi evropski obučenih ljudi na mletačkim ulicama da djeluje i nespretno i komično, ali čitalac osjeća da je to komičnost Bodlerovog Albatrosa, odnosno da iza tih spoljnih i efemernih utisaka postoji prava vrijednost. Dojčević, međutim, nema Draškovog epskog dostojanstva; iako po mnogo čemu izuzetan, on bitno ne iskače iz okvira jednog prosječnog stranca koji ne prihvata moral i stil života Mletaka.“[150]

Osim toga, dok je vojvoda Draško istorijski lokalizovan, [151] kao i – kako najnovija istraživanja pokazuju – Kanjoš Macedonović, [152] dotle je Vuk Dojčević u realni svijet doveden iz fikcije, iz predanja, anegdote i legende.

I Kanjoš i Dojčević su ljudi XV vijeka, iako racionalnim pogledima, osudom sujevjerja, vjerskom tolerancijom, razvijenim nacionalnim ošećanjem ne pripadaju samo tome periodu, nego i vremenu kasnijih (modernijih) epoha. Ni prostorno nijesu strogo lokalizovani. Dok Draško i Kanjoš pripadaju određenoj plemenskoj zajednici, nose probleme svoga plemena, prikliještenoga između dva svijeta mora i kopna, veoma različita, a opet međusobno upućena jednoga na drugi, dotle Vuk Dojčević nije vezan „za jedno određeno pleme“ već pripada „čitavoj dinarskoj rasi koju u mnogo čemu predstavlja“.[153]

Ima jedna vrlo važna razlika između Njegoša i Ljubiše i u pristupu mletačkome i turskome svijetu. U centru Ljubišine umjetničke opservacije i obrade, njegove preokupacije su Venecijanci, a Turcima se bavi uzgredno, samo u nekoliko pripovijesti, dok je u Njegoša obrnuto ustrojstvo. Takav pristup moguće je objasniti istorijsko-sociološkom si-

[150] Novo Vuković, „Ljubišin Dojčević i Njegošev Draško“, *Ovdje*, VI, br. 58, Titograd, 1974, 11.

[151] Risto J. Dragićević, „Arhivski podaci o licima Gorskog vijenca“, u knjizi: Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1964, 252–253.

[152] Ljubomir Zuković, „Kanjoš Macedonović je istorijska ličnost“, *Pobjeda*, Titograd, 12. novembra 1977, 12.

[153] Novo Vuković, isto, 866.

tuacijom. Boka, shvaćena kao širi pojam, uključujući tu i Ljubišine Paštroviće i čitavo Crnogorsko primorje, neposredno je nosila sve tegobe mletačkoga prisustva, a Turci su joj samo povremeno nanosili bol, zlo i duboke nepravde. Nasuprot tome, djelovi crnogorske teritorije koji su rano potpali pod tursku upravu ili su bili u sušedstvu teritorije pod turskom vlašću, neuporedivo su više bili izloženi svakidašnjim nevoljama i zločinima od strane Turaka. To se, naravno, „odrazilo na Njegoševo saznanje i njegove umjetničke projekcije *opšte* slike“.[154] Sve u svemu, Njegošev *Gorski vijenac*, narodna predanja, *Šćepan Mali* i mnogi drugi dokumenti o tome vremenu dali su Ljubiši inspirativnu građu da u narativnome književnom opusu oblikuje primjere moralnih, duhovnih i herojskih likova, ličnosti kakve postoje i u Njegoševoj sveopštoj poetskoj sintezi.

U kontekstu te teme svakako bi trebalo podrobnije preispitati i mediteranske modele hronotopa Ljubišinih pripovjedaka koje su posredovane „na granici mora i kontinenta, u geografskoj regiji koja pripada mediteranskom području...“ Polazeći od teorijskih postavki Fernana Brodela,[155] Dušan Ivanić je u veoma instruktivnoj i vrijednoj studiji[156] nastojao obrazložiti u kojoj je mjeri Ljubišin svijet pripovjedaka posredovan mediteranskim arhetipom kulture. Utvrdio je da nju čine mediteranski geografski i geopolitički okviri, pa do opštijih duhovnih pretpostavki koji se tiču jezika, vjerske tradicije, političkih prilika, kulture života i slično. U nastavku piše: „Moglo bi se, simbolično, reći da između Mediterana i njegovih kultura postoji izvjesna, ne izrazito proporcionalna homologija. Ako je Mediteran zapravo ’kompleks mora‘ (Brodel), kultura na njegovim obalama je konglomerat jezika, religija, nacija, država, ekonomija, civilizacija, antropoloških tipova itd. možda složeniji, raznolikiji i protivurječniji od onoga što se obuhvata pojmom ’evropska kultura‘...“[157]

Upravo te probleme Ljubišinih pripovjedaka raščlanjuje Ivanić u pomenutoj studiji, nastojeći tako približiti Veneciju i Paštroviće između

[154] Radoje Radojević, isto, 115.

[155] Fernan Bodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 1–2 (prijevod), Beograd – Podgorica, 2001.

[156] Up. „Mediteranski hronotopi Stefana Mitrova Ljubiše“, u: *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, Mediteran, Budva, 2005, 111–121.

[157] Dušan Ivanić, isto, 112.

kojih se odvija bogata trgovina, ali se i „prepliću ili sukobljavaju vjersko-nacionalni i politički interesi". „U *Kanjošu Macedonoviću* i nekim pričanjima *Vuka Dojčevića* važni dijelovi teksta se usredsređuju na opisivanje, imenovanje razlika u svakodnevnim navikama Mlečana i ljudi 'iz naših (primorskih) krajeva'."[158]

I Ljubišine tuđice, kojima obiluje njegova proza, to jest romanizmi i pomorska leksika, posredovane su Mediteranom. No budući da je i taj dio iscrpljen u posebnoj studiji,[159] nema potrebe da se tim problemom više bavimo.

I na koncu, istaći ćemo sljedeće: okružje Boke Kotorske Ljubiši je otvaralo široke vidike zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranskoga tipa. Mediteran je bio njegov evropski književni san i civilizacijski kontekst zbivanja. U Boki Kotorskoj kao „prozoru u svijet" Crne Gore ukrštale su se tradicije usmene (epske), istočnoevropske i zapadnoevropske kulture i civilizacije. Kao plod njihove ukupne simbioze i sinteze nastalo je književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše koje nosi mozaičku sliku Mediterana.

Marko Miljanov Popović (1833–1901)

Marko Miljanov Popović nesvakidašnja je pojava i u crnogorskoj istoriji i u crnogorskoj književnosti. On je njezin atipični i zasebni mikrokosmos i makrokosmos, ničim mjerljiv, neponovljiv, nesvodljiv na bilo što osim na ono što zaista jeste: neobična istorijska individualnost svoga doba, žestoki junak, pravednik i u trenucima lucidnosti misaoni virtuoznik, samotnik i goropadnik, svojeglavnik i neustrašivi borac, crnogorski rodoljub i samouki književnik.

O vojvodi Marku Miljanovu pisali su mnogi njegovi savremenici, viđen je veoma afirmativno i pohvalno.[160] Međutim, poznati dopisnik, češki putopisac i ratni reporter u Crnoj Gori, Jozef Holeček izbliza je

[158] Isto, 113.

[159] Up. studiju Vojislava P. Nikčevića, „Stefan Mitrov Ljubiša kao Vukovac u mediteranskom kontekstu", u: *Ljubišina jezička kovnica* (*od talijanaša do narodnjaka*), u čijem je korpusu registrovao 33 Ljubišina romanizma „koji u savremenom crnogorskom jeziku Budve i Paštrovića poseduje 16 i u Karadžićevom *Srpskom rječniku* 13 potvrda". (Isto, str. 94.)

[160] Dr Jovan Čađenović, „Marko Miljanov u književnoj kritici", u knjizi *Ogledi i kritike*, NIO Univerzitetska riječ, Nikšić, 1986, 129–143.

percipirao Markovu neobičnu ličnost i sintetički utvrdio da „Crna Gora ima onoliko junaka koliko ljudi, ali samo jednog jedinoga Marka Miljanova (...). U Marku Miljanovu su sadržane sve lijepe osobine Crnogoraca, ali njihovih mana nema. On spada među najbolje junake svoje otadžbine i ističe se na bojištu kako svojom hrabrošću tako i darom vojskovođe. (...) Slovenska ideja našla je u ovome čovjeku, koji nije mogao i nije imao prilike da studira njen postanak, značaj i razne teorije, rječitost i oduševljenog apostola, kao sve uopšte što je lijepo i uzvišeno (...). Nijesam našao ni u životu ni u knjigama drugog čovjeka za koga bih mogao reći 'to je kao Marko Miljanov'."[161]

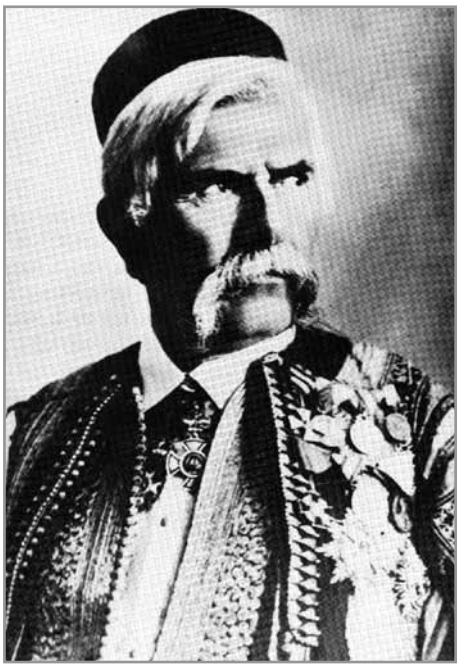

Marko Miljanov Popović (1833–1901)

Samo onaj istorijski i kulturni poslenik koji može predočiti okolnosti i burnu istorijsku stvarnost u kojoj je Marko Miljanov Popović živio, obitavao i književno stvarao, junačio se, patio i stradao, može barem dijelom naslutiti tu neukrotivu, ćudljivu i bujnu prirodu crnogorskoga junaka, prkosnika i pobunjenika, buntovnika i viteza, ubogara i neistomišljenika koji težaše pravdi, razmišljaše munjevito i u tijesnim trenucima života i smrti brzo i oštro donosaše odluke „svojom glavom". Iz literature je poznato da je Marko već u ranom đetinjstvu bio u svemu atipičan. U svim je situacijama nastojao da bude prvi: i u igri, i u skoku, i u bacanju kamena s ramena, ali i u junaštvu, pa je već u ranome đetinjstvu oteo dvije puške od Turaka kako bi se njima branio, prkosio, junačio i četovao. Ponešen takvom impulsivnom mladalačkom agonalnošću, već se u vrijeme knjaza Danila pročuo kao ratnik i junak, pa je bio izabran za mladoga perjanika (1856), a nakon uspostavljanja državne granice

[161] Jozef Holeček, „Nepokoreni", iz knjige *Černa Hora v miru*, Prag, 1883, preveo s češkoga Savo Orović. Citirano prema Marko Miljanov, *Sabrana djela* 5, Grafički zavod, Titograd, 1967, 68-69, 71-72.

između Turske i Crne Gore, njegovi zavičajni Kuči i rodni Medun nadomak Podgorice, ostali su tik uza samu tursku teritoriju što ga je činilo nesrećnim, skrušenim ubogarom i žestokim pobunjenikom cijeloga života. Zbog toga se jedno vrijeme i povlačio u osamu i gnjevno ratovao iz ilegale. U početku je zbog junačkih pregnuća, pametnih odluka, druželjubivosti, bio slavljen u narodu, bio miljenik knjaza Nikole I Petrovića, najprije kao perjanik, a potom i kučki vojvoda i član crnogorskoga Senata. S Knjazom putuje u Italiju i Austriju (Beč) da uspostavljaju diplomatiju i traže primirje kojega nije bilo lako naći na toj nemirnoj i uzavreloj crnogorskoj i turskoj granici. Junaštvom se isticao u svim okolnostima: u mnogim istorijskim pohodima i okršajima, a naročito u čuvenoj bici na Fundini (l876). Tek nakon poraza Markove vojske oko oslobođenja Plava i Gusinja, dolazi do trzavica, nepovjerenja i zahlađenja, idejnih nesporazuma i sumnjičavosti s knjazom Nikolom i nekim njegovim pouzdanim i čelnim ljudima (Ilijom Plamencem). Sve je to uticalo da se nekad proslavljeni vojvoda, junak i ratnik Marko Miljanov Popović vremenom raščini i kao vojvoda i kao ratnik, da se povuče u osamu, ostavši, ipak, zadugo u narodu ono što je istorijskim pregnućima i djelima bio: proslavljeni junak i crnogorski pregalac. On je kao takav još za života „ušao u carstvo mita i vječni sjaj legende“.[162]

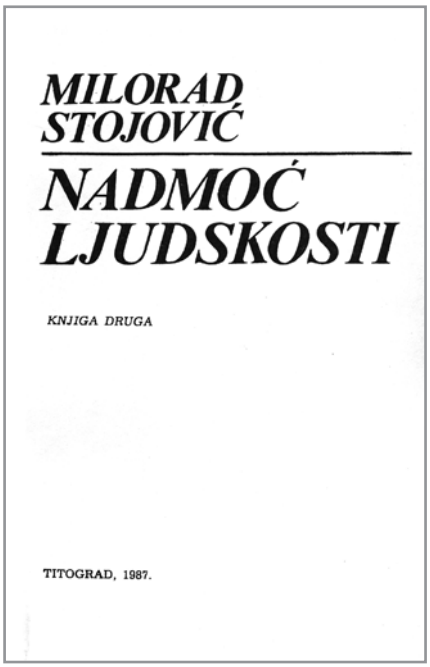

Marko Miljanov Popović životnim pozivom spada u sami vrh crnogorske povijesti, a neobičnim književnim djelom pripada vrhovima crnogorske klasične literature. Iako nije napisao opsežno djelo, sebi je osigurao dostojno mjesto u istoriji crnogorske književnosti. A nije napisao više jer je naučio da piše i čita, kako je sâm zapisao, u poodmaklo doba: u pedesetoj godini života, pa je i tim „podvigom“ ostao atipični književni pregalac. Na taj stvaralački čin u poodmaklim godinama na-

[162] Milorad Stojović, „Nadmoć ljudskosti“, u: Marko Miljanov, *Sabrana djela*, 1, Grafički zavod, Titograd, 1967, 9.

ćerale su ga ljute nevolje, duboki emocionalni i racionalni razlozi, stvaralački i etički podsticaji. Djela koja se iznjedre iz takvih emocionalnih, racionalnih pobuda i slojeva, stvaralačkih vibracija i kristalno uzvišenih emocionalnih izvorišta, bivaju po sadržaju dublja, estetski zrelija, misaono jača i duhovno prodornija i senzibilnija. Nije to samo Popovićev unutarnji poriv i prividno njegov utilitarni nagon, već impulsivni i istinski nerv stvaraoca, pisca od prave umjetničke evokacije i senzibilnosti o kojoj je sâm autor izrekao nekoliko misli: „Da pišem ove crtice ne nagoni me slavoljublje (...) do jedino me nagoni to što vidim da mnogi junaci ne samo da umriješe tijelom, no i rad njihov umrije, koji ne smije biti zaboravljen. (...) Ali, rasudi, brate, je li pravo da se zaboravi sveti rad pravija junaka, a cvijeće i rosa, potočić, ljepota ženska, pjesma slavuja u lug, ma'ovina, magla i vazduh – ništa se ne zaboravi. I u pakao je doprlo pero, i pamet vještа stvara romane i česa nije..." A malo ranije u istoj prelogomeni teksta piše da se nada da mlado pokoljenje „neće žalit truda da izvadi iz mraka one koji nijesu za mrak radili, no veselo život davali, tek da izvidaju rane braće mučenika!"[163]

I naravno, kao rezultat upornog i intuitivnog rada na opismenjavanju i na knjizi, Marko Miljanov Popović ostavio je donekle raznovrstan književni opus. Autor je stotinjak epskih pjesama, ispjevanih pretežno „na narodnu". Od njih je sačuvan samo predgovor, a zatim se javljaju njegova djela: *Primjeri čojstva i junaštva* (Beograd, 1901), *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi* (dovršeno još 1893, a štampano u Beogradu 1904), *Život i običaji Arbanasa* (Beograd, 1907, a ranije objavljivano u *Letopisu Matice srpske* 1904), *Nešto o Bratonožićima* (Beograd 1907, štampano s djelom o Arbanasima). Popoviću su posthumno objelodanjene i dvije stihovane poslanice koje je posvetio pobratimima Jolu

[163] Marko Miljanov, „Kako umijem tako klikujem", *Sabrana djela Marka Miljanova*, I, Grafički zavod, Titograd, 1967, 33–35.

Piletiću i Peku Pavloviću. Autorstvo „Poslanice serdaru Jolu Piletiću“ (1883) upitno je jer je Tomo Oraovac, kako piše Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore*, još veoma davno saopštio „da nije pisac Poslanice serdaru Jolu Piletiću vojvoda Marko Miljanov nego ja (...)“, to jest Oraovac (!), pa završava: „Sve što sam ovdje rekao, to je sveta istina, a vjerujem da se Vi nećete o istinu ogriješiti, ni dovesti do toga da ovo pitanje na javnost iznesem“.[164] Markovi pobratimi vremenom, kao i sâm pisac, zapadoše u nemilost kod kralja Nikole I Petrovića te bijahu proćerani iz Crne Gore. I dio Popovićeve lične prepiske je sačuvan, pa i ta korespondentna građa ima i književnoistorijske i literarne vrijednosti. Između dva svjetska rata prvi je književni istoričar Trifun Đukić priredio cjelokupna djela Marka Miljanova u izdanju beogradske Prosvete (1930). A poslije Drugoga svjetskog rata prvo izdanje Markovih djela (objavljeno u beogradskoj Prosveti 1947) bilo je ono u redakciji Vida Latkovića i s predgovorom Milovana Đilasa. Međutim, tek s pojavom *Sabranih djela Marka Miljanova*, I–V, u redakciji Milorada Stojovića (Grafički zavod, Titograd, 1967) i integralno objavljene „Poslanice Peku Pavloviću“ 1971. u *Stvaranju*, književno djelo Marka Miljanova tematski je zaokruženo i od tada približeno savremenome čitaocu. U tome se posebno istakao Ljubomir Kovačević, koji je mnogo učinio na skupljanju i objavljivanju zaostalih rukopisa Marka Miljanova Popovića. Njegovim je radom omogućen značajan uvid i pristup u Popovićev raznovrstan opus; ali je tek sa Stojovićevim *Sabranim djelima Marka Miljanova* snažno markiran put njegova književnoga razvoja i utvrđeni pravci njegova daljeg proučavanja, raščlanjivanja i estetskoga vrednovanja. Na ovome mjestu ne spominjemo onaj bogati dio književnog rada Marka Miljanova Popovića koji

45 ИЗДАЊЕ ЧЕТИТЕЉЕ ЗАДУЖБИНЕ 45

ПРИМЈЕРИ ЧОЈСТВА И ЈУНАШТВА

ПОВИЈЕСТИО

ВОЈВОДА МАРКО МИЉАНОВ ПОПОВИЋ ДРЕКАЛОВИЋ

БЕОГРАД

[164] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilije Petrovića Njegoša do 1918 godine*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 295-296.

velikim dijelom ulazi u sfere njegova ranog skupljanja i zapisivanja usmene književnosti, pretežno usmenih anegdotskih sadržaja i njegova značajnoga etnografsko-istorijskoga i folklornoga materijala.

O Marku Miljanovu kao pjesniku malo se znalo i malo se pisalo sve do našega vremena. Znalo se samo da je pjevao, pisao pjesme i prozu i u cjelokupni narativni opus često znao inkorporirati epske stihove. On je i u ranoj mladosti pjevao pjesme, pretežno po ugledu na usmene savremenike, deseteračke i junačke pjesme. Posvećivao ih je pregnućima brojnih junaka svoga vremena. Već u začetku svoga književnog rada slao je s Meduna neke poetske sastave knjazu Nikoli Petroviću. U jednoj takvoj tvorevini u stihovima izrazio je emocionalni stav i bol zbog nekog „separatnog mira koji je Srbija sklopila".[165] U formi pisma pjesnik veliča, kao i mnogi drugi stvaraoci onoga vremena, knjaza Nikolu i ističe njegovu junačku ulogu:

Junaci će svagda te tražiti.
Jer ko ima srca junačkoga.
On bi voli' s takvijem junakom
U planinu pošteno živjeti
No đe drugo carem se nazvati.

No, izgleda da su brojne Popovićeve epske pjesme, više od stotinu, propale kod Jovana Sundečića, koji ih je bio preuzeo na čitanje i ocjenu.[166] Iz „Poslanice Marka Miljanova Peku Pavloviću" književnik i antologičar Branko Banjević njegove je pjesme unio (njih 14 od ukupno 19) u pjesnički izbor crnogorske poezije druge polovine XIX vijeka *Pleme za oblakom*.[167] Tek nakon objelodanjivanja te Markove poezije moglo se sa sigurnošću utvrditi da njegovo pjesništvo nije bilo izraz samo njegova mladalačkoga epskog svijeta, već je motivikom i tematikom odavalo uspješnoga pjesnika „samoće, iskrenosti, misaonosti i ispovijednog deseterca za koje se mislilo oko 1900. da se njime ne može više ništa učiniti".[168] Stoga je Branko Banjević o Marku Miljanovu kao

[165] Trifun Đukić, isto, 291.

[166] Isto, 291.

[167] Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka", predgovor u knjizi *Pleme za oblakom – Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka*, Biblioteka „Luča", Grafički zavod, Titograd, 1973, 25–29.

[168] Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918. godine", *Stvaranje*, br. 4, Podgorica, 1979, 637.

pjesniku i pripovjedaču-anegdotičaru u naše vrijeme saopštio veoma pohvalne poetske i estetske ocjene. Pisao je o njemu veoma afirmativno, kao izuzetnome pjesniku, izdižući njegovu poetiku do najvećih regiona poetske misaonosti i estetskih učinaka. Banjević je poetskim ošećajem za Marka Miljanova Popovića kao pjesnika prvi utvrdio da on nije „čisti“ epski pjesnik, već je i dramatik, hroničar i filozof. U deseteračkim stihovima, kaže Banjević, Popović je „napravio podvig – ponovio je njegoševskom snagom ono što je učinio Njegoš, ponovio je ono što je neponovljivo, stvorio je nedeseteračkи deseterac. Njegov deseterac ne priča, to više nije stih za naraciju nego stih za dramski sukob, stih za misao i njene prostore, stih za čistu emociju. Od Njegoševa stiha se razlikuje čak i većom liričnošću, pored ostaloga. Njegov stih nosi svu onu složenost i dubinu koju nosi i njegovo ukupno djelo. Pjesma o samoći (...) spada u ono najbolje što je stvoreno u crnogorskoj književnosti uopšte i u poeziji posebno.“[169]

Premda je uticaj narodne deseteračke pjesme na Popovićevo poetsko i prozno stvaralaštvo nedvosmisleno vidljiv, činjenica je i to da je on tome poetskom žanru u crnogorskoj književnosti, kako u zasebnim pjesmama, tako i onim poetskim tvorevinama koje su utkane u njegov cjeloviti narativni opus, dao zaista originalno-individualni poetski pečat. Preplićući tako epsku naraciju s čestim lirskim ugođajima, Marko Miljanov Popović, dakle, lirizuje, misaono i etički racionalno intonira deskriptivnu monotonost epske narodne poezije, pa sve to „fabuli“ epske pjesme daje emocionalnost, živost, intenzitet i snagu epskoga zamaha i misaone širine, koju dotad zaista nijesmo susrijetali. Mogli bismo u prilog tim konstatacijama i zaključcima o Popovićevoj poeziji citirati brojne njegove pjesme,

[169] Branko Banjević, isto, 28.

ali je dovoljno, radi ilustracije, na ovome mjestu donijeti samo jedan odlomak iz Banjevićeva izbora:

> Sam je čoek žalosno stvorenje!
> Teško mu je s jakijem oružjem
> protivu zla vojevat samome,
> no se svašta na njega spotiče!
> stvar mu mala može snizit misli,
> a toliko opet podignuti...[170]

I prozno je djelo Marka Miljanova Popovića značajno, vrijedno i po stvaralačkome prosedeu i po tematskoj sadržajnosti veoma neobično, raznovrsno i atipično. Zapravo, malo je čije književno djelo stvaralačkim nitima tako duboko povezano s usmenom književnošću kao Markovo. Njegove se teme u cijelome njegovu pripovjednome opusu prepliću, duboko dodiruju s usmenim stvaralaštvom crnogorskoga areala. Njegovo je djelo nastalo, već je rečeno u književnoj kritici, na tragu crnogorske i Vukove usmene tradicije i pod njihovim snažnim uplivima. O tome govori i Jovan Deretić u *Istoriji srpske književnosti*.[171] Međutim, Marko Miljanov Popović tome je djelu ipak dao osobeni jezički i stilski pečat. I naslovi njegovih djela *Primjeri čojstva i junaštva*, *Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi* i *Život i običaji Arbanasa* upućuju na to da su to tvorevine s brojnim opisima i etno-psihološkim naznakama narodnih običaja, plemenskih predanja, usmenih pjesama, pričica i pošalica te posebne anegdotike koja govori o životu Markovih zemljaka: saplemenika Kuča i Arbanasa. Iako je Marko polazio od usmenoga i etnografskoga materijala koji je nalazio u usmenoj književnosti svoga kraja, posebno u pričama i anegdotama raznih usmenih naratora i rapsoda, nije se zadovoljavao da taj usmeni materijal samo izvorno, autentično i sirovo zabilježi, da ga tako transponuje i preda čitaocu kroz suvu autentičnu anegdotsko-usmenu optiku, već je nastojao da ga preradi i usavrši, da ga stvaralačkim postupkom dovede do umjetničkih uobličenja i kristalizacije kako bi mu dao uvjerljivost istinski umjetničke slike i opisao ljude svoga zavičaja i njihove obrede i običaje. On je prije svega u formi pjesme, priče i anegdote sagledavao ono što je život potvrđivao

[170] *Pleme za oblakom – Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1973, 158–159.

[171] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, četvrto izdanje, Prosveta, Beograd, 2004, 802.

kao normu; iznosio je moralne uzore, junačke podvige i isticao svijetle primjere ljudi u kojima se karakterišu i ogledaju njihovi specifični herojski i moralni postupci, etos i moral crnogorskoga čovjeka i naroda. Svi su Markovi junaci proze uzoriti, etički uzvišeni, agonalni i nadasve moralni primjeri ljudi svoga kraja, dati u transformisanim sadržajima usmenoga stvaralaštva (junačkim pjesmama, plemenskim predanjima, u tradicionalno-herojskim anegdotama) pa tako zorno i egzemplarno svjedoče o prošlosti i sadašnjosti Kuča i Arbanasa. Istina, svi su ti junaci u njegovoj stvaralačkoj radionici i interpretaciji izdignuti do savršenih obrazaca ljudskoga duha, pa se u njima ocrtava čas poštenje, čas suzdržanost, ali ponajviše njihovo junaštvo i pregnuće koji se ponekad izdižu do simboličnih i atipičnih predstavnika njegova užega i šireg zavičaja. Prema tome, sve što je iz usmenoga stvaralaštva ušlo u „stvaralačku radionicu pisca, dobilo je miljanovski oblik i izraz. Miljanov je svemu davao pečat, iako je krvno bio vezan za duhovne vrijednosti koje su živjele u narodu. Njegova selekcija tih vrijednosti, osoben stvaralački postupak i izraz – dali su tim vrijednostima novu, individualnu boju, po kojoj se Miljanov odvaja od narodnog usmenog stvaralaštva i postaje originalni stvaralac.“[172]

Najbolje stranice Popovićeva djela, njegovo herojsko shvatanje života, agonalnost i visoka moralnost plemenskoga života, ogledaju se u njegovu anegdotsko-narativnome djelu *Primjeri čojstva i junaštva*. Knjiga je zaslugom Ljubomira Kovačevića dobro komponovana, strukturirana od 71 kratke priče anegdotskoga tipa čiji su sadržaji usmjereni na moralne podvige znamenitih junaka ili sasvim običnih malih ljudi iz Popovićeva bliskoga okruženja. Narodne se anegdote završavaju obično naglašenom poentom koja je u osnovi usmjerena na „trijumf najviših moralnih vrijednosti u teškim, često graničnim situacijama, između života i smrti, kada se stavlja u zalog vlastiti život ili život najbližih“.[173] Izuzetnu vrijednost i umjetnički dignitet toj knjizi daje Markov postupak pripovijedanja, njegov izvorni, sočni i jedinstveni crnogorski narodni jezik kojim šenči i oblikuje naratavni svijet na najljepšim stranicama proze. Iako je starija književna istorija i kritika više naglašavala etnografsko-istorijsku i sociološku dimenziju *Primjera čojstva i junaštva*, noviji književnoteorijski radovi s pravom ističu estetiku i književnu vrijednost njegove proze. Takve je probleme Markovih *Primjera čojstva*

[172] Živko Đurković, *Čojstvo i anegdota*, Nikšić, 1981, 36.

[173] Jovan Deretić, isto, 803.

i junaštva znalački i nadahnuto interpretirao, problemski obrazložio i približio crnogorskoj kulturnoj javnosti i našoj savremenoj književnoj istoriji ponajbolje Milorad Stojović. U utemeljenoj studiji koju je naslovio simbolično *Nadmoć ljudskosti*,[174] Stojović je dao suptilne estetske i književnoteorijske analize u kojima se očitava Markova poetika i njegov stvaralački učinak u crnogorskoj prozi. Bez pretenzija da prezentiramo uspjele oglede Stojovićevih analiza, na ovome mjestu ćemo, ipak, donijeti samo poneke njegove problemske i sintetičke zaključke. Pošto je utvrdio da su korijeni Markova djela u našemu narodnome stvaralaštvu, narodnoj pjesmi i priči „kao u dominantnom vidu duhovnoga života i izraza onoga doba i one sredine, u našoj tradicionalnoj etici, čojstvu i junaštvu", Stojović je istakao i neke uzvišene etičke i estetske postulate Markova djela. Istakao je njegovu „istinu kao vrhunski smisao života", pa je naveo primjere samoga pisca: „Ko ne može podnijet da mu se pravo kažuje – neka crkne". I Marko Miljanov, kao što čini i njegov savremenik Stefan Mitrov Ljubiša, navodi informatore, ljude od kojih je dobio sirovi materijal i brojne anegdote: „Ovo je Novo Mušikin pričā koji je tu bio...", ili: „Ovo mi je pričā Bajram Pećanin...". Pisac je, dakle, htio uvjeriti čitaoca u istinitost pripovijedanja, pa je po tome stvaralačkom postupku Markova proza pravi izdanak realističke stilske orijentacije. Prema tome, Marko Miljanov Popović pošao je u transponovanju građe od sirovoga materijala, ali u njegovu kristalnome djelu „nalazimo onu pravu literaturu koja se intuitivno osjeća i doživljava, a koju je teško fomulisati i staviti u teorijske okvire".[175]

Brojne su teme i motivi koje je pokrenuo Marko Miljanov u knjizi *Primjeri čojstva i junaštva*. Jedna je od njegovih omiljenih narativnih tema ona o junaštvu, etičkome umiranju i suzdržanosti. Takvom temom otvorio je kompleks književnih problema *Primjera čojstva i junaštva*. Na čelu temata je njegova čuvena priča o Milovanu Janičinu, prošećnome čovjeku crnogorskoga krša koji je, kako sâm kaže, mogao na megdanu pobijediti svakoga čovjeka. „A kako, striko Milovane?" pitali su se ljudi: „Lasno, duše mi! On se naijedi pa me psuje, skačući i drkteći od ijeda! Ja ne govorim ništa. Kad šutradan, on kā kvasan, stidi se i kaje od svojijeh riječi! Eto, ja dobio, a on izgubio."[176] Širok je krug takvih tematsko-idejnih osnova djela Marka Miljanova Popovića. Pojedinač-

[174] Milorad Stojović, isto, 9–35.

[175] Isto, 16.

[176] Marko Miljanov, *Sabrana djela*, I, Grafički zavod, Titograd, 1967, 43.

ne analize bi nas odvele u nedogled. Njih je analitički vjerodostojno i znalački pobrojio Živko Đurković. Razvrstao je Markove brojne teme i motive u više skupina: u „motive praštanja, motive o junačkim podvizima", u „motive koji su vezani za porodične odnose, motive o razboritosti glavara, motive o važnosti date riječi, motive o istini, motive o starim običajima", te o mnogim drugim i sličnim problemima i temama Markova uspjeloga narativnog djela. Takva klasifikacija bila je nužna književnome istoričaru kako bi na kraju sintetičke studije izveo zaključak da se tematsko-idejna osnova Markova djela u *Primjerima čojstva i junaštva* „kretala u smjeru razgraničenja umjetničkog od onoga koje nije umjetničko ili je sasvim malo, jer tema i ideja književnog djela dobija svoj puni smisao jedino onda ako su umjetnički ovaploćene".[177]

Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi i *Život i običaji Arbanasa* djela su Marka Miljanova koja su također dobro komponovana. No, ona nijesu, kao što je to slučaj u djelu *Primjeri čojstva i junaštva*, građom i tematikom dovoljno umjetnički uobličena i komponovana. Prva je knjiga iz toga tematskoga kruga usmjerena na etnografsko-istorijske spise, a sastavljena je od raznorodnoga materijala: od etnografskih i etnoloških zapisa, pseudoistorijskih priča iz nepouzdane crnogorske istorijske tradicije, legendi i drugih etnolegendarnih zapisa, lirskih i epskih narodnih pjesama i pričica o raznim bojevima i istorijskim događajima. Prema tome, i ta Markova djela sadrže opise narodnih običaja, pjesme i priče iz života crnogorskih krajeva. Naravno, u plemenskoj tradiciji crnogorskoga i albanskoga miljea Marko Miljanov nalazi, kao i u prvoj knjizi, moralne uzore i specifične primjere u kojima se ogledaju uzvišeni herojski podvizi, etos crnogorskoga čovjeka. On tvrdi da pjesama ima najviše u plemenu Kuči, pa se one kao takve najčešće i smjenjuju s proznim pasažama i drugim epskim strukturama u kojima ima dosta predanja i anegdota.

Život i običaji Arbansa djelo je koje je najvećim dijelom usmjereno na opis života, pogleda na svijet i običaja Arbanasa. Govori se o njihovu moralnom kodeksu: o prijateljstvu, pobratimstvu, gostoprimstvu, besi i sl. Sve su te moralne i markirane ljudske kategorije propraćene anegdotskim pričicama i ilustrativnim primjerima. U književnoj istoriji istaknuto je da je to Markovo djelo neprirodno uobličavano od strane samih priređivača. Komponovano je iz dvije potpuno zasebne i neprirodne cjeline: dio o *Arbanasima* i cjelina o *Srpskim hajducima*,

[177] Živko Đurković, isto, 66.

odnosno korpus koji bi bilo prirodnije nasloviti *Ilija Kuč* „jer se idejna i dramska okosnica djela oslanjala pretežito na ovaj lik“.[178] O svemu tome književni istoričar Radoje Radojević studiozno piše: „Piščeva je ideja očigledno bila da osvijetli duhovno biće (...) dijela albanskoga naroda, njegova moralna shvatanja, i s njom je dobro usaglasio svoj literarni postupak“,[179] s napomenom da je neprirodni postupak spajanja u jedno tkivo dvaju raznorodnih sadržaja ispravio Milorad Stojović u *Sabranim djelima Marka Miljanova Popovića*. Stojović je u tome izdanju uspostavio novi kompozicioni poredak tekstova i u propratnoj bilješci argumentovano ukazao da su to zasebne cjeline. Radojević naglašava da je posljednja kompoziciona cjelina knjige, građena na biografskim elementima i povijesti o Iliji Kuču i Raku Đuriću, „najbolje literarno ostvarenje Markovo, kome je mjesto u svakoj antologiji crnogorske pripovjedačke proze. To je romaneskno-dramski razvijena pripovijest o dva junaka iz realnoga života, logične kompozicije i razvojne linije, puna dramskih zbivanja velike snage, britkih replika u funkcionalnim dijalozima, lirskih slika duhovnih i fizičkih stanja i literarno izraženih moralnih iskaza. Jednom riječju: to je ne samo umjetnička apoteoza čovjeku-borcu, već i poeziji koju svojim činom nadahnjuje (objektivnom snagom poetskog čina sadržanog u njoj i, u sklopu s Markovom poetikom, reljefno prikazanim djejstvom *pjesme* na društvenu svijest), to je *poezija.*“[180]

Složićemo se i sa sudovima Branka Banjevića, koji je na ovaj način sublimirao Markovu poetiku: „Djelo Marka Miljanova je složeno i slojevito; prividno nesređeno, a u samom sebi do tančina etički iznijansirano; po formi neizglačano a nekom divovskom snagom postavljeno i utemeljeno u najdublje slojeve narodnog bića; cijelo u istinskoj tradiciji morala, jezika, egzistencijalne muke i baš zato slobodno, otvoreno, bez onih kvarljivih prizvuka; u sukobu sa svim što je privremeno, što živi ’sa obrazom obrnutim nazad’, sazdano od živih komada života a čisto, i kao uhvaćena vječnost; goli život bez ikakvih naturalističkih primjesa, emocija bez sentimentalizma; fizički adekvatnoj Crnoj Gori, kako je dobro zapazio kritičar. To je posljednji stvaralački grč klasične Crne Gore, ostao tako, u svom prirodnom obliku, nepomiren sa prolaznošću.

[178] Radoje Radojević, „Poetika Marka Miljanova Popovića“, u knjizi *Tokovima crnogorske književnosti,* Titograd, 1978, 135.

[179] Isto, 135.

[180] Isto, 136.

To je najdublje sjećanje našega bića koje je stiglo iz daljina vremena i ispunilo se budućnošću, noseći stvarnost.“[181]

I na kraju, možemo istaći i to da je u prvoj fazi rada Marka Miljanova Popovića isuviše zastupljen etnografsko-folklorni i stihovani realizam. Međutim, njegov izuzetni i bujni stvaralački talenat dopuštio mu je da se razmahne, razvije i u sadržajnome i u estetskome pogledu u znatnijega pisca krajem XIX i početkom XX vijeka. Pokazao je Marko Miljanov Popović da u anegdotskoj pripovjedačkoj prozi ima dovoljno umjetničkoga potencijala, vatre i žara i za opise crnogorskoga života i za obrasce umjetnosti riječi. Kao većina njegovih savremenika, i on se u početku razvijao na tragu tradicionalne crnogorske epske književnosti, ali je, ipak, u narativnome djelu dao u širokome rasponu (od poetskih epskih struktura do narativnih anegdota), uspjele literarne panoramske obrasce i modele, oblikovao takve junake i njihov ljudski potencijal koji iz nacionalnoga obilježja prerasta u dalekosežne karakteristike ljudske univerzalnosti, svevremenosti i umjetnosti. Prema tome, Marko Miljanov Popović je u kontekstu crnogorske književnosti romantizma i realizma stvorio takvo književno djelo u kojemu je uspješno objedinio elemente stvaralačkih postupaka, od romantičarskoga razdoblja, pa do prvih izdanaka crnogorske realističke književnosti. I u tome je veliki značaj njegove pojave u crnogorskoj literaturi XIX i XX vijeka.

[181] Branko Banjević, isto, 26–27.

NA STAZAMA STEFANA M. LJUBIŠE, MARKA MILJANOVA POPOVIĆA I VUKA S. KARADŽIĆA

U ovome poglavlju pratićemo u dijahronijskoj ravni veliki broj stvaralaca i njihovih djela u periodu nakon snažnih izdanaka proze Stefana M. Ljubiše i Marka Miljanova Popovića. Ukazaćemo, zapravo, na krug pripovjedača koji su crpili motiviku i tematiku iz crnogorskoga narodnog života. U tome dugom periodu, od 60-ih godina pa do kraja XIX vijeka, stvorena je u Crnoj Gori pogolema pripovjedna produkcija. Istina, upravo ti autori i njihove pripovijetke u književnoj istoriji i kritici ponajčešće su prećutkivani, minorizovani, pa čak zapostavljani i negirani. Ako su, ipak, neki od njih, u sporadičnim napisima i proučavanjima primjećivani, proglašavani „pokrajinskim, provincijalnim, regionalnim i zavičajnim stvarocima“, pa nijesu nalazili pravo mjesto u istorijskim pregledima književnosti. Naravno, kao takvi i nijesu proučavani, samim tim nijesu ni imali veći literarno-estetički i književnoistorijski značaj. Brojne pripovjedne pojave toga dugog vremena ostale su van sfera literarnih tokova i sistematskoga književnog bavljenja. No, bez obzira na takav tretman od strane književne kritike, one tematsko-motivskim i oblikotvornim svijetom ne bi bile naodmet i literaturama sa bogatijom književnoistorijskom produkcijom. To tim prije kad se zna da je sadržajno tkivo crnogorskih pripovjedaka i većine autora čvrsto sraslo s tlom, podnebljem i miljeom, s mentalitetom i karakterološkim senzibilitetom Crnogoraca, sa zavičajnim samoniklim duhovnim varijacijama i realijama; s ljudima i njihovim sudbinama u bližoj i daljoj crnogorskoj prošlosti.

Bez obzira na to što pripovijetke toga usmjerenja umjetničko-estetskim dosegom ne predstavljaju neki izuzetan i poseban doprinos širemu korpusu južnoslovenskih literatura, one se, ipak, zbog tematike, a još manje zbog leksičko-izražajnih, semantičkih i idejnih poruka, ne mogu proglasiti subliterarnim formama i književno-zavičajnim fenomenom s isključivo regionalnim crtama. Naprotiv, pripovijetka toga

perioda težila je u sadržajnome i izražajnome univerzumu (kao uostalom i neki drugi literarni žanrovi) da se u okviru nacionalne, ukupne crnogorske književne tradicije i produkcije, u kojoj je dominantnu ulogu dugo imala usmena književnost, oslušne i fiksira složenost i raznovrsnost duhovnoga života narodā i njegova istorijska prošlost. Išlo se za tim da se transponuje specifični svijet, s raznovrsnim epsko-herojskim bojama i nijansama, nacionalnim posebnostima i mentalitetima. Pripovjedači toga vremena bili su porijeklom (a mnogo više životnim usmjerenjem) motivisani i opredijeljeni na to da stvore takve pripovjedne modele u čije bi sadržaje pretočili narodnu tradiciju, običaje, život, istorijsku prošlost, odnosno takve proizvode narodnoga duha u koje bi projektovali duh i dah jednoga izuzetno tradicionalnoga herojsko-epskog vremena – modela koji je neminovno, u sudarima s novim društvenim oblicima života, nestajao. Otuda su pripovijetke te orijentacije već u naslovima, a mnogo više u podnaslovima, tipološki i žanrovski označavane i klasifikovane kao pripovijetke iz crnogorskoga života, pripovijetke iz crnogorskoga seoskog života te pripovijetke iz crnogorskoga rata, slike iz današnjih dana, istiniti događaji iz crnogorskoga (bokeljskog života), pa slike iz crnogorskoga/bokeljskoga života, slike iz crnogorskoga/bokeljskoga ustanka, slike sa sela, sličice sa sela, sličice iz današnjice, slike iz narodnog života, iz crnogorskog (bosanskog, hercegovačkog) života, iz prošlosti, slike iz današnjih dana i slično. Takvu klasifikaciju pripovjedaka činili su ondašnji urednici pojedinih periodičnih publikacija koji su objelodanjivali takve tvorevine.

Polazeći, dakle, od sadržajno-tematskoga i izražajnoga određenja tvorevina, crnogorski stvaraoci pripovijetke nastavili su da stvaraju u tradiciji „usmenoga kazivanja Crne Gore“, odnosno u tradiciji folklorno-etnografske filološke škole Vukova vremena, iz koje je vremenom proizašao pravac koji se u književnoj istoriji naziva narodnim literarnim usmjerenjem, sa značajnim predstavnicima srpske književnosti – Simom Milutinovićem Sarajlijom, protom Matejom Nenadovićem, Lazom Kostićem, realističkim pripovjedačima, a u Crnoj Gori Njegošem, Matavuljem, Popovićem i Ljubišom. Pobliže, istinski i krvno vezani s ambijentom i jezičkom stvarnošću zavičajnoga miljea, teško prihvatajući strujanja i tendencije, tokove i mijene koje su sporo, postepeno i sve više krajem XIX i početkom XX vijeka, prodirale iz zapadnoevropskoga književnog kruga, crnogorski pripovjedači su još bili okrenuti sebi, narodnoj baštini i jezičkoj tradiciji, ambijentalnim izvorima

i životu minulih epoha. A taj minuli svijet i život, organizovan u Crnoj Gori na tradicionalnoj, plemenskoj osnovi, s epskim, herojsko-viteškim i nacionalnim koloritom, s mnoštvom zavičajno-folklornih, etnografskih, istorijskih, predajnih, anegdotskih, romantičarskih i realističkih motiva, jezičkih oblika i lokaliteta, pružao je proznim stvaraocima toga doba (kao uostalom i poetskim) obilje građe, inspirativnih vrela i modela.

Više od svega, autohtoni i tradicionalni svijet privlačio je pisce tradicionalnim i empirijskim saznanjima o pravdi, ljudskom dostojanstvu, junaštvu i slobodi, dobru i zlu, životu i smrti, ošećaju častoljublja, nagonu i suzdržanosti, potrebi žrtvovanja „kao izrazu moralne samopotvrde“, velikodušnosti, gladi i nemaštini, pravdi i krivdi, shvatanju ljudskosti i datoj riječi i, najzad, čojstvu i junaštvu – vječnim etičkim temama, motivima i vrijednostima koje su posebno egzistirale u crnogorskome usmenom stvaralaštvu, Ljubišinu, Matavuljevu, Popovićevu, a osobito ranije i u Njegoševu književnom djelu. Opredijeljeno, dakle, na motivskom i tematskom planu dvostrukim uticajem: živom usmenom književnošću i tradicijom anegdotsko-stvaralačkoga opusa pisaca koji su se već izdigli u ovome vremenu – S. M. Ljubiše, S. Matavulja i M. Miljanova, s jedne strane, a s druge našim piscima romantičarskoga smjera i stvaraocima ruskoga književnog kruga, stvaralaštvo brojnih (ne tako reprezentativnih autora toga vremena!) manifestovalo se prije svega kao zakašnjeli val i produžetak klasicističkih, sentimentalističkih, a osobito prosvjetiteljsko-didaktičkih, romantičarskih i realističkih stilova i epoha. Naime, u sagledavanju, literarnom poimanju, istraživanju i tumačenju svijeta i života toga vremena i minulih epoha, u rasponu od nekoliko decenija, crnogorski pripovjedači su se u svome stvaralaštvu zadržavali prevashodno na složenim problemima narodnoga – pobliže seoskoga života; moralnim, socijalnim aspektima crnogorske prošlosti, počev od zbivanja iz srednjovjekovne istorije i tradicije do najnovijih događaja, društvenih i ekonomskih mijena koje su se odigrale pred balkanske ratove i pred Prvi svjetski rat.

Zagledani u svijetle i uzvišene ljudske primjere, okrenuti životu i tradiciji svoga naroda, povjesnici u kojoj se čuvaju „spomenici dobra i spomenici zla“, pripovjedači su uranjali ponekad i u haotična, nemirna, zglobovita i, donekle, katastrofalna vremena. Ponirali su u prošlost da bi izvukli iz zaborava etikum zemljaka, njihovu postojanost i privrženost višim idealima, slobodi i moralnim normama življenja u uslovima

surovih zakona i ograničenja što ih plemenski život i vrijeme nameće. Stvaraoci pripovjedaka iz narodnoga života pratili su, donekle, ne samo životne manifestacije svoga naroda, njegov agon, obrede i običaje, narodnu tradiciju, već mnogo više pojedine ljudske sudbine, unutrašnje potrese, drame, lomove i transformacije u kontekstu širih mijena koje je to burno vrijeme neminovno njivilo i donosilo. Pri tom su pripovjedači bili zaokupljeni brigom da se i sami dostojanstveno i humano postave naspram svijeta koji su istinski voljeli i čiji su iskreni predstavnici, tumači i istraživači bili. Ta ih je ljubav ponekad odvodila u herojsku prošlost u kojoj je inkarnirana borba njihovih zemljaka, njihova tragika i ljudska ljepota življenja na mučnome i dugom istorijskome putu. U interpretiranju prošlosti pisci-pripovjedači toga vremena obraćali su se ponajviše izvorima nacionalne energije, kojom se hranila ta vječna i mukotrpna odbrambena i oslobodilačka borba. A ti su izvori imali osnovu u vitalitetu našega čovjeka, u njegovim otporima nasrtajima zla i tirjanstva. Budući da su pripovjedači toga toka crnogorske proze bili živo okrenuti uzorima, ponajprije monumentalnom književnom stvaralaštvu Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova, Vuka Stefanovića Karadžića, njihov je književni prosede bio uveliko posredovan estetskim zahtjevima njihovih književnih poetika. Međutim, presudnu ulogu i magistralni pravac njihova djelovanja odredio je ponajviše Vuk S. Karadžić, kultivišući seoski život naroda kao glavni apologetički zahtjev književnoga trenutka.

Retrogradna poetika Vuka S. Karadžića i postnjegoševska narativna književnost

Godine 1987. obilježena je dvjestota godišnjica od rođenja reformatora srpskoga jezika i pravopisa Vuka Stefanovića Karadžića (Tršić, 1787 – Beč, 1864). Utvrđeno je da je njegov reformatorski i književni rad bio od „neprocjenjivog značaja za utemeljenje i razvoj ne samo ukupne srpske kulture na narodnim osnovama“, nego je u „potonjih sto godina imao značajnog uticaja na formiranje i razvitak standardnih jezika i uopšte kulture“ ostalih južnoslovenskih naroda, samim tim i na razvitak književnosti u Vojvodini, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.

Međutim, još je davne 1872. godine Svetozar Marković zapisao: „Osnov svake civilizacije je razvijeno mišljenje i razvijeno osećanje. Ono prvo daje čoveku znanje, to jest moć da usavrši svoju materijalnu kulturu ili sredstvo za materijalno blagostanje, a oboje ujedno daju

čoveku moć da usavrši svoju duhovnu kulturu, tj. da usavrši sva svoja lična svojstva i sve društvene odnošaje, bez čega je i sama materijalna kultura ili nemogućna ili vrlo brzo nesigurna. Međutim, razvitak misli i osećanja, razvitak znanja i njegove primene, uopšte razvitak evropske kulture vrši se pod uticajem vrlo mnogih uzroka, koji nikada nisu bili povoljni za razvitak ličnosti i društvenih odnošaja kod ogromne većine naroda. Stoga njihovo opširno znanje, njihovi tehnički pronalasci, njihova velika društvena načela bili su samo snaga, ali snaga neupotrebljavana. Ova snaga je bila u vlasti manjine. Ona je mogla postati veliki pokretač za razvitak obrazovanja i materijalnog blagostanja mase naroda, ali baš one forme što ih je stvorila civilizacija smetale su, te masa naroda nije mogla da dođe do obrazovanja i materijalnog blagostanja – nije mogla da se civilizira. I te forme što zadržavaju razvitak civilizacije, počeo je sada usvajati srpski narod pod imenom civilizacija...“

Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864)

Upravo tim Markovićevim citatom započinjemo našu studiju o odnosu Vuka Stefanovića Karadžića prema srpskoj književnoj tradiciji i tradiciji ostalih južnoslovenskih naroda. Naime, iz Markovićeva citiranoga konteksta mogla bi se donekle iščitati implicitna kritika Vukove koncepcije kulture, koja u osnovi nije bila samo njegova,[182] ali je u suštini bila ponajviše u temeljima Vukove cjelokupne filološke koncepcije i reforme jezika i pravopisa kod Srba. A ona se sastojala u kultivisanju seoskoga života i apologetici kulture koju je taj život snažno generisao.[183] U tim nastojanjima Vuk je ponajviše osvjet-

[182] Detaljnije: J. Pogačnik, „Jernej Kopitar i kulturni kontinuitet jugoslavenskih naroda“, u knjizi *Književni susreti s drugima*, ICR, Rijeka, 1986, 149–176.

[183] Apologetiku seoskog načina života Vuk je izgleda preuzeo od svojega mentora i mecene Jerneja Kopitara, koji već rano inauguriše da je selo „doista stvarni nosilac

ljavao tradicionalno narodno stvaralaštvo, usmeno pjesništvo i folklor, postulate koji su nešto ranije i u Kopitarovu idejno-estetičkom nazoru imali središnju cijenu i dobijali najveći značaj. I Vukove i Kopitarove estetičke premise usmenoga stvaralaštva i folklora poprimale su u tome predromantičarskom emocionalizmu snažan odjek, kako među južnoslovenskim narodima, tako i u velikom dijelu ondašnje evropske književno-filološke orijentacije.[184] Takva proklamovana Vukova koncepcija kulture bila je u suštini retrogradna, poražavajuća i za razvoj same srpske kulture i civilizacije, i za Crnogorce i južnoslovenske narode u okruženju, budući da kultura koja se temelji na apologetici seoskoga načina života nema veću estetsku perspektivu, uzlete u stvaralački (univerzalni) duh naroda i pojedinca. Ona je, kako je mnogo godina kasnije istakao Dobrica Ćosić,[185] „po oblicima i sredstvima primarna i siromašna, zato društveno i vremenski ograničena". Stoga isti autor u produžetku eksplicitno navodi:

„Čim je Vuk obelodanio i potvrdio, ona je već tim činom bila u biti razvojno okončana. U moderno doba ona nikako nije mogla da se produži, uprkos romantičarskom stanju duha koji je vladao Evropom u doba njene vukovske objave i potom decenijama Srbijom. Bila je to kultura kolektivnih postulata, patrijarhalna, seoska, stočarsko-ratarska, ratnička. Svojim slobodarskim sadržajima i društvenim smislom, ta kultura je pripremala nacionalnooslobodilačku revoluciju 1804. i u biti umrla sa njenim ostvarivanjem. Sloboda, nove društvene težnje, moderna država, odmah će se sukobiti sa idejnim svetom i vrednostima patrijarhalne kulture. Samim činom oslobođenja od Turaka, srpsko društvo je istorijski prevazilazilo i ukidalo svoj dotadašnji civilizacijski i kulturni oblik, ostajalo bez kulturnih sredstava za nove uslove, potrebe i ciljeve."[186]

Slijedom Ćosićevih kritičkih opservacija postavljamo ovđe otvorena pitanja: je li se to zaista moralo i dogoditi? Pobliže, nijesu li usva-

---

etničke posebnosti, čuvar jezika i stvaralac književnosti".

[184] Kod najistaknutijih predstavnika evropskoga predromantizma srpska i grčka epika, posebno ona iz pera Vuka Karadžića, predstavljala je građu „koju je *per analogiam* bilo moguće upotrebljavati" u komparativnim istraživanjima antičke epske poezije koja je u to vrijeme aktualizovalo „homersko pitanje". O tome viđeti opširnije: Jože Pogačnik, isto, 152.

[185] Dobrica Ćosić, *Stvarno i moguće*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982.

[186] Isto, 10–11.

janjem Vukove koncepcije kulture ujedno uništena ona kulturna „sredstva“ koja su mogla odgovoriti novim uslovima, potrebama i ciljevima srpskoga društva? Pružiti pravi odgovor na postavljena pitanja znači sučeliti u prvom redu Vukovu koncepciju kulture, njegovu retrogradnu poetiku i Dositejevu koncepciju kulture jer „neke su konstatacije o značenju njih dvojice u razvoju srpske kulture u najmanju ruku nelogične“. Zapravo, ne čini nam se logičnim da se za Dositeja tvrdi kako je bio napredni prosvjetitelj (pedagog), filozof i moralist, reformator srpskoga književnog jezika, građanski ideolog, da je kultivisao razum i znanje, da je bio „propovjednik i prenositelj znanja“, da je bio po svom duhu i kao književnik, mislilac i pedagog, okrenut evropskom uzoru,[187] dakle da je u tom civilizacijskom smislu bio po mnogo čemu savremeniji i aktuelniji od Vuka, ali da je i pored toga izvanrednog civilizacijskog Dositejeva dosega, Vuk Karadžić „mislio istorijski dublje od Dositeja“. Osmotrimo li kritički s distance Vukovu koncepciju kulture, uočićemo slabosti proizašle iz njegove generalne orijentacije, time i njezino negativno zračenje prema drugim narodima u kontaktu. To je negativno zračenje uostalom eksplicitno istakao i Dobrica Ćosić u citiranome članku.[188]

Sve to i mnogo čega drugoga možemo provjeriti na modelu književnosti u postnjegoševskom periodu, razdoblju literature koja se kod južnoslovenskih naroda različito sintagmatski determiniše i nijansira. Pretežno taj period imenujemo kao stilsku formaciju „folklornog realizma“, ali se od autora do autora, pod istim pojmom, upotrebljavaju za taj isti vid stilski zasnovane proze i druge sintagmatske odrednice: „romantičarski romantizam/realizam“, „etnički romantizam/realizam“, „naivni realizam“ (Ocvirk), „blagi realizam“ (za period Šenoe u hrvatskoj književnosti) ili „prijelaz od idealizma ka realizmu“ (Miodrag Popović, Vido Latković, Dušan Ivanić) i drugi. Sve to samo sobom govori da se radi o veoma delikatnom problemu. Mi smo za taj vid stilski zasnovane proze uslovno prihvatili termin „folklorni realizam“ jer se on u južnoslovenskoj filologiji ustalio, prije svega u *Istoriji srpske književnosti* (1983) Jovana Deretića, a ranije u njegovoj monografiji *Almanasi Vukovog doba* (1979). Upotrijebio ga je i književni istoričar Jože Pogačnik u knjizi *Norme i forme* (1981) te prethodno u *Zborniku radova*

[187] Viđeti instruktivnu studiju Jovana Deretića, *Poetika Dositeja Obradovića*, Biblioteka „Argus“, Vuk Karadžić, Beograd, 1974, 7.

[188] D. Ćosić, isto, 14.

o Stefanu Mitrovu Ljubiši (1976),[189] proučavajući u interferencijama, susretima i dodirima Levstikova *Martina Krpana* i Ljubišina „Kanjoša Macedonovića". Radi se, dakle, o korpusu književnosti predrealističke književne tradicije u Crnoj Gori ili, preciznije rečeno, o korpusu književnosti stilske formacije od romantizma ka realizmu.

U korpus književnosti „folklornog realizma" u crnogorskoj književnosti, dakle u postnjegoševsku i predrealističku književnu tradiciju,[190] književni istoričar Jovan Deretić smjestio je u *Istoriji srpske književnosti* nekoliko proznih stvaralaca, prije svega pripovjedača „iz južnih krajeva" (!?): Vuka Vrčevića (1811–1882), Vuka Popovića (1806–1876) i Stefana Mitrova Ljubišu (1822–1878). Uz njih je uvrstio i duhovna lica koja su stvarala na narodnom (Vukovu) jeziku i gotovo u istome dokumentarno-umjetničkom realističkom postupku u zaleđu Crne Gore, u Hercegovini – monaha Joanikija Pamučinu (1810–1870), njegova savremenika Prokopija Čokorila (1804–1866), a njima je pridodao i Staku Skenderovu (1831–1891), autore koji su „vezani gotovo identičnom sudbinom, sličnim životnim putem, što je najvećim dijelom bio neodvojiv od pravoslavne crkve" i „estetskih tendencija koje je utirao Vuk Karadžić".[191] Naznačeni autori, koji su u istome tematsko-motivskom opsegu pisali prozu, uz svega jedno poetsko ime – Nikolu Berberovića, javili su se s početničkim literarnim i etnografskim radovima na stranicama ondašnjeg romantičnog, folklorno usmjerenog i veoma popularnog *Srpsko-dalmatinskog magazina*.[192]

---

[189] Prilozi sa Simpozijuma u Titogradu i Budvi 21–23. aprila 1976, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Naučni skupovi. Knjiga 1. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 1, Titograd, 1976.

[190] Odrednicu „folklorni realizam" upotrijebili smo za taj vid proze. Nju je pod tim terminom, kao što smo već istakli, tumačio i obrazlagao u više svojih radova Jovan Deretić: *Almanasi Vukovog doba,* Institut za književnost „Vuk Karadžić", Beograd 1983, 334–349; *Istorija srpske književnosti,* Nolit, Beograd, 1983, 373–377. U crnogorskoj kritičkoj literaturi za taj tip stilski zasnovane proze javljaju se i termini „romantičarski realizam" (Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 587–654; isti, „Stara crnogorska književnost (Periodizacija)", *Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću,* Nikšić, 1982, 305–309) i „etnički realizam" (Sreten Perović, „Problemi periodizacije crnogorske književnosti", isto, 315–319).

[191] Dr Vojislav Maksimović, „Tri monaha ljetopisca", predgovor knjizi: P. Čokorilo, J. Pamučina, S. Skenderova, *Ljetopisci,* Veselin Masleša, Sarajevo, 1976, 5.

[192] Jovan Deretić, „Srpsko-dalmatinski magazin", u knjizi *Almanasi Vukovog doba,* 345–349.

U korpusu književnosti „folklornog realizma“, pored prozaista koje je naznačio J. Deretić u *Istoriji*, u crnogorskoj periodici druge polovine XIX vijeka, afirmisalo se mnogo više pripovjedača koji su literarnim ambicijama bili usmjereni na to da stvore, poput Vuka Stefanovića Karadžića, takve prozne modele u čije bi sadržaje pretočili crnogorsku narodnu tradiciju, seoske obrede, običaje i povjesnicu svog (crnogorskog) naroda. Istina, njihove pripovijetke, stilski zasnovane na usmenom narodnom stvaralaštvu, po tematici i estetskim vrijednostima nijesu bile ujednačene pa se mogu klasifikovati u nekoliko tematskih cjelina (ciklusa), kao folklorne i didaktične pripovijetke, istorijske pripovijetke,[193] humoristično-satirične i anegdotske priče. U okviru takvih tematskih korpusa jasno se izdvaja nekoliko tipološki i estetski nejednakih pripovjedaka. Tako, na primjer, u prvoj skupini javlja se čisti tip folklorističkih zapisa u obliku usmene priče. To su, u stvari, svojevrsni opisi narodnih obreda i običaja. Preko njihovih dokumentarno-narativnih sadržaja ističu se prosvjetiteljske premise, didaktične, moralne i nacionalne težnje crnogorskoga naroda. Takve priče zastupljene su u početničkim, narativno nerazvijenim radovima Luke Jovovića, Filipa Kovačevića, Andrije Jovićevića i drugih. Veoma blizak oblik toj prozi bile su i priče u kojima nije ispoljavana tendencija šireg poniranja u životnu stvarnost. U njima nema prave naracije, niti individualizovanja likova (nefunkcionalnim i monotonim usmenim dijalozima vjerno se prenosio tok događaja). Takve priče javljale su se povremeno 80-ih i 90-ih godina XIX stoljeća u *Novoj Zeti*, *Luči* i *Književnom listu* iz pera Joka Todorova Vukčevića, Luke P. Kažića, Sava Radulovića, Ljubomira A. Bulatovića,

Vuk Vrčević
(1811–1882)

[193] Dr Milorad Nikčević, „Stvaranje Ljubišina vremena (status i tipološko određenje crnogorske istorijske proze)“, *Stvaranje*, br. 3, Titograd, 1987, 297–310.

V. Zorića i neidentifikovanoga spisatelja Olivera. Uporedo s tim pribilježenim i estetski nedjelotvornim pričama, stvarane su u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i pripovjetke koje su bile na višem književno-estetskom nivou. U njima su „folklorni" modaliteti samo donekle sporedni motivi, a pisali su ih stvaraoci koji su imali više literarnog dara i književne kulture. U tome literarnom toku najdalje su u literarno-estetskom smislu u Crnoj Gori otišli Savo P. Vuletić, Andrija P. Jovićević, Luka Jovović, Filip J. Kovačević te malobrojni pripovjedači koji su obrađivali socijalne teme iz gradske (podgoričke) sredine. To su Ilija Zlatičanin, Ilija Hajduković, Jovo Zagora i beogradska spisateljica Milka Grgurova, koja je krajem XIX vijeka u crnogorskom časopisu *Luča* veoma uspješno obrađivala motive iz beogradske sredine. U Srbiji je takvu prozu njegovao Joksim Nović Otočanin, a u Bosni i Hercegovini pisci mostarskoga književnog kruga okupljeni oko središnje ličnosti – književnika Svetozara Ćorovića.

Budući da su autori toga literarnog korpusa stvarali pripovjedni opus u periodu smjenjivanja stilskih formacija romantizma i realizma, van vodećih literarnih središta u Srbiji i Vojvodini (Beograda i Novog Sada), oni su književnim prosedeom, a daleko više crnogorskim jezikom, tematikom i motivikom, načinom obrade, bili okrenuti seoskome životu, tj. rustikalnim temama i motivima. Opredjeljujući se u tome pravcu, pisci „folklornog realizma" nijesu mogli mimoići i zahvat u seosku etiku, svijet i kulturu; u one tipološke, etnografske, povijesne, „folklorne" i jezičke modalitete koji su velikim dijelom bili reprezentovani u tematsko-motivskome, idejnome i jezičkome svijetu Vukova ukupnoga književnog korpusa. Okretanjem selu i seoskome životu pripovjedači „folklornog realizma" (kao i većina pripovjedača kasnije srpske realistične pripovijetke)[194] omogućili su, u manjoj i većoj mjeri, prisustvo Vukovih komponenata u toj epohi. Slika sela u korpusu toga stvaralaštva, istina, nije bila samo vukovska, ali je bila ponajviše u njegovim idejnim i estetskim koncepcijskim osnovama. Da su se stvaraoci korpusa „folklornog realizma" nalazili u „riznici Vukovih živih starina", u svijetu njegovih seoskih, epskih i folklornih tvorevina, dakle ne na putevima prave crnogorske usmene narodne tradicije, mogu potvrditi brojni izohroni modaliteti deseteračkih struktura, etnografskih, anegdotskih, poslovičkih, istorijskih i „folklornih" elemenata, izražaj-

[194] Milorad Najdanović, *Seoska realistična pripovetka u srpskoj književnosti XIX veka,* Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1968.

no-leksičkih, jezičkih, semantičkih i frazeološko-stilskih postulata koji su činili bit u tvorevinama srpskih „folklornih“ pisaca. Uz to, potrebno je istaknuti da je među pripovjedačima te stilske orijentacije bilo malo onih stvaralaca-pripovjedača koji se nijesu, uz tvorenje originalnih pripovjedaka, upravo pod Vukovim uticajem, a kasnije i pod uticajem poznatoga srpskog antropogeografa Jovana Cvijića, bavili sakupljanjem i „proučavanjem“ usmenoga narodnog blaga. Brojne periodične publikacije, zbornici i almanasi u drugoj polovini XIX vijeka u Srbiji,[195] Crnoj Gori,[196] Bosni i Hercegovini[197] bili su puni usmenih literarnih žanrova i oblika koji su poticali iz oblasti narodnog, odnosno duhovnog blaga Crnogoraca, Srba i Muslimana.

Interesantno je napomenuti i to da većina pripovjedača te stilske orijentacije, i pored toga što su originalnim pripovijetkama nastojali slikati vlastita viđenja života i svijeta oko sebe, životnu i duhovnu oblast svoga naroda, zadugo nijesu željeli da s takvim tvorevinama izađu pred književno-kulturnu javnost. Stvaraoci su se, zapravo, „zaklanjali“ i „skrivali“ iza osvjedočenih autoriteta kolektivnoga usmenog (Vukova) stvaraoca. Čak se daroviti i izuzetni tvorac pripovijesti, „majstor pripovijedanja i pričanja“ Stefan M. Ljubiša iz toga razdoblja (objašnjavajući mnogo godina kasnije u *Životopisu*[198] stvaralački *credo* i izvore iz kojih su potekle njegove najranije priče i pripovijetke) „zaklanja“ za autoritete usmenih narodnih naratora.[199] Slično njemu to su činili ka-

[195] Vaso Milinčević, *Na raskršću epoha, srpski književni časopisi 1850–1860*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1980. i cit. monografija Jovana Deretića: *Almanasi Vukovog doba.*

[196] Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914) (Književnoistorijska obrada sa bibliografijom)*, Cetinje, 1980. Isti, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914), književnoistorijska monografija*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.

[197] Dejan Đuričković, *Bosanska vila (Književnoistorijska studija)*, knj. I, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

[198] *Životopis* Stefana Mitrova Ljubiše izdalo je Uredništvo *Srpske zore*, sv. 6 i 7, Štamparija V. Hajnriha, Beč, 1878, 110–114 i 130–133. Interesantno je da se u Ljubišinim *Cekupnim delima,* knj. II, Beograd, 1929. njegov *Životopis* javlja pod naslovom *Autobiografija*, odakle su ga pod tim naslovom nekritički preuzeli mnogi proučavatelji Ljubišina života i književnog djela. Zato smatramo da bi budući izdavači u kritičkim izdanjima Ljubišina djela morali vratiti autentični naslov koji je objavljen, sudeći po prvobitnoj godini izdanja, još za života autora.

[199] Ljubiša nije krio da je građu za svoje pripovijetke crpio iz crnogorskoga naroda. Naveo je čak i imena naratora od kojih je dobijao građu: „Ja sam dobio građu za

snije i drugi, na primjer Marko Miljanov Popović, Jovan F. Ivanišević, Mihailo Vukčević, Nikola Korjenić, Joanikije Pamučina i drugi. Vukčević čak ispod naslova zbirke priča *Razgovori bezazlena svijeta s crnogorskih posjedaka* (1900) piše, poput Vuka i Jovana F. Ivaniševića, da ih je „hvatao u pero". To je dalo povoda književnome istoričaru i proučavaocu usmene književnosti Radoslavu Medenici da njegove anegdotski usmjerene priče proglasi usmenim narodnim tvorevinama.[200] Mogli bismo navesti i mnoge druge pripovjedače, stvaraoce originalnih tvorevina „folklornog realizma" koji se iz određenih, subjektivnih razloga „zaklanjaju" i „skrivaju" iza usmenoga stvaralaštva i Vukove seoske narodne tradicije. Vjerovatno su, osim subjektivnih, postojali objektivni razlozi koji su ih na takva opredjeljenja navodili. Pretpostavka je da je jedan od razloga bio i taj što su, kad su stvaraoci-pripovjedači „folklornog realizma" začinjali tvorevine, pojedini saradnici Vuka Karadžića (a kasnije i J. Cvijića) već bili odavno sakupljačkim radom stekli književni ugled, a neki među njima i književnu slavu (Vuk Vrčević, Vuk Popović i Joanikije Pamučina).[201] Etnološko-zemljopisna, etnografsko-istorijska i folklorno-literarna djela, koja su imala književno-zabavnu, poučnu i povijesno-literarnu funkciju, još u razdoblju Vuka Stefanovića Karadžića, a i zadugo kasnije, predstavljala su izvjestan nadomještaj za pravu beletristiku. Takva lektira imala je, u stvari, neku vrstu književne predradnje jer su u njoj otkrivani krajevi i ljudi, a osobito narodni, seoski obredi i običaji tada nedovoljno poznatih djelova južnoslovenskih

---

pripovijetke, koje sam objavio: *Skoči đevojku i Prokleti kam* od igumana Mojsija Vukšića Ubljanina; *Maloga Šćepana* od Vuka Markova Vranete Mahile; *Prodaju patrijare Brkića* od Đure Vučetina Brajića; *Popa Adrovića* od Mitra Popovića Gregovića Paštrovića i to posle smrti Kojovićeve, *a Krađu i prekrađu zvona* dogodila se, tako *reći,* pod mojim očima. *Kanjoš Macedonović* legenda je koju skoro svaki Paštrović zna. Sam sam pak dopunio istoričnu stranu, kako sam najbolje mogao i umio." (Viđeti: Todor Stefanović Vilovski, *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene,* Drugo izdanje, u Kotoru, 1908, 78–79.)

[200] Radosav Medenica, „Karakterološki i kulturno-istorijski profil crnogorske kratke priče i anegdote", u knjizi *Crnogorske anegdote* (antologija), Biblioteka „Luča", Grafički zavod, Titograd, 1967, 45.

[201] Jovan Radulović, „Prvi sljedbenik Vuka Karadžića u Hercegovini, Joanikije Pamučina", *Srpski književni glasnik*, NS, 1938, LIII, 34–46; i rad Ljubomira Stojanovića, „Vuk i J. Pamučina", *Narod*, 21. april 1907. Preštampano u *Brankovu kolu*, br. 18 i 19, Sremski Karlovci, 1907, 568–569.

naroda.[202] Upravo pod uticajima takvoga shvatanja književnosti, takve edukativne i ilustrativne orijentacije, gotovo su se svi pismeni ljudi u Bosni i Hercegovini, naročito prosvjetni radnici, pa čak i službenici državne administracije u vrijeme knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša u Crnoj Gori, a posebno sveštenici i drugi intelektualci, našli na tom planskom i sve više magistralnom i sistematskom zadatku – sakupljanja usmenog narodnog stvaralaštva.[203] Zauzvrat, sakupljačkim „naporima" imena folklorista-sakupljača sve više su se objelodanjivala i izranjala iz kolektivne anonimnosti. Ujedno, takav rad podsticao je i podgrijavao njihove stvaralačke porive, želje da se i sami oprobaju u tome stilu i žanru.

Prećerana zaljubljenost i udvorički odnos prema svemu što je poticalo iz narodne seoske tradicije Vukova duhovnog korpusa vodili su pojedine pripovjedače do takve identifikacije s usmenim stvaralaštvom da je nekad bilo teško povući granicu između njihovih autentičnih djela i tvorevina koje su nastale kao plod usmenoga narodnog kazivanja. Uz to, objavljujući i „zaklanjajući" stvaralačke pobude i izvore, interpretirajući procese nastanka pripovjedaka Vukovom usmenom retrogradnom poetikom, i nesvjesno su književni pojedinci navodili književne kritičare da, u nevelikom broju osvrta, izvedu pogrešne zaključke o originalnosti njihovih djela. Ilustrativan i klasičan primjer za to je već spominjani pripovjedač Stefan M. Ljubiša, koji je izjavama o izvorima svoje proze u *Životopisu,* omogućio uticajnom kritičaru J. Skerliću da stvori pseudopozitivistički sud o literarnoj originalnosti njegovih priča, zapravo da ga proglasi „zapisivačem" i „sakupljačem" tvorevina usmene (Vukove) književnosti.[204] Takve su ocjene zaista mnogo štetile

[202] Ljubiša je svojim početničkim radom „Opštestvo paštrovsko u okružju kotorskom" (1845) započeo ostvarenje vukovskih načela da pisac koji piše o narodu treba dobro da poznaje obrede, običaje, jezik i narav naroda da bi mogao „stvarati tipične likove i da bi njegovo djelo bilo ogledalo bića narodnog", principe koje je Vuk već ostvario u knjizi *Crna Gora i Boka Kotorska,* Novo pokoljenje, Beograd, 1953, za koju je sam Vuk rekao da je „kao zanimljiv roman" (isto, 151).

[203] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, cit. djelo, 105–314.

[204] Jovan Skerlić u studiji o Ljubiši (objavljena prvi put u *Letopisu Matice srpske*, br. 2, Novi Sad, 1908, 1–24) piše: „On (Ljubiša – M. N.) je često u pero beležio sve što je čuo od svojih zemljaka, i vrlo često on čini više utisak jednog veštačkog sakupljača narodnih umotvorina, no pisca koji daje samostalne umetničke tvorevine. Njegov način pričanja, njegove anegdote koje u narodnom tonu razvija, njegov

Ljubiši, ali i ostalim stvaraocima „folklornog realizma“. Uz to, takvi sudovi doveli su do toga da su pripovjedači, koji su originalnom naracijom imali što da ispričaju o čovjeku, životu i svijetu skrivali rukopise ili su ih svjesno označavali kao „usmene“ i „narodne“. U ukupnom rezultatu to je dovodilo do toga da su njihove priče ostajale po strani, neobjavljene i u dubokoj anonimnosti.

Poznato je da je Vuk sakupljačkim, folklorno-literarnim, etnološkim, etnografskim, istorijskim, sociološkim i filološkim radom izvršio nacionalnu i kulturnu revoluciju u Srbiji. Zapravo, njegovo je mnogostrano djelo anticipiralo u onom trenutku sveukupni kulturni život srpskog, ali, nažalost, i drugih južnoslovenskih naroda u okruženju, a osobito Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca!? Sav taj svijet višeslojnoga južnoslovenskog nasljeđa, srpskog i drugih nacionalnih kultura (Crnogoraca, Bošnjaka i Hrvata), kultura prošlosti i ondašnje stvarnosti Vuk će posvojiti u nacionalni korpus srpskoga naroda, tretiraće ga kao „svoje“ (srpsko!) sa željom da ga opet vrati svome (srpskom) narodu u obliku svojevrsnih duhovnih premisa i sinteza. Takvom je poetikom Vuk želio stvoriti srpskom narodu duhovnu premoć, u kojoj se ošeća mitomanstvo srpskoga naroda i njegova jezika, bogatstvo koje će ruski kritičar V. G. Bjelinski u velikom ruskom narodu prepoznati i nazvati ga „enciklopedijom narodnog života“.

Izrastajući iz Vukova duhovnog i kulturnog ozračja, formirajući se u njegovoj šeni u individualne stvaralačke osobnosti, stvaraoci „folklornog realizma“ samo su donekle imali sposobnost da život svoga naroda oslušnu do njegovih dubina. Zapravo, morali su kao daroviti stvaraoci koji su živjeli u uslovima stalnih borbi i pobjeda, u herojskoj crnogorskoj zemlji „usmene mudrosti i bujne retorike“, usvojiti mnogo toga iz istih vrela na kojima se ranije i Njegoš misaono napajao i nadahnjivao. Nažalost, književnost u postnjegoševskom periodu u Crnoj Gori nije otišla pravcem koji je Njegoš zacrtao u kosmičkim i misaonim sferama *Luče mikrokozma* (1845) i *Gorskog vijenca* (1847). Ta je knji-

aforistički i poslovički stil, neobično podsećaju na kraće narodne pripovetke koje je, po istim i bližnjim krajevima skupljao njegov zemljak, prijatelj i u neku ruku učitelj Vuk Vrčević.“ Na drugom mjestu Skerlić to jače potcrtava: „On (Ljubiša – M. N.) ih (pripovijetke – M. N.) je verno beležio, često doslovce, starajući se da ne propušti niti jednu reč, da sačuva jednu narodnu frazu i sav kolorit tečnog pričanja narodnog pripovedača, izostavljajući samo ono što mu se učinilo 'sićušno ili suhoparno'“ (Jovan Skerlić, *Sabrana dela, Pisci i knjige II,* Prosveta, Beograd, 1964, 258 i 255).

ževnost koračala u retrogradnoj poetici Vuka Stefanovića Karadžića. Razumljivo je onda da će se zbog takvih okolnosti, čvrstih dodira i prožimanja, stvaralačka percepcija „folklornih realista“ umnogome interpolirati književnim reminiscencijama, temama i motivima, idejama, jezičko-izražajnim elementima i drugim poetskim slikama iz Vukova književnog korpusa, odnosno bolje reći iz usmene seoske narodne književnosti. Prema tome, prozni opus crnogorskih stvaralaca „folklornog realizma“ nastaće na sličan način kao i Njegošev poetski, ali ne spomenutog žanra njegovih misaonih pjesma, već njegova ranog pjesništva.[205] A stvarno nije drukčije ni mogao, ako je želio da bude stvaralački potvrđen u duhu Vukove poetike, da iz ukupnosti usmene duhovne i samo donekle Njegoševe atmosfere, crnogorskoga usmenog narodnog blaga i narodnoga – crnogorskoga jezika stvaralačkim mogućnostima realizuje novi književni izraz, primjeren stvaralačkoj evokaciji „folklornih pripovjedača“, a transformišući ranija izražajna književna sredstva Vukove poetike. Tvorci „folklornog realizma“ zapravo su poput ranijih uzora usmenih narodnih stvaralaca, u pripovjednim djelima nastalim 70-ih i 80-ih godina XIX vijeka pošli od živoga narodnog stvaralaštva, od načela poetike koja je najvećim dijelom izvirala iz usmenoga kolektivnog prosedea. Samim tim oni su se čvrsto vezivali na onu Vukovu struju seoske problematike i apologije naroda i jezika, a samo donekle je zastupljena ona struja epsko-herojskoga crnogorskog romantizma koju „po jezičkim i idejnim odlikama“ čine djela S. Milutinovića, B. Radičevića, L. Kostića, Njegoša, prota Mateje Nenadovića, Ljubiše i drugih. Zato Vaso Milinčević, proučavajući Ljubišinu prozu,[206] za taj tip „folklorne“ literature s pravom veli da je prirodan produžetak usmene Vukove književnosti, ali ujedno i njeno prevazilaženje, prerastanje i transformisanje u novu sintezu, sadržajno-motivsku i stilsko-izražajnu.[207] Tipološki gledano, Ljubišina pripovjedna proza, nastavlja Milinčević, nastala je poput Njegoševih poetskih sinteza, samo s manjim filozofskim stupnjem i s manjim estetskim dometom. Ona je završni trenutak epskog crnogorskog nasljeđa, a istovremeno i početak „ostva-

[205] Vojislav Nikčević, *Mladi Njegoš. Pjesnikovi putevi ka sintezi*, Obod, Cetinje, 1987.

[206] Vaso Milinčević, „Vidovi Ljubišinog pričanja i pripovedanja“, u knjizi *Tvorci i tumači,* Prosveta, Beograd, 1984, 413–426.

[207] Isto, 417–418.

renja nove tradicije, trasiranja novih puteva u nacionalnoj (crnogorskoj – M. N.) književnosti".[208]

Milinčević je, izričući te premise, u osnovi dobro i pravilno mislio. Po našem sudu, kako smo već ranije teorijski izložili,[209] tako je postupio prije svega smatrajući da kasnija književnost (konkretno: pisana – Njegoševa!) vidi više, sveobuhvatnije i potpunije nego ranija (konkretno: usmena – Vukova!) literatura. To može biti u osnovi istina i u pravilu je i normalno da kasnije generacije stvaralaca vide više i sveobuhvatnije nego ranije. Polazeći s toga gledišta, smatramo da je Milinčević mislio i postavio tezu o tipološkoj usmjerenosti i koherentnosti Ljubišine „folklorne" literature. Međutim, iznešene premise zaslužuju i jednu ogradu teorijskoga karaktera. U estetskome pogledu i s gledišta teorijske poetike ne može se dozvoliti da je jedna umjetnost (pisana) „viša" od druge (usmene), jer je u takvom odmjeravanju uvijek riječ o različitim sastavima poetičkog oblikovanja. I pritom je naša sljedeća tvrdnja presudna: svaki način oblikovanja i svaki stvaralački napor otkriva takve spoznaje i takvu sliku svijeta i života, koju ne može drugi način oblikovanja dati. Prema tome, ne može biti riječ o hijerarhijskoj ljestvici literatura nego o relativno autonomnim umjetničkim i ravnopravnim viđenjima života i svijeta.[210] Tek ako u takvom svijetlu sagledamo i postavimo književna djela „folklornih realista", doći ćemo do jasnijih saznanja o Vukovim modalitetima, odnosno o transformacijskim procesima i zakonitostima, kako na tematsko-motivskome, tako i na leksičkome, morfološkome, sintaksičkome i stilističkome planu, kao osnovnim obilježjima i umjetničkim htjenjima književnika. To je, ujedno, i osnovna zakonitost i u ispitivanju izrastanja jedne literature iz druge, konkretno usmene u pisanu i obrnuto. Dakle, ne može biti riječi o kontinuiranju jedne iste poetike (usmene, narodne, seoske), ne može se iskazivati uzdizanje jedne književnosti nad drugom (pisane nad usmenom, narodnom i obrnuto!) nego, kako reče englesko-američki književ-

[208] Isto, 418.

[209] Milorad Nikčević, „Transformacijski nivoi usmene i pisane književnosti u djelima Petra II Petrovića Njegoša i Stefana M. Ljubiše", *Zbornik od XXV. kongres na sojuzot na združenijata na folkloristite na Jugoslavija,* Berovo, 1978, Skopje, 1980, 415–427. Isto u našoj knjizi *Transformacije i strukture (književne studije i metodički modeli)*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982, 96–112.

[210] Detaljnije: Tvrtko Čubelić, „Teorijski aspekti usmenog i pisanog književnog stvaralaštva u djelima Stefana Mitrova Ljubiše", u: *Stefan Mitrov Ljubiša* (radovi simpozijuma), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, 45–56.

ni teoretičar T. S. Eliot, može biti riječ o privremenom inkorporiranju i o usklađenoj umjetničkoj koherenciji.[211]

Paralelnim razgledavanjem u trouglu ostvarenja – tradicionalnog usmenog stvaralaštva, Vukova ukupnog opusa i tvorevina „folklornih realista" – dâ se utvrditi u kojem su stepenu naznačeni stvaraoci pojedine usmene, odnosno narodno-folklorne elemente transformisali. Budući da u raspoloživome prostoru ove studije nije moguće donijeti veći broj snimljenih crta i modela preko kojih bismo oblikovali u nešto široj ravni „udio" Vukovih modaliteta u djelima „folklornih realista", pokušaćemo to učiniti na krajnje ograničenome broju primjera iz djela crnogorskih usmenih pripovjedača Vuka Vrčevića i Stefana M. Ljubiše.

Najuočljiviji nivo receptivnih odjeka i transformacijskih struktura, koje su slične ili su izvedene iz usmenog stvaralaštva u toj mjeri da se stiče utisak kako su s neznatnim izmjenama i pomjeranjima prepisani – jesu forme amorfnih, tj. jednostavnih oblika (ustaljeni oblici beseda, poučni deseterački primjeri, poslovice, istorijske anegdote, legende, epistole, dijaloške konfrontacije, parabole, rugalice ili neke druge komunikativno-estetske forme). Upotrebljavajući upravo neke elemente „pretknjiževnih formi" (kako ih neprecizno naziva književni istoričar Vido Latković), Vuk Vrčević je još u epohi Vuka Stefanovića Karadžića započeo izrađivati svijet „originalnih" pripovjedaka.[212] Na modelima literarne forme skaza, oblika „koji će postati dominantni dio pripovjedačke tehnike" u periodu prijelaza romantizma u realizam, V. Vrčević će stvoriti nerazvijene priče. Dakle, u formi sudskih govora i razgovora, pričanja seljaka pred sudom (strukturama koje još nijesu sintaksički izgrađene kao umjetničke forme proze) izgrađivao je fiktivnu dokumentarnost tekstova.[213] Počeci skaza kao narativnog oblika vežu se, inače,

---

[211] T. S. Eliot, *Izabrani tekstovi,* posebno rad „Tradicija i individualni talenat", u ediciji *Književni pogledi,* prevela Milica Mihailović a predgovor i objašnjenja Jovan Hristić, Prosveta, Beograd, 1963, 33–52.

[212] Vuk Vrčević je jedan od Karadžićevih najbliskijih i najboljih saradnika na sakupljanju usmenoga stvaralaštva. Cijeli korpus njegova bogatog rada, kao i njegova bliskog saradnika Vuka Popovića, V. Karadžić je prisvojio kao svoje sakupljačko djelo. O tome vidi detaljnije u monografiji Radmile Pešić, *Vuk Vrčević,* Beograd, 1967, a posebno u studiji „Epistolarna kazivanja Vuka Popovića" u knjizi Danila Radojevića, *Crnogorska literatura i tradicija*, P.E.N. Montenegro, Cetinje, 1993, 30–39.

[213] Nerazvijenost Vrčevićevih originalnih priča ogleda se čak i u naslovima njegovih tekstova koji upućuju na usmenost: „Pričanje jednog primorca kako je mirio glavu

uz ime Milorada P. Šapčanina, koji je u tom žanru dao u „srpskoj književnosti (...) razvijenu, potpuno stabiliziranu, okvirnu formu“.[214] Slična literarna ostvarenja srijeću se i kod Joksima Novića Otočanina. Dušan Ivanić je u analitičnoj studiji pokazao da je tu riječ o isključivoj usmjerenosti na „običajno pravo i insistiranju na dokumentarnosti“ etnografske građe, a to je ono što te pisce spaja i udaljava od Vukova proznog toka. Nekim drugim elementima, na primjer, kolektivnim moralom, književnom tradicijom, leksičko-semantičkim slojem i funkcijom tekstova, oni se približavaju prozi Stefana M. Ljubiše, ali tako da Ljubišine priče i pripovijesti njihovu prozu na istom žanrovskom (Vukovu) prostoru, kako veli Ivanić, znatno umjetnički prevazilaze.[215]

I Ljubiša je, stupajući u literarni svijet preko prijevoda, tvorevina mladenačkog doba iz oblasti zapadnoevropske (talijanske i rimske) lektire, još tada zakoračio prema svijetu i izrazu usmene crnogorske narodne književnosti. Preuzimajući teorijske stavove o narodnom piscu koje je Vuk, u napomeni o tužbalici sestre Batrićeve, još 1847. godine iskazao u Kovčežiću,[216] Ljubiša je zarana postavio sebi zadatak da dokaže kako se na naš narodni crnogorski jeziko, govor „prostoga puka“, mogu prevesti djela klasičnih vrijednosti.[217] Prema tome, na putu traženja vla-

i metao krvno kolo“, „Pravdanje jednog seljaka, koji je optužen da je ubio čovjeka“, „Tužba jednog seljaka protiv učinjene mu nasilnosti od svoga susjeda“ itd. (Potpuni popis u navedenom djelu R. Pešić, 196, 197, 231.)

[214] Dušan Ivanić, *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976, 231. Autor te studije sve crnogorske pripovjedače prisvojio je kao srpske.

[215] Isto, 231.

[216] U napomeni kojom je popratio štampanje Batrićeve tužbalice iz *Gorskog vijenca,* Vuk je zapisao:
„Ja neću reći da je ovo sestra Batrićeva ili druga kakva Crnogorka sve ovo složila ili namjestila, ali se za cijelo može kazati da ovdje nema ni jedne riječi koju pokajnice u Crnoj Gori nijesu govorile; Kamo sreće *da svi naši spisatelji sva djela svoja, barem kad pišu o narodnijem stvarima, ovako pišu narodnijem duhom i jezikom. Onda bi se njihove umotvorine po svijetu hvalile i slavile kao narodne što se hvale i slave*“ (istakao M. N.) (Citirano prema: Vuk Karadžić, *Život i običaji naroda srpskog,* Beograd, 1957, 163.)

[217] U duhu i dikciji crnogorske epske narodne pjesme, njenu metru, Ljubiša je prevodio: *Podruguša.* Posrbljeno iz Ariosta. *Narodni list* (prilog *Il nazionalu*), Zadar, 1862, br. 17, str. 85–86; br. 19, str. 96; br. 33, str. 165; br. 37, str. 190; br. 39; str. 200. Nekoliko godina kasnije isti prijevod objavljen je pod istim naslovom *Podruguša* (posrbljeno iz Ariosta), *Narodni kalendar i novi i stari za prostu godinu 1837.* Uredio Krešimir Ljubić, a izdala o svom trošku Matica dalmatinska. Jedanaesta go-

stitoga umjetničkog izraza našli su se, s jedne strane, zahtjevi koje je u pogledu tematike postavio Vuk Karadžić, a s druge strane njegova rana lektira, rimska i talijanska, koja je mogla samo podstaći u Ljubiši razvoj suptilnijih tvoračkih osećaja i poimanja života i svijeta. Njegovi slobodno prepjevani radovi, metrom i dikcijom crnogorske narodne epske pjesme, o kojima je Ljubiša sudio kao o proizvodima „koji bi čitaoca prevarili" jer izgledaju „kao tobože izvorni", nastali su u duhu folklorno-filološke jezičke klime, orijentacije koju je konceptom književnosti utro Vuk Karadžić i njegov saradnik na jeziku Đuro Daničić.

Ljubiša je i kasnije u pripovijesti i pričanja, u pojedine verzične segmente, utkivao stihovane deseterce. Upravo takav stvaralački postupak naveo je književnog istoričara B. Pejovića da u izvanrednoj studiji[218] izvede zaključak da je to kod Ljubiše posljedica „preuzimanja" pojedinih stihova, misli, aforizama i gnoma od Njegoša, zanemarujući pritom Vukov stvaralački postupak koji je sprovodio u istorijskoj prozi, odnosno, šire gledano, ukupnu crnogorsku usmenu narodnu tradiciju. Navodimo samo mali broj takvih struktura iz Ljubišinih pripovijesti iz zbirke *Pričanja Vuka Dojčevića* koje su sabrane u njegovim *Celokupnim delima*:[219]

Ko bi Stevana odbio, onakvoga sivoga sokola
(„Skočiđevojka", CD, I, 192).

Danas nema nade do u Boga i u svoju mišicu
(„Skočiđevojka", CD, I, 220).

---

dina, U Zadru, s. a, 154–158. Horacijeve *Hvale seljačkog života* Ljubiša je gotovo istovremeno objavio u dva časopisa. U *Narodnom listu* (prilog *Il nazionalu*) što ga je štampao pod nazivom „Oda" (posrbljeno iz Oracija), *Narodni list*, br. 29, Zadar, 1862, str. 145–146, a u Zmajevu *Javoru*, pod naslovom „Hvale seljačkog života", oda Oracijeva, *Javor*, br. 27, Novi Sad, 1862, 210–211.
U novije vrijeme najsintetičniju studiju o Ljubišinu narodnom crnogorskom jeziku i njegovoj stilskoj markiranosti predstavlja knjiga Vojislava P. Nikčevića, *Ljubišina jezička kovnica*, PEN centar, Cetinje, 2003, 174. str.

[218] Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše,* Svjetlost, Sarajevo, 1977, 61–62.

[219] Stjepan Mitrov Ljubiša, *Celokupna dela,* knjiga prva i druga, Biblioteka srpskih pisaca, Narodna prosveta, Beograd, 1929. I nadalje ćemo se služiti tim izdanjem pa ćemo izvor naznačavati: za prvu knjigu – *Stjepan Mitrov Ljubiša,* CD, I, a za drugu knjigu, CD, II.

...učinimo spomen da pâs pâsu kažuje
(„Pop Andrović novi Obilić“, CD, I, 220)

Zlo se trpi od straha gorega!
(„Proklet kam“, CD, I, 381)

Ovako se dogodilo Kučima: pripitomili zmiju u njedrima
(„Pričanja“, CD, II, 74)[220]

Živa riječ crnogorskoga naroda, u čijem je duhovnom etnosu Ljubiša našao „maticu i kovnicu pučkih umotvorina“, otvorila mu se „kao bezmjerje narodnog duha, kao osnovni znak narodnog bića, kao kristalno suspregnuta povijesna i životna drama Crnogoraca. (...) U tome su mu Karadžićeva djela bila ne samo ogledna leksikološka i semantička riznica i klicište književnih ideja prema kojima će graditi svoje književne stavove i svoj pripovjedački pristup istorijskom i suvremenom svijetu Crne Gore.“[221]

Da ponovimo i zaključimo: Ljubiša je, kao i mnogi drugi stvaraoci „folklornog realizma“ u Crnoj Gori, pisao pripovijesti i pričanja izvornim narodnim crnogorskim jezikom, etimonom izvanredne umjetničke ljepote za koji je poodavno Pavle Popović rekao da nije bio „nimalo u književnoj tradiciji“ srpske i hrvatske literature. Taj stilski izraz bio je u tolikoj mjeri osoben i samosvojan u crnogorskoj literaturi da ga je čak i August Šenoa okarakterisao kao „genre osobit, nov“.

Pojava pripovjedaka u *Orliću*: „S. J. Zdravković“/Jovan Sundečić kao pripovjedač

U želji da se dokuči, književnoistorijski utvrdi i rasvijetli kvantitativno širok opus Jovana Sundečića i odredi njegovo mjesto u poetskim tokovima crnogorske, odnosno šire gledano južnoslovenske literature, malo je ko od književnih proučavalaca primijetio da se on ogledao i u pripovjednome žanru. Posmatrajući kontinuitet razvoja crnogorske pripovijetke, utvrdili smo da su njene osnove (izuzmemo li pripovjedne

[220] Svakom naznačenom Ljubišinu modalitetu utvrdili smo istovjetnu paralelu u Njegoševim stihovima iz *Gorskog vijenca.* Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture (Književne studije i metodički modeli)*, 73–74.

[221] Božidar Pejović, *Problemski ogledi (O književnosti srpskog i hrvatskog romantizma)*, Svjetlost, Sarajevo, 1974, 192.

tvorevine Petra II Petrovića Njegoša)[222] položili stvaraoci postnjegoševskoga razdoblja. Svakako jedan od začetnika te proze bio je i Jovan Sundečić početkom 60-ih godina XIX vijeka. Pripovijetka se javila u almanahu *Orlić*, koji je Sundečić pokrenuo i uređivao. Prva pripovjedna tvorevina pojavila se pod naslovom „Junak vladika". U podnaslovu je označena kao „Istorijska pripovjetka", a potiče od S. J. Zdravkovića. Od istoga autora, i u istome almanahu, objavljena je i pripovijetka „Osvetnici, ili nevina žrtva", podnaslovom obilježena kao „Istinit događaj iz života Hercegovačkog". Radnjom je vezana, kako pisac navodi, za tridesete godine XIX vijeka, „kad su krvožedne paše jadan narod po Hercegovini gonile do gole kože". Ime S. J. Zdravkovića kao autora pripovjedne proze do tada je nepoznato. Javio se prvi put u almanahu *Orlić* i nestao kao stvaralac pod tim imenom s časopisom. Istina, tragajući za narativnim prilozima Stefana M. Ljubiše[223] u zadarskome *Narodnom listu* (prilog *Il nazionale*),[224] naišli smo na kratku bilješku koja autora spornih priča S. J. Zdravkovića spominje kao „tobožnjeg Zdravkovića" indicirajući da se pod tim pseudonimom vjerovatno krije Jovan Sundečić, urednik *Orlića*.

Nas ovđe zanimaju narativni tekstovi, tj. pripovijetke objavljene pod imenom „Zdravkovića", odnosno, kako se pretpostavlja, Jovana Sundečića. Narativne tvorevine pod tim autorstvom tematikom odaju autora koji zaista dobro poznaje istorijske događaje u Crnoj Gori u vrijeme vladavine vladike Petra I Petrovića Njegoša, pa i događaje i život pod Turcima u sušednoj Hercegovini. Pripovijetke o kojima je riječ polaze od usmene epske pjesme, pretočene u novi pripovjedni oblik. Da je pripovjedač i dalje bio pod snažnim uticajem epske pjesme, njezina izraza i stihovne rodoljubive tradicije, svjedoči često inkorporirani deseterac narodne pjesme, pa čak i čitave zaokružene pjesme utkivane u prozno narativno tkivo pripovjedaka.

U prvoj pripovijeci „Junak vladika" obrađena je istorijska tema, zapravo autentični događaj iz crnogorskoga života, lokalni sukobi Crnogoraca s Turcima s kraja XVIII i početkom XIX stoljeća, okršaji kakvi su se redovno odigravali na crnogorsko-turskoj granici. Pripo-

[222] Milorad Nikčević, „Njegoševa pripovjedna stvarnost", *Stvaranje*, br. 11, Titograd, 1984.

[223] Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture* (*Književne studije i metodički modeli*), NIRO Školske novine, Zagreb, 1982, 13–128.

[224] *Narodni list* (*Il nazionale*), Zadar, IV/1869.

vijetka, poput crnogorskih narodnih pjesama novijega doba, pošeduje detaljizirani epski narativni tok zbivanja, objektivan i miran ton pričanja, bez direktnoga upliva personizovanoga naratora u odvijanje pripovjedne radnje. U njoj su zastupljeni elementi koji čine sadržinu (fabulu) pripovjednog djela: u prvome redu, opisani su istorijski događaji u kojima učestvuju vladika Petar I Petrović i nekoliko blijedih likova iz redova Crnogoraca i Turaka. Nepoznati pripovjedač „S. J. Zdravković" (J. Sundečić) zapravo je u okviru glavne teme razvijao osnovnu ideju preko koje je nastojao istaknuti i glorifikovati ne samo pregalaštvo i trijumfe crnogorskih boraca, „sokolova što se ne daju tlačit" nego i drugih „slavjanskih naroda", posebno Rusa, čije su pobjede nad Turcima stalno inspirisale i podsticale ostale neslobodne južnoslovenske narode. Pripovijetka „Junak vladika" nastala je po svoj prilici prema modelima i donekle zakonitostima epske poezije kakvu je pisao J. Sundečić. Ona, bez veće distance od istorijskoga događaja, nije mogla biti plod dublje i složenije pripovjedne motivacije i karakterizacije likova, već se samim narativnim sadržajem manifestovala kao patetično veličanje crnogorskoga junaštva i pregalaštva crnogorskih boraca. Pod snažnim uticajem Štrosmajerovih ideja naracija priče pretvarala se u glorifikaciju, apoteozu „sveslavjanskih" vizija i ideja. Uočljivo je da pripovijetka „Junak vladika" nije nastala iz dubokog stvaralačko-doživljajnoga inspirativnog vrela autora, nego je iznjedrena kao plod projekcije određenoga političkog stava. Pripovijetka i nije pretendovala da literarno opisuje i projektuje istorijsko-kompleksnu sliku vremena, niti da pruži umjetničku transpoziciju crnogorskoga života, nego je idejno trebalo da podupire određene društvene, panslavističke vizije i ideje koje su naročito dolazile do izražaja krajem 50-ih i početkom 60-ih godina XIX vijeka u Crnoj Gori, upravo u onoj i onakvoj ideologiji i programu koji je zagovarao Jovan Sundečić i njegov dalmatinski srodnik Mihovil Pavlinović.[225] Prema tome, pretpostavke zadarskoga *Narodnog lista* (*Il nazionale*) da su spomenute pripovijetke proizvodi Jovana Sundečića mogle bi se prihvatiti kao tačne.

Problematikom, odnosno istorijskom tematikom, pripovijetka „Junak vladika" nije se mogla vinuti u više umjetničko-estetske sfere. Ona čitavim ustrojstvom, tj. strukturom, objektivnom reportersko-panoramskom slikom prikazivanja uzročno-posljedičnih istorijskih doga-

[225] Dr Luj Bakotić, *Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja*, Knjižarnica Geca Kona, Beograd, s. a.

đaja, narativnim tonom, pojedinim nefunkcionalnim i razvučenim dijalozima, neadekvatnim (crnogorskim) pejzažom, jezikom itd, podsjeća na crnogorske stihovane istorije, tj. na pjesme novijega doba, kao i na tvorevine Petra I Petrovića Njegoša pisane „na narodnu“, odnosno na pjesme Petra II Petrovića Njegoša iz najranije etape njegova stvaranja. Da je pripovjedač „S. J. Zdravković“, odnosno Jovan Sundečić, bio nevješt u preovladavanju usmene epske tradicije, odnosno pravljenju istorijskih pripovjedaka, pokazuju svi elementi pomenute pripovijetke. Tema, struktura, stilski postupci, crnogorski jezik, umetnuti patetični govori „vladike junaka“ Petra I Njegoša, blijeda i jednodimenzionalna karakterizacija likova, nefunkcionalni dijalozi itd. stvaraju utisak neharmoničnoga, necjelovitog hroničarsko-reporterskog izvještavanja o istorijskim događajima.

Takva je, uostalom, i druga pripovijetka pod naslovom „Osvetnici, ili nevina žrtva“. Njen sadržaj je kompozicijski uobličen i tematski raspoređen u nekoliko narativno-problemskih cjelina: „Predgovor“, „I. Hajdučko vijeće“, „II. Bojevi oko Nevesinja“, „III. Manastir“, „IV. Otkup“, „V. Nevina žrtva“. U tim djelovima pripovjedač opisuje život i robovanje slovenskoga naroda pod Turcima.

Gledano tipološki i stilsko-jezički, pripovijetke „S. J. Zdravkovića“, odnosno Jovana Sundečića, odgovaraju karakteristikama rane faze književnosti prelaznoga perioda od romantizma ka realizmu. Tražeći uporišta u istorijskim događajima svoga naroda, iznoseći slike iz života crnogorske i hercegovačke prošlosti, te se pripovijetke doživljavaju kao narativno-izvještajne istorije koje karakterišu romantičarski način pripovijedanja s izrazitim kontrastima, polarizovanim i nedovoljno složenim karakterisanim likovima, čiji su postupci motivisani ratničkim i patriotskim pobudama te pravoslavnim južnoslovenskim idejama koje je pisac izrazio stihovima na kraju pripovijetke „Osvetnici, ili nevina žrtva“:

Oj neslogo niđe te nebilo
Ukloni se iz našije grudi
Pokajte se vi crni grešnici
Ostav’te se samovoljne ćudi’ –
Čujte jednom..., utuvite dobro:
Samo sloga Slavenstvo spašava.

U istom žanru javlja se i Sundečićeva proza „Crnogorke junakinje“. To je, zapravo, tvorevina koja po formi i izrazu ne predstav-

lja poseban oblik istorijske pripovijetke. Objavljena je u pet nastavaka u časopisu „za zabavu, književnost i pouku“ *Crnogorka*, tj. u prilogu *Crnogorca*. Poslije uvodnoga dijela, u kojem Sundečić ističe cilj napisa o Crnogorkama, što zaslužuju poput starih Grka i Rimljana „vječni spomen“, u prilozima se iz broja u broj *Orlića* opisuju istaknute junakinje Plana Tomaševa, Krstinja Mojaševa, Anđelija Kosorićeva, Jela Petraševa i sestra Batrićeva. Karakterisane su tako što je „svaki događaj“ iz njihova života opisan „vjerno i iscrpno po živom narodnom predanju“.[226] Svaka od naznačenih junakinja individualno se istakla u nekom oružanom okršaju s Turcima. Pisac u duhu i dikciji epske junačke pjesme pretače istorijske događaje u narativni oblik, u kojemu se vjerno opisuju pregnuća njegovih junakinja. Tako Plana Tomaševa u najvećem turskom i crnogorskom okršaju smiono odlazi na otvoreno bojište da spašava i pomaže mužu i njegovim saborcima. Na bojištu je sustiže omraženi Paripović Zuko i njegov pobratim. Plana je, i pored svoga dramatičnog i teškog ishoda i gubitka đeteta, uspjela odoljeti turskom zulumu i nasrtaju, pa čak i izaći kao prava heroina.

U sličan ambijent smještena je i radnja druge priče. Godine 1717. Turci su, u želji da se osvete Crnogorcima, napali njihovo selo Trnjine. Inkorporirajući u proznu naraciju poetski epski deseterac, Sundečić je čak na satirično-komičan način oblikovao pojedine scene te bitke, u kojoj su Turci zadobili „Krnji vagan i dvije ožice, / I pijevca Tomina kokota. / I ćoroga konja Roganova“. U tome okršaju istakla se posebno Krstinja Mojaševa, koja je u prvim redovima pošla na Turke, kako bi osvetila poginule Crnogorce.

U pripovjednoj formi, krećući se između povijesti i legende, iskazan je i sadržaj treće priče, u kojoj je ocrtan lik hrabre Anđe Košarića. Budući da joj je Selim-paša iz Pljevalja pośekao muža, ona ga je, u duhu tradicionalne crnogorske etike, osvetila i tako ostavila narodnome usmenom pjevaču „da raznosi njenu slavu“ u deseteračkoj pjesmi:

Dokle bude sunca i mjeseca
Hrabro srce Košarića Anđe,
Koja zakla svojega krvnika,
Selimović pašu od Pljevalja,
Odn'jela mu blago i oružje,
I još rusu sa ramena glavu.

[226] Vidak Vujačić, „Paradigme uzora ili dobrih duša“, *Ovdje*, Titograd, jun 1985, 22.

Potonje dvije priče, o Jeli Petraševoj i sestri Batrićevoj, vezane su za crnogorske bojeve iz novijega doba. Sve su osobe u prvoj priči (vojvoda Mirko Petrović, Novica Cerović, Rade Knežević, Mićo Gluščević, Petar i njegova žena Jela) istorijski poznate i autentične. Proslavili su se u bojevima s Turcima 1862. godine. U tim okršajima, đe su Crnogorci izvojevali vidne pobjede, istakla se osobito Jela, koja je hrabro i srčano osvetila pogibiju svoga muža. Posljednja je priča apoteoza junaku Batriću i tragičnoj i uzvišenoj smrti njegove sestre. U pripovjednome žanru Sundečić je sazdao, bolje reći prepričao, iste one sadržaje koje je opjevao i Njegoš u *Gorskome vijencu.* Priča je građena na istome motivu: bolu sestre za mrtvim bratom junakom. Ona tuži za njim, odražavajući svijet vlastite emocionalne praznine, izgubljenosti, ali i nemoć crnogorskih glavara da nešto više učine. Oplakuje poginuloga brata u zagrcnutom tonu, izričući njegove moralne osobine, pregnuća i junaštvo. Drugim riječima, njen bol za mrtvim bratom pretvara se u apoteozu njegovih moralnih vrijednosti, „koje se nastavljaju u govorima glavara, od kojih svaki na svoj način izražava svoju tugu tako da svi glavari zajedno čine jedinstvenu monoglasnu lirsku tugovanku i apoteozu palog heroja“[227] u *Gorskome vijencu.* Dobro je uočio Jovan Sundečić da je tužbalica imala funkciju, kao i određene druge epizode Njegoševa djela, da emocionalnim tonom podstakne vladiku Danila i ostale glavare da ubrzaju donošenje sudbonosne odluke i uklone kolebanja u „istrazi poturica“. [228]

Dakle, pripovijetke Jovana Sundečića u *Orliću* imaju književnoistorijsko značenje i predstavljaju stvarne začetke crnogorske istorijske pripovijetke koja, istina, nije uhvatila (izuzmemo li pripovijesti Stefana M. Ljubiše i pripovijetke s crnogorskom tematikom Sima Matavulja) „korijena (...) možda i zato što su motivi o znamenitim događajima i ličnostima pripadali ’višim’ poetskim formama, poetskim pripovijetkama i dramama u stihu“.[229] No o tome će biti više riječi u posebnom poglavlju o istorijskim pripovijetkama.

---

[227] Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca,* Zavod za izdavanje udžbenika Srbije, Beograd, 1969, 94.

[228] Vojislav P. Nikčević, *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica, 2001.

[229] Radivoje Šuković, „Žanrovska struktura u književnoj periodici – osnova za periodizaciju književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta*, br. 5–6, Nikšić, 1982, 337.

Dominacija pripovijetke iz narodnoga života – Cetinjska književna škola/ Salon knjaza Nikole I Petrovića Njegoša –

Cetinjska književna škola ili *Salon knjaza Nikole I Petrovića* sintagme su koje su lansirali književni istoričari XIX i XX vijeka. Oni su usputno registrovali pisce i njihova djela u periodu vladavine Nikole I Petrovića Njegoša. U njihovim se napisima ističe da je crnogorski Dvor objedinjavao brojne stvaraoce, odnosno koordinirao objelodanjivanja njihovih umjetničkih djela i cjelokupnu literarnu, istorijsku, umjetničku i crkvenu produkciju. Ona je tematski, žanrovski i izražajno, a ponajviše idejno, usmjeravana i podsticana s cetinjskoga Dvora, i to u raznovrsnim periodičnim publikacijama, a potom u posebnim zbirkama pjesama i pripovjedaka koje su štampane u Crnoj Gori i van nje. *Cetinjska književna škola*, prema tome, predstavlja dug period stvaralačkih napora u kojem nastaje i poezija i pripovijetka, dramska književnost, putopisna i memoarska proza. Stvaraju se, dakle, temelji crnogorske književnosti u svim njenim vidovima i žanrovima. Možemo konstatovati da je već u tome periodu postojala pripovijetka kao poseban književni žanr. Ona je, uz određene epsko-lirske žanrove i forme, jedna od omiljenih književnih vrsta. Pripovijetka toga vremena, uz prozu koja se prevodi iz zapadnoevropske, odnosno iz ruske književnosti, stvara i određenu čitalačku publiku koja je ukus izoštrila na usmenim narodnim tvorevinama. Za razvoj književnoga života najveća zasluga, pored domaćih intelektualaca, izvanjaca i inozemaca, pripada knjazu Nikoli I Petroviću i pripovjedačima Simu Matavulju, Stefanu M. Ljubiši i Marku Miljanovu Popoviću. Njihovo pripovjedno djelo čini jezgro pripovjedne produkcije toga perioda. Simo Matavulj, Ljubi-

ša i Marko Miljanov, kao što smo viđeli, ne počinju crnogorsku pripovijetku nego je nastavljaju. Ta tri pisca nijesu ni jedini pripovjedači. Uz njih se javljaju stvaraoci koji se, istina s teškom mukom, probijaju i afirmišu kao samostalne književne pojave. Prema tome, ton i pečat čitavoj drugoj polovini XIX i početka XX vijeka davali su (osim S. Matavulja) Luka Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija Jovićević, Đuro T. Perović, Jovan F. Ivanišević, Mihailo Vukčević, Novica Kovačević Grahovski, Filip Kovačević, Radovan Perović Tunguz Nevesinjski, Marko Dragović, Živko Dragović, Risto M. Popović Čupić, Krsto Marković, Risto Bošković, Ilija Zlatičanin, Nikola Kujačić Korjenić, Petar M. Luburić, Milutin Tomić (Nikac od Rovina), Ilija N. Hajduković, V. Zorić, Marko L. Ivanišević, Stevan Milijević, Joko T. Vukčević, Luka P. Kažić, Savo St. Radulović, Ljubomir A. Bulatović, Jovan P. Roganović, M. Đurišić i drugi. U toj skupini pripovjedača ne spominjemo Stefana Mitrova Ljubišu i Marka Miljanova Popovića, autore pripovjedaka i anegdota koji vremenski pripadaju tome literarnom toku, stoga što je njihov književni opus (kao i Matavuljev) u mnogobrojnim književnoistorijskim, književnoteorijskim i lingvističkim studijama prilično proučen i osvijetljen. Potrebno je ovđe spomenuti i da naznačeni pripovjedači ne nastavljaju literarnu aktivnost (izuzev Sava P. Vuletića, Ilije Zlatičanina i Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog) poslije balkanskih ratova i Prvoga svjetskog rata.

Gledana u cjelini, pripovjedna produkcija toga književnoga toka, iako je po autorima koji su je stvarali, brojna, tematsko-motivskim, leksičkim i stilsko-izražajnim svijetom nije raznovrsna, iznijansirana i bogata. Njen je tematski i motivski svijet, zapravo, suviše jednostavan, a kompozicioni sklop pripovjedaka linearan i nerazuđen. Sadržajem se najčešće pripovijetke svode na etnografske, folklorne, didaktičke i, donekle, na motive i socijalne teme koje će nešto više doći do izražaja u godinama krajem XIX i početkom XX vijeka. Upravo takva tematsko-motivska usmjerenost omogućava da u okviru te najbrojnije grupe pripovjedača, izdvojimo nekoliko manjih tematsko-motivskih cjelina, podgrupa, da ih bolje raščlanimo i istaknemo njena opšta tipološka obilježja. No, takvo zasebno izdvajanje i tipološko grupisanje pripovjedaka može biti samo uslovno. Drugim riječima, pojedine pripovijetke iz određenoga kruga međusobno tematski korespondiraju, prožimaju se i ukrštaju, pa ih je moguće ponekad po izrazu, temama, motivima i idejama uvrstiti iz jedne grupe u drugu. Prema tome, u

korpusu pripovjedaka iz narodnoga života izdvajamo tri skupine (podgrupe):

A. folklorne i didaktičke pripovijetke
B. istorijske pripovijetke
C. anegdotske i humorističko-satiričke pripovijetke.

Te uže tematske podgrupe su, u stvari, izraz doživljaja istoga života i svijeta. Ali taj narodni, najčešće seoski crnogorski život i svijet svaki pripovjedač je sagledao iz literarnog i estetičkoga ugla, primijenivši sopstveni stvaralački postupak. Mada se, kako je rečeno, te podgrupe međusobno ukrštaju i dodiruju temama, motivima, idejama, ambijentom i jezikom, svaka tematska podgrupa ima tipološke specifičnosti pa ih je potrebno posebno promotriti.

A. FOLKLORNE I DIDAKTIČKE PRIPOVIJETKE

Folklorna i didaktička pripovijetka je u drugoj polovini XIX vijeka najbrojnija. Folklorne teme i motivi (a ponekad u njima i fantastično-mitski elementi) preovladaće kao stalni u većini propovjedaka iz narodnoga života. Kod manjega broja stvaralaca folklorni motivi postaće sporadični, usputni i dekorativni. Tim elementima će se pripovjedači toga usmjerenja umnogome približiti nekim pripovjedačima srpskoga realizma (Glišić). Viđeli smo da su pripovijetke iz narodnoga života pokušane da se tipološki označe, bolje reći razvrstaju po podnaslovima. Ipak, bilo ih je veoma teško odrediti prema tematsko-motivskim, a još teže prema jezičko-stilskim karakteristikama. U ovoj skupini najviše je pripovjedaka koje sublimiraju elemente folklora i didaktike. Tematski su usmjerene na problematiku običnoga, svakidašnjeg života, i to pretežno tradicionalno-plemenskoga, odnosno „patrijarhalnoga" seoskog staleža. Pripovjedači toga žanrovskog i tematskog usmjerenja pronalazili su građu u seoskome životu. Oslikavali su red i moral, život i poredak uslovljen određenim zakonitostima tradicionalnoga, tj. plemenskoga života i svijeta. A u crnogorskome selu toga vremena, njegovim raznovrsnim oblicima, pripovjedači su najčešće pronalazili idealizovanu sliku života, dok nepravda i svako drugo zlo, prema njihovu mišljenju, dolazi pretežno iz spoljašnjega svijeta, odnosno iz svijeta koji je izvan te ustaljene etike i norme ponašanja; najčešće od vjekovnoga turskog i mletačkog neprijatelja. Tematika iz gradskoga života (staleža koji je u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX vijeka bio tek u povojima) sporo je ulazila u literaturu. Ako se i javljala, to je bilo jedino kod pripovjedača koji su stvarali krajem XIX i početkom XX vijeka, a radnju su smještali najčešće u podgorički, bokokotorski i pljevaljski ambijent, sredine u kojima su građanski odnosi bili nešto bolje razvijeni. Jedan manji broj pripovjedača toga usmjerenja zahvatiće, najčešće necjelovito, određene događaje i ličnosti iz crnogorske povjesnice. Folklorna i didaktička pripovijetka počiva najvećim dijelom na usmenim zakonitostima tradicionalnoga proznog iskaza, što će reći na Ljubišinim i

Vukovim estetičkim načelima, odnosno na sadržajima koji nose neiscrpno bogatstvo običajnoga, duhovnog života i morala. Pripovijetke te orijentacije nijesu ujednačene ni po tematici, a ni po jezičkome izrazu, umjetničko-estetičkim vrijednostima.

Već smo istakli da je u crnogorskome proznom stvaralaštvu pripovijetka iz narodnoga života pokazala vitalnost na prijelazu iz romantizma u realizam. Ona je naročito zastupljena krajem 80-ih i 90-ih godina XIX i u manjem obimu u prvim decenijama XX vijeka. U tematskome korpusa folklorno-etnografske i didaktičke pripovijetke, između ostalih, istakli su se Luka P. Jovović, Savo P. Vuletić, Andrija Jovićević i Novica Kovačević Grahovski. Jovović je rođen u Gluhome Dolu (Crmnica), Vuletić u Golubovcima (Zeta), a Novica Kovačević u severozapadnome dijelu Crne Gore, nedaleko od Vilusa. Seljačko porijeklo, težak život u đetinjstvu, intelektualni nemir i težnja da sistematskim školovanjem prošire i nadoknade duhovne horizonte, pa i mentalitet sredine, umnogome su opredijelili njihovo djelo. Duhovno tlo s kojega su ponikli, kao gotovo cijela Crna Gora u drugoj polovini XIX vijeka, predstavljalo je poseban rezervat koji je tvrdokorno čuvao naglašenu epsku, folklornu, etnosociološku i jezičnu tradiciju. Upravo takvu tradiciju stvaraoci su veoma dobro poznavali i ošećali, ne samo zato što su iz nje poticali, što su u njoj živjeli i službovali, nego su je kao stvaraoci nosili u krvi. Uz to crnogorsko je selo toga vremena (kao uostalom i u nekim srpskim područjima) bilo osnovni oblik života, izvor saznanja o svijetu i postojanju. Bilo je posebna i najvažnija pozornica življenja – ambijent u kojemu su se pouzdano mogli zapaziti raznovrsni oblici života, posebno obredi, običaji i „tipične ličnosti u tipičnim situacijama".

Iz takvoga zavičajno-duhovnog ambijenta naši će stvaraoci od đetinjstva usvojiti najraznovrsnije žanrove usmene književnosti, nijanse kolokvijalne leksike, folklorističke elemente te istorijsku i etnografsku građu. Apsorbovali su postulate epskoga načina pričanja i pripovijedanja, samostalan odnos prema selu, ljubav za njegove tradicionalne oblike života. Takva ljubav, živa usmena narodna riječ, bogatstvo usmenoga narodnog blaga, red i moral stvorili su od naših pripovjedača neprikosnovene čuvare etičkih vrlina koje je već odavno okamenilo i ozakonilo plemensko društvo nepisanim normama i uzusima života crnogorskoga.

Luka Jovović
(1865–1944)

Stvaralački i književni rad Luke Jovovića iscrpljivao se u tri, naoko divergentna, ali po sadržaju i tematici prilično bliska i jedinstvena duhovna korpusa. Kao marljiv učitelj, službujući po crnogorskim selima, nastojao je unaprijediti praksu i razviti i teorijski uopštiti pedagošku misao. Upravo je to i razlog da je iz te oblasti publikovao više radova, i to na stranicama ondašnje pedagoške periodike.[230] Poznat je i njegov rad na sakupljanju i odabiranju raznovrsne folklorne, jezičke i etnografske dokumentarne građe, zbog čega ga je svojevremeno nagrađivala (kao i Andriju Jovićevića) Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Luka Jovović
(1865–1944)

Jovović je postigao i zavidan domet na pisanju umjetničkih pripovjedaka koje su tematikom vezane za crnogorski ambijent i život. Prethodno ih je objavljivao u književnim periodičnim publikacijama. Potom ih je sabrao i štampao u zasebne zbirke pripovjedaka. Sve tri oblasti Jovovićeva djelovanja spajale su se u njegovim pripovijetkama, udružujući komponente naracije s didaktičko-pedagoškim, folklornim i leksičko-semantičkim sadržajima. Ukratko, elementi njegovih pripovjedaka ne djeluju izdvojeno nego se po zakonitostima pripovjedne naracije prepliću, ukrštaju i prožimaju, stvarajući mozaičku cjelinu, težeći zajedničkome narativno-sadržajnome efektu.

Pripovjedni opus Luke Jovovića nije opsežan. Objavio je svega dvije zbirke pripovjedaka pod zajedničkim naslovom *Pripovijetke iz crnogorskog života*, knj. I na Cetinju, 1895, i knj. II u Dubrovniku, 1906.

[230] Dr Dušan Martinović, *Prosvjeta (1889–1901), Bibliografija*, Cetinje, 1979.

U prvu knjigu *Pripovjedaka iz crnogorskog života* Jovović je uvrstio devet priča: „Ko neće čepom, on će vranom“, „Kopanje blaga“, „Hajduci“, „Nametnut prsten“, „Do podne vezir od podne rezil“, „Badnje veče“, „Blago njegovoj duši“, „Jetrve“ i „Prije i sad ili sedam noći kod đeda Jova“. U drugoj knjizi nalazi se osam priča: „Vjeridba na Veliki petak na Viru“, „Preudala se“, „Crnogorski ranjenici“, „Sud dobrih ljudi“, „Stijepo“, „Svekrva“, „Kum Stijepo“ i „Popravio se“.

Posmatrane u cjelini, pripovijetke Luke Jovovića donose raznovrsne slike iz crnogorskoga narodnog života, tačnije iz kraja koji se graniči s Paštrovićima – ambijenta koji je donekle opisivao i Stefan M. Ljubiša. U svim pripovijetkama autor nastoji da zahvati posebne i opšte pojedinosti crnogorskoga, odnosno primorskoga života, da istakne i okarakteriše zakonitosti plemenskoga života s njegovim istorijskim, običajnim i psihološkim nijansama. U jezgru pripovjedaka Luke Jovovića nalaze se proširene anegdote. Upravo anegdotska tekstura, satkana ponajčešće kolokvijalnim jezikom, zasićena narodnim poslovicama, izrekama, kletvama, psovkama, stvara cjelovit mozaički organizam, zahvaljujući opisu narodnih običaja koji čine okosnicu Jovovićevih fabula. Tako npr. prva pripovijetka iz zbirke *Pripovjedaka iz crnogorskoga života*, pod naslovom „Ko neće čepom, on će vranom“, predstavlja četiri razvijene anegdotske pričice, tematski potpuno različite, ali povezane unutarnjim opisom običaja gošćenja, krvne osvete, udaje, odnosno prosidbe, isticanja morala i junaštva Spičana. Junaci pripovijetke nijesu izdiferencirani. Nosioci su kolektivne plemenske svijesti, psihologije i morala. U njihovu ponašanju, razgovoru na šednicima, u njihovim postupcima, ocrtavaju se običaji, shvatanja i ošećanja plemenskih ljudi u primorskome, odnosno spičanskome selu. Pisac je naročito isticao dobrotu plemenskoga čovjeka, njegovu urođenu potrebu za gostoprimstvom, ali u isto vrijeme i njegovu naivnost, plahovitost, nagon za pravdom i osvetom ako mu se plemensko-tradicionalna slika života naruši i harmonija života plemena poremeti.

U većini pripovjedaka Luke Jovovića idealizovan je seoski život i kultivisan seoski moral. Zaštitnici takvoga života i morala najčešće su ljudi „staroga kova“, ali i cijela plemenska zajednica, odnosno glavari i plemenici. O tome rječito govori pripovijetka „Nametnut prsten“. Stana Perišina želi oženiti sina jedinca Luku, ali on se protivi sve dok mu nije zapala za oko mlada ćerka njihova bogatog suseda Andrije. Momak je prosi, a otac je ne dâ, s izgovorom da je još mlada. Kako je takav

odnos prema siromašnome prosiocu u selu bio neuobičajen i pošto je davao povoda za seoske priče, porugu i nagađanja, Luka se odlučuje da prijevarom, posuđujući đevojci novac, „nametne prsten“. U takvim okolnostima đevojka je primorana, i mimo svoje volje, da se uda. Kad je pokušala da pobjegne brodom u Carigrad, da spasi obraz i poštenje, sprečavaju je plemenici i najbliži rođaci, vraćajući je u krilo „vjenčane kuće“. Pod prijetnjom strica Jova i cijeloga bratstva, dvoje zavađenih i nasilno uzetih supružnika – Luka i Anđa ostaju ipak da žive u slozi, poštujući jedno drugo i ispomažući se u poslu. Iako pripovijetka nije socijalno motivisana, pisac je u nekoliko kratkih poteza nagovijestio socijalne suprotnosti i problematiku u kojoj se odvija nevidljivi sukob između dviju sušednih porodica: „nikogović“ nema pravo da prosi ćerku „kućića“.

U pripovijetkama Luke Jovovića oživljavaju neobični seoski likovi. Neobični su po izgledu, reagovanju, a ponekad su karakterisani grubom, neprimjerenom leksikom i neadekvatnim poređenjem. Navodimo opis Anđe Andrijine: „Prođe i Anđa Andrijina prava ka’ koplje, na pas ka gušterica tanka: sise su joj nabrekle ka’ foj knjige. Ko je ne bješe prije gledao promislit’ hćaše, da se obojila; oči ka’ u vola.“

Riječ starješine doma u tradicionalnome, patrijarhalnome životu Crnogoraca bila je oduvijek sveta. Preko nje se nije prelazilo čak ni u najintimnijim trenucima. O tome izričito govori pripovijetka „Vjeridba na Veliki petak na Viru“. Fabula je jednostavna: đevojka uzima, bez znanja porodice i oca, prsten od voljenoga mladića. Takav korak bio je rizičan, jer tek očev blagoslov može da donese mladencima „sreću i blagostanje“. Time je životno opredjeljenje Mare, junakinje priče, u rukama starijih ukućana. Njena sudbina zavisila je od plemenskoga shvatanja ljubavi, morala i života.

Plemenski moral izražen je i u pripovijeci karakterističnoga naslova „Sud dobrih ljudi“. Kao što naslov sugeriše (a Jovović naslovu pripovjedaka posvećuje posebnu pažnju jer je u njima sadržana šifra pomoću koje se lakše tumači sadržaj priče i ističe osnovna poruka), riječ je o pripovijeci koja je sadržajem, idejama i porukama usmjerena na običajno pravo plemenskoga narodnog suđenja i kažnjavanja krivca. Nemajući legalnih sudova, tradicionalno plemensko društvo u Crnoj Gori stvorilo je vremenom posebnu instituciju sudstva, koje su činili istaknuti seoski pravci, na čelu s popom, knezom i predstavnicima vlasti, tzv. gvardije. Takav sud našao se jednog dana na okupu da presudi

i miri zavađenu braću Joka i Pera, koji su se svađali oko mednjika na imanju. I kao što nalaže etika i pravda vjekovnoga tradicionalnog plemenskoga života, „sud dobrih ljudi“ presuđuje tako da su braća „docnije živjeli onako kao što dobroj braći dolikuje“. U središtu te, nešto poduže pripovijetke, prikazan je način ostvarenja „narodne pravde“, ali i sve ono što taj čin prati: seoske gozbe i želje da se „sud dobrih ljudi“ što bolje dočeka i ugosti, zdravice i govori u kojima se najčešće ističe retorički prestiž, slavi moral, čojstvo, poštenje i junaštvo Spičana, odnosno Crnogoraca. I ta Jovovićeva pripovijetka, kao i neke druge, sadržajem, razbijenošću fabule, izgradnjom likova, digresijama u kojima paralelno vodi tokove radnje, realističkim detaljima i sl., ne razlikuje se bitno od fabulativnoga ustrojstva usmenih pripovjedaka. Rečenička slojevitost, kolokvijalni obrti, epitetonika i eliptičnost rečenica umnogome odaju psihologiju čovjeka seoske sredine, njegova načina življenja u uslovima tradicionalne etike i kulture. Dijalog, premda dijalog prilično razvijen, nije funkcionalan, razrađen u toj meri da bi predstavljao snažno sredstvo umjetničkoga ostvarenja. Iako se Jovović u toj pripovijeci ugledao na najbolje djelove proze Stefana M. Ljubiše, koji je brojne stranice posvetio suđenju, nije se realističkim postupkom niti snagom crnogorskoga jezika, stila i dijaloga, približio njegovu umjetničkom prosedeu.

Tome sadržajno-tematskome krugu pripadaju i tri pripovijetke posvećene ženskim likovima. Prva, pod naslovom „Badnje veče“, posvećena je „udovicama crnogorskim“, druga nosi naslov „Svekrva“, dok je treća, naslovljena „Jetrve“, kao značajno ostvarenje uvrštena u prvu *Antologiju crnogorskih pesnika i pripovedača* prof. Petra M. Božovića.[231]

Nekadašnja bogata i junačka kuća Grujice Andrina u Gluhome Dolu, kazuje priča „Badnje veče“, „istanča (...) od muškijeh glava“, ostajući na Macanu, jedanaestogodišnjaku, i šestogodišnjem Mićunu. O njima se brinula majka, mlada (tridesetogodišnja) udovica. Upravo toj i takvim crnogorskim udovicama kojima su ginuli muževi na ratnim bojištima, a one ostajale da se staraju o đeci i kući žrtvujući se kao idealne majke, posvećene su stranice te pripovijetke. U razvijenu fabulu, s osećajem simpatije i pijetata, naklonosti i ljubavi prema takvim majkama, autor je utkivao folklorne elemente, opisivao obrede i običaje, stvarao atmosferu u kojoj se asocijativno rađaju slike mrtvih ukućana.

[231] Petar M. Božović, *Antologija crnogorskih pesnika i pripovedača,* Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1927.

U ambijentu u kojemu su oružje i predmeti izloženi pogledu najmilijih, rastu Grujičini sinovi. Oni posvećuju majci najveću pažnju. Ujedno, takva ih atmosfera podstiče na osvetu. Zato ne iznenađuje njihova plahovitost i odlučnost da još maloljetni stupe u boj protiv Turaka. I kao što biva u idealnome plemenskom svijetu: „Majka im doživje njihovu ženidbu, unučad, slavu i junaštvo, a slušali su je vazda do smrtne ure.“ A na samrtnoj uri ona im upućuje moralni zavjet: „Čuvajte ime, vjeru i obraz, ne prekorte stare!“

Iako fabula ima mnoštvo natrpanih folklornih motiva (nalaganje badnjaka s nazdravljanjem; stavljanje ugljevlja u vodu da bi se zaštitilo „od zlih oči“; sujevjerje; brojne kletve itd.), pripovijetka „Badnje veče“ u mnogim se pojedinostima približava modelima realnoga plemenskog svijeta i života, slikama crnogorskoga stanja onoga vremena.

Druge dvije pripovijetke razlikuju se po tematici, ali su u krajnjoj poruci istovjetne. U kući Goluba Mrgudova, nekad starinskome i plemenskome domu, krše se stari svadbeni običaji. Nevjesta Gordana, „kmasta, malih očiju, sastavljenih vjeđa, kratkih obraščića, male kose“, nije našla zajednički jezik sa svekrvom Katnom, koja je „imala jednu manu, a nije jednu no dvije, a za obje je željela, da niko ne zna“. Te mane sastojale su se u tome što nije ništa htjela raditi. Sve poslove u kući, na njivi, oko stoke, „preturila je na snahu i sina“. Na kraju dolazi do diobe imanja i kuće, pa su mladenci, s obzirom na to da je imanje pripadalo Katni, došli u nezavidan socijalni položaj. Radili su danju i noću da bi prehranili sebe i tek rođeno dijete i dali svekrvi dio koji joj je odredio sud. I jednoga dana, kad su mladenci nadničili u polju, dijete je ostalo samo u kolijevci. Probudilo se, počelo plakati i daviti se sopstvenim povojem. Viđevši to, svekrva spašava dijete. U njemu prepoznaje lik svoga muža Mrguda. Taj momenat budi u Katni, „zloj i neljudskoj ženi“, materinske osećaje koji je ponovo vraćaju u zagrljaj najbližih ukućana. Tako se na kraju pripovijetke ističe idealizovana slika porodičnoga života.

U pripovijeci „Jetrve“ opisuje se razbratimljena porodica. Do toga dovode Dafina i Krstinja, jetrve različitih životnih pogleda i ćudi. Zbog njihovih neslaganja i čestih svađa, braća, i mimo volje, postaju tuđinci. Uviđevši da takav život škodi bratstvu, a i porodičnome napretku, Jovan i Bogdan poslije fizičkoga obračuna sa svojim ženama nastavljaju da žive kako nalaže bratska ljubav i etika plemenskoga društva: u miru i slozi, pomažući jedan drugome u poljskim radovima. Ta pripovijetka,

od svega nekoliko stranica, zgusnuta je sadržajno-tematskim svijetom. Likovi jetrva Dafine i Krstinje ne prikazuju se shematski već su psihološki karakterisane ponašanjem, odražavajući time etiku i moral seoskoga života.

Iz cjelovitoga Jovovićeva opusa temom, motivima, zrelijom problematikom, mada i dalje labavim kompozicionim planom, arhaičnim izražajnim sredstvima, izdvaja se pripovijetka „Prije i sad ili sedam noći kod đeda Jova“, čiji je veći dio Čedo Vuković uvrstio u antologiju proze *Izviriječ*.

Pripovijetka već naslovnom sintagmom „prije i sad“ upućuje na sukob generacija. U razvijenome okviru noćnih pričanja i beśeđenja đed Jovo, podstaknut pitanjima svoga sagovornika, oslikava nekadašnje i sadašnje – njegovo vrijeme, ocjenjuje običaje i ljude, komparirajući ih sa prošlim i sadašnjim vremenom. Tako se u pripovijeci spajaju dva različita sociološko-karakterološka nivoa: prošlost i sadašnjost, preko čijih se varijacija i realija daje „dragocjena sociološka analiza crnogorskog društva“.[232]

Na osnovu karakterološkoga opisa đeda Jova („junak i pošten“, „vrlo pobožan“, „biran u gvardiju i gardu“) na početku se zna da on pripada sloju staroga plemensko-tradicionalnog društva, da su njegovi pogledi na život i svijet formirani u skladu s psihološkim, socijalnim i etičkim normama i zakonitostima toga svijeta. Otuda su sva njegova retorička nastojanja uprta u odbranu i idealizovanje takvoga svijeta. Zapravo, sve manifestacije takvoga života i svijeta (način odijevanja, ishrana, liječenje, ratovanja, razni obredi i običaji i sl.) kultivisani su u govoru đeda Jova; dignuti su do simbola reda i harmonije, zadovoljstva i sreće koja vlada u takvome poretku. Čak i u najtežim trenucima ljudskoga satiranja, gladi i nemaštine, pomora, pobuna i poloma, ljudi se u takvome svijetu naslanjaju na kolektiv, podnoseći zajednički nedaće i patnje zajedničkoga života, sreću i nesreću. Jovović je uspio pomoću raznovrsnih motiva, oživjeti plemensko-tradicionalni svijet, njegove tipične situacije u kojima progovaraju elementarne manifestacije: vjera, način liječenja, kletve i brojni folklorni elementi vezani uz određene predrasude. U svim tim manifestacijama idealizovan je starinski način života koji u očima starca ima niz prednosti nad životom koji nosi novo vrijeme. Već u toj pripovijeci naziru se međusobni odnosi dva svijeta:

[232] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 639.

novoga i staroga, odnosno svijeta plemensko-tradicionalne sredine i novoga, poluvaroškoga, tj. „gospodskoga“ sloja, koji se začinje.

Odnoseći se s nepovjerenjem prema onome što je novo, pogotovo prema onome što dolazi iz poluvaroške i varoške sredine, čovjek plemenskoga društva u Crnoj Gori (kao uostalom i kod drugih južnoslovenskih naroda) razvijao je posebni odnos i formirao u sebi duboki osećaj averzije prema svemu što iz toga svijeta dolazi. Na takvoj osnovi izrastaju likovi u pripovijeci „Prije i sad ili sedam noći kod đeda Jova“. Pripovjedač je u toj priči, kao i u drugim narativnim tvorevinama, težio da izrazi bogat raspon narodne mudrosti, ljepote kolokvijalnoga narodnog crnogorskog izraza. Svi crnogorski jezički elementi, brojni leksički i retoričko-frazeološki obrti, kako oni iz opštecrnogorskoga sloja tako i provincijalizmi i dijalektizmi, koji čine izražajni medijum Jovovićevih pripovjedaka nastali su u duhu crnogorske književne i jezičke narodne orijentacije koju je zapisivanjem, prikupljanjem, objavljivanjem i svestranim jezičkim proučavanjem narodnoga duhovnog blaga podsticao Vuk S. Karadžić i njegov saradnik Đuro Daničić. Polazeći od ranije ustaljenih jezičkih načela, Jovović je, kao i mnogi drugi pripovjedači toga vremena, nastojao da izvornim crnogorskim jezikom ilustruje bogatstvo narodnoga izraza i života. Stojeći tako na pozicijama Vukovih zahtjeva u pogledu književnosti i estetike stvaranja, u skladu s njegovom poetikom, on se jezičko-izražajnim rasponima, nijansama, lokalnim koloritom, umnogome naslonio, odnosno nadovezao na smjer narodnoga literarnog stvaranja Sima Matavulja i Stefana M. Ljubiše te njihovih brojnih sljedbenika u Crnoj Gori i u potpunosti afirmisao onaj književnoumjetnički pravac koji se ponekad imenuje romantičarsko-herojskim i realističkim periodom.[233]

Tematsko-motivskim svijetom, jezičko-stilskim obilježjima bliska je analiziranim pripovijetkama i Jovovićeva narativno-anegdotska tvorevina „Kopanje blaga“. U njoj se pojavljuju (u inače rijetkoj prozi te stilske formacije) motivi fantastičnoga i mitskog. Zapravo, čovjek tradicionalno-plemenskoga crnogorskog sela, živeći u stalnim sukobima s neprijateljem i prirodom, tražio je oduška u mašti, u svijetu mistike i fantazije. Otuda Luka Jovović unosi u strukturu priče „Kopanje blaga“ san kao značajnu komponentu. San u toj priči nije ništa drugo do motiv čovjekove težnje, iluzije da se u oskudnome seoskom životu i

[233] Miodrag Popović, „Rani ili patrijarhalni romantizam: doba ustaničke heroike“, u knjizi *Istorija srpske književnosti* (*Romantizam*), I, Nolit, Beograd, 1968, 39–48.

svijetu dođe „do bogatstva“, odnosno „do blaga“, pa makar i u snu. Prikazujući i taj vid narodnoga života, pripovjedač je nastojao da na usta Staniše Đukanova, „lijepog i pribranog čovjeka“ s Crvenoga Brijega, iskaže neuvjerljive snove, želje i potajne nade, koji motivikom pripadaju ne samo svijetu folkloristike, nego i religije. Uz fantastične i mistične motive, javljaju se i drugi elementi, mnogo češći u Jovovićevim drugim pripovijetkama: vradžbine, gatanja, bajanja, priviđenja, vampire, vještice, zmajeve itd. Elemente folklorizma, fantastike i mističnosti u strukturiranju pripovjedne proze Jovović je počeo rano da koristi i takvi motivi postoje gotovo u svim njegovim pripovijetkama.

Poseban tematski krug Jovovićevih pripovjedaka činile bi tvorevine u kojima je data vizija turskoga i mletačkoga svijeta, odnosno pripovijetke u kojima se karakterišu pojedine ličnosti iz toga svijeta. Literarna tema u kojoj je izražen odnos prema turskome i mletačkome svijetu zastupljena je u istoriji naše književnosti od najstarijih vremena. Svojevremeno smo napisali da je u epskim narodnim pjesmama, usmenim pripovijetkama i raznim vrstama i oblicima pisane književnosti izražavana čovjekova sudbina u surovim uslovima u kojima je živio naš narod pod Turcima i Mlecima.[234] Koliko je problem ljudske sudbine u okolnostima koje su ovdašnjega čovjeka vječno satirale i gušile zaokupljao naše stvaraoce, ljude od pera, mogu nam, pored epskih pjesama i usmenih narodnih pripovjedaka, posvjedočiti brojni istorijski zapisi, nadgrobni natpisi, poslanice, sudske presude, retorički oblici i drugi vidovi pisane riječi. Sva ta svjedočanstva nijesu interesantna samo po tome što su sačuvala mnoštvo autentičnih podataka o istorijskim događajima i lomovima ljudskih života, već zato što govore o zlom vremenu, o čovjeku i njegovoj sudbini. Gotovo svi pisci, posebno romantičarskoga razdoblja, pogotovo oni najvažniji među njima Petar II Petrović Njegoš, Ivan Mažuranić, pa i Stefan M. Ljubiša (kao i svi raniji i docniji pripovjedači), u djelima iznose priču o čovjeku, o njegovoj surovoj prošlosti, o egzistenciji, o ljudskoj drami koja je najčešće uzrokovana silom, brutalnošću, prevarom, nečovječnim tirjanskim postupcima turskoga i mletačkoga neprijatelja. Smisao takvoga života kroz vjekove i istoriju, čovjekovo bitisanje u uslovima u kojima je vegetiralo samo zlo, u trenucima kad je naš čovjek morao opstajati da ne izgubi oba svijeta, „dušu i obraz“, kako reče Ljubiša, sažeto je izrazio nobelovac Ivo

[234] Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture* (*Književne studije i medotički prilozi*), NIRO Školske novine, Zagreb, 1982, 111–128.

Andrić: „Zar se u prošlosti, kao i u sadašnjosti, ne suočava (čovjek – M. N.) sa sličnim pojavama i istim problemima: – Biti čovjek, rođen bez svog znanja i bez svoje volje, bačen u ocean postojanja. Morati plivati. Postojati. Nositi identitet. Izdržati atmosferski pritisak svega oko sebe, sve sudare, nepredvidljive i nepredviđene postupke svoje i tuđe, koji ponajčešće nisu po meri svemu tome. Ukratko biti čovek.“[235]

Satiranje našeg čovjeka, sukobi, zločini, izdaje, podmićivanja, prijevare, pljačke, bezakonja predstavljaju okvir i povod za stvaralačko reagovanje Ljubiše i Njegoša,[236] kao i drugih crnogorskih pripovjedača druge polovine XIX vijeka, samim tim i Luke Jovovića.

Tri Jovovićeve pripovijetke nose spomenuta obilježja: „Hajduci“; „Do podne vezir, od podne rezil“ i „Crnogorski ranjenici“. U prvoj je izražena tematika crnogorsko-turskih odnosa. U prilično razvučenoj i labavoj fabuli opisani su, po modelima junačke epske pjesme, neprijateljski okršaji, čarke koje se odigravaju između Crnogoraca i Turaka oko plijena stoke, pojila, pasišta, krađe zvona s crkava i sl. Slikovito je dat opis „crnogorskijeh hajduka“ koji su se sa zaplijenjenim krdom goveda morali ispred turske poćere skloniti u jednu planinsku pećinu. U želji da im se osvete Turci pale vatru i sprečavaju im izlazak na duže vrijeme. Plemenici su ih bezuspješno pokušavali spasiti jer ih je turska vojska preduhitrila i tako se „glava Stefanova osušila (...) na Skadar, a Ivova na Bar“.

Iako su likovi Crnogoraca i Turaka kolektivno karakterisani, pisac ih je samo u nekoliko epizoda induvidualno, i spoljašnjim opisom i govorno, karakterisao upotrebljavajući brojne orijentalizme. Pripovijetka „Do podne vezir, od podne rezil“ smještena je u vrijeme knjaza Nikole I Petrovića Njegoša. Opisuje život Turaka u Baru i okolnim selima. U centru priče karakteriše se ličnost Selim-bega, gospodara koji je „imao neograničenu vlast“ nad Barom, Zaljevom, Mrkojevićima, Mikulićima, Tuđemilima, Zupcima, Spičem, Šestanima i Krajinom. Sva naznačena plemena morala su slijepo izvršavati naređenja Selim-begova, ubijati i šeći „crnogorsku braću“, a uz to i kulučiti svome gospodaru. „Šušanjani (...), ljudi fini, nježni i radni“ prvi su „odstupili“ od surovih pravila Selim-begova tirjanstva. I u takvome odnosu između tirjanina i njegovih podanika pobjeđuju „sokolovi Crnogorski, pod upravom svog viteškog Gospodara“. Pripovijetka je, dakle, ispričana da se istakne Se-

[235] Ivo Andrić, „Čovekova priča“, u knjizi *Roman,* Nolit, Beograd, 1975, 240.

[236] Milorad Nikčević, isto, 113-114.

lim-beg, u čijoj je ličnosti inkarnisan feudalni fanatizam, sistem koji se zasnivao na sili, strahu, brutalnome nasilju, neravnopravnosti, teroru i krvoločnosti. U kontrastu prema tome svijetu, s naglašenom heroikom, tendencijom pravde i ljudskosti, istaknuti su crnogorski junaci kao neustrašivi, borbeni, hrabri, srčani, odvažni „sokolovi", koji su s Knjazom „zadojeni idealima slobode i poštenja".

Uza sav romantičarski, folkloristički kolorit i labavu fabulu, služeći se postupcima oblikovanja usmene književnosti, Jovovićeve su pripovijetke imale sasvim određenu i u svome vremenu jasnu poruku i tendenciju. U njima je pisac iznosio ne toliko realističke refleksije o problemima svoga vremena, koliko je želio da specifičnom crnogorskom leksikom, brojnim temama i motivima koje je pronalazio u narodnome životu istakne nacionalne i moralne posebnosti crnogorskoga areala i čovjeka. Nastojao je zahvatiti autohtonu crnogorsku tradiciju plemenskoga života svog vremena. Na tim osnovama i u tim granicama nastaviće da stvaraju i drugi njegovi savremenici, osobito Savo P. Vuletić.

Savo P. Vuletić (1871–1945)

Među proznim ostvarenjima koja obrađuju seosku problematiku Zete, plodne ravnice uz Skadarsko jezero, tematsko-motivskim i izražajnim svijetom izdvajaju se pripovijetke Sava P. Vuletića. Pored mladalačkih literarnih pokušaja koje je objavio u *Golubu*, *Karadžiću*, *Učitelju* i drugim listovima i časopisima u Srbiji i Crnoj Gori, javio se prvom pripovijetkom u *Jakšićevu kolu*, časopisu koji je pod uredništvom Avda Karabegovića pokrenut 1898. godine u Nišu. Kao jedan od urednika *Književnoga lista* dao je značajan doprinos ne samo uređivanju i određivanju profila časopisa, nego i pripovjednim tvorevinama. Prestankom izlaženja toga časopisa, prestaje i Vuletićeva saradnja u crnogorskoj periodici. Početkom XX vijeka on sve više objavljuje pripovijetke u *Brankovu kolu*, *Delu* i *Bosanskoj vili*. Najveći dio ranije publikovanih pripovjedaka u književnoj periodici sabrao je u dvije zbirke s karakterističnim naslovima *Proste duše* (1905) i *Naši ljudi* (1910). Prva zbirka sadrži devet pripovjedaka: „Neka jezik sluša srce", „Ubivalnik", „Uskrs", „Ko je kriv?", „Pričest u zbjegu", „Popa Jaka grijeh", „Na mladima svijet ostaje", „Regruti" i „Nizam". U drugoj knjizi nalaze se

„Živkova ispovijest“ „Na granici“, „Sve za obraz“, „Kad ono Portartur pade“, „Jednog jutra“ i „U prvinu“.

U pripovijetkama Sava P. Vuletića zahvaćena je široka panorama problema, tema i motiva iz crnogorskoga narodnog života. Neke od njih sreli smo i u Jovovićevim pripovijetkama. Oni se zapravo dopunjavaju, samo što je Vuletić pronašao stvaralačko područje na terenu između Zete i Albanije, a Jovović zahvata i otkriva iste aspekte seoskoga života na tlu Crmnice i njene okoline. Tematski interesi pripovjedne proze Sava Vuletića koncentrišu se oko prikazivanja životnih sudbina, morala i običaja, krvne osvete i ljubavi te istorijskoga prikaza njegova kraja – slika i asocijacija koje je pisac ponio u svijet literature iz svoga zavičaja. Prema tome, „pisac je u većini slučajeva mirno umetnički“ i plastično crtao pojave, predmete i karaktere, a preko njih prikazivao predanja i običaje „u kojima se bori i okušava duša tih prostih ljudi, u čijim očima smrt nije najveće zlo, nego osećanje krivice ili sramota, a najviše dobro nije život po svaku cenu, nego čisti obraz“.[237] Udubljujući se u opis i crtanje takvoga svijeta i života, pokazao je koji su momenti uticali na formiranje toga tipa seoskog mentaliteta. Obredi i običaji javljaju se kao rezultati dugotrajnoga i ustaljenoga tradicionalno-plemenskog života i njegova morala. Surovost, elementarnost i stroge etičke norme koje je nametalo plemensko društvo imaju korijen u socijalno-ekonomskim, etičkim, istorijskim i geografskim faktorima. Zapravo, zavisno od životnih uslova i miljea formirao se i poseban pogled na život i svijet, na ljude. Zato Trifun Đukić i kaže da po folklornim, etičkim i etničkim stranama Vuletićeve tvorevine podsećaju na književno djelo Janka

Savo Vuletić
(1871–1945)

[237] Ž. J. (Jovan Živojinović), „Savo P. Vuletić, *Proste duše*“, *Letopis Matice srpske*, knj. 238, Novi Sad, 1906, 103.

Veselinovića. „Onako kao što Janko voli život i običaje svoje Mačve, tako i Vuletić voli svoju Zetu, onu neiskvarenu starinsku Zetu, gdje se 'za rz' gine, gdje se 'o čijoj ženi ili djevojci' ne smije što nepošteno kazati, 'nako ako si krenuo da nekome kuću iskopaš ili ko tebi', gdje se vjeruje da zbog jednog grijeha ženskog 'selo tuče grad sedam godina uzastopce'."[238]

U većini pripovjedaka Sava Vuletića „prelijeva se mukotrpnost" i gorčina seoskoga života, razapetoga „na granici" između nepisanih tradicionalnih etičkih normi i strujanja koja donosi novo vrijeme. U njegovim neobičnim likovima progovara izvorna seljačka logika. Nemoguće je shvatiti seljačku psihologiju, navike, etiku, obrede i običaje, agon – ako se ne uvaže socijalni i istorijski uslovi u kojima ti junaci žive. Njihov svojevrsni, gotovo rodbinski svijet, nezamisliv je bez ambijenta u kojemu se kreću, bez sumorne pozadine crnogorskoga kamenjara i blizine „lacmanskoga" uticaja, bez „prekrasnih uresa pitome Zete" i drugih ljepota, istorijskih okršaja i stihija koje su se na tome prostoru u ritmu i kontrastu neposredno smjenjivale. Tek u takvome ambijentu te ličnosti dobijaju prave ljudske dimenzije i raspone. Oni su neobični prvjenstveno po emotivnome reagovanju. Takva je, recimo, slika Petra Radišića iz pripovijetke „Neka jezik sluša srce", koji mora gotovo hladnokrvno posmatrati izdisanje svoje žene jer su tradicionalni nazori nametali takvo ponašanje kao imperativ. Gledan iz današnjega ugla, on je grub, sirov, tvrda srca, bezosećajni primitivac. Autor je preko njegova lika prikazao svijet tradicionalizma, odnosno poglede i ustaljene norme ponašanja ondašnjih ljudi, đe je bila sramota da muž javno, pred svijetom i đecom, izražava emocije, sažaljenje i simpatije prema bolesnoj, pa i umirućoj ženi. Pod snagom ukorijenjenih običaja, Petar se primoravao „da ne sluša srca dvadesetak godina", pa i onda kad mu vjerna Živana „na samrtnom odru izdiše". No, kad su se sljedeće godine o Božiću okupila njegova siročad da proslave „praznik veselja", otac naređuje najstarijem sinu da pjeva: „Da poješ, jes' čuo!" Dijete mora slušati oca, ali zapjeva pjesmu u kojoj se prazni naboj žalosti i bola: „Leleee mene, majkoo!", što prihvataju i ostala đeca u kući, pa i sâm Petar, koji, pred okupljenim sušedima, glasno ožali „dobro svoje izgubljeno" i pušti „neka jezik sluša srce".

[238] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 341.

Živeći u specifičnim uslovima, moralnim ograničenjima, strogim patrijarhalnim pogledima na život i svijet, Vuletićevi likovi razvijaju u sebi elementarne nagone, podređuju im se i izgaraju u njima. Kod njih je neobično istaknuta etička kategorija pravde i poštenja, ali je istovremeno naglašen nagon na osvetu i održanje; žeđ za slobodom i pravdom. Ti se nagoni u njegovim likovima rasplamsavaju ponekad do nevjerovatnih razmjera. I upravo u tim situacijama pisac je uspio oživjeti likove. O tome najupečatljivije govore pripovijetke „Ubivalnik", „Uskrs", „Popa Jaka grijeh", „Zetski uskok" i druge.

U središte pripovijetke „Ubivalnik", u doživljaju đečije radosti zbog primicanja zime i prvoga snijega, smještena je tragična sudbina Arbanasa Ajdara koji je iz ljubomore, radi „rsa", ubio nevjernu ženu Mejru. On bježi u tuđinu, a ostalo mu je četvoro nejake đece, pustoš i hladnoća u duši.

U pripovijeci „Uskrs" pisac je plastičnim slikama đečijih doživljaja i vizija ispričao patnje i neprestane borbe zetskih „uskoka" i Crnogoraca za oslobođenje od Turaka. U tome pomjerenom svijetu zla i tiranije ističe se plemenitošću, dobrotom i humanošću Bećir-aga, „poturčenjak koji, čak i u trenucima propasti Turskoga Carstva" odlazi da „traži svog cara ostaviv tekovinu svojih predaka".

U pripovijetkama „Na granici" i „Popa Jaka grijeh" Vuletić je fiksirao iśečke „iz života zetskijeh graničara". Na granici između Turske i Crne Gore život je bio gorak i neizvjestan. Ljudi su opstajali uprkos stalnoj borbi, čarkama i opasnostima na straži i strijepnji od nesigurnoga života. Sudbina ljudi, brojna satiranja i umiranja na granici motivisani su najčešće željom za osvetom. O tome govori pripovijetka „Popa Jaka grijeh". Siromašni pastir Andrija, koji nije „znao dokle može ovce ka granici pripustiti, pa im je ostavio na volju i one izmakle baš do same granice", umire u svirepim mukama od arbanaške ruke. Pop Jako, koji je i ranije dolazio u crkvu sa „prebačenim rukama preko puške", s revolverom o pojasu i poprskan krvlju, motivisan patriotskim pobudama, radi osvete Andrijine, ubija velikoga turskog krvopiju Tufil Asa, ali u neoprezu i crnogorskoga momka Marka iz Vranja, u uvjerenju da je Turčinov sin. Popov izgled, poslije izvršenoga čina, odavao je u očima vjernika sliku više herojsko-epskoga viteza negoli duhovno skrušenoga i vjerski zanešenoga sveštenika. Prikazujući proživljavanje krivice zbog ubistva kao duboku grižu savjesti, Vuletić je blagim nijansama

psihološki karakterisao popa Jaka kao rodoljuba i brižna plemenika, ali jos više kao čovjeka od krvi i mesa, emotivna i sažaljiva.

Kao kod nekih srpskih ranih prozaista, poput Đura Jakšića, koji je u okvire romantičarskih fabulativnih modela unosio ljubavne teme, srijećemo i kod Vuletića pripovijetke s ljubavnom problematikom. Istina, takve ljubavne teme nijesu lišene romantizma, neobičnih događaja i iznenadnih preokreta. Za taj tip proze karakteristične su dvije pripovijetke: „Zetski uskok" i „Živkova ispovijest". U prvoj od njih pisac je u veoma razvučenoj fabuli prepričavao sadržaj koji je mogao biti predmet narodne pjesme, ocrtao je ljubavnu priču između Pera, iz „čuvene kuće Obradovića", i Anđe Marka Miljčevića, uglednoga „vranjanskog domaćina". Zaogrćući pripovijetku u ljubavni, romantičarski i folklorni kolorit, priča o tome kako dvoje mladih, i pored obostrane ljubavi, ne uspijevaju zasnovati bračni život. Kao i u brojnim drugim romantičarskim pripovijetkama, na njihovu se putu ispriječio „krvoždni Vrljučka" s dva prijatelja. Ugrabio je đevojku i pokušao je odvesti u Malesiju. Predośećajući zlo, Pero ubija Vrljučku, ali zbog toga mora bježati, s ocem, u slobodnu Crnu Goru. Bježeći pred razjarenim Turcima, neočekivano nalazi utočište u porodici Muhameda Stankovića. Uz pomoć njegovih pet sinova, „zetski uskok" dolazi u Crnu Goru u vrijeme poznatih borbi za konačno oslobođenje – i tako se obrete u ratu protiv Turaka. Neočekivano se u okršaju susrijeće s Osmanom, sinom Muhameda Stankovića, kad je zadobio smrtonosne rane. Spašava ga, a kad su minuli ratovi, vraća se Osman u krilo porodice, koja od toga časa „u sreći zapliva". Vratio se i Pero Obradović u zavičaj, ali ni onđe „nije našao spokojstvo" kao njegov pobratim. Naprotiv, ostao je „samohran (...), bez igdje ikoga; babaje ostavio u crnogorskom stijenju, da tamo vječni san boravi, a mjesto vjerenice našao grob njen".

Ako izbliza pogledamo način fabuliranja te pripovijetke, kao i nekih drugih tvorevina te vrste, možemo utvrditi da je autor problematizovanju i karakterisanju junaka prilazio sa stavom da je ljudska intima u ambijentu koji oslikavaju žrtve neumoljivo pravilo krutoga kodeksa tradicije i, mnogo više, žrtva zagriženih konfesionalnih odnosa u takvim sredinama.

U drugoj pripovijeci opisana je, u ispovjednoj formi glavnoga junaka, klasična tema ljubavi. Pogledajmo izbliza njen siže: Živko i Janja zavoljeli su se u ranome đetinjstvu, još dok su čuvali ovce i goveda na ispaši. Pastoralno-romantična ljubav trajala je sve dok se nijesu posva-

đale njihove porodice. I poslije toga ljubav traje, ali samo u njihovim srcima. Živko „kad pored nje prođe, uzme se vas odvrh glave do pete i jezik mu zanijemi“. Janja voli njega, i to zna cijelo selo, samo njih dvoje nikako ne mogu da uspostave izgubljeni mir i kontakt. Porodice se prividno mire i izgleda da će doći do svadbe, ali kao zao duh javlja se neka Manda i kvari prosidbu. Đevojka se vjeri za drugoga, a Živku se „određuje nova izabranica“. Ne mogavši pretrpjeti takvu nepravdu, Živko odlazi u svijet. Poslije duže vremena vraća se kući. Saznaje za smrt roditelja i da je Janja ostala udovica. Čitalac priželjkuje da će na kraju dvoje mladih krunisati ljubav svadbom. Ali i tu se ispriječi nepremostiva prepreka, koja na kraju dovodi do toga da Živko ode ponovo u tuđinu, u Ameriku. I tako je ostao vječno da pati za nesuđenom Janjom.

Obje pripovijetke otkrivaju tradicionalne poglede na ljubav, na intimne manifestacije u kojima roditelji, ne uvažavajući emocije đece, usmjeravaju njihove sudbine po svojoj volji, mjerilima i ukusima. Interesantno je da se u njima (bez obzira na to što su nastale krajem XIX vijeka) ne susrijeće socijalna motivacija koja je u nekim pripovijetkama srpskih romantičara i realista bila odlučujući, sudbonosni motiv, na kojem su izrastale cjelovite fabule takvih pripovjedaka. U ljubavnim pripovijetkama S. P. Vuletića ne srijećemo ni motive pobune, jer se ljubavne pripovijetke i ne grade na sučeljenim socijalnim ili nekim drugim regulama i suprotnostima iz piščeva objektivnoga svijeta.

Pored pripovjedaka s ljubavnom tematikom, koje, uz neke Jovovićeve pokušaje, predstavljaju prvijence u crnogorskoj narativnoj književnosti, potrebno je istaći da je Savo P. Vuletić začetnik i humoristično-satiričnih tvorevina. Naravno, u crnogorskoj književnosti do njega jedino su se Ljubiša i Njegoš „u svojim sintezama tragičnog i komičnog“ služili sredstvima komike. Tome tipu proze pripadaju tri Vuletićeve pripovijetke: „Regruti“, „Kad ono Portartur pade“ i „U prvini“. Iako naslov pripovijetke „Regruti“ ne upućuje na komiku, njen sadržaj zasnovan je na humorističkom prikazu seoskih momaka koji su se obreli u vojničkim redovima. U stvari, njihov susret s poluvaroškim svijetom u kafani izaziva komiku. Počevši od susreta s ljudima koji se kartaju, što su u „Jevropskim haljinama obučeni“, koji „predstavljaju naučene i pametne ljude, a po licu im se vidi da su pokondirene tikve“, preko prikaza komičnoga i „polupametnoga“ Todora, ratnika s Fundine, Vučjega Dola, koji se načičkao „čitavom niskom medalja, što mu vise o starom jeleku“, i vojnika koji odaju strogo vojničku počast čovjeku-kartašu „u

dušanci, koja je obilježje oficirske nošnje, a nosi je ko hoće“, do kušanja „nepoznatog pića“ – bire – sve je čista komika i lakrdija! Smijeh je izazvan vojničkim ponašanjem koje je u novoj sredini mnogo drugačije, karikaturalno u odnosu na sredinu u kojoj su do sada živjeli. Iako pisac ne razvija klasnu tezu (poput mnogih hrvatskih realističkih pripovjedača), ipak se naziru klice potajnoga podsmijeha i sukoba između seoskih momaka-regruta i poluvaroškoga elementa kojega su već načeli novi oblici života (kartanje, isprazni dokoličarski život i sl.).

U jednome zimskom danu, govori pripovijetka „Kad ono Portartur pade“, našli su se, s naratorom priče, seoski predstavnici u kući Krsta Nikolića. Uz ognjište i rakijsku čašicu vodi se miran, poluglasan razgovor. U atmosferi šednika Vuletićevi junaci, ponajviše kroz seoski humor, hiperbolisanja i naklapanja, govore o ratu Rusije i Japana, glorifikujući pravoslavnu Rusiju. A kad se saznaje od učitelja da je „pao Portartur“, ćeraju Mališu Stefanovića da im gleda u „bravlje pleće“ kakvu „sudbinu Rusu proriču (...) mrtve košćurine“, pa se sve pretvara u folklornu sliku.

U trećoj pripovijeci, „U prvinu“, pisac je u dosta razvučenoj i labavoj kompoziciji iznio fabulu s dozom humora i lakrdije o tome kako su u selu „dobili glavarstvo“ i oni „koji mu se nijesu nadali“. Opisujući karikaturalno „novog glavara, oficira crnogorskog“ koga je zapala nenadana vlast, pisac je isticao njegovu bezobzirnost i nehumanost, kao i svih većih i manjih glavara u Crnoj Gori koji su vlast „upotrebljavali do najdalje granice“. A kad se razvlaste, takvi glavari postaju „za uklin i sprdnju: Kud sreća za njega i njegov dom, da se nije nikad zaglavario!“

Satirično-humoristične pripovijetke S. Vuletića isuviše su jednostavne, sirove i uvijek ispričane s naglašenom i veoma providnom tendencijom. Osim toga, u sadržajnome i motivskome tkivu priče imaju prilično nabacane, nefunkcionalne, isforsirane narodne lekseme, montenegrizme, žargonizme i izraze, folkorne motive i elemente, zdravice, kletve i poslovice koje su trebale sugerisati idejno-moralne tokove priče.

Govoreći o pripovijetkama S. P. Vuletića, poznati proučavalac i povjesničar Vladimir Ćorović ocijenio je da je on stvarao priče „sa lokalnim koloritom i neposrednošću zetske sredine“. Smještajući im radnju na granicu crnogorsku i albansku, on ističe da je to područje „gdje se čuje više pušaka nego pozdrava (...) i gdje se na čojstvo polaže mnogo više nego na srce i krv; iz blizine onih krajeva, odakle je Miljanov dao one jednostavne i klasične *Primjere čojstva i junaštva*“. S

pravom je zaključio Ćorović da je Vuletić imao stvaralačkih pretenzija da sačini umjetničku pripovijetku, ali je, „poznavajući izvjesne osobine narodnog života Zećana“, stvorio pripovijetku „više etnografskih nego umjetničkih momenata“. Poričući im „invenciju i narativni duh“, ističe i njihovu razvučenost, „sa mnogo naglašenog sentimentalizma“, banalnosti u ideji, u scenama, dijalogu, stilu i najzad čestu više nego banalnu i afektivnu retoriku. Ćorović zaključuje da Vuletićeve pripovijetke i nijesu prave umjetničke priče. Ako se istaknu i nefunkcionalni motivi iz prirode, odnosno opisi koji su „prazni (...) bez boja i neuki“, s najčešće inventarskim nabrajanjem ili samo okvirom (uklopljenim na početku ili na kraju pripovijetke) ambijenta u kojem se odvija naracija, nameće se zaključak da pripovijetke S. Vuletića i nemaju dublji umjetnički učinak. Takvi sudovi postaju još porazniji za Vuletića pripovjedača ako mu se pripovijetke mjere vrijednostima pripovjedaka S. M. Ljubiše, koji je umjetnički zrelije i univerzalnije opisivao i problematizovao iste teme i motive, ali na mnogo širemu prostoru Crnogorskoga primorja i Crne Gore uopšte. Ćorović je, ipak, kao najvrednije u Vuletićevim pripovijetkama istakao jezik. On kaže da Vuletić ima „živ, svjež, i dobar jezik, pun neposrednosti, tečan i u mnogom nov. Njegove pojedine rečenice ne ustupaju gotovo ni malo pred rečenicama Miljanova ili čak i Ljubiše.“[239]

I na kraju, treba reći da pripovijetke Sava P. Vuletića i Luke Jovovića, gledane sa stanovišta književnoistorijskoga razvoja crnogorske narativne proze, bez obzira na to što su opterećene određenim slabostima, brojnim folklornim, etnografskim, didaktičkim i jezičko-izražajnim elementima iz narodnoga života te kompozicionim manjkavostima – imaju književnoistorijsko značenje, a posebno jezičko-filološku dokumentarnost, pa je u tome njihova najveća vrijednost.

Andrija P. Jovićević (1878–1939)

Po stvaralačkoj vokaciji Andrija P. Jovićević bio je više naučnoistraživački radnik nego prozni pisac. U svoje vrijeme cijenjen i omiljen kao prosvjetar, s popularnim nazivom „učitelj Andro“, a u naučnoj periodici pod raznim pseudonimima, objavio je brojne studije iz etno-

[239] Vladimir Ćorović, „*Savo P. Vuletić: Naši ljudi,* Cetinje, 1910“, *Letopis Matice srpske,* knj. 272, Novi Sad, 1910, 64–67.

logije, istorije, antropogeografije, filologije, folkloristike.[240] Uza sve to, napisao je osam pripovjedaka. Objavio ih je u časopisima *Luča* („Prevaren kadija“, pripovijetka iz Novopazarskoga Sandžaka; „Radiši bog pomaže“; „Asli junak“), *Književni list* („Perjanik“); zagrebačkom *Srbobranu* („Striko Đurica, srećne ti rane!“, crtica iz crnogorskoga života; „U dobri čas“, crtica iz crnogorskoga života); *Bosanskoj vili* („Narodno vjerovanje o Brskovu“) i somborskom *Golubu* („Radiši bog pomaže“).

Andrija Jovićević (1870–1939)

U ostavštini A. Jovićevića (koja se čuva u njegovoj rodnoj kući) nalazi se i rukopis crtice „Dobrodušni vladalac“ te komedija u tri čina „Prevaren kadija“, sačinjena po motivu istoimene pripovijetke, a radnja je smještena u Podgoricu. Njegova zbirka *Pripovjetke iz Starog zavjeta*, o kojoj je kritički pisao njegov savremenik Savo P. Vuletić, predstavlja izabrane biblijske tekstove namijenjene ondašnjim učenicima osnovnih škola i irelevantni su za naša proučavanja. Nadalje, napisao je, u koautorstvu sa Mihailom Strugarom, *Slike iz prošlosti Ceklina* u želji „da sačuva od zaborava pojedine važnije junačke podvige vezane za istoriju“ toga kraja. Kako i to djelo nema većih literarnih pretenzija, već je usmjereno na etnološko-antropogeografsku i istorijsku građu, ni na njemu se nećemo posebno zadržavati. Ni njegova dva putopisa: *Ivanov grad (u Crnoj Gori)* i *S puta u Dubrovniku*, kao i rukopisne zbirke lirskih pjesama iz 1891. i 1892. godine te rukopisna poema *Zauzeće Žabljaka 1835. godine*, neće ulaziti u krug ovih istraživanja. Jovićević je sakupljao i narodne umotvorine. Poznato je da je u *Luči* od 1897. do 1899. objavio „petstodvadeset i osam poslovica, pedeset i pet zagonetki, trideset narodnih priča i trideset sedam narodnih lirskih pjesama“. U njegovoj

[240] Dr Dušan J. Martinović, *Portreti (Bio-bibliografski pregled)*, Cetinje, 1983, 204–221.

rukopisnoj zaostavštini nalazi se oko 100 poslovica i nekoliko lirskih narodnih pjesama koje nijesu, koliko je nama poznato, još niđe objelodanjene. Naročito treba istaći njegovu leksikografsku građu. Poznato je da je sakupio i predao Srpskoj akademiji nauka oko 18 hiljada leksema, koje nijesu ušle u Vukov *Rječnik* a, nažalost, ostali su sve do danas neobjavljeni (!), „iako se iz njegove prepiske sa leksikografskim odjeljenjem Akademije vidi da je postojalo raspoloženje za to“.[241]

Gledano u cjelini, pripovijetke A. Jovićevića ne razlikuju se, ni po tematici, a ni po jezičko-stilskome izrazu, od dosad analiziranih pripovjedaka. I njegova pripovjedna opservacija zadržavala se na folklornoj tematici i motivici (naročito u priči „Narodno vjerovanje u Brskovu“), te na didaktičkim problemima koji su posebno opisivani u vrlo ubjedljivoj priči „Radiši bog pomaže“. Romantičarskom fabulom i složenim kompozicionim ustrojstvom ističe se opširna pripovijest „Prevaren kadija“, čija je tematika vezana za Novopazarski sandžak, sredinu u kojoj su živjeli različiti mentaliteti muslimanskoga i hrišćanskoga življa. Posebnu skupinu te nevelike proze čine pripovijetke koje stvaralački i veoma realistički oslikavaju karaktere („Perjanik“ i „Striko Đurica“) i one koje donose sličice iz crnogorsko-turskih ratovanja („Asli junak“; „U dobri čas“) i crnogorskoga života („Srećne ti rane!“).

Zahvaljujući osobitoj darovitosti, samoobrazovanju, marljivosti i intelektu, izvanrednome interesovanju za bogatu narodnu tradiciju i sposobnosti uočavanje detalja, u vrijeme istraživanja i službovanja po raznim mjestima Crne Gore, Jovićević je pronicao do složenosti i dubine narodnoga života i seoskih običaja. Njegova pripovijetka „Radiši Bog pomaže“, iako je poukom i tendencijom usmjerena na didaktičku premisu: da čovjek jedino radom i marljivošću postiže sreću i blagostanje, ima dublje sociološko i psihološko značenje. U uvodnome dijelu naglašava se istinitost priče i njene predaje „s koljena na koljeno (...) radi pouke koju ona sadrži“. Radnja je smještena u neku varoš *N* (Novopazarskog sandžaka), mjesto u kojemu su živjeli stanovnici „pravoslavne i muhamedanske vjere“. To je sredina „koja ni u čemu nije dijelila ljude“, već su živjeli u zajedničkome miru i blagostanju. Siže se sastoji u sljedećem: Omer-beg, čestiti stanovnik varošanin, islamizirani hrišćanin, „bogat, pošten, koliko se hoće; junak, da nad njim boljega nema; dočekljiv kao iko; učinjen i dobričina“, sticao je čitavoga života radom i marljivošću „silno imanje“ koje mu je obrađivalo „dvadesetak

[241] Isto, 202.

i više siromašnijeh kuća“. Jedinac sin Jusuf već od ranoga đetinjstva bio je neradan, „raspušten, nemiran, nestašan, a bogme još iz malena i raskalašan“. Karakterišući ga kao suprotnost ocu, autor ističe da su porodični odgoj i sredina u kojoj se formirao uticali da Jusuf postane neradnik, hazarder, kartaš i otpadnik doma i sredine. Njegov kartaški, isprazni život, doveo je nekada bogatu kuću do konačne propasti i sloma. Lijepom i jednostavnom naracijom pripovjedač je isticao očevo proživljavanje propasti nekada bogatog doma. Jusufova kartaška strast dovodi ga najprije do siromaštva, a onda do konačne odluke da sebi, prema očevoj kletvi, uzme život vješanjem. I upravo je najvredniji dio priče dat na onim stranicama na kojima je pisac, postupkom unutrašnjega monologa, prikazao Jusufovo vješanje i proživljavanje smrtnoga časa:

> *Oči se zaklopiše, ruke obamriješe, dah prestade, sve tijelo malaksa – desna noga odgurnu stolicu, uzao pritegnu grlo i on... Zar se objesi? Ne, on pade dolje, koliko je dug i širok.*
>
> *Ostade ležeći... Čudnovate mu se slike nizahu pred očima... Mišljaše, da je u raju... ali nigdje oca. Tijelo mu bijaše polumrtvo; dah se povratio; uho nešto osjeća, a na to se i oči otvoriše... Probudi ga nekakav zveket.*

Taj zveket dukata došao je kao spasonosni, nebeski dar, s napisom koji mu je otac često servirao – da „radiši Bog pomaže“. Sve je uticalo na to da Jusuf povrati izgubljeno imanje, da ostavi karte i da slijedi savjete i poruke dobrotvornog oca.

Pripovijetka je skladno komponovana, ali u cjelini gledano njena je radnja u krajnjoj poruci podređena moralno-didaktičkoj tendenciji. Toj tendenciji podređene su i postavljene osnovne karakterološke koordinate Jovićevićevih likova. Ako se, makar i površno, analiziraju reagovanja, postupci i uopšte ponašanja Jusufova, postaje jasno da sve to proizlazi iz kućnoga vaspitanja, iz pomenutih karakteristika koje su i determinisale njegov lik. Kao najvrednije u toj pripovijeci ističu se upravo psihološke karakteristike likova, osobito začetak (iako do kraja nepotpuno razvijen) i prvi put zastupljeni unutrašnji monolog, koji predstavlja neku vrstu Jusufova samogovora i njegova intimnog obračuna sa samim sobom.

Jovićevićeva druga pripovijetka „Prevaren kadija“ komponovana je u devet glava. Iako je pripovjedač nastojao da u širokoj kompoziciji razotkrije psihologiju, životne nazore i, naročito, socijalno-ekonomsku stvarnost i sudbinu našega čovjeka u suodnosu i življenju s Turcima, nije to do kraja uspio. Nije ubjedljivo ocrtao, niti istorijski, niti sociološki dao okvir u kojemu se odvija drama seoskoga života na tome prostoru. Cijela je radnja pripovijetke svedena na to da, na principu polarizacije, opiše Turke koji prevarama, mitom i drugim nepoštenim sredstvima (naročito nepravednim suđenjem) uzimaju zemlju i imanje crnogorskih seljaka koji su u toj sredini bili u manjini. Protagonisti pripovijetke, Momčilo i njegov iskreni prijatelj Petar, nemajući mogućnosti da ostvare prava pred kadijom koji je primao mito, služe se istim sredstvima, dovijaju se da ga mitom i prijevarama obmanu. Tako je kadija u nekoliko situacija bio izigran, ne samo od „našijeh“ ljudi, nego i od Turaka. Lik kadije razotkriva se postepeno, izrasta u tip nečovjeka, lukavoga prevaranta, prepredenjaka, predstavnika koji u sebi nosi tipičnu „inkarnaciju turske sile“, čija je vlast počivala na bezakonju i nepravdi. Ističući kadijin neuspjeh, zdravstveno kopnjenje i nestajanje, pisac je simbolično nagovještavao propadanje takvoga pervertiranog svijeta i poretka. Unutrašnjom karakterizacijom lika kadije razotkrivao je nehuman odnos turskoga sistema koji su sve više razarali njegovi privrženici i podanici. Živeći u sušedstvu s Turcima, junaci Momčilo i Petar ošetili su još od đetinjstva obespravljenost i povrijeđenost dostojanstva. Morali su se dovijati u „nadmudrivanju i prijevarama“. Otuda, iako pripovijest „Prevaren kadija“ nije razotkrivala naširoko istorijski i socijalni okvir seoskoga života, preko ocrtanih likova istaknuti su životni uslovi u ambijentu koji je uslovio i oblikovao psihologiju i životne nazore našega čovjeka.

Najznačajnija Jovićevićeva pripovijetka, pisana pod uplivom pripovjedaka S. Matavulja, prije svega njegove priče „Sveta osveta“ – jeste „Perjanik“. Upravo zbog realističkoga oblikovanja i vjernoga slikanja dvorskih odnosa na Cetinju, ona je i ušla u izbor pripovjedne proze Petra M. Božovića i Čeda Vukovića.[242] Fabula počinje opisom crnogorske prijestonice koja je u vrijeme vladavine knjaza/kralja Nikole Petrovića poprimala (bar po spoljašnjim manifestacijama) evropski

[242] Petar M. Božović, *Antologija crnogorskih pesnika i pripovedača,* Štamparija „Ujedinjenje“, Podgorica, 1927, 72–78; *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 175–206.

izgled, a gubila obilježja palanačkoga života. Ritam i puls tome novome životu davao je Dvor, i mnogo više, državni činovnički aparat, kao i mnogi inozemci, koji su importovanim običajima, ritmom života, rušili tradicionalne navike i ustaljene norme. U tome realističkom opisu posebno se ističe Dvor i Biljarda, u koju je bilo smješteno ministarstvo, štamparija i prostorije za perjanike. Taj detaljni eksterijer Cetinja opisom upotpunjuje postojanje nekadašnjega gorostasnog brijesta, „istorijskog drveta" koje je zbog svoga značaja ušlo u istoriju i poeziju, a pod čijim su se granatim krošnjama „mnoge pravice dijelile" i „mnoge suze utrle". Ocrtavajući u takvome ambijentu Knjaževe perjanike, posebno moralni profil njihova kapetana, Jovićević se zadržao ponajviše na spoljašnjem opisu i moralnoj karakterizaciji perjanika Kalete. Karakterišući ga kao plemenita i poštena čovjeka, pisac je nastojao da, suprotno njegovu karakteru, istakne ljude koji moralnim profilom, u težnji da se dodvore Knjazu, Dvoru i vlastima, postaju izrodi, spletkari i denuncijanti. I sam Kaleta, neposredno poslije oštroga sukoba oko karata s kapetanom i drugovima, pada u nemilost knjaza Nikole, da bi poslije toga ostao bez posla. Osim likova perjanika, kapetana i Kalete, reljefno je crtan i sam knjaz Nikola Petrović, „koji se lako naljuti, brzo odluči ali i zna da prašta".[243] Motiv praštanja, koji se javlja u mnogim anegdotskim i pripovjednim djelima drugih crnogorskih pripovjedača, došao je do izražaja i u slučaju Kaletina povratka u perjanike. Opisujući Kaletu kao poštena i odana perjanika knjazu Nikoli te kao pravoga heroja koji gine na zadatku, pisac ga je izdigao do herojsko-epskih likova koji borbenim, požrtvovanim i blagotvornim djelima ostavljaju spomen potomcima, „prelaze s bojnijeh poljanah u veselo carstvo poezije". U toj pripovijeci, komponovanoj u četiri cjeline, Jovićević se predstavio kao vješt pripovjedač. Priča je dobro vođena i ostvarena potezima i šenčenjima dobroga jezika, osobito se ističe njen kraj, koji prerasta u dramatične akcente, u kojima se potcrtava odanost i želja da se na vrijeme dostavi Knjaževa poruka, po cijenu sopstvene smrti.

Jovićević se u pripovijetkama razvijao od fiksiranja pojedinih etnografsko-folklornih, didaktičkih motiva do naglašenih realističkih i dramskih akcenata i slika, odnosno od romantično razvijenih fabula do zgusnutoga, istančanoga i veoma detaljnoga realističkog oblikovanja karaktera kakvi su dati u pričama „Perjanik" i „Striko Đurica". I

[243] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 639.

da zaključimo: Jovićević je, premda je ostavio svega osam pripovjedaka, dao vidan doprinos crnogorskoj pripovjednoj tradiciji. Bio je vješt pripovjedač. Iako je sakupljao istorijsku, antropogeografsku ili filološku građu, nije se zadržavao na faktografskome opisivanju nego je nastojao da sačuva pripovjednu i umjetničku nit fabule. Vješto je povezivao romantičarske i realističke elemente s aktuelnim pogledima i stremljenjima svoga vremena, pa je u tome i njegova najveća vrijednost. Pripovjedačkim radom, naučnim i publicističkim djelima, veoma solidnim samoobrazovanjem, narodnim crnogorskim jezikom, stekao je simpatije crnogorske čitalačke publike, ali i šire – južnoslovenske naučne javnosti, na osnovu čijih je glasova dobijao književne pohvale, naučna priznanja i vrijedne nagrade.

Joko Todorov Vukčević, Luka P. Kažić, Savo St. Radulović, Ljubomir A. Bulatović Ibrijski, V. Zorić, „Oliver“

S mnogo manje umjetničkoga dara pripovjedači Joko Todorov Vukčević, Luka P. Kažić, Savo St. Radulović, Ljubomir A. Bulatović Ibrijski, V. Zorić obrađivali su sadržaje iz crnogorske narodne svakodnevice. I oni su izraziti predstavnici folklorne i didaktičke pripovijetke, uz neodgonetnutoga autora Olivera iz *Književnoga lista*, koji je ostavio prozni zapis „Proricanje na maču“. Tematikom, jezikom i kompozicionom strukturom, njihove su pripovijetke veoma jednostavne i estetski uprošćene. One uglavnom ostaju u granicama ilustrativne i faktografske površnosti. U sadržajima se svode isključivo na registrovanje narodnih obreda i običaja i nekih drugih manifestacija crnogorskoga narodnog života. U njihovim tvorevinama nije ispoljena tendencija dubljega prodora u životnu stvarnost. A i literarnim oblikovanjem i izražajnim rasponima one ne pokazuju umjetničku razvijenost ili pak veća umjetnička i jezičko-stilska zrijenja. Drugim riječima, tvorevine naznačenih autora ni tematikom, a još manje jezikom, kompozicionim sklopom, nijesu uspjele dosegnuti onaj stvaralačko-umjetnički nivo Ljubišinih prošećnih pripovjedaka, niti usmenih narodnih priča. U pripovijetkama naznačenih predstavnika nema zapravo pravoga umjetničkog sadržaja, odnosno pripovjednoga tkanja radnje. A likovi, koji su površno i necjelovito karakterisani, predstavljaju blijede, neživotne kopije ljudskoga života ili im je funkcija svedena na to da u monotonim dijaloško-retoričkim replikama ilustruju i oslikavaju obrede i običaje seoskoga narodnog života. Radi ilustracije navešćemo, npr. pripovijet-

ku „iz narodnog života“ Joka T. Vukčevića „Drevna masla“. Ona prikazuje običaj „liječenja bolesti“ mlade nevjeste, koja nastoji razoriti dom i sklad dotadašnjega porodičnog života. I kao što biva u takvome svijetu, njen muž pribjegava tradicionalnome običaju. Našao je ženi „lijeka“ tako što joj je očitao „drevna masla“, što će metaforički značiti batine, ispoljavajući time simpatije prema preživjelim, tradicionalnim običajima koje i nadalje, „treba čuvati i poštovati“. U tome duhu intonirane su pripovijetke Sava St. Radulovića „I drevna masla ne pomažu“, „Zla maćeha“, pripovijetka Luke P. Kažića „Vračarica Đurđa“ i druge.

Pisci tih pripovjedaka, kao i oni drugi koji su se javljali sa sličnim crticama i novelama u *Luči* i *Novoj Zeti*, opisivali su narodni život, obrede i običaje, u skladu s prosvjetiteljskim, romantičarskim i moralizatorskim shvatanjima književnosti. Pridavali su im funkciju kakva se mogla ranije sresti u vukovskoj narodnoj prozi. A ona se sastojala u isticanju, fiksiranju i prepoznavanju negativnih pojava u narodnome životu. U stvari, radi se o sadržajima preko kojih su isticani, kao i u Ljubišinoj prozi, razni mitološki motivi, predrasude, sujevjerja, vradžbine i sl., tj. pojave koje su imale štetni uticaj na narodni život, odnosno na oslobođenje narodne svijesti od duboke „mitske zarobljenosti i predajnog mitskog ropstva“. Iznošenjem takvih tema i motiva na svjetlost dana pripovjedači su doprinosili osvješćivanju naroda, uočavanju apsurdnosti predrasuda te ozdravljenju toga svijeta i života, samim tim i njegovu bržem oslobođenju od neprijatelja i naslaga ukorijenjenoga tradicionalizma, a donekle i vjerske zatucanosti. Tome su, pored pripovjedača, ponajviše u crnogorskome narodu doprinos davali njeni duhovni i svjetovni vladari, koji su bili prosvijećeni, pismeni i obrazovani ljudi poput, kako napisa I. Sekulić, „kongenijalnog i svetog“ Petra I, Petra II, knjaza Danila i Nikole I Petrovića. U pripovijeci Luke P. Kažića „Vračarica Đurđa“ opisani su upravo štetni običaji koji opčinjavaju zabit, kutak đe se „nalazi jedna kuća, suhomeđom ozidana, pokrivena slamom“, iz koje se „ne miče narod osobito ako je neđelja ili državni praznik“. Čitavi prozni zapisi trebaju da ilustruju kako novi naraštaj, pa čak i „mladi pop“, sin nekadašnjega vjernika koji je molio vračaricu za ozdravljenje popadije, proćeruje štetne običaje. Takva je i pripovijetka Veljka Radojevića „Na vratilu“, te etnografsko-istorijski zapis sa slič-

nim motivima „O Rovčanima“ Ljubomira A. Bulatovića (1877–1942) i tekstovi nekih drugih stvaralaca.[244]

Takvi sadržaji, uz insistiranje na raznovrsnim folklornim, prosvjetiteljskim i utilitarističkim motivima, poukama i idejama, vodili su stvaraoce neminovno u suvišno pojednostavljivanje proznih zapisa. Otuda njihove „pripovijetke“ i motivski, i kompoziciono, i izražajno djeluju jednoobrazno, nerazvijeno, a ponekad su svedene isključivo na proširene deskripcije i moralne deklaracije. Svođenjem pripovjedne radnje na takvu funkciju, stvaraocima je bilo onemogućeno da prodru i „slobodnije uzlete, u sfere imaginativnog, umjetničkog transponovanja i tumačenja života“. Estetički kriterijum je u njihovim tvorevinama zatomljen, žrtvovan tendenciji. Zauzvrat takvome nedovoljnom estetskom učinku, prevaga faktografsko-folklorne dokumentarne građe, etnografskih i istorijsko-psiholoških, jezičkih nanosa i prosvjetiteljsko-didaktičkih elemenata, predstavlja dragocjena svjedočanstva za upoznavanje najraznovrsnijih vidova crnogorskoga narodnog života u drugoj polovini XIX vijeka.

Miloš Velimirović (1848–1920)

Iako u strogome smislu ne pripada „cetinjskoj književnoj školi“, budući da se kao stvaralac afirmisao izvan Crne Gore, Miloš Velimirović se skladno uklapa u kontekst folklornoga i didaktičkoga pripovjedaštva kraja XIX i početka XX vijeka, pa smo ga i uvrstili u ovu cjelinu. O biografiji Miloša Velimirovića zna se da je rođen u Kraljima, Andrijevica. Novija istraživanja govore da je završio Bogosloviju u Beogradu (1870), a u ranoj mladosti radio je kao učitelj u Čevu i Skadru. Preostali dio života službovao je kao protojerej u Pirotu (1886–1911) i kao sveštenik u drugim krajevima Srbije (Crkva Sv. Save u Beogradu), đe je i umro (1920). Javljao se s književnim i publicističkim radovima u kulturnoj i književnoj periodici. Publikovao je crkvene beśede, ponekad putopisnu prozu (o Plavu, Gusinju, Šekularu, Prokletijama...) i autentične priče. Njemu je Trifun Đukić u sasvim kratkom odjeljku dao veoma afirmativan sud jer je u njegovoj narativnoj prozi našao začetke romanesknih struktura: „Njegovi opisi Komova, Plava i Gusinja imaju

[244] Radivoje Šuković, „Pripovjedačka i putopisna proza“, u knjizi *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914), književnoistorijska monografija*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 279–293.

etnografsko-geografski karakter. Priče su mu zasnovane na prikazivanju života iz prošlosti svog kraja. Jedna od njih *Paćenik*, predstavlja, po sadržini, mali roman. U njemu je dosta slikovito prikazana jedna dramatična istorija piščeva pretka u vezi sa plavskim Turcima. Pričanje Velimirovića je prilično jezgrovito i po izvjesnim narodskim odlikama podsjeća nas na pričanje Marka Miljanova, ali je sav taj njegov pripovjedački rad ostao u skromnim ogledima i posebne knjige nije ostavio.“[245] Nakon te Đukićeve zabilješke, na Velimirovića je tek u novije vrijeme pažnju skrenuo publicist Ratko Deletić.[246] Kao priređivač novoga izdanja Velimirovićeve proze „Paćenik“, prvobitno objavljene u nastavcima u *Bratstvu* 1891. godine, Deletić primjećuje: „Ovaj rukopis žanrovski gledano ima sve odlike romansirane forme. Radnja se razvija skoro kao u klasičnim romanima. (...) Fabula je razvijena, ličnosti su tipizirane kao u klasičnoj romanesknoj strukturi. Tematska vokacija odnosi se na početak dvadesetog vijeka u Gornjim Vasojevićima. Pisac govori o životu ljudi svoga kraja, o patnji, nemaštini i slobodarskom duhu naroda ispod Komova. (...) U knjizi se mogu naći kraći opisi prirode, misaone refleksije, istorijska i druga potka koja čini i okosnicu štiva. (...) Ovo djelo ne samo da nosi literarne oznake tog vremena, nego rasvjetljava mnoga istorijska zbivanja i sudbine ljudi u njemu i otkriva mnogo nepoznatog s kraja devetnaestog vijeka.“[247] Ne sporeći Deletićeva zapažanja o Velimirovićevu postupku i stilu, ipak se ne možemo složiti s njegovom žanrovskom klasifikacijom djela. Po svim bitnim karakteristikama „Paćenik“ je nesumnjivo pripovijest. Nema u njoj razuđenije kompozicije, niti većeg broja epizoda ili likova, već je fabula koncentrisana oko sudbina porodica Milovana Vukovića i Spasoja Aletića. Pripovijetka počinje istorijsko-etnološkim osvrtom na selo Kralje, odakle se pripovjedni fokus premješta na skiciranje glavnoga junaka Milovana Vukovića. Velimirovićev pripovjedni postupak je elementaran, lišen pojedinosti, usredsrijeđen na osnovnu informaciju. Nema u njemu snažnijega zamaha deskripcije, već je sveden na linearno prenošenje suve događajnosti. Pored istorijsko-etnoloških sadržaja, Velimirović je pripovijetku prožeo i snažnim moralizatorsko-didaktičkim tonovima. Opis patnji i stradanja ljudi iz njegova užega zavičaja dat je u funkciji

[245] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore*, 269.

[246] Ratko Deletić, „Istorija i sudbina“, predgovor u knjizi: Miloš Velimirović, *Paćenik*, Stupovi, Andrijevica, 1996, 7–12.

[247] Isto, 7–8.

jačanja otpora zavojevaču i prikaza vitalnosti narodnoga duha, a idejnu poruku teksta Velimirović sažima na završnim stranicama iskazom: „A za otadžbinu poginuti, dužnost je.“

Je li Velimirović zaista samo u tim stvaralačkim okvirima ostao književni stvaralac ne može se pouzdano utvrditi. Ostaje da se i nadalje u brojnoj književnoj periodici i serijskim publikacijama u kojima je objavljivao (*Bratstvo*, *Nastavnik* i drugim) za njegovim djelima traga, posebno u njegovu zavičaju, u Andrijevici.

Novica Kovačević Grahovski (1861–1910)

Novica Kovačević Grahovski stariji je od savremenika L. Jovovića, S. Vuletića i A. Jovićevića. Započeo je literarno-stvaralačku i kulturnu djelatnost 80-ih i početkom 90-ih godina XIX vijeka. Školujući se kao student medicine u Petrogradu, prevodi pripovijetke malo poznatoga ruskog spisatelja Goleniščeva-Kutuzova i objelodanjuje ih u cetinjskoj *Crnogorki* i novosadskome *Javoru*. Po povratku u Crnu Goru, Novica Kovačević povremeno se oglašava u književnoj periodici putopisnom prozom, književnom kritikom, prikazima i drugim manjim literarnim napisima. No, i da nije ostavio naučne i stručne radove iz područja medicinskih nauka, putopise i kritičke napise, njegovo bi ime, kao stvaraoca umjetnosti riječi, ostalo zapisano u književnoj istoriji – po objelodanjenim pripovijetkama. Napisao je, koliko smo mogli utvrditi, svega jedanaest priča. Pretežno su objavljene u cetinjskim časopisima *Luči*, *Književnom listu* i u novosadskome *Braniku*.

Pripovijetke Novice Kovačevića tematskim su svijetom, analiziranjem narodnoga seoskog života, naglašenim rodoljubljem, tradicionalnim moralom, umnogome slične pripovjednome opusu Sava P. Vuletića. Sadržajem su vezane najčešće za seoski život doline Lima, ambijenta đe su se „miješale dvije vojske, vjere, ljubavi i nasilje“.[248] Kovačević veoma preciznim potezima, mirnim i širokim epskim tokom pričanja, deskriptivno detaljno, crta prizore, nastojeći osvijetliti specifičnu atmosferu polimskoga ambijenta. U svijetu njegovih pripovjedaka progovaraju raznovrsne ljudske strasti, potajne ljubavi i ljubomore, sloga i mržnja između hrišćanskoga i islamskoga življa, agon i vjera, primitivizam i zaostalost.

[248] Dr Radoslav Rotković, isto, 639.

Izdvajajući se iz pripovjednoga toka radnje, Kovačević, kao i većina njegovih savremenika, pripovijeda o događajima, ali prepušta da se njegovi likovi ispolje i razotkriju u međusobnim dodirima i spontanim razgovorima. On okom oštroga opservatora bilježi detalje, šenči sredinu, predmete i ljude u njihovim nagonima i porivima. U strukturi njegovih pripovjedaka uočljiv je pejzaž, mnogo više nego kod S. Vuletića. Njegovi opisi, odnosno pojedine pejzažne slike (koje su najčešće utkane u ekspoziciju a ponekad i u narativno tkivo priče) ističu se kao opisi dekora određene radnje, a rjeđe su u funkciji ostvarenja karakterizacije likova i stvaranja određene atmosfere i štimunga. Zapravo, ne insistirajući na dubljim psihološkim opisima i detaljnijoj karakterizaciji likova, Kovačević se sav ustremljuje na spoljašnje opise, dramatiku naroda, odnosno na njihove nagonske reakcije. Te komponente mogu se najbolje uočiti u pripovijetkama „Vučić“, „Sreća“, „Razbratimila ih“, „Za inad“, kao i podužoj pripovijesti „Uvoda“.

Novica Kovačević Grahovski (1861–1910)

Pripovijetka „Vučić“ podijeljena je, kao i njegove druge priče, u zasebne glave (tri cjeline) koje su povezane glavnim junacima priče. Ona pruža sliku stanovnika sela Gorikuće, čije je pravoslavno stanovništvo živjelo u slozi, harmoniji, razumijevanju i poštovanju s islamskim življem koje je naseljavalo sušedne oblasti Gusinja. Sloga, naklonost i dobronamjernost turskoga stanovništva, a posebno iskusnoga bega Šabanovića, prema sušedima razvijala se tako da je sam on isticao da su stanovnici sela Gorikuća „njegova bašta“, odnosno „ne njegove čivčije, no njegova domaća čeljad“. Takav, već od davnina utvrđeni mir i slogu dvaju naroda poremetiće naoko bezazlen događaj. Seoskoga momka Vučića Stelju iz ljubomore ranjava sušed Petar Ćuk. I mjesto da Vučić oglasi selu krivicu pravoga zločinca, seoskim glavarima predočio je da ga je po-

kušao usmrtiti „neki Turčin“. Upravo na zamjeni krivice pripovjedač je temeljio dalji sadržaj prilično skladne i dobro vođene pripovijetke. Tako je Novica Kovačević nastojao da obrađuje u literaturi davno začetu temu: odnos hrišćanskoga i islamskoga življa. Opijen sadržajima epskih pjesama i priča, Vučić je čekao trenutak osvete. Okrivivši Turke za pokušaj njegova ubistva, navukao je „zlo na selo“. Turci su se ponovo pokazali kao tirjani i krvnici hrišćanske raje. U svijetu neljudskih i tirjanskih reakcija, brutalnosti i nasilja, plemenitošću se istakao beg Šabanagić, čovjek koji je od malena rastao „s hrišćanskom rajom“ i koji je u najtežim nerodnim godinama pomogao hrišćanske sušede žitom i drugim potrepštinama.

U sličan tematski i sižejni okvir smjestio je N. Kovačević građu i u pripovijeci „Sreća“, tvorevini koja je tematskim i kompozicijskim ustrojstvom najbolje i najkompaktnije njegovo djelo. U jezgru njene fabule opisan je miran i idiličan život hrišćanskoga i islamskoga življa u selu Dostinići, mjestu u dolini rijeke Lim, nedaleko od turskih straža i karaula. Red, harmoniju i ustaljenu pastoralnu sliku seoskoga života upotpunjuje ljubav, sloga i razumijevanje predstavnika dviju konfesija. A ta ljubav i sloga ogledala se, prije svega, u zajedničkome druženju, međusobnome pośećivanju, tradicionalnome gośćenju, pa i u potajnoj ljubavi „srpskijeh i turskijeh momaka i đevojaka“. Posebno su se u tome istakle dvije sušedne porodice – Orbovića i Smail Nuredinova, čija se đeca, Mijat Hairije, potajno vole. Takvo prijateljstvo, stvarano i njegovano u uzajamnome življenju i poštovanju, biva ubrzo, smjenom turskoga kapetana na obližnjoj karauli, zahvaćeno strastima i nagonima vjerskih zagriženosti i nepremostivim jazom nasilja, brutalnosti i sadizma. Slika razdvojenoga „turskog“ i „srpskog“ življa, na zajedničkome okupu, odaje kontrastnu atmosferu, crne slutnje i nagovještaj patnji naroda: „Dođoše Dostinići pašinu konaku (...) Crni ljudi, debelih usana stoje ispred vrata, ne zbore naškim jezikom“. Pripovijedajući o fizičkome i duševnome stradanju naroda Dostinića, autor je posebno karakterisao lik seoskoga kmeta i novog turskoga starješine. Njihovi likovi ispoljili su se u odnosu prema „hrišćanskoj raji“ sela Dostinića, ali i prema turskoj porodici Nuredina. Njegov dom biva spaljen, sin ubijen, a kćerka odvedena paši, obeščašćena i pretvorena u robinju. U takvome svijetu turske osionosti, bijesa, sadizma i mržnje, nemoći, progovorio je istorijsko-socijalni položaj naroda, bespomoćnoga, predanog na milost i nemilost razjarenih Turaka. Posebno se u tome svijetu ističe revolt,

pobuna, pregalaštvo i junaštvo Mijata Orbovića, koji, motivisan ljubavlju prema svome narodu i lijepoj Hairiji, ubija seoskoga kmeta, pali tursku karaulu, ubija pašu i izbavlja iz zatočeništva potajnu ljubav. I kao pravi romantični junak, s krivošijskim odmetnicima, gine s osmijehom na usnama i riječima „Hairije, Hairije".

Zaokupljen položajem našega naroda pod Turcima, Kovačević se u pripovijeci „Razbratimila ih" bavi istom tematikom. U središtu njene fabule jesu dva pobratima ili, bolje reći, „hajduka pregaoca" i zaštitnika „sirotinje raje". Oni upadaju noću u nikšićki tabor s ciljem da ubiju crnogorskoga krvnika Omer-agu. U tom okršaju tirjanin gine, ali u neoprezu gine i jedan od junaka priče, i to od ruke pobratima. Opterećen osećajem krivice, preživjeli junak priče odlazi u Vojvodinu, đe nalazi smrt u poznatoj bici kod Srbobrana. Uz elemente romantičnoga i realnoga, Kovačević je u tu tvorevinu inkorporirao pejzažne slike. Preko njih je, za razliku od drugih priča, nastojao ocrtati duhovnu atmosferu ambijenta, stvoriti podlogu za isticanje vanjskog opisa protagonista.

Perifrastičnih i portretnih opisa nije lišena ni Kovačevićeva, inače razbijena i veoma slabo komponovana pripovijetka „Za inad". Sam njen početak asocijativno podśeća na stilske postupke i opisne modele proze Janka Veselinovića.

Pripovijetke N. Kovačevića, o kojima je ovđe riječ, tematikom i motivikom, kompozicijskim sklopom, utkivanjem pejzažnih slika i romantičarskih elemenata, određenim napuštanjem folklorizovanih i didaktičkih motiva odaju umnogome stvaraoca koji se školovao na tipološkim obrascima ruskoga romantizma, ali i realističke ruske proze. Posebno su prepoznatljivi elementi Gogoljeve proze, i to iz njegovih pripovjedaka iz ukrajinskoga života. Ta podsticajna gogoljevska nota uočljiva je prije svega u nadahnutoj romantici, opisima podneblja u kojima je locirana pripovjedna radnja i u isticanju neobičnih događaja, situacija i likova iz seoskoga života Polimlja. Opisujući seoski život, njihove događaje i ljude, ističući rodoljublje i junaštvo, Kovačević je karakterisao junake više spolja, a manje je isticao njihovu psihološku stranu. Otuda njegove pripovijetke imaju više književnofistorijski značaj, dok je estetički učinak njihov autor prilično zanemario.

Osim polimskoga kraja, Kovačević je u nekoliko pripovjedaka opisivao i Crnogorsko primorje, koje je u prošlosti nosilo sve tegobe mletačkoga i austrougarskoga prisustva. Posebno se takvom tematikom

ističe crtica „Kako se Mijat oveselio Badnjaku“ i istorijska pripovijest „Uvoda“.

Prva je zgusnuto realistična pričica s temom odnosa Crnogoraca i Mletaka. Radnja se zbiva u jednoj pograničnoj crnogorskoj porodici. U domu Mijata Čvorovića, najuglednijoj i najbogatijoj seoskoj kući u Vodigazu, održavaju se svake večeri seoski šednici. U taj dom iznenada dolazi Anton Ćilibarda, Latin, lijep i pričljiv mladić „u zelenim širokim haljinama, što se ne nose na primorju“. Rađa se iznenadna ljubav između njega i Mijatove ćerke Spasenije. I otac blagosilja njihovu ljubav i vjeridbu. No, zbog takve odluke doći će do distanciranja i odricanja svih od Mijatova doma, čak će mu zabraniti da bere badnjak. Sve je podređeno strogim i ustaljenim pravilima plemenskoga života i patrijarhalnoga morala. I u takvome svijetu, po nepisanim pravilima, javlja se iznenadni spasilac kuće i plemena. Seoski momak Jeremije Lubarda, koji potajno voli đevojku Spaseniju, odvodi je i vjenčava se s njom, a Mijatova porodica vraća se u plemensku zajednicu.

Ta crtica idejom sugeriše određene zaključke: plemensko stanovništvo, razapeto na granici i živeći u surovim uslovima, spolja pritisnuto Turcima i Mlecima, a iznutra potkopavano bijedom, nuždama i nevoljama, moralo je izgrađivati specifične etičke i filozofske norme, ograde i regule. Stvaralo je nepisana pravila života što ih je nametala stalna borba za opstanak. Među tim nepisanim normama plemenski čovjek Crne Gore posebno je kultivisao čojstvo i junaštvo. Odrednica čojstva neminovno je u sebe uključivala poštenje i „časni obraz“. Otuda je svako narušavanje autohtonoga plemenskoga života i morala od tuđinca, pa makar i uz pristanak starješine kuće, značilo povredu čojstva i morala svih plemenika. Ti motivi ne javljaju se samo u Kovačevićevoj prozi, nego i u cjelokupnoj crnogorskoj literaturi od Njegoša, preko Marka Miljanova Popovića, Ljubiše, pa sve do naših dana. Treba reći i da je ta Kovačevićeva priča pisana, kao i druga njegova djela, narodnim jezikom, u kojemu mjestimično, naročito u dijaloškim iskazima, ima karakterističnih kovanica, žargonizama i bogate lokalne leksike.

Pripovijetka „Uvoda“ tematikom je vezana, kako je podnaslovom označeno, za bokeljski ustanak iz 1869. godine. Sačinjena iz pet zasebnih cjelina, međusobno povezanih zajedničkim likovima i temama (po ugledu na Ljubišine istorijske priče), ta pripovijest predstavlja sintezu žanrova na granici beletristike – memoara, hronike i sl., s jedne strane, i istorije i onih elemenata koji su naročito utkivani u pripovjednu pro-

zu romantizma, s druge strane. Ugrađujući u fabulu pripovijesti brojne likove, Kovačević je preko njih ocrtavao sudbinu ljudi i kolektiva u ratnim okršajima. Otuda pripovijest, po brojnosti likova i razuđenosti radnje, podsjeća na romanesknu strukturu. Autor je u njoj najmanje zaokupljen folklornim i anegdotskim prikazivanjem narodnih običaja i obreda, a mnogo više sudbinom ljudi u istorijskim okolnostima u kojima se našao naš čovjek pod mletačkom upravom. Osnovna tema pripovijesti jeste prikupljanje oružja i primorskih momaka za mletačku vojsku. Uz tu, magistralnu temu upliću se i mnoge druge, sporedne, u kojima se nastoje ocrtati brojni likovi, povezani unutrašnjim nitima s tragičnom sudbinom bokokotorskoga življa. Iako pripovijetka „Uvoda“, posmatrana u cjelini, nema posebne umjetničke vrijednosti, ona je važan literarni pokušaj da se ispriča autentičan istorijski događaj, koji je vrlo često u tradicionalnoj crnogorskoj književnosti bio predmet epske narodne pjesme. Otuda nije čudo što je Kovačević u najobimnijoj pripovijesti i donio takvu, neveliku epsku narodnu pjesmu.

U zrelijim narativnim prostorima krajem XIX i početkom XX vijeka

Tematsku liniju folklorne i didaktičke pripovijetke ili, bolje reći, pripovijetke iz narodnoga života, krajem XIX i u prvoj deceniji XX vijeka, nastavljaju Ilija Hajduković, Nikola Kujačić Korjenić, Krsto Marković Podgoričanin, Ilija Zlatičanin i Risto M. Popović Čupić kao pisac za đecu. Svaki od njih iznosi zanimljive događaje iz seoskoga svijeta, otkriva intimni i javni život, daje etnografsko-istorijske i folklorne opise raznih mjesta i krajeva u kojima su živjeli i službovali. U punome stvaralačkom intenzitetu i zrelijem zamahu ta tematika živi i u pripovjednome djelu Jovana F. Ivaniševića, a donekle i u sadržajnome djelu Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog. Pripovijetke Nevesinjskoga tematikom, izrazom i problematikom privukle su pažnju Antuna Gustava Matoša i Jovana Skerlića. Cjelokupni tok te proze daje pravo književnoj kritici koja kaže da se krug tih stvaralaca nalazio u zrelijim narativnim prostorima.

Među pripovjednim tvorevinama toga vremena treba spomenuti pripovijetke dvojice folklorista koji su pisali ne samo s patriotskim pobudama, nego i s određenim književnim ambicijama i sposobnostima. Riječ je o pripovijetkama Ilije Zlatičanina, čija proza dijelom pripada beletristici, a dijelom istoriji, folkloristici i etnografiji; zatim o nekoliko

pripovjednih pokušaja Ilije N. Hajdukovića u zbirci *U časovima odmora*, koji imaju ponajviše stilsko-jezičke i tematsko-motivske osobenosti usmenih pripovjedaka. I u toj će pripovjednoj prozi savremeni čitalac pronaći mnogo više uspjelijih umjetničkih elemenata nego u pripovijetkama o kojima je bilo riječi u prethodnome poglavlju.

Ilija N. Hajduković (1858–1916)

Cjelokupno književno djelo folkloriste Ilije Hajdukovića razasuto je po brojnim periodičnim publikacijama. Sabrano je dijelom u knjigu *U Časovima odmora* (1912), koja je podijeljena u četiri tematske cjeline, od kojih prve dvije obuhvataju pjesme pisane „na narodnu“ i „životopise“ pojedinih savremenika iz crnogorskog književnoga i kulturnoga života onoga vremena (o vojvodi Iliji Plamencu, Jovanu Pavloviću, Lazaru Tomanoviću, Radoju Roganoviću, Marku Dragoviću, Đuru Peroviću, Marku Miljanovu, popu Savu Plamencu i drugima). U treći dio knjige uvrštene su tvorevine usmene književnosti, a četvrti dio, pod naznakom *Pripovijetke*, obuhvata četiri priče: „Srećan san“, „Arbanaški jezik“, „Kupila braća svoga vola“ i „Sto i jedan grijeh“.

Po tematici, jeziku i stilu, brojnim elementima fantastike i legendi, neizdiferenciranim likovima – navedene pripovijetke najbliže su usmenim crnogorskim pripovijetkama. U njima je veoma dobro sačuvan duh narodnoga izraza i pričanja. Pripovijetka „Arbanaški jezik“ drugačije je komponovana od prethodnih. U njoj su crte individualnoga stvaraoca najvidnije, pa se doživljava kao originalna tvorevina. Tu je obrađen poznati motiv ponašanja crnogorskoga ratnika i heroja u varoškoj, odnosno skadarskoj sredini. Čitava naracija razrađivana je na „arbanaškoj“ rečenici-zapletu „štatlete – pans hum“, što u prijevodu znači „šezdeset i pet groša jedan hum“. Crnogorski ratnik to prevodi kao da mu je Arbanas odgovorio „da ne laje ko pas“, zbog čega zamalo nije izgubio glavu „nasred skadarskog pazara“. Priča je anegdotski humorno zgusnuta. Pisana je lijepim narodnim crnogorskim jezikom, s prirodnim dijalozima i realno prikazanim likovima crnogorskoga ratnika i arbanaškoga trgovca. Tako se tom pričom Ilija Hajduković uvrstio, s Ilijom Zlatičaninom i Jovom Zagorom, u pripovjedače koji su sve više opisivali varošku i seosku sredinu.

Filip J. Kovačević (1860–1922)

Dugogodišnji profesor stranih jezika u Cetinjskoj gimnaziji (1886–1900) Filip J. Kovačević prevodilac je djela zapadnoevropske i ruske književnosti, književni kritičar i pisac nekoliko interdisciplinarnih i filoloških studija, autor pjesama u romantičarskome žanru, po ugledu na Petefija, Ljermontova i pjesnike srpskoga romantizma; bavio se i leksikološkim problemima. U crnogorskoj periodici objavio je i nekoliko putopisa i pripovjedaka. On je, možda više od drugih stvaralaca i kulturnih radnika onoga vremena, tipični predstavnik „cetinjskoga književnog kruga", pjesnik lirskih i epskih tvorevina, stvaralac više kompilarskoga nego originalnoga književnog temperamenta,[249] versifikator koji se „uvijek oslanjao na nečija iskustva i nije imao snage da ih prevaziđe".[250]

Iako je literarna iskustva sticao na izvorima romantičarske i realističke literature ruskih, talijanskih, mađarskih i njemačkih stvaralaca, nije uspio stvaralački apsorbovati, osmisliti i pretočiti takve literarne modele u originalne tvorevine. Naprotiv, u svome nevelikom literarnom opusu ostao je na stilsko-jezičkim i tematsko-motivskim pozicijama tradicionalne, usmene narodne književnosti, o čemu svjedoče njegova poetska i pripovjedna djela.

Filip J. Kovačević ostavio je u književnome nasljeđu crnogorske proze svega tri pripovijetke: „Strika Pero", „Sreća prosjaka" i „Utjeha pri oskudici novca". Četvrta priča, za koju je građa uzeta iz narodnoga života, „Jovan nije mogao živjeti", sačinjena je po modelima strane literature i predstavlja neku vrstu adaptacije prema pripovjedaču Mezera.

U prvoj priči, „Striko Pero", portretisao je lik lucidnoga, misaonoga i duhovitoga devedesetogodišnjaka – strika Pera. U nevelikoj, ali sadržajnoj fabuli, postupkom opisne karakterizacije i bez unošenja psihološke motivacije, nastojao je iznijeti starčeve poglede na život i svijet, prije svega na crnogorsko junaštvo, pravdu i poštenje. Pisac je, u stvari, preko njega karakterisao ljude „staroga kova", ljude „koji više

[249] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918,* Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 265.

[250] Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka", u knjizi *Pleme za oblakom. Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973, 30.

cijene staro čojstvo nego novu nauku“.[251] Ta priča tendira na pouku i kriticizam u sukobu „staroga“ i „novoga“ svijeta i naraštaja. Mnogo više njezin sadržaj implicira poznatu temu sukoba generacija, problematiku koju je u to vrijeme u Crnoj Gori obrađivao, s manje umjetničkoga dara a s više folklora, i Luka Jovović u pripovijesti „Prije i sad ili sedam noći kod đeda Jova“. I kao u drugim pripovijetkama toga žanra, i u toj je naglašen folklorizam kao konstitutivni elemenat pripovijetke. Iskusni i krepki duh strika Pera upozorava mladež da čuvaju stare običaje jer je to, prema njegovu mišljenju, osnovni uslov za očuvanje zdravlja i duhovne kreposti crnogorskoga naroda. Priča je na neki način poentirana poslovicom: „ko svoju košulju prezire – tuđa ga gunjina dere.“

Ostale tri nevelike priče po osnovnoj tendenciji, sadržaju i poruci veoma su slične. Autor je u središte postavio univerzalne teme – siromaštvo i prosjačenje, bijedu i novac, a u trećoj priči, koja je pravljena po ugledu na Mezerinu tvorevinu, opisuje se činovnička bijeda, stalež koji vegetira između državnih iluzija, snova, želja i malih činovničkih plata, od kojih ne mogu da se podmire ni osnovne egzistencijalne potrebe. Prve dvije priče su originalne sociološke studije. Utvrdivši u pripovijesti „Sreća prosjaka“ da je „siromaštvo najveća rana, a bogatstvo najveće dobro ovoga svijeta“, Kovačević je u uvodnome dijelu nastojao da, navođenjem literarnih i istorijskih dokaza iz antičkih, rimskih i grčkih izvora, razjasni pojam vječne čežnje za bogatstvom, srećom i blagostanjem čovjeka. Takvome životu suprotstavlja nov svijet, svijet od društva odbačenih i odmetnutih ljudi, tj. svijet prosjaka – ljudi „sa dna života“. U toj nevelikoj priči smjenjuju se realističke opservacije, komentari i slike života prosjaka s ulice. U isti mah ističe se njihova težnja da se domognu sreće, zadovoljstva i blagostanja. Fotografski precizno, esejističkim dokumentarnim postupkom, pripovjedač je, poput Emila Zole, odnosno stvaralaca naturalističkoga smjera, zalazio, sa drugom studentom (piscem buduće drame o prosjacima) među prosjake, kako bi ih mogao izbliza doživjeti, autentično i neposredno promotriti. Ne razlažući temu sa socijalnog stanovišta, autor mnogo više ponire u sociološku analizu. Sličnom tematikom bavi se Kovačević i u pripovijesti „Utjeha pri oskudici novca“. Polazeći od utvrđenih premisa: „bez novca ne može biti zajamčena budućnost ni države ni naroda; novac gradi i razvaljuje; bez novca se ne može ništa; novac može sve“ i sl. – pripo-

[251] Citat prema: *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 82.

vjedač odmah izvodi osnovnu konstantu: novac je „najgrozniji pronalazak“ i „najveće zlo ovoga svijeta“. Čitava pričica je, u stvari, briljantan pripovjedni sociološki ogled o novcu koji čovječanstvu „donosi sreću i nesreću“. Na pojedinim mjestima autor misli i zapažanja o novcu izdiže do kritičkoga realizma.

Kovačevićeve pripovijetke, iako nijesu brojne, po tematici, izrazu i krajnjoj poruci predstavljaju novi literarni žanr u poplavi prošećnih i nevelikih umjetničkih ostvarenja toga vremena. Oslobađajući se postepeno folklorizacije, uvođenje tema o prosjačenju i novcu, posmatrano iz sociološkoga ugla, predstavljalo je prodor u nove sfere ljudskoga života, samim tim i u nove tematsko-motivske raspone pripovjedne crnogorske književnosti 80-ih godina XIX vijeka. One se umnogome približavaju tematici koju je fiksirao kritički realizam. Taj kritički tretman Kovačević je, dijelom, mogao uočiti u onoj ruskoj literaturi koju je čitao, a ponekad i uspješno prevodio.

Đuro T. Perović
(1860–1894)

Iz duhovne klime „cetinjske književne škole“, odnosno „salona knjaza Nikole“, ponikao je pjesnik, pripovjedač i dramski pisac Đuro T. Perović. Iako je živio kratko, njegov je stvaralački opus raznovrstan, ali žanrovski skroman. Objavljivao je pjesme, dramske priloge i pripovijetke u raznim periodičnim publikacijama (*Glas Crnogorca*, *Nova Zeta*, *Luča*, *Draškov raboš* /Split/, *Naše doba* /Novi Sad/, *Velika Srbija* i *Srpski glas* /Beograd/, *Bosanska vila* /Sarajevo/ i dr.). Još za života štampana su mu, kao posebna djela, *Ženidba knjaza Petra Karađorđevića 30. julija 1883.* (Cetinje, 1883), dramska igra u četiri čina *Zidanje Skadra na Bojani* (Novi Sad, 1887) i zbirka pjesama pod naslovom *Hercegovke* (Cetinje, 1889). U rukopisu su mu ostale neobjavljene poetska drama u pet činova *Hajduk Nikac Strahinja* i zbirka pjesama pod naslovom *Srpkinja*.

U tematskome i motivskome pogledu, cjelokupan opus Đura T. Perovića predstavlja tvorevine nevelikih umjetničkih rezultata. Pjesništvo mu je pretežno prigodnoga karaktera, panegirički i romantično-rodoljubivo intonirano, u žanru oda posvećenih raznim glavarima i mitropolitima ili u formi tugovanki inspirisanih smrću pojedinih vojvoda i važnijih dvorskih ličnosti. Iako u svoje vrijeme hvaljeno, njegovo po-

etsko djelo nije uspjelo da se tematikom, inspirativnom snagom i poetskim izrazom, izdigne iznad tvoga vremena, pa je ubrzo palo u zaborav.

Perovićevo književno djelo ostaće ipak trajno zabilježeno u istoriji crnogorske književnosti po pripovijetkama, odnosno po pripovijesti „Put u pakao“, koju je zbog njene literarno-estetske vrijednosti Čedo Vuković uvrstio u antologiju *Izviriječ*.[252] Uz tu pripovijetku, Perović je u *Glasu Crnogorca* objavio još dvije priče nevelike umjetničke vrijednosti: „Hajduk Nikac Strahinja“, čiji je sadržaj vezan za crnogorsku prošlost, i „Sreća iznenada“, koja tematikom ocrtava prigodnu dvorsku atmosferu.

Pripovijetka „Put u pakao“ tematsko-motivskim svijetom, a i kompozicijom, idejnom porukom i jezičkim izrazom krajem XIX vijeka predstavlja potpuno novu tvorevinu. Novina se u njoj ogleda ne samo u originalnome strukturiranju priče nego, prije svega, u modernome fabuliranju; unošenju u centralnu motivaciju sna i jave kao okosnice, odnosno legende i biblijskih motiva u kojima su iskazani elementi fantastike: mitsko-okultnoga putovanja u prostore pakla i raja. Takvom motivikom, skiciranim likovima starca i sagovornika-slušaoca pripovijetke (naratora priče) i idejnom porukom, tvorevina „Put u pakao“ nadovezuje se na Njegošev pripovjedni smjer, odnosno na priču „San na Božić“, i na neke elemente pripovjedaka L. Jovovića.

Sadržaj pripovijetke „Put u pakao“ svodi se na to da nam sagovornik-pripovjedač i slušalac priče saopštava kako je iznenada u njegovu seosku kolibu došao jedan starac, gonjen bijedom i nemaštinom. On u trenucima noćne tišine, u tri večeri, priča mističnu priču o svome putovanju u raj i pakao. To je, u stvari, starčeva vizija sna. Đuro T. Perović je tu na poseban način obradio fabulu i postupke glavnoga junaka. Primijenio je specifičan literarni postupak, u kome se elementi stvarnoga života transponuju i miješaju u takvim odnosima da više ne čine realnu logičnu cjelinu, realistički motivisanu, već u kompozicijskoj strukturi ostvaruju poseban svijet starčeve imaginacije, odnosno fikcije i vizije, pa otuda logičnost i kauzalitet priča postiže samo unutar same sebe. Riječ je, zapravo, o tzv. motivaciji literarnoga postupka, o unutrašnjoj motivaciji pripovjednoga teksta, to jest literarnog metoda koji srijećemo tek kod pripovjedača iz pokreta moderne. To dvojstvo postupka, unošenje određenih elemenata realističke motivacije u tki-

[252] *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 61–77.

vo narativne imaginacije i fikcije sna čini Perovićevu prozu izuzetnom u crnogorskoj književnoj tradiciji. No, bez obzira na fantastičnost, u pripovijesti „Put u pakao“ moguće je povući jasnu granicu „između romantičarskih sjenčenja i simbola i realističkih zahvata u sam život“. Primjećujući da se takvoga realizma nijesu mogle lišiti ni naše deseteračke epske pjesme i tužbalice, Čedo Vuković je s pravom zaključio da je taj realizam „duboko urođena težnja ka vjernom prikazivanju ljudi i događaja očita (...) i u proznim djelima, bilo da se radi o obrađivanju istorijskih zbivanja ili priča uzetih iz naroda ili u nečem izmaštanom“. Vuković navodi da se u pripovijeci „Put u pakao“ na „elementima životnog, istinitog“ gradi simbolika cijele priče „o životu kao paklu, o smrti, odanosti, nadanju“.[253]

Đuro T. Perović je stvorio, možda i nesvjesno, modernu proznu tvorevinu koja je, uz tematiku iz svakodnevnoga života, zazvučala potpuno svježe, poprimila novu idejnu poruku i kosmopolitski i svevremenski karakter. Ušao je u istraživanje nekih univerzalnih, opšteljudskih fenomena i manifestacija ljudskoga života, i to isključivo tehnikom nove motivacije i literarne simbolike. Time je ostvario nove prostore i proširio tematiku, donekle i izražajne raspone, pripovjednoj prozi Crne Gore krajem 80-ih godina XIX vijeka.

Ilija Zlatičanin (1860–1941)

Podgorički trgovac, učitelj i folklorista Ilija Zlatičanin, o čijem je životu malo pisano, stvarao je narativnu književnost 90-ih godina XIX vijeka. Bio je jedan od revnosnih saradnika nikšićkoga lista *Onogošt*, u kojemu je objavio najveći broj pripovjedaka. Neke od njih uvrstiće kasnije u zbirku *Šareni svijet* (1919). Javljao se i pripovjednom prozom i poezijom u poznatom kalendaru-almanahu *Zeta*, a najveći broj narodnih umotvorina i folklornih proizvoda objelodanio je u časopisu *Luča*. Između dva rata objavljena je u Podgorici njegova poduža pripovijetka „Živko Jabraš“ (1922), putopis *Uspomena na Šibenik* te *Biserje crnogorskih anegdota*, knjiga I. Pisao je i drame.

Pripovijetke Ilije Zlatičanina vezane su, kao i priče Sava P. Vuletića, za zetski kraj i Podgoricu. On je, među prvima, dodirnuo složene

[253] Čedo Vuković, „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori“, predgovor u knjizi *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 12.

odnose između sela i grada. Opšednut doživljajem voljenoga zavičaja, postao je njegov opservator i vjerni tumač, ali u pojedinim kratkim pasažima i sugestivni slikar pejzaža i analitičar njegove složene problematike. Srastanje sa zavičajem učinilo ga je literarnim registratorom vremena koje je i dalje tvrdokorno čuvalo običaje, tradiciju, navike i moral. Takav je svijet iskazan u pripovijetkama zbirke *Šaren svijet*: „Na pokajanje", „Na straži", „Dva vuka" i „Amanet". U novije vrijeme objavljene su integralno Zlatičaninove *Varoške priče* (1998), koje je izabrao, priredio i predgovor za njih napisao Jovan Čađenović.[254] U kompoziciono dobro vođenim pričama Ilije Zlatičanina radnja se koncentriše oko nekoliko problema: pitanja časti i morala, ljubavi, života i smrti, gladi, nemaštini, međukofesionalnim (dobrim) odnosima, ratovanju, moći novca, odnosu muškarca prema ženi, ženskoj fizičkoj i duhovnoj ljepoti, nevjerstvu i požudnosti muškarca prema ženi, preljubi, varoškoj (pretežno podgoričkoj) licemjernosti, malograđanštini i slično.

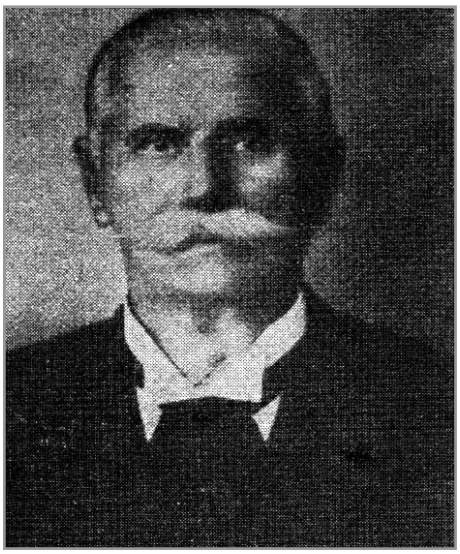

Ilija Zlatičanin (1860–1941)

I kompozicijski i estetski, najbolja je njegova priča „Amanet". Ona je socijalno motivisana. Plemensku kuću Mirka Čubranova prate nesreće, kao zla kob. Najprije mu umiru đeca od kolere. Potom umire sâm Mirko, ostavljajući mladoj ženi Jovani u amanet da se stara o njegovim roditeljima. Nadolaze gladne godine u kojima se Jovana grčevito upire da spasi častan obraz, ali i da sačuva starce od sigurne smrti. Posebno se tragično doživljavaju erotski nasrtaji njezina komšije Simana Vujova, seoskoga bogataša, koji je ucjenom želi iskoristiti. Još se teže, tragičnije i realističnije primaju scene susreta Jovane i njene islamizirane sestre Nuri-hanum, koja živi u Podgorici u bogatstvu i izobilju.

[254] Ilija Zlatičanin, *Varoške priče*, priredio Jovan Čađenović, Sabrana djela Ilije Zlatičanina, knj. I, Kulturno-prosvjetna zajednica & Narodna biblioteka „Radosav Ljumović", Podgorica, 1998.

Islamizirana i otuđena sestra nije znala za milost. Nije joj dozvolila da joj pređe kućni prag, da je spasi od sigurne propasti i smrti. U nekoliko slika Zlatičanin je kontrastno, dosljedno i veoma ubjedljivo realistički opisao odnose sela i grada. Selo je pusto, rastrzano, pritisnuto socijalnim nevoljama i glađu, a u Podgorici se nalaze puni dućani robe, žita i hrane, poturčenih momaka koji požudno očekuju mlade đevojke i žene. I Jovana u gradu, poslije mnogo potucanja i poniženja, biva obeščašćena. Epilog je tragičan: starci, roditelji njena muža umiru od gladi, a poslije dva dana i Jovana skončava život.

I pripovijetke „Na pokajanje“ i „Na straži“ (bez obzira na to što obiluju folklornim i mitskim motivima) imaju određenu realističko-literarnu vrijednost. U pripovijesti „Na pokajanje“ neimenovani junak priče govori o tome kako je jedne septembarske večeri u njegovu porodicu nemir unio telegram u kojemu se saopštava o smrti njihova zeta. Telegram je poslužio naratoru samo kao povod da rasplamsa asocijativne nizove o problemu života i smrti. Tako se dolazi do pesimistične spoznaje da je ljudski život krhk i ništavan. Iz tih razmišljanja narator se vraća u stvarnost, sudarajući se s običajima koji ga čekaju na „pokajanju“.

U pripovijesti „Na straži“ Ilija Zlatičanin nije se bavio životom vojnika, kako to naslov sugeriše, nego je, u noći, dok vojnici čekaju promjenu straže, ispričao nekoliko životnih išečaka i detalja iz vojničkoga svijeta. Među mladim vojnicima našao se i jedan starac, „čovjek kratkog rasta i sijede vlasi“. U velu noćne tišine javljaju se razne asocijacije, misli i priče o roditeljskome domu, o suprugama, o proživljenim ljubavima i slično. I poslije takvih realnih asocijacija starac priča „o svojoj razorenoj sreći“, o mladićkoj ljubavi s lijepom đevojkom Stamenijom, kćerkom seoskoga potkomandira. Ljubavnu idilu prekinuo je rat i mladić je morao na bojište. Zarekli su se jedno drugome da će biti vjerni. Ali život je izmijenio planove. On biva ranjen, a đevojka se poslije dugog čekanja udaje za drugoga. Upečatljiv je njegov povratak iz bolnice, kad obučen u bijele haljine asocira seljane, pa čak i najbliže, na vampira.

Značajna je Zlatičaninova pripovijetka „Ko dobro čini, zlu se ne nada“ i priča „Pop junak“, kojom se u podnaslovu naznačava da obrađuje motive „iz života Zete na početku XVI vijeka“. U prvoj je priči pribilježio istinit događaj kako je podgorički beg darovao žito crnogorskome seljaku jer ga je opazio kako priprema novac da ga baci u Mora-

ču, pošto nije u varoši mogao kupiti žito za gladnu i inokosnu porodicu. Taj beg i crnogorski seljak ubrzo su se, u vrijeme rusko-turskoga rata, našli na frontu: beg u turskoj vojsci, a seljak Mijušković u ruskoj. Za učinjeno dobročinstvo u Podgorici, begu, zarobljenome s družinom u borbi, crnogorski ranjenici spasili su život. U drugoj priči zetski pop, „koji je u ono doba bio čuven junak i dobar čovjek", okaljan je krvnom osvetom. I u trenutku kad mu je zaprijetila osveta, našao je utočište kod skadarskoga bega Sokolovića, zatim spasio život svome dobrotvoru i za to djelo, kao nagradu, dobio dozvolu turskoga cara da mirno živi u Zeti.[255]

Kad je riječ o umjetničkoj vrijednosti literarnih ostvarenja Ilije Zlatičanina i njegovoj tehnici pripovijedanja uopšte, valja naglasiti shematičnost u tematici, anegdotičnost, humor, opise prirode (na početku priča), dijaloške asocijacije u karakterizaciji likova, introspekciju i slično. Pretežno se služio naracijom, a likovi, koji najčešće pokreću radnju, karakterisani su s naglašenom crno-bijelom tehnikom i nedostatkom psihologije. Ipak, najvažnije je to što je Ilija Zlatičanin među prvim stvaraocima u Crnoj Gori nastojao realistički oblikovati teme o odnosu sela i grada. On zauzima antinomički i kritički odnos prema varoškome mentalitetu, a u selu i dalje vidi izvor prave snage, harmonije života koja, nažalost, vremenom propada zbog ekonomsko-društvenih i socijalnih odnosa, socijalnoga urušavanja seljaka. Takvim stavom njegove priče predstavljaju prve izdanke kritičke i realističke proze, koje bi se s pravom mogle ubrojiti u korpus stilske formacije kritičkoga realizma. Jezik mu je svjež, potekao s izvora njegova užega zavičaja, mada u komunikaciji njegove likove odlikuje jezik „stare Podgorice koji predstavlja mješavinu govora Zete, gradskog muslimanskog stanovništva, Stare Crne Gore i drugih susjednih krajeva. Javljaju se neki ekavski oblici, kao i strane riječi koje (pretežno turske! – M. N.), ponekad, odudaraju od konteksta u kome se nalaze" (J. Čađenović). I u sintezi možemo slobodno reći: Ilija Zlatičanin je narativnim, folklornim i dramskim radom sublimirao varoški podgorički ambijent; razotkrio sliku odnosa sela i grada i dao mnoštvo književnih autentičnih likova, tema, motiva i dilema u raznovrsnim i svježim pripovijetkama i dramama.

[255] Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835-1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980, 120-121.

Jovo Zagora

Uz ime folkloriste, pripovjedača, putopisca i pjesnika I. Zlatičanina svakako treba spomenuti i neodgonetnuto ime Jova Zagore, koji je u *Zeti* objavio neveliku crticu „Žrtva jedne ljubavi". Pripovijetka tematikom nije vezana za savremeni život, već autor opisuje Podgoricu u vrijeme turske uprave. Saopštava kako mladi Hadrar-beg postaje „žrtva jedne ljubavi", gubi život zato što voli đevojku „vlahinju", sirotu Crnogorku, koju poslije smrti roditelja kao svoju ćerku vaspitava Seljman-beg. Kad je zaljubljeni mladić, u težnji da se približi „vlahinji", štićenici Seljman-begovoj, učinio malu nesmotrenost, taknuvši time u begov zavjet, postao je žestoka „žrtva ljubavi".[256] Iako se Zagorino ime više ne javlja u periodici, njegova priča nastala je na idejnim tragovima urbane tematike Ilije Zlatičanina, pa ju je valjalo u književnoistorijskome slijedu ove *Istorije* registrovati.

Jovan Jošo F. Ivanišević (1868–1944)

Među piscima koji su se pojavili 90-ih godina XIX vijeka kao nastavljači folklora, najznačajnije je ime folkloriste, etnografa, publiciste, putopisca i pripovjedača Jovana Joša F. Ivaniševića. Njegov karakteristični stvaralački lik dugogodišnja je nepoznanica istraživača crnogorske prošlosti i kulturnoga nasljeđa uopšte. I danas, stotinjak godina nakon njegova predanog i raznovrsnoga stvaralačkog rada i osamdesetak godina poslije njegove smrti u Sarajevu, o Ivaniševiću se u književnoj istoriji i kritici, a još manje u drugim naučnim disciplinama (folkloristici, leksikografiji, istoriji pedagogije) veoma malo zna i piše. Međutim, kad bi se sakupila cjelokupna građa Jovana F. Ivaniševića, razasuta po periodičnim i pojedinačnim dnevnim i serijskim publikacijama, dobilo bi se obimno djelo. Drugim riječima, tek kad bi se detaljnije izučilo i valorizovalo njegovo cjelokupno i raznovrsno stvaralaštvo, dobili bismo detaljan uvid u grandioznost i posebnost njegova rada.

Djelo Jovana Ivaniševića prvjenstveno je folklorističkoga i etnografskoga karaktera, a tek iza takvog tematskog određenja mogli bismo utvrditi da je, manjim dijelom, književnoga, putopisnoga, leksikografskoga i pedagoškoga usmjerenja.

[256] Isto, 121.

Medu rukopisima njegove obimne zaostavštine u Arhivu Istorijskoga instituta u Podgorici (br. 189, fascikle 108, 109, 216, 217) nalazi se, osim većega broja usmenih narodnih priča koje je zabilježio na Cetinju, Cucama i Pivi, i nekoliko crtica iz savremenoga crnogorskog života. To su, prije svega, tri omanje tvorevine: „Nenadana radost", „Žrtva ljubavi" i „Nevina žrtva".

Pored manje zbirke „pripovjedaka iz crnogorskog života", pod naslovom *Vragolije Vuka Zloćevića*, Ivanišević je u *Sarajevskom listu* objelodanio tridesetak kraćih pripovjedaka i anegdota.[257] Uz te pripovijetke, u različitim periodičnim publikacijama, štampao je priču „Živko Kariman (Tomanović)", „Šala i istina" – ozbiljan razgovor po crnogorski, „Babaruga dječje strašilo" – sličica iz Crne Gore, „Ugašeno ognjište" – crtica iz Katunske nahije, „Desečar" – slika iz Katunske nahije i, na kraju, „Megdan" – iz crnogorskoga života. Objavio je i dva putopisa: *Iz Cuca* i *Iz Crne Gore*.

Jovan Ivanišević (1861–1889)

Cjelokupno Ivaniševićevo pripovjedno djelo pokazuje, na tematsko-motivskome i izražajnome planu, najviše dodira, sličnosti i tipološke srodnosti s pripovijetkama i anegdotama Stefana M. Ljubiše. Izgleda da je on na temeljima i u rasponima njegova pripovjednog djela, kao i cjelokupnoga crnogorskog usmenoga nasljeđa, nastavljao liniju narodske proze u pripovijetkama koje je objelodanio 90-ih godina XIX vijeka u *Sarajevskom listu*. Manji broj toga opusa sjedinio je početom XX vijeka u tematski ciklus „pripovjedaka iz crnogorskog života" *Vragolije Vuka Zloćevića*. Taj tematski okvir priča („Vuk Zloćević", „Jedan prijatelj i po", „Razbijeni svatovi", „Pokojnice", „Ćorava posla"), kao i neke druge priče koje ulaze u ovaj krug („Iz života Vuka

[257] *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973, 316–318.

Zloćevića", „Živi svetac") povezuje ista ambijentalnost i zajednički junak – Vuk Zloćević. U stvari, lik Vuka Zloćevića predstavlja neku vrstu prototipa Ljubišina Vuka Dojčevića iz njegovih anegdotsko-satiričnih *Pričanja Vuka Dojčeviča*. Da Vuk Zloćević pripada istoj usmenoj tradiciji, bez obzira na to što se u novijoj literaturi sumnja da je ona mogla egzistirati izvan crnogorskoga primorskog pojasa,[258] mogu da posvjedoče mnogi zajednički motivi, podudarnosti i paralele pojedinih priča iz *Pričanja Vuka Dojčeviča* i *Vragolija Vuka Zloćevića*. Ti motivi i paralele ispoljavaju se u izražajnim, tipološkim, humorističnim i tematsko-motivskim sličnostima, a još više u tome što su i jedan i drugi pripovjedač gotovo istovjetno karakterisali likove, a događaje i radnju priča situirali i lokalizovali u davnu prošlost XV vijeka.

Postavlja se pitanje: kako objasniti idejno-sadržajne, odnosno tipološke, tematsko-motivske i izražajne sličnosti junaka Jovana Ivaniševića iz *Vragolija Vuka Zloćevića* i Ljubišina junaka iz *Pričanja Vuka Dojčevića*? Bez obzira na vremensku i prostornu udaljenost dvaju autora, odgovor je moguće dati samo ako junake – Zloćevića i Dojčevića – tretiramo kao izdanke iste sredine, kao karaktere koji su bićem ukorijenjeni u usmenu tradiciju. Uostalom, da se radi o istoj folklorno-predajnoj tradiciji koja je živo čuvala motive i likove o kojima je riječ pokazali su veoma uvjerljivo u svojim studijama Tatomir Vukanović[259] i Božidar Pejović.[260] Raspravljajući u posebnome poglavlju instruktivne i veoma dragocjene studije „O odnosu prema predanju o Dojčeviću", Božidar Pejović je, na osnovu uporedne analize gotovo istovjetnih anegdota o šetnji kroz Mletke, koje su zapisali Savo Matov Martinović, Jovan F. Ivanišević i Ljubiša u priči-anegdoti „Svuda pođi – doma dođi", izveo sud da je o Vuku Dojčeviću, što će reći i o Vuku Zloćeviću, „u narodu postojao ciklus pričanja neodređenog kvantiteta koji je imao sve odlike narodnih šaljivih pripovjedaka. Ciklus je bio jedinstven kako po glavnim junacima, tako i po strukturi priča, po njegovoj usmjerenosti, po sociološkom i psihološkom značaju, po duhu i narodnoj filozofiji. U tim okvirima on je bio oformljen, a manja odstupanja u pojedino-

[258] Novak Kilibarda, „Karakter istoričnosti legende o Vuku Dojćeviću", u knjizi *Legenda i poezija*, Beograd, 1976, 203–221.

[259] Tatomir Vukanović, „Pričanja Vuka Dojčevića", *Stvaranje*, br. 2, Cetinje, 1947, 662–668.

[260] Dr Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

stima razvijanja priča i u zamjeni ličnosti i njihovih uloga, što su samo varijantna obilježja a ne i suštinske izmjene, svjedoče o postojanju posebnog tipa narodnih priča, u kojima su moguće kontaminacije motiva i supstitucije ličnosti, ali ne i promjene njihovog duha i značenja".[261]

Polazeći od Pejovićevih sudova, možemo izvesti logičan i sasvim opravdan zaključak da je Ivanišević, koji je sakupljao folklornu građu i stvarao vlastitu prozu, sačinio originalne pripovijetke koje su vezane za lik Vuka Zloćevića, zacijelo neposredno poslije Ljubišina perioda, i to na temelju tradicije koja je bila veoma živa i u Crnogorskome primorju i u drugim krajevima Crne Gore. Pritom treba naglasiti da je Ivanišević, kao i Ljubiša, iz narodne tradicije uzimao „samo najuži motiv, dosjetljivost i poneki detalj, mjesto, ime glavnog junaka i Ivan-bega",[262] a sve drugo je sam preobrazio i osmislio u stvaralačkoj radionici i imaginaciji. Drugim riječima, Ivanišević je već krajem 80-ih godina XIX vijeka crpio građu za pripovijetke iz onih istih narodnih, anegdotskih i folklornih vrela iz kojih su ranije Savo Matov Martinović, Ljubiša, pa i neki drugi manji stvaraoci, uzimali građu i stvaralački je transponovali u priče i anegdote. Uz to, nije isključeno da su se spomenuti stvaraoci koristili i pojedinim istorijskim zapisima koji su nama danas nepoznati, a mnogo više izjavama i pričama živih savremenika koji su „povijedanjem", kako reče Ljubiša, davali „pripovijesni kolorit", istinitoga autentičnog pripovijedanja.

Gotovo sve priče J. Ivaniševića koje su tematski vezane za lik Vuka Zloćevića imaju za cilj da pokažu domišljatost, visprenost, snalažljivost te duhovnu snagu i humor crnogorskoga čovjeka. Upravo je to Ivanišević nastojao da iskaže kroz usta glavnoga junaka. Zloćević je po karakteristikama, pogledima i reagovanjima zaista veoma blizak liku Vuka Dojčevića. To ponajprije stoga što likovi poput njega „simbolizuju duhovnu snagu jedne rase". Zato su oni i slikani u duhovnim manifestacijama, u priči, došetki, mudrovanju, filozofiranju, pouci, savjetu, šali, vicu itd.[263]

U prvim dvijema pričama iz zbirke o kojoj je riječ: „Vuk Zloćević" i „Jedan prijatelj i po" (odnosno u trima jer je prva priča sačinjena

[261] Isto, 157.

[262] Isto.

[263] Novo Vuković, „Dva Ljubišina književna vrha (skica)", *Stvaranje*, br. 7-8, Titograd, 1967, 865; Novo Vuković, „Odnos prema srodnim likovima", u knjizi *Pripovijedanje kao opsesija*, Obod, Cetinje, 1980, 115–128.

od dvije zasebne anegdote) ocrtan je glavni junak kao oštrouman i duhovit čovjek, koji u svim situacijama „samo na dobro upotrebljava svoju darovitost i domišljatost, pa pravi ili nevino vragolije, ili vraća milo za drago“. Druga anegdota iz prve priče u najvećem dijelu tematike je identična s Ljubišinom pričom „Teško nogama pod mahnitom glavom“. U stvari, obje se priče-anegdote faktografski podudaraju u „istom predmetu priče i u istim detaljima“. Ivanišević̀eva je anegdota zgusnuta i u osnovi vjerno čuva jezgro narodnoga pripovijedanja. U obje se priče zadržavaju isti odnosi sluge i gospodara Ivana, podudarni agonalni duh i nadmoć Zloćevićeve/Dojčevićeve visprenosti, odnosno hitroumnosti. Ljubišina anegdota „Teško nogama pod mahnitom glavom“ šira je i bogatija u detaljima od Ivanišević̀eve. Samim tim, ona je bliža i ima više nijansi i zajedničkoga s narodnom pričom. Ljubiša je zadržao „svoj način obrade narodne priče“,[264] a on se ogleda u odstupanju od faktografije narodne priče, kao i u različitoj motivaciji.

Prve dvije priče iz zbirke *Vragolije Vuka Zloćevića* najbolje su Ivanišević̀eve tvorevine. Premda podsećaju „po jezgrovitu sadržaju i po snazi pričanja na uzore u Ljubiše i Vrčeviča“,[265] one su veoma dobro i skladno komponovane, oblikovane majstorskim jezikom i stilom. Druga priča, „Jedan prijatelj i po“, obrađuje staru temu koja kazuje da se u nuždi prepoznaju pravi i iskreni prijatelji. Ivanišević je ovoj temi dodao i novu nijansu: motivsku dimenziju koja govori da je čovjek onaj „tek po čovjeka kad ima zlu i naopaku ženu“.

Ostale tri priče – „Razbijeni svatovi“, „Ćorava posla“ i „Pokojnica“ – estetski, a i po obradi, zaostaju za prethodno navedenim pričama. U njima se lik glavnoga junaka – Vuka Zloćevića mijenja i pretvara u pravoga Zloćevića, u punome smislu. Naime, dok smo ga u mnogim pripovijetkama doživljavali kao mudra, dośetljiva, lukava i visprena, ovđe postaje sasvim drugačiji. On ne izvodi vragolije i mudre dośetke kad vara cijelo selo, pa ga šalje na opijelo živu čovjeku („Pokojnica“). Nije simpatičan i mudar ni u scenama kad pomaže protuvama da njegovu prijatelju (koji mu nije nikad nikakvo zlo učinio) „otpuhnu“ i „maknu“ sto i pedeset talira („Ćorava posla“).

[264] Dr Božidar Pejović, isto, 156.

[265] Milan Nedeljković, „Jov. Fil. Ivanišević, *Vragolije Vuka Zloćevića, Pripovijetka iz crnogorskoga života*“, Mostar, 1902. Isto u: *Letopis Matice srpske,* knj. 215, Novi Sad, 1902, 117.

U drugim Ivaniševićevim pripovijetkama (objavljenim 90-ih godina XIX vijeka) lik Vuka Zloćevića kao pokretača pripovjedne naracije potpuno iščezava. Ivanišević, zapravo, otvara nova tematska područja i uvodi u narativnu radnju sasvim nove događaje i likove. Po pravilu, sve su te pripovijetke naslovima, a mnogo više podnaslovima, tematski i tipološki označene i fiksirane. Pripovijetke koje su označene s različitim varijantama u podnaslovima, čine najbrojniju skupinu: „Događaji iz naroda“, „Crtica iz (narodnog) života“, „(Istinit) događaj iz života“, „Pripovijest iz (crnogorskog) života“, „Crtica iz života skorijeh (skorašnjih) dana“, „Istinit događaj iz prošlijeh dana“, „Crtica iz uspomena“ i slično. Iz te skupine navodimo samo nekoliko naslova: „Poštena duša“, „Nijemac“, „Za ženskom pameću“, „Što tražio, to i našao“, „Izgubljen otac“, „Prokletstvo“, „Spasitelj naizmjenice“, „Tvrdica“, „Srećna kuća“, „U svjetine oči od splačine“, „Lampijer tenac“, „Utvara“, „Igra u opklad“, „Troja“, „Žalosna radost“ i druge. Mnogo manju skupinu činile bi Ivaniševićeve pripovijetke koje su podnaslovom, a i tematikom, usmjerene na folklorne motive kojih inače nijesu lišene ni pripovijetke iz njegove prve skupine. One se označavaju kao: „Crtica iz narodnog vjerovanja (sujevjerja)“ ili „Slika narodnog vjerovanja sa sela (u Katunskoj nahiji)“ i sl. Takve su svega dvije pripovijetke: „Putnici“ i „Đavoli“. U posebnu skupinu pripovjedaka iz narodnoga života ušle bi one koje je autor označio kao „priče iz Arbanije“ („Krvna umira“), „Iz mavritanske prošlosti“ („Kapetan Blečko“) i sasvim osamljena priča koju je označio kao „humorestka iz života“ („Ustanak u ponoć“).

U punom intenzitetu i zamahu te raznovrsne tematike smješteni su različiti događaji, ljudske sudbine i njihovi kolektivni i intimni problemi. Ivanišević je, mnogo više no njegovi savremenici pripovjedači, pratio društvene procese i u priče unosio građu koju je zapažao, pronalazio u tadašnjemu tradicionalnom seoskome svijetu i životu. Zapravo, on otkriva naličje seoskoga života, razotkriva njegov ustaljeni red i moral, kritikuje plemenskoga čovjeka pritisnutog prošlošću i tradicijom, obredima i običajima. Oblikuje motive iz narodnoga života, opservacijom realističkoga i kritičkoga pripovjedača, izražavajući negativan, satiričan i humoristički stav.

Pristupajući obradi narodnoga života, i Ivanišević se oslonio, i u izrazu i u tematici, na postojeću tradiciju. Uz narodnu proznu tradiciju veže ga način pripovijedanja i, mnogo više, realistički tretman građe. On predočava ljudske sudbine i sredinu s kojom je najviše in-

timno vezan. Naime, nastojao je da izrazi lokalnu atmosferu sredine i autentične nagone i psihologiju likova. I u njegovim pripovijetkama, kao i kod drugih pripovjedača ovoga vremena, dolazi do izražaja svojevrstan lokalizam seoskoga crnogorskog ambijenta i čovjeka. Tematiku je smještao, bez obzira na to što je pisao van svoga zavičaja, u sredine u kojima je najčešće živio kao mladi učitelj, đe je našao podsticaje i za folklorističke, a osobito leksikološke radove. U tim sredinama oživljava raznovrsne i tipične seoske likove. Galerija njegovih likova neobično je izdiferencirana. Susrijećemo „poštene duše" i nevjerne žene koje moralom i prijevarom dovode do gnusnoga zločina („Što tražio, to i našao"), svijet osobenjaka i zlobnika, sitnih prevaranata i plemenitih ljudi („U svjetine oči od splačine"), socijalno izgubljenih i razočaranih roditelja („Izgubljen otac"), zatucanih i sujevjernih mentaliteta, promašenih i tragičnih sudbina („Žalosna radost"). Svi su ti likovi manje-više motivisani sredinom i ličnim postupcima. Oni su obojeni tipičnim osobinama tradicionalnoga seoskog crnogorskoga života i morala. Ivanišević epskom naracijom crta likove, vezujući ih uvijek za kolorit seoske sredine.

Ivaniševićeve crtice i pripovijetke iz narodnoga života ne privlače pažnju samo neobičnim figurama i radnjom, nego se nameću i snagom književnoga izraza. Slijedeći crnogorsku jezičku i govornu osnovu, pripovjedač je stvorio neobično bogat, iznijansiran, impresivan i metaforičan prozni iskaz, koji se po snazi i ljepoti, na mnogim mjestima, može mjeriti s Ljubišinim „krasnorječjem". Ivanišević je i znatno obogatio leksičko-semantički fond crnogorskoga književnog jezika, otkrio izražajne raspone i mogućnosti narodnih govora. U njegovoj rečenici usmena narodna leksika živi i najčešće dobija šire, izražajnije vrijednosti. U takvoj rečenici narodna leksika poprima ličnu boju autora, samim tim i šira impresivna i ekspresivna značenja. Takav zgusnut i slikovit izraz našao je puno značenje u mnogim njegovim pripovijetkama. Najpotpunije se, ipak, stvaralački ovaplotio u veoma dramatičnoj crtici „Usov" i u „najzanimljivoj i najljepšoj od svih tradicionalno pisanih pripovjedaka"[266] objelodanjenih u sarajevskoj *Nadi* – crtici „Ugašeno ognjište".

U crtici „Usov" mirnom epskom naracijom pripovjedač je iznio tragičnu sudbinu porodice Ćetka Ćuka, „poštena i pametna plemenskog

[266] Boris Ćorić, *Nada. Književnoistorijska monografija (1895–1903)*, Sarajevo, 1978, 505.

glavara“ koji je, uprkos tome što je svakoga znao savjetovati, doveo sebe i porodicu do nenadne propasti. Sagradio je, i pored odvraćanja drugih, na strmenom uzvišenju više rijeke, kuću za stanovanje, a štalu za stoku „na brmno strmeni više same rijeke“. I u vrijeme zimske oluje, na takvoj strmeni, pokrenuo se led i snijeg („usov“) koji je zbrisao Ćetkovu kuću, njegovu porodicu i tri stotine ovaca. Priča je ispričana potresno, dramskim tonom i narativnim tokom.

Sadržaj druge pripovijetke Jovana Ivanišević – „Ugašeno ognjište“ izaziva još snažnije emocije. Starom Šutini, prvome čovjeku u čitavoj okolini, izginuli su na bojištu sinovi. Ostao mu je samo trinaestogodišnji unuk Vuk. Zla je sudbina htjela da se i on rani u boju. Prenešen je u bolnicu, ali je izdahnuo. Za njim ubrzo umire i stari Šutina. Dirljivom i „klasičnom ljepotom“ ističe se praštanje mlade snahe koja se nakon godinu dana života kod Šutine, poslije smrti svoga muža, preudaje. „U ovoj sceni (praštanja – M. N.) sadržana je i dubina osjećaja, i odmjerenost u govoru i ljepota plemenitih gestova. Čitav niz scena koje predstavlja povratak ranjenih Crnogoraca iz boja sadrži ujedno i opis događaja i scensko razvijanje radnje. Sve se bez unaprijed pripremljene režije usmjerava jednom cilju – kako saopštiti rodbini ljute rane i pogibiju najbližih. Pripovijetka se (...) odlikuje i ljepotom jezika.[267]

Potrebno je naglasiti i da je Ivanišević u pripovijetke ove vrste često znao inkorporirati socijalne probleme, teme i motive. Tako one čine prijelaz ka tematici pripovjedaka iz narodnoga života s izrazito socijalnim karakterom, koje će naročito njegovati Petar M. Luburić, Simo Šobajić, Borislav Sl. Minić i Radovan Perović Tunguz Nevesinjski. Bitni kvalitet Ivanišević pripovjedaka ogleda se u isticanju novih tematskih područja, inkorporiranju raznovrsnih usmenih narodnih oblika te u psihološkom produbljivanju likova i u ponekad neobičnoj stilskoj izražajnosti.

Inače, po kompozicionoj strukturi, njegove pripovijetke nose tradicionalna obilježja. On razvija fabulu, najčešće pričanu u trećem, rjeđe u prvome ili nekome drugom licu; nastoji što cjelovitije zaokružiti likove i scene, pokazuje neobično živ interes za slikanje sredine i kolektiva. No, unutar tih ustaljenih proznih oblika progovara ponekad svježi lirizam i autentična psihologija seoskoga čovjeka, koji se iskazuju u riječi, gestu i unutrašnjem preživljavanju. Ivanišević dijalozi i opisi pokazuju nove pomake izražajnih oblika u pripovjednoj književnosti

[267] Isto, 505.

toga vremena. Istina, opisi utkivani u druge teme još su registracija viđenoga, mada je ponekad opis znao izbiti i kao izraz stanja i atmosfere. Malo je koji pripovjedač kao Ivanišević znao i uspio povezati duhovni prostor seoskoga čovjeka i sredinu koja ga okružuje, pa je upravo po svim tim komponentama najbliži prozi pripovjedača iz prve decenije XX vijeka, osobito prozi Stefana M. Ljubiše i Sima Matavulja, pod čijim je uticajem znatno i stvarao pripovjednu prozu.

Stevan Dučić
(1874–1918)

Stevan Raković/Dučić vrijedna je pojava crnogorske književnosti i kulture s kraja XIX i početka XX vijeka. Na njega su presudno uticala dva autoriteta toga doba s kojima je sarađivao. Mladalačka saradnja s vojvodom Markom Miljanovim Popovićem nesumnjivo je bila od presudnoga značaja za Dučićevu literarnu orijentaciju. Ne samo u domenu poetičkih obrazaca i postupaka koje je crpio iz Popovićeva djela, već i u sferi podsticaja za sakupljanje usmenoga blaga i prepisivanja starih rukopisa. Susret s Jovanom Erdeljanovićem 1904. godine usmjeriće Dučića na drugu nezaobilaznu oblast njegova interesovanja – etnografiju.

No, pored priloga u časopisima i listovima s početka XX vijeka, Dučić za života nije publikovao zasebno izdanje. Rukopis etnografske monografije *Život i običaji plemena Kuča* završio je 1911. godine i predao ga Erdeljanoviću, ali je knjiga u izdanju Srpske kraljevske akademije i Erdeljanovićevoj redakturi objavljena tek 1931. godine. Pored toga, Dučić je od 1912. godine Srpskoj kraljevskoj akademiji predao i rukopise narodnih pjesama iz Kuča, pjesama iz Crne Gore, Brda i Hercegovine, građe za narodni život, običaje i vjerovanja, narodnih pripovjedaka, građe za rječnik i dr.[268] Prema zabilješci Andrije Lainovića, objavljenoj u cetinjskim *Zapisima* 1932. godine, u Dučićevoj zaostavštini našlo se i nekoliko knjiga pripovjedaka priređenih za štampu („Stari gorski ljudi“, „Gorski sud“, „Osvetnik“, „Gorsko srce“, „Gorska duša“, „Slobodni gorštaci“). Svi ti rukopisi ostali su neobjavljeni. Rukopis obimnoga romana *Ili Kuč* objavljen je tek u naše vrijeme zahvaljujući istraživačkome naporu istoričarā književnosti Jovana Čađenovića i Slobodana Kalezića. Okolnost da su njegovi literarni radovi ostali

[268] V. Jovan Čađenović, „Roman Stevana Dučića o hajduku Iliji Kuču“, predgovor u knjizi: Stevan Dučić, *Ili Kuč*, priredili Jovan Čađenović & Slobodan Kalezić, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1997, 9.

u rukopisu decenijama nakon njegove smrti uslovila je činjenicu da je Dučić ostao izvan prostora interesovanja naše književne istoriografije sve donedavno. No kad se sagleda u cjelini njegov stvaralački opus, na osnovu dostupne građe, nameće se utisak dubokoga prožimanja dvaju njegovih stvaralačkih preokupacija – literature i etnografije.

Roman *Ili Kuč* tematski se nadovezuje na fragment knjige *Život i običaji Arbanasa* Marka Miljanova Popovića. Naime, odlomak te knjige, koji istoričari literature izdvajaju u zasebnu cjelinu pod nazivom „Srpski hajduci", u kojemu je prikazana sudbina hajduka Raka Đurića i Ilije Kuča i njihovo djelovanje u Staroj Srbiji, poslužio je Dučiću kao polazište za roman. Zanimljivo je da će, nezavisno od Dučićeva pisanja, kasnije i Trifun Đukić posegnuti za istom fabulom. U uvodu romana Dučić objašnjava namjeru: „Evo romantične pripovijetke koja, u stvari, nije djelo mašte s izmišljenom sadržinom i ličnostima, već protkana s više stvarnijeh događaja, a zadatak joj je da što tačnije predstavi ropski život Starosrbijanaca i Makedonaca pod turskijem igom u sredini prošloga vijeka. Glavni junak ove pripovijetke je Hajduk Ilija, nazvani u arbanaške priče i pjesme Ili Kič (...) Pripovijetka o životu i radu toga vječitoga borca, koja ujedno oličava i patnje srpske nacije pod varvarskijem igom, pruža punu sliku i karakteriše nacije i pojedince koji su dolazili u dodir onoga vremena uzgred dodira običaje itd. itd."

Dakle, već u uvodu romana Dučić daje osnovne koordinate prosedea. S jedne strane, rukopis definiše kao „romantičnu pripovijetku" zasnovanu na autentičnim događajima, čiji je cilj opis teških istorijskih okolnosti u kojima je pod otomanskom vlašću živio narod u Staroj Srbiji, a s druge strane ističe i da je riječ o biografskome romanu u kome sudbina znamenitoga hajduka Ilije Kuča odražava tešku sudbinu cijeloga naroda, ne odričući romanu ni etnografsku funkciju. Iako polazi od potke Marka Miljanova, Dučić se u znatnoj mjeri udaljava od nje, razvijajući fabulu, unoseći brojne epizode i likove, proširujući prostor zbivanja radnje i izvan Stare Srbije, a konačno i u tretmanu dvojice junaka. Dok je kod Marka Miljanova Rako Đurić i po godinama i po iskustvu predvodnik hajdučke družine, u Dučićevu romanu Ilija Kuč dobija prvijenstvo. On je pokretač brojnih akcija, neustrašivi predvodnik, okretni mobilizator i mudri korifej otpora zavojevaču. Na fonu opisa hajdučkih podviga nalaze se prikazi života naroda koji oličava Ilijina familija, đevojka Cijana i njeni roditelji te slika života turskoga vladajućeg sloja, njihovih običaja i odnosa prema raji. U središtu romana

ipak se nalaze opisi hajdučkoga života, sukoba s Turcima, turskoga zuluma nad nezaštićenim narodom, a motiv ljubavi između Ilije i Cijane dat je sa snažnim pečatom patrijarhalne kulture. U četiri neravnomjerna poglavlja toga romana – „Hajduk“, „Mučenik“, „Osvetnik“ i „Zavojevač“ – razvija se pripovijest o sudbini slavnoga junaka. Pripovijedanje je linearno, s tek rijetkim ekskursima koji najčešće objašnjavaju okolnosti koje dovode do sukoba između hajduka i Turaka.

Romanom *Ili Kuč* Stevan Dučić je, makar i s cijelim vijekom zakašnjenja, stekao status najdosljednijega nastavljača djela Marka Miljanova Popovića. I pored književnoistorijskih vrijednosti, Dučić tim romanom nije ni izbliza dosegao izvornost Popovićeva kazivanja, ni vještinu pripovjednoga uobličenja drugog velikog klasika crnogorske proze – Stefana Mitrova Ljubiše.

Nikola Kujačić Korjenić (1874–1938)

Nikola Kujačić Korjenić potiče iz roda Kujačića u Nudolu kraj Grahova. Službujući kao učitelj po raznim selima zavičaja, upoznao je narodni život crnogorskoga kraja. Nastojao je da ga umjetnički oblikuje u pojedinim pripovijetkama koje je objelodanio u ondašnjoj periodici. Pristupajući obradi seoskoga života, oslonio se na postojeću tradiciju i tematiku užega zavičaja. I on, kao i mnogi njegovi savremenici, opisuje i predočava sredine s kojima je intimno srastao. Nastojao je izraziti lokalnu atmosferu sredine i autentičnu psihologiju likova. I u njegovu tematskome svijetu dolazi do izražaja svojevrstan regionalizam, odnosno lokalizam.

Tematiku je najčešće crpio iz grahovske sredine. U tome ambijentu oživio je raznovrsne tipove, ponajviše junake crnogorskih bojeva. Ošećajući svu težinu turskoga nasilja, Kujačić u pripovijetkama oslikava položaj narodnoga življa u istorijskim suodnosima, borbama i čarkama koje su se stalno odvijale na tome prostoru. Likovi u njegovim pripovijetkama su manje-više lokalnoga značaja, ali veoma realistički koncipirani. No, pored te lokalne boje, oni nose u sebi tipične odlike seoskoga života i mentaliteta – karaktera čovjeka koji je bio u stalnome sukobu s Turcima. Takvi likovi našli su mjesto u pripovijetkama-crticama „Pabirci iz grahovske prošlosti“, „Crtice iz uskočkog života“, objavljene u *Onogoštu*, „Otmica“, štampana u *Luči*, kao i u njegovoj najdužoj pripovijesti „Krdžalija“. Dodamo li naslov pripovijetke „Bog

mu je čitao, ja neću“ u *Prosvjeti* i njegovu zanimljivu crticu sa simboličnim naslovom „Rz“, u *Glasu Crnogorca*, naveli smo gotovo sav pripovjedački opus Nikole Kujačića.

U „Pabircima iz grahovske prošlosti“ razotkrivaju se odnosi između Grahovljana i mostarskoga Ali-paše i njegovih Turaka, s jedne, i Turaka iz sušednoga sela Korjenića, s druge strane. U središtu crtice je pitanje danka koji su Grahovljani davali turskome veziru. Iako crtica više govori jezikom istorijskih činjenica, u njoj se pripovjednim postupkom ocrtava surovost Ali-paše i njegovih čauša. Crnogorski prvaci bivaju u pregovorima oko dadžbina uhvaćeni i stavljeni u turske tamnice. Slika tih tamnica izdiže se do simbola zla i mučeništva. Crtica je bez opisa i bez dublje karakterizacije likova.

Slične je tematike i „Crtica iz uskočkog života“. Radi se o trima omanjim cjelinama: „I. Opsada Klobuka“, „II. Udarac na Krstac-Palanku“ i „III. Udarac na plijen u Zagorje“. Crtice su povezane zajedničkim događajima i likovima, koji su se istorijski ovaplotili u čuvenoj bici na Grahovcu. Umjetnička namjera da sačuva od zaborava neke događaje i istorijske junake domovine odvela je Nikolu Kujačića na duhovna vrela naroda, na etnografsko-istorijske legende i povijesne izvještaje. Ugledajući se, po svoj prilici, na Vukovu ustaničku prozu, Njegoša i Ljubišu, on piše neku vrstu kratke istorije zavičaja, mjesta Klobuka. Međutim, da bi što objektivnije i istorijski vjerno opisao događaje i junake Bitke na Grahovcu, Kujačić uz istorijske detalje naporedo uzima, kao jednako valjane, činjenice i podatke iz etnologije i etnografije. Literatura takvoga karaktera bila je aktuelna i kod drugih pripovjedača, npr. kod Vuka S. Karadžića i Stefana M. Ljubiše u njegovu etnografsko-istorijskom spisu *Opštestvo paštrovsko u okružju kotorskom* (1845)[269] još u prvoj polovini XIX vijeka. Ona je predstavljala neku vrstu supstitucije za beletristiku. Polazeći, dakle, od Vukova principa da pisac koji piše o narodu treba dobro da poznaje karakterološke osobine, tj. narav, običaje i jezik naroda, Kujačić je nastojao da vjerno istorijski i geografski opisuje događaje i lokalitete užega zavičaja. Takvim literarnim opredjeljenjem on nije imao pretenzije da stvori pravu istorijsku pripovijetku već da sačini, prije svega, jednu njenu vrstu, kojoj će uporište biti u istoriji, odnosno u narodnoj pripovijesti i istoricizmu.

[269] *Srpsko-dalmatinski magazin,* izdao na svijet Georgije Nikolajević, Zadar, 1845, 117–135.

Najznačajnija Kujačićeva pripovijetka, romantički obojena, s mnogo dinamičkih prevrata i zaokreta, jeste „Krdžalija“. Širokom epskom naracijom autor je ispričao sudbinu porodice Krdžalije, tj. „nepokorenoga vlaha“, oslikao stalne borbe naroda s Turcima. U jednome takvom okršaju porodica Krdžalije biva raspršena – otac, najstariji sin Petar i kćerka Ruža, odvedeni su u turski grad. Najmlađi sin Nenad uspio se sakriti, s drugim seljacima, u obližnjoj šumi. Nenad je, ostavši sam, morao napuštiti najdraži zavičaj. Proživljavajući taj trenutak kao gubitak domovine, Nenad se afektivno oprašta s njom. Postavši oficir i gonjen osvetom, Nenad s vojskom napada turske utvrde. U ambijentu gradske bitke, neočekivano, susrijeće se s bratom Perom, koji je bio nasilno islamiziran. Oslobađajući turske zatočenike, Nenad je među njima spasio i zarobljenoga oca. Pripovijetka se završava srećno, jer se u toj bici, u turskome gradu, našla i njihova sestra Ruža, koja je, kao robinja, pomogla crnogorskoj vojsci da noću osvoji grad.

Dok su prethodne crtice N. Kujačića obilovale vjernim istorijskim opisima i geografskim faktima, ta je pripovijetka u cjelini romantičarski obojena. Romantičnost je došla do izražaja u fabuli, ali još više u naglašenoj ošećajnosti i rodoljubivom patosu. Uz sav romantičarski kolorit i fabulu, Kujačićeva je novela i u to vrijeme imala jasnu tendenciju. Da bi se ta tendencija bolje shvatila, treba istaći da su sve njegove pripovijetke ostale kao odjeci oslobodilačkih borbi Crnogoraca za konačno oslobođenje, koje se ostvarilo u vrijeme knjaza Nikole I Petrovića Njegoša, odnosno poslije Berlinskoga kongresa (1878).

Krsto V. Marković (1882–1902)

Izdajući knjigu *Pjesme i priče*, Markovićevi prijatelji su napisali, između ostaloga, da je „činio pokušaje i na književnosti i u tim se pokušajima unekoliko ogleda njegova duša kao čovjeka i pisca“.[270] Citirana rečenica je tačno i suštinski označila i ocijenila cjelokupan opus pjesnika i pripovjedača Krsta V. Markovića. U stvari, Marković se uzgredno, sporadično i u dokolici bavio književnim stvaralaštvom. Kako je bio odgojen u trgovačkome, a ne u literarnome duhu, njegove pjesme i priče pokazuju više stvaralačke pokušaje, odnosno literarne pobude koje je nosio kao dio senzibiliteta, nego tvorevine koje su nastale i sači-

[270] *Pjesme i priče* Krsta V. Markovića, Srpska štamparija, Zagreb, 1903, 1.

njene iz stvaralačko-umjetničkih inspiracija. Cjelokupan njegov opus, i poetski i pripovjedni, i po tonu i po dikciji, a i po motivici, u domenu je stvaralaštva za đecu. U stvari, njegove su pretenzije i bile da na podlozi narodne lirske pjesme i priče stvori tvorevine za đecu. Takve su, zapravo, sve njegove priče. Znajući dobro talijanski i njemački jezik (savladao ih je u đetinjstvu uz privatne učitelje), Marković je čitao pripovjedno stvaralaštvo na tim jezicima, pa je iz utilitarnih pobuda nekoliko takvih priča preveo na crnogorski jezik. U knjigu *Pjesme i priče* uvršteno je pet takvih pričica, i to četiri koje je preveo s njemačkoga: „Gašane, skini kapu“, „Savjest“, „Dekan Svift i njegov sluga“ i „Munja“, te jednu koja je prevedena s talijanskoga jezika: „Budite milostivi“. Prevedene pričice tematikom, likovima i porukama nose duboku tendenciju i pouku. Ta neskrivena didaktičnost ponekad je istaknuta i u piščevu dodatku – „komentaru“, u vidu određenoga naravoučenija. Na primjer, ističe se kako pažljivo i milostivo treba postupati s pticama i drugim životinjama, kako se treba ponašati u društvu, kako se ophoditi sa strancem, kako ne treba trčati kad sijeva munja i sl.

U duhu prevedenih ili prerađenih pripovjedaka kakva je „Plemenito delo“, Krsto V. Marković pokušao je stvoriti nekoliko autentičnih pričica. Posebno se u zbirci ističu „Zao drug“, „Neposlušnost se kazni“, „Ko drugome jamu kopa, sam će u nju pasti“, čija je tendencija – didaktičnost već u naslovnim sintagmama istaknuta. Sadržaj priče „Zao drug“ usmjeren je na to da ostvari osnovnu poruku kako se ne treba družiti s nevaljalim i pokvarenim ljudima ili đecom. Ta je poruka eksplicitno iskazana na kraju priče. Priča „Neposlušnost se kazni“ ispričana je razumljivim jezikom, da bi se na kraju izveo zaključak u vidu naravoučenija da je neophodno slušati roditelje.

Cjelokupan opus Krsta V. Markovića nastao je u duhu moralnopoučne proze prosvjetiteljskoga tipa.[271] Ona se u to vrijeme doživljava kao anahrona mladalačko-naivna proza i bez većih je umjetničkih pretenzija. No, kako njegovi literarni pokušaji otkrivaju novu sferu ljudskoga života i duha, bilo ih je potrebno spomenuti i književnoistorijski registrovati na ovome mjestu.

[271] O Krstu Markoviću kao piscu za đecu vidi u: Novak R. Miljanić, „Začetnici crnogorske dječje književnosti“, *Ovdje,* br. 15, Titograd, 1974, 12.

B. ISTORIJSKE PRIPOVIJETKE

Zastupljenost istorijske tematike u južnoslovenskim književnostima, pa tako i u korpusu crnogorske literature, možemo pratiti od najstarijih vremena do najnovijih umjetničkih tvorevina Mihaila Lalića, Ćamila Sijarića, Čeda Vukovića i dr. Cijela je crnogorska literatura, kao uostalom i kod nama kontaktnih naroda – Srba, Hrvata i Bošnjaka, kroz nekoliko vjekova pisana kao stihovana istorija. Sve to govori, kako je odavno utvrđeno u nauci o književnosti, o dubokoj povezanosti umjetnosti pisane, usmene riječi i istorije. Poznato je već odavno i to da je u crnogorskim epskim pjesmama, pjesmama na narodnu, kao i drugim tvorevinama, čovjekova sudbina povezana s istorijskim događajima, ratnim kataklizmama i ljudskim polomima. I južnoslovenska književna djela iz dalje i skorije prošlosti, poput Njegoševa *Gorskoga vijenca*, Mažuranićeve *Smrti Smail-age Čengića*, Šenoine *Seljačke bune,* Krležinih ratnih pjesama, romana i drama te mnogih drugih ostvarenja iz narodnooslobodilačke borbe, inspirisana su istorijskim događajima i u svijetu njihova umjetničkoga oblikovanja oslikani su mnogi dramatični prizori, intimna fizička i duševna drama. Istorijska zbivanja, okršaji i sukobi samo su okvir, pozornica preko koje se dublje i svestranije transponuju umjetničke poruke i vizije; oni su povodi za umjetničko-stvaralačka reagovanja.

Sa sigurnošću se može kazati da nijedno djelo koje se javlja kao proizvod ljudskoga duha, bila to priča, pjesma ili anegdota, roman ili drama, pa čak nijedna čovjekova misao, ne može nastati niti, pak, nastaje izvan konkretne istorijske atmosfere, van konteksta istoričnosti.[272] Prema tome, žanrovi inspirisani istorijom i tradicijom nijesu interesantni samo po tome koliko u sadržaju transponuju faktografskih i povijesnih činjenica, podataka i istorijske građe nego, prije svega, koliko uspijevaju, stvaralačkim izrazom i snagom dosegnuti i odraziti vrijeme

[272] Tvrtko Čubelić, *Epske narodne pjesme,* šesto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970, XXXIX.

i dati svjedočanstvo o čovjeku i njegovoj sudbini, koliko uspijevaju fiksirati, uobličiti snagom izraza pojedine istorijske reflekse, svojevrsnu istoriju i tradiciju, prevrate, polome i nemire, u stvaralačku i životnu viziju.

Istoričnost crnogorske literature isticali su (mnogo više nego u drugim književnostima!) gotovo svi proučavaoci, počevši od Vida Latkovića, Trifuna Đukića, Milorada Stojovića do književnoga istoričara i tumača kompozicije Njegoševa *Gorskoga vijenca* Jovana Deretića. Svi su oni izričito naglasili da su, u stvari, prve crnogorske knjige bile prevashodno istorijskoga karaktera. Poznato je da su istorijska djela pisale vladike iz dinastije Petrovića: Vasilije, Petar I i Petar II Petrović Njegoš, kralj Nikola i dr.[273] Ostali su pokušaji pisanja crnogorske istorije i Njegoševa sestrića i pjesnika iz druge polovine XIX vijeka Stevana Perovića Cuce. Istorijske tvorevine pisao je i Marko Miljanov Popović, koji je svoju hroniku nazvao *Istorijom Kuča*. Istoričnosti i povijesti nije se mogao lišiti, kao što smo viđeli, ni pripovjedač Stefan M. Ljubiša, koji je poput Njegoša nastojao ne samo da napiše i pretoči „istragu poturica" („Crnogorsko Badnje veče"),[274] nego da u pripovijestima i pričama odrazi sudbinu našega naroda na „vječnoj poharici" tradicije i istorije. Crnogorski je narod stalno živio u istoriji i održavao se kroz istoriju. A takva se istorija nije „stvarala u izolaciji divljine, van doticaja sa civilizacijom". Ona nije „uljez u kulturu prosvijećenog čovječanstva. Poznavanjem sopstvene istorije narod dolazi do svijesti o svom biću, a književno obrađujući svoju povijest, prestaje biti nepoznati, čudni tuđinac u kolu civilizovanih naroda."[275]

Da je istorija i tradicija našla prostor i u crnogorskim pripovijetkama druge polovine XIX i početkom XX vijeka, djelimično je već

[273] T. S. Vilovski je u poznatoj monografiji *Stjepan Mitrov Ljubiša, utisci i uspomene,* drugo izdanje, Kotor, 1908, 90-91, ostavio podatke o *Istoriji Crne Gore* koju je, navodno, napisao Ljubiša. Ona je poslije njegove smrti prišla u nasljedstvo sina Mitra, koji ju je pokušao štampati, pa je na kraju dospjela u ruke vladajuće porodice Obrenovića, prvo Milana pa zatim Aleksandra, pretpostavljajući da je njezin autograf na kraju zagubljen u njegovim arhivama. Slučaj s Ljubišinom *Istorijom* umnogome podsjeća na sudbinu *Istorije Crne Gore,* za koju se pretpostavlja da ju je napisao i naknadno izgubio Petar II Petrović Njegoš.

[274] Ljubomir Jovanović, „Život St. Ljubiše", predgovor knjizi: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pričanja Vuka Dojčevića,* knj. II, Beograd, 1903, XXXIV

[275] Dr Božidar Pejović*, Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977, 69.

pokazano analizom nekih tvorevina pripovjedača toga vremena. Istina, u crnogorskom kulturnom prostoru, u pripovjedačkoj prozi rečenoga perioda, iako na književno-umjetničkome polju djeluje velik broj prozaista, po konkretnim istorijskim ostvarenjima nema jedinstvenoga i zaokruženoga književno-umjetničkog istorijskog žanra. Zapravo, istorijskih pripovjedaka je, u odnosu na one koje su tipološki usmjerene na opisivanje života naroda crnogorskoga sela, veoma malo. Do takvoga zaključka došao je i pripovjedač Čedo Vuković, koji je eksplicitno utvrdio da, iako pripovjedačka proza u Crnoj Gori, u drugoj polovini XIX i u osvitu XX vijeka, nastaje i razvija se tokom neprekidnih ratova, to ipak ne određuje njenu tematsku, žanrovsku i tipološku usmjerenost. On nalazi da postoji veliki broj pripovjedaka po čijoj bi se sadržini moglo pomisliti da su nastale u nekoj neratničkoj, mirnoj zemlji. Njihovi autori uzimaju motive iz svakidašnjega života, često ne uzimajući u obzir teške ljudske drame kojih je bilo na pretek. Poput njih, ni pripovjedači koji se opredjeljuju za ratne motive, nikad ne opisuju ratne pohode i bitke. Rat je tu samo okvir „da ispričaju nešto o čovjeku sred tih zbivanja, o njegovoj tragičnoj sudbini, karakteru, poimanju života i smrti, etičkim načelima itd. U tome se ispoljava jedna od bitnih zajedničkih osobina crnogorskih prozaista“.[276]

I pored tačnih Vukovićevih konstatacija, uočili smo da se istorijska narativna proza, s vremena na vrijeme, javlja u književnoj periodici. U prvoj razvojnoj niti, do kraja 80-ih godina XIX vijeka, a i kasnije, stvarali su je Stefan M. Ljubiša i Simo Matavulj. Matavuljeva pripovijetka je, zapravo, u idejnome i tematsko-sadržajnome svijetu, kao uostalom i cjelokupna literarna produkcija koja je nastajala u to vrijeme oko cetinjskoga Dvora, jasno ispoljavala političke, rodoljubivo-moralne i istorijske tendencije. Naglašenosti rodoljublja, etike, moralne, političke i istorijske tendencije izvirale su ponajprije iz političkoga i pjesničkoga idealizma – kulta koji je svestrano zagovarao knjaz/kralj Nikola, a zahvatao je literarni i kulturni život Cetinja, ali i sve oblasti duhovnoga, društvenoga i političkoga sistema u Crnoj Gori. Takve orijentacije i usmjerenja našla su stvarni odraz u književnim tvorevinama koje su se objelodanjivale pretežno u ondašnjoj literarnoj i pedagoškoj periodici, pa tek potom u posebnim edicijama i djelima.

[276] Čedo Vuković, „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori“, predgovor u knjizi *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 13–14.

Najznačajniji literarni izraz, diktiran političkim težnjama Dvora i knjaza Nikole I Petrovića, odrazio se u prvome tematskom ciklusu pripovjedaka Sima Matavulja, odnosno šire gledano u njegovim tvorevinama koje su tih godina publikovane u crnogorskoj i primorskoj periodici. Njegova pripovijetka posvećena sinovima Đurđa Smederevca, koji su se čudnom sudbinom obreli kod Ivan-bega, objavljena je u *Glasu Crnogorca* 1883, s karakterističnim naslovom „Umjesto uvodnog članka". Samim neutralnim naslovom pripovijetka je skrenula na sebe pažnju kao nesvakidašnji književni izraz, odnosno zapažena je kao „čudna pojava" u književnosti toga vremena, javivši se u ulozi političkoga „uvodnika". Matavulj je zapravo, po sugestiji knjaza Nikole, pretočio staru legendu, ili bolje reći predanje, koje je bilo živo u istorijskoj tradiciji Crne Gore, u novi literarni žanr. Anegdota govori o Stefanu i Grguru, slijepim sinovima Đurđa Smederevca, koji su se u tragičnim nemirima našli na dvoru Ivana Crnojevića. Onđe su našli mir i utočište, a udajom crnogorske princeze Angeline (kćeri hrabroga Đurđa Arvanita, brata Ivana Crnojevića) stekli su i dom i porod.[277] Pripovijetka je objavljena na uvodnome mjestu zvaničnih crnogorskih novina upravo u trenutku kad se Petar Karađorđević, potomak srpske vladajuće kuće, ženio crnogorskom princezom Zorkom. Prema tome, tako koncipirana i objavljena struktura priče imala je providnu političku težnju i neskrivenu tendenciju: anegdotom je trebalo staviti do znanja da je udaja princeze (makar i za slijepca) bila izraz goruće želje crnogorskih prvaka kako bi se tim putem održala loza vladajuće kuće u Crnoj Gori. Zapravo, udajom Zorke u vladajuću kuću Karadorđevića trebalo je tu vezu i vjekovnu tradiciju osnažiti i ojačati, kako bi knjaz Nikola, i tim putem, mogao pretendovati ne samo na tron srpske države, nego možda i cijeloga Balkana.[278]

Matavuljeva literarna ostvarenja štampana na Cetinju 80-ih godina XIX vijeka sadržajem i idejom izričito dokazuju da su usmjerena da daju literarnu transpoziciju preko čijih bi se slika Crna Gora, njezina istorija i tradicija, prelomile u nesvakidašnjim i svijetlim bojama, bez obzira na to što je on i ranije, posebno dok je boravio u Herceg Novom,

[277] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 187–191.

[278] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 281.

poznavao lice i naličje „one divne medalje (Crne Gore – M. N.) koju je slio čika Ljuba Nenadović“.[279]

Proza Sima Matavulja nastala u tome duhu bila je od izuzetnoga značaja, prije svega stoga što su se njezinim sadržajem održavali izraz i volja vladajućega sloja i naglašeni idealizam, što će reći romantizam, a prije svega crnogorska istorija, etika i moral – cjelokupna crnogorska duhovna tradicija. Takav se svijet ponajviše ispoljio i u Matavuljevu daljim brojnim pripovijetkama, a posebno u „Svetoj osveti“, tvorevini koju je kasnije uvrstio u zbirku pripovjedaka *Iz Crne Gore i primorja* (1889), kao i u romanu – „pripovijesti“, kako ga on naziva, *Uskok Janko*. Fabula obiju spomenutih tvorevina uzeta je iz crnogorske prošlosti, istorije i tradicije. „Sveta osveta“ oslikava zanimljivu i prije korišćenu temu: ukidanje krvne osvete u Crnoj Gori. U središtu piščeve naracije je Minja Kadović, pastir koji se u susretu s nikšićkim Turčinom, što je pošekao njegova strica Savu Kadovića, odlučuje na osvetu i ubija ga. Premda je Minja znao za Gospodarevu zapovijest „ko ubije Turčina u Crnoj Gori, platiće ga svojom glavom, taman kao da je smakao Crnogorca“ i strašnu maksimu što je kao mač kružila u narodu „da se Gospodareva ne poriče“, u njemu je pretegao drugi spontani nagon, koji je vjekovima tinjao u crnogorskoj krvi i služio kao nepisani kodeks ponašanja kad je u pitanju „zadužena krv“, odnosno „sveta osveta“. Motivišući, dakle, pripovijetku istorijom i tradicijom, Matavulj je daleko više isticao idealizam Crnogorca i surovi ambijent njegova života. Ta se orijentacija ispoljava u pripovijeci naročito u scenama u kojima se Minji ukazuje prilika da pobjegne s gubilišta. Međutim, opšednut crnogorskim moralom, on se, u duhu etike sredine, ipak odlučuje na smrt, smatrajući da je sramota pobjeći „od Knjaževa suda, od pravedna suda“. Tako je Minja strijeljan, naočigled cijeloga plemena i plemena ubijenoga Turčina. I kako je dobro istakao Stanko Korać: „Viteštvo se obuzdavalo zakonom, ali isto tako i nerazumni inat u osvetoljubivosti, koji je prijetio istragom cijelih plemena. Iz nepisanog zakona prešlo se na pisani, od osjećanja na razum, od političkog romantizma na politički realizam.“[280]

U istome žanru Matavulj je stvorio i roman *Uskok Janko*, koji je kasnije doživio dvije stvaralačke verzije pod imenom *Uskok*. U prvoj

[279] Simo Matavulj, isto, 84.

[280] Stanko Korać, *Književno djelo Sima Matavulja,* Srpska književna zadruga, Beograd, 1982, 29–30.

verziji pisac je opisao uskoka Janka, Čeha, koji postaje član gostoprimne i ugledne glavarske porodice, doživljava iskrenu ljubav i na kraju daje život za odbranu, čast i interese Njeguša, plemena u kojemu je stekao ljubav i utočište. Fabula romana kretala se u dva smjera. Jedan tok oslikava crnogorsku tradicionalnu sredinu sa svim specifičnostima, živim bojama i nijansama, a u drugome toku opisuje se širokom epskom naracijom i deskripcijom pad Napoleonove vojske, njeno osipanje i propadanje u „najjužnijoj provinciji carske zemlje“, u Boki Kotorskoj.[281]

Budući da su Matavuljevi romani i istorijske pripovijetke nastale u Crnoj Gori u književnoj istoriji i kritici podrobno osvijetljeni, nema potrebe da se na njima zadržavamo. Reći ćemo samo da Matavulj u toj fazi razvojnoga narativnoga i istorijskoga toka pripada, uz Stefana M. Ljubišu, onoj generaciji pripovjedača koji su se 70-ih i 80-ih godina XIX vijeka još oslanjali na romantičarska sredstva u stvaranju književnih djela, ali i vidno prevazilazeći te stilske postupke. Oni će snažno zakoračiti od istorije, idealizma i tradicije ka realističkome književnom izrazu. Prema tome, Matavulj istorijskim pripovijetkama i romanima, sačinjenim na spoju tradicije, istorije i romantizma – po tematici, koncepciji književnoga stvaranja, po odnosu prema narodnoj, pretežno crnogorskoj leksici, odnosu prema životu i svijetu, prošlosti i sadašnjosti – pripada onoj narodskoj, vukovskoj orijentaciji i struji crnogorske književnosti, što posebno potvrđuje njegova poduža pripovijest „Miloš od Pocerja“, s podnaslovom „Pripovijetka iz narodnog života“.

Najveće umjetničke domete u istorijskoj pripovijeci toga vremena u Crnoj Gori je, uz Sima Matavulja, postigao Stefan M. Ljubiša. Njegove istorijske priče „Skočiđevojka“, „Prokleti kam“, „Pop Andrović – novi Obilić“ i „Gorde ili kako Crnogorka ljubi“ najbliže su romantičarskome duhu. U njima je Ljubiša za predmet pripovijedanja uzimao događaje i ličnosti iz dalje crnogorske i primorske prošlosti, ponajviše iz XV, ali i iz XVIII stoljeća. Njegove pripovijesti predstavljaju svojevrsnu istorijsku prozu nastalu ne na osnovu pisanih istorijskih izvora nego na temelju usmenoga predanja.[282] Ljubiša je istorijskim pripovijetkama dodavao i ličnu komponentu, sopstvenu viziju, ali i komponentu i predstavu koja je ostala sačuvana u narodu, u prošlosti. Ono što

[281] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 281.

[282] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983, 375.

je u narodnoj predstavi naslijeđeno kao istorijsko iskustvo, poslužilo je Ljubiši kao izvanredan istorijski okvir, jer je bilo dio narodne svijesti o sebi. U toj svijesti istorija je vremenom poprimala određene obrise i nijanse, pa je Ljubiša u literarnoj imaginaciji i stvaralačkome prosedeu prihvatio selekciju događaja koji je izvršio sam narod, ali je u isto vrijeme „dopunio istoričnu stranu" te tako sadržinu pripovjedaka obogatio vizijama i individualnim umjetničkim izrazom.

Istorijska pripovijetka, poslije sjajnih uzleta koje su dostigli Ljubiša i Matavulj 70-ih i 80-ih godina XIX vijeka u Crnoj Gori, nije pošla njihovim putem. Ona čak nije ni težila da u svome estetskome, sadržajnome i izražajnome smislu dosegne njihove istorijske tvorevine i estetske regione. Sve što je na planu istorijske narativne proze stvoreno u daljem razvoju, krajem druge polovine XIX i početkom XX vijeka, značilo je umjetničku stagnaciju, pa čak i izvjesni umjetnički pad. O tome rječito svjedoči cjelokupna istorijska produkcija, tvorevine Jovana Sundečića „Crnogorske junakinje", istorijska pripovijetka Marka Dragovića „Seoba Ivana Cmojevića na Cetinje", etnografsko-istorijsko-legendarni narativni opis s kraja XIX i početka XX vijeka, Živka Dragovića „Odbrana Župskog i Ostroškog manastira, *Istorijske priče iz povjesnice Bjelopavlića* crnogorskoga ratnika i vojvode Rista Boškovića, kao i pojedinačne pripovijetke „Devet udovica" V. Zorića, „Gvozdeni junak" M. Ivaniševića, „Mladi osvetnik" Novice J. Nikolića, „Pogibija i junačka osveta Ilije Sudžuma" Leontija Ninkovića i dr.

Svaki stvaralac, zavisno od pripovjednoga talenta, oblikovao je istorijsku stvarnost na sebi svojstven način. Oni su, istina, iznijeli obilje istorijskih fakata, podataka i ličnosti iz prošlosti, dajući pritom maha nacionalno-romantičarskome, rodoljubivo-crnogorskome i panegiričkome ošećaju. I to je ono što je te stvaraoce u njihovu istorijskom oblikovanju najviše spajalo. Međutim, za razliku od Ljubiše i Matavulja, ti pripovjedači nijesu pokazivali dublju težnju za svestranijim prikazivanjem prošlosti i čovjeka u otvorenim „čeljustima i poharicama" vremena. U tim istorijskim tvorevinama najčešće nedostaje dublja psihološka obrada brojnih junaka. Stvaraoci ne produbljuju unutrašnji svijet likova, već pretežno razvijaju narativnu fabulu i nastoje izraditi što više epskih scena, dati obilje građe i predstaviti, površnom naracijom ili deskripcijom, što veći broj istorijskih i sporednih likova. Stoga su njihovi likovi prevashodno zaokupljeni junaštvom, podvizima i istorijom, panslavističkim rodoljubivim uzletima i pregalaštvima. Njihova

kazivanja, koja se najčešće iskazuju u trećem licu, ne prelaze karaktere običnih izvještavanja. Osim toga, u pripovijedanju pisaca dolazi do izražaja težnja da se što vjernije opiše događaj. Pripovijedanje je lišeno, ili je samo u obrisima nagoviješteno, psihološkoga podteksta, pa njihova naracija nosi karakteristike klasične romantičarske naracije, koja se ponekad zasniva na iznošenju obilja detalja i događaja. Individualizacija likova, čak i đe su postojale takve ambicije, nije dovoljno naglašena, a kamoli psihološki oživotvorena. Pisci, doduše, nastoje deskripcijom i naracijom da sve vidove života fiksiraju i naznače.

Ukratko, i likovi i fabula tih istorijskih pripovjedaka svedeni su na opšte i uprošćene modalitete, teze i klišee, lišeni intimnoga, životnoga i ljudskoga senzibiliteta. Istorija i fakti, odraženi preko likova i njihovih ideja, bez njihova intimnoga proživljavanja, najčešće se primaju kao ilustracije piščevih ideja, ideologema i teza, koje se i tada uglavnom izriču deklarativno. Deklarativno-patetičnih mjesta ima prilično na svim stranicama naznačenih istorijskih pripovjedaka, a posebno u Sundečićevoj istorijskoj prozi.

Risto Bošković
(1815–1903)

Savremenik, saborac i pobratim medunskoga vojvode i pripovjedača koji je za života „ušao u carstvo mita i vječni sjaj legende“, Marka Miljanova Popovića, bio je vojvoda i senator crnogorski – pop Risto Bošković. Podstaknut utilitarnim pobudama i snažnom željom da sačuva od zaborava, kao i njegov pobratim M. Miljanov, znamenite ljude i istorijske događaje koji svjedoče o našim kontinuiranim vjekovnim i krvavim borbama, Bošković je, iako bez solidnoga književnog obrazovanja, ostavio kulturnome nasljeđu Crne Gore *Istorijske priče iz povjesnice Bjelopavlića* (1902). Iako naslovnom sintagmom „istorijske priče“ pisac upućuje na žanrovsko određenje istorijske pripovijetke, čitalac će se brzo uvjeriti da se u njegovoj knjizi ne radi o istorijskoj pripovjednoj prozi nego o čistoj istorijskoj građi, koja može poslužiti kao solidan izvor i prilog građi za crnogorsku istoriju. Istina, korijene Boškovićevih „priča“ treba tražiti u povjesnici plemena Bjelopavlića (prati rodoslovlje Dukađinskoga, od kojeg Bjelopavlići navodno vode porijeklo, preko niza drugih istorijskih događaja: dolazak turskih paša i vojske iz Carigarada 1650, međusobne plemenske borbe Pješivaca i Bjelopavlića, dolazak Sv. Vasilija i građenje Manastira Ostrog, pogibija

Petra Boškovića od strane Turaka, islamizacija Bjelopavlića, vrijeme Šćepana Malog, najnovija istorijska zbivanja iz vremena vladavine Petra I i Petra II Petrovića Njegoša čiji su refleksi ušli u sadržajno tkivo pjesama na narodnu Petra I Petrovića Njegoša i u poetske sinteze Njegoševa *Gorskoga vijenca*), ali i u narodnome stvaralaštvu, u narodnim pjesmama, pričama i legendama i u dominantnome vidu istorijsko-duhovnoga života i izraza onoga doba i one sredine. Prema tome, istorija i, u manjem obimu, predanje (pronalazak vode Slatine, Abdi-pašino vojevanje na Podgoricu, odlazak i dolazak Alilagića u Bosnu, Krakova luka i dr.) dva su osnovna elementa građe na kojima su zasnovane *Istorijske priče iz povjesnice Bjelopavlića* Rista Boškovića.

U „pričama“, čija se radnja dešava u istorijskome kontinuitetu od XVI do sredine XIX stoljeća, osnovni konstitutivni element građe predstavljaju legende smještene u istorijsko vrijeme i povezane su istorijskim događajima i zbivanjima. Pisane crnogorskim narodnim jezikom s obiljem zavičajne leksike, „pripovijesti“ Rista Boškovića izdvajaju se od ostalih priča istorijskoga žanra toga vremena po tome što je u njima zastupljeno primarno kazivanje (kao i u nekim pripovijestima S. M. Ljubiše, Novice Kovačevića i Nikole Kujačića) o istorijskim ličnostima i događajima dalje i bliže prošlosti Bjelopavlića, pa su im tematika, struktura i karakter prevashodno istorijski.

Marko Dragović (1851–1918), Živko Dragović (1854–1928)

U krug istorijskih pripovjedaka ulaze i tvorevine čiji su sadržaji vezani za pripovjedače Marka i Živka Dragovića, za njihove izvještajne i etnografsko-istorijske lokalitete i zavičajne predjele. Govoreći o domaćim krajevima, one su budile znatno interesovanje čitalačke publike u drugoj polovini XIX vijeka. Takve su bile, prije svega, Ljubišina pripovijetka „Opštestvo paštrovsko u okružju kotorskom“ (1845) i pripovijetke Nikole Kujačića *Crtice iz uskočkog života* (1899) i *Pabirci iz grahovske prošlosti* (1900). U tome duhu i izražajno-stilskome maniru nastale su krajem XIX vijeka i dvije tvorevine poznatih istraživača crnogorske kulturne prošlosti. Prva je „Odbrana Župskog i Ostroškog manastira“ Živka Dragovića, a druga je „Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje“ Marka Dragovića. Ali, te tvorevine ne predstavljaju čist žanr istorijskih pripovjedaka. U „Odbrani Župskog i Ostroškog manastira“ više je istorije nego beletristike. U njoj se pripovijeda o tome kako su se

stanovnici Župe nikšićke, u želji da se pripoje slobodnome dijelu Crne Gore, „odmetnuli od Turaka“. To je Turcima bio povod da napadnu Crnu Goru sa svih strateških pravaca. Oblikujući istorijske događaje, više istorijski-izvještajno a manje događajno, Živko Dragović je detaljno opisao napad Turaka na Župski i Ostroški manastir. Sadržina prvoga dijela tvorevine koncentrisana je oko istorijske ličnosti – vojvode Mirka Petrovića i njegova rodoljublja. On se sa saborcima nadljudski borio i odolijevao turskim napadima, prvo u Župskome, a potom i u Ostroškome manastiru. Posebno su u tim trenucima istaknute Vojvodine ljudske i herojske vrline, njegova lucidnost, staloženost i domišljatost, plemenitost i srčanost.

Marko Dragović
(1852–1918)

Druga pripovijetka „Seoba Ivana Crnojevića na Cetinje“, podnaslovom je označena kao „Mala pripovijetka iz crnogorske istorije“. Takvim određenjem pripovjedač, školovani istoričar i bibliograf Marko Dragović pobliže je ukazao na to da je ona nastala na osnovu istorijskih i predajnih vrela. Služeći se vjernim istorijskim podacima, pisac je u najvećem dijelu narativnoga tkiva osvijetlio i oživio vrijeme pada nekadašnje moćne i slavne srednjovjekovne države Zete pod Turke. Okrećući se drevnoj prošlosti, Dragović je majstorski fiksirao trenutak pada crnogorske države, na čijim su temeljima, s Cetinjem kao novom prijestonicom, od godine 1485. izrasle konture novoga državnog organizma. Upravo ta atmosfera pada Zete i preseljenja države, prvo sa Žabljaka, pa potom s Oboda na Cetinje, osnovna je tematska okosnica proze Marka Dragovića. Ta pripovijetka, u širokoj panorami ljudi i istorijskih događaja, otkriva vrijeme, istorijske ličnosti za vladavine Ivana Cmojevića. Zasnovana u najvećem dijelu na istorijskim faktima, ona uzročno-posljedično analizira istorijska zbivanja, odnose crnogorske vlastele, bolje reći nekadašnjih glavara, s

jedne strane, i položaja Crne Gore u tome sudbonosnom času, u odnosu prema Turcima kao stalnoj opasnosti crnogorske slobode, s druge strane. To je, u suštini, osnovna nit te pripovijetke, u kojoj su likovi oblikovani veoma uvjerljivo i plastično. Dragović se i u tim pojedinačnim karakteristikama, ali i u širokim epskim freskama, potezima i prikazama, pokazao kao izvanredan narativni slikar i umjetnik velikoga dara u fiksiranju istorijskih pojedinosti. On je oživio s mnogo nijansi staleški i vladarski život onoga vremena. U toj pripovijesti Dragović pripovijeda epski široko, ali veoma toplo i nadahnuto, iskazujući ljubav prema crnogorskome narodu i njegovoj iskri slobode. Ta ushićenost i toplina, koja ponekad preraste u patos i patetiku, pripovijesti daje svečan, gotovo uzvišen i panegiričan ton. Taj se patos naročito ošeća na stranicama u kojima crnogorski vladar Ivan Crnojević egzaltirano govori o sudbini zemlje. Nešto manjim narativnim opusom ogledao se Marko Dragović i u putopisnoj prozi. O njemu ćemo više govoriti u poglavlju o konstituisanju književne kritike i književne istoriografije.

Živko Dragović (1854–1928)

M. L. Ivanišević, Novica Nikolić (1871–1942), Leontije Ninković (1873–1947)

Krajem XIX vijeka u istome žanru, s nešto više literarnih elemenata, napisane su pripovijetke M. L. Ivaniševića „Gvozdeni junak“, Novice Nikolića „Mladi osvetnik“ i Leontija Ninkovića „Pogibija i junačka osveta Ilije Sudžuma“. Ivaniševićeva pripovijetka „Gvozdeni junak“, koja ima podnaslov „crtica iz života crnogorskih sokolova“, prikazuje vrijeme hajdukovanja i četovanja legendarnoga junaka Nikca od Rovina, koji je naročito opjevan u narodnoj poeziji. U stvari, ta je pripovijetka sačinjena iz više zapisa što se koncentrišu oko životopi-

sa „gvozdenog junaka“ Savića Kaluđerovića, „čobančeta i sluge Nikca Tomanovića, kasnije njegovog pobratima“, proslavljenoga ratnika i podvižnika „pravde i slobode“. Pripovjedač je u veoma rasplinutoj hronici njegova života osobito stavljao naglasak na mjesta na kojima je ispoljena skromnost, srčanost, ali i prostodušnost „gvozdenoga junaka“ i poštovanje sredine prema njemu.[283]

O rodoljubivome i ljubavnome pjesniku Novici Nikoliću, njegovu životu i radu, govorili smo u poglavlju „Na stazama Nikole I Petrovića – sljedbenici i epigoni“. O njemu se veoma malo znalo u književnoj istoriji i kritici sve dok Novak R. Miljanić nije objavio bibliografski prilog „Novica Nikolić i njegovo stvaralaštvo“.[284] Među stotinjak poetskih sastava, štampanih u tri pjesničke zbirke, potpuno osamljeno našla se i njegova istorijska pripovijetka „Mladi osvetnik“. Pisana je lirskim tonom i dubokim senzibilitetom, a njen sadržaj tiče se crnogorskoga okršaja koji se odigrao na Krscu juna 1877. godine. Pored toga što narator prati junačku pogibiju Marka R., staroga svega 13 godina, pripovijetka je ocrtala raspoloženje crnogorskih ratnika i heroja koji su se istakli u tome okršaju 80-ih godina XIX stoljeća. Nikolićeva priča „Mladi osvetnik“ može podnijeti kakav-takav literarni, estetski sud. Naime, u oskudnoj istorijskoj novelistici književnika te generacije Nikolićeva je priča značila pravo književno osvježenje. „Napisana je poetski nadahnuto, (...) uzbudljiva je zbog pogibije junaka Marka R. (...); svjedočanstvo je o raspoloženju crnogorskih ljudi u herojskim danima osamdesetih godina

Novica Nikolić
(1871–1942)

[283] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 282.

[284] Novak R. Miljanić, „Novica Nikolić i njegovo stvaralaštvo“, *Bibliografski vjesnik,* br. 2–3, Cetinje, 1977, 149–157.

19. stoljeća."[285] Opredijeljen za realistički pristup tematici pripovjednoga žanra, Nikolić bira temu iz savremenoga svakidašnjeg života. Junake crta u prepoznatljivome ambijentu toga vremena i crnogorskoga prostora. Mjesto događanja je fiksirano (Krstac), detaljni opisi eksterijera i enterijera su takođe crnogorski. Međutim, i Nikolić, uprkos nastojanju da bude realist, ne odolijeva tradicionalnom narativnom modelu romantične pripovijetke. Primjenjujući već otprije znani „tradicionalni" tip svakidašnje fabule, Nikolić se ipak svrstava po izrazitome fabularnom postupku u naratore romantičarske poetike. Realistički se naglasci prepoznaju samo donekle u priči i u autorovu karakterisanju junaka njegovim govorom. A to je novost i najava predrealističke i modernističke koncepcije narativne književnosti u crnogorskoj pripovjednoj prozi.

Osim te pripovijetke, N. Miljanić piše „da u rukopisnoj zaostavštini ima više Nikolićevih proznih sadržaja, ali oni nijesu uspjeli kao priča o mladom ratniku. To su meditacije o raznim pitanjima njegova doba, umovanja o raznim problemima, dijelom i prevaziđena, neprihvatljiva. On je kao, uostalom, svaki književnik i čovjek, bio izdanak svoga vremena, pa je nužno morao da nosi u sebi i lijepo i trajno, uz prolazne i kratkog daha sadržaje svoga vremena."[286]

Hercegovac Leontije Ninković pobjegao je ispred austrijskih progona godine 1909. u Crnu Goru. Kao duhovno lice, proveo je cijeli život po raznim hercegovačkim, crnogorskim i srpskim manastirima, pa je monaški i prilježno prikupljao raznovrsnu kulturološku građu o srednjovjekovnim manastirima, a ostali su, kako sam piše, njegove „propovijedi, prevodi sa slovenskog, pjesme i članci o starinama, štampani po raznim časopisima, a neki su još u rukopisu".

Iz najranije faze Ninkovićeva stvaralaštva potiče istorijska pripovijetka „Pogibija i junačka osveta Ilije Sudžuma", objavljena u cetinjskome časopisu *Luča.* U toj istorijskoj priči, kako je i naslovom određeno, Ninković je obradio životopis čuvenoga hajduka iz 60-ih godina XIX stoljeća i njegovu pogibiju. Stvarajući sadržaj pripovijetke više na osnovu iskustva, a manje na bazi književne lektire i pripovjedne imaginacije, pripovjedač je dosta vješto opisao uticaj sredine na njegov život.

---

[285] Novak R. Miljanić, „Novica Nikolić i njegovo stvaralaštvo", u knjizi: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici, IV (Realizam – moderna)*, Podgorica, 2001, 355.

[286] Novak R. Miljanić, „Novica Nikolić i njegovo stvaralaštvo", *Bibliografski vjesnik,* br. 2–3, Cetinje, 1977, 154.

Upravo to pripovijesti daje neprolaznu istorijsko-literarnu vrijednost i istorijsko-sociološki značaj. Pisac je plastično i povijesnoargumentovano pokazao kako klevete, spletke i podvale okoline mogu od mirnoga, povučenoga i blagoćudnoga seljaka napraviti hajduka, koji se toliko pročuo da su se decenijama poslije njegove smrti prepričavala njegova junaštva i podvizi. U vrijeme hajdukovanja nametnuo je mnogim hercegovačkim agama i begovima zebnju i strah, iako im je pošlo za rukom da ga, uz pomoć izroda i izdajnika, ubiju na Gatačkome polju. Cijela pripovijest odiše svečanom i uzvišenom ljubavlju i pijetetom prema takvome hajduku i junaku.

Navedenim pripovijetkama slične su priče „Devet udovica“ V. Zorića i „Osvete“ Sava Ivaniševića, uz mnogo više motiva i sadržaja iz Njegoševa doba.

Karakteristike istorijske pripovijetke poslije Ljubišinih i Matavuljevih izvanrednih rezultata uglavnom odgovaraju karakteristikama, tipološkim usmjerenjima i težnjama toga cjelokupnog književnog doba. Ugledajući se najvećim dijelom na istorijske fakte, legende i građu koja je živjela u narodu, a tražeći u istoriji i tradiciji uporište za rad u sadašnjosti, crnogorski su pripovjedači u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka gajili (samo usputno) istorijsku pripovijetku. Te su se pripovijetke, čak i kad se to izričito ne kaže ili kad se naoko iznose događaji bliži njihovu vremenu, činile čitaocima kao da to „zvuči iz davno minulih vremena“. Izuzetak od toga čini svega nekoliko pripovjedaka, koje su tematikom bile usmjerene na vrijeme vladavine Petra I i Petra II Petrovića Njegoša.

C. ANEGDOTSKE I HUMORISTIČKO-SATIRIČNE PRIPOVIJETKE

Oslonac za pripovijetke stvaraoci crnogorske narativne proze nalazili su u motivici i tematici usmenih narodnih oblika, koji su im služili kao polazište, a posebno stvaraocima-pripovjedačima folklornoga i anegdotskoga realizma.[287] Drugim riječima, taj skup usmenih oblika koji konstituišu njihova pričanja, jasno govori o karakteru njihovih pripovjedaka, o usmjerenosti ka diskurzivnoj didaktičnosti i racionalnosti proizašloj iz romantičarskoga i utilitarističkoga, odnosno realističkoga shvatanja književnosti. Zapravo, takav je ton pričanja bio uzrokovan razmahom romantičarske nacionalne svijesti u Crnoj Gori, sa željom da se taj zamah pospješi primjerenim književnim oblicima, oblicima bliskim narodu i narodnoj estetici. Upravo su zbog toga Crnogorci gajili posebne simpatije prema anegdoti i formirali njen kult kao omiljene narativne vrste. Anegdotski elementi prožimaju, između ostalih, Vrčevićeve i Ljubišine tvorevine.[288] *Primjeri čojstva i junaštva* Marka Miljanova, kao i priče Sima Matavulja (stvarane 80-ih godina na Cetinju), napisani su također u tome literarnom žanru. Drugim riječima, anegdota, odnosno kratka priča, glavni je žanr i oblik izraza u njihovu djelu, koji se upravo zbog jednostavnosti lako pamti i urezuje u svijest svakoga čovjeka. Anegdota je, zapravo, u Popovićevu, Ljubišinu i Matavuljevu književnom ostvarenju i dobila krajem druge polovine XIX vijeka pravo mjesto i stvaralačko-oblikovni prosede u crnogorskome kulturnom prostoru.

Poznato je da je anegdota, kao suptilni i najneposredniji izraz i emanacija narativnoga duha, veoma stara. Koristili su je stari Grci, Rimljani i mnogi istočni narodi. Već je tada imala literarne specifičnosti: čuvala je u sažetoj narativnoj esenciji ono što njen autor nije htio ili nije

[287] Miodrag Popović, „Ustanička proza Vuka St. Karadžića“, *Stvaranje*, br. 9–10, Cetinje, 1956, 176–186.

[288] Dr Božidar Pejović, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.

smio da objelodani i javno kaže. Slično su postupali i istoričari: zapisivali su pojedine istorijske epizode i događaje, činjenice, u formi kratkih narativnih zapisa, ostavljajući ih vremenu da ih potvrdi ili ospori. Već u srednjem vijeku anegdota se, uz veće ili manje primjese humora ili naglašene satire, uobličavala u specifičnu formu kratke priče. Sažeta naracija i humor su, u stvari, bili njena srž i mjerilo njezina umjetničkog supstrata i sadržaja.

Gotovo svaki narod u kulturnoj tradiciji poseduje anegdote i kratke priče. Iako zavisna od sredine, tj. mjesta i vremena kad se javlja, ona se najčešće rađa u trenucima misaonoga ili emotivno-duhovnoga naboja i emocionalnoga pražnjenja. Rađa se, kako je to metaforično izrazio Pero Slijepčević, iz „srži dramatike“.[289] Iako kratka i aforističko-jezički sažeta, anegdota u sebi nosi najraznovrsniju psihologiju, „sa svim onim najtananijim prelivima duha ljudi koji su kroz nju dali svoj izraz, misao, sebe“.[290] Iako su anegdote i kratke priče po genezi čisto usmene tvorevine, one su „tu na granici između individualne i narodne književnosti“.[291] Anegdota „manifestuje raznovrsne odnose i situacije, od kategorije dobra i zla i znanja i mudrosti, do neistine i nepravde i svega što se kosi i sudara sa normama časti i dostojanstva čovjeka i društva“.[292] Prema tome, crnogorske anegdote su, u stvari, odraz vremena, „dokumenat stremljenja, slika života, stihijski izražena ili potpuno iskrena i tačna slika karaktera i mentaliteta naroda. Svaki kraj, obično pleme – koje ima svoj život, svoje običaje i navike, koje je vrijeme promjenom životnih uslova brisalo – sačuvalo je sebe u anegdotama.“[293]

Bez obzira na to što su anegdotu i kratku priču koristili Njegoš, Ljubiša, Matavulj, Lj. Nenadović u putopisima iz Crne Gore, pa i mnogi pisci srpskoga realizma (M. Glišić, S. Sremac, R. Domanović i dr.), dugo je trebalo da ona postane izražajni i sadržajni medijum i forma crnogorske umjetničke pripovjedne književnosti. Štaviše, između brojnih

[289] Pero Slijepčević, „Anegdota kao umetničko delo“, *Zapisi*, Cetinje, 1929. Cit. prema: *Narodna književnost*, priredio Vladan Nedić, *Srpska književnost u književnoj kritici*, knj. 11, Nolit, Beograd, 1966, 495.

[290] Vladimir Mijušković, „Karakter i mentalitet ljudi gledan kroz anegdotu kao književni rod“, *Stvaranje*, br. 9–10, Cetinje, 1956, 653.

[291] Pero Slijepčević, isto, 496.

[292] Slobodan Vujačić, „Aktuelnost anegdote na Ljubišinu primjeru“, Zbornik radova sa simpozijuma *Stefan Mitrov Ljubiša*, CANU, knj. 1, Titograd, 1976, 122.

[293] Vladimir Mijušković, isto, 653.

jednostavnih književnih oblika (poslovica, kletvi, zagonetki) i dužih epskih literarnih žanrova, ona se zadugo nije ni primjećivala. I kao što smo rekli, prvi su je afirmisali saradnici Vuka Karadžića Vuk Popović i Vuk Vrčević, pa Ljubiša, Matavulj i Marko Miljanov, uveli su je u šire literarne prostore i konačno je pomakli s margine literarnoga zaborava. Tako će forma anegdote i kratke priče 80-ih godina XIX vijeka postati omiljen i neposredan duhovni sadržaj crnogorskoga šednika. Ona je bila, zapravo, i jedan od osnovnih literarnih žanrova komunikacije na večernjim sijelima u književnome salonu – Odžakliji knjaza Nikole. Pripovjedači su putem nje osvjetljavali, projicirali i šenčili profile i karakter pojedinaca, a mnogo više događaje, mentalitet i karaktere šire sredine, posebno ljude novoformirane crnogorske vlasti, pa na kraju krajeva, karakter i vladavinu samoga Knjaza.

Iz takvoga duhovnog prostora i vremena nastale su kratke priče i anegdote crnogorskih pripovjedača Mihaila Vukčevića, odnosno Mila Vojvodića, kako se pseudonimom najčešće potpisivao, i Milutina Tomića, koji se od javnosti skrivao pod pseudonimom Nikac od Rovina. Obojica su građu i inspirativna vrela za priče pronalazili u realnome životu crnogorske sredine. Istina, cjelokupan materijal anegdotskih priča transponovali su u zavisnosti od estetskih, tačnije od političkih i idejno-moralnih opredjeljenja i pogleda, doživljaja i viđenja svijeta koji su fiksirali, a ponajčešće kritikovali i humoristički i karikaturalno oblikovali.

Mihailo Vukčević/Milo Vojvodić (1873–1945)

Pripovjedač, doktor filologije, izraziti i zagriženi eksponent u borbi protiv kralja Nikole I Petrovića od 1916. do 1918. godine, objelodanio je u Beogradu 1900. zbirku šaljivih priča, odnosno anegdota, pod naslovom *Razgovori bezazlena svijeta s crnogorskih posjedaka*. Zbirka sadrži petnaest kratkih priča. Sve su priče po tonu i sadržaju različite, ali su veoma bliske po tome što je pisac u svakoj od njih označio naratora koji (obično na večernjim šednicima, poput onih koji su se održavali u „cetinjskom književnom salonu“, tj. Odžakliji knjaza Nikole, ili na dnevnim šednicima i mobama) priča kratke priče i anegdote, po pravilu poentirane i s providnom tendencijom. Uz to, svi su pripovjedni tekstovi prožeti humorističkim elementima, još više satiričnim, a ponekad i sarkastičnim notama, prizorima, komičnim situacijama i intrigama. U njima se ponajčešće ismijavaju ličnosti iz „gospodareve

i knjaževe okoline“ i njihovi postupci. Vukčević u anegdotama nije štedio čak ni istaknute i proslavljene heroje s Grahovca, junake koji su se istakli i u poznatim bitkama i krvavim ratovima 1862, odnosno ratovima 1876–1878, kao i na drugim bojištima. Poimenice, ismijavao je Sava Markova Đurđevca, „drugog Ljuticu Bogdana“, popa Stevana Kapičića (Kapu), te pravnika i diplomatu crnogorskoga Gavrila Gavra Vukovića. Satirično-anegdotskim pričama Mihailo Vukčević predstavlja, u stvari, preteču anegdotičarā Sima Šobajića, Stojana Cerovića i posebno Mićuna Pavićevića, koji će u brojnim knjigama anegdota taj žanr dovesti (poslije I svjetskoga rata) na stepen „hipertrofirane umjetničke dekadanse“. Tvorevine Mihaila Vukčevića, poput Pavićevićevih anegdota, ne teže širokoj i razvijenoj fabularizaciji. Naprotiv, njihov se siže zasniva pretežno na nerazvijenim narativnim oblicima, dijalozima i pričama, koje su bliže prirodi usmenih narodnih priča, čiji je sadržaj protkan komikom, satirom i ironijom. Iako tako nerazvijene, neizgrađene i neoformljene kao estetske cjeline, one predstavljaju „reljefne slike iz crnogorskog života“, „realističke, gorkim sarkazmom protkane priče“,[294] čija je poenta i oštrica najčešće usmjerena protiv Knjaza i njegove dvorske svite i okoline.

Dovoljno je analizirati nekoliko njegovih priča da bismo viđeli kakav je njihov tematski svijet.

Uvodnom pričom „Knez Danilo traži zajam“ Vukčević je, na usta iskusnoga starca, darovitoga i verziranoga usmenoga naratora, ispripovijedao tipičnim narodnim jezikom kako je knjaz Danilo tražio zajam od Ćeklića. U sažetim pripovjednim potezima, bez opširnih opisa, detalja i šenčenja, karakteriše se lik knjaza Danila, kao stroga, ali pravedna i poštena čovjeka. On je, prema priči, jedan od onih rijetkih gospodara zemlje koji „vedri i oblači“, čovjek energičnoga duha koji je u Crnoj Gori zaveo red i mir. Kratka crtica pisana je realistički, govornim jezikom u kome preovlađuju brojne gnome i poslovice, u kojima je sažeto narodno iskustvo. U isto vrijeme, takvi govorni elementi pojavom i zvukovnošću, daju priči ritmiziran ton i specifično ruho i kolorit anegdote.

Mnogo se više komikom i sadržajem ističe priča „Dok ne probleji“. Već naslov upućuje na komiku i lakrdiju. Glagol „blejati“, uzet iz arsenala animalnoga svijeta, asocijativno sugeriše situacije i postupke likova čija su ponašanja svedena na nivo životinjskih reakcija. U toj

[294] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 338.

šaljivoj priči doskače se i samome Gospodaru i njegovoj isključivoj volji. Lukovljanin Vule, narator anegdote, ispripovijedao je u trećem licu okupljenom narodu humorističku priču; u stvari, kratku farsu, odnosno proširenu anegdotu protkanu šaljivim situacijama, ironijom što na momente prelazi i u oštru satiru, uperenu protiv Knjaževih nesposobnih plemenskih kapetana, glavara i perjanika, odnosno prema njihovoj nefunkcionalnoj vlasti.

Slično toj, tematizovane su i druge njegove priče, posebno anegdota „Zvijezda u po dana" i nešto šira priča „U Dubrovniku". U prvoj se potvrđuje premisa izrečena u anegdoti „Dok ne probleji": Knjaževa se ne poriče. Sadržaj cijele anegdote sazdan je na osnovnome motivu: Gospodar je jedini od svih saradnika „vidio" zvijezdu kako sija usred bijela ljetnjeg dana. Kako se Gospodareva „ne poriče", nju su „viđeli" i mnogi drugi, njegovi dodvoritelji, ulizice i fariseji. Viđeli su, zapravo, ono što se nije dalo, niti moglo „viđeti golim okom". Tako slijepo, beskičmeno, snishodljivo dodvoravanje vlastima pisac je propratio komično-satiričnim, čak i sarkastičnim žaokama i žestokim invektivama.

Druga priča, „U Dubrovniku", oslikava epskoga čovjeka u tuđem svijetu. Izranjaju scene date komičnim tonom s kritično-satiričnom žaokom, slične onima koje je prema životu u Mlecima iskazao vojvoda Draško u *Gorskome vijencu*. Početak, kao i neke druge satirične reminiscencije u priči, odaju da se M. Vukčević „poslužio" Njegoševom opservacijom o „lacmanskome svijetu". Vukčević je, zapravo, poput Njegoša i Ljubiše, posebno karakterisao epskoga čovjeka u tuđem svijetu. Time se uvrstio među stvaraoce koji su humoristički oblikovali motiv našega čovjeka u tuđini, u dodiru s drugom kulturom i naprednijom civilizacijom – među stvaraoce s tematikom koja je inače u našoj, a osobito u zapadnoevropskoj književnosti krajem XVIII i početkom XIX vijeka, bila veoma raširena. No, za razliku od drugih autora, u priči M. Vukčevića sve je do tančina grubo, počevši od jezika, dijaloga i likova. Tako su satkane gotovo sve njegove priče.

Istina, u Vukčevićevim *Razgovorima bezazlena svijeta s crnogorskih posjedaka* ima mnogo frivolnoga, sirovoga i gruboga humora, šale, karikature i sarkazma. Pojava takvoga humora došla je najviše do izražaja u replikama i govornim pasažama u kojima crta Knjaževu sredinu i njegove odane ličnosti. Ta je okolina, najvjerovatnije humoristički i ironično sagledavana i karakterisana stoga što je Vukčević, već smo istakli, bio žestoki i nepomirljivi oponent politike knjaza Nikole I.

Doduše, priroda njegova humora neodvojivo je vezana za semantički iznijansirani i zvučni izraz sredine koju je stavljao u fokus satiričnih osvjetljenja. Neobični izrazi, često nepravilno izrečeni, u spoju s jezikom zavičajnoga podneblja, dobijaju neobičnu „arhaiku i patinu" te veoma smiješno značenje. Dovoljna je ponekad samo jedna takva riječ ili sintagma da humoristična slika asocijativno iskrsne. Većinom su to kovanice, neologizmi, provincijalizmi i žargonizmi koje je Vukčević crpio iz nepresušnih izvora uže okoline. Detaljnija specijalistička proučavanja dovela bi do zaključka da je jezik kod Vukčevića jedan od bitnih konstituenata njegove humorno-anegdotske proze. Kad se njegova jezička svojstva pogledaju genetički, dolazi se do zaključka da je Vukčevićeva leksika znatnim dijelom posredovana oblikotvornim karakteristikama lokalnoga govora njegova užeg zavičaja. Sa sigurnošću se može utvrditi da je on, kao i drugi pripovjedači toga vremena, u anegdotama tvorački postupak usmjeravao k asimilovanju govornih svojstava narodnoga jezika, frazeologizama koji su se sudarili s književnom i književnom jezičkom stihijom, prihvaćenom iz stranoga (talijanskoga i francuskoga) jezičkoga korpusa, odnosno iz lektire koju je Vukčević, kao obrazovan filolog, čitao i koristio. Kao rezultat takvoga susreta, ukrštanja i prožimanja određenih jezičkih struktura, u njima je ipak ostvaren ekspresivan humorističko-satiričan efekat, a u dodiru s gnomama, poslovicama, ponekad i obilnim kletvama i pošalicama, i efektan jezičko-stilski izraz.

U šenci anegdotskih priča *Razgovori bezazlena svijeta s crnogorskih posjedaka* ostala je Vukčevićeva proza objelodanjena pod karakterističnim naslovima „Čemu pop Kapa ne smije po noći ni na prag od kuće", „Srce Hariona Ruvarca" i putopis *S puta na Medun*. Vukčevićeve pripovijetke predstavljale su za ono vrijeme određen tematski i jezički doprinos. Donoseći nove likove i životne probleme, preko kojih je humoristički progovorila zbilja vremena vladavine knjaza Nikole, one su crnogorsku pripovijetku obogatile i novim, rudimentarnim, ali i anegdotsko-satiričnim stilskim izrazom, koji plijeni iznijansiranošću i snagom, životnim sadržajem i semantičkim izražajnim bogatstvom. No, i pored tih svojstava, „Vukčevićeve priče ostale su manje zapažene nešto zbog anonimnosti, a nešto, možda što su ih savremenici jednostrano shvatili. One su napisane bez velikih pretenzija, ali su i po humoru i po onoj specifično crnogorskoj neposrednosti pune duha. Vukčević ima sve sposobnosti dobroga humoriste i društvenoga satiričara: i kulturu, i

prirodni dar za taj književni rod, vrlo jaku moć zapažanja, poznavanja karaktera i narodne psihe. Nažalost, on je ostao na uspješnome početku i odrekao se posla za koji je možda po prirodi bio određen.[295]

Milutin Tomić/Nikac od Rovina (1882–1945)

Drugi predstavnik satirično-pripovjednoga literarnog žanra, autor pretežno tendenciozno-publicističkih tvorevina, pisanih suvoparnim jezikom i bez veće književnoumjetničke maštovitosti, jeste Milutin Tomić/Nikac od Rovina. Odrastavši u Crnoj Gori i radeći kao činovnik u državnoj administraciji knjaza Nikole I Petrovića, postao je njegov istaknuti i žestoki oponent, zbog čega se morao skloniti u Srbiju. Radeći kao novinar, publikovao je, pretežno u beogradskim listovima, „sumnjive političke orijentacije" – *Pijemontu*, *Balkanu*, *Štampi*, a manjim dijelom u *Politici*, raznovrsne napise publicističkoga i satirično-literarnoga sadržaja. U njima je najčešće, kao i njegov savremenik M. Vukčević, napadao i ismijavao predstavnike crnogorske vlasti i vodio oštru kampanju protiv Knjaza i njegove dvorske okoline.

Započeo je literarnu karijeru kao đak cetinjske gimnazije, ali mnogo je više napisao kao novinar u Beogradu. Njegov književni rad nije obiman, bez obzira na to što je objelodanio zbirku patriotskih pjesama *Nove junačke pjesme* i tri knjige satirično-pripovjedne proze: *Đetići u parlamentu*, *Đetići van parlamenta* te *Drugo stradanje Isusa Nazarećanina*. Kao najznačajnije njegovo književno djelo ističe se zbirka pripovjedaka *Nagorkinje* (1914). Poznata je i njegova zbirka anegdota *Ratna zrnca* (*Iz crnogorskih ratnih logora*) (1913) koju je, kako sam piše, „prikupio" u vrijeme balkanskih ratova.

Prve dvije knjige satirično-pripovjedne proze, *Đetići u parlamentu* i *Đetići van parlamenta*, nastale su, kako se to iz sadržaja vidi, poslije zavođenja parlamentarizma, odnosno usvajanja Ustava (1905) u Crnoj Gori. Obje su po književno-umjetničkom nivou i estetskoj vrijednosti površne i neujednačene, a kompoziciono neodređene i labave. Iako je u građanskim krugovima takva proza bila popularna i plijenila radoznale čitaoce, iako u njoj ima donekle uspjelih replika i pasaža, njen je sadržaj dat „bez umjetničkog plana i osmišljenja", zbog čega je Tomićev omiljeni pseudonim Nikac od Rovina poslužio njegovim protivnicima

[295] Trifun Đukić, isto, 339.

da izvedu pejorativnu inverziju „Rikca od Novina“.[296] Koristeći publicističko-satirični žanr pripovjedne proze i elemente dramskoga izraza, Tomić je tim kombinacijama, jednoobraznim sadržajem, frivolnim i grubim jezikom, klišeiziranim modelima literarne forme iskazivao humoristično-satirično, odnosno kritičko viđenje života i svijeta za vladavine knjaza Nikole I Petrovića. Otuda je u toj prozi sve prožeto satiričnim postupcima – invektivom, aluzijom, sarkazmom i pamfletom. U stvari, to je neka vrsta proze pisane na granici pamfleta i satirične pripovijetke. Posebno je u komičnome ismijavanju karakterisao crnogorske plemenske prvake, nekadašnje proslavljene pregaoce u poznatim bojevima, koji se u novome državnom i činovničkome ustrojstvu nijesu znali ni umjeli snaći. U takvoj literarnoj i „političkoj paskvili“, pored ostalih, naročito je ismijavao knjaza Nikolu, ali i druge crnogorske proslavljene junake. Knjaza je prikazivao kao autokratu, surovoga i despotskoga vladara, egocentrika, u čije se ime, „slavu i vlast sve dešava“ i odlučuje. Nenaviknuti na parlamentarno i delegatsko odlučivanje, a uz to nemajući ni dovoljno svjetovnoga obrazovanja, crnogorski parlamentarci izgledaju u novome državnom ustrojstvu smiješni, smušeni i sapleteni. Smijeh i komični efekat njihova izgleda i ponašanja Tomić je nastojao pojačati njihovim neposrednim postupcima i pokretima u Skupštini i, mnogo više, emotivnim dijalozima i govornom karakterizacijom, brojnim žargonizmima i leksikom koju koriste nenaviknuto i nespretno. Tomić je nastojao da u publicističko-dramskoj, narativnoj formi, sredstvima ironije i satire, smijehom i podsmijehom u tendencioznome stavu i izrazu, ismije delegate novoformirane crnogorske Skupštine.

Gledano iz današnjega ugla, takva proza ne ostavlja dubok utisak. Ona djeluje neuvjerljivo, blijedo i neuzbudljivo. Takvi tekstovi ostavljaju čitaoca hladnim i nezainteresovanim. Treba, međutim, imati u vidu da je to vrijeme kad su se činili prvi koraci i u humorističkoj i u satiričkoj crnogorskoj prozi. Podredivši prozu gruboj tendenciji, M. Tomić nije uspio da se pripovjednim tvorevinama *Đetići u parlamentu* izdigne, ni sadržajem, ni dijalogom, jezikom, stilom i karakterizacijom likova, iznad zaslijepljenosti i mržnje prema crnogorskome parlamentarizmu. Otuda se njegovi tekstovi i doživljavaju kao blijeda kopija života i vremena. Očito da on nije osvojio složeniji književni oblik, a ni formu i izraz, kako bi prešao granicu na kojoj se umjetnost riječi odva-

[296] Dr Radoslav Rotković, isto, 643.

ja od publicistike i grube humoristično-satirične providne ideologije i tendencioznosti. Otuda književni istoričar Trifun Đukić i kaže: „Živeći stalno u Beogradu, Tomić je imao jedan krug ljudi koji su voljeli dosjetke i ćaskali na račun političara, a naročito na račun Crnogoraca. Njima je 'Nikac' činio po volji i najviše radio pod takvim sugestijama. Zavođenje parlamentarnog režima u Crnoj Gori njemu je poslužilo za pravljenje viceva i zasmijavanje publike.“[297]

U istome literarnome žanru i satirično-humorističkome tonu napisao je M. Tomić i pripovjednu prozu *Đetići van parlamenta*. Preko lika Đura Drecuna, narodnoga poslanika, s jakom dozom ironije i sarkazma, oslikavao je narodne poslanike u vrijeme kad su se, nakon isteka svoga mandata u crnogorskoj Skupštini, našli u plemenima koja su ih delegirala. Opis Đura Drecuna i njegovih plemenskih sagovornika providno je karikaturalan i humorističan. Takvo portretisanje narodnoga poslanika Đura Drecuna, kao predstavnika vlasti, bilo je potrebno Tomiću kako bi i ostale likove (kao i cjelokupni društveni, politički aparat, pa i kulturni život Knjaževine Crne Gore u vrijeme knjaza Nikole I Petrovića) prikazao kao neefikasne, nezainteresovane i nesposobne u vođenju politike i državne vlasti. Gledano književnoumjetnički, ta proza nema većih estetskih vrijednosti, prije svega stoga što je podređena određenoj shemi, ideologiji i tendenciji.

Tome tematsko-motivskome, estetskome i žanrovskome sadržaju mogla bi se pribrojiti i Tomićeva poduža pripovijetka „Drugo stradanje Isusa Nazarećanina“. Za razliku od prethodnih tvorevina, radnja te pripovijetke dešava se u Srbiji. Služeći se formom klasične satire, nastojao je ocrtati burne i neuke radikale kojima je i sam pripadao. Opredijelivši se za satirično-biblijsku formu priče, M. Tomić je osobito nastojao da kritičkim opservacijama ismije stranačke borbe u Srbiji, koje su je dovele do rascjepa, pasivnosti, pa gotovo i do propasti. Kao i prethodne dvije, i ta je pripovijetka pisana isuviše providnom tendencijom i bez većih umjetničkih rezultata, pa je i ostala u književnoj tradiciji više kao književno-istorijska pojava, a manje kao tvorevina koja ima šire i dublje literarno-estetsko značenje.

Sva tri prozna rada M. Tomića, bez obzira na sadržaj, jezik i stil, lokaciju pripovjedne radnje, mogu se tretirati kao jedinstvene pojave humoristično-satirične proze u Crnoj Gori. Humor i šala su bitne stilske i sadržajne odlike i dominantna karakterološka dimenzija Tomićevih ju-

[297] Trifun Đukić, isto, 339.

naka i u njegovoj zbirci pripovjedaka *Nagorkinje* (*Priče iz crnogorskog života*). Iako je većina tih priča po kompozicijskome sklopu kratka, gotovo anegdotska, one u sadržaju skrivaju humorističan ton i duhovnu poentu, a većina junaka djeluje duhovito, karikaturalno, pa čak i tragično. M. Tomić miješao je, kako bi rekao V. Gligorić, komične i lakrdične situacije. U najvećem broju pripovjedaka iz te zbirke ponuđeno je ne samo smiješno, nego i duhovito rješenje, „kojim se krivac, odnosno junak priče ne ubija, nego se, zapravo, samo podsmijehom kažnjava".

Ako komediju razvrstavamo na komediju situacije i komediju karaktera, onda je Tomićevu postupku bliža prva. Situacije kroz koje prolaze njegovi junaci zaista su često komične, ponekad toliko da je i ishod priče srećan. Takva je njegova priča „Strah od penzije". Za Jovana Kujundžića, staroga drobnjačkog komandanta, poznatoga crnogorskog junaka i ratnika, nije nikad u životu bilo većega straha nego u vrijeme stvaranja crnogorske savremene države. Donošenjem novih zakona nekadašnji proslavljeni ratnik plašio se da ga knjaz Nikola ne pošalje u penziju. Njegova se strepnja jednoga dana i obistinila. Pročitao je to u crnogorskim novinama. U toj se priči miješa komično, lakrdijsko i tragično. Komično dolazi do izražaja naročito u scenama kada stari ratnik odlazi na Cetinje, u ministarstvo, da utvrdi „ko stavlja Crnogorce u (s) penziju". Obijajući od nemila do nedraga, od vojnog ministra „nepismenog vojvode Lakića Vojvodića", preko ministra finansija i policije, pa do ministra prosvjete, Jovan Kujundžić je, na kraju, stigao i do samoga knjaza Nikole. Kao što smo već pomenuli, M. Tomić ni u toj priči nije pisac velikih dramskih efekata. I kad se događa nešto ozbiljno, strašno i tragično, priča se ne završava tu, nego se njen tok pomjera i poenta zvuči ili satirično, ili podsmješljivo, ili šaljivo i lakrdijaški. Objašnjavajući starome ratniku smisao penzije, knjaz Nikola je isticao kako je došlo novo vrijeme, novi školovani ljudi koji treba da državu urede po novim normama i pravilima, pa je nastavio uvjeravati: „Ti si moje pretke i mene junački i vjerno služio; pravo je da odmoriš, a ja ću o tebi misliti. Ovo je, znaš, Danilova politika i ovijeh školovanijeh Crnogoraca". Nezadovoljan Knjaževim objašnjenjem, nekadašnji ratnik i sadašnji komandir upita knjaza: „Je si li ti još knjaz Crne Gore, ili tvoj Danilo? upita komadir. Iznenadi se knjaz ovim pitanjem, pogleda komandira i reče: – Ja sam još knjaz! – E, vaistinu, Božju, i ja još komandir!... A tvoj Danilo kad bude knjaz, moj Nikola neka bude komandir..."

Naravno da se takvo mudro rezonovanje dopalo knjazu Nikoli, pa „ukaz o penzionisanju komandira Jovana iščili kao da nije ni postojao".

Komičnom i šaljivom poentom naročito se ističu priče „Probao ga za rat", „Aždaja" i „Pogibija bega Gutenberga". U prvoj priči se govori o tome kako je perjanik Jakov, koji je bio na straži u Knjaževu dvoru, „probao" pucnjem iz puške Knjaževa sina (dijete od pet godina) „radi toga da utvrdi da li će biti junak". Kako se dijete smrtno uplašilo, Jakov je zaključio, bez obzira na to što je Knjažev sin, da u borbi „neće valjati koze". A u drugoj priči smjenjuju se smiješni događaji u vezi s dolaskom prvoga automobila na Cetinje. Ne znajući u prvi mah o čemu je riječ, prozvan je „aždajom". Sve je u toj priči bajkovito, lakrdijsko i smiješno, počevši od scena jurnjave naroda za automobilom kroz cetinjske ulice, pa sve do tragikomične slike „hvatanja aždaje", odnosno automobila u Bogetićima od „biranih Pješivaca".

Slična je toj priči i satirično-komična pripovijetka „Pogibija bega Gutenberga". U njoj se, kroz šalu i smijeh, izvrgavaju poruzi i sprdnji Čevljani i Pješivci, odnosno predstavnici određenih političkih stranaka, a posebno „narodnjaci" koji su u Nikšiću pokrenuli *Narodnu misao*, list koji je idejno i sadržajno bio usmjeren protiv politike knjaza Nikole. Zabranivši njihov rad, Čevljani su „prvi na juriš" osvojili štampariju i pri tom „zarobili" bistu štampara Gutenberga, misleći da je on neki omraženi beg. Pješivci, ne znajući što je štamparija, „zarobljavaju" šporet, pa je i danas ostalo da se u narodu pjeva kako: „Gutenberga Čevljani ubiše, / A Pješivci šporet zarobiše!"

Naznačeni primjeri, a moglo bi ih se navesti još čitavi niz, najbolje ilustruju specifičnost Tomićeve proze, njegova humora i intencije, koje bi se mogle definisati kao pripovjedačeva težnja da bude što zanimljiviji i da što više izvrgne režim i vladavinu knjaza Nikole I ruglu i lakrdiji kako bi namjerno kod čitaoca proizveo utisak neobičnoga, bizarnoga i smiješnoga. Otuda kod njega, vjerujemo, i tako brojni karikaturalni opisi junaka; otuda i brojne epizode s izrazitim obilježjima humora situacije, u rasponu od površnoga, vanjskoga humora, do satire i gruboga sarkazma. Ipak, treba reći da humor i satira M. Tomića u tim pričama i anegdotama nije humor zavrzlama i kalambura, zapleta i nerazumljivih sadržaja i radnji. Prije bismo mogli reći da je to podsmješljivi piščev pogled na vrijeme i ljude, njihove postupke, nesnalaženja u uslovima novoga života u Crnoj Gori poslije zavođenja parlamentarizma, ustavnih pravila i novih normi ponašanja.

Potrebno je, na kraju, istaći i da je Milutin Tomić u zbirci pripovjedaka *Nagorkinje* postigao mnogo viši književnoumjetnički nivo nego što je to ostvario u prethodno analiziranim tvorevinama. Neke od tih pripovjedaka („Otac i sin“, „Strah od penzije“, „Probao ga za rat“, „Ljuta četa Šalete Pješivca“, „Aždaja“, „Lani ili ove godine“ i dr.) treba svakako smatrati, uz određene anegdotske pripovijetke iz zbirke *Razgovori bezazlena svijeta s crnogorskih posjedaka* Mihaila Vukčevića, najznačajnijim satirično-humorističnim pričama crnogorske književnosti s kraja XIX i u prvoj deceniji XX vijeka.

IZMEĐU TRADICIJE I SAVREMENOSTI

U ovome poglavlju ukazaćemo na mukotrpno i veoma sporo uključivanje crnogorske pripovijetke prve decenije XX vijeka u moderne tematsko-motivske i jezičko-stilske književne tokove. Sagledavajući kontinuitet razvoja pripovijetke u tome periodu, nije teško zaključiti da je ona i dalje bila čvrsto ukorijenjena u tradicionalnu epsko-didaktičku, prosvjetiteljsku literaturu formacije romantizma i realizma. Drugim riječima, bez obzira na to što je u potonje dvije decenije XIX vijeka u srpskoj, slovenačkoj i hrvatskoj, kao i u drugim južnoslovenskim književnostima, pod uticajem zapadnoevropskih i istočnoevropskih strujanja i tendencija došlo do snažnoga prodora modernističkih literarnih orijentacija i tendencija, književna djelatnost u Crnoj Gori toga vremena ne samo da se još uvijek razvijala na tradicionalnim putevima i lokalnim modelima izraza, nego je znatno stagnirala, pa donekle, i sasvim iščezavala sa stranica književne periodike u Crnoj Gori i van nje.

No i ono malo literature što je (poslije izvanrednih uzleta u posljednje dvije decenije XIX vijeka) stvarano preko ondašnjih zvaničnih i poluzvaničnih listova i časopisa, kakvi su bili *Glas Crnogorca* i *Cetinjski vjesnik*, čuvalo je, i u tematici i u izrazu, tradicionalni način oblikovanja. Osim toga, čak i beletristički prilozi koji su u njima objavljeni morali su, u sve burnijim političkim danima pred balkanske ratove i pred Prvi svjetski rat, proći kroz stroge filtere zvanične tradicionalne i političke dvorske cenzure. To je, svakako, još više uticalo da se poetski i pripovjedni život u Crnoj Gori, na početku XX vijeka, „skuči, uzvaniči, uokviri dvorskim duhom“.[298] Ni podgorički kalendar *Zeta*, almanah koji je, kao što smo viđeli, objavljivao raznovrsnu građu iz prošlosti naroda, kulturologije, istorije, poljoprivrede, higijene i književnoga života, nije mogao s uspjehom nadomjestiti raniju poetsku i pripovjednu

[298] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1918, 333.

građu, etnografsku literarnu produkciju i orijentaciju koja je naročito snažno pulsirala pred kraj XIX vijeka.

No, i pored nepovoljnih društveno-političkih i književno-kulturnih prilika koje su početkom XX vijeka usporile crnogorski književni i kulturni razvoj, treba istaći da je nekoliko pripovjedača, upravo tada, stvaralo pripovijetke na modelima između tradicije i savremenosti. Istina, pripovjedači iz prve decenije XX vijeka djelovali su izvan matičnih tokova, van domašaja dotad vodećih književno-kulturnih centara – Cetinja i Nikšića. Pisci toga toka nijesu brojni: Petar M. Luburić, Simo Šobajić, Borislav Sl. Minić te Radovan Perović Tunguz Nevesinjski, koji je najdalje otišao u modernizaciji pripovjednoga postupka.

Iako književne likove i tematski svijet proze i dalje modeluju tradicionalnim načinom izraza, oni, ipak, u tu prozu stidljivo unose i neke nove tematsko-motivske i izražajne elemente. Oblikujući, prevashodno, tematiku pripovjedaka realistički, stvaraoci toga toka nastoje da naznače i fiksiraju veoma sugestivno, umjetnički uvjerljivo i neke nove aspekte društvenoga, ekonomskoga, a ponajviše socijalnoga života. Tako su stvorili niz novih likova, tipičnih, veoma istinitih i uvjerljivih predstavnika svoga vremena i sredine. Tradicionalni oblici izraza, modeli na kojima je počivala u najvećem dijelu cjelokupna crnogorska narativna proza druge polovine XIX vijeka, u to vrijeme polagano počinju ustupati mjesto modernijim, savremenijim temama i motivima, odnosno složenijim oblicima izraza zapadnoevropske literature. Pišući o pripovjedačkim koracima u bosanskohercegovačkoj književnosti, Jovan Kršić je s pravom upozorio povodom objavljivanja pripovjedne proze Radovana Perovića Tunguza, koji pripada upravo toj stilskoj orijentaciji, da mu je jezik izražajno ekspresivniji i bogatiji i da na njegove opise krajeva i ljudi treba gledati kao na „čiste književne kvalitete“, a ne kao na izraz folklornih elemenata koje je njegovala generacija crnogorskih pripovjedača prije njega. „Jezik Nevesinjskog umjetnički je instrument na kome on proizvodi proste narodne melodije.“[299] S pozivom na Kršića u novije je vrijeme književni istoričar i estetičar Zdenko Lešić[300] iznešene teze u potpunosti potvrdio i velikim dijelom analitički produbio. Naime, i on tvrdi da je Tunguz bio pripovjedač koji se na umjetnički

[299] Jovan Kršić, *Pripovjedačka Bosna* (1928), u: *Sabrana djela*, knj. I, Svjetlost, Sarajevo, 1979, 161.

[300] Zdenko Lešić, „Nevesinjski. Neopravdano zaboravljeni pripovjedač“, *Godišnjak Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, kniga XIX, Sarajevo, 1990, 71–90.

način „služio“ elementima folklora i obrascima narodne književnosti, onim modelima i tendencijama koje su ruskoga istoričara književnosti i teoretičara Borisa Mihailoviča Ejhenbauma navele da takvu prozu odredi „književnim narodnjaštvom“ ili književnošću „zasnovanoj na stilizaciji narodnih motiva“. Pobliže, „u razradi narodnih sižea i starinskih predanja ispoljila se književna tendencija (...) za obnavljanjem stila i žanrova putem ukršatanja 'visoke' književnosti sa narodnom“.[301] Upravo je po tome Nevesinjski bio mnogo bliži Nikolaju Ljeskovu no Ljubiši i Marku Miljanovu. U nastavku Lešić piše da se i Nevesinjski, „kao Ljeskov obraća materijalu žitija, prologa, starih legendi, predanja i sl.“. I u zaključku studije Lešić neskriveno ističe da proza Nevesinjskoga predstavlja preteču „onog tipa pripovjesne proze koji su ruski formalisti i Mihailo Bahtin nazvali skaz(om). Jer gotovo sve njegove pripovijetke su u cjelini konstruisane kao jednoglasan ili višeglasan usmeni monološki govor, tj. kao 'stilizacija pučkog govorenja', kako je postupak skaza definisao Aleksandar Flaker“.[302] No, kako bismo se prema tipu takve proze odredili što jasnije, potrebno je navesti i ove Lešićeve teze: Tungozovi rani kritičari naglašavali su „spontanost, eruptivnost“ njegovih pripovjedaka, a nijesu zapravo zapažali da se u većini njegove proze ne krije „on (Tunguz – M. N.), taj koji pripovijeda, već da je u pitanju jedna njegova 'osobita književnoumjetnička orijentacija na usmeni monolog pripovjednog tipa', tj. 'umjetnička imitacija tuđeg monološkog govora', kako su skaz odredili Vinogradov i Bahtin“. Teorijske premise na koje ukazuje Lešić za prozu R. P. Tunguza umnogome se mogu primijeniti i na njegove savremenike, autore pripovjedne proze u Crnoj Gori toga vremena. Ti novi elementi u izmijenjenim uslovima života ispoljiće se u svježijoj leksici, ali daleko više u zastupljenijoj psihološkoj motivaciji i kombinovanju pripovjedačkoga postupka. Tako su se sporo i mukotrpno probijali novi tipološki obrasci crnogorske proze, ali se još stiče utisak kako dominantni elementi tradicionalizma ne iščezavaju s njihovih stranica sve do pojave maloga broja pripovjedača koji su se javili u modernome književnom časopisu *Dan*. On je, kako je već rečeno, među prvim periodičnim publikacijama u Crnoj Gori jasno na-

[301] Boris Ejhenbaum, „Ljesken i književno narodnjaštvo“, u knjizi: Boris Ejhenbaum, *Književnost*, Nolit, Beograd, 1972, 236.

[302] Aleksandar Flaker, „Umjetnička proza“, u knjizi *Uvod u književnost*, 3. prerađeno izdanje, Zagreb, 1983.

javio i afirmisao prodor avangardnih literarnih žanrova pred balkanske ratove i pred Prvi svjetski rat.

Prema tome, gledano u cjelini, za pripovjedački kompleks početkom XX vijeka možemo konstatovati: pripovjedači koji su stvarali u prvoj deceniji XX vijeka, tj. do Prvoga svjetskog rata, ispoljili su dvije, iako ne tako strogo odjelite i sučeljene literarne orijentacije. Jednu orijentaciju, bolje reći literarnu narativnu fazu, čine pripovijetke četvorice autora: Petra M. Luburića, Sima Šobajića, Borislava Sl. Minića i Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog. Ta orijentacija izrasta, kao uostalom i druge literarne pojave krajem XIX vijeka, iz zavičajne, epske, folklorne književne tradicije, a ponajviše iz narativnih temelja koje su pripovijeci udarili Savo P. Vuletić, Andrija P. Jovićević, Novica Kovačević, Nikola Kujačić, Jovan F. Ivanišević i drugi. Međutim, njihova proza ih umnogome, i po jezičkome izrazu i po stilskim postupcima i motivacijama likova, nadilazi i svrstava u tok crnogorske proze koju smo i nazvali prozom „između tradicije i moderne".

Drugu orijentaciju (literarnu etapu) činile bi tvorevine Dušana S. Đukića, Nikole Škerovića i drugih sporadičnih stvaralaca toga vremena – pripovijetke koje su ipak nastale pod uplivom modernih orijentacija, tendencija i modernijih zapadnoevropskih književnih pravaca. Pobliže, pod uticajem vojislavizma, dučićevsko-rakićevskog estetizma i psihologizma, odnosno daleko više pod uticajem onih književnih manifestacija i tendencija koje je već odavno u zapadnoevropskoj književnosti afirmisao pokret moderne, stvaraoci pripovjedne orijentacije u Crnoj Gori toga vremena uvešće avangardne teme i sadržajne prostore ljudskog duha. Moderna književnost u Crnoj Gori veoma je teško sebi utirala put. Njene začetke možemo detektovati upravo pred balkanske i Prvi svjetski rat. Zapravo, od toga vremena, u časopisu *Dan* započele su se stidljivo razbijati jezičke okamine, ustaljene i konvencionalne poetske i pripovjedne strukture. Pripovjedači naznačeni u prvome korpusu ne samo da su stvarali u isto vrijeme i gotovo u istome žanru, nego su se gotovo svi okretali crnogorskim, ali i složenijim temama i likovima, društvenim i ekonomskim problemima, naročito socijalnoj tematici. Osim toga, ono što te stvaraoce još više približuje i spaja jeste to što su oni teme i motive isključivo realistički oblikovali. Prva trojica pisaca toga smjera: Petar M. Luburić, Simo Šobajić i Borislav Sl. Minić objelodanili su po jednu zbirku pripovjedaka, a Radovan Perović Tun-

guz Nevesinjski ostavio je književnom nasljeđu dvije zapažene knjige pripovjedne proze, te mnogo širi literarni opus.

Simo Šobajić (1878–1916)

Savremenik Petra M. Luburića, pjesnik, pripovjedač, novinar, vrsni retorik i političar – Simo Šobajić nije nepoznato ime u književno-kulturnome nasljeđu Crne Gore. Književnu karijeru započeo je još kao učenik četvrtoga razreda gimnazije u Beogradu. On je sa Stevanom Lukovićem pokrenuo i uređivao, pored drugih listova, i omladinski list *Poklič*. Pokretač je neđeljnika *Narodna misao* (1906–1907) i član uredništva *Trgovačkog lista* (1907). Osnovao je i pjevačko društvo *Zahumlje* (1898). Premda je živio kratko, ostavio je (iako estetski nesređeno i u literarnoj punoći dovoljno nedorečeno) raznovrsno, ali i ne tako obimno, književno djelo. Pored opsežne i temeljne studije *Crnogorci*, o duhovnim, fizičkim i psihičkim osobinama Crnogoraca, koja je u to vrijeme predstavljala „jedno od najboljih djela u tom pogledu“[303] i koja je zainteresovala njegova brata od ujaka, poznatoga Jovana Cvijića,[304] Šobajić je objelodanio u književnoj periodici više lirskih sastava, a u posebnome izdanju, vjerovatno još za života, i zbirku pripovjedaka pod karakterističnim naslovom *Iz kršnog zavičaja*.

U prvoj fazi rada pisao je poeziju, ali po emocionalnoj vokaciji i talentu nije bio pravi i postojani pjesnik. O tome govori i oskudica njegove poetske produkcije: napisao je svega dvadesetak pjesama i štampao ih u crnogorskim i stranim časopisima: *Luča*, *Nevesinje*, *Delo*, *Venac*, *Pijemont* i dr. Integralno su njegove pjesme ugledale svijetlo dana tek u naše doba, u knjizi *Pjesme, kratke priče i anegdote, pripovijetke*.[305] Iako kvantitativno nevelika, njegova su poetska ostvarenja, žanrovski, motivski i tematski raznovrsna i poetološki neujednačena. U ranoj mladosti Šobajić je pjevao ushite ljubavi, „intimne ispovijesti i

[303] Rade Vuković, „Simo Šobajić, *Iz kršnog zavičaja*“, *Slobodna misao,* Nikšić, 1. marta 1931, 6.

[304] Jovan Đonović, „Simo Šobajić“, predgovor knjizi: Simo Šobajić, *Crnogorci*, Beograd, 1928, 5.

[305] Simo Šobajić, *Pjesme, kratke priče i anegdote, pripovijetke*, priredio i predgovor napisao dr Živko Đurković, Centar za kulturu Nikšić & ITP „Unireks“ Podgorica, Nikšić, 2001.

slutnje izražene direktno ili preko balada i legendi".[306] Njegovi sastavi iz te faze oblikovani su po poetskim modelima poznatih romantičara: B. Radičevića, Đ. Jakšića, Zmaja, a daleko se manje ošećaju i poetski tonovi i obrasci poezije L. Kostića, V. Ilića i parnasovsko-simbolističke i ekspresionističke poezije M. Rakića, J. Dučića i V. Petkovića Disa. Njegovim ljubavnim pjesmama iz rane mladosti slične su i one koje bismo po tonu i ošećaju mogli nazvati Šobajićevim ispovjednim ciklusom: „Pred životom", „Uspomena", „Želja", „Dok sam bio ves'o". Tome ciklusu pripisuje se nešto realističnija i programski intonirana pjesma „Listu Nevesinju" koja po reminiscenciji asocira na poznato „Kolo" u „Đačkome rastanku" Branka Radičevića. I slikovita pjesma „Crkvica" podśeća na „baladičko-romantičke" stihove Laza Kostića. U svim tim pjesmama iskazani su asocijativni nizovi emotivnih oscilacija, od „duhovnih etimona", do pesimističnih tonova u kojima se naslućuje rezignacija životom, njegovom prolaznošću, a u kojoj je poetski subjekt žrtva neumitne prolaznosti i pomirenosti s takvim intimnim impresijama. Živko Đurković je s pravom zaključio da je Šobajićeva poezija ispjevana stihovima raznolike dužine, od šesterca do šesnaesterca, s rimama i bez njih, s ugrađenom rudimentarnom fabulom, tj. naracijom, a ponekad i sa smjenom statičkih i dinamičkih motiva.[307] Gledana u cjelini poetika Sima Šobajića prezentira pjesnika istančanoga senzibiliteta koji se u malome literarnom opusu nije mogao dublje i složenije iskazati.

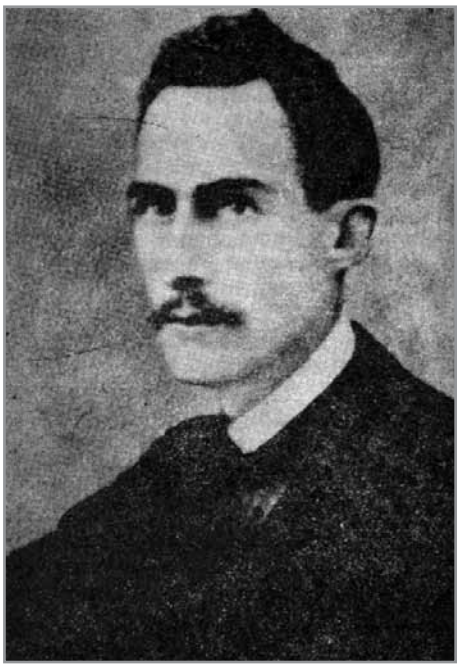

Simo Šobajić (1878–1916)

[306] Živko Đurković, „Književno djelo Sima Šobajića", u hrestomatiji Slobodana Kalezića *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, (Realizam, moderna), Podgorica, 2001, 344.

[307] Isto, 344.

Daleko su značajne Šobajićeve pripovijetke iz zbirke *Iz kršnog zavičaja*. Pripovijetke u toj zbirci predstavljaju jedinstven tematsko-motivski svijet, pretežno socijalni, a svega je nekoliko priča inspirisano događajima i zbivanjima iz Prvoga svjetskog rata. Šobajić je u pričama stvorio karakterističan svijet preko kojega se prelamaju savremeni društveno-ekonomski problemi s kraja XIX i početka XX vijeka. Njegove su tvorevine, upravo po tematici i idejnom svijetu, najbliže tvorevinama njegovih savremenika. Iako je naslovima („Seljak", „Mučenici", „U putu", „Nestor Žučni", „Pred smrt", „Nalić", „Stojan Kovačević" i sl.) najavljena socijalna tematika, iz njihova sadržaja može se zaključiti da je u središtu naracije čovjek zavičajnoga crnogorskog krša. Crna Gora našla je u pričama S. Šobajića svoga vjernog tumača, a njegova okrenutost zavičaju i zavičajnicima adekvatan pripovjedački izraz.

Posmotrimo li izbliza pripovijetke „Mirovi jadi" i „Seljak", uvjerićemo se da je riječ o talentovanome pripovjedaču koji je znao da ubjedljivo i veoma sugestivno portretiše i psihološki oblikuje ličnosti i situacije. U prvoj priči („Mirovi jadi") pisac je uvjerljivom naracijom, iznijansiranom deskripcijom i psihološkom motivacijom crtao vječnu mržnju Crnogorca prema Turcima. Odrastao u ambijentu „đe se stalno slavi junaštvo", Miro, glavni junak priče, „zamišlja da će i Marko i Relja Krilatica potamnjeti pred njegovom slavom, ali poklekne pred jednim Turčinom".[308] Karakterišući likove opisno i psihološki, sadržaj priče komponovan je tako da se ona prima kao skladna i koherentna cjelina. No, Božidar Pejović s pravom primjećuje da Šobajić tom pričom unosi i jednu inovaciju – uvodeći u pripovjedački postupak „znakove humorne destrukcije" tipičnoga junaka crnogorske književnosti XIX vijeka.[309]

Estetski je zrelija i dublje motivisana pripovijetka „Seljak". Iako kompozicijski nije razvijena, u njoj su veoma reljefno, psihološki iznijansirano okarakterisana s minimumom izražajnih sredstava dva suprotna lika: crnogorski seljak, koji je škrt na riječima, ali dovitljiv i mudar, vispren i odlučan u tijesnim prostorima životne egzistencije, i

[308] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 641.

[309] Božidar Pejović, „Crnogorska književnost XIX vijeka", u knjizi *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010, 629.

varoški trgovac, prepredeni prevarant i cicija. Cijela priča zasniva se na radnji, oskudnoga dijaloga, između trgovca i seljaka oko kupoprodaje krave i ko će koga u toj pogodbi nadmudriti i prevariti. Svodeći naraciju i deskripciju priče na agonalni i dramski oblik, Šobajić se već u toj tvorevini pokazao kao majstor pripovjednoga izraza i uzbudljive dramatične situacije.

Ciklus od sedam pripovjedaka („Mučenici", „U paklu", „Nestor žučni", „Pred smrt", „Nalić", „Stojan Kovačević") oslikava mukotrpan život naših iseljenika u Americi. Upoznavši neposredno naličje života Crnogoraca u tuđini, Šobajić je, poput P. Luburića, nastojao da umjetnički transponuje i literarno oblikuje tragiku života u „zemlji dolara". Karakterišući opisno i psihološki likove i njihove živote, pripovijetke Sima Šobajića progovaraju potresno i do gruboga naturalizma otkrivaju autentičnu zbilju, tešku ljudsku i životnu dramu. Portretišući ljude, koji u potrazi za „crnim zlatom" i korom hljeba, doživljavaju gorčinu i sumor, bijedu i duboku rezignaciju, Šobajić je naročito isticao nostalgiju za rodnom grudom, čežnju za zavičajem. O tome rječito govori najpotresnija (mada estetski manje uspjelija) priča „Mučenici". Pisac je već u naslovu sažeo temu patnje i mučeništva, motiv koji ilustruje taj obilježeni svijet, čija je kob iskazana u punoj nagoti. Emocionalno intonirana, neposredno pisana u prvome licu (kao i neke druge njegove priče), ispovjedna tvorevina „Mučenici" oslikava grubu stvarnost i dehumanizaciju naših ljudi u kapitalističkome svijetu. Ona predstavlja, u stvari, simbol tragične sudbine čovjeka, kojega je zlo i pomjereno vrijeme životno i ekonomski obilježilo i osakatilo. „Cijela je pripovijetka duboko upečatljiva sva prožeta bolom i mučeništvima bijednika onesposobljenijeh za život. Njena plastičnost i prirodnost na nas neobično snažno djeluje".[310] Ima u toj priči „udubljivanja u psihologiju našeg čovjeka, kao i u priči *Pred smrt*. Ima reljefnih poteza iz junačkoga, gorštačkoga života (*Stojan Kovačević*), a ima, najzad, i zanimljivih podataka, u vidu uspomena, o našem rano preminulom Proku Jovkiću (*Nestoru Žučnom*)".[311]

Posljednje četiri priče zbirke *Iz kršnog zavičaja* („Lešnjani", „U borbi na Šapcu", „Mađar", „Granata") čine poseban ciklus ratnih pripovjedaka. Tematikom su zapravo vezane za inspirativne izvore ljudskih stradanja u haosu Prvoga svjetskog rata. To su naše prve tvorevine s

[310] Rade Vuković, isto, 6.

[311] Trifun Đukić, isto, 343.

motivima ratne i katastrofične stvarnosti. U njima je progovorio protest protiv rata, klanja i ubijanja, protiv ratnoga haosa koji predstavlja negaciju ljudskoga života. Pripovijetke toga ciklusa predstavljaju produbljenu sliku društvene i psihološke ljudske drame. Dramski intonirana, s izvanrednom motivacijom, ispričana je pripovijest „Lešnjani". U njoj se slavi pobjeda „crnogorskog oružja nad neprijateljem". A u toj pobjedi izdvajaju se lica Kikuna Nikolina, „starog barjaktara s drvenom nogom" i njegova tri sina koji su junački poginuli ne dopustivši da ratni barjak dopadne u neprijateljske ruke. Tragični ishod proslavljenoga ratnika Kikuna, budi u čitaocu ošećanje pijeteta i divljenja. Njegov primjer požrtvovanja je jedino moguće naći u narodnoj poeziji jer takvi potezi su zaista dostojni nje.[312]

Stvorivši pripovijetke s izrazito socijalnom i ratnom tematikom, Simo Šobajić se nametnuo u prvoj deceniji XX vijeka prvjenstveno kao dobar psiholog i analitičar društveno-ekonomskih odnosa. Ocjenjujući njegove pripovijetke, Trifun Đukić je utvrdio da su one „više slike, impresije jednog talentovanog pripovijedača. Ali, baš time one daju boju autentičnog i neposredno doživljenog. Ima u njegovom pričanju poetske plastike, nenamještene, ali zato sugestivno upečatljive, što nas pobuđuje da se ponovo vratimo na pročitanu stvar."[313]

Pod uticajem kratke proze Marka Miljanova Popovića u *Primjerima čojstva i junaštva*, anegdotske proze Ljubomira Nenadovića, a donekle i kratkih priča i pošalica Stefana M. Ljubiše i savremenika Mićuna Pavićevića, Simo Šobajić je oblikovao u karakterološkoj studiji *Crnogorci* kratke priče i anagdote. U prvi mah književnoj se kritici nametalo da su to pričice jednostavnih oblika, preuzete od usmenih naratora, ali je detaljnijom analizom utvrđeno da su one proizvodi autetičnoga dara i stvaralačkoga postupka samoga autora Šobajića. Istina, one imaju tematikom i izrazom dodira ponajprije s anegdotskim pričama Marka Miljanova. O odnosu i tipološkim svojstvima autora Marka Miljanova i Sima Šobajića komparativno je Živko Đurković utvrdio da su obojica uzimali „teme i motive sa crnogorskog tla i njihovi junaci govore jezikom sredine za koju su vezani", ali su pisci toga usmjerenja, svaki na svoj način, „udarili, na svim nivoima oblikovanja, pečat originalnog i individualnog, pa su se ispoljile razlike ne samo u odnosu na usmeno

[312] Rade Vuković, isto, 6.

[313] Trifun Đukić, isto, 343.

stvaranje nego i između ova dva stvaraoca. Razlike upravo prezentuju svojevrsnost i osobenost.“[314]

I da zaključimo: priče Sima Šobajića, sabrane u zbirku *Iz kršnog zavičaja*, kao i njegova studija *Crnogorci*, znače u najvećem dijelu nastavak naše tradicionalističke proze, ali i njeno lagano prevazilaženje. U njegovim pripovijetkama nije teško uočiti tragove ranijih prozaista, naročito Ljubiše i M. Miljanova. Ti tragovi ogledaju se, prije svega, u tematsko-inspirativnim okvirima, ali i u stilsko-jezičkim modelima i psihološkim elementima priča. Međutim, Šobajićeve se pripovijetke i razlikuju od njih ponajprije zbog njegovih nešto drugačijih društvenih i životnih okolnosti i drugačijega vremena. On je imao dovoljno pripovjednoga talenta da zakorači novim putevima savremenijeg proznoga i psihološkoga izraza. Prema tome, priče Sima Šobajića i njegovih malobrojnih savremenika predstavljale bi blagi prijelaz između tradicionalne pripovijetke koja je nastala u drugoj polovini XIX vijeka i one pripovijetke koja će doći i odraziti nove stvaralačke horizonte i domete između dva svjetska rata. Stoga će u kontekstu crnogorske književnosti Šobajićevo književno djelo učiniti zaokret od folklorno-romantičkih priča ka modelima modernijih poetika koje će se ispoljiti u prvoj deceniji XX vijeka.

Borislav Sl. Minić
(1879–1929)

Književni opus pjesnika, pripovjedača i publiciste Borislava Sl. Minića, iako u pojedinim poetskim i narativnim tvorevinama rada ostvaruje izuzetne umjetničke domete u našoj književnosti, nije još uvijek književnoistorijski, a ni estetički vrednovan i dovoljno istražen. Zasigurno se može reći da naša književna kritika sve do danas dala iscrpnu analizu Minićeve poezije, a još manje proze; nije progovorila cjelovito i zaokruženo o svemu novome što je Borislav Sl. Minić unio u stvaralačke tokove naše poetske i pripovjedne zbilje. Drugim riječima, sve do naših dana nedostupan široj čitalačkoj publici, zaśenjen velikim brojem epigonskih stvaralaca, taj izvanredni tvorac antologijske pjesme „Borba sa šakalom“, za koju je književna kritika u novije vrijeme utvrdila da predstavlja „zaokret u savremenu emotivnost“, da čini „raskid sa

[314] Trifun Đukić, isto, 345.

tadašnjim poetskim sivilom“, ostao je zapravo do naših dana na margini kritičkih i analitičkih valorizacija.

Istina, književna pojava Borislava Sl. Minića tek je u posljednjih nekoliko decenija djelimično osvjetljavana i otrgnuta od potpunoga zaborava. Naime, praveći antologijski izbor poezije druge polovine XIX vijeka, Branko Banjević je u knjizi *Pleme za oblakom* donio pomenutu Minićevu pjesmu. Utvrdio je da je ona najbolje umjetničko-estetsko zrenje u drugoj polovini XIX vijeka, pa kao takva održava „nagovještaj nekih tokova u našoj modernoj međuratnoj poeziji“.[315] Banjević je, ujedno, među prvim proučavaocima skrenuo pažnju na Minića kao stvaraoca, saopštio naučno-književne rezultate koje mu je svojevremeno stavio na uvid književni istoričar Radoslav Rotković. Iz njegovih, mada samo informativnih i bibliografskih anotacija, moglo se zaključiti da se radi o zaista neistraženome pjesniku i pripovjedaču, autoru razasutih tvorevina koje je objelodanio po crnogorskim, a i drugim periodičnim publikacijama čiji su pseudonimi (kojima se najčešće potpisivao) još više otežavali njegovu umjetničku i građansku identifikaciju. I pored kratke anotacije o njegovu životu i književnome radu koje je donijela druga antologija,[316] tek je Danilo Radojević[317] ukazao na podrobnije podatke iz njegova života i rada, popisao njegove pjesme, pripovijetke i članke. Iz toga informativnog članka saznajemo da se Borislav Sl. Minić rodio

Borislav Sl. Minić (1879–1929)

[315] Branko Banjević, „Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka“, *Pleme za oblakom. Crnogorska poezija druge polovine XIX vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 33.

[316] „Antologija crnogorske književnosti IX–XX vijeka“, *Stvaranje*, Titograd, 1976.

[317] Danilo Radojević, „Prilog biobibliografiji Borislava Sl. Minića“, *Bibliografski vjesnik*, god. VII, br. 3, Cetinje, 1979, 129–134.

u Velikome Gradištu. Studirao je žurnalistiku u Pragu, a u Crnu Goru je došao, kao i mnogi drugi izvanjci, po odobrenju crnogorskoga Dvora, odnosno kralja Nikole I Petrovića. Na Cetinju je radio kao publicista i novinar. Iako je boravio kad je duhovni život i stvaralaštvo izvanjaca u Crnoj Gori već bilo vidno splasnulo, Minić se baš tada sa zanosom bavio književnim radom. Tako će se u „cetinjskome književnom krugu" ispoljiti kao pjesnik, pripovjedač i publicista, „obrađujući crnogorske društvene teme i pišući korektnim tadašnjim crnogorskim standardnim jezikom".[318]

Borislav Sl. Minić poznat je samo po nekoliko pjesama. U kalendaru *Zeta* pod inicijalima (Sl. Gor.) pseudonima Slobodan Gorštaković objavio je pjesmu „Borba sa šakalom..." (1913).[319] Pjesma se može odrediti kao izuzetno uspio primjerak stihotvorenja. Sadržajno, formalno i stilski odstupa od svega što se dotad pisalo u Crnoj Gori. „Borba sa šakalom..." najavljuje estetske domete koje će crnogorsko pjesništvo ostvariti u međuratnome razdoblju u XX vijeku. Pjesma je podijeljena u devet strofa, rima je obgrljena (abab), stih je dvanaesterac. Trotačka u naslovu pjesme naznačuje karakter sukobljenosti kao glavne teme. Lirskom subjektu suprotstavljena je neznana sila („Daleko od nekud iz sjevernih strana") utjelovljena u šakalu, divljoj zvijeri i stanovniku „gora i stepa". Dakle, suprotstavljanje čovjeka i zvijeri, tj. onog što ona utjelovljuje, konstanta je koja se ponavlja. Već kad je kao malo dijete plakao u bešici, javila se spomenuta utvara koja subjekt ne ostavlja ni „u naponu doba". Trotačka u naslovu, drugoj, četvrtoj i sedmoj strofi, sugeriše opetovanje napada koji preduzima utvara. Subjekat utvaru doživljava negativno, te upotrebljava izraze: „otrovni zubi", „neman", „utvara iz groba". Pjesma očito sadrži elemente fantastičnosti jer je riječ o prikazi koja se javlja noću (tačnije oko ponoći). Šakal poprima

[318] Danilo Radojević, isto, 130.

[319] Premda je u našoj književnoj istoriografiji opšteprihvaćena teza da je autor pjesama „Hajdemo dušo" (prvobitno objavljena u *Danu* 1911. i potpisana pseudonimom Sl. G.) i „Borba sa šakalom" (objavljena u *Zeti* 1913. pod pseudonimom Sl. Gor.) Borislav Sl. Minić, to pitanje i dalje ostaje otvoreno. Naime, pjesmu „Hajdemo dušo" pod imenom Mićuna Pavićevića uvrstio je u *Antologiju crnogorskih pjesnika i pripovjedača* Petar Božović 1929. godine. Da pseudonim Sl(obodan). Gor(štaković). ne možemo s potpunom sigurnošću pripisati Borislavu Sl. Miniću, dokazuje i Radivoje Šuković u knjizi *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević", Cetinje, 1980, 126. – prim. ur.

obilježja demonskih sila koje opsijedaju čovjeka i muče ga čitavoga života. Lirskom je subjektu do izričitoga naglašavanja krhkosti ljudske tjelesne konstrukcije. Zbog toga je izuzetno uspjela pjesnička slika u trećoj strofi koja se temelji na kontrastu jakosti zvijeri („kandže oprobane, grube"; „svoje oštre i otrovne zube") i slabosti đeteta („On zario snažno u slabe mi grud"). Lirski subjekat takođe naglašava postojanost emocionalnoga ustrojstva i preživljavanje utemeljeno na snazi upornoga suprotstavljanja neznanim demonskim silama koje opsijedaju čovjeka. Riječ „krv" spominje se četiri puta u četiri različite strofe. Motiv izlivanja krvi upotpunjuje sliku tjelesne patnje. Važno je istaći da tjelesne rane nije prouzrokovao konkretan neprijatelj, već se ozljede tumače na uopštenoj ravni bítka, koja se izdiže iznad upletenosti u koju specifičnu povijesnu bitku ili suprotstavljanje određenom neprijatelju, čime Minić unosi inovacije u poetski prostor crnogorske književnosti. Bol i patnja lirskoga subjekta neprestano se ponavljaju. Slika patnje pojačana je i opisom krvarenja đeteta koje se zamrljano krvlju žarilo „poput gvožđa usijana". Prizor je opisan kao neka vrsta inicijacije u život koji je određen neprestanim patništvom tijela, a suprotstavlja mu se jedino jačina individue i njena izdržljivost i duhovna jakost. Patnički položaj đeteta koje nije zaplakalo opetuje se u dobno zrelom lirskom subjektu koji uzaludnost posla demonskih sila opisuje stihovima: „duša ni tada ne plače; / Dok tijelo vječno od rana boluje..."

Pjesma je izgrađena na kontrastima: čovjek – šakal, dijete – šakal, slabe grudi – oštri zubi, tijelo – duša, bol – neosetljivost na bol. Pjesma estetski potencijal izgrađuje ponajprije na iznevjerenom očekivanju. Lirski subjekt nije žrtva kakva povijesnog, političkoga sukoba, a to bi se moglo očekivati čitanjem pjesničkih djela crnogorskih pjesnika XIX vijeka. Lirskom je subjektu do dokazivanja „junaštva", ali ne u skladu s kodeksom „lijevanja krvce" kao dokaza tradicionalnoga toposa čojstva, već kao zalog nesalomivosti koja se premješta u intimnu sferu doživljavanja, u područje emocionalne i psihološke stabilnosti. Osim toga, pjesma oscilira između sna i zbilje jer kolidira realističnost prikaza, opisa i doživljaja s izrazito subjektivnom optikom koja se smješta u noćne sate. Pjesma obiluje epitetima i poređenjima: šakal je simbol demonskih sila, tajnovitih psiholoških pritisaka kojima je čovjek izložen.

Poruka je pjesme u nužnosti izdržljivosti, u savladavanju nepodnošljive lakoće postojanja duhovnom ravnotežom jer je pitanje egzistencije svedeno na: živjeti bez obzira na bol ili umrijeti. Temat-

sko-stilski pjesma mnogo duguje romantizmu (pjesma je uporediva s „Gavranom“ Edgara Alana Poa): fantastičnost, oniričnost, sukob zbilje i iluzije, pojava neobjašnjivih demonskih sila, bol i patnja kao čovjekov usud itd. Dakle, pjesma je moderno strukturirana i pripada savremenome poetskom izrazu. Sve druge Minićeve pjesme ostale su u šenci toga poetskog sastava.

Pored nevelikoga poetskog opusa Minić je početkom XX vijeka objavio na Cetinju jedinu zbirku pripovjedaka pod naslovom *Iz Crne Gore*. Ona sadrži deset priča. Potpunijom analizom sadržajnih i tematskih slojeva priča može se uočiti da je Minić u tome periodu dao, kao i njegovi savremenici, zanimljiv svijet junaka i društvenih procesa. To nijesu isključivo ilustrativne slike bijede i nemaštine crnogorskoga sela, niti su njegovi junaci simbol mučeništva i svijet stradalnika, to su i slike svakodnevice „crnogorskog posnog i okorjelog krša“. Teme i motivi o kojima Minić piše u tim pričama (nastalim pred balkanske ratove i pred Prvi svjetski rat) imaju i po izrazu i problematici, i dalje regionalni karakter, ali u nekim djelovima, temama i motivima, dosežu i svevremensko, moderno i univerzalno značenje. One gotovo sve govore o socijalnim problemima onovremene stvarnosti. Konkretizujemo li glavne teme i motive tih Minićevih pripovjedaka, zapazićemo da se one koncentrišu oko četiri osnovna problema: „bijednog i uzaludnog snatrenja o zaradi u dalekoj Americi“,[320] težnji da se i u najtežem intimnom i socijalnom padu i ljudskoj degradaciji održi dostojanstvo i sačuva čist obraz predaka i plemenika; ljubavne teme i prevare, odnosno ošećaji krivice i praštanja. Na kraju su istaknuti motivi požrtvovanja i pregalaštva malih ljudi, čija srčanost izrasta do simbola pregnuća i herojstva.

Prvome korpusu pripada nekoliko priča, od kojih su svakako najkarakterističnije „Njegovi snovi“ i „Kroz suton“. U priči „Njegovi snovi“ ispričan je sadržaj koji oslikava borbu crnogorskoga čovjeka „za nasušni hljeb“. Bijeda i nemaština crnogorskoga kamenjara ćeraju junake priče da vječno sanjare o bijegu u neki ljepši život. Sanjarenja glavnoga junaka da će poći u Ameriku i da će u njoj zaraditi za egzistenciju porodice i da će steći i bogatstvo pretvaraju se najčešće u ispovjedni, monotoni i često dosadni monolog njegovih ispraznih iluzija i želja. Svakim novim danom, u dodiru s prozaičnom dnevnom javom,

[320] Čedo Vuković, „Napomene uz prozne priloge“, *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1973, 298.

susrijeće se junak priče s bijedom i siromaštvom porodice. Njegovi se snovi ruše, pa iluzije života postaju bezlična pjena, dim i magla. Čitava priča sazdana je od gruboga životnog realizma, crnih slika ljudskoga snatrenja i siromaštva, čovjekove nemoći da se iz takvoga života otrgne i izađe u neke svjetlije prostore, u bolji i ljepši smisao života.

Minić je u drugoj pripovijeci, „Kroz suton", ispričao fabulu o teškoj životnoj drami naših pečalbara. Opisujući lik Rada, pripovjedač je pratio njegovu intimu. Opisao je tragičnu sudbinu čovjeka koji je najljepše dane mladosti, snagu i ljepotu života istrošio u američkim rudokopima. Za razliku od prethodne priče, u kojoj se čežnja za zaradom i odlazak u bijeli svijet topi usljed nemogućnosti da se onamo ode, u toj priči se topi i ljudski život radom i vječnom nostalgijom za zavičajem i neostvarenom ljubavlju. Oronuo, obolio i istrošen u tuđini, Rade se vraća u zavičaj. Nadomak sela srijeće se s bivšom đevojkom, ali ga ona ne prepoznaje. Poražen i duševno ubijen takvim neočekivanim susretom, Rade uviđa da mu nije mjesto u zavičaju, pa se ponovo vraća u hladnu tuđinu.

Minićeve priče govore o ekonomskome položaju crnogorskoga sela i seljaka s početka XX vijeka. One i sadržinom i izrazom predstavljaju, kao i kod njegovih savremenika, prve izdanke angažovane socijalne literature. Minić je u nekoliko priča sa socijalnom problematikom otvoreno govorio o crnogorskoj bijedi, siromaštvu, i to baš „kad je crnogorska vlada uzalud pokušavala da zainteresuje privredne krugove carske Rusije, da bi otkrila put modernog privrednog razvoja".[321] Čak i u onim pričama koje su tematikom i motivikom manje opterećene socijalnim temama, nota siromaštva probija se kao stalna crvena nit. Zato nije čudo što je Minić i u pripovijetku „Otac" ukomponovao nekoliko stihova tužbalice u kojima se lamentski izvija glas prijekora zbog odlaska u tuđinu:

Kud raširi, momče krila,
siv sokole,
preko mora u tuđinu,
zlo ni u dom!
Te s' odvoji od svijeta,
bijeloga,
I žalosne majke tvoje
kukavice!

[321] Danilo Radojević, isto, 132.

Bio si mi na tečenje,
Stečeniče!
Ma ostavi glavu svoju,
zorna glavo,
Među one ništa ljude,
bez zamjene!

Minićeve karakteristične pripovijetke koje govore o intimnim i etičkim problemima jesu „U z'o čas", „Proševina" i „Otac". Autor je u prvoj priči preko motiva sna ispričao neobičan doživljaj. Glavni junak priče, i pored nabujale mladosti i snage, preživljava „tirjanizovanje" od najdražega prijatelja. Unoseći san kao element priče, Minić je nastojao da u takvome pripovjednom žanru, u kojemu preovladava najčešće dijalog, razmakne dotadašnje motivske okvire crnogorske pripovijetke. Druga Minićeva pripovijetka, „Proševina", donosi fabulu o obeščašćenoj seoskoj đevojci. Saznavši o tome, otac, kao glava kuće, odlazi kod mladića i pod prijetnjom oružja primorava ga da đevojku isprosi. Iz starčeva škrtoga dijaloga izbija ne samo sramota i poniženje koje je takvim činom nanešeno plemenskome domu, nego se naglašava i socijalna nota: „Siromašni smo, ma pošteni. Bolje mi je i s obrazom pod zemlju, nego bez obraza na zemlji". U trećoj priči psihološki je karakterisan lik oca. Izgubivši sina koji je otišao za zaradom u tuđinu, otac i u najtežim trenucima bola, biva stamen i dostojanstven. Njegovu stamenost odredilo je saznanje da je sin „poginuo kao junak i pošten Crnogorac". Iako pripovijetka obiluje folklornim motivima, u njoj je najdublje progovorio glas pisca-psihologa.

Motivi krivice i velikodušnoga praštanja najpotpunije su eksponirani u pripovijeci „Raspeće". Mlada žena, motivisana psihološkim proživljavanjem krivice, odaje mužu tajnu. Podmetnula mu je tuđe dijete, što je u njoj izazvalo duboki nemir, psihološke traume i patnje. Ne mogavši podnijeti takvo psihološko raspeće, ona se odlučuje da napušti kuću svojega muža. U trenutku takve odluke priznaje mu predašnje grehove i izražava duboku grižu savjesti i intimno kajanje. Njena patnja detaljno je psihološki razrađena. Njena krivica ipak je prevaziđena nagonom i čulnim dodirom, osećajem iskrene ljubavi čovjeka koji je voli. Muž joj prašta učinjene grehove. Iako je pripovijetka kompoziciono labava i razvučena, vođena je dobrim psihološkim potezima i predstavlja jedno od boljih ostvarenja Minićeve proze.

Balkanski ratovi našli su refleks i u Minićevim pripovijetkama. O tome najbolje svjedoči njegova pričica „Mali Ricko“, kao i pričice koje je objavio u listu *Branik*: „Njegova prva radost“ i „Njegova smrt“. Pričica „Mali Ricko“ sugestivno slika istoimenoga junaka. Ricko, bez obzira na to što je dijete i neiskusan borac, ima junačko srce. Njegovo pregalaštvo i srčanost došli su do izražaja u borbama s Turcima. U druge dvije minijature priča se o crnogorskome ratniku-osvetniku, kao i o okršajima koji su se vodili na mjestu Brdice.

Borislav Sl. Minić daleko više od savremenika oblikovao je sadržinu priča originalnim, živim crnogorskim govorom. Preuzimao je svojevrsnu leksiku i frazeologiju crnogorskih govora. Tako je stvorio neobičan i veoma „arhaičan“ književni izraz. Otuda njegov jezik djeluje kao svojevrstan govor svijeta koji uobličava. To je, u stvari, crnogorski narodni jezik, asimilovan kao dugotrajno nasljeđe, ali i veoma malo modifikovan u Minićevu pripovjedačkome stvaralaštvu. Prema tome, u jeziku Borislava Sl. Minića ogleda se crnogorski areal i, daleko više, etičke i etničke posebnosti crnogorskoga života: njegov duhovni život, folklor i vjekovna istorija. Treba napomenuti i da njegov jezik obiluje i takvom leksikom što nije ulazila u korpus Vukova i Daničićeva jezika i pravopisa, odnosno ne nalazimo je u fundusu leksičkoga blaga koje je Vuk S. Karadžić sabrao u čuvenome *Rječniku*. Istina, svi ti izražajni elementi potiču iz jezgra crnogorskih narodnih govora, odnosno s izvora crnogorske narodne tradicije i stvarnosti. Ošećajući probleme crnogorskoga čovjeka kao neodvojivi dio govorne fraze njegova zavičaja, Minić u njemu nije posebno ništa udešavao i stilizovao. Samim tim, iako je sebe smatrao književnim izvanjcem u Crnoj Gori, veoma uspješno se po tematici, stilu i jeziku nadovezao na tradiciju naših najboljih pripovjedača: Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova Popovića i Sima Matavulja.

Petar M. Luburić (1885–1917)

Petar M. Luburić rodom je iz sela Riđana kraj Nikšića. U literaturi se javio krajem XIX vijeka. Prve literarne radove objavio je u listu *Onogošt*. Publikovane pod različitim pseudonimima,[322] u književnoj

[322] Novak R Miljanić, „Novinar i književnik Stevan Vrčević“, *Boka,* br. 6–7, Herceg Novi, 1975, 231.

periodici sačuvane su njegove crtice i biografija znamenitoga Draga Obrenova Kovačevića.

Na nemirnome i uzburkanome životnom putu Luburić je proveo neko vrijeme u Americi, đe se upoznao sa životom i radom naših iseljenika pečalbara. Onđe je u listovima *Soko* (Njujork, 1913) i *Papagaj* (Čikago, 1913) i započeo objavljivati priče i drame. Priče je sabrao u zbirku s karakterističnim naslovom *Jauci iz zemlje zlata*. Osim te zbirke pripovjedaka, napisao je i dramu *Amanet* (1904), koja ga je svrstala u red dramskih pisaca. Luburić, za kojega je Nikola Đonović izrekao laskavu ocjenu „da je učenik Džeka Londona u stilu pripovjedačkom“,[323] objelodanio je u spomenutoj zbirci četrdesetak kratkih priča. Sve su one, po žanrovskome i tematsko-motivskome svijetu, usmjerene na socijalnu problematiku. Društveni okvir zbirke Luburić je eksponirao u priči „Beskućnici“, koju je podnaslovom označio kao „priču suza“. Opisujući u njoj, kao i u mnogim drugim, svijet naših ljudi u rudokopima Amerike, svijet predgrađa i sirotinje, najamnih radnika, svijet kafana, beskućnika i skitnica, kockara i prevaranata, Petar M. Luburić je u njima ispisao, poput srpskih pripovjedača Sima Matavulja i Iva Ćipika, mračne stranice osude. Za razliku od srpskih pripovjedača koji su pretežno opisivali socijalne teme i radnju smještali u crnogorske i srpske sredine, Luburić je fabulu priča prenio u američki prostor. U tome svijetu on je oslikavao našega čovjeka, isticao njegovu društvenu i moralnu nejednakost, nepravdu koja je u američkim uslovima života dovodila do najcrnjih poroka: besperspektivnosti, pesimizma, pa veoma često i do spontanih zločina. Najznačajnija ostvarenja zbirke („Život na kocki“, „Kletva“, „U lavovskim čeljustima“, „Bezakonik“, „Nerotkinje“, „Ne stidi se svog imena“, „Izdajica“, „Obmana“ i druge) predstavljaju ilustrativne narativne sociološke studije surovoga i mračnoga života, socijalne bijede i bespomoćnosti naših ljudi okovanih u „lavovskim čeljustima“ američkoga kapitala krajem XIX i u osvitu XX vijeka. To je, u stvari, slika ekonomske nejednakosti i zapostavljenosti, rezignacije i ljudske nemoći, slika teške, beznadne i besperspektivne vizije života čitave jedne „rastuće klase proletarijata“, koja se našla okovana u uslovima nemilosrdnoga kapitala i koja se mučno borila za oformljenje „proleterske svijesti“. Iz svakoga retka i slike tih mračnih i duboko rezigniranih pripovjedaka provijava intima, živo ošećanje piščevih simpati-

[323] N. Đonović, „O jugoslavenskoj emigraciji u SAD“, *Srpski književni glasnik*, br. 28, Beograd, 1929, 133.

ja, sapatnje i razumijevanja za taj napušteni, pomjereni i iščašeni svijet radničke klase u tuđini.

Luburićeve pripovijetke, iako uglavnom robuju naglašenoj socijalnoj tendenciji, angažovanom tematikom i motivikom, a daleko više svježim i poetskim senzibilnim izrazom, predstavljaju određeni doprinos crnogorskoj literaturi prve decenije XX vijeka. Donoseći pred čitaoca tematiku novoga (američkog) podneblja, nove likove i životne sudbine i probleme, preko čijega je života potresno progovorila autentična zbilja položaja naših pečalbara u američkim „lavljim čeljustima", Luburićeve su pripovijetke obogatile narativnu prozu toga vremena novim, donekle svježijim i rudimentarnijim sadržajem, tematsko-motivskim i jezičkim izrazom, koji u pojedinim pripovijetkama sugestivno plijene naša osećanja. Ti svježiji i moderniji elementi došli su naročito do izražaja u pejzažnim i kontrastnim opisima koji su, istina u manjoj mjeri, istaknuti na početku Luburićevih pripovjedaka, koji daju štimung i upotpunjuju atmosferu priče. Opisi su jedan od elemenata u Luburićevoj prozi. On je, mnogo češće od pripovjedača s kraja XIX vijeka, svijet socijalnih priča, a posebno likove, opisivao i modelovao kontrastnim postupkom. Tako je Luburić razvio opis i ugradio kontrast, funkcionalno ih inkorporirao do određenoga stepena umjetničke objektivizacije. Njegova ponekad sirova i afektivno gruba rečenica, scene i situacije, opisi, koji predstavljaju igru kontrasta, čine atmosferu u kojoj se iskazuje čežnja za ljepšim i srećnijim životom u domovini i izgubljenome zavičaju. Pisci, poput N. Kovačevića, S. P. Vuletića, J. F. Ivaniševića i P. M. Luburića, predaće opise i kontraste u trajno nasljeđe pjesnicima i prozaistima koji će se afirmisati poslije njih – Dušanu S. Đukiću i Nikoli Škeroviću. Upravo ti drugi njeguju daleko razigraniji i nijansiraniji personalni kolorit i opise prirode, pa bismo ih mogli smatrati i začetnicima crnogorske impresionističke proze.

Luburićeve pripovijetke nijesu estetski savršene i bez određenih propusta i mana. Manjkavosti su se ispoljile ponajviše u jednoobraznoj fabularnoj kompoziciji priča; u prećerano naglašenome patosu, deklarativnosti i didaktizmu. Njegove su pripovijetke u najvećem broju pisane s određenom tezom i prenaglašenom socijalnom notom. Osim toga, opšta im je karakteristika bujni sentiment. Njegovi likovi najčešće afektivno reaguju, ističu teze, uvjeravaju i sugerišu surovost života u tuđem svijetu. Ponekad uprošćenom deskripcijom i razvučenom naracijom govore o besciljnome, dehumanizovanom i apsurdnome svijetu i životu

u tuđini. No, i pored mjestimične neuglađenosti, stilske nedoćeranosti, ponavljanja i nedovoljno određenih izlaganja, priče Petra M. Luburića znaju obilovati jakim impresijama, ošećanjima ljubavi i topline za obespravljenim i nemoćnim radničkim svijetom.

Radovan Perović Tunguz Nevesinjski (1879–1944)

Nema sumnje da je umjetnički doprinos društveno-ekonomskoj, odnosno socijalnoj problematici svoga vremena dao jedan od veoma zapaženih i plodnih pripovjedača toga razdoblja – Radovan Perović Tunguz Nevesinjski. Iako rođen u Ulogu kraj Nevesinja, odrastao je, pretežno živio i školovao se u Crnoj Gori. Zbog toga ga i ubrajamo u stvaraoce crnogorskoga književnog kruga. Njegov otac, čuveni nevesinjski serdar i hajdučki harambaša, Pero Tunguz, pobunjenik protiv Austrije 1882. godine u Nevesinju, Zagorju i Podrinju, morao je zbog neuspjeloga puča pobjeći u Crnu Goru. Preselivši se u Nikšić, Radovan je u tome gradu odrastao i pohađao osnovnu školu, dok je nižu gimnaziju završio na Cetinju. Više školovanje nastavio je u Beogradu, ali ga je zbog nemaštine morao prekinuti. Poslije dugogodišnjega lutanja i stranstvovanja uspijeva, početkom XX vijeka, nastaviti školovanje na Filozofskome fakultetu u Beogradu. Po završetku, neko vrijeme provodi na studijama u Belgiji, pa je u Briselu i doktorirao uoči balkanskih ratova (1912), i to na istorijskoj tezi *Crna Gora uoči Krimskoga rata*. Od tada, pa neprekidno između dva svjetska rata, Nevesinjski radi kao profesor istorije u Skoplju, Nikšiću, Podgorici, Sarajevu i Smederevu. Penzionisan je 1922. godine. Od tada se aktivno bavi književnim radom. Poginuo je prilikom bombardovanja Podgorice 1944. godine.

Nevesinjski se u književnosti javio prvi put 1899. godine u nikšićkome listu *Nevesinje*. Za spomenuti list pisao je uvodne članke, a oni su zbog aktuelnosti političkoga sadržaja prenošeni i u nekim beogradskim listovima. Mnogi od njih prevođeni su na njemački i ruski jezik. Beletrističkim radovima skrenuo je na sebe pažnju početkom XX vijeka kad je u beogradskome *Slavenskom jugu* objelodanio podužu pripovijetku „Nikogović“ (1903). Upravo tom pripovijetkom stvaralački put Nevesinjskog bio je prokrčen, pa je pripovijetka izlazila kao feljton u *Politici* i u nekim drugim beogradskim listovima. Nedugo iza toga beogradski „list za nauku, književnost i društveni život“ *Delo* publikovao je njegovu priču „Hadžibeg“ (1904), a iste godine Skerlićev *Srpski književni*

glasnik objelodanio mu je priču „Zduhać“. Od tada, pa neprekidno više od jedne decenije, Nevesinjski je glavni književni saradnik vodećih beogradskih listova i časopisa. Bio je i revnosni saradnik u *Bosanskoj vili*. U njoj je već ranije objavio dvije pripovijetke koje su ušle u njegovu prvu zbirku *Pod Vojvodinim jasenom* (1904) i dvije koje je uvrstio u zbirku *Gorštakinje*. Od 1908. do 1911. u istom je časopisu objavio četiri pripovjedna teksta: „Iz jedne Srbulje“ (1808. i 1909. u 17 nastavaka), „Tek nakon pet godina“ (1910), „Lele, Turci“ (1909), „Amajlija nad amajlijama“ (1911).

Radovan Tunguz Perović Nevesinjski (1879–1944)

Prva pripovijest je „istorijska fantazija“ koja sadržajem predstavlja mistifikaciju starostavne knjige o obnavljanju Dušanova carstva pod „skiptrom ruskog cara Petra“. Taj veoma razvučeni spis Nevesinjskoga umnogome potvrđuje „njegovu težnju ka onom ’knjižnom narodnjaštvu‘ u kojem se literarni tekst ispunjava paraliterarnim oblicima: predanjima, ljetopisnim zapisima, usmenim pričama i sl.“ I u drugoj je priči Nevesinjski oponašao folklornu literaturu s „osloncem na onu razgovornu situaciju u kojoj nastaju ’pričanja o životu‘“.[324] Treća pripovijetka „Lele, Turci“ smatra se jednom od najboljih iz rane faze njegova stvaralaštva. Stvorio ju je dok je studirao u Briselu, a *Bosanskoj vili* poslao ju je 1909. godine. To je priča paralelnih radnji u čijem je prvome dijelu glavni crnogorski junak Majica, kojemu je Gospodar po osvajanju Nikšića darovao kulu turskoga moćnika Hase Đidića, a u drugome dijelu je opisivao ludoga Gišu, koji je po tim krajevima ludovao i tumarao i svima služio za ruglo i uklin. U trenutku sukoba dvojice likova suludnik Gišo bježi vičući i kukajući: „Lele, Turci, braćo moja lijepa, za vama... Lelleee!“ Živo ispričana, s dobro postavljenim zanimljivim likovima, s radnjom koja se odvija prema neočeki-

[324] Zdenko Lešić, isto, 82-83.

vanoj i efektnoj poenti, pripovijetka „Lele, Turci!“ najbolje potvrđuje da je Nevesinjski bio rasan pripovjedač.[325] I četvrta pripovijetka ima u jednome segmentu naracije dodira s crnogorskom tematikom. Naime, u veoma razbijenoj i labavo vođenoj četvoroslojnoj kompoziciji pripovijetke „Amajlija nad amajlijama“, Nevesinjski je kultivisao junačku snagu Smahila Talovića, koji je oteo prelijepu Zejdu, dragu „amajliju“, pa poslije sukoba s Nikšićanima prebjegao u Crnu Goru, đe je postao zapovjednik muhadžirskih četa. S mnogo folklornih i romantičnih zapleta u prva tri dijela priče, u četvrtome dijelu dat je epski prizor koji dobija karakter herojske komedije. Naime, lijepa Zejda je na prevaru nadvladala svoga grabitelja i pred cijelom družinom izložila ga pogrdi i ruglu. Na kraju pripovijetke glavni junak pripovijeda san: obreo se kod Gospodara na Cetinju, kojemu ispovijeda košmarni život u kojem mu se „javio Božji anđeo sa zahtjevom da zauvijek odbaci svijetlo oružje i krvoproliće“. Dejan Đuričković je o toj prozi Nevesinjskog napisao: „Ona je na onoj liniji naše proze koja je u ljubavi uočavala i isticala ne samo inspirativnu i životvornu nego i iracionalnu, destruktivnu i demonsku stranu njene prirode, liniji koja je ženu prikazivala kao izvor najviših emotivnih uznesenja, ali i kao fatum, kao izvor najmračnijih strasti i zla“.[326] Uz te pripovijetke Nevesinjski je, prema svjedočenju Jovana Skerlića, za svega „tri godine napisao na stotine dužih i kraćih pripovedaka, nejednake vrednosti, među kojima ima površnih i slabih, ali i takvih koje su zasluživale da se jave u zasebnoj zbirci“.[327]

Njegovo cjelokupno književno djelo, zbirke pripovjedaka *Goršakinje* (1906), *S orlovskih krševa* (1914), političko-nacionalni spis *Iz zemlje plača* (1906), epopeja *Srbadija* (1931) i druga manja djela, rezultat su posebnoga, tipičnog književnog talenta koji je sav eruptivni i sirovi temperament i sve što je doživljavao na stvaralačkome putu pretvarao u jedinstvenu pripovjednu građu djela. Ne samo da je, poput Stefana M. Ljubiše, stvaralačkom imaginacijom zalazio u istorijsku bosanskohercegovačku i crnogorsku prošlost, nego je, iako ne uvijek s uspjehom, ulazio i u kompleksnu problematiku klasnih, nacionalnih i socijalnih odnosa u bosanskohercegovačkome društvu. O toj prodornoj snazi Nevesinjskoga, njegovoj želji da zasegne duboko u tkivo istorijsko-sociološkoga i malograđanskoga društva, o njegovoj političkoj

[325] Isto, 84.

[326] Dejan Đuričković, *Bosanska vila*, tom I, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 132.

[327] Jovan Skerlić, „Nevesinjski“, u: *Pisci i knjige*, III, Beograd, 1908, 75–76.

oštrici, najbolje govore zbirke pripovjedaka *Gorštakinje* i *S orlovskih krševa*. U njima je narator reskom oštricom i satirom udario po malograđanskome društvu i nastojao da kultiviše nacionalno-socijalne teme toga vremena. Crtajući niz portreta različitih profesija, staleža i konfesija, on je preko smiješno-tužnih situacija junake groteskno oblikovao, predstavljao ih realističkim postupkom, ali i u karikaturnim slikama s naglašenom notom sarkazma, tragedije i cinizma. Iščitavajući zbirke pripovjedaka Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog, čitaocu nije teško zaključiti da je u njima prikazao život pravoslavnoga življa u Bosni i Hercegovini onoga vremena. Želio je, zapravo, opisati njihovo teško i žalosno stanje, opstanak u čeljustima i stalnim borbama na „vječnoj poharici" s tuđinom. Otuda u mnogim likovima nije teško prepoznati junačke, samovoljne i hrabre hercegovačke gorštake. Preko njih vidimo Hercegovce i Crnogorce kakvi su bili u prošlosti, „kod kuće, u društvu, na bojištu". Prema tome, pripovijetke Nevesinjskoga odaju sliku života i prilika nekadašnje „kršne Hercegovine". Iščitavajući pripovijetke *Gorštakinje*, savremenik Nevesinjskoga i pripovjedač Svetozar Ćorović s neskrivenim simpatijama ostavio je zabilješke o njima.[328]

Polazeći od istorijske građe, svijeta pripovjedaka Stefana M. Ljubiše, pa i pripovjedaka Svetozara Ćorovića u kojima se ocrtavaju povijesni likovi, život i prilike hercegovačkoga naroda, Nevesinjski je nastojao da dâ refleks događaja minulih vremena i epoha. Međutim, nema sumnje da je on u priče prelivao i utkivao doživljaje, uspomene, stremljenja i patnje. Ponajčešće je Nevesinjski transponovao rodoljubive teme i motive. Pred čitaoca je iznosio tipična lica i situacije iz zavičaja. Stavljao je pred oči čitaoca sav kolorit kamenitoga hercegovačkog kraja, njegovo kulturno-istorijsko, ali i društveno-političko i socijalno stanje. Realizujući stvaralačke pobude da opiše realno stanje svoga naroda, Nevesinjski nije do kraja bio bespristrastan slikar. Jednostranost u prikazivanju ponekad je očigledna. Očita i providna tendencija priča ide na uštrb Nevesinjskome kao umjetniku jer on oslikava ljude, junake priča, onakvim kakvi bi trebali biti. Otuda su njegovi karakteri prikazani najčešće idealistički, bez dubljega karakterisanja i realnoga emocionalnog doživljaja. U pripovijetkama je često odveć ličan i nekritičan kao umjetnik. Treba pomenuti i mane u kompoziciji i tehnici priča. On čitaoca ne uvodi u radnju i događaje priča *in medias res*, već najčešće

[328] S(vetozar) Ć(orović), „Radovan Tunguz Perović Nevesinjski, *Gorštakinje*, knjiga prva", *Letopis Matice srpske*, knj. 240, Novi Sad, 1906, 93.

dugom i rasplinutom naracijom obavještava o likovima koji se tokom pripovijedanja gube kao cjeloviti i životni individualiteti. Kod njega tematika priče nema središta; modus pripovijedanja se često mijenja, pa na taj način upada u nejedinstven ton priča. Veoma je slaba i kompozicija njegovih pripovjedaka, pa sve to remeti i kvari opšti estetski utisak njegove naracije. Njegove priče ne doživljavaju se kao skladne i koherentne cjeline nego kao epizodične, raskidane, a ponekad i kao dosadne, dihotomične. Pripovijetke su mu više lokalno obojene, i po tematici i po izrazu, i nemaju dublje psihološke motivacije. Upravo zbog stvaralačkih nedostataka, Jovan Skerlić ga je pravično ocijenio: „Perović, prikazujući život hercegovačkih i crnogorskih brđana, pokazuje dobro poznavanje sredine i narodnog života, unosi svoj živ i jak temperament, reljefno slika tipove, piše rečitim i vrlo bogatim narodnim jezikom. Ali, on je bez mnogo ukusa; ima nesklada i grubosti, silom utrpane tendencije i suviše provincijalan, katkad nerazumljiv jezik“.[329]

Trifun Đukić kod Nevesinjskog ističe „neobično izobilje narodnog izraza, živo, katkad plastično opisivanje lica i događaja“ kao glavne odlike u kojima se ogledaju i vrline i mane njegove pripovijetke. On je, po Đukiću, „sarkastična priroda, koja u životu kao i u književnosti voli da se smije na račun svega i svačega. Otuda i mnogo hiperbolisanja u njegovim pripovijetkama. Kao takav Nevesinjski ima mnogo smisla za satiru i ta crta zastupljena je gotovo u svim njegovim književnim proizvodima.“[330] I Pavle Legarić je, kad se pojavila knjiga *Gorštakinje* napisao: „Veličanstvena je ona priroda koju su prvi put ugledale oči Tunguzove, krupni i snažni su oni ljudi među kojima je odrastao, i njegova knjiga *Gorštakinje* ima nešto od veličine te grandiozne prirode (...) Na nekim mestima svoje knjige prikazuje se kao titan, pun divovske snage, pun srca, pun toplih i dubokih osećaja (...) Kako danas živi, šta misli i oseća srpski narod u Bosni i Hercegovini najbolje se vidi iz *Gorštakinja* Radovana Tunguza Perovića Nevesinjskog.“[331]

Ocjenjujući zbirku *Gorštakinje*, Antun Gustav Matoš neobičnom kritičko-esejističkom opservacijom potvrdio je sve mane i nedostatke Nevesinjskoga koje su uočili Jovan Skerlić i Trifun Đukić. Podijelivši njegove priče na dvije skupine, na pripovijetke u kojima se iznosi život otaca i na tvorevine savremenijega sadržaja, Matoš tvrdi da su

[329] Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Prosveta, Beograd, 1967, 464.

[330] Trifun Đukić, isto, 340.

[331] Pavle Legarić, „*Gorštakinje*“, *Bosanska vila*, knj. XXI, Sarajevo, 1906, 316–317.

pripovijetke druge skupine najslabije, jer „škola narodne poezije nema elemenata za kritičko posmatranje života“ Uz to, najveće su mane „silni provincijalizmi koje ne upotrebljava pisac samo tamo gdje im je mjesto – u dijalogu – već i sam obično besjedi kao i njegove osobe“.[332] Dodamo li nabrojenim nedostacima stilske neravnine, suvišno šarenilo priča i retoriku pripovjedaka, iscrpili smo sve negativne osobine toga, ipak samoniklog i svakako u pojedinim segmentima talentovanoga pripovjedača.

U golemom pripovjedačkome opusu Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog nekoliko priča zaslužuje da se istakne. To su, prije svega, priče koje su tematikom vezane za narodne obrede, običaje i folklor, odnosno priče u kojima se ocrtava porodični i socijalni život čovjeka. Naročito se ljepotom ističu pripovijetke „Ima ljubavi“, „Rodni kamen“, „Pod snijegom“, „Magla“, „Nikogović“, „Zduhać“ i dr. Prve dvije su označile prijelaz od pripovjedaka iz narodnoga života ka socijalnoj pripovijeci. U socijalnim pričama pisac ne uvodi čitaoca samo u ambijent, nego crta i prikazuje naravi junaka. U takvim pričama jasno se prepoznaju ljudi crnogorskoga i hercegovačkoga kraja, njihove boljke, želje i stremljenja. Istina, i te su priče lišene psihološke motivacije, odnosno dubljega psihološkog podteksta.

Pripovijetka „Pod snijegom“, koju je Skerlić, ne slučajno, čelno objavio u tri nastavka svoga časopisa, predstavlja jednu od najboljih priča Nevesinjskog. Sadržaj djeluje impresivno i tragično potresno. Gotovo u epskome vidu saopštava se tragična sudbina staroga Mašuta, njegova sina Radonje, zeta Otaša i kćerke Milice. Stihija sniježnoga usova sve ih usmrti dok pokušavaju da po razbješnjeloj mećavi izađu iz Kotora na Krstac prema Lovćenu. „Ekspresionistički patos i česta upotreba argumentativa (u opisu vlasnice prenoćišta u Kotoru) ne kvare osnovni utisak, jer su odnosi psihološki uvjerljivi, pa i sama smrt Otaša i Milice data je potresno.“[333]

Posebno su impresivno u toj priči ljudskih sudbina dati opisi sukoba prirodnih stihija. Nevesinjski je posegao za posebnom formom izražavanja. Kako ne bi ostao na deskripciji, a da bi postigao maksimum plastičnosti i omogućio stvarni doživljaj te vizije, on personifikuje vjetar, oblake, potoke i izvore.

---

[332] A. G. Matoš, „Radovan Perović Nevesinjski: *Gorštakinje*“, u knjizi *Eseji i feljtoni o srpskim piscima*, Prosveta, Beograd, 1952, 217.

[333] Dr Radoslav Rotković, isto, 640.

I da zaključimo: pisane s jakom emocionalnom napregnutošću, tendencijom i patetikom, bez produbljenih karaktera i psihološkoga pronicanja u duše junaka, s vrlo rasplinutom fabulom i neočekivanim obrtima, pripovijetke Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog u najvećem su dijelu romantične vizije prošlosti. A samo u manjem broju tvorevina riječ je o potresnoj socijalnoj i realističkoj slici ljudskih sudbina i stradanja.

MODERNISTIČKI IMPULSI I AVANGARDNE TEŽNJE

Tek poslije analitičkoga sagledavanja književnog sadržaja časopisa *Dan* (1911–1912), jasnije su istaknute neke nezaobilazne činjenice koje su uticale na to da se modernistički stvaraoci u crnogorskoj književnosti sagledaju detaljnije i dublje, odnosno da se lokalizuju i postave u književnoistorijske tokove, teorijske i estetske koordinate toga vremena. Poznato je da je i crnogorska književnost krajem XIX i osvitu XX vijeka hvatala korak s evropskim književnim tokovima. Naime, evropska književnost je u to vrijeme imala izrazit pluralitet žanrovskih i jezičko-stilskih orijentacija i tendencija. To razdoblje, koje je u zapadnoevropskome i u južnoslovenskome literarnom razvoju označeno stilskom formacijom moderne, nije bilo posebno zaokružen književno-estetski i integralni jezičko-stilski i idejni pravac u umjetnosti. Moderna je značila niz žanrovskih i raznovrsnih stilsko-jezičkih i estetičko-idejnih nastojanja, koja su u poetsko-lirskom izrazu, a mnogo više u tematsko-motivskome svijetu proze, donosila psihološke prodore, ali i sumorna, melanholična, mračna, traumatična i ponekad pesimistička i ekspresivno-naturalistička raspoloženja. Modernisti su upravo zbog takvih osećaja u književnoj kritici i nauci o književnosti proglašavani „dekadentnim“ i „larpurlartističkim“.[334] Brojni stvaraoci takvih literarnih orijentacija i nastojanja u evropskoj književnosti, a posebno tvorci poznatih literarnih škola estetizma (parnasovci i simbolisti, odnosno impresionisti), nastojali su da u južnoslovenske tradicionalne poetske i prozne književne tokove unesu iz zapadnoevropske i istočnoevropske književnosti „otmjen izraz“, da odnjeguju „dobru formu i korektan stil“.[335]

U tome izuzetnom vremenu duha i raspoloženja, raspršenosti i otuđenosti, literarno uznemireni i preosetljivi lirski subjekti u literar-

[334] Milan Bogdanović, *Slom modernizma između dva rata*, Beograd, 1949, 8.

[335] Milan Bogdanović, isto, 10.

nim ostvarenjima neće progovoriti samo o ličnim traumama i nemirima, nego će iskazati uznemireni senzibilitet, dihotomična i egzaltirana raspoloženja, nezadovoljstva svijetom i životom u kojem egzistiraju i stvaraju. U poetskome i narativnome svijetu stvaraoci moderne afirmisaće novi oblik stvaralačkoga senzibiliteta, lirskih vizija i poetičkih modaliteta, ostvarenih izrazom najraznovrsnije metaforike, epitetonike i simbolike, slikama podsvijesti i snova. Drugim riječima, u sadržajnome i izražajnome svijetu literature te stilske orijentacije napuštena je donekle društveno-nacionalna i socijalna problematika, koja je ustupila mjesto psihološkim prodorima u dubine ličnosti, a patetično-rodoljubiva lirika ustuknula je pred sve više vizionarskom, aluzivnom, asocijativnom i misaonom poezijom skladnih formi i kultivisanoga soneta. Registrovan je prvi put intenzivan nemir i atmosfera morbidnosti, košmara, „bohemstva i dima cigareta“. I na sadržajnome i na semantičkome, morfološkome i stilskome planu u njihovim tematsko-motivskim sadržajima i rasponima izraza pretpostavljene su i nove stilsko-jezičke kombinacije, formalna sredstva pjesničkoga jezika. Bliže rečeno, u pogledu upotrebe poetskoga jezika kao osnovnoga sadržajnog i stilskoga medija od kojega je građeno svako književnoumjetničko tkivo – književnost moderne značila je pravu izražajnu i formalnu književnu revoluciju. Stvaraoci su u literarnim tvorevinama nijesu iskazivali samo „stvaralačke i sadržajne literarne kvalitete nego su težili, prije svega, artističkom i muzički krajnje odnjegovanom obliku“. Naravno, sav taj svijet mogao se ostvariti samo novim jezičkim materijalom kao osnovnim izrazom pisane riječi, muzičkim, auditivnim, vizuelnim i ritmičkim poetskim sredstvima, jezičkim inovacijama, stilskim obrtima, kombinovanim bravurama, asonancama, aliteracijama; ekspresivnom i impresivnom metaforikom i simbolikom; dakle, najraznovrsnijim kombinacijama figurativnoga pjesničkog jezi-

ДАН

Бр. 1. и 2. 25. Март 1911. Год. I.

ОД УРЕДНИШТВА

Ово су први бројеви „Дана“, од којих наша јавност очекује извјесну ријеч. Ма колико да је стереотипан тон, који је за овакве случајеве одомаћен, ипак је у нашој дужности, да дадемо извјесно програматично објашњење.

Кад бисмо припадали каквој демагошкој или реакционарној скупини, нама би можда и тешко било догматизирати становишта, с којих ће полазити наш рад. Овако нам слобода наших ружу даје и лакоћу израза.

Сав наш програм лежи у мирној ријечи: задовољити један просвјетни недостатак у нашој отаџбини.

У нас још нијесу толико развијене прилике, да би свака грана нашег друштвеног живота могла претендовати на свој нарочити орган. Један часопис с ограниченим задатком једва би се у нас одржао, јер се само наше друштво одваја у врло мале кругове по својој стручности и интересу за ванстручне појаве. За то и „Дан“ носи обиљежје нашег друштвеног живота, т. ј. он служи као заједнички архив

„Дан“ 1

ka. Posebno je zanimljivo u toj literaruri pratiti doživljaj pejzaža, njegovu ulogu i poetsku funkciju koju mu modernisti namjenjuju. Dok je u ranijim stilskim periodima pejzaž u crnogorskoj književnosti bio samo sporadičan motiv, imao isključivo ulogu štimunga i dekora ili okvira u kojemu su se kao centralni motivi nametali društveni, istorijski i socijalni problemi – dotle je u periodu moderne pejzaž dobio novo značenje i novu samostalniju funkciju. Postao je sredstvo za izražavanje duševnih stanja pojedinih likova, kao u pripovijetkama Dušana S. Đukića i njegovih savremenika.

Stilskoj formaciji moderne u crnogorskoj književnosti pripada neveliki broj pjesnika, novelista i pripovjedača: Dušan S. Đukić sa savremenicima Nikolom P. Škerovićem, Miloradom Petrovićem i Perom Šoćom. Njihovo pojavljivanje u časopisu *Dan* omogućilo je ujedno da im se književno djelo kritički sagleda i valorizuje, odnosno da se lokalizuje i postavi u književnoistorijske tokove i estetske koordinate modernističkih stremljenja, avangardnih težnji i modernih poetika. Stoga ćemo ovđe nastojati sintetički i književnoanalitički osvijetliti i vrednovati ponajprije poetske i pripovjedne sastave Dušana S. Đukića kao reprezentativnoga predstavnika te orijentacije. On je književnim impulsima i pregalaštvom na uređivanju časopisa *Dan* udario pečat crnogorskim modernističkim i avangardnim literarnim težnjama druge decenije XX vijeka.

Dušan S. Đukić (1883–1927)

Pjesnik, novelist i prevodilac, Dušan S. Đukić, iako je bio živo prisutan u crnogorskim književnim tokovima prije devet decenija, tek odnedavno počinje dobijati adekvatan književnoistorijski tretman. Naime, tek poslije analitičkoga sagledavanja književnog sadržaja časopisa *Dan*[336] jasnije su istaknute neke nezaobilazne činjenice koje su djelotvorno uticale na to da se Đukićev književni opus, bar u osnovnim crtama, kritički sagleda te da se lokalizuje i postavi u književnoistorijske tokove i estetske koordinate. Osim što je Dušan S. Đukić pokrenuo i uređivao književni časopis *Dan*, on je književnim, poetskim i novelističkim radom dao doprinos crnogorskoj književnosti moderne. Uza

[336] Vojislav Nikčević, „Analiza književnog sadržaja časopisa *Dan*“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1968, 1072–1083; Milorad Nikčević, „Koncepcije i literarne težnje Dušana S. Đukića u časopisu *Dan*“, *Revija*, br. 3, Osijek, 1987, 262–271.

sve to, Đukićeve su posebne zasluge i u tome što je prevođenjem nastojao našoj književno-kulturnoj sredini, osobito crnogorskoj čitalačkoj publici, približiti mnoge avangardne literarne i kritičke pojave zapadne Evrope, posebno literarno stvaralaštvo slovenskih naroda. Prevodio je sa svih svjetskih jezika, a najviše englesku, francusku, njemačku, rusku, češku, pa čak i persijsku književnost. Budući da je stvarao u krugu dviju duhovnih sredina, u dva kulturna miljea – Hrvatske i Crne Gore, Đukić je bio i značajni pobornik zbližavanja i most povezivanja tih nacionalnih literatura i njihovih naroda. No, bez obzira na taj sveukupni kulturološki i literarni doprinos koji je ostavio u korpusu crnogorskoga duhovnog nasljeđa, Đukićevo ime kao kulturnoga i književnoga poslenika ostalo je u XX vijeku neopravdano zaboravljeno, prekriveno šutnjom. O njegovu životu i književnome radu, doprinosu na uređivanju časopisa *Dan* i prevođenju za ono vrijeme veoma avangardnih literarnih pojava, pisano je u tekućoj kritici, književnoj istoriji, nauci o književnosti uopšte, začuđujuće, veoma oskudno, šturo i malo.

Dušan S. Đukić (1883–1927)

Zainteresovani istoričari književnosti ili tek radoznali čitaoci, uzalud će tražiti informacije o njegovu životu, a još manje literarnim ostvarenjima, čak i u kapitalnim književno-istorijskim edicijama. Njegovo ime kao stvaraoca nije notirano čak ni u *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj* (I–IV, 1925), a ni *u Enciklopediji Leksikografskog zavoda* (I–VIII, 1955–1971). Neopravdano ga je zaobišao i njegov prezimenjak, književni istoričar Trifun Đukić, u poznatome *Pregledu književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918, godine*. Propust toga istoričara književnosti utoliko je veći jer je u posebnome korpusu istorije cijelo poglavlje posvetio „piscima

izvanjcima“.[337] I u reprezentativnim pregledima, povijestima književnosti i panoramama novije hrvatske književnosti ime Dušana S. Đukića potpuno je nepoznato, bez obzira na to što je on, prije dolaska u Crnu Goru (Cetinje), literarno djelovao u Društvu hrvatskih književnika i što je u toj sredini objavio dvije prilično neobične i savremene knjige. Prva je zbirka pjesama objelodanjena u Zagrebu pod simboličnim naslovom *Kroz suton* (1901), a druga je zbirka pjesama i novela *Pod hladnim suncem* (1908) u Bjelovaru, đe je Đukić jedno vrijeme živio i radio kao profesor jezika i književnosti. Uz navedeno, Đukić je bio pokretač Srpskoga akademskog potpornoga društva „Njegoš“, a bio je i prvi predśednik Karlovačkoga kongresa svesrpske ujedinjene omladine te inicijator i organizator Jugoslavenske internacionalne likovne izložbe. No, sva Đukićeva aktivnost, i kao kulturnoga poslenika i kao literarnoga stvaraoca i prevodioca, kao da nije bila dovoljna. U to vrijeme nije imala dubljega odjeka, što je sve, vjerovatno, učinilo da mu ime padne u potpuni zaborav. Možda je takav odnos prema njemu i njegovu književnom opusu proizašao i zbog toga što literarne i duhovne sredine (Hrvatske i Crne Gore) nijesu bile dovoljno upoznate s karakterom, avangardnim težnjama i novinama koje je taj pjesnik i novelist još krajem XIX i u osvitu XX stoljeća ponudio kulturno-književnoj javnosti.

Kad se pojavila Đukićeva prva knjiga stihova, *Kroz suton*, u hrvatskoj književnosti glavni i važeći tok stvaranja bila je poetika književne formacije moderne. I književnu kritiku su u tome trenutku interesovale nove stvaralačke težnje, opredjeljenja umjetničkih glasova koji su bili naročito savremeni i avangardni, a poticali su iz zapadne Evrope. Đukićeva poezija i proza sadržajima i usmjerenjima tek je utirala trag novim modernijim mogućnostima lirskoga iskaza, ali je dobrim dijelom i dalje (iako u promijenjenim vremenskim uslovima) ostala u okvirima tradicionalnih poetskih modela i poetika. Taj dvostruko njegovani poetski senzibilitet Đukićev uočio je već na samome startu njegova literarnoga djelovanja književni kritičar Bogdan Popović. On se u *Srpskom književnom glasniku* osvrnuo recenzentskim prikazom na Đukićev poetski prvijenac *Kroz suton*. Iako B. Popović nije ranije poznavao Đukićevu poeziju, pronašao je povod da njegovu zbirku pjesama i njega kao tek stasaloga i modernoga stvaraoca onemogući i stvaralački diskvalifiku-

[337] Milorad Nikčević, „Kulturna klima i opšti rast (Doprinos, značaj i podsticaj izvanjaca i inozemaca crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka)“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1984, 665–680.

je. Učinio je to vjerovatno zato što su njegove pjesme „setne, sumorne, pune tamnih boja kao predeli u suton. U njima je skoro isključivo reč o 'groblju', 'nemoj samoći', o 'dnevnim razvalinama', o 'izumiranju zadnjih zrakova', o 'tamnim senkama', o 'dubokom gaju' (...) o 'jecanju koje se čuje kroz tupu tišinu', o 'klonulom životu', o 'ruci smrti', o 'mogilama mrtvih' (...). U njima nema aluzije na događaje iz života pesnikova koji su ga mogli učiniti tako sumornim, niti ima refleksija koje bi objašnjavale njegovu mračnu melanholiju."[338] Srpski kritik i univerzitetski profesor Bogdan Popović onemogućavao je takvu poeziju iz dva razloga: prvo, što je izvirala iz poetskih izvorišta melanholije i šete, a prije svega iz poetike zapadnoevropskih škola, parnasovaca i simbolista. Njegova kritika odbacivala je oba elementa kao mogući sadržaj ili boju poezije. Drugo – što je književni kritičar snažno podržavao i afirmisao poeziju romantičara: jakšićevsko-kostićevski pravac, a to je bio njen estetski vid i, donekle, vid njihove ideološke borbe protiv svega onoga što je u svježim tonovima i novim akcentima dopiralo sa Zapada.

Pišući o poeziji Dušana S. Đukića, istoričar književnosti i jedan od najtemeljnijih istraživača crnogorske književno-kulturne prošlosti Dušan Vuksan napisao je: „Pjesme Đukićeve ostale su prilično nezapažene (u časopisu Dan – M. N.). Đukić je rano napustio poeziju, da se njoj ne vrati, osim sa pokojom pjesmom u velikim razmacima u našim časopisima".[339] Izričući tako eksplicitan sud, D. Vuksan je, iako je solidno poznavao i pratio književne sadržaje u časopisu *Dan*, napravio previd kad su u pitanju Đukićeva poetska ostvarenja. Naime, izrečeni sud da je Đukić „rano napustio poeziju" ne odgovara istini gledano s aspekta pjesnikova poetskog razvoja. To nam, već na prvi pogled, mogu demantovati i poetske tvorevine koje je objavio u časopisu *Dan*. Od svih zastupljenih autora u tome časopisu najviše je Đukićevih lirskih pjesama. To su: „Lovćen", „Dva uskoka", „To be or not to be", „Spasovdan", „Mome ocu" i „Drugu". Upravo stoga što je u tim pjesmama, kao i u ranije objavljenim zbirkama, pružio „savremene poetske obrasce koji se idejama i sadržajem i pjesničkim oblicima nalaze u tokovima moderne književnosti",[340] zadržaćemo se posebno na tim poetskim

[338] B(ogdan) P(opović), „Dušan S. Đukić, *Kroz suton*", *Srpski književni glasnik*, Beograd, 1903, 154.

[339] Dušan Vuksan, „Dušan S. Đukić", *Zapisi*, knj. 1/IV, Cetinje, 1927, 255.

[340] Radivoje Šuković, „Predgovor", u knjizi: Sonja Ledinek-Munda & dr Miroslav Luketić, *Bibliografija Luče (1895–1900), Književnog lista (1901–1902), Dana*

ostvarenjima. I zaista, već u prvome susretu s Đukićevom poezijom i prozom nije teško zaključiti da ona nosi sve odlike moderne impresionističke, parnasovske i simbolističke literature. Pogledajmo zato neke pjesme objelodanjene u časopisu *Dan*.

I kad pjeva o Lovćenu kao simbolu crnogorske slobode ili o nečujnom umiranju dvojice ranjenih uskoka; kad oživljava reminiscencije i asocijacije na preminuloga oca ili kad pjeva o rastanku s mrtvim prijateljem – pjesnik Đukić uvijek za osnovu ima lirsku ekstazu. Zatvorene forme, najčešće u obliku kultivisanoga soneta, lirizam i estetizam doživljaja, glavni su konstituenti njegove poetike. On svijet unutarnjih impulsa, raspoloženja i nemira, ošećajne senzibilnosti pretežno (kao i kod drugih modernista) transponuje u mračni, sumorni i melanholični svijet, saopštava diskretno u modernističkoj formi omiljenoga soneta. Kao i ostali modernisti, odnosno simbolisti, Đukić se najčešće služi jedanaestercem i dvanaestercem. Otuda njegove poetske tvorevine i tematikom i motivikom, a posebno poetološkom formom, tj. formalnim karakteristikama, predstavljaju nesumnjive pomake poetskih granica u tradicionalnoj crnogorskoj poeziji s početka XX vijeka koja se samo neznatno našla na stranicama modernoga časopisa *Dan*. Detaljnija analiza Đukićeve poetike, stila i pjesničkoga jezika, pokazala bi u kojoj je mjeri taj pjesnik u poetske i novelističke crnogorske književne prilike odomaćio elemente i modele moderne poezije i proze. Prije svega, valja istaknuti da je on, pored novih nekonvencionalnih tema i motiva i zatvorenih pjesničkih formi, u poeziju unosio nove stihovne modele, raznovrsna metrička rješenja, muzičke i vizuelne efekte, novi pjesnički jezik, koji je ponajviše bio odomaćen u pjesništvu parnasovaca i simbolista, u srpskoj književnosti kod pjesnika Vojislava Ilića, Milete Jakšića i osobito Jovana Dučića, Milana Rakića i Sima Pandurovića, a u hrvatskoj kod Matoša i Vladimira Vidrića. Modernost njegove poezije i proze ogleda se i u metaforičkome, simboličkome i aluzivnome jeziku, što će reći figurativnome načinu saopštavanja sumornih i melanholičnih misli i ošećanja. I sâm je Đukić zapisao u programskim stihovima („Prve pjesme moje“) prolegomene prvoj zbirci *Kroz suton* da su njegove početničke pjesme bile izazvane „ushićenim osjećajem raznježene duše u tišini mirisne muzičke emanacije“.

Sonetnom tvorevinom „Lovćen“ opjevana je crnogorska planina kao stoljetni simbol Parnasa, čuvar koji stoji na straži crnogorske isto-

(1911–1912), Cetinje, 1979, 31.

rijske slobode. Dočaravajući različitim izražajnim sredstvima (metaforikom, simbolikom i neobičnom epitetonikom) sliku Lovćena, Đukić je stvorio takvu poetsku minijaturu koja u sebi nosi slikarske i impresionističke naznake, vizuelne i muzičke efekte, svježa poređenja, nove personifikacije, asocijacije i aluzije. Služeći se u toj pjesmi (kao i u ostalim pjesničkim i novelističkim tvorevinama) pejzažom, prožetim tamnim i sumornim melanholičnim koloritnim naglascima (u sprezi s misaonim imenicama koje se doživljavaju kao neprijatna raspoloženja), Đukić je sugerisao u poetskoj slici sleđenu tišinu, mračnu i opasnu kao noć, s očitom namjerom da na bazi kontrastiranja istakne postojanost, snagu i monumentalnost svoga čuvara – Lovćena. Da je u početnim stihovima toga soneta zamijenio neprecizne sintagmatske semantičke strukture („runjava mu prsa“ i „plećati gigant“) adekvatnijim, liričnijim i funkcionalnijim poetskim izrazima, a uz to da je riječi ijekavskoga izgovornoga idioma, s malo više poetskoga sluha i sklada poređao u inače korektno i moderno rimovane dvanaesterce, sačinio bi, vjerujemo, sonet izrazite umjetničke vrijednosti. Ovako su male stilske nekorektnosti u izrazu, u inače dobro zamišljenu poetsku viziju i ostvarenu imaginaciju unijele određenu disharmoniju i monotoniju[341] poetske melodije.

Kakve je novine modernoga poetskog i novelističkoga izraza u inače tradicionalne (romantičarske) književne okvire unio Dušan S. Đukić, viđećemo na osnovu nekoliko narednih poetskih primjera. U pjesmi „Nove moći“, u sumorno-melanholičnome raspoloženju, lirski subjekt traži utjehu „u minulosti davnoj“, očekujući onđe „nove moći“, uz poziv i poruku u duhu i tonu poezije simbolista: „U jecanju tome i u tome muku, / slutim neku tajnu u dnu duše moje / i dok uzdah šapti: Podaj drugom ruku, / Moj je pogled tužan, k'o i život što je“. Izrazito lirski naglasci, slutnje, aluzije i nagovještaji, poetski estetizam i lirizam, nose Đukićeve pjesme i pripovijetke. Takva je i njegova poetska minijatura „Mom ocu“. U njoj pejzaž i elementi deskripcije ne služe kao dekor nego kao okvir za izricanje sumornih, mračnih i melanholičnih raspoloženja. Upravo, poput srpskih pjesnika simbolista Dučića, Pandurovića i Disa, on je „pejzaž duše“, bolne i ojađene akorde i akcente „raznježene duše“ saopštavao impresionističkim muzičkim potezima, bojama i nijansama. Đukić je poetske vizije često konkretizovao detaljiziranom

[341] Vojislav Nikčević, „Analiza književnog sadržaja časopisa *Dan*“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1968, 1077.

poetskom slikom, simbolikom i metaforikom. Time se naslanja na poetiku francuskih parnasovaca i, daleko više, na pjesništvo simbolista.

Đukić je literarnom erudicijom tvorio i usavršavao poetski iskaz i izraz: ostvarivao tkivo pjesme kroz vizuelno i auditivno, slikarsko i pjesničko, sadašnjost i prošlost, konkretnost i apstraktnost. U zbirci „Kroz suton", iako u nekim pjesmama pod uticajem Vojislava Ilića i Milete Jakšića („Jutro", „Uskrašnja drama", „Večernji pogled", „Sviće", „Dolazak jeseni"), Đukić ne opjeva samo ošećajnost stanja duše, već ga ugrađuje kao potrebu vizije objektivne stvarnosti, čas egzistencijalno, a čas u viziji ošećajnih naslućivanja. Đukić je, kako je primijetio njegov nepoznati kritičar, mnogo „čitao ne samo srpske pisce i pesnike, nego i tuđinske klasike (Hajnea, Bodlera, Malarmea – M. N.), te je svoju ionako dosta razvijenu pesničku osećajnost i moć opažanja još dalje razvio i usavršio (...) No kraj svega toga (tuđeg uticaja – M. N.) u Đukića je prava pesnička žica. Ovi lepi opisi dubokog gaja, samoće, večeri, noći, pa proleća, jeseni itd. u raznoliko bogatim nijansama ugodno se hvataju čitaočeva srca, a konačni utisak, često prožiman i dubokom mišlju (...) budi u duši, kako sam pesnik veli, 'nešto saneno-svetog i bezimenog'. Setnim blagim zadahom ispunjen je njegov pesimizam, kad govori o večnosti, o ništavilu ljudskom, o varljivim slastima ili o neizmernoj vaseljeni. Ne kune on, ne rasipa bučne fraze, kako je to uočeno u naših pesnika, već su to tihi uzdasi i nečujno jecanje."[342]

Prema tome, Đukićeva poezija čini završetak staroga (romantičarskog) i početak novoga avangardnog senzibiliteta i razvoja moderne. Rustikalne i folklorne teme, rodoljubive tirade, sentimentalno-ljubavne molitve i motive, socijalne jadikovke i romantizam taj pjesnik zamjenjuje modernijim temama i motivima urbane sredine, ulice, konkretnim temama savremenoga čovjeka i njegova dubokoga nesklada i disharmonije koja ga pritiska i okružuje.

Već u prvome susretu s novelama Dušana S. Đukića u zbirci *Pod hladnim suncem* primjećuje se da je napuštena društveno-ekonomska, odnosno socijalna tematika koju su tako brižno njegovali Đukićevi savremenici, hrvatski i srpski realisti. Od šest pripovjedaka zbirke, kao i u posebnoj priči „Okovane duše" (jedina njegova narativna tvorevina u časopisu *Dan*), on se samo u noveli „Bez službe" bavi socijalnom tematikom. No, već i sam početak tvorevine kao i cijelo njeno sižejno tkivo,

[342] Z. X., „Dušan S. Đukić, *Kroz suton*", *Brankovo kolo*, br. 36/IX, Novi Sad, 1903, 1150.

otkrivaju da se radi o mnogo suptilnijoj i modernijoj prozi nego što su je kultivisali i njegovali savremenici. Ta se modernost ne ogleda u izboru teme, tj. opisivanju maloga činovnika, nekadašnjega državnog bilježnika koji se svojom „voljom" ogriješio o pravila „podaničkog ponašanja" pa ostao bez posla, nego, prije svega, u afirmaciji novoga narativnog postupka, odnosno u razbijanju uzročno-posljedične fabule i unošenju unutrašnjega monologa. Upravo kroz model lične ispovijesti glavnoga junaka Mihaila Adrejevića data je cijela novela. Đukić je sagledavao Mihailove najskrivenije misli i osećanja. U tim nemirnim psihološkim bujicama, izazvanim bespoštednom stvarnošću i bezličjem društva, surovom bijedom u kojoj se našao glavni junak i njegova porodica, pisac je izrazio njegov duševni život. Emotivno-misaoni rasponi unutarnje ispovijesti Đukićevih junaka dati su u formi asocijacija i naslućivanja. Prema tome, socijalna tematika se javlja kao logičan nastavak pripovjedaka koje su bile dominantne u tome vremenu. Istina, ona je sada, iako u samo jednoj priči, produbljenija, literarno obogaćenija novim izražajnim komponentama i novom formom, dimenzijom psihološkoga sadržaja u oblikovanju književnoga lika.

Novijih modernih tendencija, jačih odjeka i refleksa naći će se daleko više u ostalim Đukićevim pripovijetkama. Već i sami naslovi priča: „Sjeme", „Crveni kesten", „Fragmenat iz dnevnika", „Pod hladnim suncem" i „Tri korala" („I. Pjesma o laoru", „II. Pjesma o životu", „III. Pjesma o mošusu") ukazuju na savremenije i univerzalnije teme. Đukić se u njima, poput pojedinih pisaca srpske i hrvatske moderne (Milutin Uskoković, Čedomir Ilić, Janko Leskovar, Ksaver Šandor Đalski, Antun Gustav Matoš), bavi opisivanjem nemira, kriza, osame i otuđenosti modernoga čovjeka, odnosno nervno istančanih intelektualaca, „okovanih duša". Crtao je sumorna raspoloženja likova, pri čemu je težište postavljao na analizu njihove psihe. Likovi najčešće govore ispovjedno kroz lirsko „ja", strukturom unutrašnjega monologa. Tako se jače oslikava njihova bujna emotivnost. Đukić je bio naročito zaokupljen razmatranjem intimnih drama. Pripovijedanje je usmjereno na opisivanje duševnih stanja osoba rastrzanih nerava, senzibilnih pojedinaca. Obično se u sadržajima tih priča izmjenjuju različiti oblici i forme pripovijedanja, a često je utkan pejzaž koji odražava ljudsko raspoloženje.

U priči „Okovane duše" Đukić nije zaokupljen pejzažom ni kao jedinstvenom lirskom slikom ni njegovim djelovima, koji bi se slagali u lirski mozaik. Naprotiv, po prvom iščitavanju priče primjećuje se da

je pisac u pejzaž utkao emocije, simbole proticanja vremena („Udar sedmog večernjeg sata“) i senzibilitet likova. Utkao je njihove misli, ošećanja, asocijacije koje se preko „sumornog pejzaža“ pokreću i izražavaju. Đukić je pratio intimnu dramu centralnih likova – Vasilija Petrovića i njegove sestre Mare, s jedne, i njihovih očajnih roditelja, s druge strane. Emotivno-simbolična novela „Okovane duše“ usmjerena je na opisivanje duševnih stanja ošetljivih ličnosti, na crtanje ljudi nervno i duševno rastrojenih, sušičavih, meditativnih i veoma neaktivnih. Likovi Vasilija Petrovića i njegove udate sestre doživljavaju se kao tragične, bolešću „okovane duše“ s izrazitim crtama živčane rastrojenosti i duboke neuroze. Autor je u toj priči crtao intelektualce neaktivne i promašene, bolesne i sentimentalne; intelektualce opšednute sadašnjošću, ali i ljude koji se „mislima na vječnosti“ asocijativno vraćaju i u prošlost, što ih sve dovodi do skrhanosti, bezvoljnosti, alijenacije, izgubljenosti i pesimizma. Pišući o takvome doživljaju svijeta Đukićevih likova, Slobodanka Peković došla je do ispravnih zaključaka: „Potreba za otkrivanjem patnje, za poniranjem u lične tajne, za ogoljavanjem večne, bolne čežnje za krajnje nedefinisanom beskrajnošću i sjedinjenjem duše sa svetom, ako ne profanim svetom svakidašnjice, već astralnim svetom ideja, nametnuli su piscima (moderne – M. N.) *pesimizam kao izraz nezadovoljstva sobom i životom* (istakao – M. N.) Pisci nove proze odbacuju s prezrenjem sve što je 's površja', (...) što je bez 'dubljeg pogleda'“.[343] Iznoseći sumorne doživljaje i melanholična raspoloženja junaka, Đukić je u toj pripovijesti, kao i u drugim pričama iz zbirke *Pod hladnim suncem*, izrazio dio sebe i generacije. Različite pojave iz savremenoga društvenog života znao je često predstaviti s mnogo manje literarne i estetske snage nego situacije u kojima je nastojao osvijetliti unutarnje psihološke profile likova. Pokazao je sklonost ka psihoanalizi, izlivu lirizma, sentimentalizma i pesimizma.

Gradeći pripovijetke na osnovi koja ima težište u doživljaju, Đukić nije stvorio veći broj likova koji bi predstavljali različite vidove života. Naprotiv, stvorio je likove koji se sudaraju sa stvarnošću, osobe razočarane, otuđene i promašene, osobe neostvarenih snova, propalih nada i razbijenih iluzija. Pisao je o ljudima koji kroz život prolaze bez radosti i vedrine, koji su patnici i brodolomci, nesrećnici („Crveni kesten“, „Fragmenti iz dnevnika“, „Pod hladnim suncem“). Teško je

[343] Slobodanka Peković, *Srpska proza početkom dvadesetog veka (Formalno-stilske i tematske inovacije)*, Prosveta, Beograd, 1987, 79.

naći u Đukićevim pričama svijetle tonove. Crte pesimizma i rezignacije, koje su u nacionalnim literaturama krajem XIX i početkom XX stoljeća sve više izbijale, povezuju njegovu novelistiku s tim književnostima, ali daleko više s kontekstom književnosti evropske moderne. Riječ je o stvaraocu koji je imao pjesnički, novelistički i estetski dar i koji je dao tvorevine visokih umjetničkih kvaliteta. Samim tim, iako je donekle pisac „anonimus", zauzima važno mjesto (uz ostale prozne pisce) kao jedan od glavnih začetnika novoga narativnog pravca u modernoj crnogorskoj poeziji i prozi. O tome izrijekom govori i njegova impresivno-simbolistička, lirski obojena crtica „Nad jezerom", potpisana njegovim čestim pseudonimom Ignotus.

Da zaključimo: krajem XIX i u prvim decenijama XX vijeka u nacionalnim književnostima odigrala su se mnoga literarna sučeljavanja na relaciji tradicionalnoga i modernoga. Književno nasljeđe realizma, nejedinstveno i pokidano tradicionalnim i modernim temama i idejama, sve više tendira avangardnim i smjelijim jezičkim prodorima i težnjama. Iz toga duhovnog ambijenta i senzibiliteta moderne književnosti izrašće poetski i novelistički opus Dušana S. Đukića. U prvoj deceniji XX vijeka on će crnogorskoj poeziji i novelistici donijeti novi stihovni izraz, novi avangardni emotivno-misaoni naboj, novu poetsku formu i drukčiji odnos prema stvarnosti i stvaralačkome činu. Tako je Đukić ukupnom poetikom ostao na granici tradicionalnoga i modernoga, u nastojanjima i književnim težnjama da se prevaziđe realizam, a trasira novi stilski pravac – moderna.

Nikola P. Škerović (1884–1927)

Stvaralac koji je u intelektualnim krugovima studentske omladine slovio kao lučonoša slovenskoga jedinstva, usmjerivač „slovenske solidarnosti",[344] bio je dr Nikola P. Škerović. I njegova se ličnost najčešće veže uz časopis *Dan* i Dušana S. Đukića. Iako je po duhovnoj orijentaciji bio više naučni i kulturni radnik, njegove pripovjetke „Život" i „Prvi put" u tome časopisu daju povoda da ga uvrstimo u krug modernističkih pripovjedača, odnosno u korpus crnogorske pripovijetke između tradicionalnoga i savremenoga.

[344] Branko Krkeljić, „Dr Nikola Škerović", *Godišnjak Cetinjske gimnazije*, Cetinje, 1973, 169–174.

Nikola Škerović je u priči „Život“ ispričao poetski sugestivno i nadahnuto tragičnu kob sirote seoske đevojke Ljeposave. Podignuta u osami i siromaštvu sa strogim tradicionalno-etičkim pogledima na život, ona nije mogla pregorjeti sramotu zato što je zanijela, pa sama sebi oduzima život. Pod presijom napuštenosti i osame, a još više pod teretom grijeha i na udaru strogih normi patrijarhalne sredine, Ljeposava je venula iz dana u dan. Venula je njezina bujna ljepota, a dojučerašnji srećni, idilični život ispunile su bolesne halucinantne vizije i psihološki košmar. Poniruć dubokom ekspresijom u najskrivenije emocionalne izvore njezina duhovnoga života, pisac je doživljaje njene senzibilnosti miješao s doživljajem uznemirene prirode. Kao što je u pripovijeci „Jela ili vjerna Crnogorka“ izražavana sudbina napuštene i odbačene đevojke i njene crne slutnje i misli, tako je i u priči „Život“ pripovjedač razvio strukturu dubokoga poniranja i unutrašnjega monologa. Ta Škerovićeva pripovijetka tematikom i simbolikom, lirskim akcentima, strukturom unutrašnjega monologa i osobenim izrazom predstavlja modernu tvorevinu. Ona je na pojedinim mjestima stilski nedorađena, a tragični završetak priče odaje autora koji, bez obzira na njegovu evropsku emancipaciju, pripada strogim tradicionalnim nazorima i pogledima na etiku, život i svijet. Sagledana u cjelini, pripovijetka „Život“ reljefno i psihološki istančano ocrtava tragičnu ličnost unesrećene Ljeposave, plastično se registruju njezini nemiri, kovitlaci i uopšte poremećaj duševnoga stanja. Tim elementima pripovijetka nosi sve osobine savremene moderne proze.

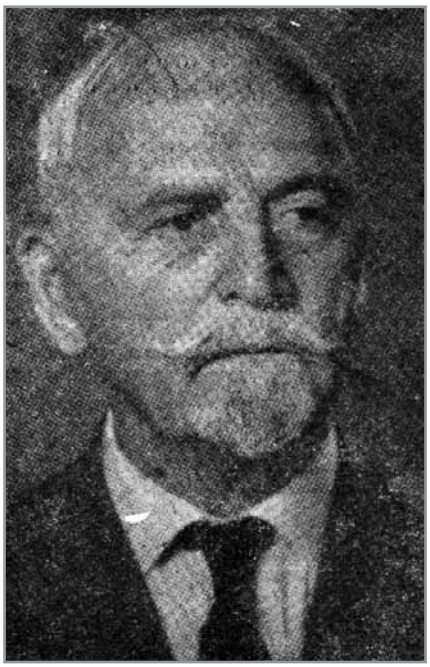

Nikola Škerović (1884–1972)

Druga Škerovićeva pripovijetka „Prvi put“ ima oznake autobiografske proze. Iako je zbog prestanka izlaženja časopisa *Dan* ostala nedovršena, ona daje cjelovitu sliku „kraćeg vremenskog perioda iz autorovih studentskih dana u Petrogradu“. U monološkoj formi, sigur-

nim realističkim potezima, subjektivnim, lirski intoniranim akcentima, autor opisuje prve ljubavne korake i emocionalne doživljaje. I ta priča, kao i prethodna, pokazuje da je Škerović bio moderan i darovit pripovjedač.

U tematski okvir te proze mogli bismo pribrojiti još po koje ime. Omanjim crticama javljali su se Milorad Petrović i poznati kulturolog Pero Šoć (1884–1966). Šoć je objavio impresivni pripovjedno-lirski zapis „Sreća“, u kojemu opisuje povratak u selo. Ponovni susret sa zavičajem rasplamsava u stvaraocu bezbroj rijetko srećnih trenutaka, ošećanja i rasplinutih asocijacija. Poezija i proza objelodanjena u časopisu *Dan* govori da je ta izuzetna književna revija „opredijeljena za nacionalni duh u književnosti“, bila okrenuta savremenim zapadnoevropskim književnim tokovima. Težila je, iako je bila kratkoga daha, modernim modelima izraza simbolističke i impresionističke stilske orijentacije.

JEZIK CRNOGORSKIH PRIPOVJEDAČA

Predmet naše pažnje je jezik i stil crnogorske pripovijetke iz vremena kad se Vukova reforma jezika i pravopisa počinje planski, kontinuirano i sistematski sprovoditi i u Crnoj Gori. Namjera nam je da na ovome mjestu provjerimo još i to da li je jezik crnogorske pripovijetke opšti (koine) tip jezika, crnogorski interdijalektalni ili naddijealektalni realizacijski idiom, kakav je jezik crnogorske usmene književnosti, ili pak u njemu preovlađuju odveć uski i frekventni crnogorski dijalektizmi i provincijalizmi, sagledani sa stajališta glavnih pravila crnogorskoga standardnog jezika.

Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke od 60-ih godina XIX vijeka pa do I svjetskog rata zaslužuju posebnu pažnju jer se tim problemom, koliko nam je poznato, do sada niko nije ozbiljnije bavio izuzev Branislava Ostojića.[345] Ostojić je analitičkim postupkom veoma precizno i minuciozno nastojao utvrditi da ti crnogorski pisci po jeziku i tvoračkim dometima pripadaju tradiciji „srpske“ književnosti vukovskoga perioda. Oni su, prema njegovu mišljenju, pisci koji samo regionalno pripadaju Crnoj Gori, odnosno stvaralački koriste idiome pojedinih crnogorskih zona koji čine mozaičnu dijalektološku sliku srpskoga jezika u Crnoj Gori. Neutemeljeno i naučno neuvjerljivo B. Ostojić izvodi sud u kojemu, između ostaloga, kaže: „Ali, uopšte uzevši, svi su oni bili na izvesnoj prekretnici između dva uticaja. Jedni se okreću ’modernoj književnosti‘; a drugi ostaju u narodnoj tradiciji. Prvi idu za

[345] Branislav Ostojić, „Napomene o jeziku pisaca iz Crne Gore XIX v. Prilog istorijskoj dijalektologiji srpskohrvatskog jezika“, *Južnoslovenski filolog*, XXX/1973, 475–480; Branislav Ostojić, „Pridjevski zamjenički oblici na -ije, -ijem(a) i -ih, -im(a) u jeziku pripovjedača iz Crne Gore od Njegoša od 1918“, *Književnost i jezik*, br. 2, Beograd, 1978, 149–156; Branislav Ostojić, „’Odnosi pripadanja‘ u crnogorskoj prozi“*, Stvaranje*, br. 7, 1984, 933–966.

V. Ilićem i njegovom školom, drugi se hvataju epskih koncepcija – po ugledu na Simu Milutinovića, s jedne i Nikole I, s druge strane".[346]

Međutim, iz analitičkih tablica iz jednoga njegova članka[347] lako se može zaključiti da je B. Ostojić opovrgao maloprije citirane sudove susreta i „uticaja". Nijedan se stvaralac iz korpusa crnogorskih pripovjedača u XIX vijeku nije ugledao na Sima Milutinovića, prije svega što on nije bio pripovjedač, a još manje na pjesnika Vojislava Ilića. Čak iz Ostojićevih brižljivo analiziranih tabela lako se može utvrditi da su se Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša i Marko Miljanov Popović u svim analiziranim elementima dosljedno držali crnogorske jezičke tradicije usmene književnosti, bolje reći one tradicije koja se naziva predvukovskim književnim korpusom ili razdobljem. Za njima su se povodili, ili preciznije „ugledali" na njihov jezički tvorački prosede, i narativni stvaraoci: Luka Jovović, Jovan F. Ivanišević, Filip Kovačević i Andrija Jovićević. Jedino crnogorski pisci iz bokokotorskoga areala Vuk Vrčević i Vuk Popović (poznati kao revnosni, marljivi pomagači i saradnici na skupljanju, odabiranju i preprodavanju narodnog blaga Vuku Karadžiću), držali su se dogmatski filoloških uputa i jezičkih modela koje im je, možda i nesvjesno, nametao sam Karadžić.

Pripovjedači te stilske formacije modelovali su pripovjedne tvorevine pretežno crnogorskim narodnim jezikom. Ugledajući se velikim dijelom na književno djelo Petra I i Petra II Petrovića Njegoša i bogatu usmenu tradiciju, crnogorski pripovjedači su od njih baštinili one spoznaje izražene u premisi da je jezik bogatiji, semantički raznovrsniji ako je dublje zapretan u biću crnogorskog naroda. Stoga su oni tvoračkom moći nastojali da se upravo takvome crnogorskom jeziku što više približe. Njihov je, u stvari, onaj jezik koji bismo mogli smjestiti u prelazni period (1830–1900), odnosno po nekim svojstvima – u korpus jezika prve etape vukovskoga perioda (1900–1918), zato što u jeziku pripovjedača crnogorske pripovijetke spomenutoga razdoblja srijećemo izražajne elemente koji su dijelom ušli u najužu osnovicu Vukova standardnog jezika, ali daleko više jezičke specifičnosti koje su stvara-

[346] Branislav Ostojić, „Napomene o jeziku pisaca iz Crne Gore XIX v. Prilog istorijskoj dijalektologiji srpskohrvatskog jezika", *Južnoslovenski filolog*, XXX/1973, 476.

[347] Branislav Ostojić, „Pridjevski zamjenički oblici na -ije, -ijem(a) i -ih, -im(a) u jeziku pripovjedača iz Crne Gore od Njegoša od 1918", *Književnost i jezik*, br. 2, Beograd, 1978.

lačkim nadahnućem crpili autori iz tradicije predvukovske epohe, tj. iz crnogorskih narodnih govora. To su oni govori koji su se u tradicionalnim proučavanjima najčešće pejorativno nazivali „pokrajinskim", „regionalnim" i „provincijalnim", odnosno njihova su se najraznovrsnija obilježja svodila na terminološku odrednicu „crnogorizama", „lokalizama" i sl. Riječ je o elementima koji velikim dijelom predstavljaju odstupanja od Vukova kodifikovanoga jezika. U stvari, u pripovjedačkoj prozi druge polovine XIX vijeka mogu se eksplicitno uočiti dva posebna jezička sloja. Prvi je utemeljen na crnogorskoj usmenoj književnoj tradiciji, a drugi je stvoren, mada u manjoj mjeri, na opšteštokavskim elementima Vukova kodifikovanoga jezika.

Prvi tip njegovali su pretežno stvaraoci crnogorske pripovijetke koji su živjeli i stvarali u klasičnoj Crnoj Gori, ali i neki književni izvanjci koji su se tvoračkom snagom nastojali što više približiti crnogorskome usmenom izrazu, poput Sima Matavulja, Borislava Minića i Dušana S. Đukića. Njihovu opštecrnogorsku leksiku velikim dijelom ne srijećemo u srpskome jezičkom korpusu. Jezičke modele iz sloja tzv. provincijalizama i crnogorskih regionalizama rjeđe su upotrebljavali pripovjedači koji su živjeli i stvarali u srpskoj sredini, odnosno u Beogradu (Mihailo Vukčević/Milo Vojvodić, Milutin Tomić/Nikac od Rovina, Radovan Perović Tunguz Nevesinjski). Oni su zapravo, slijedeći dosljedno Vukov koncept jezika, namjerno i ponekad tendenciozno trijebili iz crnogorske književnojezičke prakse tipičnu leksiku kao nepoćudnu ili su joj tek blagonaklono dopuštali život u dijalozima u kojima se karikaturalno i politički ismijavao crnogorski čovjek, kultura i istorijsko biće crnogorskoga naroda. U tome pogledu posebno se ističe priča Mihaila Vukčevića „Dok ne probleji".

Jezički sloj iz crnogorske usmene književnosti i svakodnevnoga narodnog života, kao i prodor orijentalnih i romanskih jezičkih osobina, prilično je uočljiv na leksičkoj i stilskoj ravni kod većine crnogorskih pripovjedača. Drevni romanizmi, kao odavno odomaćeni i jezički srođeni, koristili su se ne samo u tradicionalnome nekodifikovanom književnome jeziku crnogorskom (predvukovskoga perioda) u primorskome pojasu, kako su pokazali Srđan Musić[348] i Vesna Lipovac-Radulović,[349]

[348] Srđan Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, knjiga XVI, Beograd, 1972.

[349] Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori. Jugoistočni dio Boke Kotorske*, Biblioteka Posebna izdanja, Obod & Pobjeda, Cetinje & Titograd, 1981. i *Ro-*

nego i njegovu kontinentalnome arealu. Ti su romanizmi kao provincijalizmi i dijalektizmi odstranjeni iz Vukova tipa jezika njegovom kodifikovanom književnojezičkom normom „općene pravilnosti".

Ne tako poznati, ali u svakome slučaju reprezentativni pripovjedački tekstovi toga perioda, pokazuju i dokazuju visoke stvaralačke domete jezika i beletrističkoga stila sa stanovišta njihove umjetničke/ekspresivne funkcije. S filološkoga gledišta sa sigurnošću se može reći da je jezik pisaca toga vremena izvorni crnogorski jezik iz predvukovskoga perioda (1360–1830), nezahvaćen, ili vrlo malo zahvaćen, uticajem Vukove jezičke reforme. S pravom se može utvrditi da je to pretežno crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni, tj. opšti (koine) tip jezika, kakav je korišćen u našoj usmenoj književnosti i kod crnogorskih pisaca Petra I i Petra II Petrovića Njegoša, Marka Miljanova Popovića, Stefana Mitrova Ljubiše i ostalih. Premda su pojedini pripovjedači koristili crnogorsku tradicionalnu leksiku, ona se u odnosu na crnogorske govore, a ni na crnogorski jezik uopšte, ne može smatrati odveć uskim i frekventnim dijalektizmima, provincijalizmima i varvarizmima. Ona je, i po semantici i stvaralačkome dometu, leksika koja crnogorsku prozu druge polovine XIX i početka XX vijeka izdiže do izvanrednih stvaralačko-umjetničkih dosega i jezičko-stilskih zrijenja.

manizmi u Crnoj Gori. Budva, Paštrovići, Novi Sad, 1997.

OD TRADICIONALNOGA CRNOGORSKOG KA VUKOVSKOME *SRPSKOM* JEZIKU

Prelazni period (1830–1900)

Vojislav P. Nikčević razdoblje između 1830. godišta i početka XX vijeka naziva „prijelaznim periodom", razdjelnicom između predvukovskoga i vukovskoga perioda crnogorske jezičke povjesnice.[350] To je period kojim počinje negativan uticaj Vukove jezičke reforme na Crnu Goru i njen jezik i koji se završava konačnom pobjedom te retrogradne reforme. Ta vremenska dionica u kojoj je bitku vodio crnogorski nekodifikovani književni jezik, što je nastao na osnovama narodnoga jezika koine (interdijalektalnoga/naddijalektalnog) tipa, s nametnutim tzv. srpskim jezikom vukovskoga tipa detaljno je obrađena u *Istoriji crnogorskoga jezika* akademika Nikčevića.[351]

U prelaznome periodu, pod uticajem Vukove reforme, dolazi do postepenoga razora crnogorskoga jezika, do njegove razgradnje preobražajem u karadžićevski tip „srpskoga" kao nadnarodnoga i nadnacionalnog, vještačkoga jezičkog modela. Pošto je promijenjena njegova dotadašnja crnogorska etnička podloga tako što se Crnogorci, samo zato što su štokavci, više zvanično ne tretiraju kao poseban narod, već kao etnička grupa srpskoga naroda, jezik crnogorski se u vidu dijalek(a)ta utapa u neuporedivo širi „srpski" (južnoslovenski štokavski) jezik. Crnu sudbinu doživljava kako njegov govorni, tako isto i tradicionalni nekodifikovani, u predvukovskome periodu do nedostižnih

[350] Vojislav P. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević", Cetinje, 2004, 28.

[351] Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Tom II (1360–1995), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 486–520. Nešto drugačiju periodizaciju razvoja crnogorskoga književnog jezika u novije vrijeme ponudio je dr Adnan Čirgić u radu „Istorijski razvoj crnogorskoga književnog jezika", u knjizi *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, 23–50. Prema Čirgićevoj periodizaciji „prelazni period" traje sve do Prvoga svjetskog rata.

umjetničkih visina polivalentno razvijeni realizacijski književni oblik. Takav nivo ostvario je zahvaljujući činjenici što su se njegovi korisnici praktično pridržavali triju osnovnih pravopisnih načela: 1. Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano; 2. Drži se crnogorske upotrebne norme „općene pravilnosti" i 3. Tuđe piši kao svoje. Na taj način stari Crnogorci u harmoničnome sadejstvu tih triju glavnih pravila ortografskih ostvarili idealno su jedinstvo između njihova govornog idioma i pismenoga, pisanog i književnoga jezika.

Promjenom etničke osnove u Karadžićevoj reformatorskoj interpretaciji i u Crnoj Gori napušta se dotadašnja crnogorska spontana nekodifikovana eksplicitna norma „općene pravilnosti" i umjesto nje u „srpskome" standardnom jeziku prihvata nova kodifikovana (južnoslovenska štokavska) književnojezička norma „općene pravilnosti". U takvoj konstelaciji odnosa brojne makrostrukturne osobine, a o mikrostrukturnim odlikama crnogorskoga jezika da se i ne zbori, uglavnom su proglašene za dijalektizme i provincijalizme srpskoga književnog jezika, samim tim iz njega i proćerane, odstranjene kao bezvrijedni elementi, kojih se u pisanju obavezno treba kloniti. Tako je došlo do njihova obezličavanja, denacionalizacije i arhaizacije. Po sistemu djelovanja tzv. hiperkorekcije srpski književni jezik docnije će djelovati i na crnogorski govorni jezik u smislu njegove unifikacije i nivelacije, izjednačavanjem sa svojim obličjem. Na taj način dolazi i do njegove unitarizacije, osiromašenja i nestajanja.[352]

U prve tri decenije prelaznoga perioda (do 1863) Vukova se reforma kod Crnogoraca u sadržajnome pogledu prihvata i sprovodi samo neznatno i fragmentarno. To čine poneki pisci i kulturni poslenici (Petar II Petrović Njegoš, Vuk Vrčević, Vuk Popović). Ali se zato od samoga početka toga perioda crnogorski jezik Njegoševa i poznije Nikolina vremena službeno nominuje i atribuira kao srpski (= pravoslavni i štokavski). U prilog toj tvrdnji dovoljno je navesti tri udžbenika – dva od Dimitrija Milakovića: *Srpski bukvar radi učenja mladeži crkovnomu i graždanskomu čitanju* (1836) i *Srpska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež* (Čast prva, 1838), i jedan Đura Špadijera: *Srpska gramatika za treći četvrti razred osnovnijeh škola u Knjaževini Crnoj*

[352] Vojislav P. Nikčević, „Štokavski književni jezici i njihova unifikacija", Međunarodni naučni skup *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, Zbornik saopštenja, Crnogorski PEN centar & Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004, 13–53.

Gori (1890). Sva tri udžbenika pečatana su na Cetinju u državnoj knjigopečatnji kao službeni.

Od školskoga 1863/1864. godišta u Crnoj Gori počinje kontinuirana i sistematska primjena Vukove reforme jezika, pisma i pravopisa u nastavi cetinjske „male škole“, u cetinjskome kalendaru i almanahu *Orlić* (od 1865) te u administraciji crnogorske države (od 1868) i u ostalim periodičnim publikacijama. Nastojanjima J. Sundečića, izvanjca B. Novakovića, J. Pavlovića i drugih, u crnogorsku kulturu i prosvjetu, pa i u nauku i publicistiku, postepeno i veoma sporo, uz otpore i polemike oko primjene novoga pravopisa, zvanično se uvode Vukova fonološka ortografija, Mrkalj-Karadžićeva reformisana ćirilica i Gajeva reformisana latinica (prvo u *Orliću* 1865), direktno i preko Vukovih sljedbenika i nastavljača – Daničića, Boškovića, B. Novakovića, S. Novakovića i M. Živanovića. To se sve više postiže preko naučnih djela filološkoga karaktera i gramatika namijenjenih školskim potrebama. Od naznačenoga vremena u književnome jeziku Crnogoraca počinje se ukrštati, čak se i sukobljavati, staro i novo. Vremenom se sve više na Cetinju beletristička djela izvanjaca i Crnogoraca štampaju novom ćirilicom i Vukovim pravopisom. Započet je trajan proces planskoga, sistematskoga potiskivanja, arhaizacije crnogorskih primarnih jezičkih osobina interdijalektalnoga/naddijalektalnoga (koine) karaktera. Nekadašnje primarne osobine tako dobijaju sekundarnu i marginalnu ulogu. Te se osobine, kao provincijalizmi, arhaizmi i dijalektizmi, isključuju iz književne upotrebe, odnosno iz jezičkoga standarda. U literarnim djelima, umjesto nekadašnje neutralne, dobijaju stilsku vrijednost. Nova kodifikovana književnojezička norma ne oslanja se više na crnogorski tradicionalni uzus. Nalazi se izvan prirodno konstituisanoga bića crnogorskoga naroda, pa tako i izvan njegova jezika; zasnovana je upravo tako kao da su svi južnoslovenski štokavci jedna nacija koja se služi samo jednim srpskim narodnim i književnim jezikom.

Rečeno je da pobjeda i prevaga vukovskoga tzv. srpskog jezika u Crnoj Gori nije tekla bez teškoća. Bilo je učenih Crnogoraca koji su se jako opirali proćerivanju tipičnih crnogorskih osobina iz književnojezičke norme. Tako su se u ondašnjim časopisima razvijale i oštre polemike, poput one između dr Lazara Tomanovića i Jovana Pavlovića ili između Đura Špadijera i Mirka Mijuškovića.[353] No, zahvaljujući

[353] Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Tom II (1360–1995), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 486–520. Viđeti o tome instruktivnu studiju Adnana Čirgića, „Jezi-

brojnim izvanjcima koji su obavljali vrlo značajne funkcije na polju crnogorske kulture, ali i crnogorskim studentima školovanim u Beogradu koji su se u Crnu Goru vraćali zadojeni Vukovim srpskim jezičkim i nacionalnim koncepcijama – njegova će reforma konačno odnijeti pobjedu. Tadašnja nauka o jeziku stajala je pod tolikim Vukovim uticajem da je bila formirana i posebna filološka škola koja je pred jezikoslovce, književnike i kulturne poslenike uopšte, postavljala zahtjeve obaveznoga i isključivog pridržavanja svih Vukovih jezičkih rješenja kao neprikosnovenih. U takvim okolnostima opštecrnogorske jezičke osobine, kao i one koje su bile lokalnoga karaktera, proglašene su dijalektizmima i provincijalizmima, kojima nije bilo povratka u književni jezik. Sve je vodilo tome da kao „provincijalni" oblici postanu predmet ispitivanja istorijske dijalektologije.[354]

U opisanim okolnostima prihvaćeno je i tuđe (srpsko) ime za jezik u Crnoj Gori, opet zahvaljujući prihvatanju stavova i koncepcija Vuka Karadžića kao ondašnjega neprikosnovenog filološkoga autoriteta. Takav naziv za jezik prihvaćen je uprkos tome što nikad nije imao nikakva lingvističkog uporišta, što je nasuprot njemu stajala cijela crnogorska tradicija, koja je za jezik poznavala termin „naški" kao opšteprisutan.[355] „Naški" kao jedini naziv za crnogorski jezik zastupljen je i danas u terminologiji naše dijaspore.[356] Međutim, u Crnoj Gori Vukova pobjeda donijela je i nominalnu i sadržajnu jezičku degradaciju.

Već krajem XIX stoljeća vukovski tip jezika, vukovica i novi fonološki pravopis manje-više pobjeđuju i u administrativnome, novinarskome, publicističkome i naučnome stilu književnoga jezika crnogorskoga. Ponajviše u beletrističkome funkcionalnom stilu, osobito u poeziji, ostale su uglavnom netaknute temeljne osobine crnogorskoga jezika iz predvukovskoga perioda, najviše u djelima četvorice jezičkih i književnih klasika crnogorske literature – Petra I i Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića. Poto-

---

čka politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana", u knjizi *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, 171–201.

[354] Vojislav P. Nikčević, isto, 503.

[355] Andrija Jovićević, *Riječka Nahija u Crnoj Gori*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1910, 712.

[356] Adnan Čirgić, „Ime jezika", u knjizi *Govor podgoričkih muslimana (sinhrona i dijahrona perspektiva),* Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007.

njom dvojicom pisaca završava se klasični i prelazni period povjesnice crnogorskoga jezika i književnosti crnogorske u osvit njegove još veće sumorne nizbrdice. Dijeliće istu sudbinu s crnogorskim narodom.[357] Tome će uslijediti i proces praktičnoga zatiranja crnogorske ijekavice u međuratnome periodu, kad će našim piscima biti onemogućeno da pišu i objavljuju djela na ijekavici. To je trebalo da bude posljednji stepenik ka potpunome zatiranju crnogorskoga jezika i njegovu uklapanju u srpski standard.[358] Kako je sve sprovođeno u crnogorskoj praksi vrlo je slikovito opisano u ondašnjoj našoj štampi, pa umjesto zaključka prenosimo takav jedan napis: „Čitavom svijetu, a naročito srpskom narodu u Ugarskoj, poznat je onaj zloglasni tzv. Aponijev školski zakon, po kome su đeca svih nemađarskih naroda u državi morala u školama učiti mađarski – i protiv koga se cio obrazovani svijet zgražao i bunio. Taj zakon se, sa mađarskog nacionalnog gledišta, dao, ako ne opravdati, a ono bar donekle razumjeti. Ali ono što danas radi beogradski cincarin Davidović u školama u Crnoj Gori, mnogo je gadnije i sramnije od onoga što je činio Aponij. Davidović je, naime, zabranio da se u crnogorskim školama predaje crnogorska istorija! Pa još je i to sitnica prema onome što slijedi! On je, čujte, zabranio da se u Crnoj Gori govori južnim dijalektom (...) Tako Rijeka Crnojevića sad nosi ime Reka, Bjelopavlići zovu se Belopavlići, Bjelice pak Belice, Pješivci se zovu Pešivci itd.“[359]

[357] Vojislav P. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević” – Cetinje, Cetinje, 2004, 38.

[358] Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Tom II (1360–1995), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 559–569.

[359] „Aponijev zakon”, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI 1919, 4.

GLAVA ČETVRTA
CRNOGORSKI BOKOKOTORSKI I PLJEVALJSKI KNJIŽEVNI KRUG

JEDINSTVO PROSTORA I DUHOVNOGA ZAVIČAJA CRNE GORE I BOKE KOTORSKE I PLJEVALJSKOGA KNJIŽEVNOG KRUGA

U istorijskoj nauci odavno je poznato da je područje Boke Kotorske sve do XV vijeka bilo u sastavu srednjovjekovne Duklje, odnosno – od ranoga XI vijeka – Zete. Na toj teritoriji će kasnije, u oblastima jugozapadno od rijeke Morače i Zete, izrasti današnja Crna Gora. Ekspanzivnim prodorima Turskoga Carstva i Mlečana veći dio južnoslovenskih zemalja, samim tim i Crnogorsko primorje i dio klasične Crne Gore, padaju pod tuđinsku, mletačku i tursku vlast. Iako su se prvi crnogorski samostalni vladari, Balšići i Crnojevići, u grčevitim sukobima odupirali okupatorskim nasrtajima, oni su u neravnopravnoj borbi, raznim načinima: prijevarama, političkim smicalicama, zatvorskim kaznama, mučenjima, fizičkim torturama i ubistvima, onemogućavani da se održe „na vječnoj poharici", kako reče Stefan M. Ljubiša.

Poslije nestanka države Crnojevića, Crnogorsko primorje će postepeno sasvim pasti pod mletačku i tursku vlast. Mlečani su nastojali takođe raznim neprijateljskim mjerama, političkim i drugim, privrednim, sredstvima, da Primorje izoluju od njegova prirodnoga, crnogorskog zaleđa, pa su najčešće ograničavali i zabranjivali trgovinu s Crnom Gorom i kontakte s njenim stanovnicima. U najtežim ratnim trenucima, ekonomskim krizama, zabranjivali su Primorcima da sunarodnicima pomažu u oružanim borbama, da im prodaju ribu, so i druge primorske artikle, da nabavljaju od njih raznovrsne stočne i poljoprivredne proizvode. No, uprkos takvim ograničenjima i zabranama, veze između slobodnoga dijela klasične Crne Gore i Primorja, kao i krajeva koji su se nalazili pod Turcima u sevemome dijelu, uz granicu Bosne i Srbije (Pljevlja, Bijelo Polje, Sandžak, Plav i Gusinje), nijesu nikad prestajale. Upravo, usljed dugovremenih zajedničkih potreba i interesa među njima se razvila čvrsta uzajamnost, međusobna povezanost, upućenost jednih na druge. Ukratko, formiralo se jedinstvo u otporu protiv zajedničkoga mletačkog i turskog neprijatelja. To jedinstvo dostići će

najveći zamah u periodu vladavine crnogorskih vladika iz raznih plemena, naročito iz porodice Petrovića u XVIII i XIX vijeku. U tome periodu, pored toga što su neznatno održavani privredni i tek donekle prosvjetno-kulturni i drugi kontakti, nastojalo se da se kontinuirano očuva uticaj posredstvom duhovne jurisdikcije cetinjskih mitropolita, osobito među pravoslavnim vjernicima u krajevima u kojima su ranije upravljali Balšići i Crnojevići, tj. na područjima koja su „pripadala" Turskoj i Mletačkoj Republici, odnosno docnije drugim brojnim osvajačima (Austrougarskoj, Austriji, Francuskoj, Rusiji i slično).[1]

Crna Gora i njezino Primorje bili su upućeni na međusobne kontakte ne samo putem trgovačkih i drugih vidova privredne i prosvjetno-kulturne saradnje, nego i na bazi mnogo dubljih, zakonitijih i suptilnijih niti, što će reći da su neposredno sušedstvo, rodbinski i kulturno-prosvjetni kontakti, bili jedan od važnih faktora njihova duhovnog zbližavanja i međusobnog povezivanja. Stanovništvo naznačenih krajeva, i pored dugotrajnoga tuđinskog prisustva, nasilne razjedinjenosti, asimilatorskih težnji neprijatelja, nije nikada napuštilo prirodne socio-etničke veze s crnogorskim narodom. Naprotiv, građanstvo u Crnogorskome primorju, koje je bilo ekonomski dobro razvijeno, kroz čitavo vrijeme prisustva tuđinske vlasti, bilo je snažan oslonac Crnogorcima, a i samo je, kao što ćemo nadalje preko književnoistorijskih fakata pokazati, s njim učestvovalo u oslobodilačkim borbama. Taj nukleus zajedništva je Crnogorcima, kroz nekoliko vjekova, značio jedini „prozor u svijet". Sa svih strana stiješnjeni neprijateljima, teško dostižni u klancima i planinama, Crnogorci su preko Primorja jedino mogli održavati političke, trgovačke, kulturne i druge duhovne kontakte s daleko razvijenijim i naprednijim civilizacijama Zapada. S obzirom na to da se o društveno-političkim odnosima Crnogoraca i Primoraca iscrpnije pisalo, pretežno u istoriografiji i književnoj istoriji,[2] mi ćemo se kratko zadržati na

[1] Vuk Karadžić izričito kaže: „Oni su (crnogorske vladike – M. N.) do našijeh dana upravljali duhovnijem poslovima u Primorju od Dubrovačke oblasti do turske granice. Skoro sve danas žive tamošnje popove rukopoložio je (...) vladika Crnogorski Petar I. i do 1808. Godine on je rukopolagao popove i iz Dalmacije" (Vuk Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska,* Beograd, Srpska književna zadruga, 1929, 39).

[2] O vezama Zete, odnosno Crne Gore sa Primorjem pisali su, između ostalih: A. Majkov, *Istorija srpskog naroda* (prevod Đura Daničića), Beograd, 1876; Đorđe Popović, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896; Stanoje Stanojević, *Naši vladari,* Beograd, 1927; Stanoje Stanojević, *Istorija srpskog naroda,* Beograd, 1920; Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1933; Marko Dragović*, Istorija*

odnosima Primorja i Cme Gore. To ponajprije da pokažemo njihovo duboko i čvrsto jedinstvo, koje će bitno uticati na postanak i razvoj književnosti i sveukupnoga duhovnog i kulturnog razvoja i stvaralaštva. Zapravo, najznačajnije tvorevine umjetnika Boke Kotorske i Crne Gore biće umnogome inspirisane životom tih sredina; preko njihovih tvorevina progovoriće mnogi problemi koji su tištali autohtono stanovništvo i u Crnoj Gori i u njezinu Primorju. Uz to, nastojaćemo da u najkraćim crtama prikažemo ambijent, da istaknemo tekovine duhovne kulture, tradiciju, etos jednoga i drugoga kraja (Crne Gore i Primorja), što će reći, one zajedničke agense duhovno-zavičajnoga života koji su najveće stvaraoce Boke i Crne Gore učinili reprezentima svojega naroda. Sve što smo ovđe kazali dopunićemo i spoznajama da je kod Bokelja i Crnogoraca bila izuzetno istaknuta svijest da stanovnici Crne Gore i Primorja pripadaju jednom narodu, da imaju duboko zajedničku prošlost, narodni jezik, iste obrede i običaje, krsne slave, etiku i moral, da imaju zajedničku kulturu i vjekovnu zajedničku duhovnu tradiciju, slobodarsku tradiciju, junački agon, identitet i domovinu.

O tome da su Primorci i Crnogorci pošedovali svijest da pripadaju istom narodu, mogu da pokažu pojedini, s teškom mukom sačuvani istorijski zapisi, epistolarne forme, poslanice i drugi književno-istorijski mikrooblici i makrooblici koji su ostali, predanjem i u formi zapisa i dokumenta, sačuvani za nekoliko vjekova tuđinske uprave, uprkos tome što je neprijatelj nastojao da u zametku zatre sve tekovine njihove materijalne i duhovne kulture.[3] Za dokaz navodimo odlomak iz pisma narodnog zbora iz Grblja od 6. septembra 1743. godine koje je upućeno glavarima „crnogorskijema, brckijema i paštrovskijema“:

Crne Gore I dio, Podgorica, 1935; Risto J. Dragićević, „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“*, Zapisi,* knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935, 129–136, 193–200, 267–273; Slavko Mijušković, „Njegoš i Boka“, *Istorijski zapisi*, god. XVI, knj. XX, sv. 3, Titograd, 1963, 377–401. Potrebno je napomenuti i da smo se u ovom dijelu izlaganja služili tradicionalnom terminologijom za odrednicu Primorci i Crnogorci. Naime, ti pojmovi u našoj upotrebi imaju regionalno značenje, iako se može pomisliti da se ovđe suprotstavljaju Primorci Crnogorcima, izraz Crnogorci je nacionalni termin i stoji na višoj razini u odnosu na termin Primorci.

[3] U članku „Kanjoš Macedonović je istorijska ličnost“ (*Pobjeda*, Titograd 12. novembra 1977. godine, 12), dr Ljubomir Zuković, pored toga sto je donio jedan dokumenat iz Mletačkoga arhiva kojim se zaista, prvi put, potvrđuje da je Kanjoš istorijska ličnost, kaže: „da nam je (misli na naše narode – M. N.) prošlost bila takva da ni najvažnije događaje iz nje nije imao ko zabilježiti, a i ono sto je zabilježeno samo je pukim slučajem moglo prežlvjeti brojne razure, skrivanja i razur...“

Čujemo da se kupite svi glavari, da za to vidite, zato i mi šaljemo od naše bande dva kneza i protopopa k vama, i vidite crkvi način (...) zašto ta manastir nije jednoga plemena ili jedne nahije, no sve Skandarije i Primorja (...). I sad nemamo što čuvat, ni gledat, no ta manastir, oklen izlazi zakon i vjera (.. .). No znamo, da je to crkva naša ka i vaša, i mi je služimo bolje nego tko drugi, a mi milostinju davamo sto najbolje možemo i gotovi smo za nju vazda i dušu položit i imaće (.. .) valja i mi hristijani koji smo pod tom crkvom, da sa komu učinimo rataj i momci (...), a manastir naš, ka i vaš (...)[4]

Nekoliko godina kasnije Vasilije Petrović u pismu mletačkome principu (15. juna 1757) izričito veli da se „Zećani, Brđani i Primorci zovu Crnogorcima“.[5]

A u pismu od 29. marta 1758. godine Mihailu Larionoviču Voroncovu vladika Vasilije Petrović izražava svijest o tome da su sve okupirane teritorije Crnogorskoga primorja, i one koje su potpale pod vlast Mletačke Republike i one što su se nalazile u sastavu Skadarskoga i Hercegovačkoga sandžakata Turske Carevine, djelovi Crne Gore, a govori i o kneževima i vojvodama na tim istorijskim područjima.[6]

Vladika Vasilije je osobito radio na učvršćenju odnosa Crne Gore s Primorjem po povratku iz Rusije 1754. godine. Da bi u Primorju mogao što uspješnije razviti crkvene i političke akcije, a i da bi bio u neposrednijem kontaktu s narodom iz toga područja, on kupuje novcem i neka imanja na toj teritoriji, podiže novu crkvu u Mainama, čak isplaćuje i neke zaostale dugove Manastira Stanjevići.[7] U tome manastiru on ciljano saziva narodne zborove Crnogoraca, Brđana i Primoraca; traži od njih podršku i jedinstvo, nagovara ih na bune, a naročito podstiče na borbu plemena Pobora, Maina i Grblja, kako bi se oslobodilačkim

[4] R. J. Dragićević, „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“, *Zapisi*, knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935, 129–136, 193, 200, 267–273, 198.

[5] „Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih vladara 1752–1759“, *Spomenik*, LXXXVIII, Drugi razred 69, SKA, Beograd, 1938, 47.

[6] Isto, 58.

[7] Vladan Đordević, *Evropa i Crna Gora,* Beograd, 1912, 94.

ratovima „trgli robstva“ i ujedinili ne samo s Crnom Gorom, već i šire, u zajednicu južnoslovenskih naroda.[8]

Savremenik vladike Vasilija Sava Petrović i njegov agilni nasljednik Šćepan Mali nastavljaju politiku u istom duhu prema Primorcima. Osobito je Njegošev prethodnik i stric, „kongenijalni“ Petar I Petrović, nastojao da s Crnom Gorom, uz druga plemena, prisajedini Crnogorsko primorje. Njegova je aktivnost došla do izražaja ponajviše u vrijeme propasti Mletačke Republike (1797), a i docnije. U jednome istorijskom izvoru stoji da je među prvima Budva opredijelila „za svoga pokrovitelja, zaštitnika i sudiju Petra I Petrovića, (...) mnogoslavnoga Arhiepiskopa i Mitropolita Crnogorskoga“. Koliko je on vodio brigu o Primorcima kao dijelu svoga naroda, mogu da pokažu i pojedini citati članova njegova *Zakonika* iz 1799. i 1802. godine. Tako, na primjer, u članu 17. čitamo:

> *(...) koji lupež po danas ukrade vola ili konja u kojemu drago mjestu u Crnoj Gori i u Brdima, ili u Primorju našoj braći prijateljima (...) da se takvi lupež ima proćerati jednako kao i ubivaoc.*
> *A u članu 18. stoji:*
> *Za sadržati s Primorcima mir i tišinu susjedsku, koje prinosi na obje strane vzaimnu korist i sreću, zabranjuje se svako samovoljstvo i osveta...*[9]

Da je Petar I Crnogorce i Primorce smatrao istim narodom, mogu da potvrde i njegove brojne poslanice koje je slao raznim bratstvima i plemenima: Bokeljima, Grbljanima, Poborima, Paštrovićima, Rišnjanima i dr. Tako, u poslanici „Bokeljima“ (datirana 6. marta 1804) piše: „Ja ne spominjem kletvoprestupnoga Vučetića neblagodarnosti i smutnje što je činio, budući to cijeli naš narod od *Primorja i Crne Gore* (istakao – M. N.) vidi i znade...“[10]

Osobito je Petar I u vrijeme zajedničkih crnogorsko-primorskih pobuna i borbi protiv austrijske i francuske vojske pozivao Bokelje na zajedniičke dogovore. Primjera radi, na Skupštini u Dobroti (29. okto-

---

[8] Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije,* 394.

[9] *Zbornik sudskih zakona... za Kraljevinu Crnu Goru*, Cetinje, 1912, 11–12.

[10] Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima i Primorcima,* izd. II, za štampu priredio Dušan D. Vuksan, Cetinjsko istorijsko društvo, Cetinje, 1935, 45.

bra 1813) zaklinju se da će i jedni i drugi dijeliti istu sudbinu: „Dvije pogranične provincije Crna Gora i Boka zaklinju se uzajamno gospodom Bogom, da će biti vjerne i svagda u svakom slučaju i događaju ostati ujedno sastavljene..., da će obadvije dijeliti istu sudbinu...“[11]

Snažan uticaj i ugled u Crnogorskom primorju nije prestajao za cijeloga života Petra I. On je čestim pośetama, boravcima u Manastiru Stanjevići i manastirima u Podmainama, Savini, Kotoru i Herceg Novom nastojao da taj uticaj osnaži, narodnosno i vjerski ojača. Iz tih manastira slao je odluke i poslanice.[12] Koliko mu je bilo stalo do dobrih i bratskih odnosa između Crnogoraca i Primoraca, može da pokaže i njegova poslanica (dat. 15. juna 1829), u kojoj decidno moli Crmničane koji se graniče s Primorjem da se u vrijeme razgraničenja s Austrijancima „ne bi koji njihovom poslu protivio, ili koje smutnje učinio, ili ikakve protivne i neskladne riječi progovorio, već da se poštuje njihova vlast i volja kako bi viđeli na koja će mjesta mergine postaviti i ako ih po staroj vazdašnoj granici postave, to će i za nas Primorce ljevše i milije biti“.[13]

Odnosi između Primorja i Crne Gore postali su naročito čvrsti u vrijeme dolaska na vlast Petra II Petrovića Njegoša. Njegoševe veze s Bokom i Bokeljima datiraju još od njegove rane mladosti.[14] Njegoš je nastojao da prijateljstva, čvrste odnose koje je svojevremeno s tim dijelom svoga naroda stvorio njegov stric Petar I produbi, ojača i razvije do nacionalnog oslobođenja i konačnog ujedinjenja Primorja s Crnom Gorom. U Njegoševo vrijeme Crnogorci su još više nego ranije odlazili u Primorje radi trgovine, đe su se sve češće orođavali i u velikom broju naseljavali. I Njegoš je, pored toga što je sâm neposredno kontaktirao s narodom, sve više razvijao i uspostavljao čvrste veze (ponekad i tajnim kanalima) preko ljudi koje je imao gotovo u svim krajevima Crnogorskog primorja. Tako je, na primjer, u Budvi održavao čvrste kontakte sa sveštenikom iz Pobora Ivanom Zecom. Preko njega je tajno nabavljao oružje, a u nerodnim godinama stvarao je na područje Budve magacine

[11] Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice...,* 233

[12] Đorđe Popović, *Istorija Crne Gore,* 159-160.

[13] Petar I Petrović, *Freske na kamenu,* Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1965.

[14] Veze s Primorjem započinju još od Njegoševe dvanaeste godine, kad ga je njegov stric Petar I uputio, sredinom 1825. godine, na školovanje kod topljanskoga paroha Josifa Tropovića.

hrane, žita, soli, ribe i oružja. Mnogo taktičniji, vjerski tolerantniji od prethodnika, Njegoš je naročito nastojao da se što neposrednije približi katoličkom životu u Boki.[15] Zbog toga je, iako pravoslavni vladika, bio neobično cijenjen i voljen od Bokelja-katolika. U vrijeme putovanja, ljetovanja i liječenja u Boki, Njegoša podjednako s toplinom i svesrdnošću primaju i u pravoslavnim i u katoličkim porodicama.[16] U literaturi se ističe da je osobito imao srdačne, prijateljske susrete s porodicom Ivanovića i Lumbardića,[17] o čemu je i sâm pjesnik ostavio svjedočanstvo u pjesmi „Srbin Srbima na čast zahvaljuje“,[18] tvorevini nastaloj ne samo iz prigodnih razloga, nego i dubokih osećanja bratstva, povjerenja i poštovanja prema sunarodnicima u Boki. I prvi veći spjev *Glas Kamenštaka* prvobitno je posvetio katolicima Matu i Jozu Ivanoviću.

Njegoš je, dakle, i ličnim stavom i poetskim sastavima nastojao u Bokeljima iz Crnogorskoga primorja probuditi iskru ljubavi i slobode, podstaći Primorce na konačno ujedinjenje s Crnom Gorom. Zato Slavko Mijušković i kaže da su oni u njemu gledali, još od njegova dolaska na vlast, ličnost koja će ih „jednog dana osloboditi i trajno ujediniti s braćom Crnogorcima“, da su u ljubavi, privrženosti Njegošu ispoljili simpatije prema slobodi i nacionalnom ujedinjenju.[19]

Austrijske vlasti nastojale su raznim sredstvima, zabranama, uhodama i drugim tajnim kanalima[20] da onemoguće Njegošev uticaj kod sunarodnika u Crnogorskom primorju. Zabranjivali su mu, pored ostaloga, i činodejstvovanje u bokeljskim crkvama. Smatrajući da su manastiri u Stanjevićima i Mainama, kako u prošlosti, tako i u vrijeme

---

[15] Vojislav P. Nikčević, „Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Kotorske“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*. *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja, Tivat, 2006, 105–130.

[16] Slavko Mijušković u cit. članku, 137, tvrdi da se i danas u tim porodicama čuvaju predmeti kojima se Njegoš služio, njegove slike, pojedini primjerci knjiga s posvetom izdanja njegovih djela.

[17] *Celokupna dela P. P. Njegoša*, knjiga druga, Prosveta, Beograd, 1953, 444.

[18] Isto, 1–10, 61–70.

[19] Slavko Mijušković, cit. članak, 379.

[20] Ljubo Vlačić, „Vladika Rade po spisima tajne arhive namjesništva dalmatinskog“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. VII, sv. 1–2, Beograd, 1927, 73–84.

Njegoševo, glavna žarišta crnogorsko-bokeljskih veza, Austrija je već od Njegoševa dolaska na vlast nastojala da ih preotme.

> *...Time će se vladici oduzeti svaki povod da svakog časa silazi na naše* („austrijsko" sic! – M. N.) *područje, da ostane nedjeljama i ponekad mjesecima; da povlači sa sobom čitave čete stanovnika one pokrajine, i da širi nadu našim podanicima uspavajući upliv, koji proizlazi iz identičnosti vjere, i koji sva nastojanja javne vlasti nijesu dovoljna da raspr̀še*.[21]

Njegoševa pojačana aktivnost prema Crnogorskome primorju naročito se ošetila u vrijeme nacionalno-revolucionarnih promjena 1848. godine. I baš tada nastupa period ubrzanog razrješavanja mnogih naraslih nacionalno-dijalektičkih suprotnosti. Naši neslobodni narodi, među njima i stanovništvo Crnogorskoga primorja, agilnije se uključuje u revolucionarno-oslobodilačka gibanja, u političko-ekonomska i kulturna previranja Boke Kotorske. Njegoš sve više potajno pomaže ustaničke težnje Primoraca, osobito pobunjeničke Grbljane, u namjeri da se oslobode i pripoje Crnoj Gori. U trenucima nacionalne dezorijentacije, kad je postajala opasnost da se Bokelji ponovo pripoje Veneciji, on otvoreno istupa protiv pristalica takve ekspanzionističke politike, ukazujući na uzajamne bratske odnose i oštro im govori „da budu srcem i dušom privrženi svojoj narodnosti".[22] A u jednom pismu on, između ostaloga, otvoreno kaže: „Boka je i Crna Gora tako spojena kao duša i tijelo, jedan narod i duh, jedan običaj i jezik, i jedan bez drugoga ne može živjeti ni umrijeti, i zato vas ja u srcu ne razlikujem od Crnogoraca i gotov sam vazda s vama zlo i dobro dijeliti".[23]

Sudbonosni trenuci crnogorskoga naroda, u vrijeme sazrijevanja ideje o zajedničkoj južnoslovenskoj zajednici, uveliko će uticati i na bokokotorskog zavičajnika Stefana M. Ljubišu, koji je velikim dijelom bio direktni promatrač svih nacionalnih procesa i gibanja u Boki Ko-

---

[21] Ljubo Vlačić, „Zabrana svečanog dočeka Njegoša u Dalmaciji na povratku iz Rusije", *Zapisi*, I, Cetinje 1930, 369.

[22] Pavao Butorac, „Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848", *Rad JAZU*, knj. 260, Zagreb, 1938, 153.
Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, knjiga šesta, III izdanje, Beograd, 1974, 165.

[23] Isto, 165.

torskoj i Crnoj Gori. I on je, premda je čitavoga života bio upleten u političke borbe i akcije u okviru austrougarskoga državnog organizma, dubokim nitima nacionalnoga i narodnoga bića bio vezan za sudbinu crnogorskoga naroda. Iskazujući u pripovijestima da postoji „slobodna Crna Gora", nedvosmisleno je naglasio misao da uporedo s njom postoji i ona druga, neslobodna, upravo ona Crna Gora koju čine djelovi koji su ulazili u sastav Turske Carevine i oni primorski areali koji su se nalazili pod austrougarskom vlašću u Boki Kotorskoj. U predgovoru prvome izdanju zbirke *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875), iznoseći programske ciljeve pripovijesti, ističe da mu je namjera da njima „očuva nekoliko znamenitih događaja svoje otadžbine". Lako se dâ uočiti da je ovđe izraz *otadžbina* upotrijebljen u najužoj semantičkoj vezi s prostorno-nacionalnim omeđenjem koje je fiksirano naslovom njegovih pripovjedaka. Pišući o Ljubiši kao „osnivaču moderne crnogorske proze", istoričar dr Branko Pavićević s pravom je istakao da su uzalud tuđinski gospodari i asimilatori, kako u ranijim epohama tako i u Ljubišino vrijeme, pokušavali da udare čvrste granice između Primoraca i Crnogoraca. Sve su to bile samo vještačke barijere, koje je narod jednoga i drugoga kraja smatrao prolaznim i privremenim.[24] I u nastavku on decidno piše „da čitav taj prostor i ljudi na njemu, običaji i navike, misaono-moralna stvarnost, sveukupni život i stremljenja, pulsiraju u Ljubišinoj prozi kao neraskidiva cjelina, jedinstveno usmjerena ka zajedničkoj sudbini i boljim izgledima za budućnost".[25]

Kad se imaju u vidu iznijeti momenti, normalno je očekivati da će i književna djela pisaca bokokotorskoga areala, poput usmenoga narodnog stvaralaštva i ostalih tvorevina koje ulaze kao trajna vrijednost u crnogorsku književnu tradiciju, sadržavati onaj tihi nukleus otpora nasrtajima zla i tiranije, to jest da će aktivno odražavati prostor i vrijeme Crne Gore i Boke Kotorske kao jedinstvene matične zemlje. Zapravo, egzistencijalna ugroženost našega naroda na prostorima o kojima je riječ nametala je književnom fenomenu bokokotorskoga kruga, prije svega društvenu funkciju i oslobodilački zadatak: za nju je (sredinu) predstavljala etničku inspiraciju. Zato se i može reći da su književna djela u drugoj polovini XIX i osvitu XX vijeka nastajala ne samo iz estetičko-doživljajnih, umjetničkih pobuda, nego prevashodno i iz

[24] Dr Branko Pavićević, „Osnivač moderne crnogorske proze", *Stvaranje,* br. 6, Titograd, 1976, 815.

[25] Isto, 815–816.

društveno-istorijskih, nacionalnih i oslobodilačkih poriva. Drugim riječima, literarna djela pisaca toga prostora, pored umjetničke vrijednosti, imaju i oslobodilačku funkciju. Konkretno, ona se ogleda u tome što, recimo, Ljubišine najznačajnije tvorevine izražavaju sudbinu crnogorskoga naroda, sadrže teme i motive odbrane, postulate postojanja nacionalnoga crnogorskog bića i identiteta: „Otpor odnarođavanju, osipanju, raspadanju sopstvenog integriteta, otpor agresiji na sopstveno biće – jezičko, kulturno, fizičko od strane moćnih susjeda: Austrije, Italije, Turske i drugih. Svojim djelom Ljubiša se višestruko bori i suptilno. Njegoš se sudara s agresorom, jer to može i mora, Ljubiša vješto rastače njegove mjere pretvarajući da mu služi, jer drugačije ne može. Kad je zaprijetilo odumiranje, u svakodnevnoj upotrebi narodnog jezika, u našem primorju otuđenom neprijateljskim državnim granicama, Ljubiša zaranja u dubine jezika i iznosi narodu na vidjelo njegova fantastična bogatstva; kad je zaprijetilo masovno odnarođavanje, Ljubiša okreće svoje pripovijedanje u istorijsku dubinu narodnog bića, do vremena Crnojevića i drugih – time narodu vraća istorijsko sjećanje, jer je osjetio da je gubitak toga pamćenja isto sto i nepostojanje.“[26]

Poslije svega rečenog, nužno je ukazati i na to da je Boka Kotorska kroz burnu istoriju, još prije naseljavanja, a posebno od udomljavanja slovenskih naroda, predstavljala i u književnom i u kulturnome i civilizacijskome pogledu (uz dubrovački i dalmatinski areal) najrazvijeniji dio Mediterana. To je mogla postići zahvaljujući graničnome geopolitičkom, društvenome i kulturnome položaju, lokaciji na razmeđu Istoka i Zapada. Oduvijek su, dakle, preko Boke Kotorske išle granice polarizovane sfere zapadne i istočne civilizacije, sudbonosnih godina razdvajanja Vizantijskog i Zapadnog carstva 395. i 1054. godine, kad su se razdvojile istočna, pravoslavna, i zapadna, katolička, crkva. Zbog svega toga bilo je nužno posvetiti ovaj istorijsko-kulturološki ekskurs Boki Kotorskoj, kako bi se što bolje približili njezini kulturni, samim tim duhovni i književni sadržaji u drugoj polovini XIX i u osvitu XX vijeka.

[26] Branko Banjević, „Prirodni putevi ka sintezi“*, Stvaranje,* br. 12, Titograd, 1974, 1566.

Boka Kotorska – kolijevka zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije

Odavno je poznato da su u Boki Kotorskoj, i u cijelome primorsko-dalmatinskom pojasu, u najranijem slovenskom periodu redovnici iz Italije izvršili svojevrsnu kulturnu misiju – pokrštavanje bokeljskih, to jest dukljanskih i svih drugih sušednih Slovena. Preko toga areala dolazili su mnogi književni i kulturni podsticaji; nastajale su tekovine zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije. Zbog svega toga, a i zbog izvanredne ljepote, Boka Kotorska danas pošeduje neprocjenjivi kulturni i duhovni značaj.[27] Brojne su starine, spomenici pismenosti i književnosti, građevinske, slikarske i sakralne umjetnosti, koje čine korpus tih starina, ponajviše rukopisne knjige, inkunabule, stare štampane i rijetke crkvene i svjetovne knjige koje su stvarali Bokelji u Boki, ali i u kasnijim razdobljima i van nje na čestim izbivanjima i pomorskim putovanjima, i to na maternjem jeziku, kao i na drugim jezicima: latinskom, talijanskom, francuskom i drugim. U drugu, ne manje značajnu skupinu starina u Boki, ubrajaju se vrijedni spomenici pismenosti i stare književnosti koji su zatečeni na tom području. Nerijetko su ih stvarali pripadnici raznih nacionalnih kultura i konfesija. Naslonjena na bogate kulturne slojeve antičkih primorskih gradova, Boka Kotorska postala je veoma rano jedno od značajnih kulturnih središta. No da bi se kulturni procesi u Boki bolje sagledali, potrebno je dati kratak književnoistorijski i povijesni pregled još od najstarijih vremena, ponajprije što su upravo rani periodi Boke Kotorske nedovoljno naučno obrađeni, istorijski i književno u nauci zamućeni, pa čine i danas kamen spoticanja oko kulturnog nasljeđa. Duhovne i kulturne tekovine Boke Kotorske svojataju se kao tradicija ovoga ili onoga naroda, pa se stvaraju nepotrebne tenzije bez obzira na to što taj korpus duhovnog bogatstva u Boki danas čini multinacionalnu tradiciju bogatijom, njezinu mozaičku i kulturološku sliku raznovrsnijom, a samim tim i univezalnijom. Već smo ranije u jednom članku, povodom rasprava o

[27] Milorad Nikčević, „Književnost Boke Kotorske u svjetlosti pokrštavanja dukljanskih Slavena / Littérature de Boka kotorska à la lumiére de la christanisation des slaves du sud“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*. *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja 2006, 96–103.

koncipiranju crnogorske enciklopedije,[28] eksplicitno pokazali da kulturne vrijednosti iz ranijih perioda koje su stvarane na području Crne Gore, što će reći i njezina sastavnog dijela Boke Kotorske, „baština su crnogorskog naroda. Nastale su u susretima, dodirima, interferencijama i prožimanju sa srpskom i hrvatskom kulturom, a takođe i sa kulturama drugih južnoslavenskih i evropskih naroda. Tome doprinosi zajednički štokavski dijalekatski sistem Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca; jezički uticaji ostalih južnoslovenskih, balkanskih i evropskih naroda na jezik Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u Crnoj Gori žive i služe se tim jezikom“.[29]

Prvo se Boka Kotorska nalazila u sastavu Ilirika. Neđe sredinom III stoljeća prije nove ere na prostorima današnje Crne Gore i ševerne Albanije, samim tim i Boke Kotorske, oformljena je Ilirska Kraljevina. To dalje znači da se u njoj od tada odvijala etnogeneza Ilira kao naroda. Nakon zbacivanja s vlasti ilirskoga kralja Genecija (187–167. prije n. e.) njegova je država dovedena u političku zavisnost od Rima, a već 40-ih godina stare ere Oktavijan Avgust, kasnije prvi rimski imperator, postaje gospodar Ilirika, u čiji sastav ulaze i prostori bivše Ilirske Kraljevine, što će reći područja današnje Crne Gore. Od tada se u Boki Kotorskoj počinje vršiti rimska asimilacija dotadašnjih Ilira. Još od 11. godine n. e. raniji Ilirik, pod nazivom Dalmacija (= pomorska zemlja), dobiva status rimske carske provincije, a njen najjužniji dio (prostor današnje Crne Gore i ševerne Albanije) postaje posebna administrativna jedinica pod nazivom Naronski konvent. Godine 395. rimski car Teodosije I podijelio je Imperiju na Zapadno i Istočno Rimsko carstvo (Vizantija). Od tada je provincija Prevalis (Prevalitana), što će reći današnja Crna Gora, dakle i Boka Kotorska, ušla u sustav Istočnoga Rimskog Carstva.

Nakon doseljenja Slovena, u južnoslovenskoj etapi razvoja, krajem VI i početkom VII vijeka, na tlu provincije Preivalis nastala je Sklavonija Duklja. Prvo se organizovala kao odbrambeno-oslobodilački savez slovenskih plemena, a potom u otporu prema Vizantijcima i drugim neprijateljima nastaje, sredinom IX stoljeća, od doseljenih Slovena iz Polablja – Pomorja (područja bivše Istočne Njemačke) i zatečenih Iliro-Romana i pripadnika drugih etnikuma, država Duklja (Dioklija,

[28] Milorad Nikčević, „Stavovi i koncepcije u Nacrtu Enciklopedije Crne Gore“, u: *Književna približavanja* (Rasprave / eseji / prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001, 122–125.

[29] Isto, 125.

Dioklitija). Ona predstavlja novoformirani etnoamalgam – Dukljanske Slovene/Dukljane, što će reći najstarije pretke današnjih savremenih Crnogoraca.

Kad su se Južni Sloveni naselili na Balkansko poluostrvo, mogli su primiti hrišćanstvo iz dvaju centara: Carigrada i Rima. U vizantijskom području, đe je bio uticaj Carigradske patrijaršije, još od ranoga perioda dozvoljavala se upotreba narodnog jezika i pisma u crkvi, pa je propovijedanje i širenje hrišćanstva vršeno na narodnom jeziku. I vizantijski dvor, ponajprije iz političkih razloga, ne samo da nije takvome širenju pravio smetnje, već je zacijelo podsticajno djelovao da se ono širi na paganskim jezicima. Drugačije se postupalo na području uticaja latinske (rimske) crkvene sfere. Onđe je kultivisano mišljenje da je sâm Bog odabrao tri posvećena jezika: hebrejski, grčki i latinski. Dakle, na tim se jezicima može slaviti Božje ime, smiju se prevoditi svete knjige i propovijedati hrišćanstvo. To je vrijedilo i za zemlje klasične Dalmacije i Boke Kotorske, što je bilo prepreka za širenje hrišćanstva na slovenskome jeziku, a time i dugo vremena smetnja za nastanak slovenske pismenosti i uopšte pojavu nacionalnih pisama i književnosti.[30]

Upravo se ovđe otvara i pitanje nastajanja prvih kulturnih relikata i tekovina nakon doseljenja slovenskog naroda na tlo današnje Boke Kotorske. Kao što smo rekli, na cijelom prostoru najstarije države Duklje, kasnije Zete, do sredine IX vijeka, a osobito u bokokotorskom primorskom pojasu, dovršen je veoma rano i uspješno proces hristijanizacije slovenskog stanovništva. Tu misiju pokrštavanja Slovena Boke Kotorske izvršili su katolički misionari, pripadnici benediktinskoga i bazilijanskoga svešteničkog reda. Oni su na podsticaj pape iz Rima naselili primorsko-dukljanski i cijeli primorsko-dalmatinski pojas. Preselili su se, dakle, iz samostana Sv. Benedikta u Monte Cazinu, iz južne Italije. Prešli su istočnu obalu Jadranskoga mora, a cilj im je bio, po svoj prilici, da se jezikom i kulturom bore protiv ekspanzivnog vizantijskog, tj. grčkog crkvenog, političkog i kulturnog uticaja. Upravo dolaskom benediktinskih redova u Duklju/Zetu, to jest u Boku Kotorsku i na obale Skadarskoga jezera, sasvim je sigurno da počinje dugi, dramatični i veoma bolni proces primanja hrišćanstva dukljanskih Slovena, i to na latinskome obredu. Misija benediktinaca nije bila usko crkvena, reli-

[30] Milorad Nikčević, „Samobitnost crnogorske kulture, civilizacije i književnosti kao duhovnih tekovina 'malog' naroda", u: *Književna približavanja* (Rasprave / eseji / prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001,13–28.

giozna i duhovna, već je bila civilizacijski univerzalna i od najvećega kulturnog značaja za cijeli primorski pojas. Oni su ostavili kulturnom nasljeđu Boke neprocjenjiva djela najvećeg povijesnog i umjetničkog značaja. Dakle, uz njihovu se misiju na ovom prostoru veže i prva pismenost, kultura i civilizacija u najširem smislu te riječi, i to u početku na latinskom pismu.[31]

Otuda je sloj pismenosti na latinskome jeziku u Boki Kotorskoj izuzetan. Poznato je da su benediktinci u cijelome primorskom pojasu, od Istre do Lješa u Albaniji te na obalama Skadarskoga jezera, izgradili mnoge manastire i skriptorijume[32] (posebno se ističe Manastir Prečista Krajinska) u kojima su redovnici rukom pisali, prepisivali i ikonografski ukrašavali crkvene knjige različitih literarnih žanrova: bešede, molitvenike, životopise/biografije i slično. Otuda je književnost, odnosno sakralna kultura pod koju se podvode ti širi sadržaji,[33] ponajviše cvjetala u cijeloj Boki i duž cijeloga primorskoga pojasa, osobito na obalama Skadarskoga jezera/Diokletskoga jezera/Skadarskoga blata, kako se ono različito nazivalo.

U tome dukljanskom ambijentu djelovala je i Dvorska dukljanska kancelarija, na Dvoru vladajuće kuće Vojislavljevića, sa središtem u Kotoru. Godine 1089. osnovana je i Barska nadbiskupija u koju su ulazile Skadarska, Svačka, Ulcinjska, Kotorska, Drivatska, Pilatska, Raška, Bosanska, Zahumska i Travunska biskupija. Sve su to bila kulturna središta, zapravo centri u kojima je cvjetala prepisivačka djelatnost, sa-

---

[31] Isto, 13–28.

[32] O tome postoji brojna literatura. Ističemo najvažnije studije: Kovačević, J., „Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske“, *Spomenik SAN*, Beograd, 1953; Nikčević, V., „Jezički i književni značaj crkava i manastira u području Skadarskog jezera u Dukljanskom periodu“, *Skadarsko jezero*, CANU, knjiga 9, Titograd, 1983; Vujošević, R., „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skadarsko jezero*, CANU, knj. 9, Titograd, 1983; Nikčević Vojislav, „Crnogorski pravoslavni skriptorijumi“, *Arhivski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1996.

[33] U literaturi se ističe da jedan od najstarijih sačuvanih spomenika srednjovjekovne kulture u Duklji potiče iz VIII vijeka. To je fragmentarni latinski natpis na kamenoj ploči u Crkvi Svete Marije. To je izgleda dio kapele ili groba Đakonisa Ausonija. Ugrađen je početkom IX vijeka kad je Crkva Svete Marije i podignuta. Iz IX stoljeća potiče i nekoliko sličnih latinskih natpisa u Kotoru, Ulcinju i Grblju. Naime, najstariji natpis je iz 809. godine, a nalazi se u unutarnjem dijelu crkve Svetog Tripuna, to jest na njezinu ciborijumu. Istovjetni natpisi pronađeni su na crkvama Sv. Stevana u Grblju, Sv. Mihovila u Kotoru, Sv. Marije u Budvi i na Andreacijevu sarkofagu.

mim tim i beletristička literatura. Iz toga ranog perioda u XII vijeku potiče i čuvena Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru, nikla na temeljima crkve iz oko 809. godine,[34] koja se spominje u najstarijem tekstu književnoga žanra – Andreacijevoj povelji iz te godine. Ta povelja uz donatorski nadgrobni natpis sa sarkofaga u Crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, iz vremena poslije 809. godine, predstavlja najznačajniji trag rane pismenosti na tome prostoru.[35] Prvi dio Andreacijeve povelje priča je o Teodori, Andreacijevoj ćerki, i predstavlja, tipološki i žanrovski gledano, žitije đevojke koja se svim bićem odala Bogu. Drugi dio žitija čini priča o prijenosu mošti Sv. Tripuna, a treći dio sadrži Andreacijev testament. Interesantno je navesti podatak da u to vrijeme (IX vijeka) na prostoru Duklje egzistiraju i prve organizovane škole u Boki Kotorskoj. One su bile smještene u benediktinske crkve i manastire na cijelom bokokotorskom primorju, a pošedovale su skriptorije u kojima su prepisivane i umnožavane srednjovjekovne knjige. [36]

Istom razdoblju latiničke književnosti pripada i nedavno otkriveni Pontifikal Kotorske biskupije. To je zbornik crkvenih spisa, a nastao je u Kotoru između 1090. i 1123. godine. Taj je kulturni spomenik danas svojina Ruske akademije nauka i umjetnosti i čuva se u Sankt Pe-

[34] Po svoj prilici Crkvu Sv. Tripuna u Kotoru podigao je Kotoranin Adreaci i u nju smjestio mošti Sv. Tripuna. I druge su crkve iz toga perioda rekostruisane preko iskopina: Crkva. Sv. Tome u Prčanju, Crkva Sv. Jovana u Zatonu, Crkva Sv. Marije u Duklji. Za razliku od tih crkava, koje su bile polukonhalnog i/ili baziličkog tipa, Crkva Sv. Tripuna vjerovatno je bila rotonda, poput današnje Crkve Sv. Donata u Zadru. Uz te crkve prof. dr Dragoje Živković u *Istoriji crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka*) nabraja i nekoliko crkava iz predromanskoga perioda (od X do XII vijeka) u koje ubraja: Crkvu Sv. Pavla kraj Prčanja, Crkvu Sv. Tome kraj Herceg Novog, Crkvu Sv. Đorđija u Podgorici, Crkvu Sv. Teodore i Sv. Đorđa u Starome Baru te Crkvu Sv. Mihaila u Stonu, koja je vjerovatno bila zadužbina dukljanskog kralja Mihaila. Neki od tih spomenika crkvene arhitekture bili su ukrašeni kamenim skulpturama, reljefima u kamenu te freskama, ali je od svega toga danas malo ostalo.

[35] U literaturi se ističe da je autor tog najstarijega srednjovjekovnog književnog spomenika Kotoranin Andreaci Saracenis.

[36] Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)*, Cetinje, 1989. U ovom izuzetno vrijednom naučnom djelu Živković je naveo da najstariji ostaci kamene plastike u Kotoru potiču iz predromanskog perioda (IX stoljeće). Riječ je o plitkom reljefu u kamenu koji je namijenjen dekoraciji crkvenog namještaja i arhitekture, pa ističe fragmente iz dvorišta franjevačkog manastira, fragmente iz kotorskog lapidarija, krstionicu s dva reljefa, parapetnu ploču i slično.

terburgu. U stvari, to je kodeks pisan beneventanskim pismom i može se smatrati najstarijom latiničkom bogoslužbenom knjigom na cijelome području Dalmacije. Djelo ima 200 listova (folija) i oko 400 stranica, od kojih neke nijesu ispisane ili su vremenom izbrisane. Na margine mnogih listova i prazne stranice naknadno je dopisano 57 tekstova profane sadržine (odlukā Gradskog vijeća, testamenata, izjavā svjedoka i slično). Njih 15 u nauci bilo je poznato od ranije, dok su preostalih 42 potpuno novi. Otkrićem te rukopisne knjige obogaćeno je naše saznanje o jednom novom značajnom književno-kulturnom spisu koji pripada najstarijem bokokotorskome kulturnom sloju.

Padom Zete pod supremaciju Raške (kraj XII vijeka) u njoj dolazi do krupnih crkvenih, vjerskih, a time i književnih i širih kulturnih promjena. Benediktinski red postepeno se povlači, a u Zeti se šire franjevci i dominikanci. Tako oni postaju novi tvorci i propagatori kulture i prosvjete u Boki Kotorskoj. Zna se da ih je na južni Jadran i u Albaniju doveo misionar Ivan de Plano Caprini (1182–1252), po svoj prilici 1248. godine, kad je izabran za barskoga nadbiskupa.[37] On je nastojao riješiti teško stanje vjernika i klera u tim krajevima, a naročito burne sporove oko jurisdikcije između Barske i Dubrovačke nadbiskupije.

U ofanzivnim nastupima Rašana, posebno u međusobnim krvavim ratovima (trajali 5-6 godina), Stefan Nemanja je porušio sve zetske i primorske gradove, izuzev Kotora, koji je sačuvao jer je onđe, u dvor Vojislavljevića, smjestio dvorsku kancelariju. Kotor će priznati nemanjićku vlast 1186. godine, pa će kao takvo političko i književno-kulturno središte i nadalje nositi zapažen primat; postaće najpoznatiji književni i uopšte kulturni centar ne samo u Boki Kotorskoj već i mnogo šire. U dotadašnjim skriptorijumima starih benediktinskih opatija i samostana i u pisarnicama sve se više obučavaju pravoslavni pisari koji prepisuju stare crkvene knjige. Naravno, sada su to knjige pravoslavne provenijencije, a pisane su ćirilometodskim, to jest „staroslovenskim književnim jezikom zetske redakcije“, grafijom glagoljice i ćirilice. Velikim dijelom mnoge pisane knjige postupno pristižu i iz Bugarske i Makedonije. Ogromna je i kulturna i književna tradicija toga perioda.[38]

---

[37] Marin Oreb, „Ivan Karpin, Povijest Mongola, koje nazivamo i tartarima“, *Starine JAZU*, knj. 56, Zagreb, 1975, 37–107.

[38] Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik (geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije)*, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

Naročito se za vrijeme Nemanjića razvija graditeljstvo, arhitektura, slikarstvo, skulptura u Boki Kotorskoj,[39] dok književnost zbog suparništva između Istočne i Zapadne crkve, prilično splašnjava i posustaje. No u tome su periodu prepisana izuzetna djela poput čuvenoga *Miroslavljeva jevanđelja*, o kojemu je u literaturi pisano podosta,[40] pa se na njemu nećemo na ovome mjestu zadržavati.

Iz istoga perioda i na području Boke Kotorske nastalo je i čuveno *Marijinsko jevanđelje*. O njemu smo 2005. godine zborili na međunarodnome simpozijumu o Vatroslavu Jagiću u Beču i Varaždinu. U sintezi našega rada, koji je objelodanjen u Jagićevu *Zborniku*[41] i u knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*,[42] utvrdili smo da najnovija istraživanja Josipa Vrane, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića uvjerljivo dokazuju da je *Marijinsko jevanđelje* zaista prepisano u Kotoru i to zetskom redakcijom, po svoj prilici upravo u dvorskoj slovenskoj kancelariji Stefana Nemanje na razmeđu XII i XIII vijeka. Stoga je bilo potrebno u svjetlosti Jagićevih kritičkih postavki i najnovijih istraživanja ponovno pretresti lokaciju i datiranje toga izuzetnog kulturnog spomenika kako bi se došlo do pouzdanih sinteza i istina. Zetska redakcija u *Marijinskom jevanđelju* ima potvrdu svih strukturnih i tipoloških osobina koje je Vojislav P. Nikčević ranije analizirao u *Istoriji crnogorskog jezika* i u posthumno objavljenoj knjizi *Istorija crnogorske književnosti* (*od početaka pismenosti do XIII vijeka*).[43] On

[39] Up. instruktivnu i sveobuhvatnu *Istoriju crnogorskog naroda* (*Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka*) dr Dragoja Živkovića koji u veoma uvjerljivim poglavljima, a posebno u poglavlju „Kulturna situacija u Zeti Nemanjičkog perioda" daje panoramski pregled svih najstarijih građevina romaničkog stila te nabraja podignute crkve i manastire koje su u XII i XIII stoljeću „obilježene raškim" stilom. Autor nije u svom pregledu propustio da nabroji i one kulturne spomenike koji su pripadali romansko-gotskom stilu.

[40] Viđeti: Dr Vojislav Nikčević, „Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture", cit. djelo, 71–144, i literaturu koju je naveo u fusnotama studije.

[41] Milorad Nikčević, „Jagićevo izdanje Marijinskog jevanđelja (Berlin, 1883)", *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa o Vatroslavu Jagiću* (književnom kritičaru i filologu). (Internacionales Symposium über Vatroslav Jagić) Beč, 1. listopada 2005, Varaždin 13–15. listopada 2005, Zagreb 2005.

[42] Milorad Nikčević, *Komparativna filološka odmjeravanja*, Cetinje – Osijek, 2006, 313–335.

[43] Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2009.

je na temelju analize grafijskih, paleografskih i jezičnih osobina *Marijinskog jevanđelja*, koje su izvršili Jagić i kasniji proučavaoci, razabrao dva glavna sloja u strukturi njegovih elemenata. Prvi, stariji sloj predstavlja osobine koje potiču iz staroslovenske podloge njegova glagoljskog predloška, nastalog, kako se najčešće uzima, u nekom od makedonskih centara stare slovenske pismenosti ćirilometodskog karaktera – primarno prisustvo praslovenskih, opšteslovenskih i novijih makedonskih oblika. Drugi sloj čini niz posebnih elemenata kao redakcijskih crta kojima se prijepis *Marijinskog jevanđelja* vezuje za Zetu/Duklju prije nego za ma koje drugo južnoslovensko područje. A na razmeđu XII i XIII vijeka, kad je to jevanđelje prepisano, Kotor je bio kulturno najrazvijeniji grad na tome području. Nastalo je, dakle, za potrebe prevođenja Zećana/Dukljana iz katoličanstva u pravoslavlje. O tome glagoljskom spomeniku nastalom u Boki Vojislav Nikčević piše: „Na Zetu kao sigurnu lokaciju njegova prijepisa tek poslije godine 1183. upućuje nekoliko crnogorskih jezičkih specifičnosti u vokabularu toga jevanđelja koja se ne srijeću u drugim slovenskim kodeksima iz ranog srednjeg vijeka. A na bokokotorsko područje kao na još užu moguću sredinu nastanka prepisanog teksta istog spomenika upućuje latinsko slovo R, koje se u njemu takođe nalazi. Ovaj spomenik je, na temelju njegove navodno velike arhaičnosti, sve do sada mahom datiran u drugu polovinu X. ili najdocnije u prvu polovinu XI. stoljeća. No, različito od takvoga datiranja, ja sam (...) u studiji o crnogorsko-makedonskim književnim vezama u srednjemu vijeku[44] nizom podataka lingvističke i filološke naravi pokazao da je starina Marijinskog jevanđelja fiktivna. Ovo zbog toga što mu je bio vrlo star predložak pa su arhaični elementi iz njega ušli u prijepis i zaveli istraživače da ga datiraju ranije. Vrijeme njegova prepisivanja otkrivaju novi elementi koji, u stvari, kontrastiraju arhaičnim. A njih nije malo i među njima ima jezičkih crta koje su smatrane omaškama grafijskog karaktera.“[45]

Bilo bi dobro zadržati se na ovome mjestu i na drugim glagoljskim i ćiriličkim kulturnim spomenicima koji su izgleda prepisani takođe u Boki Kotorskoj (poput *Gršković́eva odlomka apostola* i *Kločeva glagoljaša* – pretpostavlja se da su prepisani u posljednje dvije decenije XII stoljeća u Zeti). Međutim, kako i taj ekskurs izlazi iz konteksta

[44] Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1997, str. 145–216.

[45] Vojislav P. Nikčević, „Književne starine Boke i mogućnost njihove valorizacije“, *Boka*, br. 18, Herceg Novi, 1986, str. 66-67.

naše *Istorije književnosti*, to nas saznanje sprečava da se tim problemom ovđe šire pozabavimo.

I na kraju najsažetije u zaključku konstatujemo: Boka Kotorska je, sa središnjim gradom Kotorom, bila i ostala kroz nekoliko vjekova onaj duhovni i kulturni areal koji može pomiriti brojne heterogene elemente zapadne i istočne duhovnosti, književne provenijencije, civilizacija i kultura, koji su u nauci bili kamen spoticanja, izazivali sučeljavanja i oprečnosti u tumačenju najstarijih razdoblja bokokotorske (crnogorske) kulture i književne istorije.

Boka Kotorska – na kulturnim i književnim usponima ranijih vjekova

Najveći duhovni i književni procvat Boka Kotorska je doživjela u periodima humanizma i renesanse (XIV–XVI vijeka), baroka i prosvjetiteljstva (XVII–XVIII vijeka[46]). Težište književne djelatnosti humanističko-renesansnog pokreta nalazilo se u Kotoru, Perastu, Prčanju i Budvi. U tim primorskim gradovima kroz nekoliko vjekova afirmisao se veliki broj duhovnika, slikara, graditelja, avanturista, književnika koji su djela pisali na latinskome i talijanskome jeziku. Uopšteno uzevši, cijelo razdoblje djelovanja od XIV pa do kraja XVIII vijeka u bokokotorskome arealu moglo bi se podvesti pod odrednicu *venecijanizacija umjetnosti*, i to ne samo zato što se taj primorski pojas već od 1420. pa do 1797. godine nalazio pod dominacijom Mletačke Republike, već i zato što se i duhovni milje u tim vjekovima nalazio pod uplivom stilskih formacija talijanske civilizacije, kulture i književnosti, dakle stilskih formacija humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva. Venecijanizacija umjetnosti ošetila se u svim umjetnostima: arhitekturi, slikarstvu, muzici i književnosti. Slikarstvo i muzika, uostalom kao i sve grane umjetnosti, bila su prvobitno privilegija talijanskih doseljenih majstora. U tom stilskom maniru istaći ćemo samo jedno ime, koje donekle čini izuzetak. To je Tripo Kokolja (1661–1713), pripadnik baroknog slikarstva. Kokolja je slikar velikoga umijeća i raskošnoga slikarskog dara. O njegovu slikarskome daru svjedoči kapitalni umjetnički opus koji je ostavio u znamenitoj ostrvskoj peraškoj crkvici Gospi od Škrpjela, ali

[46] Viđeti instruktivnu knjigu Miroslava Pantića, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990. Knjiga obiluje podacima, faktografskom građom i autorima, koje, istina, autor tretira kao regionalne pisce Crne Gore i Boke Kotorske, a nacionalno kao autore srpske književnosti.

i na drugim mjestima (Crkvica Sv. Ane u Perastu, dominikanska crkvica u Bolu na Braču i dr.). Uz njega valja spomenuti i slikare Antuna Mazarovića i Đonatija Lazara Vukovića. Prvi je portretisao znamenite vladare u Beču, Varšavi i Pešti, a drugi je djelovao u Veneciji, đe je postigao visoki umjetnički renome. No, pored toga što su njih dvojica stvarali barokna djela na strani, izvan domovine, oni po bokokotorskoj zavičajnosti ulaze u istoriju domaćega baroknog slikarstva.

Kako u slikarstvu i arhitekturi, tako se i težište književne djelatnosti nalazilo u Kotoru, Perastu, Stolivu, Risnu i Budvi. Stvaraoci umjetničkoga duha iz Boke Kotorske, osobito oni koji su stvarali u književnoj formaciji baroka, pretežno su poticali iz pojedinih uglednih katoličkih i pravoslavnih porodica. Njihov građanski i socijalni status omogućio im je da obrazovanje stiču na talijanskim univerzitetima, najčešće u Padovi, Bolonji i Peruđi. Onđe su se na autentičnim vrelima napajali i upoznavali s baroknim literarnim tekovinama. Neki su stekli zavidan međudržavni i književni ugled, dok su neki pali ubrzo u zaborav.[47]

Poznato je da se građanstvo u bokokotorskom prostoru intenzivno ekonomski i duhovno razvijalo u vrijeme dominacije humanizma, renesanse i baroka, pa i kasnije u razdoblju prosvjetiteljstva. Takav napredak proističe otuda što su Mlečani, koji su bili poznati po ekonomskom i kulturnom sputavanju, tlačenju i iskorišćavanju slovenskih podanika, mladim i vitalnim naseljima u Boki Kotorskoj ipak dozvoljavali da se ekonomski i privredno živo razviju. Obećavali su im zapravo da će se veće količine kapitala akumulirati na njihovim mediteranskim obalama. Trgovina je u Boki Kotorskoj snažno napredovala. Vladajući slojevi su je čak podupirali povlasticama i podsticajima, velikim su dijelom ekonomski i carinski favorizovali bokeljsko pomorstvo i brodogradnju. Primjera radi, Perast je od sredine XVII do kraja XVIII vijeka imao čak i do šezdeset dobro naoružanih trgovačkih brodova. Mlečani su sve to podupirali radi ratnih zasluga i zalaganja Bokelja u protivgusarskim akcijama primorskih naselja. Time su omogućavali da se naši sposobni

[47] U XV i XVI vijeku od znamenitih Kotorana posebno su se istakli Antun Bakulić, prof. univerziteta u Padovi, Trifun Bizanti, prof. grčkog i latinskog jezika na univerzitetu u Bolonji i Peruđi (kasnije kotorski biskup) i pripadnik venecijanskog humanističkog kruga (od oko 1480. do oko 1532. godine), dr Jeronim Buća, državnik vojvode od Este (XVI stoljeće), dr Ljudevit Pima, profesor i prorektor univerziteta u Padovi (XVI stoljeće) i dr.

pomorci bore za njihove interese, bolje reći poradi njihovih unosnih privilegija, da ginu u oružanim okršajima sa sve agresivnijim piratima i gusarima iz Ulcinja i Herceg Novog. Pored akcija izvođenih protiv pirata na moru, Primorci iz dijela Boke Kotorske stoljećima su se borili i na kopnu. Nastojali su očuvati opstojnost od Turaka, jer je opasnost bila stalna i neposredna i za narod koji se nalazio u okvirima Turske Carevine (u Ulcinju, Baru, sjevernom dijelu Boke koja je obuhvatalo i Risan do godine 1687, Herceg Novi i Grbalj do 1718. godine). Zato su stalne borbe vodili i jedni i drugi, s jedne strane protiv Turaka, a s druge protiv Mlečana, a u jednom periodu i protiv Španaca. Čuvena su bila hajdučka udruženja i njihova ratna gnijezda u Perastu i Risnu. A Peraštani su, ilustracije radi, 15. maja 1654. godine ispisali značajnu stranicu istorije jer su se s neznatnim snagama oduprli premoćnoj turskoj sili. Stalni otpor i borba je donekle predstavljala jedan od glavnih faktora koji je uticao da se u Boki Kotorskoj i uopšte u tom cijelom primorskom arealu razviju svi žanrovi i oblici usmenoga narodnog stvaralaštva.[48]

I u pisanome umjetničkom stvaralaštvu književnost baroka i prosvjetiteljstva dobija dostojno mjesto. Istina, u baroku kao dominirajućem i prepoznatljivom stilskom modelu XVII i XVIII vijeka književnost se razvijala u tome vremenu i kroz klasicizam, klasicistički racionalizam, odnosno ispoljavala se kroz prosvjetiteljstvo, ali i kroz stalno prožimanje, inkorporiranje i supstituisanje mnogih elemenata usmene književnosti te transformacijskih elemenata folklora.[49] Uza sve to, književnost se još iskazuje u baroknom razdoblju u Boki Kotorskoj u svim literarnim žanrovima: poeziji, prozi i drami, a pojedini autori teorijski raspravljaju o pitanjima literature; pišu neku vrstu meditativnih eseja u kojima kritički raspravljaju o književnosti, religiji, filozofiji, na-

[48] S obzirom na to da su Bokelji u XVII vijeku prolazili kroz „jednu od najsurovijih ratnih škola“, boreći se s Turcima i gledajući stalno smrti u oči i na kopnu i na moru, jedan od najvažnijih dometa literarnog žanra je epsko pjesništvo iskazano kroz bugarštice i deseteračke pjesme. O tome piše Savo Orović, „Epska tradicija Boke kotorske“ u Zborniku *Rad XVI kongresa SUFJ* u Igalu 1969. godine, Cetinje, 1978, 55–59. i dr Vojislav Nikčević, „Crnogorske bugarštice“, predgovor u istoimenoj antologiji, biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979, 7–37.

[49] Milorad Nikčević, „Bokokotorski književni barok u ozračju folklorno-tematskih i jezično-stilskih dodira s integralnim hrvatskim barokom“, *II. simpozij Hrvatskog društva folklorista* koji je za predmet imao Folklor i barok u Hrvatskoj, Varaždin, 20–21. listopada 1993. Saopštenje je odštampano u Zborniku *Folkloristička istraživanja u tijeku.*

staju putopisi i hronike, crkvene barokne propovijedi, pa čak i barokno obojena naučna djela.[50]

Novum te stilske formacije ogleda se i u tome što pisci, za razliku od prethodnoga humanističko-renesansnog razdoblja, djela pišu na talijanskome, latinskome, francuskome, ali sve češće i na svome narodnom jeziku. Narodni jezik već je tada bio priznat kao službeni, imao je sve funkcije i sva prava književnoga i službenoga jezika ne samo u Boki Kotorskoj, već i u susednom Dubrovniku i široj dalmatinskoj regiji. U tome se izričito manifestuje sazrijevanje svijesti kod mnogih umjetnika pisane riječi o ličnom etničkom biću, njihovu narodnosnom opredjeljenju na tadašnjem nivou socijalnoga i etničkoga razvitka, za razliku od niza književnih djelatnika iz prethodnoga razdoblja, humanizma i renesanse, koji su na određeni način bili zahvaćeni u Boki Kotorskoj odnarođavajućim ošećajnim valom.[51]

Na ovom mjestu istaći ćemo nekoliko najznačajnijih predstavnika baroknoga literarnog stvaralaštva, premda se u njihovim djelima može naći i određenih zaostalih književnih modaliteta koji vode porijeklo iz minulih razdoblja, opštim književnim razvitkom ranije prevladanih pojava koje se javljaju kao pojedinačni relikti, što jasno ukazuje da se literarna (umjetnička) razdoblja genotipno ne razvijaju i smjenjuju u čistom pojavnom vidu, kao tipološki strogo omeđena razdoblja. Evo takvih stvaralaca:

Krsto Ivanović (Budva, 1618 – Venecija, 1668), dramski pisac i pjesnik, pisao je libreta za barokne opere na talijanskome jeziku, *Anale Budve* (1650), zbirke baroknih pjesama *Poesie* (1675), *Minerva al tavolino* (1681) i hroniku mletačkog pozorišta (1681).

---

[50] Takva su djela Ivana Gašpara Nenadića *Nauk krstjanski* štampan u tri izdanja: Mleci 1768; Kotor 1802. i Mleci 1841. godine. Kotorsko se izdanje pojavilo u štampariji Frančeska Andreala pod naslovom *Nauk krišćanski složen njekada od pok. Ivana Nenadića iz Perasta, kanonika i arhipapa kotorskoga... a sada iznova ovješten za korist duša krišćanskih.* Djelo je pisano narodnim jezikom i bavi se interpretacijom hrišćanske nauke u dijaloškoj formi; Vicko Balović, *Ogledi o lijepoj književnosti (Saggio di belle litere),* 1878. Viđeti: dr Vojislav Nikčević, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, u *Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću,* Nikšić, 1982, 275–304. (posebni separat).

[51] Domaći predstavnici kulturnog i duhovnog rada u Boki u razdoblju humanizma i renesanse bili su zahvaćeni odnarođavajućim valom tih opštih društvenih i kulturno-naučnih pokreta, pišući, koliko je poznato, samo na latinskome i talijanskome jeziku.

Ivan Bolica Kokoljić (Kotor, XVII stoljeće) bio je kotorski sudija. Glavno djelo mu je *San Trifone*, barokni epski spjev u dvanaest pjevanja na talijanskom, a pisao je poeziju i na narodnom jeziku.

Antun Bečić (Budva, 1698 – Rim, 1761), doktor teologije, obavljao je više važnih crkvenih dužnosti u Vlaškoj, Nikopolju, Skradinu i na otoku Hvaru. Umro je u Rimu prije no je imenovan za kardinala. Izvještaji i literarni dnevnici ostali su mu u rukopisu u Arhivu Kongregacije.

Marko Martinović (1663–1716), učitelj ruskih pomoraca, na talijanskom je opisao oslobođenje Herceg Novog u knjizi *Giustissima relatione dell'assedio, aquisto di Castel Nuovo 1687.* (Venecija, 1698), obradio je lakrdijske i smiješne zgode pomoraca u *Povijesti putovanja Marka Martinovića iz Perasta*, a neobjelodanjeni su mu ostali rukopisi: *Apologija* i jedan tekst o izgradnji brodova koji je posvetio knezu Galicinu.

Drago Martinović (Perast, 1697–1781) obradio je povijest svoje obitelji u istoriografskom spisu *Libro trattato dalla descendenza della casa Stiepcovich da Perasto hora della casa Marchovich o Martini o Martinovich. In Perasto l Anno MDCCXXVIII*.

Julije Balović (Perast, 1672–1727) napisao je opširnu hroniku grada na talijanskom jeziku (1714–1715).

Andrija Balović (Perast, 1721–1784), opat Sv. Đorđa kod Perasta, ostavio je u rukopisu djelo *Anali de Perasto.*

Krsto Mazarović (Perast, 1680–1725) napisao je opis sukoba s piratima *Ualor trionfante overo preggio di gloria nel dispreggio della morte dell intrepida nazione perastina*, koji je ostao u rukopisu.

Josip Martinović (1741–1801), istaknuti teolog, najviše se bavio položajem Jermena, o njihovim progonima od strane Turaka 1783. i 1786. godine pisao rasprave, pisao je i pjesme na latinskom. Napisao je zbirku latinskih heksametara u tri dijela (1771), elegiju prigodom smrti Tripa Vraćena i druge prigodnice, epigram uz *Kanovine Psihe*.

Tripo Smeća (1755–1812) napisao je dramu *Skenderbeg* na talijanskome jeziku i nestalu *Povijest naše pokrajine*.

Stefan Zanović (Budva, 1751 – Amsterdam, 1786), znameniti pustolov, čovjek osebujne prirode s diplomom Padovskoga univerziteta, predstavljao se „knezom svog naroda". Korespondirao je čak s francuskim enciklopedistima. Vrlo plodan pisac raznovrsnoga zanimanja objavio je dvadeset jedno djelo malog opsega na latinskome, francu-

skome, njemačkome i talijanskome jeziku. Pisao je pjesme, baroknu prozu, dramske scene: *Opere diverse Paris* (1773), *Poesie* (1773), oko trideset soneta na talijanskome i latinskome jeziku i druga djela. Autor je i prvoga romana u crnogorskoj književnosti *Lettere Turche* (1776).

Vicko Balović (Perast, 1768–1844), kanonik kotorske katedrale, objavio je knjigu o Gospi od Škrpjela na talijanskome jeziku u četiri izdanja (prvo izdanje u Kotoru 1799).[52]

Daleko značajnije stvaraoce barokne stilske orijentacije predstavljaju oni autori koji su djela stvarali na narodnom, „slovinskom" jeziku. Na ovome mjestu notiraćemo samo one koji u sintetičkoj obradi ne mogu biti zaobiđeni, ali ne pretendujući da zborimo šire i o njihovoj umjetničkoj vrijednosti i klasifikaciji. U sintetičkoj studiji „Stari pisci Hrvatske iz Kotora, Perasta, Dobrote, Prčnja i Budve" Slobodan Prosperov Novak[53] kao začetnika barokne književne orijentacije u Boki Kotorskoj označio je Ivana Bonu Bolirisa. On je s talijanskoga jezika preveo barokno djelo *Život Ozane*. Služeći se izgubljenim latinskim spisom Ivana Bone Bolirisa, to je djelo na talijanski jezik preveo i objavio Serafin Raci (1531–1611) još 1592. godine. Raci je, po svoj prilici, boravio u Kotoru 1589. godine dok je bio još živ kult Blažene Ozane. Nije utvrđeno kad je nastao prijevod na latinski jezik, „ali je nedvojbeno da se u njegovim rečenicama smjestio početak nove barokne faze književnosti u Boki u kojoj će od sada dominirati djela na hrvatskom jeziku".[54] Omiljenu poetsku temu Blažene Ozane, pastirke koja je živjela u Kotoru u vrijeme turske opsade, njegovali su i drugi stvaraoci, poput Vicka Bolice Kokoljića (Kotor, druga polovina XVI – prva polovina XVII stoljeća), kotorski sudija koji je napisao u osmercu *Život Blažene Ozane*. To je zapravo vrsta stihovnoga baroknog prije-

[52] Dr Vojislav Nikčević, cit. studija, 299.

[53] Prosperov u antologiji *Stara književnost Boke*, „Slon", Zagreb, 1993, 318.

[54] Isto, 319. Slobodan Prosperov Novak u svojoj studiji književnosti Boke Kotorske pristupa slično Miroslavu Pantiću, s tom razlikom što Pantić tu književnost smatra integralnim dijelom srpske, a Novak hrvatske literature. Ovđe se nećemo šire zadržavati na tom tradicionalističkom modelu svojatanja autentično crnogorskoga kulturnoga nasljeđa. Čitaoca upućujemo na instruktivnu studiju Vojislava P. Nikčevića o tome problemu: Vojislav P. Nikčević, „Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Kotorske", u: *Boka Kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine – un des origines de l' heritage de la passion croate*, zbornik s V međunarodnog znanstvenog simpozijuma, Tivat, 3–7. svibnja 2006, Tivat, 2006, str. 105–130.

voda načinjena po stihovnim, tematskim, jezičkim i stilskim modelima baroknih pjesnika iz Dubrovnika i Dalmacije, a po svoj prilici Bolica je koristio, prema navodu Kolendića, „prvu petinu proznog životopisa blažene Ozane koju je na talijanskom napisao Raci“.[55] Istu temu dopjevavaju Vicko Dudan (? – 1703) i Dominik Cecić (? – 1709). Splićanin Dudan inspirativne trenutke veže za Kotor, obrađujući lik Blažene Ozane kao čudotvorne i mistične pastirke. Premda je njegov barokni spjev opširan i s mnogo detalja iz usmene predaje,[56] on je veoma bitan jer književno-istorijski uobličava tu omiljenu poetsku temu. Kotorski dominikanac Cecić napisao je, po svoj prilici, samo podužu pjesmu „Čudesa Bl. Ozane Kotorske“, i to najvjerovatnije 1675. godine. Pokrenut emotivnim impulsom gubitka Ozanina pokorničkog kamena,[57] Cecić je u narodnom crkvenom osmercu opjevao pojedine Ozanine poduhvate poput onih „da je spasila Dubrovnik od kuge, izvadila iz ognja Vicka Bućinova, spasila od topljenja Tripa Grbičića, zaustavila kišu, pomogla nerotkinjama...“[58] lako iz obilja nefunkcionalnih stihova te pjesme izrone poneki versi jače barokne snage poput „u koroblju od molitve zatvori se“, Cecićeve pjesme „pate od površne kronologije i olakog slaganja strofa, nabrajanja vrlina i čuda, ali je i smisao ovih radova bio u upotrebljenoj vrijednosti“.[59]

U sličnome žanru i tipološkom baroknom duhu pišu i ovi autori:

Ivan Krušala (Perast, ? – 1735), doktor teoloških nauka i peraški župnik. Ispjevao je epski spjev *Peraški boj* na 15. V 1654. Po formi i dugome stihu spjev podsjeća na nešto kraću bugaršticu. Vrijeme događaja označeno je na samom početku, a zbivanja se prikazuju veoma podrobno i hronološki. Njegov govor ne zasniva se toliko na mnogoznačju i asocijativnom zračenju metaforske barokne slike nego daleko više na izrazu objektivnih fakata koji se u međusobnoj sprezi konstituišu u govor povijesti. Takva struktura stilskog izraza presudno utiče na ka-

---

[55] Citat preuzet od dr Radoslava Rotkovića, „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 606.

[56] U istom izvoru, 606, navodi se da Dudanov spjev o Blaženoj Ozani poseduje 301 strofu prema Boličinih 77 i 12 stihova posvete.

[57] Isto, 696.

[58] Isto, 606.

[59] Isto, 607. O kultu Blažene Ozane u bokokotorskoj književnosti detaljnije vidi u studiji Gracije Brajkovića i Miloša Miloševića „Blažena Ozana u bokeljskim spjevovima“, cit. antologija Slobodana Prosperova Novaka, 333-334.

rakter samoga epa, tako da je on neuporedivo više ustihovani izvještaj o peraškom boju s određenim političkim idiologemima nego što je to prava poezija.[60]

Među barokne stvaraoce koji su, uz djela na stranim jezicima, najviše pisali na maternjem, „slovinskom" jeziku spada jedan od najuglednijih ljudi svoga doba, Peraštanin i barski nadbiskup Andrija Zmajević (1624–1694), porijeklom iz sela Vrbe s Njeguša. Bio je doktor teologije i filozofije, znameniti javni i kulturni djelatnik, mecena.[61] On je čak i crkveni sabor u Sv. Ćekli u Spiču držao na narodnome jeziku, a odluke su se potom prevodile na latinski. Pisao je latiničnim i ćiriličnim pismom, a u rukopisu mu je ostalo više djela: *Ljetopis crkovni*, koji je napisao na oba spomenuta pisma i preveo na latinski jezik (objavljen tek nedavno zahvaljujući trudu dr Mata Pižurice), pjesma „Slovinskoj Dubravi" (Dubrovniku), pjesma u dijalogu „Svađa Lazarevih kćeri", spjev *Peraški boj* 1654. godine, a skupljao je bugarštice i druge lirske usmene (narodne) pjesme. Poslije pobjede Peraštana protiv Turaka dao je da se ureže natpis u kamenu na narodnome jeziku. Potrešen tragičnim dubrovačkim potresom 1667. godine, Zmajević je sačinio baroknu polimetrijsku poemu *Slovinska Dubrava.* Po jeziku i sadržaju poema je „inspirirana dubrovačkom baroknom književnom školom"[62] u čijoj se strukturi prepliću dva harmonijska jezgra: deskriptivni doživljaj mirnoga jutra u kojem se ne očekuje tragični doživljaj, impresivna slika potresa i apologetski doživljaj Dubrovnika, njegove prošlosti i slave, a konačno i izuzetne književne veličine: „Moj slavni perivoj / U kojemu vile / Tanac radosni svoj / Zorom su vodile / Tužno izdiše..."

Uz Zmajevića veže se i ime pjesnika Vicka Skura (1645–1689). Pisao je pjesme na narodnome jeziku inspirisane slavom A. Zmajevića. Posebno se versifikacijom i idejom slovenstva ističe njegova pjesma „Zavidnost predobivena od slave".

Niko Luković (Prčanj, 1650–1728), sveštenik i kulturni djelatnik, pisao je i prevodio liturgijsku baroknu književnost. Poznata mu je božićna pjesma „Spomeni se od spasenja", a po motivima iz Ariostova *Bijesnog Rolanda* ispjevao je baroknu epsku pjesmu u osmercu

[60] Krušalina pjesma pjevala se svake godine 22. jula u tradicionalnom pohodu na Gospi od Škrpjele, a melodija muzički obrađena i danas se čuje u narodu.

[61] Andrija Zmajević je novčanim sredstvima podupirao sve važnije kulturne poduhvate, između ostaloga i Kokoljino slikarstvo u Gospi od Škrpjela.

[62] Slobodan Prosperov Novak, 320.

„Razgovor kraljice Lidije iz pakla“. „Malo Lukovićevo djelo privuklo je pažnju povjesničara književnosti iako je bila posrijedi obična vježba jednog prčanjskog svećenika...“[63]

Matija Zmajević (Perast, 1680 – Tavrovo, 1736), brat nadbiskupa V. Zmajevića, zbog je ubistva ostatak života morao provesti u progonstvu u Rusiji. Onđe je postao admiral ruske flote. Pisao je baroknu epistolarnu prozu, a sačuvan je i njegov spis u kojem se daje detaljan opis peraškoga karnevala i „jedan je od najzanimljivijih kazališnih dokumenata svoga vremena“.[64]

Antun Kojović (Budva, 1751–1845) bio je učitelj Stefana M. Ljubiše, doktor teologije i vikar budvanske biskupije, pristalica ideja Francuske revolucije. Napisao je 22 pjesme na narodnom i tri na talijanskom jeziku u zbirci *Rime slovinske po govorenju iz Budve i njezine deržave zgode*, dvije karnevalsko-barokne komedije i na talijanskom jeziku *Budvanske anale*.[65]

Miroslav Zanović (Venecija, 1761 – Kotor, 1834), Budvanin, rođeni brat nadasve čuvenoga kosmopolite i avanturiste Stefana Zanovića. Miroslav je književnom nasljeđu Boke Kotorske ostavio barokno djelo na narodnome jeziku *Misli i popijevke* (oko 1785)[66] te *Naravski razum* (oko 1785).

Ivan Antun Nenadić (Perast, 1723–1784) bio je doktor crkvenoga prava, graditelj i paroh prelijepe barokne crkvice Sv. Stasija u Dobroti, u kojoj je i sahranjen, generalni vikar kotorskog biskupa i član kotorskog kaptola. Bio je pjesnik i dramski pisac, a pisao je i prevodio teološka djela: *Put križa* (1757), *Šambek satarisan* (Venecija 1757), *Nauk krstjanski* (1768), *Pjesmu o oslobođenju udovice Krila Cvjetkovića, Peraštanina, iz dvora paše skadarskoga*, baroknu dramu *Bogoljubno prikazanje muke Jezusove*. Pisao je o razlikama između bokeljskoga i dubrovačkoga mjesnog idioma, zalagao se za fonetski način pisanja („da se lašnje može štjeti kako se govori, i da se izgovara onako kako

---

[63] Isto, 328.

[64] Isto, 324.

[65] Predgovor dr Slavka Mijuškovića u knjizi: Antun Kojović, *Moje doba* (iz memoara, dnevnika i stihova), izbor, prijevodi i komentari dr Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1969.

[66] Radoslav Rotković, „Misli i popijevka Miroslava Zanovića (s izborom njegove poezije na narodnom jeziku)“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1978.

se štije“) – i time postao daleki prethodnik Vuka S. Karadžića, iliraca i vukovaca.

Literarno stvaralaštvo barokne književne formacije domaćih književnih poslanika XVII i XVIII vijeka u bokokotorskom korpusu imponuje žanrovskom plodotvornošću, iznimnom angažovanošću i raznovrsnošću sadržaja. No, bez obzira na brojnost autora i njihovih tvorevina koji su ovim sintetičkim prikazom obuhvaćeni, literarnim opusom mogu se izdvojiti samo pojedinci koji bi mogli biti predmet zasebnoga književnoistorijskog i estetskog proučavanja. Njih je, velikim dijelom, obradio monografski u nadasve vrijednoj monografiji Radoslav Rotković *Crnogorsko književno nasljeđe* (1976).[67] Drugim riječima, iako smo temu ove studije naznačili u širokom vremenskom rasponu, s brojnim književnim stvaraocima i pojavama, pokušaćemo književnoistorijski, analitički i sintetički sagledati (koliko je to moguće) prvjenstveno književni život stvaralaca bokokotorskog književnog kruga – pjesnika i pripovjedača koji na neki način svi zajedno, tematsko-motivskim i leksičko-semantičkim rasponima izraza, čine autentičnu i homogenu literarnu cjelinu. U sažetom iskazu mogli bismo reći: cjelokupno je barokno književno stvaralaštvo u bokokotorskom arealu bilo u znaku magistralnih protivrječnosti, sadržanih u dihotomijama kao što su život i smrt, prolaznost i vječnost, hedonističko uživanje u ovozemaljskom životu i čežnja za onozemnom srećom. Ona je preći-vanjem u oblasti jezika i stila, protivrječnostima između sredstava i cilja, materije i forme, izazivala dojmove čudesnog, bizarnog i apartnog. U baroknim literarnim tvorevinama toga korpusa česte su refleksije i apstrakcije, zvonjava riječi, ponekad isprazni patos i apologija iza koje često ne stoje adekvatni estetski literarni sadržaji. Barok se u bokokotorskome arealu najčešće iskazuje u poeziji i poetskoj crkvenoj drami koja je u suštini učena, dvorska i manastirska, kitnjasta, nerijetko visokoparna i pompezno udešena. Najveće domete ta je literatura dosegla u raznovrsnoj leksici, odnosno na planu jezičko-stilskih karakteristika i semantičkih nijansi.[68]

---

[67] Radoslav Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1976. U njoj je temeljno obrađena književnost dukljansko-zetskoga perioda (IX–XII vijeka), stvaralački likovi humaniste Ljudevita Paskovića Kotoranina, Ivana Antuna Nenadića, djelo Antuna Kojovića i njegova savremenika Vuka Vrčevića.

[68] Up. citiranu studiju Vojislava Nikčevića.

I površnim raščlanjivanjem poetike pojedinih djela iz kruga bokokotorskih pisaca baroknoga književnog smjera može se s lakoćom utvrditi da barok nije izrastao samo na bazi stalnih kulturnih kontakata i veza s talijanskim tipom baroka, već daleko više i s onim barokno-estetičkim duhom koji je bujno egzistirao u sušednom Dubrovniku te u široj dalmatinskoj književnoj regiji. Pobliže kazano, iz zapadnoevropskih zemalja (Italije, Španije), a posebno iz Dubrovnika i cijele dalmatinske regije, neprestanim kulturnim kontaktima, stalnim susretima i dodirima, barokni modaliteti, s razvijenim romanskim elementima, prenosili su se u bokokotorski mediteranski korpus. Tim putevima i stvaralačkim procesima, više ili manje svjesno, elementi talijanskoga baroka, i tematsko-motivski i jezičko-stilski modeli pjesništva iz sušedne dubrovačko-dalmatinske regije, pronicaće u sve literarne vrste u Boki Kotorskoj. Takav komunikacijski proces literarnih tema i motiva u Boki ponajprije treba sagledati u širem horizontu odgovarajućih paralela, analogija i potvrda iz istog doba u sušednome dubrovačko-dalmatinskom standardnom jeziku. Naime, u istorijskoj je lingvistici utvrđeno da je zapravo „bujna književna djelatnost u Dubrovniku od druge polovice 15. do kraja 18. stoljeća izradila izražajni književni jezik, koji nije bio puki prijenos štokavskog narodnog dijalekta u književnost, nego oplemenjeni književni izraz i za poeziju i za prozu. Bio je to u velikom stupnju normiran književni jezik, koji je svojom normom djelovao i preko granice svoga područja (...)“. Isti autor kaže: „bokeljska humanistička, renesansna i barokna književna djelatnost razvijala se pod dubrovačkim i dalmatinskim utjecajima, na latinskom, talijanskom i narodnom jeziku“.[69] Izrazitu bliskost u pogledu načina standardizacije književnoga jezika u Boki Kotorskoj i s njim graničnog dubrovačkog standardnog jezika potkrepljuje i sud dvojice lingvista: „Interesantno je da dubrovački književni jezik, jezik daleko najbogatije i umjetnički najsavremenije književne republike na slovenskom jugu, ostaje dugo bez gramatike i rječnika, dakle nekodifikovan. Takvo stanje traje sve do XVIII vijeka...“ No i pored toga oskudnog rada na kodifikaciji, jezik dubrovačke književnosti, zahvaljujući nizu talentovanih umjetnika

[69] D(alibor) B(rozović), *Crnogorci – jezik, Enciklopedija Jugoslavije,* 3, Crn–Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984, 60.

riječi i bliskosti književnog i narodnog izraza ima sve oblike stabilnoga književnog standarda.[70]

I da zaključimo: ako se stilskim formacijama i periodima humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva približimo tako da obuhvatimo predstavnike bokokotorskoga areala i sve ono što je činilo stvarni i svakodnevni život i duh umjetnosti na širem mediteranskom (dubrovačko-dalmatinskom i evropskom književnom kontekstu), tek tada će nam se umjetnički mozaik u Boki i sušednoj Hrvatskoj pojaviti pred očima, u svom sveobuhvatnom bogatstvu, žanrovskoj razgranatosti i međusobnoj isprepletenosti. U takvome širokom horizontu čak i oni književni vrhovi s mediteranskog juga (A. Zmajević, I. Gundulić, Dž. B. Vučićević, Dž. Palmotić) neće izgubiti ništa od književnih visina. Naprotiv izgubiće mnogo više od usamljenosti, samoniklosti i nepristupačnosti.[71]

Književna i kulturna dekadansa Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka

Književnost i umjetnost Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka doživljava tragičnu i postepenu dekadansu. Urušava se sve ono što su prethodni vjekovi donijeli kao izuzetno duhovno i umjetničko, književno, graditeljsko, likovno i muzičko blago koje je velikim dijelom ostalo sačuvano u riznici crnogorske kulturne i duhovne tradicije. I civilizacijski razvijeniji narodi i njihove kulture imale su u duhovnome razvoju većih ili manjih zastoja i znakova dekadencije. Ona se ogledala u dva osnovna vida: prvi vid dekadencije ili dekadanse, period je raspada, nazadovanja i razvoja određenih kulturnih sadržaja. Poznato je da su se kulture određenih zajednica, u daljoj i bližoj istoriji, razvijale u usponima i padovima. Drugim riječima, pojedine su se epohe javljale u značajnim umjetničkim ostvarenjima, a ponekad se javljaju epohe stagnacije, kad u kulturnome i umjetničkome pogledu dolazi do potpunoga zastoja i nazatka. Dr Tvrtko Čubelić naznačava da

---

[70] Dr Radoje Simić i dr Branislav Ostojić, *Osnovi fonologije srpskohrvatskoga književnog jezika,* Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, NIO Pobjeda, Titograd, 1981, 28–29.

[71] Milorad Nikčević, „Barokna književnost bokokotorskog korpusa i njezini tematsko-motivski dodiri sa slavonskim barokom“, *Ključevi raja* (*Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća*), Zbornik priredila Julijana Matanović, Meandar, Zagreb, 1995, 281–293.

se odsustvo velikih pjesnika i nedostatak umjetničkih djela rado naziva dekadentskim razdobljem ili još češće dekadentskim dobom epigona, oponašanja ranijih stihova i oblika.[72] U daljoj interpretaciji piše: „Još češće značenje termina dekadanse, s podvučenim negativnim značenjem i kritičkim stavom prema određenoj situaciji u kulturi i književnosti, upotrebljava se vrlo često u sukobu različitih ideoloških koncepcija, u nesporazumima starije i mlađe generacije, u borbi oprečnih teorija i škola".[73]

Čubelić pokušava utvrditi i uzroke toga zastoja i naglašava da su mnogobrojni. No, između njih ističe da su najvažniji sociološki uzroci (teške društvene i ekonomske prilike poslije 1848. godine u Evropi), sumorna kulturno-politička atmosfera u buržoasko-kapitalističkom svijetu Evrope i najzad sukobi raznih književnih programa i estetskih usmjerenja.

Svi navedeni uzroci ponajviše su nagrizali i kulturne stečevine i duhovni milje Boke Kotorske. Tome su nesumnjivo doprinijeli učestali ratovi, ukrštanja vojske i oružja, nasilne smjene tuđinske vlasti koja je imala jedan jedini cilj: potčiniti i porobiti Boku Kotorsku kao izuzetni areal prirodnih i duhovnih ljepota Mediterana, ali i kao vjekovnu kolijevku materijalne i duhovne kulture koja u krilu nosi tradiciju neprocjenjivoga blaga, sadržaja i značenjā. O tome naglom nestajanju, padu vrijednih književnih djela i drugih umjetničkih sadržaja, postupnom umiranju kulturnoga i duhovnoga života Boke Kotorske krajem XIX i početkom XX vijeka simbolično je pisao don Branko Sbutega u *Predgovoru* knjige *Pustinjak* don Srećka Vulovića: „Nije ni za Vulovića, kao ni za nas, tajna da je Napoleon Europi donio Europu, ali je Boki oduzeo Serenissimu, a time i sva ona politička, ekonomska i kulturna značenja koja su joj u okviru Mletačke Republike osiguravala i značenje i prosperitet. Doduše, Napoleon je nešto donio: nešto kilometara cesta, nekoliko fortifikacija, jedan teatar masonske lože, duh revolucije, antiklerikalizam, novi civilni kodeks, nove političke perspektive. Ali kad je propao, Boki je malo što ostalo, a uništeno je bilo mnogo. Boka kao rubna regija vrijedila je još samo kao sekundarni depozit ratnih brodova novog Habzburškog gospodarstva. Nedovoljno da je oporavi i osigura".[74]

[72] Tvrtko Čubelić, „Književnost", *Panorama*, Zagreb, 1967, 99.

[73] Isto, 100.

[74] Don Srećko Vulović, *Pustinjak*, Perast, 1997, 6.

BOKOKOTORSKI KRUG PISACA

Iz gore izložene perspektive treba promatrati i književno stvaralaštvo Boke Kotorske u rasponu od sredine XIX, pa do prve polovine XX stoljeća. Neveliki panoramski pregled književnosti pojedinih bokokotorskih autora u tome razdoblju pokazaće sumorni trenutak književne produkcije Boke Kotorske.

U dijahronijskome pregledu bokokotorskih pisaca na prvome mjestu po rođenju notiramo trojicu autora nevelikoga književnog opusa: Ivana Rupčića, Pava Kamenarovića i Josipa Đurovića.

Ivan Rupčić (1755–1846), Pavo Kamenarović (1821–1903), Josip Đurović (1827–1883)

Građanske biografije Ivana Rupčića i Pava Kamenarovića oskudne su. Zna se da Rupčić potiče s područja Boke Kotorske i da je pisao humoristično-satiričnu poeziju koju je objelodanjivao u književnoj periodici, dok je Kamenarović rodom iz Dobrote. Kamenarović je bio pomorac koji je putovao Mediteranom (Alžir i Carigrad), pa je i školovanje završio u Trstu i Livornu. Prve stihove, kao i mnogi drugi bokokotorski pomorski sinovi, počeo je tvoriti na talijanskome jeziku, ali je ubrzo postao pjesnik narodnoga književnog izraza. Kao zaneseni rodoljub, pisao je rodoljubive ushite, ekstatične pjesme u duhu hrvatskih ilirskih budnica i davorija, ali je bio daleko više opčinjen uticajem „pjesnika slavjanstva“ Jovana Sundečića, kojemu je i posvetio ove stihove:

Slavjanski, slavni pjesniče,
kog divan gusle sklad
Na spasonosni budi nas
Bratske sloge rad;
Tvoj svake strasti slobodan
Pjesnički bistri um
Ka’ stup nebeske svjetlosti
Kaže nam slavni drum.

Sundečićev poetski opus jače je markirao i odredio poetski put Kamenaroviću, a naročito se angažovao na književno-kulturnome planu kad su Dobroćani osnovali Slavjansku čitaonicu (1862). Od tada se u njoj pokreće književni i kulturni život koji je imao za cilj da očuva tekovine narodnoga jezika u Boki, a s njim i bogatstvo narodnih obreda i običaja. Posebno se ističe Kamenarovićev rad u Bokeljskoj mornarici, koja je obnovljena 1859. godine. „I tu je on imao preporodne ideje, i tu je on isticao da tradicionalno mora da bude nosilac bratstva, jedinstva i saradnje.“[75] U tome je idejnom duhu on i pjevao otvorenu budnicu:

Uljezimo svi u kolo
Rukama ruke pružimo
pokažimo svim okolo
Da slogu bratsku vriježimo.
Potvrdimo uz prigodu
i mi kao naši djedovi
Da u rodu – ne zaludu
Jedne smo majke sinovi.[76]

O pjesništvu Pava Kamenarovića, književni istoričar i kulturolog Miloš Milošević zapisao je: „Kada se Pavo Kamenarović bavio književnim radom, i to mahom stihovima (...), ne izgleda da je imao čisto literarnih ambicija. Njega je, uz nesumnjiv smisao za poeziju u izvjesnoj mjeri, u tome vodila lična kultura, težnja za biranim izražavanjem i ukus vremena, a ne neka naročita potreba da stvori poetska djela. Otuda se on, osim pomenutih preporodnih ideja, trudio da sve prigodne događaje, porodične, mjesne, kulturne, crkvene, državne, izrazi u stihu. (...) Sigurno je i to, da se među tim pjesmama nađe poneki stih, a rjeđe čitava pjesma, koja zazvuči svježe i toplo, i svjedoči da je pisac imao smisla za poeziju.“[77]

Kamenarović se ogledao, ali sasvim usputno i sporadično, i u drami – *Zloreka* i *Nova komedija*, ali bez većega dramskog i stvaralačkog učinka. U zaključku možemo reći: Kamenarović je nosio u sebi glas emocije rodoljubivoga ushita, ali je bio nevješt versifikator, oskudnoga poetskog jezika.

[75] Miloš Milošević, „Pavo Božov Kamenarović pomorac i pjesnik“, u knjizi: *Studije iz književne i kulturne prošlosti*, NIP Pobjeda, Titograd, 1987, 483–484.

[76] Svi stihovi Kamenarovića preuzeti su iz knjige Miloša Miloševića.

[77] Isto, 485.

Humoristično-satirični pjesnik rodoljubivoga karaktera je i Josip Đurović. On je rodom iz Prčanja. Osnovnu je školu završio u rodnome mjestu, a više obrazovanje stekao je u Padovi. Radio je kao pomorski kapetan. Njegovo ime nije unešeno ni u jednu antologiju ili pregled crnogorske i bokokotorske književnosti. Radoslav Rotković ga u „Pregledu crnogorske literature" spominje samo anotativno, napominjući da je s talijanskoga jezika preveo peto pjevanje Danteova *Pakla* i nekoliko pjesama francuskoga romantičarskog pjesnika Alfonsa de Lamartina (1790–1869). Dakle, i o njemu se malo zna i kao o građaninu i kao o stvaraocu. Primijećeno je da je objavio u književnoj periodici svega nekoliko lirskih pjesama autentične rodoljubive inspiracije. Bio je pjesnik kratkoga daha, bez izvornoga umjetničkoga zamaha.

Prema tome, za svu trojicu književnika možemo generalno reći da su pjesnici kratkoga daha u književnosti. Iznenada su književno stasali, ali su još brže iščezli kao pjesnici iz duhovnoga poetskog prostora i svijeta književne Boke Kotorske.

Srećko Vulović Peraštanin (1840–1900)

Ime don Srećka Vulovića održalo se u književnosti Boke Kotorske sve do današnjega dana. Po rođenju je Srećko Vulović iz drevnoga Perasta, đe je stekao osnovnoškolsko obrazovanje, gimnaziju je završio u Dubrovniku, a teološke nauke u Zadru. Zaređen je za katoličkoga sveštenika 30. novembra 1863. godine u Katedrali Sv. Tripuna u Kotoru. Potom je obavljao svešteničku misiju (službu) po raznim mjestima Boke: u Risnu, Pokriveniku, Dobroti, Ljutoj i bio čuvar svetišta Gospe od Škrpjela. U srednjim godinama, kao iskusan, znatiželjan, poletan i obrazovan sveštenik, prelazi na dužnosti profesora i vjeroučitelja na C. K. Velegimnaziju u Kotoru. Tu je službu obavljao revnosno sve do 1898. godine, kad se penzionisao. Nedugo je iza toga umro, 10. novembra 1900. godine u Perastu, đe je i sahranjen.

Srećko Vulović po primarnome pozivu bio je duhovnik, pa naučni i kulturni radnik, pisac i stvaralac originalnih umjetničkih i naučnih djela. Naime, slobodno vrijeme koristio je za proučavanje istorije Perasta, Kotora, ali i cijele Boke Kotorske. Njegova stvaralačka biografija prepuna je povijesnih, kulturoloških i književnih sadržaja i naučnih radova. Poznat je i po tome što je u vrijeme prevlasti talijanskoga jezika u Boki, poput savremenika Antuna Kojovića i Stefana Mitrova Ljubiše,

i u govornome i u službenome obliku upotrebljavao maternji jezik. Iz njegove naučne radionice ostalo je veliko kulturološko, prosvjetiteljsko i istorijsko djelo.[78]

Od njegovih beletrističkih radova ističemo *Gospu od Škrpjela, povijestnu crticu o čudotvornoj slici blažene Djevice od Škrpjela i njenom hramu na otočiću prema Perastu*.[79] Strogo gledano to nije narativna tvorevina, već više istorijski spis koji jezikom istorijskih fakata prati postanak otočića kraj Perasta – Gospe od Škrpjela. I kao što je naznačio u prvome poglavlju, nastojao je da detaljno opiše nastanak toga čudesnog i mističnoga otočića, da istakne predanja koja su se u narodu od davnina ispredala i usmeno održavala. Na kraju autor ističe vrijednost i značaj sazidane bogomolje koja je na otočiću podignuta, a koju je kasnije živopisao poznati barokni slikar Tripo Kokolja. Naredne stranice posvećene su njegovu umjetničkome živopisanju crkvice. Bez pretenzija da detaljnije ulazimo u analizu, ističemo da je autor ocrtao i istakao što ta bogomolja znači za Peraštane i Bokelje uopšte, za narod toga kraja, da bi na kraju naglasio „štovanje i bogoljubnost prema Gospi od Škrpjela", posebno od pomoraca, ostalih Bokelja i naravno od stranaca, pa i od Turaka. U cijelome štivu toga religiozno-povijesnoga spisa provijava duh pijeteta prema svetištima Boke, a posebno je lijepo i impresivno opisan uvodni pejzaž Bokokotorskoga zaliva koji je svemogući stvaralac „izlio na pune ruke obilja prirodnih ljepota".

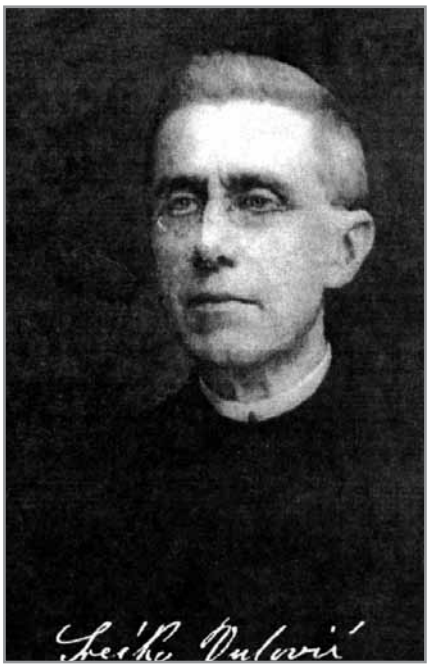

Srećko Vulović
(1840–1900)

[78] Srećko Majić, urednik *Pustinjaka* don Srećka Vulovića (Perast, 1997), donio je cjelovitu bio-bibliografiju radova Srećka Vulovića.

[79] Srećko Vulović, *Gospa od Škrpjela, povijestna crtica o čudotvornoj slici blažene Djevice od Škrpjela i njenom hramu na otočiću prema Perastu*, Zadar, 1887.

Svega tri godine kasnije (1890) objavio je don Srećko Vulović beletrističko djelo *Pustinjak*, koje u podnaslovu ima dodatak *Poviestne crtice iz Bokežkog života svršetkom prošloga (18. st.) i početkom našega vijeka*.[80] Iako je sâm pisac anotativno odredio da je građu toga djela „prikupio (...) i po peraškom narječju" objavio, to je Vulovićevo štivo u novije vrijeme don Branko Sbutega okarakterisao, kao i njegovu *Grilovicu*, pripovjednom prozom. Za nju eksplicitno kaže: „Novela *Pustinjak*, kao i *Grilovica*, tek su skromni literarni projekti da se velika bokeljska drama, koliko toliko, literarno osvjedoči. U ovom kontekstu *Pustinjak* nam je posebno zanimljiv, jer mu je sama priča tek opravdanje, ili povod, za konstituiranje jednog iscrpnog svjedočanstva o lingvističkim, etnografskim, i povijesnim situacijama prve polovine 19. st. Koliko je u tom uspio najbolje svjedoči činjenica da su novele i njen autor skoro posve zaboravljeni, ali je fra Frane postao i ostao dio žive predaje u Boki, tako da se priča o njemu pretvorila u legendu već početkom ovog stoljeća, a lokalno stanovništvo do danas ne sumnja u njenu autetičnost."[81]

Pustinjak je strukturisan od svega nekoliko pripovijesti: „Fra Frane", „Minarska kuća", „Mladost plahost", „Pad Serenisime", „Nesreća za nesrećom", „Bog ne plače u subotu", „Pokolj, urota, juriš" i „Dva sudca pod istom pločom". Priče su kratke narativne strukture, sa sadržajem odijeljenim i bez unutrašnje kohezije. Likovi su crtani vanjskom i unutrašnjom, psihološkom karakterizacijom s ciljem da ostave lijep narativan i psihološki utisak na čitaoca. U njima dominiraju brojni dijalozi, didaktizam i pouka, tako da se likovi nadopunjuju i pričaju osobene i rasplinute note života. Tako lik srednjovječne žene (strine) priča priču o čuvenome franjevcu fra Frani koji je živio „do smrti u porušenom manastiru sv. Gjurgja, dje je čuvô naše mile pokojnike, gorio im kandjelju obdan i ob noć, zvonio jutrom i večerom Zdravu Mariju i uru noći". Za te priče don Branko Sbutega kaže da su napisane u nesumnjivome duhu Vodopićevih djela. Novele se u *Pustinjaku* „bitno ne izdvajaju literarnom novinom, ali Boka bolje nema. Pomiješavši nekoliko historijskih izvora i ličnosti, Vulović gradi lik svoga Pustinjaka ex nuovo, ali ne *ex nihilo*. Otuda i legenda, i bez sumnje je da je poduhvat izdavača u tom smislu danas posebno značajan, jer vraća znatiželjnima mogućnost da

[80] Srećko Vulović, *Pustinjak*. *Poviestne crtice iz Bokežkog života svršetkom prošloga (18. st.) i početkom našega vijeka*, Zadar, 1890.

[81] Don Srećko Vulović, *Pustinjak*, „Gospa od Škrpjela", Perast, 1997, 6.

omiljenu legendu Boke pronađu u njenom literarnom predlošku, ali da i suvremenim povjesničarima hrvatske književnosti iznova dariva zaboravljenog Vulovića, kao pisca od značenja za njen devetnaestostoljetni korpus.“[82] Tu je pripovijetku Radoslav Rotković u svome pregledu samo uzgredno spomenuo, napominjući da je Vulović u njoj obradio poznatu legendu o Napoleonovu mobilisanom vojniku Sloviću, „koji je kao artiljerac načinio kobnu pogrešku i umjesto tvrđave pogodio prozor drage. Narativnim tkanjem u toj legendi spojene su dvije ličnosti koje su ostale da žive u predaju peraškog puka“. Zbog svega toga i u opisima te priče „ima lijepih stranica peraške atmosfere“.[83]

Iako je *Grilovicu*, „historijsku pripovijest iz XVI vijeka“, kako je klasifikuje sam autor, potpisao Bogomil Hrvatovski, zna se zasigurno da se iza toga pseudonima krije don Srećko Vulović.[84] To je djelo nevelikoga opsega, sazdano u XVII glava i predstavlja zgusnuto folklorno-istorijsko narativno štivo. Strukturirano je bez čvrste fabule i kontinuiranoga sadržaja. Cijela se fabula i brojnost likova ostvaruje na asocijativnome toku izlaganja određenih sadržaja. Svi su i istorijski i foklorni događaji vezani za primorski gradić Boke Kotorske – Perast, ali ne za one prizore, likove i sadržaje koje autor pamti iz savremenosti, već se naracijom vraća u prošlost, u XVII vijek. Naprosto iz svega toga izranja istorijska patina i svjedočanstvo pozadine peraškoga društva; osvjetljavaju se istorijske i neistorijske ličnosti, poput hajduka Baja Pivljanina i brojnih drugih hajduka koji su se istakli u čestim okršajima s turskim zavojevačima. Iz tih peraških slojeva društva izranjaju ponajčešće građanske porodice, u kojima se ponekad i u pojedinim glavama povjesnice ocrtavaju intimna doživljavanja, iskrene ljubavi kako prema mladićima i đevojkama, tako i prema zavičajnome podneblju. Daleko jače se u brojnim opisima ističe apoteoza rodoljublja, uzvišenih ideala sa željom da se očuva vjekovna sloboda i blagodarnosti Perasta, njihova znamenita kultura, bogatstvo koje je sticano vjekovima na moru i na kopnu i pod vjekovnom upravom venecijanizma. Ljepotom i bujnom ljubavlju naročito je apostrofirano nekoliko likova, ali se toplinom i opisima izdvaja lik lijepe Peraštanke Jele i njezina odabranika Grila,

[82] Isto, 7.

[83] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 640.

[84] Bogomil Hrvatovski, *Grilovica*, Naklada akademijske knjižare Lava Hartmana, Zagreb, 1884.

koji su tako sljubljeni dobili i jedinstveni naziv koji je autor istakao naslovom pripovijesti – *Grilovica*. Svakako najimpresivnije stranice *Grilovice*, i u snažnim minucioznim opisima raskoši i peraške tradicije, dati su na onim stranicama đe je autor detaljno opisivao perašku svadbu. Bez pretenzija da u svim pojedinostima interpretiramo izuzetne folklorne motive, navodimo samo manji išečak iz Vulovićeva opisa: „Kum uzme zlatnu čašu vina, pokritu kriškom pogače, na kojoj devet zlatnih dukata i uz to zlatan prsten; pa joj zaželi, da bude obilovala u svačemu, da rodi junake, da živi sretno i veselo za mnogo ljeta a da usreći svoga muža valjanošću i ljubavlju. Zatim popije malo u njezino zdravlje, pa joj ponudi u jednoj ruci kruh i zlato, a u drugoj čašu.

Jela okusi malo vina, a darove spremi u ubrusac. Odgovorit po običaju nije mogla od silnih uzrujanosti – Pošto primi tako od sviju darove, zamijeni ih redom – Pjevači zapjevaju: Uz trpezu / Niz trpezu / Sivi sokole! / Cvijet pade / Na trpezu, / A s trpeze / Na svatove. / Svi svatovi / Pomaga vi Bog.“

Impresivne slike svatovskih prizora i detaljnih peraških obreda kao da prizivaju u svijesti čitalaca stranice antičke književnosti. Don Srećko Vulović kao vješt narator, čovjek s vokacijom naučnika i usmenoga retora, u narativno tkivo *Grilovice* inkorporirao je i lijepe primorske opise, ali je daleko više utkivao lirske pjesmice usmene peraške književnosti koje su upotpunjavale atmosferu zbivanja i događanja toga kraja. Međutim, on narativni opis nije lišio ni određenih metodoloških postupaka naučne literature, pa se tako često služi bilješkama (fusnotama) u kojima detaljnije obrazlaže i upućuje na neke književne, kulturološke ili istorijske pojave. Sve u svemu, Vulović se pokazao kao vješt narator, dobar stilista i majstor jezika, a posebno kao sveštenik i čovjek od naučne vokacije, o čemu ćemo nešto više zboriti i na stranicama posvećenim književnoj kritici i istoriografiji.

Kao znalac talijanske književnosti i marljivi kotorski biskup Frano Ućelini Tice (1847–1937) sporadično se bavio literaturom. Zabilježeno je da je među prvim autorima preveo Danteovu *Božanstvenu komediju*/*Divna gluma* (1910), ali drugih originalnih djela nije ostavio.

Njemu je sličan Savo St. Račeta (1858–1933), koji se javio veoma rano u crnogorskoj književnosti, u obnovljenome kalendaru *Orlić* (1885). Njegov urednik Jovan Sundečić napisao je prilog o *Slovenima*, a uz njega su se javila i dva bokokotorska pisca: Savo Račeta pjeva patriotsko-mističnu pjesmu o *Bogu*, a profesor kotorske gimnazije Valter

Perić objelodanjuje odlomak Teokritovih *Ribara*. Savo Račeta se, pod uticajem ljubavne lirike srpskih romantičara, prvjenstveno Branka Radičevića i J. J. Zmaja, javlja i u *Novoj Zeti*, s Josipom Bersom, Aleksom Šantićem i Jovanom Dučićem. Račetove rodoljubive i ljubavne pjesme su tonom, metrom i dikcijom nastale na poetskim tokovima raspjevanoga srpskog romantizma.

Savo St. Račeta zaljubljeno je čitao Ljubišina djela te je pretočio njegovu pripovijest *Gorde* u talijanske stihove. Njih je kasnije kompozitor Dionisio di Sarno komponovao u operu, o čemu je u novije vrijeme instruktivno pisala Zlata Marjanović u folkloristično-muzikološkim radovima u knjizi *Vokalna muzička tradicija Boke Kotorske*[85] i studiji „Primorju na veliko znamenje (prilog proučavanju muzičke tradicije Crnogorskog primorja)“.[86]

Marko Car
(1859–1953)

Na ljestvici bokokotorskih pisaca koji su obilježili određene domete realizma i prve proplamsaje moderne književnosti u Boki Kotorskoj nalazi se nesporno vrijedno književno djelo Marka Cara. Iako je stasao u razdoblju zreloga realizma i bio značajan književni poslenik u nekoliko kulturnih sredina (Herceg Novi, Zadar i Beograd), njegovo književno djelo je za cijeloga djelovanja bilo u sjenci drugih književnih stvaralaca srpskoga i hrvatskoga realizma, nedovoljno primijećeno, često potiskivano i kontroverzno ocjenjivano, pa je vremenom gotovo palo u zaborav. Međutim, gledano s današnje distance, cjelokupni korpus Marka Cara predstavlja vrijedan doprinos ne samo našoj pripovjednoj književnosti, već daleko više u putopisnoj, književnokritičkoj, esejističkoj, estetskoj i kulturološkoj ravni.

Marko Car je rođeni Novljanin, ali se njegova porodica doselila iz obližnjih Konavala. Osnovnoškolsko obrazovanje stekao je u rodnome mjestu, a pet razreda gimnazije završio je u Kotoru. Zbog porodičnih neprilika morao je prekinuti školovanje, koje potom nikad nije sistematski dovršio. Iz Herceg Novoga Marko Car je ponio prve utiske, slike đečijih i mladalačkih spoznaja, druženja sa Simom Matavuljem

[85] Zlata Marjanović-Krstić, *Vokalna muzička tradicija Boke* Kotorske, Udruženje kompozitora Crne Gore, Podgorica, 1998.

[86] Zlata Marjanović, „Primorju na veliko znamenje“, u zborniku *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Budva, 2005, 245–283.

prije nego je Simo otišao na Cetinje. U toj se sredini Marko Car susreo i družio s revolucionarnim Tomom Krstovim Popovićem. Dakle, hercegnovska sredina pogodovala mu je ne samo kao bujni, pitki i pitoreskni areal mediteranske atmosfere, već i kao sredina duhovne inspiracije, podsticaja i začetaka njegovih ranih književnih tvorevina, stvaralačkoga nagona i rada na literarnome, književnokritičkome, esejističkome i političkome polju. Od 1879. do 1919. godine Marko Car živi i radi u Zadru, prvo se upošljava kao državni činovnik (1884) u pokrajinskome vijeću Dalmacije, a potom je do 1919. godine bio šef Saborske kancelarije. Nakon pada Zadra pod Italiju, preselio se u Beograd, đe je radio kao inspektor Umjetničkoga odjeljenja Ministarstva prosvjete do penzionisanja (1921), a dvije godine kasnije (1923) izabran je za dopisnoga člana SANU, potom za počasnoga člana Matice srpske 1933. te za predśednika Srpske književne zadruge 1937. Sve do smrti (1953) neumorno je radio na sređivanju i objelodanjivanju književnoga opusa.

Marko Car
(1859–1953)

Marko Car započeo je književnu djelatnost 80-ih godina XIX vijeka i to u dubrovačkome *Slovincu* (1878–1884), periodičnoj publikaciji koju je uređivao profesor Luka Zore o kojem smo pisali u odjeljku o piscima izvanjcima na Cetinju. Ta je publikacija uređivana u duhu ondašnjih južnoslovenskih koncepcija, stremljenja i ideja tako da je bila otvorena revija prema širokoj vjerskoj i nacionalnoj tolerancija, a posebno prema zbližavanju pravoslavnoga i katoličkoga življa, pa je već tom idejom okupljala brojne progresivne književne saradnike, ne samo iz Dubrovnika, Dalmacije i Boke Kotorske, već i iz svih krajeva južnoslovenskih naroda. U takvome idejnom ambijentu javio se Marko Car, postavši jedan od istaknutih mladih saradnika, o čemu je u novije

doba pisao prof. dr Nikola Ivanišin.[87] Careve prve radove objavljivao je upravo *Slovinac* i bili su poetske orijentacije, ali su ipak ostali na nivou umjetničkih pokušaja, nevelikih estetskih učinaka. Po vokaciji usmjeren na narativnu književnost, Marko Car je najveća umjetnička zrijenja ipak postigao u tome žanru, ali je mnogo više stvaralačkoga učinka imao u putopisima, književnoj kritici i esejistici. O tome ćemo posebno zboriti u poglavljima koja ćemo posvetiti upravo tim žanrovima u istoriji naše književnosti.

Kao pripovjedač Car se javio još u zavičajnoj sredini, mada je prvu zbirku impresionističkih i mladalačkih priča *Za kišljive dnevi* objelodanio u Dubrovniku (1883). U njoj je iznio razgranate misli, asocijacije i poglede o životu, umjetnosti, politici, dajući oduška mladalačkoj ljepoti i osećajima rodoljublja. U prolegomeni „Čitateljima“ napominje da izdaje mladalačke pripovijetke „u njihovom prvobitnom obliku, onako kako su iz pera potekle“. Uvjeren da će tu prozu konzumirati njegovi prijatelji koji su ga „onda počastili svojijem priznanjem, primiće ih, uzdam se, i sada dobrodošlicom, a to i jest za me najljepša utjeha“.[88] Knjiga je sa simpatijom i naklonošću pozdravljena od ondašnje književne kritike. Tako je Pavle Orlović u *Slovincu* napisao slovo pohvale s naglaskom da će knjiga i sam autor „satrijeti bez milosti stare ideale“.[89] Zbirka je komponovana od deset priča („Pečeni golubovi“, „Jedan posjet na otoku Lokrumu“, „Besmrtna strana“, „Glagolj ’tljati““, „Muzika... zadnja boginja“, „Franjo Krežma“, „Vlaho Bukovac“, „Gjuro Jakšić“, „Medo Pucić“ i „U savinskoj dubravi“) i jedne poduže pripovijetke „Mileva“, podnaslovom određene kao „minijaturni roman“. U njima je, kako reče Slobodan Kalezić, autor fiksirao zabavu, a ne pouku, sijelo a ne školu,

[87] Nikola Ivanišin, „Marko Car u dubrovačkom Slovincu“, *Braničevo*, br. 5–6, 1961.

[88] M. Car, „Čitateljima“ (predgovor), *Za kišljive dnevi*, Dubrovnik, 1883, 7.

[89] *Slovinac*, 11. oktobra 1883. godine.

skraćivao vrijeme, a ne postavljao zadatke. Jednom riječju, ta je proza označena kao element „nove orijentacije u književnome stvaralaštvu na našem jeziku pri kraju 19. vijeka, one orijentacije koja od sirove obrade predmeta teži ka psihološkoj profilaciji i rafinmanu“ i po tome stvaralačkom kodu i prosedeu Cara treba shvatiti kao preteču moderne književnosti.[90]

Svega nekoliko godina kasnije objelodanio je Marko Car još tri knjige: u koautorstvu s prijateljem i književnikom Josipom Bersom štampa narativnu prozu pod naslovom *S mora i primorja* (1894), zatim *S bojnog i ljubavnog polja* (1904), a u zadarskoj sredini nastavlja s pripovjedačkim radom objavivši, poslije duge pauze, zbirku *Primorke* (1911). Sva ta rana proza, osim zbirke *Primorke*, lišena je društvenih i socijalnih tema. Naratora su više zaokupljali neobični sadržaji, ponekad bizarne i morbidne slike, koje su nosile svježinu novoga i avangardnoga naturalističkog pravca. U taj se krug locira i priča *Pečeni golubovi*. Ona sižejno ostvaruje fabulu preko intelektualca Živana, čovjeka osebujnoga obrazovanja, ali koji zbog siromaštva ne može oženiti đevojku iz zavičaja Anku, kćerku uglednoga i bogatoga trgovca. U Londonu, đe je odselio zbog posla, Živan pristaje dobrovoljno i na opkladu pojesti trideset pečenih golubova (svaki dan po jednog!). Priča se, dakle, zasniva „na bizarnom motivu što ga je mladi pisac vjerovatno našao negdje u štampi“. Bizarnost je ostvarena u sižeu na „jednom naoko psihološkom, a zapravo biološkom problemu“ koji je pisac nastojao riješiti, a sastoji se u sljedećem: s kakvim bi se problemom čovjek ili ljudski rod susreo kad bi konzumirao samo jednu vrstu hrane, „pa makar se radilo i o najboljoj, o poslastici pečenih golubova? Pitanje je univerzalno i sasvim originalno za ono vrijeme, u kojemu je pisac tražio odgovore i podsticaje za književne teme i dileme. I njegove druge priče iz rane faze značile su emfazu života i svakodnevnih ljudskih sudbina i događaja.

Zbirka *Primorke* tretirana je u književnoj kritici kao cjelovita, zrela i koherentna narativna proza. Sâm je pripovjedač te priče okrstio kao „nove pripovijesti“ i tako odredio sasvim novi pravac djelovanja: situirao je priče u novo vrijeme, dakle u savremenost, u onu stvarnost koju je pisac ponajviše sagledavao i doživljavao duhovnom senzibilnošću. Puni narativni sublimat autor je ostvario upravo u pričama te zbirke: „Kraljevi u izgnanstvu“, „Glumci u Kaštelribniku“, „Tanfari-

[90] Slobodan Kalezić, „Portret Marka Cara“, u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 12.

na odiseja i Stojanka“ i slično. To je prva Careva knjiga pripovjedaka koja je doživjela znatan književni uspjeh i recepciju. O tim pričama je proslavljeni hrvatski pripovjedač, putopisac, kritičar i feljtonist Antun Gustav Matoš napisao da imaju „onaj laki, kao svila mekani i solidni stil, onu toplinu i familijarnu neku intimnost, posljedicu duše istančane i vrlo osjetljive“.[91] U istome pohvalnom tonu o tim Carevim pričama pisali su i drugi književni kritičari: Vladimir Čerina u književnoj *Vili* i Milan Savić u *Letopisu Matice srpske*.

Žanrovski i tipološki raznovrsne pripovijetke Marka Cara veoma je umješno analitički obradila Andrijana Nikolić, razdijelivši ih u romantične pripovijetke, pripovijetke u kojima je izražen kritički odnos prema plemstvu ili vladajućem sistemu, pripovijetke sa savremenom tematikom, pripovijetke s istorijskom i nacionalnom tematikom, pripovijetke naturalističke intonacije i pripovijetke modernih stremljenja.[92] U svima su interpretirani određeni sadržaji, klasifikovane priče, karakterizovani glavni protagonisti, da bi na kraju bili fiksirani i dramatični događaji te analizirana stilska i jezička sredstva kojima su te pripovijetke umjetnički ostvarene. Bez pretenzija da iznosimo sve te problemske sklopove, na ovome mjestu istaći ćemo samo ono što je autorka u zaključku studije navela kao imanentnu podjelu Carevih pripovjedaka. Naime, ona je cjelokupno njegovo narativno stvaralaštvo podijelila u četiri stvaralačka kruga:

- rana faza od 1883, u kojoj dominiraju socio-ekonomska tematika s osvrtom na moralnost i psihološki karakter likova
- faza od 1890, u kojoj dominiraju tematike rane faze ali s većim prilivom tema koje obrađuju ljudsko dostojanstvo
- faza od 1890, u kojoj do izražaja dolaze savremeni momenti s ličnostima koje su obilježile taj period. U ovome periodu stvaranja Car se priklanja folklornom pripovijedanju
- faza od 1910, u kojoj dominira dramatičnost i đe se može djelimično nazrijeti naturaliza.[93]

---

[91] Antun Gustav Matoš, „Primorke Marka Cara“, *Suvremenik*, br. 9, Zagreb, 1911, 543–545. Citirano prema Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 305.

[92] Andrijana Nikolić, „Pripovijetke Marka Cara“, u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 26–62.

[93] Isto, 57.

Svakako, svaka od tih faza Carevih pripovjedaka promišljeno je, studiozno i problemski analizirana. Na kraju je autorka u sintetičkome rezimeu utvrdila da su sve četiri zbirke pripovjedaka Marka Cara predstavljene čitalačkoj publici na četiri nova tematska i stilska načina: stil svih zbirki Marka Cara „je ujednačen i uglađen. Iako je u prvoj fazi svog stvaranja pisac poklanjao pažnju opisu vanjštine likova i unutrašnjih proživljavanja, u kasnijim fazama, reklo bi se da su fizički opisi više svedeni na konture a psihologija ličnosti preovladava. Iako je realista, Car je naginjao romantici što se da primijetiti u odabiru tema ili završetku pripovijetke. U svakom slučaju, on je zrelo shvatio pojmove i umjetničko estetska pravila kojima je suvereno vladao i zahvaljujući kojima je i stvarao.“[94]

Cjelokupno pripovjedno djelo Marka Cara nosi neizbrisivi trag njegove osobe i vremena u kojem je stvarao. Iako nije postao izraziti predstavnik naturalizma u književnosti, iz svega što je napisao izbijaju neukrotivi modernistički impulsi zapadnoevropskih tendencija na koncu XIX i početka XX vijeka. Jezik i stil mu je, kao i život, u neprekidnom vrenju, u kipućem ushitu. Rečenice mu odaju bujnu senzibilnost mediteranske i romanske kulture koju je cijeli život njegovao i dobro poznavao.

Kako ćemo se Markom Carem kao književnim kritičarem, putopiscem i esejistom baviti u posebnim poglavljima ove monografije, na ovome mjestu ćemo iznijeti samo sumarni pregled njegova stvaralaštva. To iz toga razloga što se u književnoj istoriografiji smatra da su ti Carevi žanrovi nezaobilazni i što se u njima pisac iskazivao do kraja i cijeloga života, dakle u kontinuitetu stvaralačkoga rada tako „da ni po čemu nije toliko zapamćen kao po esejima“. Marko Car je i na početku i u zreloj fazi književne karijere objelodanio knjigu književne kritike pod naslovom *Moje simpatije* (1895, 1897. i 1904). Kao znalac stranih jezika: talijanskoga, francuskoga, njemačkoga i ruskoga, ne samo što je čitao literaturu i tekuću književnu kritiku tih nacionalnih književnosti, već je s osobitom prilježnošću prevodio s talijanskoga i francuskoga jezika, a eseje i književnu kritiku objavljivao je i u njihovim periodičnim publikacijama. O svemu tome naučno i znalački pisala je u novije vrijeme Olga Stuparić u doktorskoj disertaciji koju je objavila pod naslovom *Marko Car književni kritičar.*[95] Iz nje se vidi da je Marko Car s ustraj-

[94] Isto, 62.

[95] Olga Stuparević, *Marko Car književni kritičar*, Književna zajednica Herceg-Novi – Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1991.

nošću i ljubavlju prevodio talijanske, španske, francuske, engleske, njemačke i ruske stvaraoce, kako one koji su se bavili beletristikom, tako i one koji su pisali književnu kritiku i esejistiku onoga vremena. Sâm je zapisao: „Ja se nimalo ne ustručavam izjaviti da za sve ono čim sam duh svoj obogatio, imam zahvaliti najviše francuskim knjigama. Kroz trideset i više godina postojanog čitanja, te su knjige u meni pobudile i odnegovale nebroj osjećanja i ideja koje bi, inače, začmale u dubinama duše. Ta osećanja i te ideje predstavljaju cvet svega onoga što je francuski narod ili svojim genijem stvorio, ili svojim pregalaštvom obezbedio narodima.“[96]

Pod uticajem omiljenih kritičara Sent-Beva (Sainte Beuve) i Ipolita Tena (Hippolyte Taine), Marko Car je pisao domaću i stranu kritiku, uzimajući za predmet „simpatije“. Pobliže, njegovi omiljeni teoretičari veoma su rano postavili čvrste teorijsko-kritičke osnove za proučavanje društva, pisaca i njihovih djela, a time, ujedno, postali pobornici tzv. spoljašnjeg pristupa u proučavanju književnosti.[97] Polazeći od prosvjetiteljskih stavova i premisa „da sredina stvara pisca“, Sent-Bev je isticao da se literarno djelo može razumjeti ako se objašnjava ličnošću pisca. Na teorijske osnove spomenutoga autora nadovezuje se pozitivizam Ipolita Tena, koji je književnu epohu, stvaraoce i njihova djela promatrao u sklopu elemenata koji ih determinišu: vrijeme, rasa, sredina, savremeni momenti i moralna nadgradnja. Sve je to kauzalno vezano jedno s drugim. Prema njegovu mišljenju, treba proučiti sve komponente koje direktno i indirektno djeluju na formiranje piščeve ličnosti i obrazuju njegov karakter, mentalitet i moral. U kontekstu duhovnih manifestacija, potrebno je proučiti i primarne i sekundarne faktore umjetnikova intelektualnoga razvoja; nužno je zaći duboko u istorijsku i duhovnu zbilju kraja, ispitati kulturološke osobine, mentalitet, etiku i duh ljudi, vremena i podneblja iz kojega pisac potiče, to jest literarnu tradiciju.

Od premisa koje smo istakli pošao je i Marko Car u teorijskim i esejističkim studijama. Tako su stvoreni, kao što ćemo naglasiti u

---

[96] Marko Car, *Besmrtna Francuska* u knjižici, Zadar, 1918, preštampano u *Godišnjaku Matice srpske*, 1939. Cit. prema: Jasmina Vučetić, „Marko Car i francuska književnost“, u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 87.

[97] Opširnije o tome izlaže se u podsticajnoj studiji „Spoljašnji pristup proučavanja književnosti“, u: Rene Velek i Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Nolit, Beograd, 1965, 85–158.

posebnim poglavljima ove monografije, njegovi kritički radovi o Petru II Petroviću Njegošu, Stefanu Mitrovu Ljubiši, Jovanu Jovanoviću Zmaju, Vojislavu Iliću, Lazu Lazareviću, Simu Matavulju, a u središte kritičkih opservacija Car je daleko više stavljao djela stranih autora: Đozuea Karducija (Giosué Carducci) (1835–1907), Alfreda de Misea (Alfred de Musset) (1810–1857), Džordža Bajrona (George Gordon Byron) (1788–1824), Aleksandra Dime (Dumas) Mlađega, Emila Melhiora de Vogie i drugih. Car je u književnome i pojmovnome aparatu bio bliži književnim kritičarima Ljubomiru Nediću i Bogdanu Popoviću nego strogome pozitivističkom pravcu filološke kritike Jovana Skerlića i Pavla Popovića. „Prema prvima je gajio afinitet po liniji analitičnosti i estetizma, po poimanju da se do dubljeg razumijevanja literature dopre kroz prizmu subjektivnog doživljaja, što je otvaralo ili povećavalo mogućnost za esejističku intonaciju (...). Skerlić je za Carevo poimanje poetskog i estetskog fenomena bio odveć racionalan, možda na momente čak i dogmatičan duh (...). Od Pavla Popovića ga je diskretno udaljavao 'prizvuk' istorijsko-pozitivističkog metodološkog iskustva."[98]

Dionisije Miković (1861–1942)

Teorijske aplikacije Marko Car je demonstrirao u nekoliko navrata na domaćim piscima i to u trećoj knjizi *Mojih simpatija*, u kojoj je sakupio eseje o Jovanu Skerliću, Ljubomiru Nenadoviću, Medu Puciću, Nikoli Tomazeu. U nešto izmijenjenome izboru Car je i kasnije (1913. godine) pod istim naslovom objavio *Moje simpatije*, ali je od 11 pisaca iz prvih triju knjiga isključio ogled o Jovanu Sundečiću, a nadopunio ih novim studijama o Miloradu Mitroviću i Natku Nodilu. Godine 1932. i 1934. izašlo je prošireno izdanje te knjige (u dva toma), đe je u prvome

[98] Slobodan Kalezić, „Portret Marka Cara", u zborniku radova *Književno djelo Marka Cara*, Herceg Novi – Perast, 2005, 19-20.

tomu prenio sedam starih eseja i dodao dva o Aleksi Šantiću i Petru Kočiću. U drugome tomu od ranijih eseja uvrštena su samo dva, dok je pridodao čak devet novih, i to o Petru Preradoviću, Antunu Gustavu Matošu, Nikoli Đoriću, Jovanu Dučiću, Jovanu Skerliću, Mirku Koroliji, Svetozaru Ćoroviću, Ivu Ćipiku i Todoru Vilovskom.

Između dva svjetska rata Marko Car je i dalje neumorno radio na proširenju kritike i esejistike. Godine 1920. objavio je *Estetička pisma* – u ono vrijeme potisnutu, nepravedno „marginalizovanu knjigu", potom i *Oglede i predavanja* (1931) i *Eseje* (1936). I u tim književnoistorijskim i esejističkim knjigama Car se zadržava na stranim i domaćim piscima. Objelodanjuje studije o Horaciju, Vergiliju i Danteu, te o Stendalu, Puškinu, Hajneu, o Renanu i Karlajlu, a od domaćih posvećuje eseje Zmaju, Matavulju i drugima. Književna je kritika uočila da su u tim knjigama najinteresantniji Carevi eseji o opštim teorijskim i estetskim temama, poput ogleda o društvenome zadatku umjetnosti, o ukusu i njegovanju ljepote, o demokratizmu i umjetnosti, o odnosu kvantiteta i kvaliteta u pjesničkoj umjetnosti, o odnosu književnosti i književne kritike, estetike i slično.[99] I Careve autonomne i integralne esejističke separate treba istaći kao raritetna i vrijedna djela, poput onih o Karđućiju, Vuku Karadžiću, Jovanu Sundečiću, o književnoj kritici njegova prijatelja Sava Bjelanovića, „Dubrovniku i okolici" (nekoliko bilingvalnih izdanja), ogled o njegovu prijatelju i koautoru književne kritike Josipu Bersi i drugo.

Stvarajući, dakle, u dugome periodu (živio je 95 godina), modelujući narativnu književnost, a daleko više književnokritička i esejistička djela, Marko Car je stvorio pogolem književni korpus kojega se ne bi postiđele ni veće kulture. U pravu je bio književni istoričar Slobodan Kalezić kad je u sintezi za Marka Cara napisao: „Već od samog početka, Marko Car je doživljavao i razumijevao svijet književnog stvaranja kao nešto čarobno, kao fenomen bez čvrstih granica i fiksirane prirode, kao egzistenciju-esenciju koja se pretače iz jedne sfere u drugu. (...) Ovim i ovakvim poetičkim premisama čini se prožeto čitavo stvaralaštvo i djelo Marka Cara. Već od samih početaka, on se malo i tek uslovno javlja sa osloncem na tradiciju, a mnogo, neuporedivo više kao naglašeni individualac, kao stvaralac koji je u svom duhu asimilovao više, u njegovo doba poznatih medija, od kojih su kod njega prednost imali jezički (poetski, doživljaj) psihološki i likovni (slikarski)".

[99] Isto, 21.

I u zaključku ističemo da je Marko Car bio jedan od onih stvaralaca koji je, uprkos potiskivanju, diskvalifikovanju i kontroverznim ocjenama, ostao ipak dugo prisutan u književnoj formaciji realizma, sazdavši vrijedna pripovjedna djela, ali daleko više njegujući književnu kritiku i esejistiku. To je pisac koji je trajno ostao ispunjen idejama južnoslovenskoga zajedništva, čovjek koji je optimistički vjerovao do kraja života u mladalačke ideale koji su ga činili stvaralački jačim i umjetnički učinkovitijim.

Kao što smo već naznačili u poglavlju o književnim časopisima i almanasima, Dionisije Đ. Miković (1861–1942) ulazi u krug književnika Boke Kotorske sredinom 90-ih godina XIX vijeka. Bio je pjesnik, publicista, istoričar, etnograf, sakupljač narodnih umotvorina, a autor je i brojnih vjerskih rasprava i pripovjedaka. Dionisije Đ. Miković zasluţuje svestranije književnoistorijsko i kulturološko osvjetljenje. Rođen je u selu Čelobrdo u Paštrovićima iznad Svetoga Stefana. Đetinjstvo i ranu mladost provodi u paštrovskim manastirima Reževići, Praskvica, Gradište i Duljevo. Zamonašio se već u osamnaestoj godini. Kao i Stefan M. Ljubiša, istakao se patriotskim radom u bokeljskome ustanku 1882, zbog čega se morao sklanjati od austrougarskoga progona, pa je pobjegao u ondašnju Crnu Goru. Po želji je činodejstvovao u manastiru Ostrog, a obavljao je pomoćne poslove u kancelariji Zahumsko-raške eparhije. Po povratku u Paštroviće rad veže za pravoslavni manastir Banja blizu Risna. Kao iskreni rodoljub proganjan je i više puta zatvaran.

Poeziju je objavljivao u dubrovačkome *Slovincu*, *Glasu Crnogorca*, novosadskome *Javoru*, *Bosanskoj vili* i *Bosansko-hercegovačkom istočniku*. Iako njegov poetski opus sve do danas nije detaljno proučen, zna se da je pisao rodoljubivu liriku pod uticajem srpskih pjesnika Branka Radičevića i, osobito, Đura Jakšića i Jovana Jovanovića Zmaja. Ostalo je zapisano u književnoj periodici da su ga savremenici smatrali, kao što ga i mi danas ocjenjujemo, jednim od većih talenata lirske i epske književnosti. Bio je pjesnik borbenoga pokliča, književni organizator poletnih shvatanja i duboke snage i emocije. Da je kojim slučajem prikupio razasute pjesme po časopisima i objavio ih kao samostalnu zbirku pjesama, dokazao bi da je pjesnik izvorne snage i patriotskih nadahnuća, ali i pjesnik osrednje jezičke vještine, što izgleda nije nikad do

kraja uspio umjetnički usavršiti i estetski savladati. U njegovo vrijeme čitalačku publiku epskoga ukusa plijenile su njegove pjesme *U spomen Simu Milutinoviću-Sarajliji* i neobična poema posvećena smrti Visariona Ljubiše *Smrt i pogreb crnogorsko-brdskoga mitropolita Visariona Ljubiše* (1885). Ispjevana je u njegovu čast pod uticajem kralja Nikole I Petrovića Njegoša („sve za slavu boga velikoga, / i za zdravlje cara rusijskoga“[100]), ali daleko više u njoj kultiviše i iznosi slavu „Rusije majke hristijanske, / Dike prave cijelog slavjanstva“.[101] Ostale su mu i brojne neštampane pjesme lirske usmene književnosti koje je sakupljao u užem i širem zavičaju Boke Kotorske; a dok je boravio u Crnoj Gori, pisao je putopisnu prozu pod nazivom *Cetinjski utisci*, koju je objavio u novosadskome *Javoru*.[102]

Posebno se ističe Mikovićev etnografski rad 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka. Među njegovim vjerskim raspravama Trifun Đukić ističe da su najvažnije one koje „govore o Ćirilu i Metodiju, Ilarionu Roganoviću i Visarionu Ljubiši“.[103] Istakao se, kao što smo viđeli, i kao urednik *Srpskoga magazina* i almanaha *Boka*, o čemu su, u sklopu njegova cjelokupnog života i rada, detaljnije pisali Vaso Ivošević i Radivoje Šuković.[104] Mnogi crnogorski književni autori bili su oduševljeni saradnici Mikovićeva *Srpskoga magazina*, prije svega zbog njegove folklorne orijentacije i otvorenosti prema saradnicima.

Posebnom tematikom ističu se Mikovićeve pripovijetke, od kojih je umjetnički najzrelija *Popih svoju krv*,[105] posvećena uspomenama na lik prota Petra Midžora. No bez obzira na kvantitativni i žanrovsko raz-

---

[100] Nikola I Petrović Njegoš, *Mojoj Milici i Stani*, *Pjesme*, Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knjiga prva, Cetinje, 1969, 157.

[101] *Visarion Ljubiša*, Split, 1884, 5, 8.

[102] Dionisije Đ. Miković, „Cetinjski utisci“, *Javor*, br. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, Novi Sad, 1890, 7–9; 23–25; 40–42; 72–75; 88–91; 105–107; 121–123; 137–139; 154–156, 172–173.

[103] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore*, 270.

[104] Vaso Ivošević, „Prvi književni časopisi u Boki Kotorskoj. Povodom šezdesetogodišnjice pojave Srpskog magazina“, *Susreti*, br. 9–10, Titograd, 1956, 842–844; Radivoje Šuković, „Srpski magazin (1896–1897)“, u knjizi: *Crnogorski almanasi i kalendari*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1980, 161-162.

[105] Dionisije Đ. Miković, „Popih svoju krv“, *Boka,* Kotor, II/1910, 45-46. Ispod teksta je napomena: „U Risanu na Petrovdan 1887. B. V. – 1889“. U stvari, to znači da je pripovijetka ranije objavljena u *Bosanskoj vili* (IV/1889, 23-24, 361-362).

novrsni opus Mikovićeva rada, složićemo se s krajnjom ocjenom Trifuna Đukića da on ipak spada u kulturne pregaoce Boke Kotorske „koji su svojim skromnim radom svesrdno služili i svom pozivu i idejama svoga vremena“.[106]

Mitar Ivelić (1865–1892)

Mitar Ivelić s bratom Vladimirom, koji je pisao memoare, ulazi također u istoriju crnogorske književnosti kao predstavnik bokokotorskoga kruga stvaralaca. Obojica su rođeni u Risnu, ali je Mitar zbog presije austrougarskih vlasti i svojih slobodarskih ideja morao u poodmaklim godinama bježati (1885) u slobodnu Crnu Goru. Zbog njegove anonimnosti Trifun Đukić nije znao za njega, pa ga i ne spominje u *Pregledu književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918. godine*. Na njega je skrenuo pažnju ulcinjski publicista i novinar Niko Vučković Sarap napisavši mu nekrolog.[107] Bibliograf Novak R. Miljanić napisao je članak „Književnici braća Ivelići“.[108] U novije vrijeme je dr Dušan J. Martinović, na osnovu literature i Miljanićevih pouzdanih podataka, dao kraću skicu Mitrova stvaralačkoga portreta i donio popis njegovih bio-bibliografskih radova.[109] Ivelić je više poznat kao prosvjetni i kulturni radnik na Cetinju, đe je prvo obavljao službu prosvjetnoga revizora, potom je učiteljevao u Morači, a nakon pripojenih primorskih gradova Crnoj Gori službuje u Baru i Ulcinju. Iako je umro mlad, u 27. godini, iza sebe je „ostavio pisane tragove zbog kojih ga s razlogom istraživači crnogorske prošlosti moraju uvrstiti u onu plejadu zaslužnih prosvjetnih radnika, koji su se istakli ne samo u svojoj struci, već su ostavili određene pečate u književnosti i nauci“.[110] Četiri su duhovne oblasti koje su toga mladog znatiželjnika zaokupljale: učiteljski

[106] Trifun Đukić, isto, 270.

[107] Niko Vučković Sarap, „Iz 'Posmrčadi' pok. Mitra Ivelića, učitelja – posvećeno sjeni pjesnikovoj“, *Onogošt*, br. 15 (19.VIII), 2–3; br. 16, 2–3, Nikšić, I/1899.

[108] Novak R. Miljanić, „Književnici braća Ivelići“, *Boka*. Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, br. 8, Herceg Novi, 1976, 299–308. Miljanić je autor i članka o Mitru Iveliću objavljenog u *Leksikonu pisaca Jugoslavije*, II, Matica srpska, Novi Sad, 1979, 497.

[109] Dušan J. Martinović, „Mitar Ivelić“, *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“,Cetinje, 1987, 21–32.

[110] Isto, 22.

poziv i zemljopis, poezija, leksikografija i prevodilaštvo s ruskoga i talijanskoga jezika. U okviru učiteljske struke nastojao je da popuni prazninu usljed nedostatka udžbenika za osnovne škole, pa je veoma rano napisao pregledno-didaktički udžbenik *Zemljopisa za knjaževinu Crnu Goru*, koji je izašao posthumno.[111]

No, nas na ovome mjestu zanima njegov književni i beletristički rad. Ivelić se rano počeo baviti poezijom, a po dolasku u Crnu Goru njegovi poetski apetiti postaju sve jači i impulsivniji. Gotovo da nema ondašnje književne periodične publikacije u kojoj Mitar Ivelić nije objavio poneku pjesmu, ponajviše u dubrovačkome *Slovincu*, cetinjskoj *Crnogorki*, *Glasu Crnogorca*, *Novoj Zeti*, *Prosvjeti*, splitskome *Draškovu rabošu*, i to pod raznim pseudonimima: „Primorac", „Ivelja", „Kosovka djevojka", „Sestra Batrićeva", „Starac duhovnik" i slično. Njegova poezija nastajala je u duhu ondašnje romantične egzaltirane literature i domoljubive poezije knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša, pa su mu pjesme raznovrsnoga literarnog žanra. Pisao je patriotske pjesme, poput one prve u *Slavincu Slavuj* u kojoj „klikće svoje bolne akorde" za slobodu i žali porobljeni narod. Za nepunu deceniju, koliko je stvarao, objavio je dvadesetak rodoljubivih, nešto ljubavnih i nevelik broj satiričnih pjesama. A jedan je od prvih crnogorskih pjesnika koji je posvetio neke pjesme đeci i omladini, pa se time svrstava i među prve pjesnike za đecu u Crnoj Gori. Na taj krug njegovih pjesama osvrnuo se kasnije i književnik Dušan Đurišić, istakavši, kao znameniti savremeni crnogorski pisac za đecu, da se Ivelićeva pjesma *Slavuj* „može uvrstiti u antologiju crnogorske poezije za djecu".[112] I ulcinjski publicista, novinar i esejist Niko Vučković Sarap prvi je skromno objelodanio izbor iz Ivelićeve poezije, ali je mnogo važnije što je ukazao na raspone njegovih poetskih tema i motiva, njegova izraza, apelujući da se njegov cjelokupni poetski opus uobliči u samostalnu poetsku knjigu.[113] Napravivši uvid u te pjesme, i mi smo se uvjerili da se poezija Mitra Ivelića nije ni poetikom, rasponima tema i motiva, a ni poetskim jezikom, odmakla od prosečnoga pjesničkog zanosa onih stvaralaca koji su činili krug cetinjske dvorske literature oko knjaza/kralja Nikole I Petrovića. Ivelić je ostao tipični predstavnik zakašnjeloga romantičarskoga pjesnika, pri-

[111] Mitar Ivelić, *Zemljopis za knjaževinu Crnu* Goru, Cetinje, 1894.

[112] Citat prema: Dušan J. Martinović, „Mitar Ivelić", *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević", Cetinje, 1987.

[113] Niko Vučković Sarap, isto, 3.

godnoga rodoljubivog stihotvorca čije djelo nije izdržalo sud vremena, uprkos njegovoj agilnosti u pisanju prigodne, rodoljubive i ljubavne poezije. Taj sud potvrđuju njegove pjesme: *Guslama na krilu*; *Trenutak posvećen M. K. ... Srpkinji u Dubrovniku*, *Knjazu pjesniku*, *Kunem ti se*, *Novo ljeto*, *Prilikom desetogodišnjice srpskog dubrovačkog, pjevačkog društva „Sloge“*, *Oda ćirilici*, *Prilikom smrti njene svjetlosti knjeginjice Marije*, *Blagoslov Balkanskoj carici*, *Viteškom knjazu Nikoli I*, *Ranjeni Crnogorac*, *Risnu, srpskom gradu i srpskom primorju* i da ne nabrajamo više. Premda je objavljivao poeziju krajem 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, dakle u razdoblju smjene stilskih tendencija, poezije romantizma i realizma, Mitar Ivelić je i po tematici i po motivici, a daleko više po formi i izrazu, ostao zakašnjeli romantik, vjeran mladalačkim zanosima i počecima: idiličnoj i već iscrpljenoj rodoljubivoj tematici, banalnoj i prevaziđenoj deseteračkoj rimovanoj formi.

No, ne treba zaboraviti da se Mitar Ivelić uporno bavio i prevodilaštvom. Iz ruske književnosti preveo je pjesme Njekrasova (1821–1878) („Spavaj – spavaj“), S. S. Naumova (oko 1848 – 1905) („Tri zdravice“), a prema nekim zapisima prevodio je i poeziju A. S. Puškina.[114] Iz talijanske književnosti preveo je pjesnika Olindija Gverina Steketija (Stecchetti) („Kad su stabla“). Njegovi prijevodi s talijanskoga jezika nijesu dosegli stepen univerzalne estetske ljepote i vrijednosti, već su predstavljali samo pokušaje da se njegovi uzori približe crnogorskoj čitalačkoj publici.

Svakako na ovome mjestu treba istaći da se Ivelić okušao i u sakupljanju crnogorske leksike. U cetinjskoj *Prosvjeti* je početkom 1891. godine objavljivao leksiku koja se nije našla u *Rječniku* (1852) Vuka Stefanovića Karadžića. U *Prilozima za srpski rječnik*[115] Ivelić je sakupio i protumačio oko pedeset nepoznatih i neakcentovanih riječi. „Ovaj Ivelićev leksikološki rad, iako je ostao, na žalost, nedovršen, jer ga je smrt u tome omela, značajan je kao samoinicijativan poduhvat, utoliko značajniji što je prvi uspjeliji pokušaj jednog prosvjetno-kulturnog radnika iz Crne Gore, koji je osjetio naučnu potrebu da se bavi ovom problematikom. Samim tim, Ivelić je postao preteča leksikografskog rada u Crnoj Gori.“ Docnije su Ivelićev leksikografski rad nastavili

[114] Ivelićev prijevod Puškinova *Dimitrija Dodskog* izgubljen je s drugim njegovim rukopisima iz njegove zaostavštine.

[115] Mitar Ivelić, „Prilošci za srpski rječnik“, *Prosvjeta*, sv. III i IV (mart i april), Cetinje, III/1891, 83–85.

Jovan T. Roganović[116] i Andrija P. Jovićević, koji je sakupio i predao SANU u Beogradu oko 18.000 riječi kojih nema u Vukovu *Rječniku* (Beč, 1852).[117] Uza sve to, valja napomenuti da je Mitar Ivelić zabilježio i jednu usmenu priču, a učestvovao je i u stručnim polemikama s Markom Carem, Stojanom Novakovićem, Konstantinom Jiričekom i Čedom Mijatovićem oko lokacije staroga Brskova. Sve u svemu, za kratkoga života ostavio je skromne književne pokušaje, naročito u krugu stvaralaštva za đecu, koji se ne mogu u književnoj istoriji prećutati, a kamoli zaboraviti.

Ida Verona
(1865–1925)

Ida Verona rođena je u Branili, u Rumuniji,[118] a skončala je život u domovini svojih roditelja u Boki Kotorskoj, u Prčanju. Iako je pretežno pisala na francuskome, rumunskome i talijanskome jeziku, mi tu pjesnikinju, dramsku autoricu, slikarku i muzičarku svrstavamo u krug bokokotorskih pisaca. Ponosna na iskon roditelja, Ida Verona se cijeli život okretala roditeljskome zavičaju. O njoj je pisao mali broj književnih istoričara i književnih kritičara. Rijetka je studija dr Iva Hergešića „Otuđena sestrica“, kojom je tu gotovo zaboravljenu književnicu otrgao od sigurnoga zaborava.[119] Iz nje se iščitava da su je označavali različitim poetskim sintagmama: *Ponosnom Hrvaticom*, *Divotnom pjesnikinjom* (Ivo Ivanić Sisački), *Dalmatinskom umjetnicom u tuđini* (Kerubin Šegvić), *Otuđenom sestricom* i *Bokeljsko-rumunjsko-francuskom pjesnikinjom*, *Kozmopolitkom* (Ivo Hergešić), a ona je sebe ponajbolje prezentovala i označavala u pjesmama, kako o tome piše

[116] Jovan P. Roganović, „Priložak građi srpskoga rječnika“, *Prosvjeta*, sv. X (oktobar), sv. XI (novembar), Cetinje, VI/1895, 531–535 i 583–588.

[117] Iako je postojala volja da se taj izuzetni fond narodne leksike objelodani, koliko je nama poznato, on još nije ugledao svjetlost dana.

[118] Oko Idine godine rođenja postoji neslaganje. Njena sestra Elvira Verona saopštila je dr Ivu Hergešiću da je rođena 1865. godine, ali u istoj njegovoj fusnoti stoji da se prema „nekim autobiografskim pjesmama može zaključiti da se Ida Verona rodila dvije godine ranije, tj. 1863. g. To se potkrepljuje datiranjem (njezine jedne) pjesme (1881) koju je autorica posvetila Viktoru Igou iz čijeg se jednog stiha vidi da ona žali za ’svojim iščezlih osamnaest godina‘.“

[119] Dr Ivo Hergešić, „Otuđena sestrica“, *Hrvatska revija*, godina VII, br. 9, Zagreb, MCXXXIV (1934), 449–461.

Jasna Č. Vuković,[120] *Slavenkom*, *paslavenkom* i ošećala se kćerkom *ilirske obale*. Premda je autorka članka Jasna Č. Vuković (koja je većim dijelom prepričala studiju dr Iva Hergešića!) najavila reprint izdanje zbirke stihova *Mimosas*, s osvrtom na Idinu poetiku, s bibliografskim podacima pjesnikinje, faksimilima rukopisa, bilješkama i tome slično, takva se knjiga, izgleda, nažalost nije pojavila ni u Crnoj Gori, ni u Hrvatskoj! No ono što je ostalo zapisano o Idi Veroni u literaturi korisno je za koncipiranje njezina građanskoga lika, a daleko više za upoznavanje njezina stvaralačkoga profila. U spomenutome eseju o Idi Veroni Jasna Č. Vuković detaljno ulazi u trag geneze njezine porodice. Napominje da su Veronini preci, prema pisanim izvorima njezina ujaka Nika Lukovića, doselili iz Skadra nakon pada toga grada pod Turke. Prvo se porodica Veroni kratko naseljava u Kotor, a potom konačno stanište nalazi u Prčanju, đe i danas postoje zidine njihove kule. Milan Šuflaj (1878–1931), hrvatski naučnik i znameniti albanolog, ustanovio je da prezime Verona potiče iz „albansko-ilirskog“ supstrata, pa je na osnovu svih podataka napravljena detaljna rodoslovna skica te porodice. Utvrđujući njezine brojne pretke (mnogi od njih su bili intelektualci, ljekari, pomorci, pisci i novinari), Jasna Č. Vuković konstatovala je da je Frano Špiro Verona, pomorski kapetan, otac Ide i Artura Verone, slikara, i da je njihov stari dom takozvani „palac Verona odmah poslije rata (Drugoga svjetskog – M. N.) bio ispražnjen za neki Đački dom; tom prilikom su mnoge stvari poput namještaja, knjiga i slika (kao i ostala zaostavština) jednostavno nestale“.[121] No, prije doseljenja u Boku, porodica Verona je živjela u Rumuniji, u hrvatskoj koloniji

MIMOSAS

PAR

IDA VERONA

Allez, ô mes pensers, mes humbles sensitives,
Chercher quelque rayon qui vous veuille entr'ouvrir.
Sinon rapportez-moi vos folioles craintives ...
Il est dit, pauvres fleurs, que nous devons mourir!

LIBRAIRIE BLÉRIOT
HENRI GAUTIER, SUCCESSEUR
55, QUAI DES GRANDS-AUGUSTINS, 55
PARIS

[120] Jasna Č. Vuković, „Ida Verona“, *Ovdje*, broj 235, Titograd, 1988, 32.

[121] Isto, 32. Neki iz porodice Verona službovali su i na Cetinju. Tako je dr Vicko Adam Verona (1805–1889), „vrstan ljekar –internist u Boki i Crnoj Gori, bio dvorski ljekar knjaza Danila i Nikole I“.

Braili, đe joj je otac službovao kao lučki kapetan jer je „bio veoma iskusan pomorac, i što je u to vrijeme plovidba na Dunavu bila internacionalizovana“. U tome rodnom ambijentu Ida je provela đetinstvo i ranu mladost, stekla solidno osnovnoškolsko obrazovanje. U studiji dr Iva Hergešića navodi se da je dalje školovanje sticala u zavodu časnih sestara u Notr Dam de Sion (Naše gospe sionske), dok književni istoričar iz Boke Kerubim Šegvić ističe da je Ida Verona srednjoškolsko obrazovanje dobila u samostanu Dama de Lion, ustanovi koja je bila „dolična otmenoj građanskoj kćeri“.[122]

Ida Verona je počela pisati poeziju u rumunskome duhovnom okruženju. Njezini poetski prvijenci bili su okrenuti najdubljoj intimi, a u stihovima se osvrtala i na razne prilike, godišnjice i svečanosti. Već kao poodrasla đevojčica, stekla je 1881-1882. godine „glas darovite poetese“. U tim godinama objavila je prvu pjesničku zbirku *Quelques fleurs poétiques*, a već 1885. štampana joj je u Parizu na francuskome jeziku čuvena pjesnička zbirka *Mimosas*.[123] No iako je ta zbirka od 86 pjesama nastala gotovo tri decenije poslije čuvene zbirke pjesama simbolističkoga pjesnika Bodlera *Cvijeće zla* (*Les fleures du mail)* (1857) i njegovih sljedbenika Malarmea i J. Artura Remboa, njezin se poetski izraz u književnoj istoriji povezuje s francuskim simbolistima. Tako Kerubin Šegvić napominje da se u peotskome opusu zbirke *Mimosas* ošećaju tragovi francuskih simbolista pa nastavlja: „*Mimosas* su izlijev takoćutne djevojačke duše, te im dolikuje ime one nježne biljke, što ju naši prirodoslovci okrstiše sramežljivom osjetljivicom“.[124] Čuveni komparatista i veliki poznavalac francuske književnosti dr Ivo Hergešić porekao je Šegvićeve sudove, ističući da su uzori Ide Verone bili „veliki francuski romantici: Hugo, Lamartine, Musset, kako to pokazuju i epigrafi ili naslovi pojedinih pjesama“, pa decidno piše: „Kakvom 'simbolizmu' nema u *Mimozama* dakako ni traga, premda je Šegvić pronašao takvih tragove, ne poznajući francusku simbolističku poeziju onog doba“, pa u zaključku o poeziji Ide Verone tvrdi: „Ipak je snažna i lična nota, koja mladoj pjesnikinji i njenoj knjizi daje određenu fizi-

[122] Kerubim Šegvić, „Dalmatinska umjetnica u tuđini“ u: *Književne studije I*, Kotor, 1924, 124–135. U toj se knjizi autor osvrće na prvo izdanje zbirke pjesama Ide Verone *Mimosas*.

[123] Librairie Blériot, Henri Gauthier, successeur. Ranije su te pjesme štampane u periodičnim publikacijama u Rumuniji i Francuskoj.

[124] Citirano prema članku Jasne Č. Vuković.

onomiju. A začudna je svakako virtuoznost, kojom Ida Verona vlada svojim pjesničkim instrumentom.“[125] S dr Ivom Hergešićem saglasna je i Jasna Č Vuković, ističući Veronin vezani stih kao uobičajeni metar njezine versifikacije, ali se u knjizi *Mimosas* „čas nađe i sonet i na rimovanu kvartinu sa stihovima u dvanaestercu (...) Strofe često završava refrenima ili polustihovima – prema tome kako se kreće i oblikuje njena poetska misao. Sve to u osnovi, ukazuje na darovitost, na unutarnje bogastvo njene poetike i na bit Idine pjesničke prirode (...). A mi bismo na ovom mjestu dodali: sve su te odlike Idine poetike elementi kasne romantike, ali i početnički nagovještaji stilske formacije moderne književnosti o čemu govori i dr Hergešić u svojoj fusnoti“.[126]

No pored tih romantičarskih, dr Ivo Hergešić pominje i realističke note u poetici Ide Verone, a već je odavno primijećeno da u brojnim njezinim pjesmama u zbirci *Mimosas* ima mnogo ličnih tonova, usmjerenih samoj pjesnikinji i njezinu bratu Arturu, poput onih nastalih u vrijeme njegova vjenčanja u Brilima 1904. godine ili onih posvećenih njezinu ljekaru iz Padove. Takva je i pjesma *8. Septembre 1913*, koju je sačinila povodom otvaranja nove crkve u Prčanju. U istome žanru i poetskome maniru sačinjene su i pjesme-prigodnice „namijenjene rumunjskoj kraljici Elizabeti, koja je poznata pod književnim imenom Carmen Sylva, ili pjesma crnogorskom kralju Nikoli, koji je pjesnikinji toplo zahvalio poslavši joj svoju fotografiju“. No, treba istaći da se u njenoj poeziji iščitavaju problemi kojima se iskazuje položaj i uloga žene „u tadašnjem društvenom miljeu, uz tezu da žene nijesu niža biće od muškarca“, a pjesnikinja je nastojala da odgovori i na vječno pitanje: „za čim treba i mora da teži djevojka i šta je ideal žene?“[127]

Ida Verona, iako po vokaciji suptilna pjesnikinja, ogledala se u završnici stvaralačkoga puta i u drami. Još za života javila se s dramama *Aecathe*/*Katarina Aleksandrijska* i *Drama o Djevici Orléanskoj*/*Jeanne d'Arc*, nastala poslije rata, dok su joj u rukopisu ostale tri drame istorijsko-psihološkoga karaktera: *Abdul Hamid*, *Créatures d'amour*

[125] Dr. Ivo Hergešić, isto, 459.

[126] „Čini se da je Ida Verona kasnije mnogo čitala 'parnasovske' pjesnike. Poslanica Ivi I. Sisačkom (...) podsjeća svojom intonacijom na Le conte de Lisle-a (druga strofa o mrtvim bogovima!), a poslanica kralju Nikoli Crnogorskomu kao da je metrički odjek Hérédijalnih tercina (Le Triomphe du Cid). Do simbolizma nije nikako doprla.“ (Dr Ivo Hergešić, isto, 460.)

[127] Jasna Č. Vuković, isto, 32.

te dovršeni rukopis drame „o legendarnom junaku stare Dacije: kralju Decebalu, koji se hrabro opirao Rimljanima sve do svoje tragične smrti (...). Drama potiče i problem latiniteta rumunjskog naroda“.[128]

Zanimljivo je da je Verona u duhu romantičarske literature dramu o Katarini Aleksandrijskoj pisala u stihovima i u prozi, a kompoziciono je razdijelila u pet činova. Iako bez impresuma (mjesta i datuma izdanja), po svoj prilici objavljena je van Francuske „na što upućuju neka grafička odličja i štamparske pogreške“. Veronina drama o Djevici Orleanskoj (Jeanne d'Arc) objelodanjena je u Boki Kotorskoj, bolje reći u Prčanju jer se Ida Verona poslije Prvoga svjetskog rata nastanila u toj sredini. Interesantnu sudbina te drame ispričala je Jasna Č. Vuković. Čim je izašla iz njezine stvaralačke radionice, Verona ju je uputila Emilu Fabreu, tadašnjem upravniku Comédie-Française, koji joj je u pismu, između ostaloga, odgovorio: „Pročitao sam Vašu Jovanku Orleanku koja je interesantno djelo i koja svjedoči o rijetkom poznavanju naše istorije i našeg jezika (...). Na kraju, Vaš komad je težak i skup za realizaciju.“

O daljoj sudbini te drame malo se što zna.

Poznato je da se Ida bavila i slikarstvom. Slikarstvom se bavio i njezin brat Artur, koji je studirao freskoslikarstvo u Minhenu i Parizu, đe je nakon jedne godine primljen u likovni *Salon des artistes français*, a potom je živio u Bukureštu i smatran je jednim od najboljih rumunskih slikara. Ida je u slikarstvu njegovala najčešće vjerske teme i, poput Kokolje, slikala anđele i freske za župnu crkvu u Prčanju, uz to i cvijeće, grbove, stolne karte i slično. Dr Ivo Hergešić smatra da se njezina likovna umjetnost kretala u „okvirima diletantizma“, ali je ipak zamolio likovne estetičare i kritičare da o njezinim freskama i slikama daju konačni stručni sud ukoliko su ta njezina „djela uopće pristupačna“.

Sintezu cjelokupnoga Veronina rada svakako je ponajbolje iskazao dr Ivo Hergešić u trećem dijelu studije. Ukazao je na to da Veronin rad nije imao snažniji receptivni odjek u francuskoj književnosti, ali ni u zavičaju njezinih roditelja, u Boki Kotorskoj, ponajprije jer je bio sazdan na francuskome, talijanskome i rumunskome jeziku, dok je štokavski jezički idiom koristila rijetko budući da je slabo poznavala maternji jezik. Ipak, „da je pisala našim jezikom, vjerojatno bi njen glas odjeknuo“ u književnosti južnoslovenskih naroda 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, tim prije što je „otuđena sestrica“ bila zadojena „pan-

[128] Dr Ivo Hergešić, isto, 456.

slavenstvom s katoličkim osjećanjem. Neke pjesme, kao *8. Septembre 1913*, odišu dubokom religioznošću, baš kao i one drame, koje veličaju katoličke svetice (Aecathe, Jeanne d'Arc). A pjevajući o novoj crkvi prčanjskoj 'oazi mira' i sloge, slavi ujedno i kulturnu simbiozu latinskoga sjaja i snažne slavenske krvi".[129] Tako je njezino stvaralačko djelo ostalo na nivou književnoga pokušaja. Životom i djelom bila je potpuno atipičan stvaralac, usamljena umjetnica poput njezina bijeloga mramornog spomenika na prčanjskome groblju na kojem je ispisala epitaf: „Une âme a plongé dans l'immense mystére, / La terre a devoréla terre. / Mais dressant vers de Ciel, son regard si beau, / L'espoir sourit sur montombeau", što u prijevodu Rosande Vlahović glasi: „Jedna duša zaronila je u veliku misteriju, / Zemlja je progutala zemlju. / Ali dižući ka nebu svoj tako lijepi pogled, / Nada se osmjehnu na mom grobu." Time je zaokružena životna putanja i stvaralačka priča o pjesnikinji, dramskoj spisateljici, muzičarki i slikarki – Idi Veroni iz Prčanja.

Vicko Tripković Podnopoljski (1870–1938)

Ozbiljno književno ime u bokokotorskome krugu pisaca svakako je i Vicko Tripković Podnopoljski.[130] Njegova zgusnuta pripovjedna proza nastala je na ukrštaju mediteranskoga romantizma, realizma i moderne pa nas je svježinom, problematikom i nadasve ekspresivnim i impresivnim jezičkim idiomom podsetila da su mu uzori bili ruski realisti, ali daleko prije pisci klasičnoga realizma iz hrvatskoga okruženja: Ksaver Šandor Đalski (1854–1935), a po tematici propasti bokokotorskoga građanskog društva, svijetu dekadencije, odrođavanja i propadanja određenih socijalnih staleža osobito Vjenceslav Novak (1859–1905). Njegovu narativnu prozu *Iz renesanse* (*slike iz bokeškog života*) Čedo Vuković je uvrstio u antologijski izbor *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, i u kratkome odlomku dao zgusnutu sintezu raspona tema i motiva Tripkovićeva cjelokupnoga rada: „Cjelokupna djelatnost Vicka Matova Tripkovića prožeta je vatrenim rodoljubljem. On je čovjek širokih, slobodarskih pogleda, koji se zalaže za oslobođenje od tuđinske vlasti. Ujedno, njega tišti malaksavanje pomorske vitalnosti Boke. Stoga se njegov književni rad te-

[129] Dr Ivo Hergešić, isto, 460.

[130] Pseudonim „Podnopoljski" prigrlio je Vicko Tripković jer se njegova kuća u Dobroti nalazi na mjestu koje se naziva „Pod dno polja".

matski grana u dva smjera: slikanje ustaničkih pokreta u Krivošijama i primorju uopšte, a potom kazivanja o nizlaznom periodu, o dekadansi pomorskog života u Boki".[131]

I kad se Tripkovićevo ime 90-ih godina XIX vijeka pojavilo u književnoj periodici (*Brankovo kolo*, *Srđ*, *Nova Zeta*) munjevito je bljesnulo i odmah bilo prepoznato kao pripovjedno osvježenje koje je donijelo novu tematiku i novi književni izraz.

Tripković je rođen u Dobroti, gimnaziju je pohađao u Splitu i Kotoru, Filozofski fakultet u Zagrebu, a studije je dovršio u Beču. Iskonom i opredjeljenjem potiče iz građanske bokokotorske pomorske sredine. Bio je usmjeren na prosvjetni rad, službujući u srednjim školama: u gimnaziji u Splitu (1892), a zbog slobodarskih ideja i avangardnih nastojanja morao je pred austrougarskom vlašću bježati u Travnik (Trgovačka škola), potom službuje u sarajevskoj gimnaziji, zatim u mostarskoj gimnaziji (1897), đe se susrijeće s poznatim krugom mostarskih pisaca,[132] te na kraju u dubrovačkoj gimnaziji (1899–1906), Zadru i potom opet u Kotoru (1908–1924). Umro je u Zagrebu 1938, đe je i sahranjen (Mirogoj), odakle su mu posmrtni ostaci prenešenu u rodnu Dobrotu.

Njegovo književno djelo nije obimno. Stvarao je nenametljivo i u sporim fazama književnoga sazrijevanja i razvoja: u prvoj fazi objavljuje knjige *Iz uspomena*, *Iz dekadence*, *Iz renesanse*, *Iz Boke*.[133] I tematikom i formom to su nevelike narativne strukture „značajne po inovaciji stvaralačkog postupka i iskrenoj proživljenosti osjećanja",[134] koje se granaju u dvije naoko divergentne skupine: prva, kratkih crtica, „koje su nastale kao svojevrsni produkt osavremenjivanja literarnog izraza (...) i predstavljaju kratku prozu koja najčešće tretira kakav isječak iz života, segment iz realnosti, opserviran i umjetnički prikazan iz

[131] Čedo Vuković, „Autori u ovom izboru", *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Biblioteka „Luča", Grafički zavod, Titograd, 1973, 326.

[132] U toj je sredini upoznao pjesnike A. Šantića, J. Dučića i poznatoga književnog istoričara V. Ćorovića, koji su plodotvorno djelovali na razmah njegova književnog stvaralaštva.

[133] To su posebna izdanja objelodanjena u Sremskim Karlovcima, Splitu i Dubrovniku 1903. i 1904. godine.

[134] Sofija Kalezić-Đuričković, „Vicko Tripković (1870–1938)", u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 335.

lične posmatračke vizure, to jest subjektivne tačke gledišta".[135] U drugu skupinu ubrajamo Tripkovićevu razuđenu i donekle pripovjednu prozu objelodanjenu pod naslovima *Crtice o Boki Kotorskoj* (1922), *Mali vođa kroz Kotor* (1925), putopis i kratke narativne crtice vezane za tematiku Prvoga svjetskog rata pod naslovom *Iz komitskog vakta* (1926).

I jedna i druga skupina njegove proze tematski je vezana za šire prostore bokokotorskoga duhovnog miljea (Dobrota, Kotor, Herceg Novi, Bijela, Morinj, Perast, Ljuta). Njegove priče zahvataju žive slike i teme tadašnjega bokokotorskog društva u rasponu od građanskoga/patricijskog i malograđanskoga svijeta sitnih trgovaca, esnaflija i dućandžija, gradske sirotinje, seoskih staleža, pa do onih socijalnih pojava u kojima oslikava beskućnike, sitne činovnike i gradski proleterijat. Vjerujemo da je Tripković prvi autor pisane riječi koji je u prozu unio suvi život u mediteranskome bokotorskom prostoru. Gradio je narativno djelo od same životne i grube sirovine, bez ikakva jačeg doćerivanja. Raspolagao je izuzetnom sposobnošću uočavanja i od svih primorskih bokokotorskih pisaca iznio je najviše aktuelnih društvenih i socijalnih opservacija. Bio je ne samo umjetnik vizuelnih stanja, već i vrstan psiholog, naročito u opserviranju junaka, ljudi koji žive na ivici socijalne nejednakosti, materijalnoj i moralnoj propasti, odgurnuti od života i odbačeni i slomljeni u patnjama i bez nade za dalju perspektivu i život. I kad su u pitanju Tripkovićevi životni karakteri, koji nijesu cjelovito i do kraja izgrađeni, njih je književna kritika sagledala na ovaj način: „U ranim autorovim stvaranjima likovi, naročito oni periferni, ostali su nedovoljno razjašnjeni, gotovo na nivou skice, ali sa njima su u vezi i njima teže svi ostali motivi, ili epizode utkane u fabulativno tkivo proze. Junaci oslikani u razuđenim pripovijednim strukturama eksponiraju se kao pojave složenijeg psiho-antropološkog spektra, ljudi sa velikim htjenjima i malim mogućnostima, koji se na različite načine dovijaju da povrate nekadašnju ekonomsku moć i društveni uticaj (*Iz renesanse*). S obzirom da autor u različitim varijatetima obrađuje motiv o gubitku identiteta, ovakvi bivši aristokrati i plemići često se umjetnički manifestuju kao forme ekstremne otuđenosti."[136]

Poput njegova uzora Vjenceslava Novaka, ni Tripković ne propušta da u prozi ošenči likove žena-patnica, njihove raspršene živote, propale iluzije, snove i očekivanja. Njihovi životi „prazno prolaze če-

[135] Isto, 335.

[136] Isto, 337–338.

kajući muževe da se vrate sa beskonačnih plovidbi, dok one, pune nerealizovanih čežnji i snova, pletu sijede vlasi".[137] Svakako su nešto više individualizovani, ali i romantičnim postupkom karakterisani oni likovi Tripkovićeve proze koji se vežu uz bokeljski (krivošijski) ustanak. On je prvi pisac koji je suptilno i tematski zrelo zahvatio temu regrutovanja u Boki Kotorskoj. Preko njihovih vizija i težnji progovara Tripkovićevo rodoljublje, ustanička afirmacija slobode za kojom teže svi staleži u Boki Kotorskoj koji su ošetili teret austrougarske vlasti.

Posebno treba istaći da je Vicko Tripković bio jedan od rijetkih stvaralaca Boke Kotorske koji je kultivisao pejzaž, i to ne kao zasebnu literarnu temu, već kao dio cjelovite mozaične prozne slike. U njegovoj prozi krajolik ima ishodište u objektivnome svijetu. I kad se radi o fantazmagorijama, o drugim svjetovima, on može biti predočiv čitaocu, no bogatstvo te predstave i doživljaja povezano s njom zavisiće o snazi umjetnikove riječi. Pogledajmo, ilustracije radi, kako nas Tripković uvodi u pojedine slike bokeškoga života u uvodnome dijelu proznoga teksta *Iz renesanse*: „Bilo je osam u jutro prvog utornika po Vračevu dnevi godine 1899. Tmasti oblaci, što se nadvili nad Krscem, a prekrili Vrmac, ne puštahu ni jedan trak svijetla da potamne umirući plamičak fenjerâ u vlažnim ulicama kotorskim. Kiša je sitila i šćerala prokisle do kosti trhonoše u gradsku kapiju, gdje su u klupko stojeć grijali se kami isparinom vodenih para iz skvašenih dronjaka, koje je studena uzdušna struja od obale morske ližuć ih sušila. Nije se tu čulo drugo do uz prekidani klopot čizama financijalne straže o kaldrmu cvokotanje zubima bijednog trhonoše".[138]

Možda niko u crnogorskoj književnosti prije Vicka Tripkovića nije ostavio tako prozračne i delikatne pejzažne slike, pomiješane sa slikama socijalne stvarnosti i prirode. Bogatom stilskom paletom, kao što je činio njegov savremenik Stefan Mitrov Ljubiša, i Tripković je lirskim vibracijama uspio fiksirati prirodu u njezinu postajanju i trajanju, o čemu je detaljnije pisano u književnokritičkim osvrtima. „Umjetničke slike pejzaža Kotora, Morinja, Herceg-Novog i ostalih primorskih lokaliteta liče na kakvu neveselu razglednicu Boke Kotorske, koju posjeduju prirodne ljepote, ali u kojoj je privreda nerazvijena i u kojoj se oskudno i teško živi pod Austro-Ugarskom vlašću."[139]

[137] Isto, 338.

[138] Citirano prema: *Izviriječ*, 226.

[139] Sofija Kalezić-Đuričković, isto, 338.

I da zaključimo završnim citatom književnoga istoričara Radoslava Rotkovića, koji je na ovaj način ocijenio Tripkovićevo narativno djelo: „Tripković je obrazovan pisac i njegova proza nije složena od krupnih blokova već od finog veza, poput dobrotske čipke. Treba samo obratiti pažnju na konta Andra Perinovića (*Iz renesanse*) koji se vrća iz lova i zatiče kontesu Janković kako bište gusjenice iz zemlje. Eto dokle se stiglo u kraju u koji se samo nekoliko decenija ranije dobavljalo zlato i srebro iz svijeta.“[140]

I tu je kraj Tripkovićeva bokokotorskoga građanskog svijeta, ali ne i njegove autentične proze koja je ostala da kako porukom, tako i sadržajnim i jezičkim umijećem univerzalno i svevremenski zrači.

Veljko Radojević (1868–1959)

Veljko Radojević (1868–1959)

Uz bokeljske folklorističke pisce Dionisija Mikovića, mladoga i revolucionarnog Vladimira Trojanovića, učitelja Nikolu Š. Crnogorčevića,[141] često se javlja u ondašnjoj književnoj periodici van Crne Gore i trgovac Veljko Radojević. Novljanski folklorista Veljko Radojević porijeklom je bio iz Hercegovine. Započeo je književnu djelatnost kao saradnik novosadskoga *Javora* i *Bosanske vile*, a potom je književni talent i trud prenio i na *Glas Crnogorca*, *Crnogorku* i *Zetu.* U *Glasu Crnogorca* Radojević je od 1886. do 1889, sa saradnicima Filipom Kovačevićem i Dionisijem Mikovićem, objavio više epskih pjesama koje su zapisali informatori iz primorske bokokotorske sredine. Srijećemo ga i u književnome odboru cetinjskoga časopisa *Luča*. O toj saradnji u novosadskim glasilima Radivoje Šuković je zapisao: „Većina sarad-

[140] Radoslav Rotković, isto, 640.

[141] Neuspjelo i veoma površno prevodio je talijanskoga pjesnika Karduićija.

nika iz Crne Gore i Boke, koji su osamdesetih godina svoje priloge objavljivali u novosadskim časopisima, kasnije su se samo povremeno javljali u novopokrenutim cetinjskim časopisima, a neki uopšte nijesu bili njegovi saradnici, pored ostalog što je već tada bilo rasprostranjeno shvatanje da je novi časopis potreban mladima".[142]

U duhu usmene književnosti, osobito njezinih pripovjednih žanrova, Veljku Radojeviću su objavljene *Pripovijesti iz bokeljske prošlosti* (San Francisko, 1904). U istome duhu, u želji da se sačuva usmeno narodno blago u Boki Kotorskoj, Veljko Radojević je kao izraziti ljubitelj folklorne književnosti sakupio i objavio i *Narodne pjesme iz iz okoline hercegnovske* (Čikago, 1905).[143] Imao je pretenzija ne samo da sakuplja i publikuje[144] usmenu lirsku i epsku poeziju, već i da je teorijski klasifikuje i interpretira, pa je ostao sačuvan njegov članak *Letimičan pogled na naše narodne umotvorine novijeg doba*.[145]

Veljko Radojević pripada onome krugu bokokotorskih pisaca, pretežno folklorista, koji su ostavili duboke tragove sabiranja i tumačenja usmene književnosti. Uz Iliju Hajdukovića, Iliju Zlatičanina, Toma Krstova Popovića, Luku Jovovića i mnoge druge usmene naratore iz Crne Gore, ime novljanskoga trgovca i folkloriste Veljka Radojevića ne može se zaobići u istoriji crnogorske književnosti.

Aleksandar Lj. Mitrović (1870–1921)

Aleksandar Mitrović književni je stvaralac nevelike vrijednosti, ali po onome što je ostavio u književnoj periodici ipak zaslužuje da bude notiran u pregledu istorije crnogorske književnosti. Dakle, više je poznat po javnome (političkom), kulturnome, novinarskome i na-

[142] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914),* NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 145.

[143] Svojevremeno smo u Univerzitetskoj biblioteci u San Francisku i Berkliju pokušali doći do Radojevićevih knjiga, ali u tome nijesmo uspjeli, pa ih na ovome mjestu samo notiramo.

[144] Prva lirska usmena pjesma objelodanjena u crnogorskoj periodici *Djevojka i prsten* (*Nova Zeta*, sv. 1, 1889, 33) preuzeta je iz zbirke Veljka Radojevića. A u *Bosanskoj vili* zabilježene su svadbene pjesme iz Budve koje je sabrao Krsto Mitrović, ljubavne pjesme iz Crne Gore koje je zapisao Ilija Hajduković i peraške počasnice koje je zapisao Veljko Radojević.

[145] Veljko Radojević, „Letimičan pogled na naše narodne umotvorine novijeg doba", *Javor*, Novi Sad, 1891, br. 29, 451–460.

učnome radu nego po beletrističkim dometima. Bio je doktor prava. Njegova brojna porodica doselila se iz Zubaca kraj Trebinja u Kotor (1893), Herceg Novi, Bijelu i Kastellastvu (Petrovac). Rođen je u Herceg Novom, gimnaziju završio u Kotoru, a pravni i filozofski fakultet studira u Zagrebu, Beču i Gracu, đe 1893. godine postaje doktor prava. Advokatsku praksu obavlja u Kotoru, radi kao advokat u Kninu, potom u rodnome mjestu, te na kraju opet u Kotoru. Početkom XX vijeka, tačnije 1908, bio je izabran za narodnoga zastupnika bokeljskih opština na Dalmatinskome saboru u Zadru. Iako se bavio knjigom (novinarskim, pravnim, folklorističkim i političkim radom), u književnosti nije ostavio neka značajna djela. Objavljivao je radove u svim ondašnjim periodičnim publikacijama, o čemu su u novije vrijeme pisali Novak R. Miljanić i dr Slavko Mijušković.[146] Bavio se i folklorističkim radom, skupljajući usmenu književnost, pa je iz toga domena objavio *Razne srpske narodne pjesme sakupio po Boci Kotorskoj i okolini dubrovačkoj i tumač dodao Milan Osvetnik*.[147] U štampanoj zbirci nalaze se 24 pjesme, od kojih su mnoge iz Crne Gore, a u predgovoru naznačava da ih je skupio još 1887. u Kotoru, dakle dok je bio srednjoškolac. U poglavlju o putopisima i memoarima u crnogorskoj književnosti podrobnije ćemo skrenuti pažnju na Mitrovićevu vrijednu putopisnu narativnu prozu *Sa Vltave na Nišavu*,[148] u kojoj je uspjelim jezikom i prštavim bojama dao „lijepih podataka i lijepim opisom stanja i vremena u kojem je napisan“ (Miljanić). Donoseći prizore iz svakodnevnoga života bokokotorske sredine, Mitrović je na najboljim narativnim stranicama vjerni crtač, a posebnu vrijednost i draž njegovoj prozi daje autentičnost: sve te opservacije doživljene su, a ne prepričane iz knjiga. I njegovi drugi književnoistorijski i folklorni članci: *Boj na Kosovu na Vidovdana 15. juna 1389. – u spomen 500-godišnjici*,[149] *Kameni krst iz mora. – Istiniti*

[146] Novak R. Miljanić, „Aleksandar Mitrović (1870–1921)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1981, 245–274; dr Slavko Mijušković, „Hercegnovljanin Aleksandar Mitrović – branilac optuženih iz ustanka mornara u Boki februara 1918.“, *Boka*, Herceg-Novi, br. 9, 249–252.

[147] *Razne srpske narodne pjesme sakupio po Boci Kotorskoj i okolini dubrovačkoj i tumač dodao Milan Osvetnik*, Novi Sad, 1888, str. 200.

[148] Aleksandar Lj. Mitrović, *Sa Vltave na Nišavu*, Zadar, 1898, I, 169; II, 1899, 181.

[149] Aleksandar Lj. Mitrović, *Boj na Kosovu na Vidovdana 15. juna 1389. – u spomen 500-godišnjici*, Novi Sad, 1889 (2. izdanje 1891).

događaj iz bokeljskog života[150] ukazuju da je Mitrović imao literarnoga dara ali ga nije razvijao, pa je tako ostao tek saputnik književnika bokokotorskoga književnog kruga.

[150] Milivoj Srbinić, „Kameni krst iz mora. – Istiniti događaj iz bokeljskog života“, *Nova Zeta*, sv. 10, Cetinje, 1889, 368–372.

PLJEVALJSKI KRUG PISACA

Crnogorska književnost nije imala regionalnih književnih oaza. Sve što je stvarano u Boki Kotorskoj, pa tako i u pljevaljskome književnom krugu, ne može se podvesti pod odrednicu nacionalnoga regionalizma, izolovanošću ili nekog pokrajinskog stvaralaštva. Ne može se taj književni korpus u pljevaljskome kulturnom krugu, kao ni onaj u bokokotorskome, promatrati izolovano od onoga što je već sazdano u klasičnoj i slobodnoj Crnoj Gori. Tim prije što predstavnici književnosti bokokotorskoga i pljevaljskoga književnog kruga ne stvaraju nikakvu novu i posebnu književnu tematiku, a što je još važnije jezik im je, i po osnovnom štokavskome ijekavskom književnome idiomu, i po stilsko-jezičkome izrazu, zajednički stvaralački medij – crnogorska podumijenta na kojoj oblikuju umjetnička djela. To što smo književne pojave u tim arealima Crne Gore imenovali književnim krugovima, opravdano je samo utoliko što su se ti predjeli crnogorske države i duhovnosti profilisali u zasebnim enklavama burnih istorijskih mijena i brojnih tuđinskih zavojevača. Nalazili su se, dakle, mnogo više pod dominacijom i uplivom tuđinske vlasti: u bokotorskome arealu sve do Prvoga svjetskog rata smjenjivali su se razni tuđinci koji su svakako ostavili vidne tragove i na ekonomski i na duhovni, tj. umjetnički razvoj. Ševerni dio Crne Gore, prije svega Pljevlja, pa i drugi krajevi toga područja, koji se često nepravilno nazivaju širom odrednicom sandžačka regija, ostali su dugo pod dominacijom Turske Carevine, sve do Berlinskoga kongresa (1878) i balkanskih ratova (1912–1913). Tek tada će nastupiti konačno oslobođenje. Faktički će se državotvorno i duhovno zauvijek osloboditi i vratiti u krilo jedinstvene nacionalne matice zemlje – Crne Gore. U tome opštem talasu istorijskih promjena u sevemome dijelu Crne Gore krajem XIX vijeka ni stanovništvo te teritorije nije mimoišao proces dubokih istorijsko-sociooloških promjena. Istoričar književnosti Novak R. Miljanić s pravom skreće pažnju na to da se ta regija pogrešno, ali već dugo uobičajeno, imenuje kao Sandžak: „Pogreška je u tome što nije postojao Sandžak, jedan za sve teritorije koji se tako naziva, već su postajali

Pljevaljski i Sjenički (novopazarski) sandžak za odnosnu teritoriju, a u vrijeme njihovog postojanja, tih sandžaka, Beranska nahija pripadala je trećem, Pećkom sandžakatu. To je bio najzapadniji dio Kosovskog vilajeta, pa i same Otomanske imperije, koji je pripadao i faktički poslije 1878. godine, a Bosna i Hercegovina bile su samo formalno-pravno njen teritorij pod austro-ugarskom upravom do aneksije 1908."[151]

No, bez obzira na pitanja vezana za regionalnu atribuciju, mi ćemo terminom *Pljevaljski krug pisaca* obuhvatiti sve one važnije književne pojave koje su se javile u širem regionu današnjeg crnogorskoga ševera, prije svega u Pljevljima i okolini. Dakle, uvrstićemo neveliki broj pisaca i njihovih djela iz te šire crnogorske regije. Zapravo, taj stvaralački korpus, i po kvantitetu i po kvalitetu, ne čini neki izuzetni književni krug stvaralaca pisane riječi, već ga čine u prvome redu pojedinci od književno-istorijskoga značaja koje se u integralnoj crnogorskoj književnoj istoriji ne smiju izostaviti. [152]

Lazar Komarica/Komarčić (1839–1909)

Iako je stasavao i kao pisac se formirao izvan zavičaja, pljevaljskome krugu pisaca pribrajamo i Lazara Komaricu, poznatijega pod prezimenom Komarčić. U južnoslovenskoj enciklopedistici i leksikografiji – od Stanojevićeve *Enciklopedije srpsko-hrvatsko-slovenačke* do Rackovićeva *Leksikona crnogorske kulture* – kao mjesto njegova rođenja figurira selo „Komarice kod Pljevalja", no u novije vrijeme Vukoman Šalipurović iznosi mišljenje da je Komarčić rođen u selu Glogu, na današnjoj srpsko-crnogorskoj granici.[153] Bilo kako bilo, Lazar Komari-

[151] Novak R. Miljanić, „Stevan Samardžić", *Mostovi*, br. 28 , VII/1975, 35.

[152] Pisce pljevaljskoga književnog kruga, kao i sve crnogorske stvaraoce ostalih stilskih formacija, prisvojio je Jovan Deretić u *Istoriji srpske književnosti* (treće prošireno izdanje, Prosveta, Beograd, 2001). O tome je svojevremeno akademik Vojislav Nikčević pisao (*Pobjeda*/Kultura, 29. novembar, 2005, 17): „Ta istorija je nastala u skladu s velikodržavnim ekspanzionističkim osvajačkim ratovima vođenim u prvoj polovini devedesetih godina prošlog vijeka. Tako se postupa uprkos što su Srbi izvorno samo ekavci u štokavskom dijalekatskom sistemu." To je isto činio i sa književnošću Boke Kotorske Miroslav Pantić (*Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990).

[153] V. Vukoman Šalipurović, „Lazar Komarčić Komarica (1839–1909)", predgovor u knjizi: Lazar Komarčić, *Dva amaneta*, Opštinska zajednica obrazovanja, Priboj,

ca/Komarčić porijeklom nesumnjivo pripada crnogorskome prostoru, a njegovo stvaralaštvo, iako prvjenstveno ulazi u korpus srpske književnosti i kulture, može se smatrati i dijelom crnogorske književne baštine.

U ranoj mladosti Komarčić je s porodicom izbjegao u Valjevo, đe je izučio terzijski zanat. Životne okolnosti usmjeravaće ga na različite lokacije i različita zanimanja, da bi se nakon srpsko-turskih ratova 1876–1878. godine skrasio u Beogradu i posvetio novinarskome poslu. U ranoj fazi novinarskoga angažmana Komarčić sarađuje s listovima *Srbija* i *Budućnost*, bliskim Ujedinjenoj omladini srpskoj i idejama Svetozara Markovića. Stekavši zavidan renome, pokrenuo je i uređivao list *Zbor*, koji je promovisao socijalističke i liberalno-demokratske koncepcije. U tome periodu bio je i urednik *Budućnosti*, *Novog zaveta* i korektor Državne štamparije. Resko intonirane članke u kojima se kritički osvrće na političke i socijalne prilike u tadašnjoj Srbiji, prestaje da piše dolaskom na mjesto urednika režimskih *Videla*. Komarčić je naglo promijenio politička shvatanja, pa od simpatizera socijalističkih i liberalnih ideja postaje njihov zagriženi kritičar i apologeta vladine Naprednjačke stranke. Kako primjećuje Jovan Deretić, taj politički zaokret vjerovatno ga je stajao mjesta u Skerlićevoj *Istoriji nove srpske književnosti*.[154] Ni dvije nagrade dobijene na konkursima Srpske kraljevske akademije, za romane *Jedan razoren um* (1893) i *Mučenici za slobodu* (1907), ni velika popularnost nijesu mogli promijeniti sud vodećega autoriteta srpske književne kritike.

Lazar Komarčić (1839–1909)

Komarčić se kao pisac oglasio relativno kasno, ali mu to nije smetalo da za kratko vrijeme stekne status jednoga od najplodnijih roma-

1970, str. VIII

[154] Jovan Deretić, *Srpski roman 1800–1950*, Nolit, Beograd, 1981, str. 182.

nopisaca te epohe. Tek 1880. godine publikovao je prvo djelo, roman *Dragocena ogrlica*, da bi ubrzo uslijedili romani *Bezdušnici* (časopisna verzija 1880–1882, kao posebno izdanje 1889), *Moj kočijaš* (1887), *Jedan razoren um* (1893), *Dva amaneta* (1893), *Pretci i potomci* (1901), *Jedna ugašena zvezda* (1902), *Prosioci* (1905) i *Mučenici za slobodu* (1907), a uz njih i nekolike zbirke pripovjedaka.[155] Javivši se kao pisac na prijelazu između romantizma i realizma, upijajući iskustva prije svega francuskoga romantičarskog romanesknoga nasljeđa i, s druge strane, srpske realističke tradicije, osobito one folklorne, Komarčić je sintetizovao sva ta poetička iskustva ponudivši i neke tematske, žanrovske i stilske novine. Primjera radi, romanom *Jedan razoren um* u književnost kraja XIX vijeka unio je prve naznake psihološkoga realizma; njegov ilustrovani roman *Jedna ugašena zvezda* s pravom se danas smatra pretečom naučnofantastičnoga žanra, a istovremeno i začetkom stripa; pseudoistorijski roman *Dragocena ogrlica* prvi je detektivski roman u nas; dok *Dva amaneta* slove za jedan od prvih beogradskih romana. Anticipaciju modernizma prepoznajemo i u Komarčićevim pripovijetkama, osobito onima iz gradskoga života, đe odsustvo fabule dovodi do poetizacije proznoga teksta. U osebujnome opusu Lazara Komarčića danas je moguće prepoznati niz protivurječnih uticaja i tendencija, ali i mnoštvo za to vrijeme iznenađujućih formalno-stilskih i tematskih inovacija. O tim specifičnostima Komarčićeva opusa Slobodanka Peković kaže: „Komarčić je bio predstavnik zanimljivog, sentimentalnog evropskog romantizma (*Dragocena ogrlica*, donekle i *Mučenici za slobodu*), ali i sledbenik onih pravaca u realističkom pripovedanju koji je idealizovao srpsku seosku sredinu i uznosio se narodnim govorom, nošnjom i običajima (*Zlatna Kostadinka*), i oštar

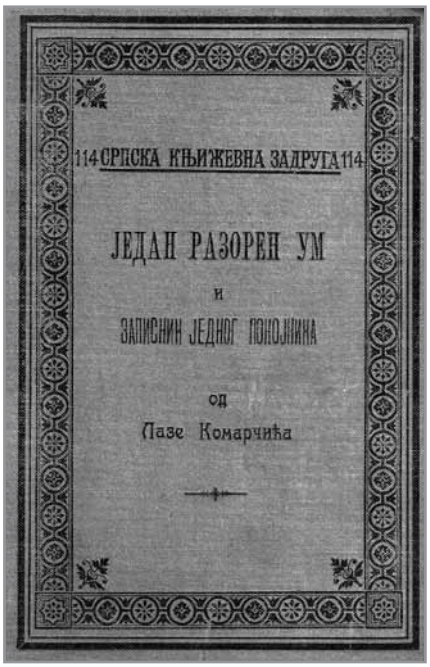
114 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 114

ЈЕДАН РАЗОРЕН УМ

И

ЗАПИСНИК ЈЕДНОГ ПОНОЋЊАКА

ОД

Лазе Комарчића

[155] V. Dobrilo Aranitović, „Bibliografija Lazara Komarčića (1839–1909)“, *Mostovi*, god. XVI, br. 80–81, Pljevlja, 1984, str. 97–116.

kritičar društvenih, političkih i nacionalnih prilika u zemlji (*Moj kočijaš*, *Bezdušnici*), i jedan od prvih pisaca koji su duboko zaronili u 'život duše' (*Jedan razoren um*). Bio je samouk koji se nije samo divio nauci, već je pokušavao i da je primeni u svojim delima, zaljubljenik u daleki zvon kosmosa (*Jedna ugašena zvezda*). Opšte prožimanje modernog i tradicionalnog omogućilo je Lazaru Komarčiću da odmeri vrednost i da se ogleda u novom i starom shvatanju i vrednosti i književnosti."[156]

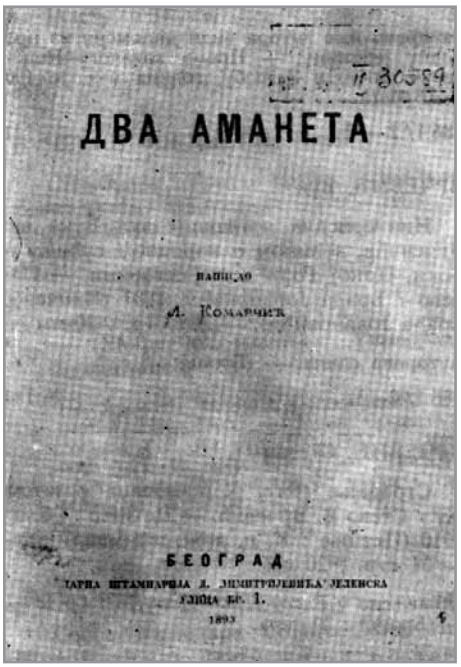
ДВА АМАНЕТА

НАПИСАО

Л. Комарчић

БЕОГРАД

Комарчићеве inovacije nijesu ostale samo na stilsko-formalnoj ravni. U pripovjedni mozaik našega realizma Komarčić je unio atmosferu modernoga doba, likove okovane osećanjem „kosmičkoga" straha i nesigurnosti, čime je nagovijestio bitne odrednice simbolizma. Ta atmosfera najbolje se očituje u, po ocjeni kritike, najuspjelijem Komarčićevu romanu *Jedan razoren um*. Junak romana Velja zanešen je Kantovom teorijom o beskonačnosti vremena i prostora i ta ga fiksacija postepeno odvlači u ludilo. Za razliku od drugih Komarčićevih romana, đe dosta prostora zauzimaju često zamršeni zapleti i paralelne fabule, *Jedan razoren um*, prvobitno naslovljen kao *Kant našeg doba*, odlikuje se jednostavnom i koherentnom fabulom. No, dvojnost toga romana potencirana je već udvajanjem naratora i junaka – jedan od uzroka Veljove traume je upravo njegova sličnost s naratorom Stevanom. U središtu romana je motiv nerealizovane ljubavi, dok u pozadini prepoznajemo istorijski ambijent – napuštanja srpskih gradova od strane Osmanlija u vrijeme kneza Mihaila Obrenovića. Baš kao i u nekim realističkim pričama u koje uvodi halucinacije, slutnje i košmare, tako i u tome romanu Komarčić ponire u unutrašnja stanja, skrivene nemire i najtananije psihološke dimenzije junaka, otvarajući problem odnosa pojedinca prema

[156] Slobodanka Peković, „Lazar Komarčić", pogovor u knjizi: Lazar Komarčić, *Dva amaneta*, Prosveta, Beograd, 1984, str. 172.

opštem i vječnom. „Čovekova duša mora da stoji u nekim našem umu nedostižnim odnosima s vesnicima nama nepoznatog duhovnog sveta što ga naša duša nazire, ali ga mi ne poznajemo“, veli junak romana. Komarčić je tim romanom, kako primjećuje istoričar književnosti Predrag Palavestra, personalni roman približio modernoj introspektivnoj prozi simbolističkoga smjera.[157]

Već je rečeno da se Komarčić može smatrati utemeljivačem kriminalističkoga žanra u nas. Tome žanru pripadaju tri njegova romana – *Dragocena ogrlica*, *Dva amaneta* i *Prosioci*, zasnovana na motivu zavještanja i spora oko nasljedstva. *Dva amaneta* su, po ocjeni kritike, najkompleksniji roman iz toga korpusa. Roman počiva na dva fabularna toka, od kojih se jedan odvija u prošlosti, a drugome je narator savremenik. I dok prvi fabularni tok kroz povijest o neostvarenoj ljubavi protagonista djelimično objašnjava događaje iz naratorove sadašnjosti, drugi fabularni tok usmjeren je na spletke čiji je inicijator advokat Kuzman koji nastoji da obori ženin testament. Rasplet romana donosi sudska rasprava kojom se razobličavaju svi kriminalni postupci advokata Kuzmana, a on pri pokušaju bjekstva iz zatvora i gine. Za razliku od *Jednog razorenog uma*, Komarčić je u tome romanu vjeran realističkome pripovijedanju. Njegovi opisi građanskoga društva i atmosfere Beograda s kraja XIX vijeka, u najboljoj su tradiciji realističkoga društvenog romana. Treba li naglasiti da je i u tome prostoru Komarčić jedan od pionira u južnoslovenskim književnostima.

Ukupnim proznim opusom, Lazar Komarčić se nameće kao jedna od najizrazitijih individualnosti kraja XIX i početka XX vijeka u crnogorskoj književnosti. Stepen tematskih i stilsko-formalnih inovacija koje je unio u našu književnost, bez obzira na mjestimičnu jezičku i stilsku neizbrušenost njegovih djela, čine ga osobenom pojavom i anticipatorom novih strujanja koja će u našu literaturu stići s izvjesnim zakašnjenjem u vidu naznaka modernističke poetike. Stoga nam se i ocjena Slobodanke Peković nameće kao najbolja sinteza svih dvojnosti, mana i vrlina Komarčićeva djela: „Komarčić je u romantičarski i slikoviti seoski milje neočekivano uneo duh moderne Evrope: rastrzanog, bezličnog junaka, gotovo klišetiziranog, melanholiju i pesimizam, iz pripovedanja je izostavio radnju i u prvi plan je istakao atmosferu i nagoveštavanje, primenio novu tehniku pripovedanja koja nije poštovala

[157] Predrag Palavestra, *Istorija moderne srpske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1986, str. 381.

logični tok vremena i radnje, otkrio nenastanjeni kosmos kao krajnje mesto uzleta usamljene duše".[158]

Marko S. Popović Rodoljub (1869–1936)

Među piscima generacije stvaralaca iz pljevaljskoga književnog kruga i poznatih prosvjetnih radnika onoga vremena svakako je i Marko S. Popović. On je po književnome djelu, tematici i stilu dao obilježje razdoblja folklornoga realizma u toj crnogorskoj enklavi i jedan je od najzapaženijih narodnih učitelja, sveštenika i književnih stvaralaca. U kratkome članku „Marko S. Popović – Rodoljub", objavljenom u *Golubu*, anonimni biograf je veoma afirmativnim riječima opisao životnu putanju toga sveštenika i književnika ne ulazeći podrobno u prikaz i analizu njegova književnog rada.[159] Iz toga pregleda saznaje se da je Marko S. Popović rođen u Pljevljima, da potiče iz siromašne seoske porodice koja se vjerovatno doselila u prvoj polovini XIX vijeka iz slobodnoga dijela Crne Gore. Osnovnu školu pohađa u Pljevljima, a potom u Reljevu i Sarajevu, đe je završio i bogosloviju. Već 1887. nalazimo ga kao učitelja u Stocu, đe je službovao oko dvije godine, a potom je premješten u Foču u četvorogodišnju osnovnu školu u kojoj je ostao pet godina. Veoma marljiv, prosvjetiteljski ponešen i vjerski tolerantan prema svim konfesijama bio je Popović i u Stocu i Foči, „ljubljen, poštovan, a učenici su ga voljeli i ljubili kao svoga iskrenog oca".[160] Angažovan kao seoski učitelj, Marko S. Popović razvija u tim sredinama brojne aktivnosti: osniva školsku štedionicu, formira pjevačka društva, kupuje za škole korisne knjige, pretplaćuje se na književne listove, piše poučne članke poput „Ko je ovakav nek se popravlja" (*Golub*, br. 15, 18, 19, 20, 1893), objavljuje pjesmu „Bukvica" (*Golub*, 1894) u kojoj pjeva kult za svako ćiriličko slovo, piše školske igrokaze kao „Mala Srbadija" (*Golub*, 1895) i slično.

Poslije uspješno provedenih dana u školi, prema potrebi pravoslavne crkve, hirotonisan je u Fočanskoj crkvi za đakona (1893), a potom je unaprijeđen u Nevesinjskoj crkvi za sveštenika, odnosno za paroha. U Nevesinju je činodejstvovao, odnosno vršio je razne obrede

[158] Slobodanka Peković, isto, str. 187.

[159] „Marko S. Popović – Rodoljub", *Golub*, br. 9, 1886, 131-134.

[160] Isto, 131.

u žiljevskoj crkvi, đe je prilježno i s ljubavlju služio narodu. Poslije tri godine službovanja u Nevesinju, Marko Popović je godine 1897. premješten za sveštenika u Konjic. U svim tim sredinama ostavio je duboki trag propovjednika, umnoga i omiljenoga sveštenika i učitelja koji je silinom emotivnoga bića nastojao emancipovati, unaprijediti i opismeniti seoske sredine u kojima je službovao, živio i prosvjetiteljski radio.

Krajem 80-ih godina XIX vijeka Marko S. Popović započeo je književnu karijeru. Prvi mu je književni iskorak, kao što smo kazali, bio u *Golubu*. Godine 1886. javlja se u emotivnome i poučnome duhu istorijsko-etnografskim člankom u kojem je opisao rodno mjesto – Pljevlja.[161] Potom postaje revnosni saradnik toga časopisa,[162] ali se njegov stvaralački interes daleko proširuje, pa objavljuje književne, poučne, pedagoške i folklorne članke u brojnoj periodici: *Bosanskoj vili*, *Danici*, *Bosansko-hercegovačkom istočniku*, cetinjskoj *Prosvjeti*, *Novom vaspitaču*, *Srpskom magazinu*, *Godišnjici*, *Bačvaninu*, *Banaćaninu*, *Srpstvu*, *Vršačkom glasniku* i dr. Cijela njegova književna produkcija toga vremena snažno je narodnosno usmjerena, folklorno orijentisana i obojena sadržajima seoske tematike. To su eksponirane folklorne i crkvene teme kojima pokreće poučne sadržaje i ostavlja duboke poruke svim slojevima naroda. Pisao je od poučnih do folklornih, konfesionalnih, rodoljubivih i istorijskih tema: „Ljubimo domovinu“, „Učitelj u narodu“, „Pismo mojoj sestri“, „Današnje poštenje“, „Ljubimo se“, „Ne dajmo se“, „Naše dužnosti“, „O pijanstvu“, „Politika i naš narod“, „U radu je sreća“, „Umije li naš narod štedjeti“, „Dižimo moral“, „Zanat je zlatan“, „Bez Božje pomoći ništa se ne može učiniti“, „Gdje počiva Božji blagoslov“, „Svačije djelo izađe na vidjelo“, „Pravda ne gine“ i slično. Osnovna emocionalna nit u svim njegovim tekstovima jeste rodoljublje i ljubav prema svome narodu i domovini. Zbog istaknutog rodoljublja, on je sebi i dao pravo da uz prezime dodaje „Rodoljub“, nadimak kojim je potpisivao većinu književnih radova. Osim pojedinačnih radova u periodici, od kojih mnogi predstavljaju modele usmene i folklorne književnosti, Marko Popović je nastojao da građu sakupi, da je formira u zasebne sveske kako bi je što jače popularizovao i prezentovao. Tako je

[161] Marko S. Popović, „Pljevlja u Hecegovini“, *Golub*, br. 4, 1886, 59-60.

[162] Sve radove koje je objavio u *Golubu* popisao je mr Dragoljub D. Gajić, „Crna Gora i Crnogorci u somborskom *Golubu*“, *Bibliografski vjesnik*, X, br. 2, Cetinje 1981, 64-65.

objavio knjige: *Srpske sevdalinke* (narodne pjesme),[163] *Književni radovi* (Putne crtice, pripovijetke i pjesme),[164] *Sve za narod* (pripovijetka)[165] i na kraju *Suze na grobu †Đorđa Nikolajevića* (spjev).[166] Možda je najbolje iz toga posljednjeg spjeva citirati stih da bismo viđeli u kakvoj je rodoljubivoj formi i stihu pjevao:

Da li ima veće slave
Nego narod koga ljubi?
– Svaka slava na svijetu
ispred te se slave gubi!

U epskim i lirskim stihovima njegova se poezija i proza ne izdvaja iz ondašnjega kruga srpskih i crnogorskih pjesnika koji su stvarali u zanosu romantizma, u duhu narodne poezije i snažnoga narodnosnog folklora. Pjevali su i sazdavali narodne priče i druge književne žanrove nastojeći stvoriti prepoznatljivi književni opus, tematiku nevelikih umjetničkih vrijednosti. Ništa dalje nije se estetski i sadržajno odmakao od takve literature ni Marko S. Popović. U tome je duhu sazdana cijela njegova poetska i narativna književna produkcija. Neka nam to ilustruje Popovićeva poveća pripovijetka koju je naslovio *Sve za narod*. Nastala pod uplivom narativne folklorne proze kakva se u ono vrijeme objavljivala u *Srpsko-dalmatinskome magazinu*, Marko S. Popović je i posvećuje uredniku toga folklorno orijentisanog časopisa Đorđu Nikolajeviću, „velikom (...) dobrotvoru“, kojemu pjeva u „znak priznanja i poštovanja u Foči 1894“:

Djelo Tvoje – djelo ono,
Što se sa Tvog srca sjaje.
Obasjava na sve strane
Naše mile – srpske kraje...
Mnoga suza – suza vrela –

[163] Marko S. Popović – Rodoljub, *Srpske narodne umotvorine. Knjiga I. Srpske sevdalinke*, Štamparija Braće Jovanović, Pančevo, 1892.

[164] Marko S. Popović – Rodoljub, *Književni radovi*, Štamparija Jovana Radaka, velika Kikinda, 1893.

[165] Marko S. Popović – Rodoljub, *Sve za narod*, štampana troškom vel. srpskog dobrotvora Dobro-Bosanskog mitropolita Đorđa Nikolajevića, Novi Sad, 1894.

[166] Marko S. Popović – Rodoljub, *Suze na grobu †Đorđa Nikolajevića*, Štamparija Milana Petka-Pavlovića, Vršac, 1896.

Blagodarnost roda mila,
Vjenac krasni – neuveli
Srpska j' ruka Tebi svila.
Pa i moja suza vrela,
Što pred Tobom ona pada, –
I, ona mi odgovara:
Da se narod dobru nada!

U takvome patriotskom tonu i nevještoj naraciji iznosi Marko S. Popović šećanja i uspomene u pripovijesti *Sve za narod*. U njoj je opisao raznovrsni i tradicionalni svijet sela preko određenih likova koji prezentiraju taj seoski ambijent. U središtu priče su eksponirani likovi, koje privodi pisac iz minulih vremena, bába Đena i njegovu suprugu Jovanku. Oba lika su idealizovani junaci koji su životni put, poslije boravka u varoškoj sredini, nastojali osigurati među patrijarhalnim i priprostim seljanima. Sve je dalje podređeno tome socijalnom statusu i ambijentu. Priča nosi crte autobiografskoga opisa i karaktera. Bábo Đeno ističe se kao veliki dobrotvor, sveštenik i učitelj koji želi ostaviti sav imetak i uštеđevinu na dobrobit mještana. Bába Đena i njegovu suprugu Jovanku pisac karakteriše u svakom potezu kao izuzetne ljude, plemenite, marljive i spremne na pomoć. Oni su pravi dobrotvori seoskoga naroda kojemu ostavljaju u zalog i zadužbinu sazidanu seosku školu, a potom i crkvu: „Ne prođe ni godine, a škola bijaše gotova: Velika nije bila, ali za naše selo taman k'o što treba (...) Milo nam svima i jedva smo čekali, kad će se početi učiti. Babo Đeno naš'o je u nuždi – prve godine nekog stara učitelja Jovana. Kad se šćela nauka otpočeti, dozv'o babo Đeno iz varoši našeg parohijalnog popa. Taj dan iskupilo se oko škole veliko i malo iz našega sela. Najprije se svršilo blagodarenje, a pošlje toga poče pop Todor, 'vako besjediti: 'Blagočestivi Hrišćani! Nema veće zadužbine na ovom i onom svijetu od zadužbine, kad koji pobožni hrišćanin podigne ovakvi hram, đe će se naša đeca učiti: Boga ljubiti i poštivati, bližnje svoje pomagati, starije slušati i učiti se svemu, što će im biti od koristi...'"[167]

Pisac je u tome dijelu sve zgusnuo: i sadržaj priče i idealizovani svijet sela. Međutim, Popoviću je takav sadržajni ishod i karakterizacija

[167] Marko. S. Popović – Rodoljub, *Sve za narod* (pripovijetka), štampana troškom vel. srpskog dobrotvora Dobro-Bosanskog mitropolita Đorđa Nikolajevića, Novi Sad, 1894, 41.

glavnih i sporednih likova poslužila kako bi preko njihovih životnih putanja, od varoške sredine do seoskoga života, mogao nijansirano i blago razviti kritičke i antinomične opservacije na relaciji varoši i sela. Varoš i njegovi građani projiciraju se kroz blagu negativnu i nemoralnu sliku života, a u selu se nalazi idealizovana ljudska harmonija, sloga, patriotska ljubav i iskonska ljepota. Jednom riječju, sve što je časno i blagotvorno, a to je vjerska sloga i ljubav, caruje i održava se u seoskom ambijentu, koji prati prosperitet. Razvijajući pripovijetku u duhu tehnike grube realističke i folklorne naracije, njegova je pripovijest jednostavna, ali sadržajem i stilsko-jezičkim medijem neujednačena. Elementi pomoću kojih pisac gradi tkivo pripovijesti uobičajeni su za onu prozu folklornih realista, osobito za pisce koji su književno djelo stvarali na prijelazu stilske formacije romantizma i realizma. U Popovićevoj prozi ošećamo nevještu ruku naratora koji se tek uči zanatu. Stoga su njegovi izražajni elementi – izvještaji o seoskim i varoškim događanjima, dijalozi, monolozi, scene i narativne situacije te opisi i različite narativne digresije – i dalje nevješti, a na osnovu analiza likova lako je utvrditi da je u pozadini Popovićeve pripovijesti sukob između dobra (personifikuje se u slici seoske sredine) i zla koje zasigurno generiše varoški svijet. Pisac veoma često inkorporira u narativni tok priče i narodne sentence, neobične gnomske izraze. Istina, jezik mu je strogo ijekavski – crnogorski, obojen nijansama bogate crnogorske leksike, kakva se upotrebljavala u crnogorskoj prozi krajem XIX i početkom XX vijeka. Ponekad pisac pribjegava arhaičnim crnogorskim izrazima, što je samo znak da oni žive u seoskome ambijentu i na cijelome prostoru Crne Gore. Ta izražajna semantika daje donekle autentičnu patinu, ali ne i crnogorski lokalitet. Cijela narativna proza Marka Popovića, kao i njegovih saputnika pripovjedača folklorista iz Crne Gore, odiše jednostavnom epitetonikom i metaforikom, dok su mu poređenja jednostavna i često nefunkcionalna. Njegova narativna proza obiluje prećeranim patosom, didakticizmom i neuobičajenim sentimentom. Estetska slika te proze postaje još poraznija ukoliko se upoređuje s estetikom i snagom pripovjedaka Stevana I. Samardžića, koji se narativnim postupkom na istome tom pljevaljskome književnom prostoru izdiže do mnogo suptilnijih i viših stilsko-estetskih nivoa.

Stevan I. Samardžić
(1877–1910)

Jedan od rijetkih crnogorskih književnika koji je kratko, ali uspješno djelovao u punome stvaralačkom i estetskome sjaju u pljevaljskome krugu pisaca jeste Stevan I. Samardžić. Pojavio se u okviru realističke formacije u kojoj je započeo, književno stasao i do kraja života joj ostao odan. Starinom je iz Pljevalja, đe su se, po svoj prilici, doselili njegovi preci iz Krivošija.[168] Životna putanja Stevana Samardžića je pravolinijska: rođen je u Pljevljima u krilu trgovačke porodice od oca Ilije, koji je marljivo radio, novčano i organizaciono pomagao unapređenje školstva u pljevaljskome kraju. U rodnome mjestu Stevan završava osnovnu školu, a 1890. upisuje beogradsku gimnaziju, koju će ubrzo zamijeniti učiteljskom školom i nju će dovršiti u Aleksincu 1898. godine.[169] Službuje kao učitelj u Novoj Varoši (1898), kratko iste godine u Skoplju, a potom dobija mjesto u pljevaljskoj gimnaziji.[170] Jedno je vrijeme bio upravnik osnovne škole u Pljevljima, sa suprugom (učiteljicom) Marom Kuburović (1875–1907), koja je umrla mlada. Dvije godine pred smrt premješten je na dužnost upravnika osnovne škole u Novoj Varoši (1908). Njegov prijatelj iz učiteljske škole Savo P. Vuletić, kasniji crnogorski pripovjedač i književni kritičar, zasvjedočio je da je Samardžić bio odličan đak, da se isticao radom u đačkim družinama, da je bio iskren i slobodouman preko mjere, da je imao mnogo neprijatnosti zbog slobodarskih ideja, da je bio teorijski, pedagoški i književno veoma obrazovan. „Pravda, istina i sloboda u njemu su imale žreca kakvi se rijetko nalaze (...) Radio je sa samopregorevanjem i pržio se

[168] Vukota Miljanić i Akim Miljanić, *Prezimena u Crnoj Gori*, Beograd, 2007, str. 404, pišu: „Samardžić, Cetinje; Krivošije (Boka Kotorska) potomci Sava Ivanova, grana Orlovića (Strahinića) (...). Samardžići u Komanima (Podgorica), Kobilji Do (Cuce), Cetinje doselili od Nevesinja (1878. god.), porijeklom iz Pive; Gusinje; Pljevlja i okolina; kod Perasta (Boka Kotorska) iz Krivošija“. A Novak R. Miljanić u članku „Stevan Samardžić (1877–1910)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, XIV/1984, 325, eksplicitno kaže da je prema pričanju Danice Jakove Stevanović-Samardžić, „Stevan porijeklom od krivošijskih Samardžića“.

[169] S., „Iz Pljevalja“, *Carigradski glasnik*, br. 12, 1898; „Iz nove Varoši“, *Carigradski glasnik*, br. 12, 1899; „Novi Pazar“, *Carigradski glasnik*, br. 13. U br. 16 istog lista je i članak o dobrotvorima; „Iz Nove Varoši“, *Carigradski glasnik*, br. 8, 1900. i drugi članci.

[170] M. Pljevljanin (Dimitrije Jevtović), „Stevan Samardžić“, *Bosanska vila*, br. 20–22, Sarajevo, 1910, 293–295.

stalno u vatri, koju čovjeku pričinjava velika ljubav k svemu onome što je rodoljubivo i pošteno, a radeći u današnjem svijetu u kojem je malo toga.“[171] Djelujući kao prilježan učitelj u sandžačkoj regiji, službujući po mnogim mjestima i u pljevaljskoj gimnaziji, Samardžić je ostao duhovni zarobljenik lokalne sredine, na početku kao književnik „izolovan“ od ondašnjih širih vidika, pa i od crnogorskih književnih tokova. Usmjeren više prema strujanjima i tendencijama srpskih književnika, prije svega prema realistima, on se u svoje vrijeme nije javljao, a ni kasnije u crnogorskoj periodici, pa nije čudno što nije ušao niti u jednu antologiju crnogorske poezije i proze. Nijesu ga spomenuli u novije doba ni Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore*, ni Radoslav Rotković u *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918*.

Stevan Samardžić (1878–1910)

Stevan Samardžić ispoljio se kroz tri profesionalne aktivnosti: kao društveni aktivista, prosvjetni radnik, a od 1897. godine, kad se počinje aktivnije sarađivati u književnoj periodici i objavljivati beletristiku (pretežno narativnu literaturu), i kao književnik. Njegova društvena aktivnost našla je prostora u *Carigradskome glasniku*, đe se javljao s prilozima kao dopisnik, najčešće pod pseudonimom „Miroljub“.[172] Svakodnevni prosvjetni rad pričinjavao mu je radost, ali daleko više ga je ispunjavalo to što je stekao mogućnost da praktični školski i teorijski rad uopštava i izlaže u periodičnim prosvjetnim publikacijama. Ponaj-

[171] Savo P. Vuletić, „Iz naše nahije“, *Glas Crnogorca*, br. 26, 1907, 2.

[172] Njegovi su prilozi u *Carigradskom glasniku* potpisani pseudonimom; br. 3, 7, 12, 36, 1899; br. 8, 13, 14, 46, 1900; br. 8, 9, 1901. I pripovijetke u periodičnim publikacijama objavljivao je pod pseudonimom „Miroljub“.

češće u već spomenutom *Carigradskome glasniku*,[173] objavljuje stručne pedagoške članke u kojima smjelo iznosi poglede i refleksije na pedagoške misli Jana Komenskog i Pestalocija, vodi polemike s prosvjetnim savremenicima (Vlatkom Banovićem, Velimirom Joksićem, Danilom Katanićem, Novakom Vekovićem i dr.) o školskim udžbenicima, njihovoj funkcionalnosti i estetskoj primjerenosti u nastavi osnovnih i srednjih škola.[174]

Književnost je, ipak, najdublje, ali i najkraće, ostavila traga u Samardžićevu duhovnom habitusu. Baveći se sa zanosom i ljubavlju tim vidom stvaralaštva u mladalačkim danima, od 1904. do 1909. godine, Samardžić je u tome periodu objavio dvanaest pripovjedaka i feljtona s tematikom iz sandžačkoga života, čime je sebi na samom startu pribavio laskavi epitet „sandžačkoga rapsoda". Neke je od njih objelodanio na stranicama časopisa *Delo* (1904), *Nova iskra* (1905. i 1906), *Bosanska vila* (1905. i 1908), *Srpska riječ* (1906) i kalendaru *Golubu* (1907). Sav beletristički rad sabrao je kasnije u posebnu zbirku pripovjedaka *Iz naše nahije (Pripovijetke i slike)* (1907).[175] Tek u najnovijem izdanju istoimene zbirke *Iz naše nahije* Stevana I. Samardžića (1991)[176] objavljena je njegova cjelokupna narativna proza. Prema tome, Stevan I. Samardžić stvarao je veoma kratko i čitaocima i potomstvu ostavio u nasljeđe ne tako obimno književno djelo, ali je, kao i mnogi njegovi zemljaci savremenici, poput Lazara Komarčića, po kvalitetu, po tematskome svijetu, po književnoj vrijednosti pripovjedaka, ostavio priče i novele izuzetnoga značaja. Njegove pripovijetke ne bi bile na odmet ni književnostima s bogatijom literarnom produkcijom, pogotovo kad se zna da je njegovo narativno djelo čvrsto sraslo s pljevaljskim podnebljem, s užim i širim Sandžakom, s ljudima toga areala, njihovim sudbinama, antinomijama međukonfesionalnoga života, egzistencijama u daljoj i bližoj istorijskoj stvarnosti. No, iako se Samardžićevo djelo ne izdiže porukama, a osobito jezikom, do stepena estetske univerzalnosti

[173] Prvi mu je članak „Načelo saradnje", *Carigradski glasnik*, br. 28–32, 1899, a u br. 50, 1900. piše članak „Nastava po udžbenicima".

[174] Novak R. Miljanić, „Stevan Samardžić (1977–1910)", *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1985, 278.

[175] *Iz naše nahije*, Nova štamparija Davidović, Beograd, 1907. I ovđe se potpisao kao „Miroljub", a u posebnom je sadržajnom prilogu donio izvore u kojima s periodičnim publikacijama pripovijetke bile ranije objelodanjene.

[176] Stevan I. Samardžić, *Iz naše nahije*, Književni klub „Dalma", Pljevlja, 1991.

i ne predstavlja poseban književni doprinos u konstelaciji južnoslovenskih literatura, ono svakako i po kvalitetu i po estetskome domašaju, prevazilazi književni lokalitet, njegove ograničenosti, isključivosti, uskogrudosti regionalnih matrica, modaliteta i značenja. Samardžićevo pripovjedno djelo predstavlja ozbiljan i kvalitetan pokušaj, stvaralački napor da se u narativnim slikama toga vremena umjetnički fiksira i oslušne ne samo epska i rodoljubiva heroika pljevaljskoga Sandžaka, već daleko više: brojne sudbine ljudi u vremenu i prostoru Sandžaka, savremenost čovjeka toga podneblja. A on je te slike umjetnički hvatao naprečac, transponujući ih kroz priče da bi njima odgonetnuo burne mijene, život ljudi toga miljea sa svim mozaičkim lijepim i tragičnim specifičnostima, antinomijama i mentalitetima.

Pojava Samardžićeve zbirke pripovjedaka *Iz naše nahije* od svega nekoliko priča: „Dva slavska kolača“, „Za dušu Emila Kastelara“, „Na raskopano ognjište“, „Plaha krv“, „Mujaga“, „Poslije sevdaha“, značila je, kako rekosmo, i po rasponu novih tema i motiva i po realističkome i donekle naturalističkome stvaralačkom postupku i prosedeu, nešto sasvim novo i neobičajeno u savremenoj književnosti toga perioda. Stoga nije čudno da je njegova proza već od prvoga trena izazvala kritičku pažnju. Dočekana je u kritičkim opservacijama s „dosta pohvala i malo primjedbi u prikazima i kritikama“ Sava P. Vuletića,[177] Jovana Živojinovića[178] i Vojislav J. Ilića,[179] kaže Novak R Miljanić,[180] pa nastavlja: „Ilić je dobro zapazio ljepotu, suštinu i dubinu zahvata piščevog u ondašnje prilike i međuljudske odnose seoske sredine, u kojoj su na jednoj strani pop, učitelj sa ženom i seoski mehandžija, a na drugoj strani ostali mještani, u priči Dva slavska kolača“.[181] No vratimo se i drugim Samardžićevim pričama. Njih je književni teoretičar Radomir Ivanović u najnovijem osvrtu „Doprinos realističkoj prozi“[182] veoma uspješno tipološki, analitički i književnoteorijski razložio, interpretirao u svim slojevima.

[177] Savo P. Vuletić, „Stevan I. Samardžić“, *Glas Crnogorca*, br. 17, Cetinje, 1910, 3.

[178] J. Ž, „Stevan I. Samardžić: *Iz naše nahije*“, *Letopis Matice srpske*, knj. 247, Novi Sad, 1908, 96-97.

[179] Vojislav J. Ilić, „Stevan I. Samardžić, *Iz naše nahije*“, *Bosanska vila*, br. 13–14, 15–30 jul, Sarajevo, 1907, 13-14.

[180] Novak R. Miljanić, isto, 276.

[181] Isto, 276.

[182] Radomir Ivanović, „Doprinos Stevana Samardžića realističkoj prozi“, *Mostovi*, br. 124–125, Pljevlja, 1992, 165–171. Isti je rad objavljen, u nešto modifikovanom

Osim što je utvrdio genologiju, situirao ih je u kontekst realističkih pripovjedaka srpskih pisaca koje je Stevan I. Samardžić zasigurno čitao i njima se uveliko sadržajno i estetski napajao. Prema Ivanoviću njegove se pripovijetke mogu podijeliti u tri skupine, i to: 1. na osnovu odabrane tematike i motivike, 2. na osnovu genološke pripadnosti i 3. na osnovu književnoestetske valorizacije. U prvi tematsko-motivski krug smještene su pripovijetke posvećene nacionalnoj tematici („Za dušu Emiliju Kastelaru“, „Na raskopano ognjište /Slika s granice/“, „Preko Rogozne /Slika s puta, iz stare Srbije/“), u drugi krug ušle su priče socijalne tematike („Dva slavska kolača“, novele „Plaha krv“ i „Tatini sinovi“, kratka priča „S pogreba“ i „Bez majke /Božićna slika/“, „Srećna para“ i kratka priča „Iz milosrđa“ u „kojoj je jetka socijalna satira protkana ironijskim stilom“), a u trećem krugu našle su se malobrojne priče posvećene analizi psiholoških stanja junaka („Mujaga“ i „Poslije sevdaha“), ali ni one nijesu „lišene deskriptivnih pasaža“.[183]

U pripovijeci iz prvoga kruga „Za dušu Emiliju Kastelaru“ fiksiran je i karakterisan lik fanatizovanoga Srbina koji je od učitelja saznao za španskoga političara Kastelara, prijatelja i velikoga simpatizera srpskoga naroda. U želji da mu se oduži Srbin u njegovu slavu čini pomen u Crkvi Sv. Emilije. Moli mu se, s pravoslavnim popom, kao božjem ugodniku. Priča je sadržajno jednostavna s mnogo istorijskih fakata, feljtonskih pasaža, pa djeluje kao savremena reportaža. Ona ima i impresivni naboj jer predstavlja duboku emotivnu sliku ljudi iz sandžačkoga života. Zbog narativne originalnosti teško joj je naći adekvatan pandan i predmet književne obrade u savremenoj beletristici južnoslovenskih naroda.

Druga priča „Na raskopano ognjište“ iz iste skupine, predstavlja prema Vojislavu J. Iliću, jezovito istinitu priču jer realističkim prizorima bijede ostavlja duboki dojam i doživljaj. Iako je bez dublje umjetničke obrade, prema Ilićevu sudu, motiv priče je „izvrstan za Ćipika i Kočića. Međutim to nije polje za g. Samardžića“. Književni kritičar je ipak previdio širi kontekst priče u kojemu je pisac u toj kratkoj naraciji spojio tri bijede: ekonomsku jedne sandžačke porodice; društveno-ekonomsku propadajućega turskog feudalizma i vojno-političku Otomanske impe-

obliku, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici,* IV (realizam – moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 351–364.

[183] Radomir Ivanović, „Doprinos Stevana Samardžića realističkoj prozi“, *Mostovi*, br. 124–125, Pljevlja, 1992, 167.

rije. „Sve tri je zgusnuo u jedno klupko oko pokušaja jedne porodice da pobjegne u Srbiju uz pomoć podmićenog turskog graničara, pa uhvaćen na djelu i doveden u sud, ućumat, gdje pop smije da kaže pravu riječ, a begu se zabranjuje da bijesni i psuje, na kraju daje neka crkavica državne pomoći toj porodici i oslobađa se svake odgovornosti.“[184] Sve je u kolovratu te priče tragično: i sudbina bijedne porodice koja iluzorno nada spasu iz socijalnih nevolja odlaskom preko granice (u Srbiju) i begova muka kojemu viša vlast zabranjuje da bijesni i vrijeđa. Sve je to Samardžić logično i „prirodno povezao, na malo prostora i sa malo riječi ispričao tako da zadivljuje upravo takav umjetnički doživljaj i snaga“ – kaže Miljanić.

Analizirajući pripovijetku „Poslije sevdaha“, kritičar Ilić prigovorio je Samardžiću da ima „oko za ljudsku dušu“, ali ga nema „za spoljni svijet, za prirodu. Opisi prirode u njega su mlaki, mrtvi, steriotipni“. Očito da je književni kritičar i ovđe promašio jer nije sagledao Samardžićev surovi pejzaž u cjelosti. Nije uočio dublje njegovu estetsku funkciju. Samardžićev je krajolik zimskih putovanja preko sandžačkih planina, ili planina koga drugog krajolika iz toga areala, veoma dinamičan, impresivan, estetizovan i personifikovan do te mjere da ga možemo ubrojiti u najljepše primjere realističke proze u drugoj polovini XIX i početka XX vijeka. Dovoljno je navesti modele njegovih opisa iz pripovjedaka „Dva slavska kolača“, „Preko rogozne“, „Na raskopano ognjište“ i „Poslije sevdaha“ pa ćemo se uvjeriti da je njegov pejzaž surov i mekan, ali u isto vrijeme toliko ekspresivan da se rijetko može sresti kod nekoga drugog pripovjedača njegove generacije. Pogledajmo kako on funkcioniše u priči „Dva slavska kolača“:

> *Stegla zima, kako amo može biti oko Bogojavljenija. Odonud s Ljubišnje dunu vjetar, pa samo zviždi pravi namet od snijega, koji još od rane zore ne prestajaše padati. Na polju nigdje žive duše; svak se sklanja u kolibu ukraj vatre, po koji čobanin protrči brže do kolibe do torova i pojata, te položi ovcama i govedima, pa se još brže vraća natrag. Ili koji seljak zadocni iz kasabe, uvijen u kaban, još na kakvom lijenom kljusetu, goneći ga da što prije stigne, pa kad naiđe na namet, viče i silazi, te izvlači kljuse i produžuje dalje,*

[184] Novak R. Miljanić, „Stevan Samardžić“, *Mostovi*, br. 28, Pljevlja, 1975, 35–42.

psujući i pretećи po snijegu, čas do koljena, čas i do pasa, dok ne izađe na put.
Tako ti je u svoj Podgori zimi. Planinski kraj, a ispod Ljubišnje, na čijim vrhovima ima o Petrovu-dne snijega, a odakle u sred ljeta dune često puta takav vjetar, da se brže sklanjaš i bježiš vatri.[185]

Možda niko u crnogorskoj literaturi prije Samardžića nije ostavio tako realistični opis surove zime. S velikim užitkom i proživljenim trenucima doživljava prirodu; intenzivno doživljava čudesno bogatstvo slika, boja u zimskoj pustoši prirode prelamajući ih kroz svoj svijet, stvaralačku i realističku imaginaciju. Promatrajući prirodu, Samardžić se divio njezinim oblicima, uočavao detalje u njoj: i ono surovo i ono što je poetizovano i lijepo. Samardžićev pejzaž predstavlja nov poetski kvalitet. To su pejzaži koji gube poetske konture i čvršću deskripciju i postaju dematerijalizovani. Veoma su profinjeni, estetski istančani i na visokome nivou, pomalo eruditivno i ljudski obojeni. Slikao ih je talentovani narator manirom impresionističkoga slikara, služeći se bojama i drugim auditivnim predstavama, pa su tako recipijentima ugodni i za oko i za uho. Posebno se u slikanju pejzaža Samardžić zadržao na opisima zime i ljudi u sandžačkome kraju. Opisao je tu beskrajnu i surovu pučinu „zimskoga mora“ koja ga gibanjem podśeća na nestalnost u ljudskome životu. Pejzaž je u njegovoj prozi uvijek vezan za čovjeka i prirodu, za njegov doživljaj, pa su njegove intimne impresije uvijek izrasle iz stvarnih slika i śećanja što ih je bogatio unutrašnjom dinamikom, tj. nekim neprestanim vibracijama, micanjima i kretanjima, čas jačim, čas slabijim, pretvarajući ih snagom stvaralačke imaginacije u nove zimske slike koje su istovremeno bile životno autentične i simbolične. Umjetničkim naporom i preciznim zapažanjima, Samardžić je uspio ostvariti slike jedinstvenoga mehanizma prirode u trajanju i mijenjanju, što daje posebnu draž i originalnost njegovu narativnome djelu. Divan je i umjetnički istinit opis proljećnog dana u pripovijeci „Na raskopano ognjište“ ili „Poslije sevdaha“, krajolik koji je „inače uspjeli opis dramatične borbe između nazadluka i napretka, između prirodnosti i ljudskosti i sebičnih problematičkih računa i ambicija kasablijskih ćivti Samardžićeva vremena. Ima nečega simboličnog u opisu jesenjeg

[185] Stevan I. Samardžić, *Iz naše nahije: pripovijetke i slike*, Nova štamparija – Davidović, Beograd, 1907, 1–2.

dana u povezivanju ovoga sa sahranom njegova najmilijeg učenika, sina varoškog nadničara i prezrenog siromaha."[186]

I kratka priča „S pogreba" sadržajno nosi kritički stav prema društvenoj realnosti. U feljtonskome narativnom žanru pisac ističe da se ljudi cijene prema bogatstvu, i to na svakome mjestu: na poslu, skupu, u bolesti, na pogrebu. Prema nekim kritičarima ta bi se Samardžićeva priča mogla uzeti kao model početka socijalne književnosti koja je dominaciju u crnogorskoj književnosti dobila između dva svjetska rata.

Pripovijetka „Mujaga" impresivna je i psihološki duboko iznijansirana priča. Miljanić je u njoj našao reljefno opisan udes jednog sandžačkog muslimana, koji je kao konjički žandarm odviše zloupotrebljavao službeni položaj. No doživio je da ga ljudi odbace i svi oni u čije je ime sve to činio. Vrijednost te priče je u opisima duševnoga proživljavanja glavnoga lika, ali tu je i onaj dublji zahvat međuljudskih odnosa, a pomalo se naslućuje i nemoć taktiziranja otomanske vlasti, što je u ono vrijeme pripovijeci davalo osobitu vrijednost. Na istoj psihološkoj ravni našla se i Samardžićeva pripovijetka „Tatini sinovi". Na bujnom iznijansiranom ošećaju sreće zbog uspjeha pet sinova, koji dobro uče i koji će postati ugledni građani, pisac je gradio okosnicu cijele priče.

Književno obrazovan na modelima pripovjedaka srpskih realista (P. Kočića, S. Ćorovića, L. K. Lazarevića, J. Veselinovića), Samardžić je, prema književnom teoretičaru Radomiru Ivanoviću, „pokušavao da zahvaljujući nesumnjivom daru koji je posedovao, pomiri dva antinomična stvaralačka postupka: tradicionalni i moderni, da bi se na kraju, priklonio tradicionalnom kao funkcionalnijem, jer je njime mogao da ostvari one ciljeve koje su se, po piščevom mišljenju nametale književnoj umetnosti kao primarni. Između procesa demokratizacije i estetizacije, on se opredeljuje za prvi proces. I na osnovu saznanja i na osnovu individualnog iskustva Samardžić shvata da aktuelnost njegovog stvaralačkog djela, u momentu objavljivanja i recepcije, uveliko zavisi od vanknjiževnih okolnosti, odnosno od nacionalne tematike i socijalnog angažmana, u mnogo većoj meri nego od psihološke sondacije u prozi posvećenoj marginalnim junacima ili ljudima slabe volje".[187]

Tkivo Samardžićevih pripovjednih tekstova jeste preplitanje svih elemenata naracije. Pretežno je ono ipak sazdano od nizanja raznovrsnih slika/scena. One su kod njega zatvorene cjeline koje se u većini

[186] Novak R. Miljanić, „Stevan Samardžić", *Mostovi*, br. 28, Pljevlja, 1975, 35–42.

[187] Radomir Ivanović, isto, 166.

skladno (ne i uvijek) ulivaju jedna u drugu. Njegova slika, ili bolje reći scena, postupak je kojim se inače pisci realisti toga perioda vrlo često služe jer taj postupak leži u samoj prirodi njihove naracije. On dakle postoji i u pričanjima crnogorskih naratora, no donekle između Samardžića i njih postoji vidna razlika, ali ne strukturalna i tipološka, jer su strukturalne scene gotovo identične. Pored tih strukturalnih elemenata, Samardžiću bi se našle zamjerke u digresijama, koje nijesu česte, i u prevelikom gomilanju orijentalne leksike, što je naročito izraženo u govoru muslimanskih likova. Iako oni predstavljaju danas stilogene elemente u crnogorskome jeziku, njihova nefunkcionalnost u konkretnim tekstovima ipak je vidljiva i sprečava u velikom dijelu doživljajnu recepciju Samardžićevih pripovjedaka.

Gledajući u cjelini Samardžićevo književno djelo, rekli bismo da ono zasigurno zaslužuje posebno mjesto u kontekstu crnogorske proze realističkoga razdoblja. Na literarnome putu Samardžić se od relativno usmjerenoga regionaliste iz početne faze književnoga stvaranja razvio u pripovjedača koji je možda jedan od najboljih, najrealnijih pisaca realističke epohe. I pored određenih narativnih slabosti, Samardžić je od svih crnogorskih pripovjedača jedan od najsveobuhvatnijih realista koji je opisao sjeverni dio Crne Gore, pljevaljski i sandžački društveni život toga vremena. Pod uplivom srpskih i ruskih pripovjedača, najviše se od svih savremenika služio teorijom realizma, sistematski promatrajući život i praveći obilje zapisa koje je kasnije znalački inkorporirao u narativne tekstove. Koristio je i druge oblike, poput usmenih narodnih pjesama, njegoševske zgusnute sentence, narodne gnome i anegdote, s ciljem da u slikama iz narodnoga života udahne duh i dah sredine. Može se slobodno reći da po mnogim atipičnim stranicama, ne tako opsežnoga književnog djela, Samardžić nesumnjivo zauzima jedno od čelnih mjesta među stvaraocima pripovjedaka, priča i novela crnogorskoga realizma.

GLAVA PETA
DRAMSKA KNJIŽEVNOST

POJAVA I PREDSTAVNICI DRAMSKE KNJIŽEVNOSTI*

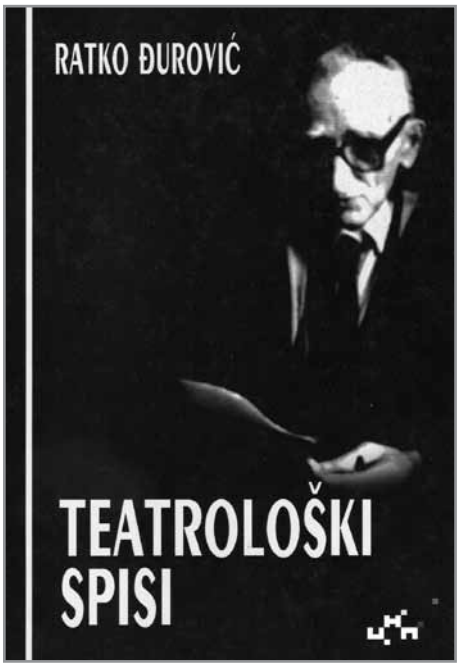

Dramsko stvaralaštvo na teritoriji današnje Crne Gore, kao uostalom i cjelokupnu književnost, dijahronijski, karakteriše fenomen diskontinuiteta. Istina, tragove scenske djelatnosti i naznake dramskoga stvaralaštva prepoznajemo u različitim epohama od antike do danas, no o postojanoj i kontinuiranoj dramskoj tradiciji ipak ne može biti riječi, ili je o njoj moguće govoriti tek od XVII, odnosno XVIII vijeka. Budući na raskršću triju velikih civilizacijskih i konfesionalnih krugova, a istovremeno i na njihovoj periferiji, Crna Gora je upijala elemente različitih tradicija oblikujući specifičan kulturni amalgam, no do nje su češće dopirali tek daleki odjeci kulturnih i civilizacijskih strujanja, a tek rijetko u usamljenim pojavama njene književnosti susticali su se recentni tokovi svjetske literature.

Od doseljenja Slovena u bivšu rimsku provinciju Prevalis, koja je obuhvatala teritoriju današnje Crne Gore i ševerne Albanije, a potom i uspostavljanja prvih oblika državnoga uređenja oko sredine X vijeka u ondašnjoj Duklji, moguće je pratiti izvjesnu državotvornu vertikalu, bez obzira na prostorni opseg koji je kroz vjekove naizmjenično proširivan ili sužavan, koja od srednjovjekovne kneževine i kraljevine Duklje

* Autor poglavlja „Dramska književnost“ je Aleksandar Radoman.

vodi preko Zete do knjaževine i kraljevine, a danas države republikanskoga uređenja – Crne Gore. No pod uticajem različitih kako političkih tako i kulturnih centara, naročito od kraja XV vijeka, Crna Gora se nije ravnomjerno razvijala, već je u okvirima njezinih granica moguće prepoznati tri kulturna i civilizacijska sloja – dok je na Crnogorskome primorju, pod snažnim uticajem katoličke crkve, moguće kontinuirano pratiti naslage zapadnoevropskih kulturnih strujanja, u središnjemu dijelu Crne Gore i u njezinim sjevernim krajevima, đe paralelno s pravoslavnim egzistiraju i snažni orijentalni uticaji, za dugoga perioda, od kraja XV do sredine XIX, ili u nešto modifikovanome obliku sve do početka XX vijeka, dominantan je literarni modus usmena književnost. U takvim okolnostima, razumije se, istoriju dramskoga stvaralaštva sve do XIX stoljeća vezujemo za prostor Crnogorskoga primorja, o čemu će kasnije biti više riječi.

U crnogorskoj književnoj istoriografiji neobično malo prostora posvećeno je problemima istorije drame i teatra. Do danas najcjelovitiji rad o tome problemu jeste studija Sretena Perovića „Pregled crnogorske dramske književnosti“, objavljena u časopisu *Stvaranje* 1974. godine.[1] Nedugo nakon te Perovićeve studije znameniti crnogorski teatrolog Ratko Đurović publikovao je dragocjenu bibliografiju crnogorske drame „Dramsko stvaralaštvo do 1941“.[2] Pored radova tih dvaju autora valja pomenuti i vrijedne priloge Radoslava Rotkovića, Jagoša Jovanovića, Predraga Golubovića, Veljka Šakotića, Darka Antovića, Siniše Jelušića, Ljubomira Đurkovića, Milovana Radojevića, Nataše Nelević, i u potonje vrijeme posebno agilnoga proučavaoca povijesti teatra – Luke Milunovića.

Antika

Prve, istina posredne, tragove pozorišnoga života na tlu današnje Crne Gore nalazimo u iskopinama nekih njenih antičkih pozorišnih spomenika (Butua – današnja Budva, Municipium S. – u blizini današnjih Pljevalja, Risan...).[3] Riječ je o fragmentima pozorišnih maski

[1] Sreten Perović, „Pregled crnogorskog dramskog stvaralaštva“, *Stvaranje*, br. 11, Titograd, 1974, 1335–1359.

[2] Ratko Đurović, „Dramsko stvaralaštvo do 1941“, *Stvaranje*, br. 1, Titograd, 1976, 109–131.

[3] Ratko Đurović, „Pozorište – građa za enciklopedijske članke o Crnoj Gori i Crnogorcima“, *Stvaranje*, br. 7, Titograd, 1980, 923.

i koštanih tesera. Najuvjerljiviji trag prisustva pozorišne tradicije na ovim prostorima svakako je bronzana figurina glumca, iz perioda II/III vijeka nove ere, otkrivena 1998. godine tokom arheoloških istraživanja na lokalitetu Duklja, nekadašnjem rimskom municipijumu Doclea. Arheolog mr Mitra Cerović, čijom zaslugom je i došlo do toga otkrića, tim povodom konstatuje: „Prateći istorijat razvoja i korišćenja foruma u rimskog periodu, moguće je pretpostaviti da su se na forumu Doclee (...) odvijale i pozorišne predstave u periodu kada još nije bilo izgrađeno pozorište“, te dodaje kako je u „budućim arheološkim istraživanjima Doclee moguće očekivati otkriće rimskog pozorišta“.[4]

Srednji vijek

Uslova za razvoj dramske književnosti i scenske umjetnosti u ranome srednjem vijeku nije bilo.[5] Prostor današnje Crne Gore u tome periodu izložen je upadima naroda – počev od Gota u V stoljeću, pa Avara, a potom i Slovena u VI i VII vijeku. Tek s formiranjem prvih oblika državnoga uređenja u Duklji sredinom X vijeka i utemeljenjem snažne feudalne države u XI vijeku, koja će krajem toga stoljeća od pape Grgura VII biti uzdignuta na rang kraljevine, steći će se uslovi za nesmetaniji razvoj kulture i umjetnosti. S velikom sigurnošću može se govoriti o tome da su neki oblici antičkoga teatra, poput mima, preživjeli te dramatične povijesne prijelome, te uprkos zabranama i ekskomunikacijama opstajali u različitim formama kroz vjekove. I Ratko Đurović u tekstu o pozorišnoj istoriji na tlu Crne Gore argumentovano pretpostavlja da je na dvorovima srednjovjekovne Duklje, kao i u njenim gradovima s neposrednom kulturnim vezama sa Sredozemljem, bilo priredbi domaćih i stranih putujućih zabavljača.[6] Već u najstarijemu ćiriličnome rukopisu nastalom u Kotoru krajem XII vijeka, *Miroslavljevu jevanđelju*, srijećemo slovenske pozorišne pojmove. U izvorima se javljaju pjevci, svirci, guslari, akrobate, nasmijači, koji su izvodili i

[4] Mitra Cerović, „Kako oživjeti drevni forum“, *Art*, broj 386, Podgorica, 24. jul 2010, X.

[5] O posrednim svjedočanstvima postojanja „nove hrišćanske drame“, koja pripovijeda o suđenjima hrišćanima pred sudskim institucijama Carstva, krajem III i početkom IV vijeka u Duklji instruktivno je pisao Vojislav D. Nikčević u radu „Osuda paganske i institucionalizacija hrišćanske drame na prostorima Dukljanskog arhiepiskopata u III i IV vijeku“ (*Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 2009, 313–338).

[6] Ratko Đurović, isto, 923.

neke scene prilikom raznih svečanosti. Dok o profesionalnim dvorskim zabavljačima u Duklji, a kasnije i Zeti, ionako rijetki i šturi izvori ćute, o gostujućim, putujućim zabavljačima iz Francuske, Italije i posebno Dubrovnika, svjedoče relativno brojni arhivski dokumenti.

Na osnovu analogije s drugim sredinama koje su se nalazile u duhovnome okrilju katoličke crkve moguće je pretpostaviti da se i na Crnogorskome primorju dosta rano javljaju određene forme liturgijske drame. Budući da je poznato da se taj oblik dramskoga izraza razvio iz bogosluženja te da se njegovi počeci vezuju za X vijek i benediktinski red, a znajući da je duž cijele crnogorske obale bila rasprostranjena gusta mreža benediktinskih samostana, sasvim je logična pretpostavka da je ranih dijaloških liturgijskih formi, vezanih za Uskrsnu nedjelju, moglo biti i na teritoriji dukljanske države. Razumije se da je bitna karakteristika tih najranijih dramskih nagovještaja latinski jezik, a isključivi izvođači su sveštenici i klerici. Posredni dokaz prisustva liturgijske drame na ovim prostorima pružaju neki fragmenti *Pontifikala Kotorske biskupije*, rukopisa s kraja XI i početka XII vijeka, otkrivenoga tek osamdesetih godina XX vijeka. Komentarišući značaj toga otkrića, poznati crnogorski polihistor Radoslav Rotković postavlja dilemu: „Da li je moguće pomisliti da je ta dramska građa bila poznata još krajem XI vijeka, a da nije dramatizovana prije XVIII vijeka?“[7] Na osnovu podatka koji je prvi donio dubrovački hroničar Nikola Ranjina (1494–1582) u djelu *Annales di Ragusa*, muzikolog Manja Radulović-Vulić iznosi hipotezu da je već krajem X vijeka dukljanski (i potonji dubrovački) arhiepiskop Jovan napisao pasiju o bokeljskim mučenicima, braći Lovrijencu, Petru i An-

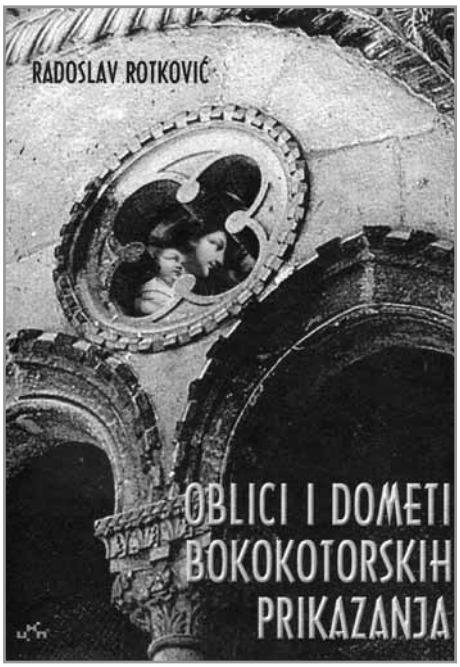

[7] Dr Radoslav Rotković, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka,* Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000, 19.

driji.[8] „Pasije, ili pasionske igre, svojevrsni muzičko-scenski ritualni oblik, pjevane su, odnosno izvođene kao dio bogosluženja u X i XI stoljeću, prema hroničarima, i na istočnoj i na zapadnoj Jadranskoj obali, pa Manja Radulović-Vulić s pravom zaključuje da 'je tako trebalo biti i u crkvama u Duklji', samim tim što su sačuvani podaci (makar i šturi) o dukljanskome arhiepiskopu Jovanu kao autoru jednog takvog djela.“[9]

S tim u vezi nameće se i pitanje tretmana crkvenih prikazanja, kao kompleksnije forme crkvene drame proistekle iz lauda, dramskih pohvala, u crnogorskoj književnoj tradiciji. Naime, korpus od 22 teksta nastala na prostoru Boke Kotorske, čiji najstariji prijepisi potiču iz sredine XVII vijeka, uglavnom je do sada bio smještan u kontekst barokne književnosti.[10] Kao tipični oblik srednjovjekovne književnosti, prikazanja trebaju biti sagledana upravo iz toga rakursa bez obzira na starinu pojedinih prijepisa. To, naravno, ne isključuje prisustvo baroknih elemenata u pojedinim tekstovima te skupine (prije svega u drami Ivana Antuna Nenadića). Prikazanja kao žanr crkvene drame u tijesnoj su vezi s pojavom bratovština u razvijenim gradskim sredinama toga vremena – Kotoru, Perastu, Dobroti i Budvi, bilo da je riječ o cehovskim bratovštinama, poput Bratovštine kotorskih pomoraca, čije je postojanje dokumentovano sredinom XV vijeka, a vezuje se još za IX vijek, bilo religiozno-humanitarne bratovštine, kao Bratovština Sv. Krsta, ustanovljena 1298. godine, ili Bratovština Svetoga Duha iz sredine XIV vijeka. Treba naglasiti da su za pojavu religioznoga dramskog pjesništva na narodnome jeziku upravo u najvećoj mjeri zaslužne bratovštine i niži kler, pa su ti oblici u neku ruku postali „narodna liturgija“, ili kako to veli Ronald Harvud, „istinski narodno pozorište, naivno zato što se obraćalo jednoj široko nepismenoj publici i zato što je pozorište tako dugo stajalo na udaru, ali naivno i zato što je izražavalo

---

[8] Jelena Radulović-Vulić, „Arhiepiskop Jovan kompozitor iz Duklje“, *Matica*, br. 1, Cetinje, 2000, 115–120.

[9] Ljubomir Đurković, „Prelaženje granice ili đe se voda spaja s drugom vodom“, predgovor u knjizi *Poslije Hamleta: izbor iz novije crnogorske drame*, Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik & JP Kulturni centar „Nikola Đurković“ – Gradska biblioteka i čitaonica Kotor & Dubrovačke knjižnice Dubrovnik & NVO Prostory Podgorica, Dubrovnik – Kotor – Podgorica, 2011, 6.

[10] Up. *Poezija baroka*, priredili Gracija Brajković i Miloš Milošević, NIP Pobjeda, Titograd, 1976, 131–218; Milorad Pavić, *Rađanje nove srpske književnosti. Istorija srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983, 62.

do banalizovanja pojednostavljena srednjovjekovna gledišta".[11] Korpus bokokotorskih prikazanja čine raznorodni tekstovi pisani osmeračkim distisima, od jednostavnijih dijaloških formi do složenijih oblika. Tematski se mogu podijeliti na ove skupine: 1. Rođenje Gospodinovo; 2. Posljednja (tajna) večera; 3. Plačevi i muke; 4. Razgovor s križom; 5. Simbol Isusovih mučila; 6. Uskrsnuće.[12] Kako su istorijski izvori vezani za izvođenje tih drama šturi, po analogiji se može pretpostaviti da su prikazivane u hramovima, u klaustrima manastira, ali i na otvorenome. Posljednja izvedba prikazanja na Crnogorskome primorju (*Prikazivanje razgovora Jezusa s učenicima svojijema*) dokumentovana je u Perastu 1800. godine.[13] Za razliku od katoličkih krajeva, đe su i pored formalnih protivljenja najviših crkvenih instanci prikazanja imala bogatu tradiciju, analogne pojave nijesu poznate u pravoslavnome dijelu zemlje pa u tim krajevima nema značajnijih tragova dramske književnosti i pozorišnoga života, izuzmu li se pojave „narodnoga glumovanja",[14] sve do sredine XIX vijeka. To što dosadašnja istraživanja nijesu potvrdila postojanje teatarskih formi u okrilju pravoslavne crkve, ipak ne znači da izvjesnih scenskih oblika nije bilo, pa bi analogija s pozorišnim životom Vizantije u tome smislu mogla poslužiti kao osnov za neka buduća proučavanja.[15]

Renesansa

Humanističko-renesansni talas zapljusnuo je crnogorsku obalu već od kraja XV vijeka. Svega pedesetak godina od Gutenbergova pronalaska štamparske prese zaslugom Đurđa Crnojevića, potonjega srednjovjekovnog zetskog gospodara, na Cetinju se 1493. godine štampaju prve knjige. Duh renesansne arhitekture prepoznatljiv je i na cetinjsko-

---

[11] Ronald Harvud, *Istorija pozorišta*, Clio, Beograd, 1998, 107.

[12] Tu klasifikaciju predložio je dr Radoslav Rotković u svojoj dragocjenoj monografiji o pasionskoj drami. Viđeti: dr Radoslav Rotković, isto, 51–54. Isto i: Darko Antović, „Pasionska drama Boke Kotorske – odjek srednjovjekovne dramske književnosti", *V. međunarodni znanstveni simpozij Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka Kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 2006, 63–64.

[13] Ratko Đurović, isto, 924.

[14] O tome opširnije: Luka Milunović, „Narodni dramski izrazi i poklade u knjaževini Crnoj Gori", *Bibliografski vjesnik*, br. 1–2–3, Cetinje, 2006, 233–242.

[15] Up. Venecia Kotas, *Pozorište u Vizantiji*, CID, Podgorica, 2002, 103–143.

me Dvoru i Manastiru, koje je sagradio Đurđev otac Ivan Crnojević. No ti nagovještaji zapadnoevropskih uticaja i na zaleđe bivaju u zametku prekinuti padom Crne Gore pod otomansku vlast 1496. godine. Drugačiji ambijent vlada u primorskome dijelu zemlje, koji je pod mletačkom vlašću, đe je intenzitet veza sa zapadnom obalom Jadrana neuporedivo veći. U XVI vijeku Kotor postaje snažno privredno i kulturno središte. Već od ranije u njemu djeluje gramatikalna škola, apoteka, cvjetaju brojni zanati, trgovina i pomorstvo, a đeca iz bogatijih plemićkih porodica otiskuju se u Italiju i onđe okončavaju studije na prestižnim univerzitetima onoga doba. U takvim okolnostima rađa se i književnost u duhu renesansne poetike. Već krajem XV vijeka kotorski pjesnik Bernard Pima oglašen je u Rimu kao *poeta laureato*, a u XVI vijeku u Kotoru djeluje nekoliko značajnih pjesnika – Ludoviko Paskoević, Đorđe Bizanti, Ivan Bona Boliris... Za razliku od renesansne književnosti Dubrovnika, kotorski pjesnici ne pišu na narodnome jeziku, već na latinskome i talijanskome. No tragova svjetovne drame renesansne epohe nema, a u literaturi pominjani uticaj talijanskoga pozorišnog života i mogućnost da je kotorska omladina osnivala plemićke i pučke predstavljačke grupe koje su davale svjetovne priredbe karnevalskoga tipa sasvim su vjerovatna pretpostavka.[16] O viteškim igrama i takmičenjima kao dijelu gradskih svečanosti već ima nekih vijesti. Tako benediktinac Timotej Ćizila u djelu *Bove d'oro* još 1624. godine opisuje viteške igre koje su se za vrijeme poklada održavale na Benovu ispred Kotora.[17] Nešto pozniji je opis karnevalskih svečanosti u Perastu iz pera glasovitoga pomorca i pisca Marka Martinovića, nastao 1715. godine. Iz toga prilično

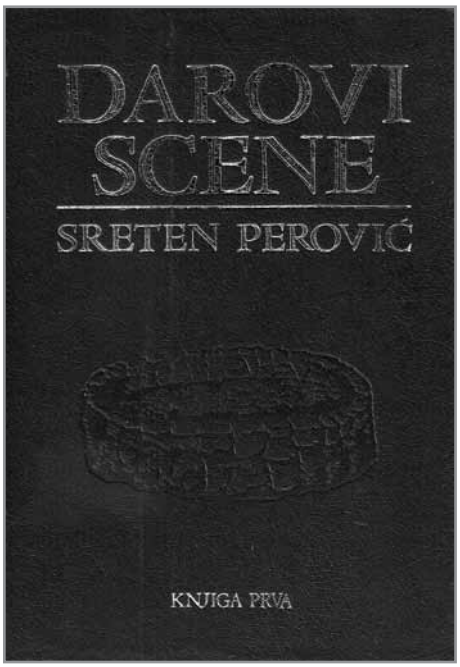

[16] Ratko Đurović, isto, 923.

[17] *Proza baroka*, priredili Gracija Brajković i Miloš Milošević, NIO Pobjeda, Titograd, 1978, 100–101.

preciznoga nacrta karnevala uočljivo je da je riječ o dobro pripremljenoj manifestaciji sa složenim scenarijem i velikim brojem lica i radnji. Središnji dio karnevala činile su brojne šale, te likovi (Pantalone, Doktor, Pajac...) i radnja karakteristični za talijansku *commedia dell'arte*. Scenski nastup upotpunjuju igranje kola i pjevanje po mjesnome običaju uz čitav niz muzičkih instrumenata, a vrhunac predstavlja spaljivanje karnevalske lutke.[18] Na neke tragove scenskoga života u Kotoru upućuju i dvije Držićeve komedije: *Tripče de Utolče* i *Arkulin*. Dok je prva, prema riječima Ratka Đurovića, „prvo dramsko djelo izvanjca sa temom iz crnogorskog prostora" i smještena u Kotor, u drugoj jedan od likova, Kotoranin, u duhovitoj replici komentariše dubrovačke „maškarate".

Još jedan važan trag renesansne kotorske drame pronalazimo u komediji *Lukrecija ili Trojo*. U prvim pomenima istraživača, a tako i prilikom prvoga izdanja koje je za štampu priredio Miroslav Pantić, *Lukrecija* je figurirala kao dubrovačka komedija s kraja XVII vijeka.[19] No i sam Pantić primjećuje da najstariji prijepis toga teksta koji se čuvao u znamenitoj Rešetarovoj biblioteci Raguziani po jezičkim karakteristikama odaje pisara s prostora Boke Kotorske, ali i apostrofira da je van svake sumnje riječ o dubrovačkoj komediji. Drugačijega je mišljenja Anton Kolendić, koji, pozivajući se na prijepis drame što ga je Petar Kolendić pronašao u Kotoru i donoseći cijeli niz ubjedljivih argumenata, *Lukreciju* tretira kao kotorsku ranobaroknu komediju s bitnim elementima talijanske *comedia dell'arte*.[20] Nijesu samo iz toga tipa renesansne komedije preuzete „maske" (osam „tipičnih maski": dva starca, bogataša, i njihove sluge, Skapin i Ždero = Buko, potom dvije žene, od kojih je jedna majka, a druga vjerenica glavnoga ljubavnika, a tu je i neizbježni „Doktur"), u tri čina te zanimljive komedije pisac kao osnovni mehanizam humora unosi brojne lazije, šaljive došetke, tipične upravo za *comedia dell'arte*. Takvo lokalizovanje komedije *Lukrecija* baca novo svijetlo na pitanje postojanja renesansne drame na Crnogor-

[18] *Analisti, hroničari, biografi*, priredio Miloš Milošević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996, 283–286.

[19] Viđeti: Miroslav Pantić, „Lukrecija ili Trojo – dubrovačka komedija iz XVII veka", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XIX/2, Novi Sad, 1971, 186–223.

[20] Dr Anton Kolendić, „Lično o *Lukreciji*", u knjizi: Nepoznati Kotoranin, *Lukrecija iliti Ždero*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000, 5–19.

skome primorju, ali i daje nadu da bi neka nova arhivska istraživanja mogla ponuditi bogatija saznanja o tome problemu.

Barok i prosvjetiteljstvo

U našoj književnoj istoriografiji XVII vijek smatra se vijekom baroka, dok se XVIII vijek tretira kao doba prosvjetiteljstva.[21] Valja imati na umu da se u takvim periodizacijama pod pojmom baroka podrazumijeva više istorijska epoha nego stilska formacija jer elemente te stilske formacije pronalazimo i duboko u XVIII vijeku, u djelu Ivana Antuna Nenadića, recimo, dok s druge strane prikazanja, čiji rani prijepisi potiču iz XVII vijeka, pripadaju preživjeloj srednjovjekovnoj tradiciji.

Sedamnaesti vijek u književnost Boke Kotorske donosi značajnu novinu – vodeći pisci toga perioda, pored pisanja na latinskome i talijanskome jeziku, sve češće posežu i za narodnim jezikom. Pored Kotora, koji je u prethodnome vijeku bio središte kulturnoga života, sad se javljaju i drugi značajni centri – Perast, Dobrota, Prčanj, Budva. Tragovi dramskoga stvaralaštva znatno su brojniji nego u prethodnim periodima.

Prvi značajniji pisac s tih prostora koji je stekao slavu van granica domovine i to u samome centru onovremenih kulturnih zbivanja, u Veneciji, bio je budvanski pjesnik, hroničar, dramski pisac i teatrolog Krsto Ivanović (1618–1688), kanonik Crkve Sv. Marka. Ivanović je prvi naš teatrolog. Naime, u njegovoj knjizi *Minerva al Tavollino*, objavljenoj u Veneciji 1681. godine, nalazi se i tekst „Memorie Teatrali di Venezia“, koji pored iscrpnoga opisa pozorišnoga života Venecije donosi i pregled repertoara svih mletačkih pozorišta od 1637. do 1667. godine s nazivima 220 djela odigranih na venecijanskim scenama toga vremena.

[21] Viđeti: Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII vijeka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990, 79.

Autor se u tome kratkom i zanimljivome spisu ne zadržava samo na istorijatu i detaljnoj deskripciji venecijanskoga pozorišnog života, već se upušta i u rasprave o prirodi i funkciji drame i teatra pa primjećuje kako pozorište nudi tri načina uživanja: „oku se nudi sjaj scene, uhu muzika, a duhu poezija.“[22] Ivanović je i autor pet melodrama, libreta za opere na mitološke teme koje su u to vrijeme doživjele značajan uspjeh i bile štampane i izvođene više puta. To su djela: *L' Amor Guerriero*, *La Circe*, *Il Coriolano*, *La Costanza Trionfante* i *Lisimaco*.[23]

Još jedna tipična barokna scenska vrsta, oratorijum, srijeće se u Perastu sredinom XVII stoljeća – iz pera anonimnoga autora nastao je „dramatizovani ep“ *Boj kneza Lazara i zla svrha Miloša Koviljića...* Sačinjen od 1172 rimovana dvanaesterca, a nastao kao prerada proznih srednjovjekovnih tekstova o srpskome knezu Lazaru i pod vidnim uticajem dubrovačkoga istoričara Mavra Orbina, taj je rukopis u nauci dugo pripisivan učenome Peraštaninu, hroničaru i pjesniku, barskome nadbiskupu Andriji Zmajeviću, no novija istraživanja pokazuju da Zmajević nije njegov autor.[24]

Najznačajniji dramski pisac toga perioda javio se tek sredinom XVIII vijeka. Riječ je o Peraštaninu Ivanu Antunu Nenadiću (1723–1784), učenome teologu i župniku Crkve Sv. Stasije u Dobroti. Pored prijevoda Metastazijeva *Izaka* i dijalogizovane pjesme s elementima dramskoga, *Pjesme duhovne u čast Tonine Barižoni*, Nenadić je za sobom ostavio i rukopis „pobožne tragedije“ *Bogoljubno prikazanje muke Gospodina našeg Jezukrsta.* U pet činova toga prikazanja obrađena je Isusova „muka“, odnosno suđenje, stradanje i njegova smrt na krstu. Djelo nosi snažan pečat baroka kako u vizuelnim efektima sugerisanim u didaskalijama (u času Hristova stradanja nastaje tama, čuju se samo glasovi anđela, a potom se postepeno osvjetljava scena), tako i u akustičkim – u monolozima apostola Petra, ali i „izdajnika“ Jude kad na njihove riječi „odgovara“ eho, što je čest barokni motiv koji korijene povlači još iz Ovidijevih *Metamorfoza*. Stilska obilježja baroka prepo-

[22] Krsto Ivanović, „Pozorišne uspomene iz Venecije“, u knjizi: Krsto Ivanović, *Drame i pisma*, priredili Miloš Milošević i Miroslav Luketić, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996, 177.

[23] Viđeti: Krsto Ivanović, *Minerva za stolom. Izabrana djela*, izbor, predgovor i bilješke Radoslav Rotković, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.

[24] Viđeti: *Pjesnici baroka i prosvećenosti*, priredio Miroslav Pantić, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996, 358–360.

znajemo i u dugim, rasplinutim monolozima, zasnovanim na nizovima antiteza, kao i u uvođenju likova koje zatičemo u trenucima njihovih duševnih kriza, karakterističnim postupkom baroknih melodrama. Djelo je pisano polimetrijskim stihovima, đe dominiraju osmerci, ali bez jasne metričke pravilnosti.[25] Zanimljivo je da je ta Nenadićeva drama i u novije vrijeme pobudila pažnju, pa je u sezoni 1972/1973. na sceni Jugoslovenskoga dramskog pozorišta u Beogradu igrana pod nazivom *Kako je Juda izdao Hrista*, u redakciji i scenskoj adaptaciji istoričara književnosti dr Milorada Pavića, a u režiji Miroslava Berovića.

Posljednja značajna pojava crnogorske dramske književnosti toga perioda jeste Antun Kojović (1751–1845), budvanski kanonik, doktor teoloških i pravnih nauka i pisac. Kojovićev opus čine dvije knjige izuzetno vrijednih *Memoara* i *Dnevnika*, poezija na narodnome jeziku, a autor je i dvije kraće pokladne drame, koje su „mnogokrat“ izvođene na gradskome trgu u Budvi tokom karnevalskih svečanosti. Prva od tih dviju komedija, *Smiješni razgovor ili mala komedija...*, sačuvana je u autografu i datirana 1813. godine. Druga komedija sačuvana je u poznijem prijepisu i nema naslova, a u istoriji književnosti navodi se kao *Smiješni razgovori II*. Žanrovski riječ je o tradicionalnoj formi farse, jednostavnoga humora i satire, u kojima je na komičan način predstavljen svakodnevni život onovremene Budve. Pisane rimovanim desetercima, te su komedije, pored aktuelnosti tematike, pažnju savremenika plijenile i živim, humorom prožetim, narodnim govorom. Sam Kojović je u *Dnevniku* pod datumom „28. februar 1813. godine“ pribilježio izvođenje prve komedije: „Izvođena je na trgu i na drugim mjestima na narodnom jeziku jedna farsa, koja se dopadala jer je bila šaljivo-satirična“.[26] Osim toga podatka, o scenskim izvedbama dragocjen je i navod iz *Memoara* da je supruga mletačkoga upravnika Zena Aleksandra Zorzija, Kjara Radoev Zorzi, s grupom nižih oficira 1786. godine organizovala glumačku družinu te da je tako, uz podršku opštinskoga materijala, oformljeno prvo pozorište u Budvi koje je imalo i scenu u jednoj privatnoj kući. I Kojović je, kao violinista, učestvovao

[25] Viđeti: Ivan Antun Nenadić, *Drame*, priredio Radoslav Rotković, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996. O Nenadiću opširnije v. Radoslav Rotković, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000, 94–167.

[26] Antun Kojović, *Djela*, priredila Zlata Bojović, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996, 313.

u tim pionirskim koracima budvanskoga teatarskog života. No taj je poduhvat bio kratkoga vijeka, a budvanski analist ne donosi nikakve vijesti o repertoaru toga prvog organizovanoga pozorišta na našem tlu. Izvori svjedoče da je Kojović s učenicima i Miroslavom Zanovićem bio protagonist i barokne inscenacije upriličene u Budvi povodom rođendana austrijskoga cara 14. februara 1819. godine. Prikaz raskošne kočije i mitološke scene u kojoj Jupiter gromovima gađa Razdor, upotpunjen recitovanjem pjesama na narodnome jeziku („canzone ilirica") morao je ostaviti snažan utisak na onovremene gledaoce.

Od bokeljskih pisaca koji su stvarali na stranim jezicima ovđe valja pomenuti Stefana Zanovića (1751–1786), budvanskoga alazona i avanturistu, koji je ostavio nekoliko dramskih fragmenata (jednočinke *Didona*, *Turska svadba* i *Atrej*), talijanski prijevod Rusoova *Pigmaliona*, a ima pretpostavki da je i autor tragedije *Veliki Kastriot*, koja je u Francuskoj igrana pod imenom njegova prijatelja Dibuisona. Na talijanskome je pisao i Peraštanin Tripo Smeća (1755–1814), autor tragedije *Skenderbeg*, kao i Dobroćanin Marko Ivanović Moro (1741–1825), pisac oratorijuma *Spjevanje od odkupljenja svijeta*.

U vrijeme francuske okupacije Boke Kotorske u Kotoru je izgrađena prva pozorišna zgrada u Crnoj Gori, 1810. godine. U toj zgradi, sa 300 šedišta i dva reda loža, do 1814. godine davale su se predstave na talijanskome i francuskome jeziku, a nakon što je Boka Kotorska ušla u sastav Austrije – na njemačkome i talijanskome jeziku. Predstave su davala strana putujuća društva sa stranim repertoarom, a ponekad i diletanti, đaci mjesne gimnazije.[27]

Romantizam

U XIX vijeku Boka Kotorska polako gubi primat koji je stoljećima imala kao središte kulturnoga života ovih prostora. Paralelno s državno-pravnom afirmacijom podlovćenske Crne Gore, a naročito u drugoj polovini XIX stoljeća, novo kulturno središte postaje prijestonica onovremene crnogorske države – Cetinje. Poseban ton crnogorskim kulturnim tokovima XVIII i XIX vijeka daje vladarska familija Petrović Njegoš. Bezmalo svi crnogorski vladari potekli iz te porodice koja je Crnom Gorom gospodarila oko 220 godina, pored državnih i crkvenih ingerencija, bavili su se i pisanjem. Zasigurno najznačajnija ličnost

[27] Viđeti: Darko Antović, *Kotorsko pozorište u XIX vijeku*, CID & Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 1998.

crnogorske književnosti XIX vijeka, do danas neprevaziđeni klasik te literature, ponikao je upravo iz te dinastije. Riječ je o Petru II Petroviću Njegošu (1813–1851).

Za crnogorsku dramsku književnost toga perioda, pa i za samoga Njegoša, od velikoga je značaja pojava „izvanjca" Sima Milutinovića Sarajlije, na Cetinju 1828. godine. Budući da Njegoš nije imao uslova za sistematsko i redovno školovanje, Sarajlija je određen za njegova učitelja, pa je uticaj koji je na njega kao pisca ostvario vidljiv u svim fazama Njegoševa stvaralaštva. Jedna od prvih knjiga štampanih u tek nabavljenoj štampariji na Cetinju 1835. godine bila je dramsko djelo – *Dika crnogorska* Sima Milutinovića Sarajlije.

ЧЕЖЊА
ЗА ОТАЏБИНОМ
ДРАМА У ТРИ РАЗДЈЕЛА
пречишио с талијанскога
ТОМО КРСТОВ ПОПОВИЋ.
У ДУБРОВНИКУ
Наклада књижаре Д. Претнера
1888.

Od tri ključna Njegoševa djela dva su istorijske drame – *Gorski vijenac* (1846) i *Lažni car Šćepan Mali* (1851).[28] U Njegoševu djelu crnogorska književnost XIX vijeka prešla je ubrzanim putem tokove triju poetika – od elemenata klasicizma u spjevu *Luča mikrokozma*, preko romantizma u dramskome spjevu *Gorski vijenac* do realizma *Lažnoga cara Šćepana Malog*.

Gorski vijenac, podnaslovom određen kao „istoričesko sobitije pri svršetku XVII vijeka", u prvome je redu istorijska romantičarska drama. I u genološkome pogledu, kao žanrovski hibridan tekst, u literaturi najčešće definisan kao dramski spjev, i u izboru teme – đe se poseže za izmišljenim, mitologizovanim događajem iz prošlosti koji je predstavljen kao prekretnica nacionalne povijesti, a tako i kad je riječ o karakterizaciji glavnoga junaka djela, vladike Danila, kolebljivoga, rastrzanog teškim mislima i odlukama od suštinske važnosti za opstanak naroda, te uključivanjem u dramsko tkivo elemenata folklora, to djelo sadrži bitne karakteristike poetike romantizma. Uzvišenom slikom cr-

[28] Viđeti: Petar II Petrović Njegoš, *Djela*, priredio Drago Ćupić, CID, Podgorica, 1995.

nogorske stvarnosti u kojoj je dat širok spektar vidova narodnoga života, *Gorski vijenac* korespondira s ključnim postavkama romantičarske teorije drame koju je August Vilhelm Šlegel izložio u glasovitim *Predavanjima iz dramske poezije i umjetnosti*. Po Šlegelovoj definiciji, drama je „prostrana slika" života u kojoj su predstavljene ne samo ličnosti učesnika u radnji, nego i „sredina koja okružuje ličnosti", i u kojoj se, kao i u životu, nasuprot klasičnoj čistoti žanrova, miješaju sve vrste poezije.[29] To, naravno, ne isključuje veze *Gorskoga vijenca* s antičkom i klasicističkom dramom ili romantičarskom dramskom poemom. Kao samosvojno dramsko ostvarenje *Gorski vijenac* sublimira sva ta literarna iskustva, obogaćujući ih i autentičnim pečatom crnogorskoga usmenog nasljeđa. *Gorski vijenac* i u kompozicionoj i u žanrovskoj ravni narušava konvencije poetike klasicizma: jedinstvo mjesta i vremena, nemiješanje žanrova, a izborom vladike Danila za junaka spjeva – odbačena je i konvencija jedinstvene dosljednosti karaktera. Hibridizaciji strukture doprinosi kako odsustvo klasične dramske radnje – svi važniji događaji ne odvijaju se na sceni već su posredovani monolozima i dijalozima likova – tako i uvođenje kola kao sastavnoga dijela strukture. Kola, nesumnjivo „pozajmljena" iz antičkoga teatra, evociraju ključne istorijske trenutke države i naroda, te u motivacionome sklopu drame igraju važnu ulogu. Njegoš kombinuje tragične i komične momente u drami težeći sintezi uzvišenoga, komičnoga i tragičnoga, što ga približava onim smjernicama evropske romantičarske tradicije koje je proklamovao Viktor Igo u znamenitome predgovoru drami *Kromvel*.[30]

Premda je i dramski spjev *Lažni car Šćepan Mali*, slično *Gorskome vijencu*, u podnaslovu određen kao „istoričesko zbitije osamnaestoga vijeka", dva se teksta umnogome razlikuju. *Šćepan Mali* je dramaturški kompaktniji tekst. Komponovan, u skladu sa zahtjevima klasične dramaturgije, od pet činova („djejstvija"), s po nekoliko posebnih slika („javlenija"), *Lažni car* je, za razliku od uzvišenoga istorijskog konteksta *Gorskoga vijenca*, usmjeren na konkretnu sudbinu pojedinca i njegova okruženja, bez mitskoga oreola i subjektivizacije, s naglašenim elementima crnogorskoga narodnog humora, najbliži modelu političke drame. Kao „poema crnogorskih naravi" (M. Đilas), odnosno slika

[29] Viđeti: Jovan Deretić, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Unireks, Podgorica, 1996, 83.

[30] Viđeti: Victor Hugo, „Predgovor 'Cromwellu'", u knjizi *Povijest književnih teorija*, izbor tekstova i povijesni uvod Miroslav Beker, SNL, Zagreb, 1979, 315–332.

crnogorskoga mentaliteta, *Lažni car Šćepan Mali* označava Njegošev iskorak od romantizma ka realizmu. Težište njegovo kao političke drame usmjereno je na nekoliko aspekata. Prvi aspekt odnosi se na prikaz herojske istorije koja tvori specifičnu filozofiju života Crnogoraca, drugi je usmjeren na opsesiju vlašću kao izvor političke komedije i treći predstavlja odnos prema stranome svijetu koji čini širi kontekst zbivanja u drami.[31] No, uz jasne romantičarske tragove koji se očituju u miješanju komike, tragike, ironije i groteske, *Šćepan Mali* je i slika svijeta herojskoga doba na izdisaju.

Sačuvana podjela uloga za scensko izvođenje *Gorskoga vijenca* još iz Njegoševa vremena upućuje na mogućnost da je do izvedbe, ili bar čitalačke probe, moglo doći i tada. Ima podataka da su za Njegoševa života u Budvi igrani *Gorski vijenac* i *Šćepan Mali* te da je Risansko diletantsko društvo (u čijim redovima se pominje i poznati pozorišni djelatnik i dramski pisac Nikola Đurković) pripremalo za prikazivanje „ilirsku poemu" *Gorski vijenac* u Risnu početkom 1851. godine. No tragove scenskoga života u nekoliko narednih decenija srijećemo tek kao izuzetak. Tako je ostalo zabilježeno da je 1864. godine pred Biljardom prikazana jednočinka s temom iz crnogorskoga života *Kap otrova* nepoznatoga autora i nepoznatih izvođača. Pretpostavka koju iznosi Ratko Đurović da je riječ o kotorskim dobrovoljnim kazališnim amaterima Martina Stijepića čini se vjerovatnom. Stijepićeva pozorišna trupa prikazivala je djelove *Gorskoga vijenca* u Kotoru 1863, a u Risnu i Herceg Novom u oktobru 1865. godine. Kako su Stijepićevi kazališnim amateri boravili su na Cetinju u maju 1865. godine, opravdano je pretpostaviti, premda o tome izvori ne donose nikakvih vijesti, da su tom prilikom igrali i odlomke iz *Gorskoga vijenca*. U Kotoru i na Cetinju 1871. godine kotorsko Srpsko pjevačko društvo „Jedinstvo" izvelo je operetu *Uskrsnuće*, nastalu na osnovu dramske scene *Naše narodno uskrsnuće*, po libretu Rista Milića i s muzikom Antuna Šulca. Ipak, kontinuitet pozorišne djelatnosti otpočinje tek oživljavanjem Dobrovoljnoga diletantskog društva Cetinjske čitaonice krajem 1883. godine, odnosno od proljeća 1884, kad je knjaz Nikola I Petrović odlučio da na Cetinju podigne posebnu zgradu za pozorište, muzej i čitaonicu.

[31] Jovan Deretić, „'Šćepan Mali' kao politička drama", *Petar II Petrović Njegoš: ličnost, djelo i vrijeme*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti & Srpska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1995, 102.

Presudnu ulogu u kreiranju kulturnoga života Cetinja i Crne Gore u početnome periodu vladavine knjaza/kralja Nikole I Petrovića (1841–1921) imali su brojni „izvanjci" i „jabanci", odnosno ličnosti koje su u Crnu Goru pristizale iz bliskoga okruženja, ali i iz daleka i dominantno usmjeravale njene kulturne tokove, poput Sima Matavulja, Đura Jakšića, Jovana Jovanovića Zmaja, Laza Kostića, Jovana Pavlovića, Jovana Sundečića, Pavla Apolonoviča Rovinskog...[32] Za razvoj dramske književnosti posebno su važni Jovan Sundečić, Laza Kostić i Đura Jakšić. Kostićev *Maksim Crnojević* (1866) i Jakšićeva *Jelisaveta, kneginja crnogorska* (1868), romantičarske istorijske drame s tematikom iz crnogorske povijesti, snažno su odjeknule u crnogorskoj sredini i presudno uticale na definisanje stvaralačkoga profila knjaza/kralja Nikole I Petrovića, dok su Sundečićevi prijevodi dramskih tekstova bili od velikoga značaja za razvoj dramskoga i pozorišnoga života u Crnoj Gori.

Potonji crnogorski suveren, knjaz i kralj Nikola I Petrović Njegoš, ogledao se kao pisac u svim književnim rodovima i brojnim žanrovima – pisao je lirsku, lirsko-epsku i epsku poeziju, drame (u stihu i prozi), a njegovao je i razne forme proznoga izraza (autobiografsku, memoarsku, putopisnu, epistolarnu i narativnu prozu).[33] No Nikola Petrović ide u red onih pisaca kod kojih je voluminozni opus obrnuto srazmjeran njegovoj literarnoj vrijednosti. Pored dva dramska fragmenta, *Vukašin* i *Husein-beg Gardaščević*, i jednoga izgubljenog pozorišnog komada za đecu,[34] Nikola I je autor i dviju istorijskih drama u stihu – *Balkanske carice* (1884) i *Knjaza Arvanita* (1886) te komedije u prozi – *Kako se ko rodi* (1898).[35] S temom iz crnogorske srednjovjekovne istorije, posljednjih godina vladavine dinastije Crnojevića, jasnim referencama na istorijske paralele i političke okolnosti Nikoline savremenosti, nadahnute jakim patriotskim nabojem, obje istorijske drame nose snažan pečat romantizma. Doduše, više kao potvrda okašnjele literarne mode nego kao autentični izraz pjesničkoga dara i imaginacije. *Balkan-*

[32] Viđeti: Milorad Nikčević, „Razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti", *Lingua Montenegrina*, br. 4, Cetinje, 2009, 189–284.

[33] Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, „Predgovor" u knjizi: Nikola I Petrović, *Despa*, priredili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Matica crnogorska & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević", Cetinje, 2008, 7.

[34] Viđeti: Ratko Đurović, „Dramske dvojnosti Nikole I Petrovića", u knjizi *Teatrološki spisi*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2006, 152–153.

[35] Viđeti: Nikola I Petrović, *Djela*, priredio Ratko Đurović, CID, Podgorica, 2001.

ska carica, istorijska drama u tri čina ostvarena rimovanim desetercem i osmercem, s kompleksnijim elementima drame strasti, doživjela je veliki uspjeh i popularnost i prije nego je u cjelini objavljena. Naime, prvo scensko prikazivanje toga komada odigralo se 2. januara 1884. godine, dvije godine prije njezina integralnog publikovanja. Predstavu je izvelo Dobrovoljno diletantsko društvo Cetinjske čitaonice u kući vojvode Maša Vrbice, a uloge su igrali vodeći intelektualci onoga doba, mahom izvanjci, zatim neki viđeniji glavari te Knjaževi rođaci i učenice Đevojačkoga instituta. *Balkanska carica* je za kratko vrijeme postala izuzetno popularna, pa se javljaju prijevodi na desetak svjetskih jezika u dvadeset prevedenih izdanja. Da je postala sinonim crnogorske dramske književnosti, svjedoči i učestalost njezina prikazivanja. Nakon što je 1884. godine postavljen kamen temeljac budućega pozorišta Zetski dom na Cetinju, prva predstava koja je u novome zdanju odigrana 1888. bila je upravo *Balkanska carica*.[36] Povodom svečarskih aktivnosti proglašenja Crne Gore za kraljevinu 1910. godine formirano je prvo profesionalno pozorište u Crnoj Gori – Knjaževsko crnogorsko narodno pozorište, koje će 15. VIII 1910. godine, na dan proglašenja kraljevine, postati Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište. I u tim svečarskim danima kao prva predstava novoga pozorišta odigrana je *Balkanska carica*, u izvedbi Drame Hrvatskoga nacionalnog kazališta iz Zagreba.

Nikola I je *Balkansku caricu* započeo još krajem 1881. ili početkom 1882. godine. Djelo je na početku činio samo jedan čin, današnji drugi, ali je prema primjedbama „pjesničkoga savjeta“, odnosno viđenijih intelektualaca kojima je na noćnim sijelima čitao djelo u nastajanju, dopunjeno prvim i trećim činom, čime je dramska osnovica znatno proširena, a komad dobio potpuniji romantičarski profil „prostrane slike“ narodnoga života. Komad je završen 1894, a publikovan 1896. godine. Za predmet najslavnijega djela, Nikola I je uzeo istorijsku i legendarnu potku o posljednjim danima crnogorske srednjovjekovne države Crnojevića. Slika je to dvora Ivana Crnojevića, njihovih sinova Đurđa i Stanka, Stankova prelaska u islam i tragične sudbine njegove vjerenice Danice, Balkanske carice. Nikola I ostvario je istorijsku dramu kao tragediju dvaju glavnih lica: vojvode Stanka Crnojevića i Zećanke Danice, a dramska radnja donosi prikaz istorijske sudbine srednjovjekovne Zete. Autor je iskazom da želi da pokaže „kakvi smo bili i kakvi treba da bu-

[36] V. Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2001.

demo“ formulisao osnovnu misao toga spjeva. Saglasno stilskoj formaciji romantizma, naglašena je egzemplarna funkcija teksta – dramska zbilja u funkciji je promocije političke doktrine autora i buđenja patriotskih zanosa kod čitalaca. Dramaturški najuspjeliji čin Nikolina komada upravo je onaj inicijalni, drugi čin. U njemu se, preciznim elementima klasične dramaturgije, kroz linearno vođenje radnje, ostvaruje najprije podvajanje likova u dva tabora, koji se na nekoliko mjesta sukobljavaju, što dovodi i do zapleta – sukoba Stankova s knezom Deanom nakon što se sazna za Stankovu odluku da prihvati islam. Peta pojava toga čina, nakon brižljivo pripremljenih zapleta, donosi rasplet čina i drame – dijaloški obračun glavnih lica, Stanka i Danice, pa taj čin, van svake sumnje, čini zasebnu cjelinu i mogao bi samostalno stajati kao uspjelo dramsko ostvarenje. Neubjedljiva ekspozicija prvoga čina i deskriptivna razvučenost trećega čina, iako dometnuti zbog potrebe širega pozicioniranja, dodatne motivacije lica i naglašavanja idejne poruke teksta, zapravo kvare opštu sliku dramske ostvarenosti Nikole I.

Iako u sjenci *Balkanske carice*, i *Knjaz Arvanit* ima značajno mjesto u istoriji crnogorskoga teatra – izvedbom toga komada, naime, otvorena je tek dovršena zgrada (s 250 sjedišta) Zetskoga doma 1896. godine. U toj istorijskoj drami centralni lik, islamizirana Crnogorka Fatima, neuzvraćenu ljubav prema knjazu Arvanitu Crnojeviću i rodoljublje pretpostavlja vlastitom blagostanju i goloj egzistenciji, pa je njena smrt zaloga crnogorskome osvojenju Skadra. Osim na Cetinju, komad je igran i u Nikšiću, Sarajevu, Detroitu i Devisonu. Zanimljivo je da je drama doživjela čak tri prijevoda na njemački. Komedija *Kako se ko rodi*, „šaljiva igra u tri čina“, prvi put prikazana 1900. godine, na Cetinju i u Nikšiću, objavljena je tek nakon autorove smrti, 1937. godine. Riječ je o djelu s tezom, đe su ambijent crnogorske ruralne sredine i međugeneracijski odnosi u funkciji konzervativne platforme definisane naslovom djela.[37] I Nikolin dramski dijalog *Pjesnik i vila* izveden je više puta za autorova života (prvi put 1894. godine).

Komentarišući crnogorsku dramsku književnost druge polovine XIX i početka XX vijeka istoričar književnosti Trifun Đukić primjećuje kako „za ovaj književni rad Crnogorci nikad nijesu imali smisla“.[38] Ta

[37] Milorad Nikčević, „Poezija druge polovine XIX i početka XX vijeka“, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Cetinje, 2010, 219.

[38] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića do 1918. godine*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 337.

naizgled prećerano oštra opaska ipak dosta uspjelo opisuje stanje crnogorske dramske književnosti naznačenoga perioda. S druge strane, od smrti Petra II Petrovića Njegoša do nestanka crnogorske države 1918. godine u kvantitativnome smislu dramska književnost doživljava izvjestan procvat. Teatrolog Ljubomir Đurković lucidno primjećuje: „U toku četrdeset godina, od Veljeg rata pa do kraja Prvog svjetskog, napisano je, objavljeno i igrano više dramskih tekstova crnogorskih autora nego u cjelokupnoj nacionalnoj istoriji drame i pozorišta do tada. To je ipak svega dvadesetak imena autora i nešto više od dva i po puta toliko naslova dramskih djela. No sve do druge polovine šezdesetih godina XX stoljeća to je i (prvi) period u istoriji crnogorske književnosti u kome, makar po broju naslova, dramski tekst postaje književni rod koji je posebno uvažavan, zahvaljujući prije svega tome što je knjaz volio pozorište i pisao istorijske drame u stihovima.“[39]

U šenci stvaralaštva Nikole I Petrovića, svega nekoliko domaćih dramskih pisaca bivaju igrani i na crnogorskim pozornicama – Risto Milić, Bekica Šobajić, Radoje Roganović Crnogorac, Tomo Krstov Popović i Đuro T. Perović. No sam uvid u naslove drama koje tih godina nastaju u Crnoj Gori bjelodano svjedoči o pretrajaloj literarnoj modi i više podsjeća na kakav katalog povijesnih bitaka, znamenitih ličnosti i patriotskih proklamacija nego na razuđen i koherentan dramski repertoar. Spomenimo samo neka od tih djela: *Ubojstvo Danila Petrovića Njeguša knjaza černogorskoga* (1860) Vićenca Jelčića, *Naše narodno uskrsnuće* (1870) Rista Milića, *Čežnja za otadžbinom* (1882) Toma Krstova Popovića, *Zidanje Skadra na Bojani* (1887) i *Hajduk Nikac Strahinja* (1890) Đura T. Perovića, *Herceg-Šćepan* (1889) Jovana Popovića Lipovca, *Bajo Pivljanin* (1890) Vidaka Otovića, *Smrt knjaza Danila* (1897) Mitra Đurovića, *Boj na Grahovu* (igran u Podgorici 1900) Marka Cara, *Amanet* (1904) Petra Luburića, *Opsada Nikšića* (1912) Bekice Šobajića...

Polazeći s jedne strane od onovremene popularnosti, a s druge od literarnih dometa pojedinih tekstova, ovđe ćemo se ukratko osvrnuti na dramska ostvarenja Radoja Roganovića Crnogorca, Bekice Šobajića, Jovana Popovića Lipovca i Đura T. Perovića.

Ako to u oskudnoj repertoarskoj ponudi u Crnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka i ima nekoga posebnog značaja, Radoje Roganović Crnogorac (1851–1899) izborio se za status najigranijega crnogor-

[39] Ljubomir Đurković, isto, 14.

skog dramskog pisca te epohe. Izuzme li se, naravno, Nikola I Petrović. Oba Roganovićeva komada, *Carev laz* (1892) i *Boj na Trnjine* (1895), uprizorena su nedugo po objavljivanju. Tako je *Carev laz* prvi put igran na sceni Zetskoga doma 8. juna 1893. godine u izvedbi Pozorišne družine Mihaila Lazića, a ista pozorišna trupa igrala ga je i u Nikšiću i Podgorici. Kako prenosi *Glas Crnogorca*, predstava u Zetskome domu naišla je na oduševljenje gledalaca, što s obzirom na horizont očekivanja

ondašnje prijestoničke publike i ne treba da čudi. Ipak, u ocjeni samoga komada našlo se i nešto kritičkih opservacija, pa autor bilješke u *Glasu Crnogorca*, potpisan inicijalima J. K., primjećuje da Roganovićev „komad nije sastavljen po najstrožijim pravilima dramatske poezije", ali je ipak „pridobio naša srca jer nam u najljepšim slikama priča zlatnu prošlost našu, u svijema životnim joj granama".[40] Već u martu 1894. godine *Carev laz* se ponovo našao na repertoaru Zetskoga doma, u izvođenju pozorišne trupe Nikole Simića.[41] *Boj na Trnjine* igran je u režiji M. Petrovića i izvedbi domaćih diletanata u Velikoj Kikindi 1895. godine.[42] Zabilježena je i postavka toga komada koju je upriličilo podgoričko Pjevačko društvo „Branko" 5. decembra 1906. godine.[43]

---

[40] J. K., „Srpsko narodno pozorište na Cetinju", *Glas Crnogorca*, br. 28, Cetinje, 1893, 3.

[41] Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Zetski dom, Cetinje, 2006, 191.

[42] Dr Dušan J. Martinović, *Portreti,* IV, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević", Cetinje, 1991, 104.

[43] *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916*, hrestomatija, priredili Luka I. Milunović & Ljiljana Milunović, Zetski dom, Cetinje, 2003, 330. Pozorišni život u Podgorici oživljava u drugoj polovini 1884. godine, kad je formirano Dobrovoljno pozorišno društvo Narodne čitaonice, koje je 1912. godine preraslo u Prvo diletantsko pozorišno društvo.

No pozorišni uspjeh Roganovićevih komada nije dosljedno pratila i ocjena književne kritike. Dok je *Carev laz* hvaljen prije svega s aspekta jezika, stroži kritičari su mu zamjerali odsustvo dramskih elemenata. Urednik novosadskoga časopisa *Stražilovo*, autoritativni Jovan Grčić Milenko, ne pronalazi u Roganovićevoj drami „radnije, ako epizode, i to labavo u svezu dovedene s glavnim događajem nije rad računati amo", jer mu je „razvezen divan, i to tako plitak i dosadan..."[44] Grčićeva ocjena Roganovićeve drame i danas je prihvatljiva. Oslanjajući se na usmenu predaju o legendarnoj bici s početka XVIII vijeka, epigonski slijedeći matrice Petra II Petrovića Njegoša i Nikole I, Roganović nije uspio uobličiti autentičniji dramski izraz. U književnoj je istoriografiji već više puta istican balast ugledanja na pomenute autoritete kojemu robuje Roganović. Ne samo da se u *Carevu lazu* javljaju isti likovi koje srijećemo u *Gorskome vijencu*, već se poseže za identičnom karakterizacijom lica, poput vladike Danila i Vuka Mićunovića. Baš kao *Gorski vijenac*, Roganovićeva drama počinje monologom vladike Danila, koji ga prikazuje kao mudra i odmjerena vladara, odgovornoga za sudbinu svojega naroda. Sličnost sa prosedeom Nikole I više je formalnoga karaktera i očituje se ne samo u rasporedu dramske radnje, nego i u korišćenju rimovanoga deseterca, mjestimično prošaranoga osmercem. Kako primjećuje Trifun Đukić, *Carev laz* je „i pored svih napora za postignuće scenskog efekta, ostao mlaka, vodnjikava i pozorišno slaba stvar".[45] I radnja druge Roganovićeve drame *Boja na Trnjine* smještena je u početak XVIII vijeka, pa se i u njoj javljaju lica iz *Gorskoga vijenca*. Ta drama u tri čina i znatno manjega opsega u odnosu na prethodnu zasnovana je na usmenome predanju o ženidbi kneza Rogana Ksenijom, ćerkom serdara Vukote, koju Husein-paša pokušava preoteti. Povoljne ocjene koje je drama zavrijedila u ruskoj i srpskoj kritici, djelimično su usaglašene i s ocjenom potonjih književnih istoričara. Trifun Đukić, naime, konstatuje kako je autor po svoj prilici kanio stvoriti libreto za operu te da drama ima „priličan raspored s tehničke strane", ali i „pjesničke nedostatke ostalih Roganovićevih stvari".[46] No, završnim motivom odmazde nad zarobljenim Osmanlijama, Roganovićev komad bitno odudara od koncepta herojske etike kakav zatičemo u djelima Ni-

[44] G., „Radoje Roganović, Carev laz", *Stražilovo*, br. 1, Novi Sad, 1893, 14.

[45] Trifun Đukić, isto, 267.

[46] Isto, 267.

kole I, potcrtavajući tako očit jaz između receptivnih očekivanja publike i proklamovanoga „životnog načela crnogorstva“ – čojstva.

Boško Bekica Šobajić (1852–1930), rođeni Bjelopavlić čija se porodica nakon dugo stranstvovanja nastanila u novooslobođenome Nikšiću 1877. godine, bio je jedan od najagilnijih kulturnih pregalaca posljednje dvije decenije XIX i prve decenije XX vijeka. Šobajići su se u novoj sredini brzo afirmisali kao ugledni trgovci i zanatlije, no više od toga ostaće upamćeni po izuzetnome kulturnom i književnom angažmanu. U hronici začinjavaca nikšićkoga kulturno-prosvjetnoga života posebno mjesto rezervisano je za braću Maksima i Bekicu, Bekičina sina Branka i sinovca Sima. Bekica Šobajić jedan je od inicijatora osnivanja Društva nikšićke čitaonice (1881), dugo i njegov predšednik, a jedan je od pokretača Dobrovoljnoga pozorišnog društva, osnovanoga pri Društvu Nikšićke čitaonice 1884. godine. Šobajić je u ime Uprave Pozorišnoga društva održao i kratku pozdravnu besedu povodom izvođenja prve predstave u Nikšiću 16. februara 1884. godine, *Slobodarke* Manojla Đorđevića Prizrenca.[47] Budući da u Nikšiću nije postojao adekvatan scenski prostor (prva predstava je, primjera radi, odigrana u kafani, da bi se kasnije izvedbe organizovale po privatnim kućama i na otvorenome, ispod Trebjese), Šobajić se zalagao za podizanje pozorišne zgrade u Nikšiću pod nazivom „Hercegovački dom“. Njegov politički sukob s vojvodom Šakom Petrovićem osujetiće tu kulturnu inicijativu. Osnivanjem Pjevačkoga društva „Zahumlje“ 1898. godine, Dobrovoljno pozorišno društvo postaje njegov dio, kao Pozorišna sekcija.

Pored brojnih organizacionih aktivnosti na planu razvoja kulturnoga života u Nikšiću, za što je od strane knjaza Nikole odlikovan Krstom IV reda Danilova ordena, Bekica Šobajić se ogledao i kao neposredni akter pozorišnoga života. Ostalo je zabilježeno da su 1892. godine „u veličanstvenoj areni trebješke glavice“ nikšićki diletanti prikazali Gogoljeva *Revizora* u Šobajićevoj režiji. Šobajić je autor i tri pozorišna komada, od kojih je sačuvan samo jedan. Dok su rukopisi drama *Kralj Vukašin po narodnim pjesmama* i *Nikac od Rovina* zagubljeni, istorijska drama *Opsada Nikšića*, objavljena u Dubrovniku 1912. godine, a igrana još 1900. u Nikšiću, doživjela je po svjedočenju hroničara „nezapamćen uspjeh“. Svoj trijumf komad nesumnjivo duguje aktuelnosti teme. To tim prije što su se u publici pored crnogorskoga knja-

[47] Dr Dušan J. Martinović, *Portreti*, V, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1995, 100.

za našli i neposredni akteri oslobođenja Nikšića 1877. godine. Kako s pravom konstatuje Sreten Perović, „*Opsada Nikšića*, drama u pet činova s predigrom i pjevanjem, u nerimovanom desetercu sa čuvenim harambašom Stojanom Kovačevićem kao glavnim junakom, potpuno se uklapa u emocionalne okvire još uvijek nedovoljno izdiferenciranog crnogorskog društva“.[48] Trifun Đukić veli da Šobajićeva drama ima „u pojedinim scenama izvjesnog dramskog života“, da su dijalozi življi, ali da ipak „oskudijeva zaplet i radnja“ te zaključuje: „Kao što je slučaj kod Crnogoraca uopšte, u djelu preovlađuju dijalozi i epski elementi“.[49] Zanimljivo je, ipak, da se Šobajić nije opredijelio za apoteoznu fresku crnogorskoga herojstva, već za prikaz atmosfere unutar zidina grada, pred opsadu i tokom nje. Tako su, osim Stojana Kovačevića, sva lica oko kojih se gradi dramski zaplet zapravo nikšićki muslimani.

Novski učitelj Tomo Krstov Popović (1853–1931) ostavio je traga kako prosvjetno-pedagoškim djelovanjem, tako i književnim djelom. Pisac biografskih portreta znamenitih Bokelja, monografije o Herceg Novom, prevodilac s talijanskoga i pripovjedač, Tomo Krstov Popović oprobao se i kao dramski pisac. Prvo je u dubrovačkome *Slovincu* 1882. godine publikovao dramu *Čežnja za otadžbinom* (samostalno izdanje pojavilo se u Dubrovniku naredne, 1883. godine), da bi u novosadskome *Javoru* 1891. godine objavio komediju u tri čina *Prćija*, koja je zapravo prijevod komedije *La dote* Etorea Dominićija. Dramu *Čežnja za otadžbinom* igralo je Simićevo pozorišno društvo maja 1894. godine na sceni Zetskoga doma, i to čak dva puta u svega nedelju dana. Predstava je, po svjedočenju *Glasa Crnogorca*, doživjela uspjeh, pa dok su na premijeri ložu ispunili „turisti ingleski“, drugom prikazivanju prisustvovali su i članovi dinastije Petrović Njegoš.[50] Po svjedočenju Maksima Zlokovića, to nije bilo i jedino prikazivanje toga Popovićeva komada.[51] Pored pomenutih komada, Zloković bilježi da se u Popovićevoj zaostavštini nalazi još nekoliko prijevoda s talijanskoga među kojima i „interesantna igra za djecu“ *Prva žalost*.

---

[48] Sreten Perović, isto, 105.

[49] Trifun Đukić, isto, 337.

[50] *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916*, hrestomatija, priredili Luka I. Milunović & Ljiljana Milunović, Zetski dom, Cetinje, 2003, 185–186.

[51] Maksim Zloković, „Tomo Krstov Popović – književnik i istoričar“, *Boka*, br. 8, Herceg Novi, 1986, 280.

„Drama u tri razdjela“ *Čežnja za otadžbinom*, štampana s napomenom da je „prečinjena s talijanskoga“, po mnogo je čemu izuzetna pojava crnogorske dramatike kraja XIX vijeka, i u formalnome smislu, budući da je pisana u prozi, i u izboru teme i dramaturškim rješenjima. Ako se Popović i ugledao na neko nama nepoznato djelo talijanske književnosti, teško da se može govoriti o pukom prevođenju. Osim što je radnju komada smjestio na Njeguše (prvi i treći čin) i u Petrograd (drugi čin), Popović vješto slika ambijent crnogorske sredine, način i filozofiju života Crnogoraca, a ta je slika zapravo podloga lične drame glavne junakinje Vukosave. U komadu su oštro kontrastirana dva para socio-prostornih odnosa. S jedne strane autor u romantičarskome maniru donosi idealizovanu sliku crnogorskoga sela i vitalnosti života u njemu i kontrastira ga sa slikom grada, a s druge strane gradi paralelu na liniji zavičaj – tuđina. Zaplet drame baziran je na romantičarskome motivu tajne identiteta junakinje drame. Razrješenje te tajne uzrokuje dramski konflikt, čiji protagonisti svaki na svoj način reprezentuju tipove romantičarskoga zanosa i žrtvovanja ljubavi, no rasplet toga konflikta dat je u duhu patrijarhalnoga etičkog kodeksa. Bez visokoparnih eksklamacija, istorijskih reminiscencija i ratnih pokliča karakterističnih za crnogorsku dramu toga perioda, u stišanom tonu idealizacije crnogorskoga života i patrijarhalnih normi skopčanih s motivima ljubavi i rodoljublja, a uz to s naglašenim motivima staleških trvenja, čime se naslanja na elemente građanske drame, drami *Čežnja za otadžbinom* nesumnjivo pripada osobeno mjesto u crnogorskoj dramskoj književnosti.

Jovan Popović Lipovac (1856–1919) jedna je od najobrazovanijih ličnosti svoje epohe. Ogledao se u više književnih žanrova i oblasti – prevodilaštvu (Ljermontov, Mickjevič), poeziji, putopisnoj prozi i dramskome stvaralaštvu. Bez obzira na tako širok spektar književnih interesovanja, Lipovac za sobom nije ostavio nijednu objavljenu knjigu (izuzmu li se nekolike studije na ruskome istoriografskoga karaktera), a njegov ukupni literarni opus odaje utisak nedovršenosti. Takav je slučaj i s njegovim dramskim pokušajem. Naime, njegova u rimovanome desetercu ispjevana „tragedija u tri čina“ *Herceg-Šćepan, gospodar hercegovački i čuvar groba Sv. Save*, nastala 1889. godine, prvi put je publikovana tek u naše vrijeme.[52] Razlog što rukopis nije publikovan

[52] V. Jovan Popović Lipovac, *Herceg Šćepan: gospodar hercegovački i čuvar groba Sv. Save: tragedija u tri čina*, pronašao i priredio Slobodan Kalezić, Narodna bibli-

odmah po nastanku, ponajprije možemo tražiti u negativnoj recenziji koju je dobio na sastanku Književnoga odbora Matice srpske 19. avgusta 1889. godine. U ocjeni rukopisa objavljenoj u *Letopisu Matice srpske*, Milan Savić je pored ostaloga naveo kako „u toj tragediji ima dosta vrlo lepih mesta, pesničkih izražaja i dirljivih momenata. Na žalost, ta mesta ne čine još tragediju!“[53] Takvom ocjenom Savić je po svemu sudeći primirio Lipovčeve književne ambicije, ali i pronicljivo ukazao na osnovne slabosti njegova dramaturškoga prosedea. Povodeći se za literarnom modom epohe, Lipovac je radnju svoga komada, s naglašenim elementima drame strasti, smjestio u davnu prošlost, početak XVI vijeka, a za protagoniste izabrao hercegovačkoga velikaša Hercega Šćepana i njegovo porodično i dvorsko okruženje. Dajući u romantičarskome duhu prikaz istorijske epohe, s jasnim referencama na aktuelna politička zbivanja, i koristeći prepoznatljive postupke stilske formacije romantizma u opisu lica i gradnji dramskoga zapleta, Lipovac ipak nije dosegao ni dramaturšku kompaktnost ni poetsku uvjerljivost teksta na koji se nesumnjivo ugledao – *Balkanske carice* Nikole I Petrovića. Sagledan u odnosu prema dramskoj produkciji savremenika, Lipovcu se ipak ne može odreći poetski dar i dramaturški ošećaj, koji ponajprije duguje vlastitome književnom obrazovanju. Istoričar književnosti i prvi priređivač Lipovčeve drame, Slobodan Kalezić donosi najcjelovitiju ocjenu o tome djelu: „*Herceg Šćepan* Jovana Popovića Lipovca je poznoromantičarska drama, rađena sa ambicijom da pomiri nesvodljive krajnosti: da čitavim svojim ’bićem‘ izranja iz istorije i tradicije, a da jednim bitnim svojim slojem bude savremenog semantičkog horizonta; da podjednako izrazi tragediju pojedinca i kolektiva; da istovremeno zatreperi romantičarskim zanosom, koji bi trebalo da teži evropskom literarnom obzorju, i prosvetiteljskim idejama, usklađenih sa duhom dvorskih sjedeljki i političkom pragmom knjaza Nikole Petrovića“.[54]

Rano preminuli pjesnik i pripovjedač Đuro T. Perović (1860–1894) autor je i dvaju dramskih ostvarenja. Stihovanu „pozorišnu igru u četiri čina“ *Zidanje Skadra na Bojani* Perović je publikovao u Novome Sadu 1887. godine. Hroničari su zabilježili da je ta romantičarska drama zasnovana na usmenoj poeziji više puta igrana na pozornicama u

oteka „Radosav Ljumović“, Podgorica, 1997.

[53] *Letopis Matice srpske*, knj. 160, sv. 4, Novi Sad, 1889, 165.

[54] Slobodan Kalezić, *Strukture i značenja*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1998, 138–139.

Bosni, Novome Sadu i na Cetinju. Komad, „elegičkog duha“, kako stoji u novinskome osvrtu u *Glasu Crnogorca*, igran je i na sceni Zetskoga doma u izvedbi pozorišne družine Dragutina Krsmanovića, oktobra 1899. godine. Drugačije je sudbine bio njegov drugi komad, *Hajduk Nikac Strahinja*, drama u pet činova s pjevanjem koji Književno odeljenje Matice srpske nije prihvatilo da objavi zbog negativne ocjene Stevana Milovanova i Milana A. Jovanovića, pa je ostao u rukopisu.[55]

Ostvaren u rimovanome osmercu i desetercu, komad *Zidanje Skadra na Bojani* zapravo je dramatizacija poznate deseteračke usmene pjesme *Zidanje Skadra*. Za potrebe dramskoga uobličenja narodne pjesme Perović je unekoliko izmijenio izvornu motivaciju, prepoznatljive likove dodatno karakterološki modelovao, unio i neke socijalne motive, ali na planu dramaturgije nije uspio izaći iz matrice epskoga predloška, pa se i za tu dramu može reći ono što je za cijeli korpus poznoromantičarskih dramskih ostvarenja iz toga perioda rekao Radoslav Rotković – da je epsko u njima razvodnjilo dramske čvorove.[56]

Ovđe valja skrenuti pažnju i na začetke komediografije, ne toliko zbog njezina književnog značaja, koliko zbog činjenice da pojava toga žanra predstavlja svojevrstan kuriozitet u naznačenoj epohi. Marko Car u beogradskome *Kolu* publikuje „šalu u tri čina“ *Na muci se poznaju junaci* (1889), Marko S. Popović Rodoljub u Dubrovniku štampa „istinitu šalu u tri čina s pjevanjem“ *Narodni prijatelj* (1898), Đuro Špadijer publikuje komediju *Nevjerna žena* (1899), a Milutin T. Tomić (alias Nikac od Rovina) satiričnu komediju *Đetići u parlamentu* (1911), političku paskvilu uperene protiv režima Nikole I Petrovića, Niko Đ. Vučetić u novosadskome časopisu *Žena* 1913. i 1914. objavljuje nekoliko komedija (*Svilena haljina*, *Glavni zgoditak*, *Komična prosidba*, *Skromnost ili crna ruža*), dok u rukopisnoj zaostavštini Andrije Jovićevića nalazimo komediju u tri čina *Prevareni kadija*, koja je zapravo dramatizacija njegove istoimene priče objavljene u cetinjskoj *Luči* (1896).

Učitelj Đuro Špadijer (1871–1953) u povijesti crnogorske kulture ostao je neuporedivo poznatiji po prosvjetno-pedagoškome, nego po književnome angažmanu. Pored brojnih radova iz nastavne teorije i prakse, udžbenika geometrije i gramatike za osnovnu školu, Špadijer

[55] Novak R. Miljanić, „Đuro T. Perović (1860–1894)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 2, Cetinje, 1980, 84–85.

[56] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature: od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 643.

je pisao i poeziju, prikupljao narodne umotvorine, prevodio, a autor je i jedne drame. Komedija karaktera u tri čina *Nevjerna žena* objavljena je u Srpskoj štampariji u Zagrebu 1899. godine i odmah je naišla na negativan sud kritike. Špadijeru je zamjerano da je „smjelo i bez zazora" napisao djelo „u kojemu nema niti zapleta, ni raspleta, ni radnje, niti ičega, što se od jednog pozorišnog komada traži".[57] No nesumljive dramaturške falinke teksta, odsustvo zanatske vještine, linearna karakterizacija, jezička i stilska neuvjerljivost, ipak ne mogu tome tekstu oduzeti izvornost crnogorskoga narodnog humora i želju da se smijehom pouči.[58] Aktuelnost komedije, i pored stogodišnjega zaborava, potvrdila je i nedavna adaptacija koju je uradio reditelj Blagota Eraković.[59] Tako je Špadijerova komedija cijeli vijek od nastanka, u prerađenome obliku i pod imenom *Udadba*, premijeru doživjela na sceni Crnogorskoga narodnog pozorišta 14. oktobra 2003. godine.

Đuro Špadijer (1871–1953)

Drugačijega je karaktera komediografski postupak Milutina T. Tomića (1882–1945), koji je tekstove potpisivao pseudonimom Nikac od Rovina. Za razliku od Špadijera i Nikole I u čijim komedijama dominira crnogorski narodni humor s jasnom poučnom tendencijom usmjerenom na promociju konzervativnih životnih i političkih svjetonazora, Tomić se u tekstu s naglašenim elementima komedije konverzacije *Đetići u parlamentu* (Beograd, 1911) okreće parodiji i satiri. Kao žestoki protivnik Nikole I

[57] Dr Dušan J. Martinović, *Portreti*, II, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević", Cetinje, 1987, 120.

[58] Božidar Pejović, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010, 628.

[59] V. Đuro Špadijer & Blagota Eraković, *Udadba*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2004.

Petrovića i autor brojnih političkih napisa i pamfleta o njemu i njegovu okruženju, objavljenih u beogradskim listovima, Tomić se pamfletizma nije odrekao ni u komediografskome pokušaju. *Đetići* su tendenciozna politička paskvila uperena protiv knjaza Nikole I i začetaka crnogorskoga parlamentarnog života. Imajući u vidu vrijeme i mjesto nastanka, jasno se nameće zaključak kome je u pregrijanoj atmosferi političkih intriga i dinastičkih surevnjivosti Tomić namijenio tekst. No, izvan konkretne dnevnopolitičke upotrebljivosti *Đetići* su postali obrazac otrcane vic-karakterologije zasnovane na banalnom ismijavanju jednoga naroda.

Crnogorskome dramskome nasljeđu pripadaju i dramske scene dvojice bokeljskih pisaca – Vuka Vrčevića (1811–1882) i Nikole Š. Berberovića (1820–1877). Vrčević je mahom u zadarskim listovima *Pravdonoša* i *Pravo* u periodu od 1881. do 1882. godine objavio veliki broj pripovjedaka u obliku dramskih scena o narodnome suđenju u Boki, Crnoj Gori i Hercegovini, a u rukopisnoj zaostavštini nalazi se njegova „vesela igra u tri čina“ *Dva bogoslovca*, koja je igrana u Dubrovniku 1877. godine.[60] Morinjanin Nikola Š. Berberović publikovao je nekoliko dijaloških poema vezanih za narodni život, običaje i suđenje u Ublima, đe je boravio kao paroh. Te kratke scene izašle su u *Magazinu srbsko-dalmatinskome* od 1859. do 1869. godine.[61]

Mozaik crnogorske dramske književnosti druge polovine XIX i početka XX vijeka upotpunjuju i imena autora koji su stvarali na stranim jezicima. Niko A. Vučetić Bokeljski (1884–1918) pisao je drame na crnogorskome, ali i na francuskome jeziku, za đecu i za odrasle, a Ida Verona (1865–1925) autorica je niza psihološko-istorijskih drama nastalih na francuskome jeziku. Nažalost, djela tih dvaju autora poznata su samo po šturim bibliografskim anotacijama, pa se kao jedan od zadataka pred buduće istraživače crnogorskoga dramskog nasljeđa postavlja i imperativ pronalaženja i publikovanja tih i brojnih drugih tekstova koji su nam poznati samo iz posrednih navoda prilježnih proučavalaca, u prvome redu Ratka Đurovića.

Vojni poraz koji je u ratu s Austrougarskom doživjela Crna Gora početkom 1916. naćerao je kralja Nikolu da utočište potraži u emigra-

[60] V. Ratko Đurović, *Teatrološki spisi*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2006, 182 i 184.

[61] V. Vaso J. Ivošević, „Nikola Berberović“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1, Cetinje, 1986, 189–195.

ciji. Ulazak srpskih trupa u Crnu Goru u novembru i proglašenje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. decembra 1918. godine te diplomatske aktivnosti novoutemeljene države usmjerene na delegitimizaciju crnogorske države i dinastije, učiniće uzaludnim Nikoline nade da bi se mogao vratiti u domovinu. Tim prelomnim istorijskim događajima završava se epoha „klasične“ Crne Gore i oni su svojevrsna prekretnica, miljokaz jedne nove epohe i u razvoju crnogorske kulture i književnosti.

GLAVA ŠESTA
PUTOPISNA I MEMOARSKA KNJIŽEVNOST

POJAVA I PREDSTAVNICI PUTOPISNE I MEMOARSKE KNJIŽEVNOSTI

Putopis je najčešće književni žanr u kojem su obuhvaćeni motivi iz prirode, dakle određenoga prostora i krajolika, osebujnoga izgleda i sadržaja, najneposredniji podsticaji i doživljaji umjetničke inspiracije i transpozicije. Za putopis je njemački pjesnik H. Hajne (H. Heine) rekao da je „najprirodniji i najizvorniji oblik romana".[1] A hrvatski književnik koji je kupio „cvjetove sa svojih raskršća", putopisac A. G. Matoš, utvrdio je da je to najljepši i najmoderniji književni oblik, „mada bijaše moderan već kod klasika. To je literarna forma, pristupačna svakom duhu".[2] Opisi su u putopisnoj formi često važniji nego u bilo kojem drugom književnome žanru i obliku. Bogata je putopisna književnost, proza prije svega, u svim nacionalnim literaturama, pa i u onim na prostorima južnoslovenskih naroda, od čega nije odstupala ni crnogorska književnost. Mnogi su se veliki pisci, pjesnici, pripovjedači, romanopisci, državnici, sveštenici, prevodioci stranih literatura, muzičari i slikari, pustolovi i pomorci, ogledali i priklanjali upravo pejzažu kao inspirativnome fenomenu, pa su na planu pejzažnih slika izražavali doživljaje prirode, vizuelne i auditivne elemente; iskazivali emocije i divili se ljepoti pojedinih krajeva i predjela u kojima su živjeli, obitavali ili su usputno na stajalištima i putovanjima bilježili impresije. Mnogi su umjetnici preko pejzaža izražavali osobene poglede na život i svijet, sagledavali predjele, prirodu, ljude, istoriju, umjetnost, kulturu, civilizaciju i književnost. U neposrednijim putopisima, eksplicitnije no u bilo kojem drugom književnome i umjetničkome žanru, izražavali su umjetničke vizije, stvaralačku posebnost, emocionalnost, shvatanja i poglede na životne preokupacije. Otuda je putopis značajan i s literarnoga i s kulturno-istorijskoga stanovišta. On djeluje na čitaoca i peda-

---

1 *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost & Nolit, Beograd, 1985, 623.

2 Ante Franić, *Hrvatski putopisi romantizma*, Zadar, 1983, 5.

goškim sferama i iskustvima jer prenosi istorijska i geografska znanja, pa recipijente uči kako se doživljavaju i posmatraju predjeli i ljudi. Putopisi ponekad donose i humoristička, invektivna i satirička zapažanja.[3]

Književni je tekst veoma složeno umjetničko tkivo bez obzira na to o kojoj se književnoj vrsti radi. Da je tako, svjedoči i fenomen pejzaža u književnome djelu i kao autonomne tvorbe i kao dijela veće umjetničke cjeline. Pejzaž može biti, u manje vrijednim književnim djelima, nefunkcionalan, usputni motiv, tek fiksirani statički dekor fakata, umetnut kao predah u pripovjedno tkivo, ali može biti, što se dešava mnogo češće, i veoma funkcionalan dio književnoga teksta koji dopunjuje, obogaćuje i stvaralački proširuje literarni horizont i koherentnu umjetničku sliku; obogaćuje materiju i njezinu ukupnu estetsku fakturu. Pejzaž, dakle, može biti i samostalan motiv umjetničke inspiracije, pa pred sobom imamo zasebnu lirsku ili pejzažnu cjelinu. Međutim, književni pejzaž, kao i svaki drugi motiv, rijetko je sam sebi svrha – u njemu je uvijek sadržana neka dublja stvaraočeva misao i poruka, umjetnička ljepota, skladnost forme ili određena životna vizija i istina. Neki su stvaraoci, opisujući upravo prirodu i krajolik, dali najbolje stranice svojeg stvaralaštva.

Promatranje prirode neposredan je empirijski čin, pa književni pejzaž, kao i u slikarstvu, ima ishodište u objektivnome svijetu autorā. I kad se radi o fikciji ili stvaralačkoj imaginaciji o drugim svjetovima, on može biti predvidiv svakome čitaocu. No bogatstvo te predstave i doživljaja povezanog sa slikom zavisiće od snage umjetnikova duha, harmonije i ekspresije umjetnikove riječi. A njegova umjetnost riječi ima određene poetičke pretpostavke koje se pronalaze i prepoznaju u književnoj analizi i estetskoj interpretaciji.

Pojedini pisci crnogorske putopisne i memoarske književnosti, osobito pripadnici novijih stilskih formacija (od romantizma pa nadalje), putopisnim i memoarskim djelima pokazuju svojevrsne književne, kulturološke, psihološke i autobiografske osobenosti autorā, zbog čega je njihova proza i danas dragocjena za književnopovijesna, književnoteorijska i kulturološka istraživanja.

I jedna i druga diskurzivna vrsta (putopisi i memoari) našli su stvaralački prostor u crnogorskoj književnosti, možda intenzivnije i više od bilo koje druge književne vrste i mnogo sadržajnije nego u drugim kontaktnim nacionalnim književnostima. To ponajprije što je za Crno-

[3] *Rečnik književnih termina*, 623.

gorce iz „gornje zemlje“, to jest iz klasične Crne Gore, inostranstvo bilo zaista na „pragu od kuće“, zapravo već u Kotoru, Baru, Budvi, Risnu – gradovima preko kojih je Crna Gora imala jedini „prozor u svijet“, ali isto je takvo stanje bilo i u kontinentalnome dijelu, pa su inostranstvo faktički bila sva naša mjesta i gradovi pod Turcima: Spuž, Podgorica, Nikšić i Berane. Slobodni dio Crne Gore za nekoliko stoljeća burne egzistencije bio je zbijen oko Lovćena (Cetinja), a ostatak crnogorskoga prostora pripadao je turskome i mletačkome (kasnije austrijskom) ekspanzionističkom zavojevaču. Stoga Radoslav Rotković s pravom ističe da se nekad za „kilo soli, za nevjestinski baul, za metar svile trebalo odlaziti u drugu državu, i to pješice, noću, ili rano zorom, kako bi se stiglo natrag kući uveče. A za one koji su živjeli dolje, pored mora, putovanje je i inače predstavljalo dio života. *Navigare necesse est, vivere non est necesse* (Ploviti se mora, živjeti se ne mora)“, uvriježena je sintetička premisa, kaže Rotković,[4] koja je simbolično odražavala sudbinu Crne Gore u njezinim vječitim i tijesnim čeljustima između slobode i vjekovnoga neprijatelja. Sve se to odrazilo u putopisima, dnevnicima i memoarima crnogorske proze.

O putopisima, dnevnicima i memoarima u istoriji crnogorske književnosti malo se pisalo i malo se o tim vrstama književnosti zborilo, bez obzira na to što su upravo i ti literarni žanrovi prilično punili stranice domaće i inostrane književne periodike. Na crnogorske putopisce prvi je skrenuo pažnju bibliograf Novak R. Miljanić u sintetičkome radu „Plejada crnogorskih putopisa“.[5] Pisao je i u pojedinim radovima o istaknutim crnogorskim putopiscima, na primjer o dr Lazaru Tomanoviću, Novici Kovačeviću Grahovskom i drugima. Svakako je na proučavanju, sabiranju i odabiru vrijedne putopisne građe u Crnoj Gori u novije vrijeme ponajviše učinio književnik Čedo Vuković. On je prvo u književnoj periodici objelodanio sintetički rad pod naslovom „Nad crnogorskim putopisima“,[6] a potom je u zasebnoj književnoj ediciji, biblioteci „Luča“, objelodanio opsežni izbor izvornih putopisa koji je

[4] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, 1979, 643-644.

[5] Novak R. Miljanić, „Plejada crnogorskih putopisa“, *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1972.

[6] Čedo Vuković, „Nad crnogorskim putopisima“, *Glasnik*, III, Društvo za nauku i umjetnost Crne Gore, Odjeljenje umjetnosti, knjiga 1, Titograd, 1976, 139–150.

naslovio simbolično *S praga u svijet*.[7] U opsežnome, ranije objavljenome predgovoru te knjige, Vuković je lucidnom, misaonom i metaforično-diskurzivnom invencijom raščlanio fenomen crnogorskih putopisa, utvrdio njegov genotip i hronologiju, veoma znalački osvijetlio putopisni kontekst i značaj u istoriji crnogorske književnosti. Za crnogorski je putopis autor dao sažetu i metaforičnu definiciju da je to „spontani, neistraženi iskaz, koji sleti s usana ili ispod pera, pa se u njemu – već prema piscu i sadržini – mogu granati odlike lirskog, misaonog, opisnog putopisa."[8] A malo dalje isti je autor, sagledavajući sve komponente crnogorskoga putopisa, izvršio njegovu klasifikaciju, podijelivši cjelokupni putopisni korpus na „opisni putopis, pripovjedni putopis i višeslojni putopis".[9] U prvu skupinu putopisa uvrstio je brojne tekstove u kojima putopisci opisuju samo prirodu, život naroda, spomenike prošlosti i slično. Dakle, to je putopis vida, „ono što jeste u trenucima susretanja s krajevima i ljudima".[10] Pripovjedni je putopis složeniji jer je u njemu pažnja putopisca okrenuta na zbivanja i vlastiti unutrašnji doživljaj. Putopisci, dakle, nastoje „da prepričaju ono što su vidjeli, saznali ili doživjeli".[11] U crnogorskoj književnosti najbrojniji su ipak višeslojni putopisi. Odlikuju ih dublja i složenija viđenja života, prirode i duha, „kreću se u širim rasponima, radoznalosti, dara i obrazovanja. Takvi putopisci pričaju i razmišljaju u isti mah, oni su obaviješteni i nadahnuti i misaoni,

[7] *S praga u svijet. Crnogorski putopisi*, priredio, predgovor i ostale bilješke napisao Čedo Vuković, Biblioteka „Luča", knjiga 51, NIP „Pobjeda", Titograd, 1976.

[8] Čedo Vuković, „Putovanje kroz putopise", predgovor u: *S praga u svijet. Crnogorski putopisi*, Biblioteka „Luča", knjiga 51, NIP „Pobjeda", Titograd, 1976, 15.

[9] Isto, 16-17.

[10] Isto, 16.

[11] Isto, 16.

oni putuju kroz vrijeme i prostor – istovremeno vide pejzaž i ljude koji jesu i koji su bili, vrijeme koje jeste i koje je bilo, pa sve to sažimaju u nedjeljivu viziju".[12] To su putopisi složenijega duha i složenije senzibilnosti, putopisi u koje autori udahnjuju emociju, misao, život, pa ih na taj način humanizuju i asocijativno obogaćuju u bezbrojne niti zaokružene slike i uspjeloga duhovnog mozaika.

Bez pretenzija da detaljnije rasvjetljavamo putopise koji pripadaju najčešće prvoj grupi i u kojima je opis bio ili zasebni ili popratni motiv u crnogorskoj starijoj književnosti (od srednjega vijeka, humanizma i renesanse, baroka, prosvjetiteljstva, pa do XIX stoljeća), na ovome ćemo mjestu istaći samo nekoliko njegovih sintetičkih naznaka i autorā preko kojih bi se viđelo da je i takav putopisni žanr u crnogorskoj literaturi postojao i u razvijao se.

Među prve crnogorske putopisce Novak Miljanić je s pravom ubrojio Arsenija Crnojevića (1633–1706). Od njega je sačuvan jedan putopisni odlomak. Od nastanka toga putopisnog zapisa dijeli nas više od trista godina. Ipak, on tom činu nije pristupio stihijski, već s velikim emocionalnim i razumskim literarnim angažmanom. Oblikovao ga je sa svim potrebnim elementima putopisa, a po nekima i bitnim obilježjima dnevnika. U njega je unio mnogo više putopisnih elemenata no što bi se za ono vrijeme moglo očekivati. U putopisu možemo detektovati, na stilskoj ravni, i književna svojstva jer je pisac „ukratko opisao svoje putovanje sa pratiocima od Peći do Jedrena. Iznio je usputno razna zapažanja, što svjedoči o njemu kao čovjeku koji je jasno sagledavao stvarnost svoga vremena i uočavao društvenu problematiku".[13] U citiranome članku Rotković, s pozivom na navode dr Rajka Veselinovića iz knjige *Arsenije Crnojević 1494*, dodaje da se u tome putopisu autor predaje zanosu o minuloj slavi i veličini crnogorske srednjovjekovne države, a opisao je mostove i druge javne građevine, ukazujući na autorov smisao i naklonost za svakodnevne potrebe.

Uz Arsenija bismo na ovome mjestu mogli navesti i barskog biskupa Jovana de Plana Karpina, koji je kao stranac opisivao još početkom XII vijeka „svoj život među Tatarima".[14] Svakako među prvim putopiscima navodi se i Nikon Jerusalimac i njegovo putopisno djelo *Povijest o jerusalimskim crkvama i pustinjskim mjestima.*

[12] Isto, 17.

[13] Novak R. Miljanić, isto, 706.

[14] Dr Radoslav Rotković, isto, 644.

Pejzaž je kao usputni motiv, ali i kao zasebna poetska i prozna cjelina, bio daleko više njegovan u razdoblju humanizma i renesanse, a osobito u razdoblju bujnoga i kićenoga baroka u Boki Kotorskoj. Model putopisnoga svijeta autorā te stilske formacije je dvovalentan (more i kopno), uokviren konglomeratom mediteranskih kultura. Antitetičnost mediteranskoga svijeta izuzetno je privlačna za putopisne opise i refleksije autorā (kontrast normi i interesa). Kao nosioci usputne putopisne proze oni vezuju opise, percepcije i refleksije za realni i simbolični hronotop izazvan geopolitičkim, istorijskim, kulturološkim položajem i sistemom vrijednosti svakoga od njih. Idući ka složenijem stepenu kulture, k onom što predstavlja jezik ili književnost, folklor, političku kulturu i religioznost tradicije – to se jedinstvo transformiše u veliki konglomerat raznolikih, nepodudarnih, često suprotstavljenih oblika, smislova i modela.[15] U posebnom odjeljku o crnogorskim putopisima Radoslav Rotković je iz tih ranih perioda naznačio i *Opis Skadarskoga sandžakata* iz 1614. godine Marina Bolice, Vuka J. Miljanića kao autora koji putuje u Carigrad 1705, a Krsto Mazarović je opisao bitku na moru 1718. Tek doživljaji Danila Pavkovića vezani su za početak XIX vijeka, a od autorā koji su pisali putopise u inostranstvu ističe se Savo Vladislavić, koji je još na ruskoslovenskome jeziku dao *Opis Sibira i Kine* s „mnogo više književnih elemenata". Putopisne elemente našao je Radoslav Rotković i u pismima Matije Zmajevića te u korespondentnoj građi Danila Jovana Puškara, u izvještajima Lorenca Bronze o borbi s gusarima, pisanim 1750; pismima vladike Vasilija Petrovića iz 1578/1579. godine Kajzerlingu i Voroncovu. Najzad, Rotković ukazuje na to da je i budvanski pjesnik, hroničar i učitelj Stefana M. Ljubiše, don Antun Kojović (1751–1845), vodio dnevnik istorijskih i kulturnih zbivanja u zavičaju i pisao opsežne memoare. Međutim, sve je to, kako kaže Rotković, „samo uvod u putopisno-memoarsku literaturu XIX vijeka, o kojoj do skoro nije bilo riječi, pa se ne pominje ni u Đukićevom *Pregledu književnog rada u Crnoj Gori od vladike Vasilija do 1918*".[16]

Vrijedne putopisne domete postigli su autori putopisne proze tek u XIX vijeku. Veliki je broj autora koji se nijesu isključivo bavili tim književnim žanrom, već su kao svestrani stvaraoci crnogorske književnosti njegovali, uz ostale književne vrste, i putopisnu i/ili memoarsku

[15] Uporišta za takve teze mogu se naći i u instruktivnoj knjizi Fernana Brodela, *Mediteran i mediteranski svijet u doba Filipa II*, Beograd – Podgorica, 2001, 1-2.

[16] Dr Radoslav Rotković, isto, 644.

literaturu. U toj dijahronijskoj ravni istaći ćemo na ovome mjestu najznačajnije putopisne pisce i njihova djela.

Kirilo Cvjetković (1791–1851) rodom je iz Baošića u Boki Kotorskoj. O njemu se malo pisalo i malo znalo kao o svestranijem književniku. Jedan manji odlomak iz njegove *Avtobiografije*,[17] pod naslovom „Od puta utvrđen", unio je Čedo Vuković u antologiju *S praga u svijet*. U stvari, to i nije čisti putopis već tekst koji sadrži samo neke naznake i elemente putopisnoga karaktera. Iz samoga se teksta može razabrati da je putovanje ostvareno „u novembru mjesecu uz božićni post", po svoj prilici na poziv episkopa Kraljevića po Dalmaciji 1811. godine, đe se autor susreo s Meternihom. Nešto detaljnije autor je opisivao i spominjao susrete s određenim ljudima, ponekad nepouzdano i to u onome dijelu opisa putovanja od Kotora preko Njeguša do Cetinja. Cilj mu je bio da se sretne s Petrom I Petrovićem Njegošem i njegovom svitom na Cetinju. U tome je tekstu Cvetković opisivao, mnogo više predjele i krajolike, ali veoma škrto, ponekad s emotivnim naznakama ošećaja. Vladika crnogorski je i u tome opisu karakterisan kao čovjek koji brine o crnogorskome narodu. On je, dakle, dušebrižnik, gostoprimnik i odani rodoljub i dobročinitelj Crne Gore.

Nikola Vasojević (1797–1844) nije pravi putopisac. Istaći ćemo njegovo pismo-putopis. Pisao ga je početkom 1841, a objavljen je tek u novije doba.[18] Veći je dio toga putopisnog pisma unio Čedo Vuković u izbor *S praga u svijet*. U uvodnome dijelu putopisac je uokvirio putovanje: „Sad pak evo me idem dati račun o mojem putešestviju od Neapola preko Sicilije, Krfa do mojeg stupljenija na bregove krvave Albanije, našeg otačestva."[19] Putujući parobrodom, autor kao samozvani knez sagledava prirodu i predjele „sicilijanskih i kalibrijskih planina". I on opservira predjele kopna i mora, uočavajući brojne kulturne spomenike pojedinih predjela kojima se kretao. Ne daje asocijativni pejzaž, već se u njegovim očima fokusiraju realne slike pojedinih mjesta, kulturni spomenici Londona, Pariza, Rima, Napulja, Sicilije i Krfa, pa sve do Skadra na Bojani, đe je napokon stigao. Opisi mora i Mediterana su mu škrti, suhoparni, natrpani pojedinostima i brojnim faktima, ali i bez metaforičnih, epitetonskih i literarnih ukrasa i stilskih bravura i egzibicija. Stiče se utisak da je pisac te putopisno-korespondentne gra-

[17] Uredio je Dimitrije Ruvarac, a štampana je u Beogradu 1898.

[18] Nikola Vasojević, „O mojem putešestviju", *Zapisi*, sv. za jun i jul, Cetinje, 1940.

[19] Isto, 95.

đe bio obrazovan čovjek, sa znanjem nekoliko evropskih, prije svega slovenskih jezika, pa se mogao lakše sporazumijevati i sa „Englezima i sa Poljacima, Turcima i Grcima, a u njegovom jeziku najočitiji je uticaj ruskog. Upoznavši mnoge zemlje i narode, on je mogao i da ih karakteriše, poput Ljube Nenadovića koji ga je, unekoliko naslijedio.“[20]

Vuk Vrčević (1811–1882) najpoznatiji je saradnik Vuka Stefanovića Karadžića. Sa zemljakom Vukom Popovićem revnosno je kupio etnografsku i folklornu građu po Boki Kotorskoj, odabirao je i slao mentoru Karadžiću u Beč i Trst. Radmila Pešić kaže da je velikim i značajnim radom „zadužio naše nacionalne nauke, istoriju književnosti, etnologiju, narodnu i pravnu istoriju, i obogatio poznavanje duhovne kulture naroda, iako je nekritičnošću i improviziranjem često doveo u sumnju neke rezultate svojih dela“.[21] Uza sve te relevantne posebnosti, ostavio je i nekoliko putopisnih svjedočenja. Njegovo „Putovanje s Gospodarom Knjazom u Grahovo poslije rata Omer-paše i propast i smrt vojvode Jakova“ (kao posebno poglavlje njegova djela *Ogranci za istoriju Crne Gore*)[22] svjedoči o danima poslije napada Omer-paše na Grahovo. Impresivne su slike date kroz susrete i razgovore učesnika toga rata s knjazom Danilom. Priroda i pejzaži ustupaju mjesto detaljnim ratnim prizorima, posebno rodoljubivim naporima i herojskim podvizima ljudi da se savladaju turski napadi u poznatoj hercegovačkoj pećini. U tome putopisu Vrčević je opisao boravak u Crnoj Gori, ali i ono što je čuo dok je „u knjizi o Njegošu vjerno prenio i pričanje Stevana Perkova o nasilnom oblačenju vladičanskih haljina sedamnaestogodišnjem Radu Tomovu“ – budućem gospodaru i vladici crnogorskom.[23]

Petar II Petrović Njegoš (1813–1851) po vokaciji je bio epski pjesnik, misaoni stvaralac *Gorskoga vijenca* i nadasve refleksivno-mistične *Luče mikrokozma*, dok je u pojedinim sastavima, pa i u korespondentnoj građi, ostavio ponekad briljantne perifrastične i misaone opise.

---

[20] Dr Radoslav Rotković, isto, 654.

[21] Radmila Pešić, *Vuk Vrčević*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd, 1967, 151.

[22] Čedo Vuković ga je iz rukopisa toga djela preuzeo u izbor *S praga u svijet*, u ispisu dr Vlaha Novakovića, a čuva se u Arhivu Istorijskog instituta CG, Podgorica, fascikla 62. Djelo je integralno publikovano tek nedavno (v. Vuk Vrčević, *Ogranci za istoriju Crne Gore*, priređivači Niko Martinović, Branislav Kovačević & Marijan Miljić, Centar za kulturu Nikšić & Oktoih, Nikšić – Podgorica, 2002).

[23] Dr Radoslav Rotković, isto, 645.

Stoga ga na ovome mjestu samo notiramo i kao putopisnoga stvaraoca. Impresivne refleksije i putopisne asocijacije posvetio je Njegoš opisima Venecije, Rima i Petrograda. Sa zanosom ističe: „S kakvom sam željom trčao da vidim rijetkosti rimske, nijesam imao vremena ni da pozdravim svetog oca". Ponekad je u putopisnim iskazima davao oduška, pa je u stvaralačkoj imaginaciji predočavao predjele i krajeve u kojima nikad i nije bio, već ih je u stvaralačkoj radionici „vidio", preradio i oblikovao: „Vi ćete mi reći: treba viđeti Kanton, Kalkutu, Tiflis i Carigrad, đe se miješaju gomilama skakavci evropejski sa salamanrama azijatskijema, pa onda ponjatije o kvodlibetu imati. Ja i sam znadem da je ljubopitstvo viđeti damu kitajsku na nogama kao stojalama noseću dijete na leđa a đe puši (...) Tako je isto smiješno viđeti đe slon u kovčegu na leđima nosi čeljade kao što bečki seljani nosi u klijetku na leđima kokoške na Pazar."[24] Ipak najveće domete postiže Njegoš u *Gorskome vijencu*, kao u čuvenome opisu Herceg Novog: „Novi Grade, šediš na kraj mora, / i valove brojiš niz pučinu, / kako starac na kamen šedeći / što nabraja svoje brojanica".[25]

U plejadi crnogorskih putopisaca stoji i ime Krsta R. Jovanovića. Čedo Vuković u antologiji donosi samo njegov omanji članak „Put" (1875). To i nije strogo strukturirani putopis, već prepričani dijalog između putopisca, njegova prijatelja i knjaza/kralja Nikole I Petrovića Njegoša, koji ih je otpremio u Nevesinje i Grahovo 1875. godine, kako bi pomogli tamošnjem narodu u pripremi ustanka.

Najpoznatiji narator crnogorske književnosti Stefan M. Ljubiša (1822–1878) nije bio po literarnoj vokaciji pravi putopisac, već znameniti pripovjedač crnogorskoga prostora i zastupnik Zadarskoga sabora u Carevinskome vijeću u Beču, o čemu smo već detaljnije pisali.[26] No, u prvoj fazi stvaralaštva Ljubiša nije mogao odoljeti putopisnome žanru. Kao rođeni Budvanin opisivao je širi prostor Boke Kotorske, samim tim i širi prostor mora i Mediterana, pa je napisao dva putopisa: „Opštestvo

---

[24] Dr Radoslav Rotković, isto, 645.

[25] Petar II Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, jubilarno izdanje povodom 150. godišnjice prvog izdanja, s predgovorom priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997, 98.

[26] Milorad Nikčević, „Književno djelo Stefana M. Ljubiše (1822–1878) u mediteranskom civilizacijskom krugu", *Zadarski filološki dani 1*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 20. i 21. svibnja 2005, Sveučilište u Zadru (Odjel za kroatistiku i slavistiku), Zadar, 2007, 303–317.

paštrovsko u okružju kotorskom“ i „Boka Kotorska“ (*Dubrovnik*, 1870, 179–186).[27] U tim su putopisnim zapisima dati realistički zemljopisni okviri, povijesni i etnografski fakti i podaci o svim krajevima, zaseocima toga osobenog mediteranskog prostora. Gotovo fotografski opisuje predjele i mjesta Boke Kotorske. Takva mu je proza u prvoj stvaralačkoj fazi služila kao izvjesna supstitucija, okvir za priču i putopisnu naraciju. Ljubiša pojedine lokalitete, toponime i geonime posmatra u kretanju prema mjestima Boke Kotorske, pa i šire: posmatra njene pejzaže, izuzetne krajolike prirode, lokalitete, ploveći imaginacijom u povijesnu prošlost i kroz njezinu sadašnjost, nagovještavajući svijetlu perspektivu i budućnost Boke Kotorske. Pri tome, često skreće pažnju čitalaca na predjele, vrijeme plovljenja, nesrazmjer kuća i stanovnika, zabitost pojedinih primorskih mjesta, prodor mora u kopno dodirujući i surovi pejzaž prirode i kamena iznad Boke Kotorske i slično. Evo jednoga uvodnog i statičnog opisa Boke: „Zovu Bokom onaj čarovni zalijev u koji se spuštaju i tonu kršovita i skoro nepristupačna brda južne Hercegovine i Crne Gore. Kažu ljudi, koji svijet obađaju, da je taj jedan od najljepših položaja zemlje; i zbilja bi rekao da se je ovdje priroda igrala, kad je svoje čudesno djelo na mahove stvarala. Kad dođeš s mora, pošto si se nagledao sitan prosutijeh po pučini dalmatinskijeh ostrvica, što skora jedan drugu laktom kosi; pošto si se divio visini Velebića i Biokova, stravičnome pâdu Krke i bojadisanome Trogiru, krasnoj Neretvi i ljudsckomu Dubrovniku, da ti se oku ne dodije, sve odjednom nestanu ostrvice čak do Krfa, pak se, usred ove nestašice, rastvara ušće kotorskog zalijeva, kao da ga je tvorac tu umjestio da bude topcu spas.“[28]

Ljubiša se u opisima prirode služi, kao što je činio i u uspjeloj prozi, lijepim narodnim jezikom, atipičnim, koji umnogome odstupa od ondašnje kodifikacije i norme jezika Vuka Stefanovića Karadžića i po tome je idiomu zasigurno preteča savremenoga crnogorskog jezika.[29]

Putopisnom prozom bavio se i Savo Kosanović (1839–1903), dabrobosanski mitropolit, rođen u okolini Nikšića. Godine 1888. objelodanio je putopis „Put u Sinaj“. Iako je i rođenjem (Miljanići) i skončanjem života (Ulcinj) pripadao generaciji crnogorskih putopisaca, Čedo

[27] Stefan Mitrov Ljubiša, „Napisi“, u: *Djela* III, Obod, Cetinje, Kulturni centar, Budva, s. a., 7–21; 22–30.

[28] Isto, 22.

[29] O tome detaljnije viđeti instruktivnu studiju Vojislava P. Nikčevića, *Ljubišina jezička kovnica*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.

Vuković nije ga unio u izbor putopisa. Vjerovatno stoga što je veći dio života proveo u Bosni. Putujući na Sinaj, Kosanović je u jednome manastiru ostavio primjerak *Gorskoga vijenca*, a uzgred opisuje težak pečalbarski život Crnogoraca i suseda Makedonaca koji rade u teškim uslovima na Korintskom kanalu, koji je tada prokopavan. S veoma razvijenim darom opisa, autor priča kako je putovao od Beča preko Trsta, Aleksandrije do Egipta i Sinaja. S mnogo opservativnoga dara, opisuje društvena zbivanja toga vremena, osobito stanovništvo, floru i faunu, razna naselja, ljude i spomenike te drevne kulture. Uz taj, nešto razvučeniji i pomalo rasplinuti putopis, Kosanović je objavio i dvije putopisne istorijske crtice u sarajevskome časopisu *Istočnik* (1886). Prva se odnosi na palestinski Manastir Sv. Save, a drugi je posvećen Hilandaru. I u *Glasu Crnogorca* (1889, br. 3) publikuje „Ranu molitvu" – crticu u kojoj se iskazuje i kao poeta. Risto Šušljić objavio njegovu bibliografiju u sarajevskom časopisu *Pregled* (1939).[30]

Dr Lazar Tomanović (1845–1932) dao je obilježje novijoj političkoj i kulturnoj istoriji Crne Gore. Rođen je u Lepetanima (Boka Kotorska). Završio je gimnaziju u Novome Sadu, a u Pešti i Gracu pravne nauke, đe je i doktorirao. Od rane je mladosti, kao član mnogih omladinskih asocijacija, društveno-politički angažovan. Poput Stefana M. Ljubiše, biran je za poslanika Boke u Dalmatinskome saboru. Po odobrenju knjaza Nikole I, nastanjuje se na Cetinju, đe obavlja istaknute društveno-političke funkcije: sekretar Senata, ministar pravde, predsednik Vlade i Velikoga suda, predsednik Ministarskoga savjeta i ministar inostranih poslova. Tomanović je dao ogroman doprinos u razvoju naučne, publicističke, novinarske i književne djelatnosti. Od mladosti je objavljivao brojne priloge političkoga, kulturno-književnoga i istorijskoga sadržaja u dnevnoj i periodičnoj štampi (*Zastavi*, *Brankovu kolu*, *Javoru*, *Dubrovniku*, *Stražilovu*, *Srpskoj zori*, *Srbobranu*, *Srpskom glasu*, *Il Tempu* /Venecija/ i dr.). Posebno se ističu njegovi prilozi u *Crnogorcu* i *Glasu Crnogorca.* Uređivao je *Novu Zetu*, a oživio je i kalendar-godišnjak *Grlica* te neko vrijeme uređivao i *Glas Crnogorca*. Posebno poglavlje njegova rada čine naučni i publicistički radovi. Uz to, pisao je priloge iz književne istorije i kritike. Kao vrstan poznavalac talijanskoga i njemačkoga jezika, bavio se prevođenjem.

[30] Isti je autor pisao o njemu u cetinjskim *Zapisima*, u *Glasniku Skopskog naučnog društva*, a kratka anotacija uvrštena je i u *Enciklopediju Jugoslavije*.

Ističe se i Tomanovićev originalni, poetski, putopisni i memoarski rad. Osim pjesama, koje je objavio pod pseudonimom, Tomanović „je nesumnjiv uspjeh postigao u putopisu, od kojih mnogi predstavljaju trajna svjedočanstva vremena, piščeva viđenja kazana dopadljivim stilom i lijepim i čistim narodnim jezikom“.[31] Prvi putopis „Zaliv Kotorski“ (*Matica*, 1886, br. 23–34) vezao je za uži zavičaj. Njegov putopis poprima povijesno-etnografske dimenzije. Poput „pjesnika borbenog romantičarskog nacionalizma“ Vladislava S. Kaćanskog[32] i njegova putopisa „Sa ravnog mora u vrletnu Crnu Goru“ (*Crnogorka*, br. 1–2, 1867), Tomanović putopisni zapis piše u romantičarskome stilu i duhu onoga vremena. To znači da kod njega pejzaž nema samo funkciju romantičarskoga dekora, već se krajolik Boke Kotorske ponekad pretvara u izraziti doživljaj pisca, to jest postaje krajolik u kome se individualnost stvaraoca projicirala u opis. Putopisac mu je dao emotivni pečat; humanizovao ga je i pretvorio, ne samo u usputni, sporadični motiv, već u samostalnu zaokruženu i cjelovitu literarnu temu i estetsku strukturu. U Tomanovićevu putopisu „Boka Kotorska“ taj predio doživljava se čudesno. Putopisac vidi Boku ne samo kao prostor krševite i posne zemlje Crne Gore, već Bokelje doživljava kao istaknute junake i domoljube. „Sa malo riječi i velikom jasnoćom uspio je da kaže mnogo o ljudima, naravima, običajima, flori, fauni, izgledu terena i brojnim sakralnim i svjetovnim spomenicima, kao i čitavim naseljima“.[33] Putopisne reminiscencije i refleksije pisac uokviruje u veličanstvo i moć silne bokokotorske prirode. „Zaliv Kotorski“ crnogorskoga putopisca Lazara Tomanovića umnogome je sličan putopisu Vladislava S. Kaćanskog, koji je upravo tih godina i objelodanjen u *Crnogorki* također s naglaskom na istoriji, prirodi i tradiciji u primorskome pojasu Mediterana. Gledano u cjelini, Tomanovićev je pejzaž o Boki Kotorskoj romantičan s brojnim realističnim detaljima, s puno fiksiranih povijesnih i kulturoloških nijansi. Detalji, koje pisac spominje i opisuje, stavljeni su u funkciju vizuelnih slika prirode sa željom da se prenese detaljni fotografski topos Boke i odrazi bokokotorski zaliv, da se fiksiraju brojni slikoviti detalji, ali se ipak i preko tih detalja oslikavaju i brojni realiteti

[31] Milorad Nikčević, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO „Univerzitetska riječ“, Titograd, 1988, 73-74.

[32] Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, četvrto izdanje, Prosveta, Beograd, 2004, 708.

[33] Novak R. Miljanić, isto, 707.

i stvaralački ošećaji, ushiti bokokotorskom prirodom, koja u stvaraocu budi zanose i rodoljublje. Tomanović zapravo u krajolik unosi određene domoljubive asocijacije, udahnjuje im život i humanizuje ih. Poslije toga putopisa Tomanović se zadugo nije bavio tim žanrom.

Iako u poodmaklome vremenu i distanci od deceniju i po, Tomanović se ponovo vraća omiljenoj formi pejzaža. Boraveći u Sremskim Karlovcima na proslavi prijenosa moštiju pjesnika B. Radičevića iz Beča na Stražilovo u Frušku goru, u Tomanoviću se rasplamsava pejzažni opis u tvorevini „Na povratku Brankove svečanosti“ (*Crnogorka*, br. 14–31, 1884). Putovanje od Beča do Fruške gore dao je s mnogo detalja kojima hvata opise sakralnih spomenika (Manastir Kovilj u Bačkoj), ističući i želje da se susretne s pobratimom, slikarom Aleksandrom Marodićem, i njihovim zajedničkim prijateljima. Posebno su opisani i fruškogorski manastiri Rakovac, Beočin, Bešenovo, Vrdnik, Mala Remeta, Jazak, Šišatovac, Kuveždin i slično. Putopisni omaž Tomanović upotpunjuje u drugom dijelu svoga puta na relaciji od Vukovara i Osijeka do Rijeke na moru te dalje od Trsta do Dubrovnika i Herceg Novog. U svemu tome ima „korisnih podataka o raznim vojvođanskim ličnostima, ali je dobro opisao i ondašnje prilike, pa je sadržaj vrijedan pažnje za svog čitaoca koji želi da bliže upozna jedno doba i njegove prilike“.[34] Interesantno je da u tome putopisu dosljedno čuva fonološke osobine crnogorskoga jezika Boke Kotorske, zbog čega se razvio i polemički dijalog između autora putopisa i urednika *Crnogorke* Jovana Pavlovića.[35] O Tomanovićevu putopisu „Osam dana po Crnoj Gori“ zasebno je i analitički pisao Novak Miljanić,[36] pa nema potrebe da se na njemu zadržavamo. Tomanović je i autor putopisa „Devet dana“ (*Stražilovo*, br. 31–36, Novi Sad, 1886), đe iscrpno opisuje kratak boravak na Cetinju, susret sa Savom Bjelanovićem, a najveći dio toga putopisa posvetio je prikazu drame kralja Nikole I Petrovića *Balkanska carica*, čije smo odlomke ranije navodili. Tomanović je objelodanio i veći broj putopisnih reportaža: „Na Vidov vrh“ (1888); „Sa ostroške svečanosti“

---

[34] Isto, 707.

[35] „Malo o pravopisu“ Tomanovićev komentar u *Crnogorki*, br. 37, Cetinje, 1884, 212-213, a u istom broju je osvrt Jovana Pavlovića (br. 37, 213-214), na što mu je ponovo replicirao Tomanović pod naslovom „Malo o pravopisu (II, Pismo Uredniku)“, *Crnogorka*, br. 39, 231.

[36] Novak R. Miljanić, „Putopisac dr Lazar Tomanović“, *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1966.

(1889); „Dan na Lovćenu“ (1889); „Izlet na vranjinsku slavu“ (1889); „Sa jedne kulturne svečanosti“ (1890); „S puta“ (1889); „Pisma s puta“ (dvije putopisne reportaže 1890. godine, a druge dvije 1891). U njima se često potpisivao pseudonimom Ivan Kosančić, što je navelo Trifuna Đukića da te putopisne reportaže pripiše vladici S. Kosanoviću. No to je znalački u naše doba osporio Novak R. Miljanić.[37] Na ovome mjestu dotaći ćemo se i problema „memoara“ dr Lazara Tomanovića. Između žanra putopisa i putopisnih reportaža i memoara u Tomanovićevu opusu teško je napraviti razgraničenje, pa je Sreten Asanović u antologiju unio samo kraći odlomak „memoara“ pod naslovom „Kod serdara“. Odmah na početku toga putopisno-memoarskog štiva ističe da je glavni junak pośetio serdara Kusovca i njegovo veoma zabačeno selo Začir. I kao što inače biva, autor bilježi noćne razgovore, uz piće i gozbu, o Petru Vukotiću, crnogorskome junaku koji se istakao u vrijeme pohoda Sulejman-paše na Crnu Goru. Tomanovićeva memoarska proza je suvoparna i gotovo bez ikakvih prirodnih opisa, pa i bez većih estetskih učinaka.

U novije vrijeme priredio je Goran Maksimović cjelokupnu *Putopisnu prozu* Lazara Tomanovića, napisavši iscrpan predgovor pod nazivom „Putopisna proza Lazara Tomanovića“,[38] pa nema potrebe da se više zadržavamo na njegovim putopisima i putopisnim reportažama. Za kraj ćemo navesti sintetički prikaz iz naznačenoga predgovora: „Po broju napisanih i objavljenih putopisa, a naročito po njegovoj umjetničkoj snazi i dokumentarnoj pouzdanosti, Lazar Tomanović je bio kreativni dio one lijepe i plodne književne tradicije srpskog (treba i crnogorskog! – M. N.) 19. vijeka. Tomanović je kao putopisac podjednako želio da bude poučan i interesantan, te da podstakne zanimanje svekolikog Srpstva (sic!) za što potpunije upoznavanje nacionalnih vrijednosti, sa spoznajom neiscrpnog bogatstva pokrajinskih razlika, kao i to da izgradi svijest o jedinstvu (...) narodnog bića uprkos tragičnoj političkoj pocijepanosti, a uspio je mnogo više od toga, da stvori djelo prepuno raznovrsnih značenja i postojane umjetničke vrijednosti.“[39]

---

[37] Novak R. Miljanić, „Plejada crnogorskih putopisa“, *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1972, 707.

[38] Goran Maksimović, „Putopisna proza Lazara Tomanovića“, predgovor u: Lazar Tomanović, *Putopisna proza*, priredio Goran Maksimović, Gradska biblioteka i čitaonica Herceg Novi, Herceg Novi, 2007, 7–32.

[39] Isto, 32.

Dr Anto Gvozdenović (1853–1935) bio je po primarnome zvanju ljekar, ali se u trenucima dokolice, a naročito na inostranim putovanjima, bavio putopisnim i memoarskim radom. Tako je poslije pohoda po Kavkazu i Turkmeniji objavio i putopis „Kratke putničke bilješke sa Kavkaza i Turkmenije“, prvo u beogradskoj *Otadžbini* (1882), a potom je oblikovao i posebnu knjigu 1929. godine, odakle je Čedo Vuković preuzeo dva poglavlja i objavio ih pod naslovom „Kratke putničke bilješke“ u antologijskome izboru *S praga u svijet.*[40] U maniru ondašnjih putopisaca i A. Gvozdenović propagira putovanja po inostranstvu kao sredstvo za učenje, zapažanje, zabavu i užitak. Osobito su impresivni njegovi opisi puta od Sevastopolja do Jalte i Crnoga mora: „Pod nama i nadesno viđaše se prostrano more i pitoma južna obala Krima, koja bijaše obučena u svoje zelene aljine i ukrašena mirisavim cvijećem, a s lijeve strane podizahu se nepristupne, divlje i visoke gore (skale); najviša među njima gora Aj-petri koja se podiže 3.900 stopa nad morskom površinom...“[41]

No, budući da je Anta Gvozdenovića kao putopisca „najpotpunije“ obradio Novak Miljanić u *Stvaranju* (br. 11–12, 1965) i u beogradskome medicinskom časopisu *Srpski arhiv* (br. 4, 1969), a dijelom ga citirao Čedo Vuković i Sreten Asanović, nema potrebe da se u ovome poglavlju njime više bavimo.

O Živku Dragoviću (1854–1928) i Marku Dragoviću (1852–1918) pisali smo u poglavlju o crnogorskim istorijskim pripovjedačima. Marka Dragovića treba na ovome mjestu apostrofirati i kao putopisca. On je u rasponu od nekoliko dana, između dva četvrtka 1887. godine putovao na relaciji Cetinje – Žabljak – Mirkova varoš (Podgorica) – Danilovgrad – Ostrog – Nikšić i obratno i tome je putu posvetio putopis „S puta“, koji je objavljen u *Glasu Crnogorca* 1887. godine (br. 27–33), a unio ga je i Čedo Vuković u putopisni izbor *S praga u svijet*.[42] Premda je putopis autorova vlastita tvorevina, on u njega ne unosi personalnost, niti emocije, već u iscrpnome panoramskom prikazu ređa statičke slike pojedinih mjesta i njihovih istorijskih znamenitosti koje je na tome putu vidio i upoznao. Posebno se zadržao na opisu drevnoga i istorijskoga Žabljaka, stare Podgorice, Duklje i svih onih znamenitosti koje se tak-

[40] *S praga u svijet. Crnogorski putopisi*, priredio, predgovor i ostale bilješke Čedo Vuković, Biblioteka „Luča“, knjiga 51, NIP „Pobjeda“, Titograd, 1976, 151–166.

[41] Isto, 156.

[42] Isto, 227–243.

sativno nabrajaju od Vezirova mosta do Spuža, pa unosi vidne promjene koje su nastale poslije oslobođenja Nikšića. U dodiru s tim drevnim mjestima i istorijskim spomenicima, autor ponekad u opise inkorporira i po koju sačuvanu narodnu pričicu, poput one u kojoj se opisuje kako je caru Dukljaninu stavljen sindžir oko vrata. Njegov putopis ima samo donekle književno-istorijsko značenje, a manje estetskoga i literarnoga učinka. U donošenju istorijskih fakata nije uvijek pouzdan, pa je u nekim istorijskim navodima bio popravljan, a učitelj Nikola J. Vučinić u članku „Piperi" (*Glas Crnogorca*, br. 36) kaže da je M. Dragović sabešednike neistinitim pričanjem dovodio u zabludu.[43]

U plejadu crnogorskih putopisaca XIX vijeka spadaju i Jovan Popović Lipovac (1856–1919) i Novica Kovačević Grahovski (1861–1910). O njima smo zborili kao o pripovjedačima i upornim prevodiocima s ruskoga jezika. Lipovac je napisao u časopisu *Crnogorka* putopisnu prozu „Ahal – Tekinci" (1884), koja je izlazila u više nastavaka. U njoj preovladavaju putopisni elementi preko čijih je modela autor pokazao „dar dobrog stiliste, razumijevanje i naklonost prema narodu srednje Azije protiv kojega se borio kao ruski artiljerijski oficir. Umio je da mu se približi u vrijeme ćutanja oružja i da zapiše izvjesne pjesme i druge folklorne sadržaje, koje je saopštavao u putopisu. Uz to je opisao osobine Ahala i Tekinaca, dva turkmenska plemena, a ima nešto podataka o njegovom životu u srednjoj Aziji".[44] Veći dio toga putopisa unio je u izbor putopisne građe Čedo Vuković *S praga u svijet*.[45] U duhu narativne i putopisne proze, Lipovac je napisao na ruskome jeziku i monografiju *Rusija i Crna Gora*[46] – djelo koje „sadrži dosta istorijskih i etnografskih podataka",[47] o čemu je pohvalno pisao P. A. Rovinski u ruskome časopisu *Žurnal ministarstva narodnog prosvješćenija* (str. 258–298), ali mu zamjera da „je idealizovano opisao odnose Crnogo-

[43] Novak R. Miljanić, „Plejada crnogorskih putopisa", *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1972, 710.

[44] Isto, 708.

[45] *S praga u svijet. Crnogorski putopisi*, priredio, predgovor i ostale bilješke Čedo Vuković, Biblioteka „Luča", knjiga 51, NIP „Pobjeda", Titograd, 1976, 179–191.

[46] Djelo je objavljeno u Petrogradu 1883. Drugi dio knjige preveden je nedavno na crnogorski jezik i publikovan kao posebno izdanje. V. Jovan Popović-Lipovac, *Crnogorac i Crnogorka*, s ruskog preveo Drago Ćupić, priredio Slobodan Kalezić, CID, Podgorica, 2001.

[47] Novak R. Miljanić, „Plejada crnogorskih putopisa", *Stvaranje*, br. 7–8, Titograd, 1972, 708.

raca prema Crnogorkama“.[48] O putopisima dr Novice Kovačevića Grahovskog podrobno je pisao Čedo Vuković u članku „Putovanje kroz putopise“ i u listu *Ovdje*[49] i ukazao na to da su iz njegova pera ostala još četiri putopisa: „Kronštat“, „Po Ugarskoj prijestonici“, „Sa naših katuna“ i „S puta na hadžiluk“. Putopise je pisao sličnim manirom kao i pripovijetke i odlikuju se, prema riječima Č. Vukovića, izvornom jezičko-stilskom svježinom. Putopisac se „naprosto srodio sa sredinom, s prirodom koja ga okružuje i njegovo kazivanje postaje skladan dio viđenog sudionika zbivanja“.[50] U osvitu XX vijeka objavio je Kovačević u *Glasu Crnogorca*,[51] a zatim kao posebno djelo, putopisni feljton „S puta na Hadžiluk“. Njegove se putne opservacije kreću onim predjelima koje je pred kraj života pošetio: Podgorica, Mateševo, Kolašin i Manastir Morača – predjeli za „koje je emotivno i profesionalno bio vezan (i) predstavlja putopis u pravom smislu tog književnog žanra“. Dio toga putopisa pod autorovim naslovom uvrstio je i Čedo Vuković u antologijski izbor *S praga u svijet*.[52] Iako su Kovačevićevi putopisi pisani bez veće pripreme, oni predstavljaju najliterarnije njegove tvorevine. Oni su, kao i njegove pripovijetke, stilski koherentni i veoma doćerani. Pišući ih, ugledao se ponajviše na one ruske pisce koje je čitao i prevodio. Premda je bio književno obrazovan, putopisi mu se odlikuju patetičnim lirizmom, naročito u opisima prirode, feljtonističkom improvizacijom i nejednako intenzivno prožetim lirskim rodoljubljem.

Lazar Đ. Popović (1873–1928) spada u krug crnogorskih intelektualaca, prosvjetnih i naučnih radnika, koji su u crnogorskoj prijestonici Cetinju ostavili krajem XIX i početkom XX vijeka zapažene književne i kulturne rezultate. Duhovno školovan u rodnome Cetinju (Bogoslovsko-učiteljska škola) i Kijevu (Duhovna akademija), on se nakon povratka u domovinu istakao kao prosvjetni, kulturni i književni djelatnik. No, za ovu priliku važno je istaći njegov duži prozni putopisni sastav pod nazivom „Nekoliko dana po srpskim zemljama – Mrvice iz Lazove torbice“ (*Onogošt*, 1900, br. 9–47). Iste je godine putopis štampan i kao

[48] Isto, 708.

[49] Čedo Vuković, „Dr Novica Kovačević Graovski“, *Ovdje*, br. 103, Titograd, 1977.

[50] Isto, 12.

[51] N(ovica) Gr(ahovski), „S puta na Hadžiluk“, *Glas Crnogorca*, XXVIII, , br. 36; br. 37; br. 38; br. 39; br. 41; br. 42, Cetinje, 1909, 2–3, 2–6, 2–3, 2–3, 5–6, 2–4.

[52] *S praga u svijet. Crnogorski putopisi*, priredio, predgovor i ostale bilješke Čedo Vuković, Biblioteka „Luča“, knjiga 51, NIP „Pobjeda“, Titograd, 1976, 347–358.

integralna cjelina (Nikšić, 1900, str. 162). Protkan „duhovitom šalom i dosjetkom“,[53] putopis donosi opis autorova višednevnog putovanja po sušednoj Hercegovini i Boki Kotorskoj. I u *Glasu Crnogorca* objavio je dva putopisa: „Putovanje na Vranjinu 1892.“ (*Glas Crnogorca*, 1895, br. 31–36) i „S morske staze“ 1901. (*Glas Crnogorca*, br. 33, 34), a djelimično i u listu *Onogošt*, 1900. (br. 9–10). Najsažetije karakteristike Popovićeva putopisa dao je Novak R. Miljanić kazavši da on „svoja zapažanja i viđenja po crnogorskom tlu iznosi na svoj način, meditativno, ponekad u alegoriji“.[54] U tim putopisima ima dosta nagomilanih fakata, prenatrpanih detalja i podataka s malo opisnih slika i malo lirskih pasaža. Zbog svega toga Popovićevi se putopisi tipološki svrstavaju u onu prvu skupinu opisnih putopisa u kojima je autor nastojao opisati predjele i krajolike, ali ne i ljude i njihove osećaje, pa su njegovi putopisi bez dubljih tragova unošenja autorova emocionalnoga stava. Kao i kod nekih drugih autora toga vremena, Popović često panegirički naglašava rodoljublje, patetički ističući „srpstvo“ kao vjersku i pravoslavnu komponentu s očitom zabludom da su Crnogorci etnički elemenat srpskoga naroda.

Tomo P. Lješević više je poznat kao prosvjetni radnik, a manje kao književnik i putopisac. No, iz njegova pera ostao je putopis „Iz Pive u Gacko“ (u novosadskome listu *Naše doba*, 1897, br. 29–32). U tome putopisu manje je prirodnih opisa, a više ljudi s kojima se na putovanju srijetao. „Iscrpno je pisao vojevanje golijskog komandanta Đoka Višnjića (...), govori o susretima sa pograničnim komesarom Jovom Memedovićem, oficirom Mitrom Gvozdenovićem, vojvodom Bogdanom, Stevom i Vladimirom Zimonićima“[55] te o drugim savremenicima i istorijskim ličnostima. Njegovi su opisi vjerodostojni s mnogo istorijskih detalja i opisa lokaliteta i ličnosti.

Kao zasebne, gotovo sporadične pojave među putopiscima toga doba, istaći ćemo i Danila Živaljevića (D. Ž. Bratanića), Jovana Laušević, Nikolu Vučinića, koji su u isto vrijeme napisali više zanimljivih tekstova, više ili manje, putopisno obilježenih. Jovan Laušević rodom je Durmitorac, ali je službovao kao učitelj u Danilovgradu. Stoga nije čudno da se i putopis veže uz njegov rodni areal. U *Glasu Crnogorca*

[53] Dušan Martinović, *Portreti (Bio-bibliografski pregled)*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1983, 160.

[54] Novak R. Miljanić, isto, 706.

[55] Isto, 711.

1888. u nastavcima (br. 17–26) objelodanio je putopis „Na Durmitoru“, u kojem opisuje padine Durmitora i Žabljak. Posebnu pažnju posvetio je klimi, flori i fauni durmitorskoga kraja, a nerijetko opisuje i stanovništvo te regije koje se bavi stočarstvom. Po tipološkome i sadržajnome opisu, njegov bi putopis bio više etnografski opis, mada u pojedinim djelovima ustupa mjesto i polemičkim tonovima, poput onih s Maksimom Šobajićem, koji je objavio „Opis Onogošta“ i u njemu dao verziju legende o konju Jabučilu vojvode Momčila. I učitelj Nikola Vučinić piše putopise. Opservacija mu je vezana za predjele od Mateševa do planine Koma, apostrofirajući naročito brojne „katune, gvozdove i nekadašnja poprišta borbi oko (te) planine“. Sve je to sažeo u putopisu „O Komu planini“ (*Glas Crnogorca*, 1888, 32–34) i „sa prilično pjesničkog zanosa opisuje lijepe i daleke poglede koji sežu do Šare, Rumije, Lovćena i Durmitora“.[56] Oba učitelja – Laušević i Vučinić bilježe brojna zbivanja u svojoj sredini. I Vučinićeva dva druga teksta: „Sa vrh Rumije“ (*Glas Crnogorca*, 1889, br. 24) i „Zavjet Mrkojevićki“ (*Nova Zeta*, 1889), pošeduju putopisni karakter. „U njima je opširno opisao tzv. trojičindansku godišnju svečanost i iznošenje starog krsta na Rumiju, u čemu učestvuju stanovnici sve tri vjere sa toga terena, a traje od starina. (...) Piše i o značaju relikvije po narodnom predanju, a osporava pisanje Filipa Radičevića u članku Krst Mrkojevićki u časopisu *Prosvjeta*, 1889, br. 1. U svim njegovim radovima osjeća se naročita naklonost i smisao za etnografske i istorijske sadržaje, a katkad pribjegava i mjerenjima političkim aršinom svoga vremena, kao i Laušević koji je u putopisu pokazao veću sklonost za opisivanje doživljenog i zapaženog u prirodi.“[57]

O Jovanu F. Ivaniševiću (1868–1944) govorili smo kao o vrsnome pripovjedaču. Tada smo istakli da je napisao i objavio i dva putopisa: „Iz Cuca“, u stvari „putopisnu crticu“ koju je objelodanio u *Novoj Zeti* (br. 1, 1890) i „Iz Crne Gore“, putopis također posvećen Cucama objavljen u novosadskom *Javoru* (br. 37, 38, 39, 1891). Promatrajući taj malobrojni Ivaniševićev opus, mogli bismo konstatovati da su njegovi proizvodi, u odnosu na njegove pripovijetke, ostali pretežno književni pokušaji, na margini njegova cjelokupnoga rada. U nedostatku putopisne energije, njegovi su putopisi ostali samo svjedočanstvo njegova

[56] Isto, 710.

[57] Isto, 710-711.

nešto modernijega načina pisanja, ali i dalje u književnoj crnogorskoj tradiciji kao smioni pokušaji određenoga vremena.

U osvitu XX stoljeća djelovao je kao putopisac i Petar Filipov Majić (1874–1906). On je publikovao nekoliko putopisnih crtica u *Glasu Crnogorca*: „S mora na Moraču" (br. 37–38, 1901), „Zetska ravnica" (br. 21–23, 1902) „Bratonožići" (br. 48, 51, 1902) „Arbanaška uprava" (br. 46, 1902). Njegove su putopisne crtice bez emocionalnoga doživljaja, više usmjerene na iznošenje etnografskih podataka koji su kasnije poslužili dr Jovanu Erdeljanoviću da napiše etnografsku studiju o Bratonožićima. Zbog svega toga njegovi se tekstovi s putopisnim elementima mogu tretirati jednom kao primarno publicistički, a drugi put kao primarno etnografski proizvodi, pa s književnog aspekta i nemaju karakter književnog putopisa. No, bez obzira na to, potrebno ih je ovđe registrovati.

Iz toga vremena je i Pero Poček (1878–1963), koji je poznat više kao istaknuti crnogorski slikar, a manje kao putopisac i publicista. Ipak, ostavio je i jedan značajan putopis pod naslovom „Putopisne bilješke iz Norveške i Spicberga" (*Glas Crnogorca*, april–jun, 1900). Zapravo, Poček je te godine pratio na putovanju talijansku princezu, kasnije omiljenu kraljicu Jelenu. Deskripcije posvećuje Rimu, odakle su pošli na putovanje, pa prelazi na opise svih zemalja kroz koje su putovali, sve do Norveške. Prštavo i dekorativno opisuje fjordove, zalive, planine, glečere i sve druge detalje prirode koje je opservirao na putovanju po Norveškoj. „Talentovani umjetnik palete i na peru pokazuje puno smisla za viđenje oblika i boja. Zbog toga je ovaj putopis i dalje zanimljiv za čitaoca koji želi da sazna nešto više o predjelima evropskog sjevera, viđenim očima darovitog slikara."[58]

U korpus crnogorskih putopisaca s kraja XIX i početka XX vijeka spada i Marko Car (1859–1953), pripovjedač, putopisac, esejista i književni istoričar. Carevi putopisi predstavljaju svakako novinu i prelomno razdoblje crnogorske putopisne proze, ono do njega – obilježeno tradicionalnim izrazom i tipološkim realističkim postupcima i značajkama – i ono poslije njega – čije tekstove „karakterišu slojevi kulturne istorije i analize – remek djela osobito iz sfere likovnih umjetnosti".[59] Putovanja Car usmjerava pretežno prema Italiji i njezinoj izuzetnoj ro-

[58] Isto, 712.

[59] Slobodan Kalezić, „Portret Marka Cara", Zbornik radova *Književno djelo Marka Cara*, „Prosvjeta", Kulturni centar „Jadran art", Herceg Novi – Perast, 2005, 16.

manskoj kulturi. Kao impresije s tih raskršća nastale su njegove prve putopisne knjige *Venecija* (1888) i *U Latinima* (1892). Obje su više stanje umjetnikove duše, a manje opisi predjela i kulturnih, istorijskih i sakralnih objekata. „Predjeli i gradovi, arhitektura i ustanove, osobito muzeji i galerije, figuriraju kao povod za autorove kulturološke reminiscencije i umjetničke analize“.[60] Otuda su Carevi putopisi puni asocijativnih i ošećajnih nizova, prštavih misli i dubokih impresija, pa je njegov putopis više umjetničko-tipološki, strukturno i estetski usmjeren na esej ili možda sam dnevnik misli i ošećaja koje fiksira i unosi u koloristične slike i opisane predjele. Oni su više „eseji i likovne analize nego dnevnički zapisi sa putovanja“.[61] Takvi su i njegovi putopisi koji se reflektuju na domaće teme: *Niz rodno primorje* (1899), knjiga putopisa koja predstavlja kompleksnu „sliku i utisaka“ s Jadrana. Već i sami podnaslovi koji su usmjereni na razgledničke slike pojedinih mjesta („Na Jadranu“, „Dubrovnik“, „Na otoku Lokrumu“, „Put Boke“, „Herceg-Novi“, „Opet na Jadranu“ i „Spram Spljeta“) govore da je Marko Car nastojao fiksirati i opisati izuzetne doživljaje u susretima s tim kulturnim i duhovnim destinacijama mediteranskog kruga. U drugome izdanju pod naslovom *Naše primorje* pojavili su se i dodatni prerađeni opisi: „Jadranski intermeco“ i „Spljetske starine“, a pridodate su i nove putopisne slike: „Trogir i Kaštela“, „Uspomene s Hvara“, „Šibenik“, „Zadar“, „Planinski zaljev“, pa sve to ukazuje da je autor nastojao dati sintezu utisaka s cjelokupnoga Jadrana. I u potpunosti bismo se složili s književnim istoričarem koji je dao najsažetiju ocjenu: „Marko Car je dao kulturološke razglednice u kojima se autorov interes za kulturnu istoriju i vizura iznova viđenih krajeva, kulturološki i dokumentarni sloj, analitički duh eseja i precizna percepcija reportaže neprestano sučeljavaju i prožimaju, formirajući strukturnu koherentnost i dosljednog primijenjenog modela“.[62] Dodamo li tim Carevim senzibilnim putopisima i njegovu posljednju knjigu *Od Jadrana do Balkana* (1898), u kojoj je dao putopisni omaž prilikom prijenosa moštiju Vuka Karadžića iz Beča u Beograd te opis kontrastne Sofije kao izrazitoga balkanskog grada, dotakli smo se svih Carevih putopisa. U putopisu je Marko Car „osjetio mogućnost prezentiranja vlastitih viđenja, zanimljivih krajeva

[60] Isto, 17.

[61] Isto, 17.

[62] Isto, 18.

i značajnih ličnosti“,[63] pa je zbog takvih stvaralačkih postupaka njegov putopis već rano smješten na razmeđu tradicionalne putopisne i nove modernističke proze.

I kao posljednji putopisni izdanak iz istoga vremena naznačićemo ime Đura Špadijera (1871–1953), čiji je putopis „Na Ivanovu gradu (Sokolu)“ unio Čedo Vuković u izbor *S praga u svijet*. To je neveliki opis puta koji je autor proveo s prijateljem, od Cetinja do Ivanova grada (Sokola) podno Skadarskoga jezera. U rustikalnome i romantičnome raspoloženju autor mirno i statično promatra prirodu, ljude i predjele: „Sunce sja iza onolike kiše i grmljavine, te višu sad cijenu dobiva. Gore se magle, ptice prelijeću, ovce bleje, zvonari-ovnovi naprijed, pa ispravili u pašu; čobani se dovikuju, zvono na crkvi zvoni, služi pop; pred nama je veliki prostor put ravne Zete i Kučkih gora, više nas je veliko brdo, Kunovo prisoje, u dnu koga je selo, a ispod sela posijane doline; pa još malo kad se odmakne pogled, vidi se crkva Progonovića.“[64]

Autor u takvom rodoljubivom i gotovo detaljnom fotografskom snimku prati svaki detalj opservacije, povezujući ponekad ushite i doživljaje s prirodom i legendama koje su se ispredale o dvorovima Ivana Crnojevića, njihovu nastanku, istorijskome opstanku, uobličavajući materijalni svijet u okvire istorijskoga i političkoga vremena.

***

Uz crnogorske putopise najčešće se vezuju i oni diskurzivni oblici koje nazivamo memoarima (fr. *mémoire* – spomenica, sećanja) i biografijama/životopisima. Ti prelazni književni žanrovi teorijski najsažetije su opisani na stranicama *Rečnika književnih termina*.[65] Memoari su kraće pripovjedno djelo u kome se najčešće izlažu sećanja i uspomene na neka značajnija istorijska, društvena ili kulturna zbivanja u kojima je sam autor-pisac bio sudionik, neposredni učesnik ili saputnik, očevidac.[66] A biografija/životopis je opis života, išečak iz života istaknute ličnosti (stvaraoca/umjetnika, državnika, vojskovođe, istoričara i sl.). I u nastavku te instruktivne teorijske anotacije govori se da se u memoari-

[63] Isto.

[64] *S praga u svijet. Crnogorski putopisi*, priredio, predgovor i ostale bilješke Čedo Vuković, Biblioteka „Luča“, knjiga 51, NIP „Pobjeda“, Titograd, 1976, 292–293.

[65] *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost & Nolit, Beograd, 1985, 419.

[66] Isto, 419.

ma oslikavaju događaji i zbivanja toga vremena, portreti ljudi, a poruke i zaključci autorā prelamaju se kroz njihove vizije, lična proživljavanja i vremenski okvir u kojemu je pisac memoara živio, stvarao i djelovao. Nadalje, za memoare je bitno da ih autori pišu spontano, najčešće s vremenske distance od događaja na koje se odnose. Pišu ih kad su njihovi sadržaji vremenom sazreli, imaginativno inkubirani i realistički zaokruženi. Uz najčešće hronološko izlaganje, česte su u memoarskoj teksturi ocjene i potanka objašnjenja autorā, a postojeća predstava proširuje se i osvježava mnoštvom njihovih usputnih asocijacija i činjenica koje nijesu ponekad u najneposrednijoj vezi s osnovnom idejom i temom memoara, ali dočaravaju u cjelosti ukupnu stvaraočevu sliku i atmosferu. U koncipiranju memoarske radnje autori se često koriste, kao i putopisci, svojim i tuđim pisanim i nepisanim izvorima: dnevnicima, svakodnevnim izvještajima, intimnim zapisima i velikim dijelom izvorima arhivske građe. Upravo ti dokumenti čine memoarsku strukturu mozaičkom, interesantnom, pouzdanom, istinitom i veoma raznovrsnom. Otuda je ponekad teško razgraničiti što je kod nekog stvaraoca memoarski, a što putopisni žanr. Te se dileme susrijeću i kod crnogorskih pisaca putopisa i memoara.

Mnogo je memoarista u Crnoj Gori koji zaslužuju da budu uvršteni u pregled crnogorske književnosti toga razdoblja (od 50-ih godina XIX vijeka do 1918. godine). Njih nije, kao ni putopisce i životopisce, obrađivao Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore. Od Vasilija Petrovića do 1918. godine*, a neznatno ih je sintetički i hronološki pobrojio dr Radoslav Rotković u „Pregledu crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“. U taj redosljed uvršten je samo manji broj autora i njihovih važnijih djela. Međutim, te je autore u nešto širem okviru upotpunio i predočio njihove važnije tvorevine književnik Sreten Asanović u knjizi *Svjedočenja*. *Izbor memoara.*[67] Takvim pregledom stvoreni su solidni uslovi da se i taj diskurzivni i zapostavljeni književni žanr u cjelosti približi savremenome čitaocu. Književnik i istoričar literature Čedo Vuković u ranije objavljenoj knjizi *S praga u svijet*, u želji da distingvira i tipološki odredi sadržaje prelaznih formi – memoara, reportaža i putopisa, naveo je za memoare i ovo: „U memoarima autor opisuje jednu dionicu istorije, onu svoju. Reportaža je mahom isječak iz života koja je u toku, snimak jednog stanja, pojave, događaja, često

[67] *Svjedočenja*. *Izbor memoara*, priredili Čedo Vuković & Sreten Asanović, predgovor Sreten Asanović, knjiga 57, Biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1978.

bez mnogo ličnog piščevog unošenja. Književni putopis, pak, polazi od ličnog autorskog odnosa prema građi i usmjerava se ka pripovijedanju, opisivanju, razmišljanju i traženju izvjesnih sinteza.“[68]

U istome duhu Sreten Asanović u esejističkome predgovoru citiranoj knjizi – „Ukorak s vremenom“, za memoare tvrdi: „U ovim (prikazanim – M. N.) memoarima, koji nesumnjivo doprinose i bogatstvu crnogorske literature prirodno, svojstvene su vrline ili neke posebnosti o kojima bi se svakako trebalo voditi računa. Njihovi autori nastoje da vjerno predstave vrijeme, ljude, i događaje, njihova tendencija je najčešće vrlo naglašena bilo da se radi o ličnom stavu autora ili o interesima društva u kojemu ono djeluje i kojemu pripada. Zato se i kroz ove memoare može steći dragocjena slika o odnosima i društveno-političkoj stvarnosti, ali i o samom zamahu istorijskog razvitka crnogorskog društva na pragu nove epohe“.[69]

Autore koji su stvarali memoare i dnevnike u naznačenome razdoblju Sreten Asanović je poređao ovako: Antun Kojović (1751–1845), Danilo Pavković (1754 – ?), Kiril Cvjetković (1791–1857), Lazar Popović (1797–1870), Vuk Vrčević (1811–1882), Anto Daković (1824–1889), Maksim Šobajić (1836–1917), Rade Turov Plamenac (1842–1919), Živko Dragović (1856–1928), Ilija Plamenac (1821–1917), Mitrofan Ban (1841–1920), Tomaš Vukotić, dr Anto Gvozdenović (1853–1935), Jovan Nikolić, Nikola I Petrović Njegoš (1841–1921), Stevo Vukov Vrčević (1848–1907), Gavro Vuković (1852–1928), dr Lazar Tomanović (1845–1933), Jovan S. Đurović, Mi-

[68] Čedo Vuković, „Putovanje kroz putopise“, predgovor u: *S praga u svijet. Crnogorski putopisi*, Biblioteka „Luča“, knjiga 51, NIP „Pobjeda“, Titograd, 1976, 23–24.

[69] Sreten Asanović, „Ukorak s vremenom“, predgovor u knjizi *Svjedočenja*, *izbor iz memoarske literature*, priredili Čedo Vuković & Sreten Asanović, knjiga 57, Biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1978, 10–11.

hail K. Strugar, Novica Kovačević Grahovski, Đoko S. Andrijašević, Ilija F. Jovanović, Vukašin Božović (1869–1924) i Ivo M. Kaluđerović. Pored autora koji, poput Antuna Kojovića,[70] Kirila Cvjetkovića,[71] Anta Dakovića,[72] Maksima Šobajića,[73] Nikole I Petrovića Njegoša[74] i Iva M. Kaluđerovića[75] imaju zasebne knjige memoara, Sreten Asanović notirao je i autore koji ih nemaju. Svakako je tih drugih daleko više jer su njihovi memoari bili u rukopisu – neobjavljeni, pohranjeni ponajviše kao dokumentarna građa u Istorijskome institutu Crne Gore ili su neki od njih bili štampani u posebnim periodičnim publikacijama na prostoru bivše Jugoslavije. I njih je, kao osnovnu putopisnu, memoarsku građu i neobjavljena vrela, Sreten Asanović notirao, pa nema potrebe da ih na ovome mjestu ističemo.[76] U posljednje dvije decenije objavljeno je nekoliko

Mitrofan Ban (1841–1920)

[70] Memoarska literatura Antona Kojovića objelodanjena je u knjizi: Antun Kojović, *Moje doba*, priredio Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča“, knj. 26, Grafički zavod, Titograd, 1969.

[71] Kiril Cvjetković, *Avtobiografije*, priredio Dimitrije Ruvarac, Beograd, 1898.

[72] Anto Daković, *Memoari*, Zavičajni muzej, Nikšić, 1955.

[73] Maksim Šobajić, *U moje doba*, Beograd, 1933. Išečci njegovih memoara objavljeni su i u *Zapisima* 1931. i 1933. godine.

[74] Memoari knjaza Nikole su fragmentarno izdavani više puta, ali ih je integralno objavio tek u naše vrijeme Risto J. Dragićević u biblioteci *Sabrana djela: Nikola I Petrović Njegoš. Autobiografija, memoari, putopisi*, Cetinje – Titograd, 1988.

[75] Ivo M. Kaluđerović, *Moj dnevnik*, Ženeva, 1919.

[76] Priređivač zasebne knjige o memoarima Asanović, posebno je naglasio u pregledu („Izvori za memoare i podaci o autorima“) da se veliki broj memoara čuva u arhivu Istorijskog instituta u Podgorici, odakle je i sâm preuzeo neke djelove za svoju knjigu, neki od njih su štampani 70-ih i 80-ih godina XX vijeka na feljtonskim stranicama lista *Pobjeda* u Podgorici.

tih rukopisa, pa čitalačka javnost prvi put ima priliku da se upozna s memoarima Popa Laza Popovića Jabučanina (1873–1918),[77] Sava Matova Martinovića (1806–1896),[78] vojvode Ilije Plamenca (1821–1917),[79] Rada Turova Plamenca[80] i Sima Popovića (1846–1921).[81] U novije vrijeme dr Dušan J. Martinović ukazao je na to da bi se rodonačelnikom naše memoaristike mogao smatrati ruski general paštrovskoga porijekla Simeon Piščević (1731–1797),[82] čiji su memoari, pisani na ruskome jeziku, nastali između 1744. i 1784. godine, a prvi put prevedeni tek 1963. godine.[83]

Ocjenjujući raspone sadržaja i estetsku vrijednost brojnih memoara toga perioda, sasvim je dobro zapazio dr Radoslav Rotković da se u pogledu sadržaja tih memoara primjećuje „oštar dar zapažanja autora", a to dalje svjedoči da je bilo „više književnih talenata" nego pravih memoarskih i biografskih pisaca. Kao primjer prosečnih, možda i neuspjelih memoara, naveo je Rotković tvorevine Špadijera, dijelom A. Gvozdenovića, Đurovića, Jovanovića, Vrbice i drugih. Mora se ipak konstatovati – bilo je daleko više onih autora memoara koji su u pripovjedno-memoarskome tkivu nastojali dati što potpuniju, istinitiju i autentičniju sliku o vremenu, o istorijskim događajima i ljudima toga doba. I njihove su tvorevine većega estetskog učinka. Svakako među tim vrijednim autorima memoara posebno se ističu Antun Kojović, kralj Nikola I Petrović Njegoš, dr Lazar Tomanović, Mitrofan Ban, dr Anto Gvozdenović i Gavro Vuković.

---

[77] Pop Lazo Popović Jabučanin, *Memoari*, priredili Dušan J. Martinović & Marina Martinović, CID, Podgorica, 2003.

[78] Savo Matov Martinović, *Memoari. Životopis, pisma, pjesme*, priredio dr Dušan J. Martinović, CID, Podgorica, 1996.

[79] Ilija Plamenac, *Memoari*, priredili dr Živko M. Andrijašević & mr Slavko Burzanović, CID & Udruženje Crmničana „Crmnica", Podgorica, 2004.

[80] Rade Turov Plamenac, *Memoari*, priređivači Jovan R. Bojović & Veljko Martinović, CID, Podgorica, 1997.

[81] Simo Popović, *Memoari*, priredili Jovan R. Bojović, Novica Rakočević, Veljko Martinović & Dušan J. Martinović, Izdavački centar Cetinje, CID, Podgorica, 1995.

[82] Dušan J. Martinović, „Uvodna studija", u: Pop Lazo Popović Jabučanin, *Memoari*, priredili Dušan J. Martinović & Marina Martinović, CID, Podgorica, 2003.

[83] Simeon Piščević, *Memoari*, prevod i predgovor Svetozara Matića, Srpska književna zadruga, Beograd, 1963.

Obrađujući književni profil Stefana Mitrova Ljubiše, istakli smo ulogu i značaj sveštenika don Antuna Kojovića i njegove privatne škole u Budvi. Ta je „pučka škola“ ostavila nesagledive tragove na književnu profilaciju samouka i radoznaloga paštrovskog đaka – Ljubišu. Kojović je pisao pjesme na narodnome i talijanskome jeziku, ali je na talijanskome jeziku napisao *Memoare* i *Dnevnik* – specifičnu prozu koja svakako nosi i narativna svojstva vrijedne memoarske, pripovjedno-povijesne književnosti. U toj Kojovićevoj prozi, kao što smo naglasili u studiji „Književno djelo Stefana M. Ljubiše (1822–1878) u mediteranskom civilizacijskom krugu“, bio je bitan jezik činjenica, povijesnih fakata i „stil hronike, a jezik slike tek je rijetka i uzgredna pojava. Pa ipak, atmosfera i boja istorijskog vremena i anegdotski sažet i živ prikaz događaja i ličnosti prevode tu prozu iz prostora tvrdokorne istorijske činjenice u strukturu osobenog književnog ljetopisno-memoarskog izraza“.[84] Od Kojovićeve rane proze sačuvale su se dvije sveske *Memoara*. Jedna sveska *Memoara*, kako svjedoči dr Slavko Mijušković u predgovoru Kojovićeve knjige *Moje doba*, „nalazi se u gradskom muzeju u Zagrebu (...) A u istom arhivu, i pod istom signaturom, nalaze se tri sveske kasnijih prepisa, one sveske *Memoara* koja se čuva(ju) u arhivu (...) budvanske crkve, a koja je ispisana Kojovićevom rukom“.[85] Već sami podnaslovi tih objavljenih Kojovićevih opširnih istorijskih memoara i njegova

Simo Popović (1846–1921)

[84] Milorad Nikčević, „Književno djelo Stefana M. Ljubiše (1822–1878) u mediteranskom civilizacijskom krugu“, *Zadarski filološki dani 1*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 20. i 21. svibnja 2005, Sveučilište u Zadru (Odjel za kroatistiku i slavistiku), Zadar, 2007, 303–317.

[85] Antun Kojović, *Moje doba*, priredio Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča”, knj. 26, Grafički zavod, Titograd, 1969, 12.

dnevnika ukazuju na to o kakvoj je prozi riječ: „O crkvi sv. Save u Budvi“, „Prijelaz Mahmut-paše Bušatlije kroz Paštroviće (1785)“, „Kula Boškovića“, „Budva pod upravom Petra I Petrovića (1797)“, „Budva za vrijeme prve austrijske vladavine u Boki (1797–1806)“, „Budva pod ruskom upravom (1806–1807)“, „Budva za vrijeme francuske vladavine (1807–1813)“. Te istorijske teme obrađuju se i u njegovu *Dnevniku*: „Budva za vrijeme zajedničke crnogorsko-bokeljske uprave“. Prateći minuciozno i u širokim istorijskim potezima zbivanja i ljude njegove rodne Budve i okruženja, Kojović je nastojao oslikati vrijeme nemirnih zbivanja na „poharicama“ i smjenama različitih tuđinskih vlasti u tome trusnom arealu crnogorske zemlje. U prvome je planu njegovih – naoko suvih – hronoloških nabrajanja istorija, fakat i događaj, zbivanja u koje Kojović smješta, prije svega, čovjeka svoga zavičaja, preko čijega se nacionalnoga bića prelamaju sve grubosti i istorijske nedaće. U tim istorijskim sklopovima ponekad izroni sam autor Kojović s ośećajima i emocionalno obojenim tonom. No, i po širokim freskama zbivanja, a daleko više po golemoj istorijskoj dimenziji, građi koja je dominantna u Kojovićevim memoarima i dnevnicima, najsličnija je njegovim memoarima narativno-rodoljubiva memoarska literatura kralja Nikole I Petrovića Njegoša.

Književna istorija svjedoči da se knjaz/kralj Nikola Petrović Njegoš uzgredno i sporadično bavio memoarskom i dnevničkom prozom. Pisao je, u poodmaklim godinama, memoare i dnevnike. Uobličavao ih je bez većih literarnih aspiracija i pretenzija, pretežno s ciljem da zadovolji intimne potrebe, da opiše śećanja, zbivanja i ljude kako bi ti događaji i ljudi ostali u memoriji njegove brojne porodice. No i taj vid njegova kulturno-istorijskoga stvaralaštva predstavlja poseban korpus stvaralačke preokupacije i djelatnosti na koju treba bar uopšteno skrenuti pažnju. Iako memoari, putopisi i dnevnik kralja Nikole nijesu prvobitno ušli u njegova publikovana djela, na njih je skrenuo pažnju mnogo godina kasnije Risto J. Dragićević. Skupio ih je, pomno iščitao, pažljivo redigovao i kritički objavio u posebnoj knjizi: *Autobiografija, memoari, putopisi Nikole I Petrovića Njegoša*.[86] Isti je autor i u predgovoru „Nekoliko podataka o autobiografiji i memoarima“[87] naveo poda-

[86] Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Biblioteka Sabrana djela, Obod Cetinje & NIO Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1988.

[87] Risto J. Dragićević, „Nekoliko podataka o autobiografiji i memoarima“, predgovor u: Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Biblioteka Sabrana

tak da je prije njega na prozne radove kralja Nikole Petrovića skrenuo pažnju Milan Vukićević u cetinjskim *Zapisima*.[88] Još tada je Vukićević o njima svjedočio: „Ako bi se pažljivo potragalo za proznim sastavima kralja Nikole, nije isključeno da bi se u njemu otkrio čitav jedan prozni pisac koji ne bi bio bez izvesnog književnog interesa, a koji bi u svakom slučaju bio od interesa za bliže poznavanje same istorije ličnosti kralja Nikole.“[89]

Vukićevićeva ocjena s književnopovijesnoga stajališta je tačna, mada je upravo on, u želji da utvrdi originalnost kraljeve memoarske i putopisne proze, posijao sumnju da memoarska i dnevnička proza kralja Nikole nije autentična i originalna. Ukazao je na to da je na njoj radilo više autora koji su je u dugotrajnome procesu i kristalizaciji priređivali, pripremali, redigovali i odabirali.[90] U citiranoj knjizi Nikole Petrovića Njegoša Risto Dragićević je Kraljevu prozu razvrstao u tri cjeline. Prvu cjelinu čini *Autobiografija*, u kojoj Kralj neposredno evocira nemirno đetinjstvo, školovanje u Francuskoj i Italiji te povratak u domovinu Crnu Goru i stupanje na vladarski tron. Njegova se *Autobiografija* doima neposredno, s puno detalja, šećanja, emocionalnih asocijacija i razgranatih uspomena i dijaloga. *Memoari* su mu raspoređeni prema istorijskim tematskim sklopovima u četiri dijela. U prvome dijelu opisani su „Crna Gora i Hercegovina“, „Ustanak hercegovački i rat crnogorski godine 1860–1862“, „Cetinje i Crna Gora po ratu 1862. godine“, „Odnošaji s Turcima“, „Crna Gora i kretanje u Narodu srpskom za oslobođenje i jedinstvo“. Složenije istorijske teme koncentrišu se u drugome dijelu memoara: „Početak hercegovačkog ustanka 1875. g.“, „Razvitak ustanka“, „Srbija prema Crnoj Gori i ustanku“, „Posredovanje evropske diplomatije“, „Stanje i događaji u Turskoj poslije Berlinske konferencije“, „Dobrovoljci u hercegovačkom ustanku“, „Pomoć ustanku i ustaškijem porodicama u Crnoj Gori“, „Odziv na ustanak“, „Sumnjičenja“, „Bojevi u Hercegovini“, a u trećem dijelu opisan je krvavi „Rat s Turskom“ (početak rata, primirje, Rusija rati s Turskom, produženje ratovanja crnogorskog, mir i Berlinski kongres). U četvr-

djela, Obod Cetinje & NIO Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1988, 8.

88 Milan Vukićević, „Proza kralja Nikole“, *Zapisi*, knj. I, br. 4, Cetinje, 1927. 222–226.

89 Isto, 222.

90 Vukićević kaže: „Nije, inače neverovatno, da su i druga lica imala udela u dela na izradi“ Nikoline memoarske i putopisne proze (Isto, 222).

tome dijelu memoara kralja Nikole I Petrovića oslikava se „Crna Gora poslije rata“ (položaj Crne Gore, predaja gradova Crnoj Gori, graničenje Crne Gore, spor oko Gusinja, predaja Ulcinja za Gusinje i unutrašnji događaji). Dakle, sveukupna tematika kraljevih memoara ima istorijski značaj i perspektivu. U širokome panoramskom osvrtu data su sva zbivanja i istorijske ličnosti u tim ratnim događanjima. Iako je to memoarski žanr, on minucioznošću, objektivnim viđenjima ljudi i vremena, predstavlja izvanredni nadomjestak istorije toga vremena. U svim narativnim izvještajima javlja se lik knjaza Nikole I Petrovića. On je personifikator povijesti. Istaknut je kao suvereni vladar Crne Gore i nezamjenjiva istorijska ličnost koja ga na pojedinim mjestima šenči sa svim dobrim ljudskim i lošim državničkim stranama.

Osim memoara i nevelikoga dnevnika, R. Dragićević je u tu knjigu uvrstio i tri Nikolina putopisa. Treći je u formi pisma. On i sam kaže da oni nijesu pisani s tendencijom da budu štampani već su to „više intimne zabilješke sa literarnim prizvucima, i katkad filozofskim razmišljanjima, većinom namijenjeni članovima porodice“.[91] Na državničkim putovanjima kralj Nikola je pošetio Carigrad, i to dva puta (1883. i 1899. godine), i o tome je ostavio memoarske zapise. Iz njih se iščitavaju Kraljeve kurtoazne pošete zemlji s kojom je Crna Gora živjela u neprestanome ratu. Brojne istorijske činjenice utkane su u te putopise, ali se poneđe probije u toj gustoj i suvoparnoj prozi i Knjažev odnos prema tim zbivanjima. Putopisi imaju istorijsku dimenziju, ali se nameću i fenomenom istaknutoga Knjaževa patriotizma. U njima se često glorifikuje Knjaževa rodoljubiva funkcija, težnja ka slobodi i domovini kao najvišim etičkim vrlinama crnogorskoga čovjeka i naroda. Treći Knjažev putopis napisan je u formi dnevnih pisama i posvećen je njegovoj supruzi – knjeginji Mileni. Prvi put ga je objavio Dušan Vuksan pod naslovom „Put u Petrograd“.[92] Iz nadahnuta Knjaževa pripovijedanja, zrcali se jasna i slikovita istorijska istina. Bez nekih velikih estetskih domašaja, u stilu narodnoga pripovjedača-istorika, u putopisu se ipak ošeća da je Knjažev „književni“ pogled uperen s jakom političkom i istorijskom motivacijom: želja da se predoči velikim evropskim silama žalosno stanje Crne Gore i želja da joj se pomogne, ne samo Crnoj

[91] Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, memoari, putopisi*, Biblioteka Sabrana djela, Obod Cetinje & Nio Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1988, 775.

[92] Nikola I Petrović Njegoš, „Put u Carigrad“, *Zapisi*, knj. III, 6, Cetinje, 1928, 355–364.

Gori kao maloj balkanskoj državi, već i sabraći na cijelome južnoslovenskom prostoru, osobito „raji" u Bosni ne bi li se oslobodili krutoga i bezdušnoga vjekovnog ropstva. Knjaz ne samo da iznosi golu istinu koja sama sobom dramatično i tragično govori, već ponekad unosi i škrti komentar uz nevelike opise koji su „tražili" određena objašnjenja. I što je još veoma važno: ideološkog fanatizma ili mržnje prema vjekovnom neprijatelju, prema toj i tolikoj ozloglašenoj sili među hrišćanima na Zapadu, u Knjaževim putopisima i memoarima, nema. Iz putopiščeva pera i njegovih memoara, umjesto zagriženosti i mržnje, izbija na viđelo (naročito kad crta osmanlijske surovosti i evropsku licemjernost) superiorni podsmijeh slobodarskoga vladara, zapravo njegov nadmoćan vid „prezira" prema Osmanlijama kao okupatorima, ali i to nekako kao protiv svjesne želje piščeve, bez ubjedljivoga cinizma ili uvredljivoga nacionalizma. Sve je to, dakle, uticalo na to da su i u kritičkoj valorizaciji Knjaževi diskurzivni oblici umnogome hvaljeni kao literarni proizvodi u kojima se sublimiraju Knjaževi ideali vojskovođe, stratega, političara i književnika. Njegovi se memoari na momente doživljavaju „kao pravi vojno-politički roman". Oni, pored istorijskih vrednota, „imaju izrazite književne kvalitete". Iako je njegov jezik „otuđen lekturama i redakturama drugih ruku", „vrijednosti djela kralja (Nikole I Petrovića Njegoša – M. N.) su uspjela da se odupru" vremenu i ostanu živa i univerzalna sve do današnjega dana.[93]

Uz ime knjaza Nikole I Petrovića Njegoša i njegovih kulturno-prosvjetnih nastojanja na prijelazu vjekova neizostavno je i ime vojvode Sima Popovića (1846–1921). Popović spada u red onih kulturnih poslenika, „izvanjaca", koji su u drugoj polovini XIX i na samome početku XX vijeka presudno uticali na kreiranje crnogorskih kulturnih, prosvjetnih i, uopšte, društvenih tokova. Vojvoda Simo Popović rođen je u Tovarniku (Srijem), a u Crnu Goru prispio je 1870. godine, kao mladi i već afirmisani prevodilac, pjesnik i novinar, da u njoj, s kratkim prekidima, provede ostatak života. Za te četiri decenije zavrijedio je, osim vojvodske titule dobijene od potonjega crnogorskog suverena, mjesto pionira crnogorskoga žurnalizma (pokretač lista *Crnogorac*, odnosno *Glasa Crnogorca*), inicijatora brojnih kulturnih, prosvjetnih i društvenih aktivnosti, ali i ministarsko namještenje, status ličnosti od posebnoga povjerenja za cetinjski dvor, Knjaževa i državnoga sekreta-

[93] Branko Banjević, „Jedan vid 'primjenjene' poezije", u: Nikola I Petrović, *Rat crnogorski*, Biblioteka „Luča", NIP „Pobjeda", Titograd, 1975, 20.

ra, te zvanje prvoga guvernera Crnogorske primorske oblasti, sa sjedištem u Ulcinju. Iako je pisao poeziju i bavio se prevodilaštvom (zapaženi su njegovi prijevodi istočnjačkih spjevova te prijevodi s njemačkoga, ruskoga i poljskoga), Popović je, ipak, najpotpuniji literarni izraz ostvario u memoarskoj prozi. *Memoari* vojvode Sima Popovića, priređeni za štampu tek 1995. godine, donijeli su obilje dragocjenih svjedočanstava o gotovo svim aspektima crnogorskoga društva na zalasku „herojske epohe", s kraja XIX i početka XX stoljeća. Pored nesumnjive dokumentarne vrijednosti, te osvjedočenoga pripovjedačkog dara autora, rukopis *Memoara* ukazao je i na jednu tekstološku kontroverzu. Naime, tek kad je tekst *Memoara* u cjelosti publikovan, postalo je očigledno da se u određenim segmentima podudara s *Memoarima* Nikole I Petrovića Njegoša. Da je Simo Popović kao osoba od najvećega književnog povjerenja radio na redakturi rukopisa Nikole I poznato je od ranije, no ta podudarnost nametnula je i brojna druga do danas u nauci neodgonetnuta pitanja. Ipak, čini se da je istini najbliži Radivoje Šuković, koji u najcjelovitijem radu o tome problemu zaključuje: „Upoređivanjem proznih djela čiji je autor sporan sa djelima Nikole I i Sima Popovića, sa njihovom prozom u cjelini, proučavanjem njihove prepiske i dokumentacije o saradnji na stvaranju nekih drugih književnih rodova, nameće se zaključak da je njegov autor Simo Popović".[94]

Saputnik kralja Nikole I Petrovića je i njegov odani podanik Marko Mitrofan Ban. U korpusu književno-memoarske literature ostavio je *Životopis ili uspomene iz života* (1904). On je Primorac iz Donjega Grblja. Autor monografije o njegovu rodnom mjestu *Grbalj* (Kotor, 1964) Predrag V. Kovačević svrstao ga je među najznamenitije ljude Crne Gore, a prenio je dijelom i njegov životopis. To je učinio i Sreten Asanović u *Svjedočenjima*. To su učinili ponajprije jer je on bio ugledni Grbljanin, saputnik kralja Nikole I Petrovića i posljednji autokefalni arhiepiskop cetinjski i mitropolit crnogorski. Kao takav svakako je bio pozvan da objektivno svjedoči o ljudima i zbivanjima Crne Gore i svojega vremena. Prolazeći kroz izuzetne istorijske događaje, lomove i havarije bio je neposredni svjedok mnogih sudbina, tragičnih zbivanja i događaja. Stoga ne čudi što se u novije vrijeme o Mitrofanu Banu,

[94] Radivoje Šuković, „O autorstvu *Memoara* Nikole I Petrovića Njegoša", *Bibliografski vjesnik*, br. 1, Cetinje, 1995, 156.

njegovu vremenu i djelu piše sa simpatijama.[95] Cijeli njegov život i aktivnost može se iščitati iz njegove romansirane memoarske proze, koju je naslovio *Životopis ili uspomene iz života*. I površnim uvidom u to djelo može se s lakoćom zaključiti da se njegova narativna struktura sastoji iz dvije naoko suprotne i divergentne cjeline: prva cjelina koja je proizvod Mitrofanove memorije, njegovih sećanja ili kako on to eksplicitno kaže „uspomena", a druga cjelina je ona koja se nadodaje na prvu i prati brojne istorijske događaje Mitrofanova vremeplova. On je posebno naglasio na kraju svoga djela, u bilješci knjige („Osiguracija života"), da su to „priključenja" iz njegova života koja je dovršio na Cetinju 22. juna 1904.

U svome *Životopisu* Mitrofan Ban je u prvome dijelu nastojao biti ličan, a u drugome dijelu i u velikoj mjeri objektivan (istoričan). Naime, u prvome dijelu memoara (obuhvataju dvije trećine djela) naracija je kontinuirana i priča teče pravolinijski, inkorporišući u narativni tok i nešto dokumentarne građe, poput pisama i komentara. U drugome dijelu *Životopisa* autor je donio iscrpnu dokumentarnu građu o sebi. Sve je to fiksirano i u (pod)naslovima: „Pisma znamenitih ličnosti", koja obuhvataju i autorove čestitke i telegrame: „Moja počasna odlikovanja"; „Moje skromne književne radnje", „Osveštenje 37 crkava" i slično. Dobro je zapazio njegov proučavalac Vuk Minić da je za Mitrofanov postupak u *Životopisu* karakteristična „hronikalnost" jer se paralelno s dokumentarnim materijalom iz autorova života nalaze i važna zbivanja koja su svrstana u posebne korpuse: „Knjaz Nikola svojoj zemlji daje ustav", „Proglašenje Crne Gore kraljevinom a knjaz Nikola I kraljem crnogorskim 1910. god.". Tu su i druga poglavlja o ratovima Crne Gore, autorova autentična svjedočenja s njegovih putovanja na liječenje i slično. To je, u stvari, „hronika dnevnih zbivanja, pisanih odmah poslije događaja ili paralelno sa njima, pa je ne manje dokumentarna i dokumentovana. Zato je sav drugi dio", ističe Minić, „objektivnija slika zbivanja, u poređenju s događajima iz prve dvije trećine djela".[96] Knjiga Mitrofana Bana je, i pored nekih prenatrpanih podataka i suvišnih detalja, katalog vremena i zbivanja njegova života. On ne nabraja samo taksativno podatke, već svjedoči i o mnogim sudionicima njegova života pokušavajući da „ne izostavi, ne propusti ni jedan važni događaj,

[95] Vuk Minić, *Životopis ili uspomene iz životopisa mitropolita Mitrofana Bana*, Obod, Cetinje, 1991.

[96] Isto, 201.

priznanje, ni jednu važniju ličnost s kojom je kontaktirao“.[97] Kroz mnoge segmente Mitrofanove autobiografije probijaju se istorijski detalji, istorijski škrti fakti, ali se ponekad probiju i drhtaji umjetnosti riječi, lijepe slike o autorovu zavičaju, članovima njegove porodice, bliskim plemenicima, ali i svjedočanstva vezana za Odžakliju kralja Nikole na Cetinju. Kao blizak Kraljev saradnik, još od mladalačkih dana, Marko Mitrofan Ban bio je u svim značajnim momentima uz knjaza, kasnije kralja Nikolu Petrovića, pa je mogao izbliza pratiti dvorske ceremonijale i ljude, Kraljevu svitu i pompezne odnose i kontakte sa strancima i izvanjcima na Cetinju, naročito otkad mu je Knjaz ukazao visoke svešteničke počasti. Njihovi odnosi uvijek su bili bliski, prijateljski i s velikim uvažavanjem (vjenčavao je Knjaževe sinove, krštavao im đecu, pratio pojedine članove svite na putovanjima i slično). Ta obostrana ljubav iskazana je na mnogim stranicama Mitrofanova *Životopisa*. Mitrofan Ban se isticao i kao dobar orator, pa je kasnije sve govore sabrao u knjigu *Besjede mitropolita Mitrofana* (Cetinje, 1902). Kao dodatnu vrijednost Mitrofanova književnoga dara posebno treba istaći upotrebu crnogorskoga jezika. Banovi memoari odišu leksičkim bogatstvom i njegova rodnoga kraja i onih krajeva i plemena u kojima je službovao (Rovca, Morača, Crmnica). Iako su opisi u *Životopisu* škrti, rijetki, u kroki potezima, na momente iskoče nadahnuti opisi s istaknutom težnjom za detalj i trenutnu opservaciju, što je sve na momente davalo čar njegovoj bujnoj naraciji, „umijeću stvaranja slikā i skicā kompletnog ambijenta“.[98] I da zaključimo – u *Životopisu* Mitrofana Bana ima dosta „romanesknih elemenata, koji ovo djelo čine žanrovski znatno šturim od šture autobiografije“, pa je i pored dobrih autobiografskih elemenata sve to bilo „nedovoljno da njegov (*Životopis* – M. N.) dovedu do stepena autobiografskog romana“.[99]

Najmarkantnija ličnost iz perioda kralja Nikole Petrovića Njegoša jeste vojvoda Gavro Vuković. Rođenjem potiče iz sela Lopate, u Lijevoj Rijeci. Osnovnu školu završava u Manastiru Đurđevi Stupovi kod Berana i na Cetinju. Gimnaziju pohađa u Nici, a maturira u Beogradu. Na Velikoj školi u Beogradu diplomirao je pravne studije (1873) i postao prvi diplomirani crnogorski pravnik. Već tom predispozicijom bio mu je osiguran građanski život u Crnoj Gori. Upravo zbog toga

[97] Isto, 202.

[98] Isto, 217.

[99] Isto.

u periodu knjaza Nikole Petrovića zauzima visoke državne, političke i diplomatske funkcije: bio je član Velikoga suda, ministar inostranih poslova Crne Gore, ambasador u Carigradu i to poslije učestvovanja u ratnim okršajima 1876–1878. godine. U tome složenom, zamršenom i burnom periodu konstituisanja moderne crnogorske države vojvoda Gavro Vuković bio je *spiritus movens* svih političkih, diplomatskih i državničkih zbivanja u Crnoj Gori. On je uz Knjaza po značaju vodeća državna persona, u diplomatskome smislu nezamjenjiva jer je dao izuzetan doprinos u svim segmentima konstituisanja moderne crnogorske države, učestvovao u uzdizanjima njezina državnoga digniteta i doprinosio sticanju ugleda na diplomatskome i političkome planu. I poslije nasilnog „ujedinjenja" 1918. obavlja dužnost opunomoćenoga ministra Crne Gore u Carigradu. Bio je i dva puta biran za narodnoga poslanika (1906. i 1914). Posljednje dane proveo je u Beranama, đe je i umro 1928.

Još je za vrijeme Vukovićeva života, Mileta Vučeljić napisao je biografiju pod naslovom *Vojvoda Gavro Vuković*, koja je objavljena na Cetinju 1928. Osim što je prilježno i marljivo obavljao državničke poslove, vojvoda Gavro Vuković je pisao putopise i memoare u trenucima predaha od diplomatske službe, a naročito pošto se povukao u dokolicu. Izvode iz njegova opsežnoga djela uvrstio je Čedo Vuković u antologiju memoarske proze *S praga u svijet* s kraćim odlomkom „Iz Carigrada" (1896), a daleko više njegovih memoarskih fragmenata i biografskih tekstova donešeno je u knjizi *Svjedočenja* Sretena Asanovića. Putopisno i memoarsko djelo Gavra Vukotića obimno je, raznovrsno i čeka da bude naučno raščlanjeno, interpretirano i verifikovano u svim aspektima naučnoga pluraliteta: povijesnoga, pravnoga, sociološkoga, kulturološkoga i filozofskoga. Posthumno su mu publikovana djela: *Rat 1876. Crne Gore sa Turskom* (Cetinje, 1929), *Iz diplomatskih odnosa Crne Gore s Engleskom, Francuskom, Bugarskom, Austrijom i Turskom* (Cetinje, 1929) i *Odlomci diplomatskih odnosa s Rusijom* (Kotor, 1928). Neki djelovi memoara, kao što je npr. spis „Miljan Vukov Vasojević", nijesu nastali iz njegove neposredne opservacije, već su sazdani kao plod njegova priśećanja, predajnih i anegdotskih vrela. Tako su značajni bojevi iz 1851/52, 1854, 1862. poprimili istorijsku i fiktivnu funkciju, posebno tekstovi koji su vezani za zbilju, prostor i vrijeme Vasojevića i njegova oca Miljana Vukova Vešovića. U novi-

je doba priređeno je opsežno trotomno izdanje njegovih *Memoara*.[100] Dodamo li uza sva ta memoarska djela i njegov mladalački/studentski teorijski spis „Istorija razvitka pravne svojine od rimskog doba pa do danas“, koji je nagradio Akademski savjet Vlade Milana Obrenovića u Beogradu, naveli smo sve značajnije radove Gavra Vukovića. O memoarskome i putopisnome djelu Gavra Vukovića, afirmativno je pisao književni istoričar i filozof Slobodan Tomović u studiji objavljenoj kao predgovor prvoj knjizi Vukovićevih *Memoara* (9–73 str.). Kritičar ističe da se kroz njegove spise mogu sagledati brojni diplomatski kontakti, susreti s istaknutim državnicima, povjerljivi razgovori sa stranim diplomatama i njihove praktično-političke implikacije: „Vojvoda Vuković se bavi pitanjima iz oblasti državno-političke strategije Crne Gore, kao što su teritorijalni problemi i pitanja međunarodnog statusa Knjaževine. Njegove zasluge i u tom pogledu podjednako su značajne kao i one na političkom i diplomatskom polju. Shodno tome, memoarska građa koju nam je v. Vuković ostavio čini čast piscu i sama po sebi bila bi dovoljna da mu obezbijedi mjesto u kulturi crnogorskog naroda.“[101]

Bez želje da prepričavamo sve segmente Tomovićeve iscrpne studije, navešćemo i to da je on doživio Vukovićeve memoare kao kraće ili duže studije o pojedinim državnim problemima u kojima je na objektivan i kritičan način sagledan cijeli mozaik istorijskih, diplomatskih, kulturoloških i drugih tema, obuhvatajući sva polja društvenoga života: ljude, odnose i njihova djelovanja. Oni u ukupnosti i krajnjem cilju teže da daju „cjelovitu sliku, presjek vremena u kome je pisac živio“. U sintezi studije Tomović dodaje da su to „samo raznovrsni spisi po svome obliku i tematici: putopisi, monografije, tekstovi biografskog karaktera i sl.“. Djelo vojvode Gavra Vukovića, po sveobuhvatnoj slici događaja, objektivnom sagledavanju ljudi i istorije, može se s pravom nazvati „grandioznom istorijskom studijom (...). Ona je istorijska studija po nastojanjima da se dadne objektivna analiza događaja sa stanovišta tumačenja koje vodi računa o uzročno-posljedičnoj međuzavisnosti određenih društvenih pojava i ne zadovoljava se prostim nabrajanjem

[100] Gavro Vuković, *Memoari*, knj. I, II, III, priređivač Slobodan Tomović, Obod & Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1985.

[101] Slobodan Tomović, „*Memoari* Vojvode Gavra Vukovića“, u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV (realizam, moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 220.

i deskripcijom.“[102] I studija i autor, vojvoda Gavro Vuković, čekaju u vremenu koje slijedi reafirmaciju – studiju u kojoj će se analitički i stručno iz različitih multidisciplinarnih i, u prvome redu, istorijskih aspekata utvrditi što čini esenciju Vukovićevih memoarskih zapisa koja mu obezbjeđuje jedno od najznačajnijih mjesta u povijesti crnogorske kulture i književnosti.

I na kraju u zaključnome odjeljku o putopisima, memoarima i biografijama, istaći ćemo da smo notirali brojne autore i njihova djela. Zasigurno je da je u tome veoma dugom periodu stilskih formacija romantizma, realizma i moderne neki od putopisaca, memoarista i životopisaca, ispušten. No, na osnovu dostupnih saznanja, može se reći da su djela crnogorskih autora tih književnih žanrova poprimila sve oblike romantizma i realizma. Zapravo, za razliku od drugih književnih djela toga vremena, putopisi i memoari opisuju više ono što autori vide u stvarnosti nego što su bili proizvodi piščeve imaginacije i mašte. Putopisci teže da kažu golu istinu, pa je njihov putopis više realističan, potekao najčešće iz klasicističko-prosvjetiteljskih izvora, s kojih je potekla najčešće i glavna smjernica usmenoga narodnog preporoda u Crnoj Gori. Kao žanrovski specifikum crnogorskoga putopisa i memoara treba istaći naglašen opis prirodnih ljepota, ali ponekad i kao dio romantičarskog zanosa u koje se utkivaju ponekad patriotske emocije i rodoljubive ideje. Svi putopisci koji su putovali morem opisivali su putovanja fotografski, ali najčešće meditirajući o predjelima zavičaja; promatrajući ljude i krajeve s patriotskoga stanovišta. Putopisci i memoaristi išli su, dakle, za tim da se dopadnu romantičarski disponiranome crnogorskom epskom čitaocu, a u kreativnijim putopisnim djelima ta romantičarska i realistička prisnost s čitaocem mogla je doprinijeti da se ponekad motiv patriotizma i rodoljublja shvati kao estetska supstanca i rekvizit. Sve u svemu, putopisi i memoari u crnogorskoj književnosti i njezinoj dijahroniji predstavljaju značajan vid narativne proze preko čijih se tvorevina u ovome pregledu zaista nije moglo olako preći.

[102] Isto, 222.

GLAVA SEDMA
KNJIŽEVNA KRITIKA
I NAUKA O KNJIŽEVNOSTI

POJAVA I PREDSTAVNICI KNJIŽEVNE KRITIKE I NAUKE O KNJIŽEVNOSTI

Književna kritika (grč. *krino* = prosuđujem, *kritikos* = onaj koji prosuđuje) i nauka o književnosti važni su žanrovi literature koji sistematski ili usputno prate kritički razvoj i život književnih pojava u određenome razdoblju i (ili) u određenoj nacionalnoj književnosti. Književna kritika često se definiše kao dio nauke o književnosti koji služi kao transmisija između pisca, njegova književnoga djela i čitaoca. Drugim riječima, polazeći od postavki do kojih je došla teorija i estetika književnosti, književna kritika ima za cilj da što preciznije, estetski dublje raščlani i otkrije značenja i ljepote koje su sublimirane u pojedinim konkretnim književnim tvorevinama s krajnjim ciljem da olakšala čitaocima što potpunije i preciznije „razumijevanje" i doživljavanje tih djela. Obavljajući tu funkciju, književna kritika ima istovremeno i onu najvažniju komponentu i zadatak, a to je ocjenjivanje i vrednovanje književnih djela. Tako književni teoretičar Zdenko Škreb, pozivajući se na Dragišu Živkovića, s pravom ističe da „književna kritika ne smije ocjenjivati književna dela samo na osnovu onih znanja do kojih je teorija književnosti već došla, nego mora biti osetljiva i za one nove osobine koje književno delo ima u sebi".[1] U istoriji razvoja književne kritike spominje se da ona ne smije biti *dogmatska*, što dalje znači da ne smije ocjenjivati književna djela na osnovu neke jednostrane i uske književne povijesne dogme i teorije, već mora biti *naučna* i *aktivistička književna teorija*. Drugačije kazano, u središtu književnoga promatranja, doživljavanja i racionalnoga poimanja, književna kritika treba ocjenjivati književna djela na osnovu širega poznavanja „modernih naučnih i teorijskih znanja o prirodi umetničkog dela i na osnovu kritičareve sposobnosti da uočava nove smernice u umjetničkom stva-

[1] Z(denko) Š(kreb), „Književna kritika", *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost & Nolit, Beograd, 1985, 338.

ranju pojedinih pisaca“.[2] U tome smislu književna kritika (uz esejistiku /franc. *essais* = pokušaj/, koja dugo nije hvatala korijene u crnogorskoj književnosti) s istorijom i teorijom književnosti čini „sveto trojstvo“ nauke o književnosti.

Ne ulazeći na ovome mjestu u pluralitet različitih književnoistorijskih smjerova, pogleda i težnji, napominjemo da su se u istoriji književne kritike ustalila određena shvatanja književne kritike i kritičarske djelatnosti, koja je jasnije izgradila metode, probleme i zadatke. Tako se nameće više modela književne kritike. *Filološka kritika* (grč. *phílos* = prijatelj, *logos* = riječ) bavi se prvjenstveno tekstom. Zapravo, ta kritika teži da tekst u svim pojedinostima, sadržajnim, to jest predmetnim i jezičkim elementima, bude dešifrovan i razumljiv. Takva se kritika dugo primjenjivala na starije tekstove, rukopise i književna vrela XIX vijeka i tvrdokorno se očuvala sve do danas služeći se recidivima starijih metoda. Terminološki se poistovjećuje s kritičarskim pravcem pozitivizma u nauci o književnosti. *Estetska kritika* plod je savremenosti i prosuđuje u čemu je umjetnički značaj, bilo jezičkoga teksta, bilo književnoga djela kao integralne i zaokružene cjeline. S razvojem književne teorije estetska se kritika bogatila, pa se vrijednost književnoga teksta ocjenjivala na osnovu utvrđenih stilskih osobina (zapažali su se tropi, figure, versifikacija, inverzije i sl.). Ponajviše je na sve to uticala klasična grčka retorika i Aristotelova *Poetika*, koje su inaugurisale opširnu terminologiju za osnovna stilska sredstva, prihvaćena većim dijelom i u savremenoj nauci o književnosti. Savremena estetska kritika isticala je potrebu da se umjetničko djelo treba promatrati autonomno, to jest oslobođeno od svih vanumjetničkih i antiumjetničkih (društvenih, političkih, socijalnih) premisa. Estetska je analiza, dakle, naglasila „izolovanost“ književnoga djela, njegovu nezavisnost od prostora i vremena u kojem je nastalo. Geneza djela će se sagledati, ali će se njegova estetika i sadržaj mjeriti i vrednovati po određenom umjetničkom koherentnom kriteriju. *Ideološka kritika* u XIX vijeku vezala se za sociološke književne probleme. Pobliže, za društveni milje i određenu ideologiju. To stoga što je književno djelo, posebno stilskih formacija romantizma i realizma, najčešće odražavalo društvene težnje i sredinu, pa je autor, kao eksponent vremena i ideologije, obrađivao neposredan ljudski život, društvene aspekte i aktuelnosti. Otuda je ideološka kritika u kritički fokus hvatala veoma često ideološke antinomije (dobro

[2] Isto, 338.

– loše), ali je uvijek podređivala književno djelo i književnost „drugim oblicima književne svijesti (politici, religiji, određenoj ideologiji)“ i slično. U metodološkome pogledu najsličnija joj je *sociološka kritika*. I njoj je težište proučavanja književno djelo, ali promatrano u konstelaciji nacionalnih, socijalnih, rasnih, plemenskih i porodičnih prilika. Uz to ona respektuje geografske, klimatske, privredne, socijalne, religijske društveno-političke uslovljenosti piščeva djelovanja i književnoga rada i angažmana. Književna djela koja su zasićena svim tim postulatima dobijaju veći značaj i veću „umjetničku“ vrijednost i snagu.

Polazeći od subjektivnoga dojma i doživljaja određenoga književnog djela, pojedini su teoretičari pokušali književnoj kritici pridati *subjektivni ukus* iz kojega se vremenom etablirala, razvila i rafinirala *impresionistička kritika*. Zadatak je takve kritike da uoči i saopšti kritičareve doživljaje umjetničkoga djela. Njegova senzibilnost usmjerena je na tokove vlastitih emocija, misli i čuvstava, dakle pluraliteta emocija koje su djelo pokrenule na umjetničko oblikovanje i umjetničku kristalizaciju. Ova je kritika veoma rano našla plodno tlo, pobornike u zapadnoevropskoj literaturi, ali i kod nas u okviru južnoslovenske filologije, pa, donekle, i u Crnoj Gori. Impresionistička kritika polazila je od određenih teorijskih stavova i od određene estetike djela, pa kao takva ona predstavlja dio književne kritike i „pruža dragoceni materijal teoriji književnosti za njena uopštavanja“ (Dragiša Živković).

I još samo, uz naznačeno, da sumarno spomenemo i tri vida književne kritike u XIX i XX vijeku: biografsku, utilitarističku i stilističku. Ta prva, *biografska kritika*, vezana je uz građansku i stvaralačku biografiju samoga autora-pisca i njegovo književno djelo. Građanska i stvaralačka biografija pisca smatra se sintezom svega što sadrži književno djelo. Dakle, takvi književni kritičari zagovarali su da treba otkriti tajnu piščeve individualnosti, pa će se njegovo književno djelo pokazati u svim slojevima i aspektima, „kao njeno logično očitovanje“. Svi slojevi piščeva duha postaće razumljivi ako se detaljnije upoznaju okolnosti njihova postanka. Zato je književni kritičar i teoretičar književnosti Antun Barac, proučavajući Njegoševo književno djelo, zagovarao da kritičar mora upoznati zavičaj, milje i jezik u kojemu je stvarao genijalni pisac djelo *Gorski vijenac*. Jednom riječju: glavni je zadatak biografske kritike rekonstrukcija piščeva života, jer se u njemu „nalaze sve tajne piščeva stvaralačkog rada“. Druga, *utilitaristička kritika* (lat. *utilis* = koristan) u književnome djelu vidi unaprijed postavljenu tezu: nepo-

srednu težnju i korist. Javila se u oštrim oblicima doktrinarnih i dogmatskih ideologija (branioci su joj bili svi reakcionarni i nazadnjački društveni sistemi!). Takva se kritika javljala i kod mnogih neslobodnih i potlačenih naroda, težila je da pisci obrađuju život čovjeka angažovano i bila zainteresovana za nacionalne probleme, ponekad političko-revolucionarne teme. *Stilistička kritika* Lea Špicera, koja je plod XX vijeka, dobila je mnoge pobornike u teoriji književnosti i u nastavi književnosti, i to upravo kad se književna kritika kao samostalna literarna disciplina sve više iscrpljivala u formalno-estetskome i dogmatskome impresionizmu, samodopadnim tumačenjima kojima nije mogla doseći do poetske srži umjetničkoga djela. Stilistička kritika došla je u pravo vrijeme da pomiri različite pristupe u nauci o književnosti, počev od od biografsko-pozitivističke metode Sen-Beva (Sainte-Beuve), Buržeova (Burge) psihologizma, Bodlerova (Baudelair) i A. Fransova (A. France) dojma što ga proizvodi književno djelo, pa sve do Pola Lafargea (Paul Lafarque) kao predstavnika sociološke metode, koja je imala u XX vijeku eksponiranoga i plodnoga teoretičara Đerđa Lukača (G. Lukacza).[3] I *psihološka metoda*, od koje se u XX vijeku najviše očekivalo, koja je obogatila novim saznanjima nauku o književnosti i metodološki proces na relaciji pisac (stvaralac) = djelo = čitalac (recipijent) nije mogla riješiti sve nepremostive i ponekad različite pristupe u nauci o književnosti. Njezin tvorac i promoter S. Frojd (Freud) i njegovi teorijski učenici i nasljednici Alfred Adler i Švajcarac Karl Gustav Jung, govoreći o prednostima i nedostacima psihološke metode, istakli su „da nam (psihološka – M. N.) analiza ne može ništa reći o onome što se odnosi na rješenje umjetničkog dara i na osvjetljavanje sredstava kojima se umjetnik služi, a i razotkrivanje umjetničke tehnike takođe ulazi u njenu oblast“.[4] Nedostatak tradicionalnih književno-metodoloških i metodičkih metoda otklonila je, donekle, *lingvistička kritika* i *književna interpretacija*, a u naše vrijeme *fenomenološki*, *strukturalistički*, *semiološki*, *arhetipski*,

[3] Ivo Frangeš u studiji „Stilistička kritika vrijednosti i granice“ kaže: „Zasluga je stilističke kritike, što je lingviste i teoretičare književnosti povezala u času, kad im se činilo, da su jedni od drugih naviše odmakli“ (Ivo Frangeš, „Stilistička kritika vrijednosti i granice“, u: *Stilističke studije*, Zagreb, 1959, 15).

[4] Rudi Supek, *Umjetnost i psihologija*, Zagreb, 1958, 72.

mikroestetički, *recepcijski*, *komunikološki* i *problemsko-stvaralački/ komparatistički književnoteorijski metod*.[5]

I dok su književna kritika, esejistika i istorija književnosti u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka bile veoma razvijene u drugim, kontaktnim nacionalnim književnostima, posebno u srpskoj i hrvatskoj, u crnogorskoj književnosti toga perioda bile su tek u začecima, nerazvijene i u povojima, stidljivo se pomaljajući i to pretežno početkom XX vijeka na stranicama stručnih i periodičnih publikacija koje su izlazile u Crnoj Gori. Pobliže, hrvatska književna kritika u tome je razdoblju već prilično uredno pratila (sedamdesetih i osamdesetih godina XIX vijeka) aktuelna književna zbivanja i literarna događanja, kako u zapadnoevropskoj literaturi, tako i kod Hrvata, pa je na taj način bila znatno afirmisana kod mnogih njihovih književnih kritičara. Ona se već u tome ranom periodu sadržajem, širinom i oblicima nametala kao samostalni književni žanr.[6] Slično je stanje bilo i u srpskoj književnoj kritici. O njezinim počecima i razvoju kritičke misli kod Srba studiozno je pisao dr Dragiša Živković u doktorskoj disertaciji *Počeci srpske književne kritike (1817–1860)*.[7] Takvih sintetičkih radova, kakvi su se javljali u hrvatskoj i srpskoj književnosti, u crnogorskoj književnoj tradiciji, kritici, esejistici i istoriji književnosti gotovo da i nije bilo. Zapravo, nijedan autor novijega doba nije notirao ili donio u pregledu neku pojavu književne kritike u Crnoj Gori. *Pregled književnog rada Crne Gore* Trifuna Đukića taj književni žanr samo usputno spominje, a dvojica autora sličnih pregleda Radoslav Rotković i Radivoje Šuković nastojali su da problem književne kritike i istorije književnosti premoste i sagledaju u nešto širem kontekstu razvoja crnogorske književne periodike, detektujući i usput navodeći i one književne pojave i stvaraoce koji su tu i tamo, ponekad stidljivo, propratili nekom književnom anotacijom ili u obliku suhoparne književne bilješke, s težnjom da samo notiraju ili registruju takvu pojavu, ali ne ulazeći u bilo kakvu ocjenu tih pojava.

---

[5] Milorad Nikčević, „Funkcija primarnog teksta i korespondirajućeg metateksta kao inovativnog modela u stvaranju problemskih situacija“, u: Milorad Nikčević, *Na civilizacijskim ishodištima (književni suodnosi i interpretacije)*, CKD „M-M“, Osijek, 1999, 159–181.

[6] Miroslav Šicel, „Književna kritika“, u: *Povijest hrvatske književne kritike*, knjiga II, Realizam, naklada Ljevak, Zagreb, 2005, 88–100.

[7] Dragiša Živković, *Počeci srpske književne kritike (1817–1860)*, Rad, Beograd, 1957.

Upravo zbog toga nijedan od navedenih autora književnih pregleda u Crnoj Gori nije imao na osnovu čega, analitički, sistematski i detaljno pratiti razvoj književne kritike i pojave crnogorske književne istorije. Istina, književna periodika, posebno njezini urednici, utirali su sve više puteve novom romantičarskom i realističkom naraštaju, a u osvitu XX vijeka pridavali su sve više značaja novim smjernicama i tendencijama zapadnoevropske literature koju smo u ovom istorijskom pregledu imenovali odrednicom moderna. Nažalost, nijedan od naših urednika, pa i onih koji su stvarno začinjali književni život kod Crnogoraca, nije pokušao da do kraja izrazi i konstituiše ličnu književnokritičku teoriju i/ili metodologiju, a još manje da neku već postojeću dosljedno primijeni na određene književne tekstove u Crnoj Gori. Da zaključimo: o književnome stvaralaštvu u književnoj periodici Crne Gore više se pisalo uopšteno, sa stajališta razvoja narodnjaštva, usmene (epske) poetike i sakupljačkih nastojanja te književnosti, a donekle i sa stajališta procjenjivanja ideoloških opredijeljenosti pisaca (slovenstvo), negoli što se pisalo s pozicije vrednovanja estetske „literarnosti", utilitarnosti ili nekih drugih književnih kategorija u naznačenim književnim djelima njihovih autora.

Nekoliko je razloga bilo presudno što je stanje crnogorske književne kritike ostalo oskudno i nerazvijeno u Crnoj Gori. Prvo, zaista nije bilo kritičke mase, književno školovanoga kadra u Crnoj Gori. I ono malo izvanjaca i inozemaca što je dolazilo u predasima ratova u Crnu Goru, stručnim i književnim profilom nije bilo sasvim usmjereno na praćanje književne kritike, to jest duhovnoga života koji se, postupno afirmisao i nametao u crnogorskoj sredini, posebno u centrima poput Cetinja i Nikšića. Krhka književna kritika što je postojala u obliku bilježaka i anotacija o knjigama velikim je dijelom bila vezana za poznavanje strane literature i stranih jezika i upravo je taj faktor uveliko uticao na nerazvijenost književne kritike u XIX i XX vijeku. Školovani ljudi koji su učili i znali ruski jezik i po povratku iz pojedinih ruskih centara đe su se školovali nijesu dovoljno bili upućeni na prevođenje ruske literature i kritike, ili su, bar neki od njih, sasvim usputno skretali pažnju samo na ono što se u tim sferama ruske literature uopšteno dešavalo. Nije dakle bilo dovoljno pobuda i stvaralačkih motiva da se što više sazna o djelovanju ovih ili onih književnih škola, smjerova i tendencija, pa ni o onim evropskim kritičarima koji su se u istočnoevropskoj i zapadnoevropskoj literaturi uveliko pominjali i afirmisali. Sve je

to bilo nedovoljno da bi se u Crnoj Gori mogla uspostaviti bilo kakva teorijsko-metodološka koncepcija kritičkoga prosuđivanja strane literature ili crnogorskoga književnog nerazvijenoga stvaralaštva u razdoblju romantizma i realizma. Uza sve to velika je kočnica takvome razvoju u Crnoj Gori bila još izražena književna svijest o nužnosti nacionalne i etičke obaveze crnogorske književnosti, njene utilitarnosti koju su veoma rano proklamovali pojedini književnici, s knjazom/kraljem Nikolom I Petrovićem Njegošem. Naime, sâm je kralj kao istaknuti književni stvaralac zagovarao, kako smo već istakli, da literatura u Crnoj Gori mora imati funkciju i potrebu da izrazom i sadržajem doprinosi razrješavanju opštih društvenih, političkih, socijalnih, moralnih problema; da podstiče snagu kolektivnoga rodoljublja, viteštva, i to na prostorima još neslobodnih krajeva Crne Gore. Riječ je o složenim primjerima crnogorskoga života i literature o kojima smo na stranicama ove *Istorije književnosti* pisali opširnije u poglavljima o crnogorskim izvanjcima, periodici i profilu crnogorskoga gospodara Nikole I Petrovića Njegoša. O tome poraznom stanju početaka književne kritike i književne istorije u Crnoj Gori stručno je posvjedočio Radivoje Šuković. On je, između ostaloga, napisao: „U časopisnoj periodici Crne Gore najviše je pisano o književnim i naučnim djelima. Taj posao obavljali su, gotovo u cjelini, urednici časopisa – oni su vršili izbor djela i njihovu interpretaciju prilagođavali programu časopisa. To su prvenstveno bilješke koje se odnose na djela iz crnogorske i srpske književnosti. U toj materiji nastaloj do kraja XIX vijeka zapostavljeno je stvaralaštvo našeg i evropskog realizma toliko, da se u predmetnim katalozima bibliografija ovih publikacija teško može naći na imena najpoznatijih književnika toga perioda. Dok su, na primjer, bosansko-hercegovački časopisi *Bosanska vila* i *Zora*, bilježile sve pojave u srpskoj, a *Nada* u hrvatskoj književnosti*, u crnogorskim časopisima nije bilo ni riječi o značajnim djelima realističke književne epohe* (istakao – M. N.)“.[8]

No, i pored zaista nepovoljnoga razvoja književne kritike kod Crnogoraca, ne treba shvatiti kako nije bilo začetničkih pojava i na tome planu. Naime, ako cjelokupni duhovni život Crne Gore sagledamo u opštem razvoju i perspektivi toga razvoja, doći ćemo do saznanja da se on postepeno konstituisao u okvirima nekoliko značajnih segmenata: na kulturno-prosvjetnom, istorijskom, književno-kulturnom, etnološ-

[8] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914). Književnoistorijska monografija*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 294.

kom i folklornom planu. I kralj Nikola I Petrović Njegoš književnim i političkim djelovanjem predstavljao je svojevrsnu instituciju duhovnoga, političkoga i svakoga drugog života i razvoja u Crnoj Gori.

O prosvjetno-kulturome razvoju, o političkim i kulturnim prilikama toga razvoja, o osnivanju prve Cetinjske škole (1834) i razvoju školstva uopšte u Crnoj Gori pisano je naširoko u književno-kulturnoj i pedagoškoj literaturi,[9] pa i u ovoj Istoriji. Stoga ne pretendujemo da na ovome mjestu o tome problemu nešto više zborimo. Reći ćemo samo da su za potrebe školstva, još od ranoga perioda, pisani školski bukvari, predmetni udžbenici, čitanke i drugi propratni pedagoško-didaktički uputi i materijali. Nas ovđe zanima samo ono što je vezano za školske udžbenike maternjega jezika i književne priručnike koji su bili okrenuti književnosti, retorici i lijepoj književnosti, kao i to u kojem je dosegu kod njih bila razvijena književnokritička doktrina.

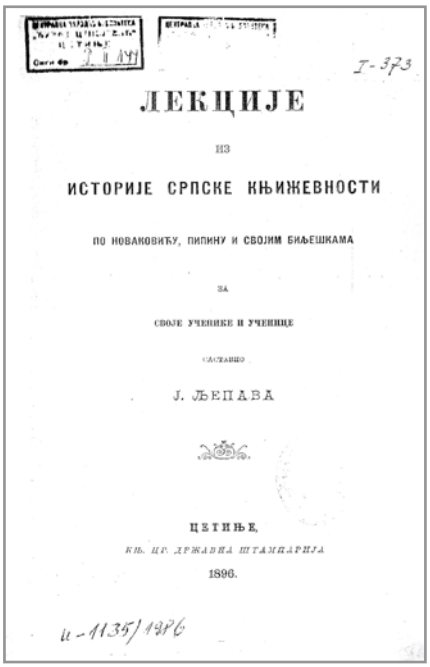
I-373

ЛЕКЦИЈЕ

ИЗ

ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ПО НОВАКОВИЋУ, ПИПИНУ И СВОЈИМ БИЉЕШКАМА

ЗА

СВОЈЕ УЧЕНИКЕ И УЧЕНИЦЕ

САСТАВИО

Ј. ЉЕПАВА

ЦЕТИЊЕ,

КЊ. ЦР. ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

1896.

II-1135/1976

U tome kontekstu ne mogu se preskočiti dva udžbenika Jovana Ljepave (1850–1916). Prvi je naslovljen *Lekcije iz istorije srpske književnosti* (po Novakoviću, Pipunu i svojim bilješkama),[10] a drugi je njegova knjiga *Teorija književnosti (stilistika, retorika, poetika)*.[11] Jovan Ljepava bio je izvanjac u Crnoj Gori, a po književnoj orijentaciji bio je ruski student i profesor ruskoga jezika na Cetinju. Otud nije čudno da se veoma rano latio da za oskudne potrebe cetinjskoga prosvjetnog miljea, tradicionalno epsku sredinu i ondašnjih profilisanih škola, napiše ove udžbenike. Ljepava je obje knjige pisao po modelu ruskih udžbenika, unoseći u njih i empirijska, školska i pedagoška iskustva,

[9] Grupa autora, *Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934.

[10] Jovan Ljepava, *Lekcije iz istorije srpske književnosti* (po Novakoviću, Pipunu i svojim bilješkama), Knj. cr. državna štamparija, Cetinje, 1896.

[11] Jovan Ljepava, *Teorija književnosti (stilistika, retorika, poetika)*, Državna štamparija, Cetinje, 1895.

doprinoseći tako cjelokupnoj školskoj književno-kulturnoj praksi Crne Gore. Stiče se dojam, nakon uvida u cjelokupnu Ljepavinu građu, da su ove „lekcije iz istorije književnosti" nastale iz uvjerenja da književnome fenomenu treba pristupiti kao umjetnosti. Naime, u prvoj knjizi *Lekcije iz istorije srpske književnosti* autor je nastojao definisati što se podrazumijeva pod književnošću, pa napominje:

> *Pod književnošću treba razumjeti skup sviju proizvoda čovječijeg duha, izraženijeh riječi usmeno ili pismeno. Istorija književnosti uzimlje samo one proizvode, u kojima se poglavito izrazio život i duhovne težnje jednog naroda, i koji su imali uticaj na vjersku, umnu, naravstvenu, estetičnu stranu narodnog života. Istorija (...) književnosti predstavlja nam postepeni razvitak sviju književnih proizvoda od prvog književnog pojava do naših dana i to u svezi sa razvićem života cijelog naroda*.[12]

Prolegomena je poslužila prof. Ljepavi kako bi i na ovaj način uveo čitaoce u sadržaje usmene i „naravno pisane" (beletrističke) književnosti, u ljepote umjetnosti riječi. Bez obzira na to što se razgovor o književnome djelu uopšte može promatrati s različitih aspekata, sastavljač te knjige želio je istaći da je i u školi, đe književnost ima i vaspitnu i saznajnu funkciju, najlegitimniji i najefikasniji upravo *kulturološki i istorijski pristup*. U isto vrijeme Ljepava sa zadovoljstvom ističe uvjerenje da su i ti pristupi iluzija jer su stvarnost i umjetnost fenomeni koji se ne isključuju nego prožimaju. Izborom građe i komentarima o tome govore obje Ljepavine knjige. O tome, konačno, govore i poglavlja i naslovi knjiga koji pokazuju da je autor bio upravljen prema cilju da se učenici srednjih škola u Crnoj Gori uvedu u književnost, da nauče pristupati književnim pojavama, teorijskim saznanjima. Ukratko, da se učenici osposobe za samostalni rad, odnos prema književnim fenomenima u širem smislu, to jest da spoznaju umjetničko stvaranje. Dalje, u prvoj knjizi on je cjelokupnu književnost koncipirao u okviru četiri perioda književno-duhovnoga razvoja: 1. *usmena književnost*, 2. *vizantijska ili stara književnost*, 3. *dubrovačko-dalmatinska književnost* i 4. *nova književnost*. Usmena književnost, koju s pravom tretira autonomnim i najstarijim vidom književnoga izražavaja, javlja se od najranijih

[12] Jovan Ljepava, *Lekcije iz istorije srpske književnosti* (po Novakoviću, Pipunu i svojim bilješkama), Knj. cr. državna štamparija, Cetinje, 1896, 3.

perioda ljudske civilizacije i dijeli je u tri zasebna potperioda: *mitski*, *prelazni* i *istorijski*, ocrtavajući sadržaj i tipologiju svakoga od njih. Prema ustaljenome vidu i obrascima ruske škole, Ljepava je u instruktivnoj knjizi u poglavlju „Vrste narodnijeh umotvorina“ donio sve žanrove i oblike usmenih književnih obrazaca: pripovijetke, pjesme, poslovice i popisao zbirke narodnih umotvorina u razdoblju „od *Sv. Save* Domentijana“ do *Pjevanije crnogorske i hercegovačke*, koje je, kako kaže, sabrao „Čubro Čojković Crnogorac od 1833–1837. godine“, odnosno Simeon Milutinović Sarajlija.[13]

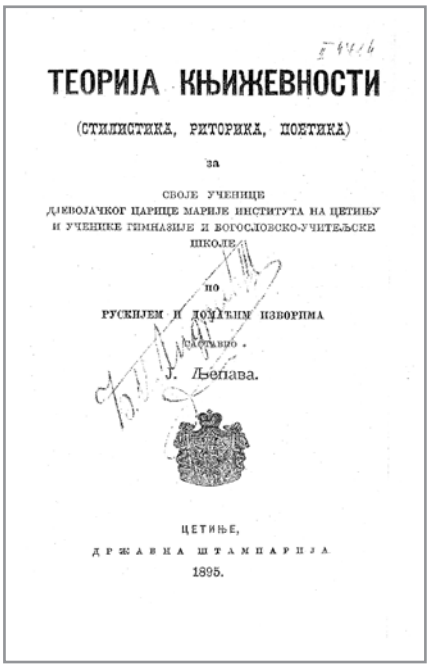
ТЕОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ

(СТИЛИСТИКА, РИТОРИКА, ПОЕТИКА)

за

СВОЈЕ УЧЕНИЦЕ
ДЈЕВОЈАЧКОГ ЦАРИЦЕ МАРИЈЕ ИНСТИТУТА НА ЦЕТИЊУ
И УЧЕНИКЕ ГИМНАЗИЈЕ И БОГОСЛОВСКО-УЧИТЕЉСКЕ ШКОЛЕ

по

РУСКИЈЕМ И ДОМАЋИМ ИЗВОРИМА

саставио

Ј. Љепава.

ЦЕТИЊЕ,
ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
1895.

Pod pisanom (beletrističkom) književnošću Jovan Ljepava podrazumijeva onu lijepu, beletrističku literaturu koja je kod svih naroda pisana na njihovu nacionalnome jeziku i pismu. Pokušavajući sintetički utvrditi genezu i razvoj književnosti južnoslovenskih naroda, taj panoramski pregled započeo je od najstarijih spomenika slovensko-crkvene književnosti slovenskih apostola, braće Ćirila i Metodija i njihovih učenika, dakle od tekstova koji su pisani na glagoljici i ćirilici. Najveći prostor, svakako, poklonio je istorijskome razvoju „stare književnosti Srba istočne crkve“, dakle rukopisima crkvene književnosti i njihovim srednjovjekovnim spomenicima (*Nikoljskom jevanđelju*, *Apostolskošišatovačkom jevanđelju* i sl.) te drugim bogoslovskim (crkvenim) djelima, srednjovjekovnim srpskim poveljama, ljetopisima, hronikama („despota Đurđa Vrankovića“), državnome zakonodavstvu, hrisovuljama, diplomama i starim pismima). Kroz nekoliko poglavlja („Zameci svjetske i ostaci jeretičke književnosti“, „Bogoslovska glagoljsko-slovenska književnost u Dalmaciji“, „Dubrovačko-dalmatinska književnost“ i „Svjetska književnost na ovoj strani“) Ljepava prati opisno i u sintezi pojedine pojave i djela tih književnih korpusa, da bi na kraju uza sve njih prinio najreprezentativnija književna ostvarenja ili samo njihove odlomke,

[13] Isto, 12.

pokušavajući ih raščlaniti i spojno, uz navođenje brojnih primjera stihova, interpretirajući i približavajući ih učeničkoj senzibilnosti onoga vremena. Na istoj metodološkoj ravni Ljepava je pratio i novije početke književnoga razvoja kod Slovenaca i u književnosti Bosne; u opširnome poglavlju „Književnost Srba istočne crkve" dat je nešto detaljniji pregled književnih pojava, stvaralačkih ličnosti i njihovih djela (Jovan Rajić, Dositej Obradović, Lukijan Mušicki, Vuk Stefanović Karadžić, Simo Milutinović, Jovan Sterija Popović, Milovan Vidaković, Jovan Subotić, Bogoboj Atanacković); a u poglavlju „Novi pravci u umjetnom pjesništvu" obrađene su ličnosti pjesnika Branka Radičevića, Petra II Petrovića Njegoša, Đura Jakšića, Stevana Kaćanskog, Ljubomira Nenadovića, Jovana Ilića, Milorada Šapčanina, Laza Kostića; pripovjedača Milovana Glišića, Jakova (Jaša) Ignjatovića, Vladana Đorđevića, Milana Milićevića i Stefana Mitrova Ljubiše. U posljednjem poglavlju „Književnost u Hrvatskoj, Dalmaciji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini", Ljepava je obradio Ljudevita Gaja, Stanka Vraza, Ivana Trnskog, Dimitrija Demetra, Ivana Kukuljevića Sakcinskog, Ivana Mažuranića, Mirka Bogovića, Ognjeslava Utješinovića Ostrožinskog, Avgusta Šenou, a iz Bosne i Hercegovine oskudno i u opštim potezima obradio je fra Grgu Martića. U sekundarnim pozicijama toga poglavlja spomenuti su i drugi književni pregaoci poput Jovana Jovanovića Zmaja, Đura Jakšića i drugih.

Takvim radom Jovan Ljepava našao se na putevima ruskih prosvjetnih i kulturnih pobornika koji su ranije nastojali metodološki sistematizovati i transformisati književne sadržaje i uvesti mlade ljude u prostore književno-kulturne riječi, bolje reći u sveobuhvatnije slojeve umjetnosti, s presudnom željom za izgrađivanjem njihova odnosa prema opštoj kulturi i šire, prema životu, ljudima, njihovim nazorima i pogledima na život i svijet. Ističući raspone sadržaja knjige *Lekcije iz istorije srpske književnosti* nijednom riječju nijesmo spomenuli bilo kakvu metodičko-didaktičku koncepciju jer ona zaista u Ljepavinim koncipiranim i odabranim literarnim tekstovima *Lekcije iz istorije srpske književnosti* i ne postoji, ni kao pojedinačan, ni kao cjelovit i osmišljen metodičko-didaktički sistem. Odabrana građa i odabrani primjeri iz beletrističkih književnih djela svjetske, srpske, hrvatske i drugih južnoslovenskih literatura, nijesu za recipijente samo predlošci neke od primjerenih i pripremljenih književnih ostvarenja/tekstova, nego često autonomno navedena djela i jedino prezentirano štivo s autorovim

ponekad inventivnim komentarima, interpretacijama, objašnjenjima i raščlanjivanjima. Gotovo svakodnevno, i možda u najznačajnijem razdoblju za razvoj adoloscenata, mladi se suočavaju, prema Ljepavinu konceptu, sa svijetom knjige, razvojem književne misli i opšte kulture i civilizacije određenih naroda. Ljepava zaista ne donosi nikakave servirane književne sudove, ne propisuje estetske vrijednosti o književnim djelima, već polazi od bio-bibliografskih podataka, situirajući autorova djela u vremenu i prostoru i ocrtavajući probleme njihovih sadržajnih raspona. Prema tome, njegova je kritička metoda pretežno fokusirana na bibliografske fakte, na autorov prešek prikaza, njegova književnoga djelovanja, na autorov duhovni milje sa željom da knjigu što bolje približi recipijentu kako njen sadržaj ne bi vremenom iščezao i izgubio se iz učenikove opšte kulture. Književnokritički je pristup Jovana Ljepave u udžbeniku *Lekcije iz istorije srpske književnosti* pozitivistički, s određenim i sadržajnim, nesvjesno ideološkim propustima i promašajima. Prvi se odnosi na naslov knjige i njegovo deklarativno tumačenje da je crnogorska književnost sastavnica „nacionalne srpske književnosti". Tu je književnost Jovan Ljepava, kao i mnogi drugi proučavaoci onoga vremena, sagledavao iz perspektive saznanja svojega vremena, s pozicija pokrajinske koncepcije doživljaja Crne Gore „kao srpske zemlje". Takve interpretacije, posmatrane iz današnje perspektive, smatrale bi se istorijskim zabludama, „obmanama" vremena romantičarskoga zanosa na koji nije bio imun ni kralj Nikola I Petrović Njegoš. U sklopu istoga istorijskoga problema ističemo i činjenicu da su neprihvatljivi i Ljepavini stavovi i interpretacije, kao i mnogih njegovih savremenika, u kojima se neki sadržaji dubrovačke, odnosno hrvatske književnosti, vide kao proizvodi „nacionalne srpske literature", poput Čubranovićeve *Jeđupke* i Gundulićevih tvorevina *Osman* i *Dubravka*, samo zbog toga što su ta djela, kao i ona koja pripadaju dubrovačko-dalmatinskoj sredini, pisana štokavskim jezičkim izrazom. No, gledano u cjelini, udžbenik Jovana Ljepave *Lekcije iz istorije srpske književnosti* predstavljao je, i po sadržajnome i po književnokritičkome stupnju razvoja i po metodološkome postupku, solidan pregled književnih pojava onoga vremena. Taj udžbenik, s Ljepavinom drugom knjigom *Teorija književnosti*, čini izvanredan pokušaj konstituisanja i utemeljenja književnoistorijske i sintezu književnoteorijske literature u Crnoj Gori.

Ljepavina *Teorija književnosti (stilistika, retorika, poetika)* nije samostalno autorovo djelo, već je nastala za potrebe učenika srednjih

škola u Crnoj Gori,[14] prema predlošcima ruske književnosti i književnoteorijskim djelima onoga vremena koja su štampana i bila u upotrebi u hrvatskoj i srpskoj književnosti, a koja su eksplicitno navedena u „Predgovoru" njegove knjige. No, pažnju današnjega čitaoca plijeni to što je ona u cjelosti bila okrenuta teorijskoj nastavi u školi u Crnoj Gori. Imala je za cilj da sublimira sve književnokritičke, teorijske, stilističke vrijednosti, pa donekle da utka i šire probleme retorike i poetike onoga vremena u jedinstvenu opštu i sveobuhvatnu duhovno-teorijsku književnu sintezu. Već prvi Ljepavini naslovi i podnaslovi knjige, poput „Nauka o vještinama", „Podjela lijepih vještina", „Mjesto besjedne umjetnosti među lijepim vještinama", „Dvije besjedne umjetnosti", ukazuju na to da je autor nastojao da učenike uvede u pristupe umjetničkim vještinama i književnoteorijskim doživljajima umjetničkoga djela. I ono što je dalje autor podveo pod „Stilistiku", kao „Logični uslovi sloga", „Muzikalnost sloga i nejasnoće sloga", „Barbarizmi", „Arhaizmi", „Neologizmi", „Provincionalizmi", „Vrste stihotvorstva" i slično, pokazuje solidne književne dosege Ljepavine teorije i lingvistike kao posebnih naučnih grana. I svi drugi teorijski sadržaji koji se apliciraju kao stilske figure, objašnjenja pojedinih književnih vrsta i žanrova, ukazuju na to da je Jovan Ljepava imao izgrađeno solidno književnoteorijsko obrazovanje i da nije ostao zarobljenik književnoga pozitivizma i u okvirima starih pozitivističkih teorija XIX vijeka, već je usmjeravao na, istina deduktivno, uočavanje, na određene književnoteorijske pojmove i na primjenjivanje tih pojmova na književni tekst. Primjenom takvih književnoteorijskih zasada i postupaka Jovan Ljepava utirao je puteve kasnijem pluralizmu i modernijim književnim metodama u tumačenju i interpretiranju književne problematike.

I u sintezi ovoga pregleda nužno je reći: koncipirajući *Teoriju književnosti* na modernim teorijskim osnovama, Jovan Ljepava našao se ujedno i na putevima onih prosvjetnih i kulturnih poslenika koji su nastojali metodološkim i stvaralačkim prosedeom sistematizovati kreativno uvođenje mladih ljudi u svijet književnosti. Bolje reći, nastojao je uvesti recipijenta, učenika u ovome slučaju, u sveobuhvatne slojeve umjetnosti riječi, s presudnom željom za izgrađivanje njegova odnosa prema opštoj kulturi, pa i šire: prema životu, ljudima i njihovim duhovnim nazorima. Jovan Ljepava je u oblikovanju *Teorije književnosti*

[14] Autor ističe da je knjige sastavio za svoje učenice Đevojačkoga instituta carice Marije na Cetinju, učenike Gimnazije i Bogoslovsko-učiteljske škole na Cetinju.

primijenio samo donekle estetički, a daleko više istorijski metod, i to ponajviše u poglavlju o pjesničkim oblicima. Komparirajući današnje udžbenike iz književnosti koji se koriste za strukovno obrazovanje, ili bilo koje druge udžbenike koji se koriste u savremenome obrazovanju za nastavu književnosti, uočićemo velike razlike u odnosu na Ljepavin metodološki postupak. Najuočljivije su razlike koje udžbenici postavljaju kao zadatke te njihove upute o radu na umjetničkom/književnom tekstu. Kod Jovana Ljepave nema nikakvih minucioznih metodičkih i didaktičkih uputa i raščlanjivanja. Tek tu i tamo u prvoj njegovoj knjizi nalazimo poneku formulaciju u vidu implicitnoga zadatka ili napomene o radu učenika. Međutim, Jovan Ljepava i u *Lekcijama iz istorije srpske književnosti* i u *Teoriji književnosti* veoma je često i jasno inkorporirao razmišljanja, stavove i refleksije o napisanome tekstu, što nije osobina današnjih autora udžbenika iz nastave književnosti. Tim se postupcima Jovan Ljepava otkriva kao zanimljiva prosvjetna, a daleko više kao naučna i stvaralačka ličnost. Predstavlja se profesorom kreativnoga stvaralačkoga književnog prosedea, akribičnim „preispitivačem" školske tradicije i njene savremenosti. Sagledavanjem, raščlanjivanjem i promišljanjem Ljepavinih knjiga dolazi se do jasnoga zaključka: on je zaista kao metodolog i prosvjetni pregalac bio čovjek modernih umjetničkih pogleda i neokoštalih shema u nastavi književnosti onoga vremena. I na koncu: iz koncepcije njegova rada u njegovim knjigama ponajviše se iščitava autorova neobičnost, „komplikovanost" Ljepavina stvaralačkoga postupka, djelovanja i rada te kreativnost i složenost njegova književnoga i učiteljskoga života i djelovanja u školstvu Crne Gore.

U XIX i početkom XX vijeka u Crnoj Gori znatno se utemeljuje istorijska i kulturološka bio/bibliografija. Najznačajniji predstavnici toga pravca u Crnoj Gori bili su Marko P. Dragović (1852–1918) i njegov mlađi brat Živko Dragović (1856–1928). O njima smo pisali kao o istorijskim pripovjedačima. Marko je bio filološki i istorijski obrazovan, znalac ruskoga jezika i ruske istorije. Bio je jedan od istaknutih kulturnih pregalaca koji je najviše učinio na izučavanju crnogorske prošlosti, njezine kulturologije, paleologije i istoriografije. Objelodanjivao je istorijsku i kulturološku građu, skupljao istorijske izvore do kojih je dolazio u Rusiji i Crnoj Gori. Bio je saradnik brojnih periodičnih publikacija u Rusiji i Crnoj Gori, dopisni član SKA/SANU (1891), a mahom u srpskim glasilima (*Glasniku, Spomeniku SKA*, *Starinaru Srpskog arheološkog društva*, *Letopisu Matice srpske*, *Braniku*, *Javoru*

i sl.) objavljivao je izvorne naučne radove. Sarađivao je i u periodičnim publikacijama JAZU u Hrvatskoj (*Starine JAZU*, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, *Srbobran*, *Vijenac*, *Obzor*, *Hrvatska*, *Dom i svijet* i sl.). Prema tome, njegovi brojni naučni i publicistički radovi razasuti su u periodici, ali veliki dio njegova naučnog opusa objelodanjen je u integralnim publikacijama i cjelinama, kako na ruskome, tako i na crnogorskome jeziku: *Митрополитъ Черногорскій Василій Петровичъ и его сношенія съ Россіей*, S. Peterburg, 1882; *Mitropolit crnogorski i Vasilije Petrović, ili Istorija Crne Gore od 1750. do 1776. godine.* U prilogu je pridodat i prijevod s ruskoga *Istorija Crne Gore od Vasilija Petrovića*, Cetinje, 1884; *Krusovolj knjaza i gospodara crnogorskog Ivana Crnojevića*, Cetinje, 1885; *Upustvo za skupljanje materijala za istoriju i geografiju Crne Gore*, Cetinje, 1884. i Novi Sad, 1885; *Seoba Knjaza gospodara crnogorskoga Ivana Crnojevića s Riječkog grada na Cetinje 1485. godine*, Novi Sad, 1886; *Prilozi za istoriju Crne Gore iz vremena vladika iz različitih plemena*; Zagreb, 1887; *S puta po Crnoj Gori*, Cetinje, 1887; *Jedna bilješka o Šćepanu Malom*, Cetinje, 1887*; Čiji je spjev „Smrt Smail-age Čengića"*, Zagreb, l888; *Škole u Crnoj Gori*, Zagreb, 1888; *Materijali za istoriju Crne Gore vremena mitropolita Danila*, *Save i Vasilija Petrovića*, Beograd, 1895; *Nekoliko dokumenata o vjekovnoj nezavisnosti Crne Gore*, Cetinje, 1901; *1711–1719* (posvećeno dvjestogodišnjici prvih odnosa između Crne Gore i Rusije), Cetinje, 1908; *U spomen dvjestogodišnjice „Careva laza" 29. juli 1712. – 29. juni 1912*, Cetinje, 1912; *U spomen stogodišnjice rođenja mitropolita i gospodara crnogorskoga Petra II Petrovića Njegoša (1813–1913)*, Cetinje, 1913; *Pokušaj za bibliografiju o Crnoj Gori*, Cetinje, 1931. i *Istorija Crne Gore,* I dio, Podgorica, 1935. I prema necjelovitome popisu njegovih knjiga nije teško razabrati da je Marko Dragović bio vodeći istoriograf i kulturni pregalac Crne Gore na razmeđu dvaju vjekova. On nije samo impozantan istoričar i suvoparni bibliograf, već i kreativni leksikograf kojega je SKA/SANU već 1910. uključila u projekat izrade jugoslovenskoga enciklopedijskog rječnika. Ostale su sačuvane i njegove skice i pripreme: alfabetarij (131 jedinica) svih sakralnih objekata (crkava, manastira i drugih) na području Stare Crne Gore, Zete, Bjelopavlića, Bara i Ulcinja, a sačinio je detaljno i katalog (popis) svih crnogorskih mitropolita do rodonačelnika dinastije Petrović Njegoš – vladike Danila Petrovića. Kao ruski đak on je još na studijama u Petrovgradu započeo da se bavi komparativnim odnosima

ruske i crnogorske kulture. Ustrajno se baveći i tim vidom kulture, M. Dragović je uspio da istraži, pronađe i objelodani mnoge stare rukopise. To se naročito odnosi na onaj bogati materijal koji je sabrao u *Građu za istoriju Crne Gore*, a koja je nešto kasnije sistematski sređena i objelodanjena u *Bibliografiji o Crnoj Gori*. Uza sve to, treba spomenuti i Dragovićeva nastojanja da formira i uredi crnogorske kulturne institucije na Cetinju: Državni arhiv, Arheološko društvo, Književno društvo Crne Gore i slično. Valorizujući njegovu građu i rezultate njegovih brojnih istraživanja (istorijskih, političkih izvora, pravnih spomenika i pravnih isprava), i pored nekih nepouzdanih navoda, prigovora i spornih sudova od strane Dušana Vuksana i Jovana Tomića, istorijska nauka danas s pravom ističe da je angažman Marka Dragovića za ono vrijeme bio od izuzetnoga značaja, neprocjenjiv za razvoj crnogorske kulturologije i istoriografije. Njegov cjelokupni istorijski, bibliografski, leksikografski i kulturološki doprinos od neprocjenjive je vrijednosti i danas. U pravu je književni istoričar Trifun Đukić, koji je o M. Dragoviću zapisao: „Marko Dragović je, kao rijetko ko među nama, imao volje i istrajnosti u istraživačkom, naučnom pribiranju. Ali on nije imao jače konstruktivne, tvoračke sposobnosti da od bogate građe stvori veća i vidnija djela, da rekonstrukcijom gradiva oživi doba i ličnosti o kojima piše. Otuda je on ostao samo vrijedan istraživač istorijske građe, ali ne i kao znatan i poznatiji naučni pisac“.[15]

No, svakako autentično i pionirsko stvaralačko djelo Marka Dragovića ne može se preskočiti u povijesti crnogorske književnosti, bar ne u ovome poglavlju, u kojemu je zbor o utemeljenju književne kritike i istorije crnogorske kulture i književnosti u Crnoj Gori.

Stvarajući na putevima svog brata Marka, i ime Živka Dragovića ostaće zapisano u pregledu crnogorske književnosti. Iako je po primarnoj orijentaciji bio više učitelj i pedagog nego književni stvaralac, po vokaciji i strategiji slijedio je starijega brata, pa je ispunjavao duhovno-kulturni prostor Cetinja i kao učitelj-pedagog i donekle kao književni pregalac. Pobliže kazano, vršeći dužnost profesora srednjih škola (Đevojački institut na Cetinju), a i kao dugogodišnji rektor Bogoslovsko-učiteljske škole na Cetinju, te kasnije kao profesor Gimnazije u Beogradu (1883–1908), Živko Dragović je, pored neposrednoga vaspitnoga i odgojnoga rada u nastavi, nastojao ispuniti veliki nedostatak udžbeni-

[15] Trifun Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. godine*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951, 343.

ka za te škole, pa je u književno-kulturnoj periodici pisao brojne pedagoške članke, prevodio s ruskoga jezika školske udžbenike, učestvovao u mnogim komisijama i sačinjavao koncepte nastavnih planova i programa. Posebno se ističe njegov udžbenik *Kratka istorija Crne Gore za školu* (Cetinje, 1910). U njemu je sistematično dat istorijski pregled razvoja crnogorske države – od razdoblja Duklje, stare Zete, odnosno Balšića i Crnojevića, do najnovijih istorijskih zbivanja (1910). Ta zbivanja pratio je „isključivo prema dinastijama i ličnostima i sa navođenjem stihova iz poznatih narodnih pjesama i *Gorskog vijenca*. Kraći odjeljak je posvećen prvom srpskom ustaku i oslobođenju Srbije. Do tada u školama ni takav udžbenik (priručnik) nije postojao".[16] Prevodio je pedagošku rusku literaturu (K. Jelnicki, *Istorija pedagogije*; *Crtice iz pedagogije* i sl.), a za nastavne potrebe i anegdote i sentencije iz starijih latinskih i grčkih izvora.

Uza sve to napisao je Ž. Dragović, kao što smo ranije kazali, istorijsku prozu o odbrani župskoga i ostroškoga manastira u poznatome crnogorsko-turskome ratu 1852–1853. Proza je sačinjena na osnovu pripovijedanja vojvode Đura Martinovića. No, na ovome mjestu svakako treba zabilježiti da je Živko Dragović bio među prvim autorima koji se pozabavio, u dva navrata, komentarima Njegoševa *Gorskog vijenca*. Prvi članak „Prilozi za komentar *Gorskog vijenca*" objavljen je u *Novoj Zeti* (1891), a drugi „O *Gorskom vijencu*" u *Glasu Crnogorca* (1891-1892). Oba članka izašla su kao reakcija na kritičke komentare Milana Rešetara objavljene u njegovoj zasebnoj knjizi.[17]

Pobliže, jedna od središnjih preokupacija naučnoga rada Milana Rešetara bio je Petar II Petrović Njegoš i njegovo književno djelo. Njegovim životom i stvaralačkim radom počeo se dubrovački slavista baviti u ranoj profesorskoj karijeri, još u splitskoj gimnaziji.[18] Od tada pa do smrti Rešetar se više od pedeset godina kontinuirano bavio Njegoševim životom, a daleko više izdavanjima i komentarisanjima nje-

[16] Đoko D. Pejović, „Ličnost i djelo Živka Dragovića", u: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV (realizam, moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 435.

[17] Dr Milan Rešetar, *Gorski vijenac vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša*, Uvod i komentare napisao Milan Rešetar, štampala „Dionička tiskara", Zagreb, 1890.

[18] Ivan Bulić, „Uspomene sa splitske gimnazije (1880–1888)", *Novo doba*, br. 300, Split, 1938, 35.

gova znamenitoga djela[19] Prvu ozbiljniju raspravu Rešetar je objavio u *Archivu für Slavische Philologie,*[20] a u povodu objavljivanja prijevoda *Gorskog vijenca* na njemački jezik Johana Kirstea.[21] Univerzitetski profesor iz Graca Johan Kirste pri prevođenju toga djela koristio je Ljubišino latinično izdanje i njegove komentare *Gorskoga vijenca* te primjedbe Nićifora Dučića.[22] U prikazu toga prvog izdanja Njegoševa djela na stranome jeziku Rešetar je ocijenio da je Njegoša „Kirste na nekoliko mjesta krivo shvatio pa stoga i krivo preveo...", navodeći čak 39 mjesta iz *Gorskoga vijenca* koje je njemački prevodilac pogrešno razumio i preveo.[23] No, daleko ranije (1833) Rešetar je započeo sistematski sastavljati komentar Njegoševa djela. Krajnji rezultat toga zahtjevnog posla bilo je objelodanjivanje kritičkoga izdanja Njegoševa djela *Gorski vijenac* (1890). Prvo Rešetarevo izdanje bilo je ukupno deveto izdanje *Gorskoga vijenca*, ali prvo s opsežnim komentarom čiji se uvod sastoji od šest poglavlja na čak 80 stranica: 1. *Posveta Karađorđu*, 2. *Dioba i sadržaj*, 3. *Kompozicija*, 4. *Glavno djelo i lica*, 5. *Jezik i metar*, 6. *Izdanja, tumačenja, prijevodi, rasprave*. Komentar je opremljen s približno 450 napomena i rječnikom s više od 500 popisanih riječi.[24] No, premda

---

[19] Maria Rita Leto u studiji *Milan Rešetar*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1989, u fusnoti 188 upozorila je na Rešetarev bogati firentinski književni fond „gdje se nalaze knjige koje je slavist skupio posljednjih godina svoga života. Veliki dio tog fonda posvećen je Njegošu (prijevodi *Gorskog vijenca*, studije o Njegošu itd.)".

[20] Milan Rešetar, „Zur Erklärung des *Gorski vijenac*", *Arhiv für Slavische Philologie*, Wien, 1886.

[21] Johann Kirste, *Petar Petrović Njegoš*, *Der Begkranz* (*Die Befreing Montenegros*), *übersetzt von Johann Kirste,* Wien, 1886. Nikola Banašević u *Predgovoru* svoga kritičkog izdanja *Gorskog vijenca*, XXII, smatra da se Rešetar upravo „podstaknut diskusijom vođenom oko prvog" Kirsteova prijevoda na njemački jezik počeo baviti Njegošem, mada je Rešetar u više prilika priznao da se komentarima Njegoševa djela počeo baviti nakon što ga je prvi put počeo tumačiti u splitskoj gimnaziji.

[22] Milorad Nikčević, „Komentari 'Gorskog vijenca' (1847) Stefana M. Ljubiše i Milana Rešetara (vidovi i aspekti)", u: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006, 15–40.

[23] Milan Rešetar, „Uvod", u: P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Zagreb, 1890, 77.

[24] U rječniku je Rešetar popisao sve riječi koje nije našao u rječniku Vuka Karadžića, „one koje su manje poznate u primorju te sve one koje su protumačene u bečkom izdanju iz 1876 i u novosadskom izdanju 'jer se po tome vidi da su te riječi slabo poznate u unutrašnjim krajevima'" (Maria Rita Leto, fusnota 197). Svakako će se kod daljega proučavanja Njegoševe leksike morati konsultovati ova literatura:

je ovo Rešetarevo djelo, kako je mnogo godina kasnije ocijenio Mirko Deanović, bilo „najčitanije djelo“ i komentator „najviše poznat u našem narodu“,[25] ono je već naredne godine doživjelo više kritika, ponajviše prigovora na njegove komentare. Te su mu „dobronamjerne“ kritike uputili brojni srpski i crnogorski oponenti: Ljubomir Stojanović,[26] Živko Dragović,[27] Labud Gojnić,[28] Lazar Tomanović,[29] Veljko Radojević,[30]

Rječnik jezika Petra II Petrovića Njegoša, knjiga prva, A–O, knjiga druga, P–Š. Izradio Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujanić, Milan Odavić i Milosav Tešić, „Vuk Karadžić“ – Narodna knjiga – Obod – Prosveta – Srpska akademija nauka i umetnosti – Srpska književna zadruga – Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Beograd – Titograd – Cetinje, 1983; Žarko Đurović, *Crnogorski jezik u Gorskom vijencu*, Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 2002. i najnovija izdanja o crnogorskome jeziku Njegoševa *Gorskog vijenca* (jubilarno izdanje povodom 150. godišnjice prvoga izdanja, s predgovorom priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997. i *Luča mikrokozma*, povodom 150. godišnjice pjesnikove smrti prema prvome izdanju s predgovorom i pogovorom priredio akademik Vojislav P. Nikčević, Izdavački centar Cetinje, Cetinje, 2001.

[25] Mirko Deanović, „Milan Rešetar“, *Ljetopis JAZU*, 54, Zagreb, 1949, 349.

[26] Napisao je prikaz prvoga Rešetareva izdanja *Gorskog vijenca*, *Prosvjetni glasnik*, XII, Beograd, 1891, 56–67. U narednome broju istoga časopisa (*Prosvjetni glasnik*, XII, 661–668) Rešetar mu je odgovorio u članku „O Gorskom vijencu vladike P. P. Njegoša“, osmoga Rešetareva izdanja (*Prosvjetni glasnik*, IV, Beograd 1923, br. 5, 331–334; br. 6, 394–397) i devetoga Rešetareva izdanja (*Srpski književni glasnik*, Beograd, 1928, 305–306). A u jednome pismu-nekrologu Stojanoviću Rešetar piše: „Sastavio nas je Gorski vijenac! Kad je naime g. 1890. izašlo prvo moje izdanje Gorskog vijenca – a bio sam tada gimnazijski profesor u Spljetu, – on ga je prikazao u „Prosvjetnom glasniku“ predlažući mnoge ispravke i dopune mojemu komentaru (...). Naše se je dopisivanje dabome kretalo oko jezičkih, filoloških i literarnih predmeta, a dobrim dijelom naročito o Gorskom vijencu i o njegovu tumačenju, jer sam kod svakog novog mojeg ja imao što da ga pitam a on što da mi kaže“. Upor. Kosta Dudić, „Pisma Milana Rešetara u rukopisnom odjeljenju Matice srpske“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XIX (1976) i XX (1977), 45–46.

[27] Živko Dragović, „O Gorskom vijencu“, *Glas Crnogorca*, br. 25 i 28, Cetinje, 1891.

[28] Labud Gojnić, „Prilošci k komentaru Gorskog vijenca”, *Javor*, 18, br. 40; br. 41; br. 50, Novi Sad, 1891, 637–640; 652–655; 794–797.

[29] Lazar Tomanović, „Gorski vijenac, vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša. Uvod i komentar napisao dr. Milan Rešetar. U Zagrebu, 1890.“, *Nova Zeta*, III, br. 1, Cetinje, 1891.

[30] Veljko Radojević, „Prilog komentaru i rječniku ’Gorskog vijenca‘“, *Bosanska vila*, br. 10 (10. IV), Sarajevo, 7/1892.

a kasnije Vladimir Ćorović,[31] Marko Car[32] i Pavle Popović.[33] Jedan od najozbiljnijih kritičara Rešetareva rada bio je Živko Dragović. U središtu njegova osvrta nalaze se stihovi *Gorskoga vijenca* koje Rešetar nije „dobro razumio i protumačio". A daleko više prigovoreno mu je nepoznavanje Njegoševih karaktera (lica) jer se u njima mogu prepoznati likovi ljudi koji potiču iz pojedinih crnogorskih plemena. Ž. Dragović našao je „za potrebno da se osvrne na šezdeset i tri stiha Gorskog vijenca, na pojedine izraze iz njih i značenja u cjelinu. Svoja tumačenja stihova upoređivao je ne samo sa Rešetarom, već sa shvatanjem Ljuba Stojanovića i drugih koji su o tome bar nešto pisali".[34]

Lazar Tomanović (1845–1932)

Rešetar je prihvatio Dragovićeve primjedbe u daljim proučavanjima, prije svega zato što je on dublje poznavao crnogorsku duhovnu tradiciju, usmenu književnost Crne Gore, što je čitao i druga djela Njegoševih savremenika, u prvome redu pripovijesti Stefana Mitrova Ljubiše. Rešetar je eksplicitan: Dragović je „dosta pomagao razumijevanju *Gorskog vijenca*", dao je detaljna objašnjenja nekih Njegoševih stihova. Odao mu je priznanje da je doprinio da druga izdanja Njegoševa *Gorskog vijenca* s njegovim komentarima budu bolja i potpunija. Na

[31] Vladimir Ćorović, „Prikaz šestog Rešetarovog izdanja Gorskog vijenca", *Letopis Matice srpske*, 88, 294, Beograd, 1913, 88–89.

[32] Marko Car, „Prikaz petog Rešetarova izdanja Gorskog vijenca", *Letopis Matice srpske*, 85, 256, Beograd, 1913, 80–82.

[33] Pavle Popović, *O Gorskom vijencu*, Pehar i Kisić, Mostar, 1900; Pavle Popović, „Jedno objašnjenje sa Rešetarom povodom njegova i moga pisanja o Gorskom vijencu", *Brankovo kolo*, VIII, br. 18; br. 19; br. 20; br. 21, Sremski Karlovci, 1902, 563–565; 602–605; 626–634; 667–672.

[34] Đoko D. Pejović, isto, 437.

kraju Rešetar je izrazio radost što su se Crnogorci počeli jače i prilježnije baviti Njegošem naglašavajući da se u budućnosti „s njihove strane možemo s pravom nadati još mnogome lijepomu prilogu“.[35] Uz imena istorijskih ličnosti i događaje koji se spominju u djelu, Rešetar je kao vrstan jezikoslovac davao tumačenja koja je detaljnije objasnio Ž. Dragović, koja su ponajviše odgovarala nivou istorijske i filološke nauke njegova vremena. Kod tih tumačenja, osim nekih faktografskih i slovnih pogrešaka, ponekad je griješio i u tome što je, slično Ljubiši, narativno opisivao događaje, upoređivao Njegoševu književnu fikciju i crnogorsku tradiciju s arhivskim dokumentima, a često zaboravljao da istakne krajnje ciljeve Njegoševih umjetničkih poređenja, estetskih dosega, da objasni njegove poetske slike, simbole, metafore i aluzije koje je Njegoš uplitao oko nekih istorijskih događaja.[36] One stihove koji su Njegoševi misaoni i poetski stožeri Rešetar kao filolog nije bio u stanju poetološki do kraja objasniti. Upravo nedostatak toga „poetskog nerva“ književni istoričar i kritičar Antun Barac u svom kasnijem komentaru *Gorskog vijenca* eksplicitno mu je spočitavao.[37] Polazeći od vlastita estetskoga ošećaja, Antun Barac je, poput Ž. Dragovića, bio senzibilniji na Njegoševu poetiku, zavičaj, na njegov bogati poetski jezik, na likove junaka i sl. Stoga je Rešetaru zamjerio „odsustvo sluha za poeziju, tako da je više puta svojim objašnjenjima osiromašivao pjesnikovu viziju, objašnjavajući predstave koje su u Njegoša samo poslužile za stvaranje pjesnikove slike neke određene ideje“. Ipak, u nastavku dodaje da je od svih tumačenja „Njegoševih stihova najbolje ono, koje je jednostavnije“.[38]

Prvi priređivač i komentator *Gorskoga vijenca* Stefan Mitrov Ljubiša i kasnije uporni proučavalac Milan Rešetar, uz Živka Dragovića i druge filologe koji su se bavili Njegoševim *Gorskim vijencem*, dali su, bez obzira na neke manjkavosti i propuste, izuzetan doprinos

[35] Isto, 438.

[36] U predgovoru svoga desetog izdanja (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Beograd, 1940, LXIII) M. Rešetar se obračunao s oponetima koji su mu zamjerili „da ubija Njegoševu poeziju“, pa nastavlja: „željkovano izdanje s 'pjesničkim' komentarom nije se još pojavilo – *kao da je zadaća komentatora da o pjesmi pjesmu pjeva, a ne da što je moguće jasnije, pa makar katkad i 'prozaički' protumači što je baš pjesnik htio da reče ondje gdje to nije dosta jasno kazano*“ (istakao M. N.).

[37] Antun Barac, „Napomene i objašnjenja“, u: P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, u spomen stogodišnjice prvog izdanja, Matica hrvatska, Zagreb, 1947, 185.

[38] Isto, LXIII.

razvoju njegošologije, ne samo u Crnoj Gori, već i van njenih granica – u južnoslovenskoj i evropskoj filologiji.

Književna kritika i nauka o književnosti u Crnoj Gori bilježe izuzetno spor razvoj na kraju XIX i u osvitu XX vijeka. U književnoj periodici, serijskim i pojedinačnim publikacijama sve je manje književnih osvrta, dok je, recimo, u to vrijeme mostarska *Zora* sve više objelodanjivala i okupljala istaknute književne kritičare i istoričare književnosti s južnoslovenskih prostora. Na stranicama cetinjskih periodičnih publikacija „gotovo jedino su se javljali urednici sa bilješkama knjiga“.[39] I te oskudne bilješke i šture anotacije i/ili nekrolozi, čitulje i poneki širi kritički članci izlazili su iz pera Jovana Popovića Lipovca, Jovana Pavlovića, Lazara Tomanovića, Lazara Perovića, Filipa Kovačevića, Mirka Mijuškovića, pripovjedača i kritičara Sava Vuletića, Marka Cara i dvojice čelnika i urednika književnoga časopisa *Dan* Dušana Đukića i Nikole P. Škerovića. Većinu njihovih kritičkih napisa koristili smo u oblikovanju integralnih članaka o poeziji i prozi crnogorskih autora, pa ćemo ih na ovome mjestu samo notirati. U središtu njihove kritičke opservacije bila je najčešće književna produkcija u Crnoj Gori i Srbiji.

Već smo kazali da je kralj Nikola I Petrović Njegoš, „književnim i političkim djelovanjem takođe predstavljao svojevrsnu instituciju duhovnog, političkog i svakog drugog života i razvoja u Crnoj Gori“. Književni opus kralja Nikole I Petrovića Njegoša nalazio se, zapravo, dugo u središtu pažnje književne kritike i istorije književnosti, posebno poslije 1884. godine, kad je *Crnogorka* prenijela prve kritičke osvrte na pozorišne predstave Kraljeve *Balkanske carice*, a nijesu izostili osvrti ni na njegova druga djela: *Skupljene pjesme*, *Pjesnik i vila*, *Hajdana*, *Potonji Abenseraž*, *Nova kola* i slično. Književni istoričar Trifun Đukić u *Pregledu književnog rada Crne Gore* s pravom je istakao da su o

[39] Radivoje Šuković, isto, 294.

pjesničkoj ličnosti kralja Nikole I postojali u književnoj kritici i nauci o književnosti divergentni sudovi i različita mišljenja. U prvome su krugu pozitivna mišljenja koja su lansirali autora iz cetinjske škole, dakle književni kritičari koji su neposredno pratili Kraljev književni opus i koji su prema njemu bili i suviše apologetski raspoloženi, slaveći i nekritički uzdižući sve što je izašlo iz njegova pera. Svi oni davali su mu bezrezervno oreol prvoga pjesnika na Balkanu, obasipali ga raznim pohvalnim epitetima, isticali ga kao „krunskog pjesnika" i obasipali literarnim i političkim pohvalama. A iz drugoga, malobrojnijeg kruga navode se književni kritičari koji su prema tome istom „krunisanom pjesniku" bili suzdržaniji i kritičniji jer su „pod sugestijom lične i političke mržnje" o njemu pisali negativnu kritiku ili su mu prešućivanjem djela „zatvarali vrata" na prostorima književne kritike i istorije književnosti.[40]

Iz toga prvoga kruga kritičara spomenućemo neveliki članak (manju studiju) Pera Vučkovića *Knjaz Nikola kao pjesnik* (Cetinje, 1910), koji književno djelo kralja Nikole I Petrovića analizira u duhu pozitivističke filološke škole, izdižući cjelokupni kraljev opus do sadržajne i estetske visine, pa ga stavlja „između sviju srpskih (!?) književnika-umjetnika", na prvo mjesto dakle poslije Njegoša i Gundulića. Svakako je u istome maniru o njemu još ranije izrekao apologetski sud Filip J. Kovačević u raspravi *Pjesnik i vila od Nikole I* (Cetinje, 1893). On je istakao da se Nikolino pjesništvo može porediti s velikim svjetskim klasicima, ne samo s Njegoševim, već i s Geteovim i Danteovim pjesničkim djelima. U tome uzvišenom apologetskome smjeru i duhu F. Kovačević je prikazivao i Nikolina *Nova kola* citirajući integralno pojedine njegove pjesme kako bi preko njih apostrofirao kraljeve pjesničke poruke, njegove glavne vizije i rodoljubive ideje. Radi ilustracije ističemo *Njeguško kolo* koje je trebalo da bude krunski svjedok državotvornosti Crne Gore. Preko njegove poetske vizije i strukture Crna Gora je predstavljena „kao čuvar amaneta srednjovjekovnih vladara, da se u tami ropstva kao sjajne zvijezde prikažu Lovćen i Cetinje".[41] Njima se spontano pridružio i srpski pjesnik i pripovjedač crnogorskoga porijekla Veljko Milićević, saradnik *Bosanske vil*e, koji je u Nikolinu djelu vidio izuzetno ostvarenje, a njezina autora („tvorca-kralja"!) izdigao na pijedestal „kralja pjesnikā".

[40] Trifun Đukić, isto, 258.

[41] Radivoje Šuković, isto, 298.

Iz cetinjske kritičke škole o Nikoli Petroviću Njegošu afirmativno je pisao i Jovan Roganović, književni prosvjetitelj, pjesnik, pripovjedač, istoriograf i folklorista. On je posebno naglašavao kraljevu pjesničku popularnost i rasprostranjenost njegova poetskoga djela u crnogorskome i srpskome narodu. Uspoređujući njegovo djelo s Njegoševim i Mažuranićevim tvorevinama, u njegovim kritičkim opservacijama nije bilo izraza samo „snishodljivosti i laskanja, već uvjerenja u preporoditeljsku misiju (kraljeve – M. N.) poezije“.[42] Ocjenjujući tako njegovu poeziju, Roganović je istakao da u njoj ima „sve ono što je u narodu najsvetije i najmilije, najdražije i najidealanije“, a sublimatom takvoga pjesništva proglasio je Kraljevu poemu *Pjesnik i vila*, koja „snažno (...) dušu hrani i čemerno (...) srce sladi“. Dakle, Nikolino je pjesništvo oličenje narodnoga stremljenja, njegova rodoljubnog agona, proročanske propovijedi i vizije „narodne sreće i blagostanja“.[43] Nijesu samo književnici Cetinjske književne škole stvarali kult o pjesniku Nikoli Petroviću, prikazivali ga kao narodnoga tribuna, ideologa i vaspitača naroda i omladine, već su u tome uspješno participirali i svi urednici i glavni kritičari s kraja XIX vijeka na Cetinju, ali i u drugim sredinama, u Zagrebu i Sarajevu, naročito poslije štampanja njegove popularne poeme *Pjesnik i vila* (1892) i *Balkanske cari*ce. U krug Roganovićeva kritičkoga rada mogli bismo ubrojiti i njegovo apodiktičko pitanje koje smo apostrofirali u dijelu o Roganoviću kao pjesniku, a sastoji se u sljedećem: je li spjev *Smrt Smail-age Čengića* odista originalno djelo hrvatskoga pjesnika Ivana Mažuranića ili su pak bili u pravu oni književni kritičari (Svetislav Vulović, Ljubomir Nenadović, Nićifor Dučić i dr.)[44] koji su u književnoj kritici posijali sumnju da ga je spjevao Mažuranić, odnosno da je to autorsko djelo pjesnika *Gorskog vijenca* Petra II Petrovića Njegoša. Iako su oba pjesnika bila živa, o tome se sporu nijesu oglašavala. Poetskom genijalnošću takve neprimjerene rasprave su prećutali, ignorisali i na najbolji način „odgovorili“ neprimjerenoj i jednostranoj kulturnoj javnosti. Uprkos upiranju da se proglasi Njegoševim, u književnoj istoriji potvrđeno je da je djelo *Smrt Smail-age Čengića* (*Iskra*, 1846) i po tematici, jeziku i stilu, dakle po poetici genijalna tvorevina

[42] Isto, 296.

[43] Isto, 297.

[44] Svoje su kritičke teze o ovom pitanju izrekli u *Ćupićevoj Godišnjici*, *Otadžbini* (1880); *Srpskim ilustrovanim novinama* (1881); *Predionici* (1884); *Vijencu* (1880); *Javoru* (1882).

hrvatskoga pjesnika i bana Ivana Mažuranića. Roganović nije sumnjao u autorstvo hrvatskoga pjesnika Mažuranića, ali je ipak izveo apodiktički sud, kazavši da mu je djelo „dragovoljno dao Njegoš kad ga je Mažuranić (1841) pohodio na Cetinju" i „sugerisao mu da ga štampa pod svojim imenom, što je ovaj i učinio".[45] Takve neuvjerljive teze svakako nijesu bile naučno zasnovane, dokazane i utemljene na bilo kakvim istorijskim ili književnoistorijskim činjenicama, te su zauvijek potonule kao nenaučne i veoma štetne u nauci o književnosti i istoriografiji. O Nikolinoj tvorevini *Pjesnik i vila* još zadugo je bilo zbora u književnoj kritici. Afirmativno je i apologetski pisao o tome djelu i Lazar Perović u zagrebačkome *Srbobranu* (1894). Naime, on je još kao student u Duhovnoj akademiji u Petrogradu pratio Knjaževo pjesništvo, pa je u svome prvijencu istakao „da su crnogorski studenti na obali Neve u tom pjesničkom djelu doživjeli povratak 'Njegoševe Melpomene', koja je pjesniku pomogla da iskaže 'oganj plamena nebeskog'" i da mu opredijeli ondašnji književni pravac.

Trifun Đukić utvrdio je i da su se mnogobrojne pohvale o književnome djelu Nikole I Petrovića Njegoša „nizale (...) u raznim prigodama", i to ne samo na srpskome, nego i na stranim jezicima prilikom prevođenja njegovih djela. „Njegovo djelo ulazi čak u istoriju svjetske književnosti. Čuveni njemački književni istoričar Julijus Hart (...) u svojoj velikoj *Istoriji svjetske književnosti* (Geschichte der Weltliteratur) spominje od srpskih pjesnika XIX vijeka, samo četiri: Simu Milutinovića, Branka Radičevića, Njegoša i Nikolu I (!?). Za ovoga posljednjeg kaže da uživa 'dobar glas kao pjesnik' ('bestzt einen guten Ruf als Poet')".[46] Izvan Crne Gore naročito su časopisi u Zagrebu i Sarajevu pisali o knjazu Nikoli I i njegovu popularnome pjesništvu. Najskloniji su mu bili književni kritičari koji su slijedili tzv. nacionalni smjer u literaturi južnoslovenskih naroda. Tako je već rano, i to u više navrata, pisao o njemu hrvatski istoričar i kritičar Milivoj Šrepel: „Pjesme kneza Nikole",[47] „*Hajdana* kneza Nikole"[48] i „*Pjesnik i vila* Nikole I".[49] U

[45] Dr Dušan Martinović, „Jovan Roganović (1870–1920)", *Portreti II*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević", Cetinje, 1987, 108.

[46] Trifun Đukić, isto, 258.

[47] Milivoj Šrepel, „Pjesme kneza Nikole", *Vijenac,* br. 14, Zagreb, 1890, 218–219.

[48] Milivoj Šrepel, „*Hajdana* kneza Nikole", *Vijenac*, br. 2 i 3, Zagreb, 1890, 26–28, 42–46.

[49] Milivoj Šrepel, „*Pjesnik i vila* Nikole I", *Vijenac*, br. 9, Zagreb, 1893, 133–135.

svim tim prikazima književno djelo kralja Nikole Petrovića ocijenjeno je kao izuzetno, po sadržaju i formi inovativno, a osobito je apostrofiran njegov ep *Pjesnik i vila*, čiji je sadržaj oplemenila pjesnikova imaginacija, donijela ga „vila crnogorskog kneza“ kao „uzdanje za onu ljubav, koju osjećaju Hrvati i Srbi prema ovom pjesniku“.[50] Ništa manje pohvalno i apodiktički sentimentalno prema dramama kralja Nikole Petrovića, naročito prema *Balkanskoj carici*, bile su riječi izvanjca u Crnoj Gori Steva Čuturila, koji je, prema svjedočenju Sima Matavulja, zabilježio da će *Balkanska carica* „nakriliti 'Gorski vijenac'“.[51] Na istoj su uzlaznoj ocjeni i estetskoj vertikali i riječi velikoga romantičarskoga srpskog pjesnika Laza Kostića, koji je u stilu svoje neobične metaforike uspoređivao pjesnika Njegoša s Jovanom Jovanovićem Zmajem, pa je zapisao da „Zmajevo nije ni zmijče prema onome ognju što je bio Zmaj od Lovćena u svoje mlađe dane!; prema pjesniku himne 'Onamo, namo'“, koju ocjenjuje kao „nenadmašivu pokličnicu“ i kao najbolju ispjevanu himnu slovenstva. Takvo oduševljenje i sentimentalni izlivi prema poeziji kralja Nikole I Petrovića Njegoša doveli su do neumjesnih ocjena i odmjeravanja da su se često nekritički uspoređivale Kraljeve tvorevine s genijalnim Njegoševim spjevovima kakvi su bili *Gorski vijenac* i *Luča mikrokozma*. No otklon od takvih neuvjerljivih i neumjesnih paralela s Njegoševim djelima načinio je književni istoričar Trifun Đukić kazavši da se Njegoš i Nikola I Petrović mogu uporediti kao Orlov krš (brdašce iznad Cetinja – M. N.) i monumentalne planine Lovćena na čijem je ogranku smješten Njegošev spomenik. „Ono što je Orlov Krš prema Lovćenu, to je, otprilike, Nikola I prema Vladici Radu. Ta dva srodnika po krvi, po porodici, nijesu srodni ni po talentu ni po pjesničkom shvatanju.“[52] I u nastavku svojega *Pregleda književnosti* Đukić obrazlaže da je Nikola „primijenjenu poeziju“ potčinio dnevnoj politici, prozirnoj ideologiji, i da kod njega „kruna i muza idu zajedno“, što će reći da je kraljeva poezija prigodna, programska, ideološka, didaktička. Kralj se u svome književnom poletu popeo „do izvjesne visine. Na toj visini je ostao, nemajući punog književnog kriterijuma; on se nije izdizao iz sredine, već naprotiv, spuštio se k njoj“.[53] I u zaključku

[50] Isto, 133.

[51] Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca,* u redakciji i s predgovorom Marka Cara, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939, 89.

[52] Trifun Đukić, isto, 258.

[53] Isto, 260.

na istom mjestu navodi da je Nikola Petrović imao lijepoga pjesničkog talenta, ali ga je vaspitavao jednostrano, pa ističe: „Otuda njegov pjesnički rad, gledan u cjelini, naročio s umjetničkog gledišta, potsjeća na onu nerodnu godinu koja u početku obećava mnogo, ali na kraju donose isto toliko urodice koliko i čistog ploda. Pa ipak, po pojedinim stvarima koje su u cjelini lijepe (...) zatim po idejama i unutrašnjoj strani, po pjesničkim elementima koji često probijaju kroz nesklad tehničke obrade, Nikola I zauzima, istina ne jedno od većih, ali svakako jedno od lijepih mjesta u našoj književnopsti.“[54]

Vjerovatno su takvi dihotomični sudovi uticali i na to da je književni opus kralja Nikole u istoriji *Jugoslavenske književnosti* (Cambridge, 1918) Pavla Popovića dobio samo anotativno i sporadično mjesto. Pomenuo ga je kao „pjesnika crnogorske himne“, kao tvorca *Hajdane*, *Pjesnika i vile*, prevodioca *Abenseraža* i pisca *Knjaza Arvanita* i *Balkanske carice*. Srpski istoričar književnosti Jovan Skerlić u svojoj *Istoriji nove srpske književnosti* (Beograd, 1914), vjerovatno zbog jezika i lokalne tematike i sadržajne obojenosti, nije ga ni spomenuo.

Iz kruga književnih kritičara Cetinjske književne škole toga vremena spomenućemo Jovana Pavlovića (1843–1892), izvanjca u Crnoj Gori, koji je na Cetinje doputovao na poziv knjaza Nikole Petrovića Njegoša oktobra 1878. godine. Obrazovani Vojvođanin (iz Sremskih Karlovaca) na Cetinju je boravio kratko pred smrt, ali je u tome zgusnutom stvaralačkom periodu obavljao značajne državne i društvene funkcije u prosvjetno-kulturnome životu Cetinja (uređivao *Glas Crnogorca*, bio direktor Cetinjske gimnazije, upravitelj prosvjete, ministar prosvjete, urednik *Crnogorke* i *Prosvjete*, upravnik Državne štamparije, jedan od pokretača Dvorskoga književnog kluba i slično). Već iskusan publicista Pavlović se kao rijetki književni kritičar oglasio u književnoj periodici Crne Gore. Naime, prikazao je spjev Jovana Popovića Lipovca *Bosanski osvetnik* (1885)[55] i Nikolinu *Balkansku caricu.* Iako nije imao većih literarnih pretenzija, Pavlović je u svome prvom prikazu razvio tezu o jedinstvu južnoslovenskih muslimana i slovenske im braće, u ovome slučaju Srba. Da bi ilustrovao svoj dokaz, citirao je brojne stihove, ilustrativne poetske pasaže iz Njegoševa *Gorskog vijenca* i *Ogledala srpskog* (1845) „s ciljem da se dobro poznati stihovi o bratstvu i

[54] Isto, 260.

[55] Jovan Pavlović, „Bosanski osvetnik. Pjesma Jov. Popovića-Lipovca...“, *Crnogorka*, II, br. 4, Cetinje, 1885, 31.

vjeri prikažu kao potvrda piščeve ideje, a Lipovac predstavi kao jedan od Njegoševih sljedbenika“[56] Nevješt u poetskim analizama, upotrebi pjesničkoga jezika i versifikaciji, Pavlović se više nije vraćao književnokritičkim tekstovima.[57] Analiza Kraljeve drame *Balkanska carica* u Pavlovićevoj interpretaciji mnogo je bolja, jer je kritičar i sâm učestvovao u njezinu izvođenju na Cetinju, pa je autor-glumac sve njezine dramske impulse kritički uočio i spontano saopštio.[58]

I brojne bilješke o crnogorskoj književnosti koje su potkraj XIX vijeka objelodanjene u periodici, *Luči* i *Bosanskoj vili* bile su afirmativne, ali bez dubljih poniranja u sadržaje i estetske ocjene. Mushim Rizvić u članku „Književna kritika u *Bosanskoj vili*“ osvrće se i na crnogorske književne autore upirući se da dokaže da kritika mora pratiti narodne i „nacionalne sadržaje“.[59] Stereotipne bilješke o poeziji i pripovijetkama u *Luči* bile su šture s naznakama da je narativna proza tematikom i sadržajem vezana za „narodni život“, đe je preovladavao lokalni jezički idiom, a kao primjer ističu se crnogorski pripovjedači koji su koristili jezik svoga zavičaja i „naroda gdje su ponikli“.[60] U istoj periodičnoj publikaciji u sličnome tonu dat je površan ali afirmativan prikaz o zbirci pjesama Novice J. Nikolića *Uzdisaji*. Kritičar naglašava modernitet njegovih pjesama, raspone njegovih tema i motiva, s posebnim isticanjem njegove pejzažne lirike i ocjenom o „velikom pjesnikovom daru“.[61] Nekad je garancija dobre knjige određivana imenom književnog autoriteta, pa je o prijevodu indijskoga spjeva *Ramo*, išečka iz *Ramajane*, Sima Popovića eksplicitno napisano: „O kakvoći ovog prijevoda suviše je govoriti kad znamo da je izašao ispod pera poznatog pjesnika *Osvajanje Nikšića* i *Osvajanje Bara*“,[62] što po pravilu u književnosti i umjetnosti i nije baš tako. U časopisnoj periodici Crne Gore izdvaja se i nekoliko književ-

---

[56] Radivoje Šuković, isto, 299.

[57] Opširnu bio-bibliografiju radova Jovana Pavlovića (1843–1892) objavio je dr Dušan Martinović u svojim *Portretima*, knjiga IV, Cetinje, 1991, 24–93. Viđeti detaljnije u poglavlju *Bio/bibliografije važnijih pisaca* ove *Istorije*.

[58] T. – „Balkanska carica“, *Glas Crnogorca*, br. 48, 30. 11, Cetinje, XIX/1891, 3.

[59] Mushim Rizvić, „Književna kritika u Bosanskoj vili“, *Radovi Filozofskog fakulteta*, Sarajevo, 1964, 342.

[60] R. V. P. – „Pripovijetke iz crnogorskog života Luke Jovovića“, *Luča*, br. 1, Cetinje, 1896, 46.

[61] L. T. P. – „Uzdisaji, Pjesme Novice J. Nikolića“, *Luča*, Cetinje, 1896, 427.

[62] „Ramo, indijske pjesme I knjiga...“, *Luča*, br. 11, Cetinje, 1896, 270.

nih kritičara koji su pripadali kontaktnim narodima. Najistaknutiji je od njih Tomo Bratić, koji je napisao kraću studiju „Jovan Sundečić srpski pjesnik (Priložak bibliografiji i ocjeni književnog rada njegovog)“ u *Luči*.[63] Njegova rasprava nastala je u duhu bio-bibliografizma i pozitivističke filološke škole ocrtavajući književno-kulturni profil Sundečićev, njegovu životnu (građansku) i stvaralačku biografiju. Kritički je iznio i stav prema njegovu obimnome djelu. S pozivom na Huga Badalića i njegovu studiju o Sundečiću,[64] Bratić je konstatovao da bi „cijela hrvatska književnost bila okrnjena“ ako se ne bi studiozno i dostojanstveno prikazao cjeloviti književni rad Jovana Sundečića. Njegova osnovna tendencija u kritici bila je usmjerena na to da se „odbije svaki prigovor subjektivnog viđenja“ Sundečićeve poezije. Veoma je znalački poentirao i analizirao spoljašnju formu Sundečićeve poezije, „istakavši da i kod Sundečića ima pjesama koje to ime zaslužuju samo po skovanom stihu“.[65] U istome tonu i kritičkome maniru nešto je kasnije o Jovanu Sundečiću pisao i Marko Car u *Letopisu Matice srpske*.[66] Nastojao je da u sintetičkome kritičko-biografskom preseku pozitivističke optike ocrta Sundečićev bogati život i njegov izuzetni raspon književnih djela utvrdivši da je Sundečić ostavio u nasljeđe crnogorske kulture neprocjenjivo književno-kulturno blago.

Svakako je najmarkantnije i najznačajnije naučno-književno i kritičko ime u Crnoj Gori toga vremena bio dr Lazar Tomanović. Spominjali smo ga u poglavlju o putopisima i memoarima kao istaknutoga kulturnoga, književnog i političkoga pregaoca koji se ispoljio u okviru nekoliko duhovnih, književnih, prevodilačkih, istorijskih i političkih oblasti. Gotovo da nema ondašnje književno-periodične publikacije koja je izlazila kod južnoslovenskih naroda, a da se u njima nije s prilozima javljao Lazar Tomanović. Tako je objelodanio više od stotinu raznovrsnih književnih prikaza, stručnih radova i manjih studija. Njegov cjelokupni korpus ipak se može sasvim prirodno podijeliti u dva tematska kruga: prvi krug čine njegovi članci i studije iz južnoslovenske filo-

[63] Tomo Bratić, „Jovan Sundečić srpski pjesnik (Priložak bibliografiji i ocjeni književnog rada njegovog)“, *Luča*, br. 7–8; br. 9, Cetinje, 1897, 333–341, 387–397.

[64] Hugo Badalić, „Jovan Sundečić“*,* uvod i bilješke uz *Izabrane pjesme*, Zagreb, 1889.

[65] Radivoje Šuković, isto, 300.

[66] Marko Car, „Jovan Sundečić. Kritičko bibliografska studija“, *Letopis Matice srpske*, CCXV, 5, Novi Sad, 1902, 1–32.

logije i kulturologije, a kao izvanredan poznavalac talijanske kulture i njezine književnosti objavio je pozamašan sadržaj prikaza, omanjih studija i književno-teorijskih osvrta, radova o susretima i dodirima naše i talijanske kulture koji čine posebni korpus njegovih kritičkih tvorevina.

U članku Mirke Zogović „Lazar Tomanović kao književni kritičar“[67] sintetički je dat raspon njegovih književnokritičkih tekstova te ukazano na teme i dileme koje su ga zaokupljale u savremenoj južnoslovenskoj književnosti. Ona između ostaloga navodi: „Tomanović u svojim književnim osvrtima pokazuje izoštren sluh za umetničke vrednosti. Često je veoma kritičan (ne štedi čak ni svoga knjaza Nikolu, kome se inače i kao pesniku divio). Svestan situacije u kakvoj je bila ondašnja srpska metrika, on i samim pesnicima, pesnicima koje je sam volio i cenio, zamera što 'rimama ružno ramlju', ukazuje im na mane u stihu, u sroku, u izboru reči koji dovodi do banalnih rima. Iako ume da mlade pisce, ponekad nasuprot opštem kritičkom mnenju, podrži i ohrabri, on im najčešće zamera što 'hitaju', što suviše objavljuju po časopisima, što svoje stvari ne dorađuju.“[68]

Tomanović je iz svoga kritičarskog rakursa sagledavao književno djelo Vojislava Ilića, uočavajući dobre i loše strane njegove moderne poetike. Polazeći od estetičko-teorijskih stavova i, daleko više, od utilitarističke uloge književnosti, Tomanović zapaža da je pjesništvo Vojislava Ilića „krupan korak u razvitku naše (srpske – M. N.) poezije. To je ona klasična prostota u slikama iz prirode i društvenog života... i neka aristokratska težnja u umjetnosti, kojom te slike izrađuje“. Dajući izvanredan značaj poeziji Vojislava Ilića u tematici, raznovrsnosti njegovih tema i motiva, modernosti i versifikaciji, Tomanović zaključuje da njegovo pjesništvo nagovještava novu poetsku evoluciju: „on je kolovođa nove realističko-verističke škole“, sasvim nove u odnosu na pjesnike ranijega srpskog romantizma koji su pjevali rodoljubivu liriku, ali Ilićeve pjesme u novome i pomjerenome vremenu i životu više vrijede „nego sve tendeciozno-patriotske srpske pesme posljednjega decenijuma“.[69] Iz istoga perioda Tomanović je pisao i o poeziji Jovana Jovanovića Zmaja, studiozno razlažući njegove *Uveoke* i ističući

[67] Mirka Zogović, „Lazar Tomanović kao književni kritičar“, *Zbornik za slavistiku*, br. 23, Novi Sad, 1982, 203–209.

[68] Cit. prema: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, IV (realizam, moderna), Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, 424.

[69] Isto, 424–425.

„kulminaciju tuge u njima“. Tomanović se zanimao i starijim piscima, poput klasicističkoga pjesnika Lukijana Mušickog, umilnoga pjesnika romantizma Branka Radičevića, a pozabavio se i autorstvom spjeva Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* (*Iskra*, 1846), ispravno dokazujući da je to Mažuranićevo originalno djelo i da ga je napisao hrvatski „genijalni pjesnik“, a ne vladika Petar II Petrović Njegoš. Lazar Tomanović osvrnuo se i na zbirku srpskoga pjesnika Milorada Šapčanina *Žubor i vihori*.[70] Ocjenjući tu zbirku, izrazio je teorijske stavove o zadacima kritike, ulozi, funkciji i vrijednosti kritike kod razvijenih naroda, njenim protivrječnostima, dihotomijama i književnim ocjenama. Pozivajući se prije svega na ruske demokrate Černiševskoga i Dobroljubova, Tomanović ukazuje na nedostatke koji su se u književnoj kritici javljali kao rezultat „primjene estetskih kriterijuma i različitih mjerila“ u vrednovanju književnih djela. S ciljem da objasni kako se u književnim časopisima toga vremena (osamdesetih godina XIX vijeka) u Crnoj Gori pristupa književnim djelima s različitih pozicija, Tomanović navodi sasvim ispravne sudove o književnome djelu Milana Milićevića i Stefana Mitrova Ljubiše. On eksplicitno ukazuje da su takvi pisci u književnoj kritici na jednoj strani hvaljeni „kao pravi pripovjedači“, a na drugoj pejorativno prikazivani „kao fokloristi“,[71] pa poziva srpske književne kritičare Milana Savića i Đura Daničića da „opovrgnu negativne sudove o Ljubišinom djelu i utvrde prave vrijednosti poezije Milorada Šapčanina“. „Vrijednosti Šapčaninove poezije mogu se pravilno odmjeriti“, kazuje Tomanović, „samo prema stepenu poetskog iskaza nacionalnog osjećanja.“ Navodeći obilje poetskih citata iz Šapčaninova djela, kritičar je s pravom ukazao na humanističke ideje i poruke njegova pjesništva „jer samo takve pjesme (...) najavljuju u Šapčaninu novog, velikog nacionalnog pjesnika koji neće biti žrtva ’zlosrećne srbofobije hrvatske‘“.[72] U duhu svojih estetičkih koncepcija Lazar Tomanović je u *Novoj Zeti* objelodanio brojne kritičke „slike“ crnogorskih i srpskih pjesnika (Jovana Ilića, Ljuba Nenadovića, Đura Jakšića, Jovana Jovanovića Zmaja, Kaćanskog, Laza Kostića, Petra II Petrovića Njegoša, Meda Pucića, Jovana Subotića i dr.) s ciljem da približi njihov poetski svijet savremenoj čitalačkoj publici, smatrajući da

[70] Lazar Tomanović, „Milorad P. Šapčanin, Žubori i vihori“, *Crnogorka*, br. 37 i 38, Cetinje, 1884, 314–316, 322–324.

[71] Isto, 323.

[72] Radivoje Šuković, isto, 296.

upravo njihove poetike čine „baštinu nove književnosti“. I u drugim Tomanovićevim kritičkim prikazima koji su objelodanjeni u književnoj periodici na Cetinju isticane su u prvi plan kritičareve „nacionalno-patriotske i prosvjetiteljske ideje“ koje je ponajviše transponovao u prikazu tragedije u pet činova *Lazar* Miloša Cvetića, a osobito preko pjesničkoga djela Nikanora Grujića (Srb Milutin) i njegova spjeva *Sveti Sava*.[73] Tomanović poentira: „Cvetić šćaše više usluga učiniti pozornici našoj, i da njegov Lazar šćaše od trajne vrijednosti biti, da je umjesto onog čudovišta iznio Brankovića, kakvog nam otkrivaju najbolji trudbenici na polju srpske istorije, nemilostivo oklevetanog srpskog vladaoca, vjernog i pouzdanog saborca Lazareva i Đurđeva“.[74]

Uz usmenu književnost koju je pomno pratio Tomanović je u periodici pisao i o dubrovačkim pjesnicima, posebno o Gundulićevu *Osmanu*, ali nažalost, i on, poput Jovana Ljepave i nekih drugih književnih kritičara toga vremena koji su bili slijepo zahvaćeni monogenezom Vuka Stefanovića Karadžića, svu tu tradiciju štokavskoga književnog idioma proglašava „proizvodima srpske literature“!?

Talijanski književni krug tema Lazara Tomanovića mnogo je opširniji, pregledniji i analitičniji. O njemu je u novije vrijeme bilo u književnoj istoriji dosta zbora, posebno u zapaženim studijama Vesne Kilibarde, u njezinoj doktorskoj disertaciji,[75] ali i u onim osvrtima koji su objelodanjeni kao zasebne studije,[76] bilo samostalno bilo u književnoj periodici.[77] Stoga ćemo se na ovome mjestu zadržati na književnokritičkome pregledu Tomanovićevih tema iz talijanske kulture. Istaći

---

[73] Lazar Tomanović, „Sveti Sava Nikanora Grujića“, *Nova Zeta*, br. 1 i br. 11, Cetinje, 1889, 25–32, 425–430.

[74] Isto, 427.

[75] Vesna Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, Unirex, Nikšić, 1992.

[76] Posebno ističemo studije: Vesna Kilibarda, „Lazar Tomanović kao protagonist interesovanja za odjeke slovenskog svijeta u Italiji“, „Lazar Tomanović kao popularizator italijanske književnosti i posrednik u zbližavanju italijanske i crnogorske kulture (1891–1903)“, u: *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918*, Nikšić, 1992, 109–113, 114–148.

[77] Vesna Kilibarda, „Lazar Tomanović kao italijanista“, *Lingua montenegrina*, br. 5, Cetinje, 2010, 251–262; Vesna Kilibarda, „Prilog proučavanju Njegoša i Tomasea“, *Istorijski zapisi*, LXXV, br. 1–2, Cetinje, 2002, 81–91; Vesna Kilibarda, „Osvrt na italijanske prevode književnog djela Nikole I Petrovića Njegoša“, u: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, CANU, knj. 49, Podgorica, 1998, 135–147.

ćemo njegovu ulogu proučavaoca talijansko-crnogorskih interferentnih dodira, suodnosa i veza.

Stoljećima je bila odomaćena kulturna tradicija talijanskoga jezika i mediteranska kultura u Crnoj Gori. I pored stalnih smjena i tuđinskih okupacija u Boki Kotorskoj, ta je tradicija i kultura imala izvanredan učinak na razvoj, prožimanje, susrete i dodire različitih kulturno-duhovnih modela u tome arealu. Tomanović je od malena upijao i pratio duhovni iskon civilizacijskih i duhovno-kulturnih smjena na tome prostoru, prvo kao učenik u Boki, a potom kao student u Pešti i Gracu, a od 1888. godine živi i radi na Cetinju, to jest u klasičnoj Crnoj Gori koja je Boku Kotorsku smatrala još od najstarijih perioda duhovnim „prozorom u svijet". Preko toga „prozora" i Tomanović je, kao istaknuti kulturni radnik, urednik književnih časopisa i almanaha, a potom kao istaknuti političar u službi kralja Nikole I Petrovića, imao potrebu da „oskudnoj" crnogorskoj kulturnoj javnosti – njezinu kulturnom središtu Cetinju, pruži uvid u naučna i kulturna zbivanja i novitete koji su se dešavali u talijanskoj sredini, tim prije što je tradicionalnu Crnu Goru od Italije odvajalo samo more, a spajao ih ukupni duhovni konglomerat Mediterana, dakle civilizacije kopna i mora.

Tomanović je nastojao približiti talijansku kulturu prevedenim talijanskim romanom Frančeska Dominika Gveracija (Francesco Dominico Guerrazzi, 1804–1873) *Obsada Fiorencije*. U zanosu mladosti objavio ga je još kao student prava, i to u vlastitome izdanju u Pešti 1871-72. godine. Prijevodi romana u pet svesaka na „'ilirski' jezik imali su ogromni kulturni i politički odjek, posebno na istočnoj obali Jadranskog mora, to jest u Boki Kotorskoj i Dalmaciji, đe su izazvali pravo oduševljenje".[78] To stoga što je Gveraci bio jedan od vatrenih zagovornika talijanskoga „Risorđimenta, antiklerikalac, progonjeni i zatvarani patriota, saradnik slavnog Đuzepea Manconija (Giuseppe Manzzoni) koji je prvi usmjerio pažnju evropske demokratske javnosti na 'ilirsko buđenje'", pa je kao takav morao ostaviti snažne emotivne odraze na mladenačke vizije Lazara Tomanovića, koji je u tome ranom periodu bio član Ujedinjene omladine srpske i koji se oduševljavao i napajao rodoljubivim ošećajima, željama i vizijama da Boka Kotorska, kao i drugi slovenski narodi, bude oslobođena od tuđinskoga zavojevača, sa željom da se nacionalno i teritorijalno ujedine ti narodi na prosto-

[78] Vesna Kilibarda, „Lazar Tomanović kao italijanista", *Lingua montenegrina*, br. 5, Cetinje, 2010, 253.

rima južnoslovenskoga Balkana. Koliko je Tomanović bio zaljubljenik u Gveracijevo djelo, govori i podatak da se i povodom Gveracijeve smrti oglasio prigodnim nekrologom „Veliki patriota i spisatelj talijanski“ u *Glasu Crnogorca*.[79] Emotivnim impulsima i žalom zbog gubitka talijanskoga revolucionara Tomanović ističe da je Gveraci koristio kao „moćno sredstvo“ u borbi „svoje pero“, da je koristio svoje opsežno književno djelo, kojim je žigosao „izdajice i tlačitelje Italije“. I u zaključku nekrologa istaknut je moralni i spisateljski dignitet talijanskoga angažovanoga spisatelja čije je djelo trebalo ostati odsjaj „borbe za nacionalno i političko oslobođenje južnoslovenskih naroda“. Ukoravajući talijansku kulturnu javnost, Tomanović ističe da je Gveraci, „zaslužni rodoljub koji je za domovinu i slobodu puno stradao“, ostao do kraja života „u duhovnoj izolaciji“ i na margini istorijskoga zaborava.

Omiljeni pjesnici talijanske književnosti Lazaru Tomanoviću bili su Frančesko Petrarka (Francesco Petrarca), Đakomo Leopardi (Giacomo Leopardi), Luiđi Karer (Luigi Carrer) i Ugo Foskolo (Ugo Foscolo). Veoma je rano preveo njihove sonete, ponajviše od Petrarke (13 pjesama), Leopardija (5 pjesama), Karera (2 pjesme) i Foskolovu pjesmu *O grobovima* (Die Sepolcri). Pjesnici te skupine ne pripadaju istoj stilskoj formaciji, ali je u njihovim poetikama Tomanović ośetio ono što ih duboko i intimno veže: nove teme i motivi o „prolaznosti života, smrti i śećanja, tuge i očaja“. Takvi antinomični rasponi pjesnikā bili su ujedno i prevodiočevi lični ośećaji i estetski odrazi njegovih emotivnih impulsa, stanja koja su se ispoljila u Tomanovićevu senzibilitetu naročito nakon smrti njegove supruge Petroslave, koja je umrla u 23. godini. Vjerovatno je Tomanović iz tih pobuda i birao one Petrarkine sonete koji su ostavljali bolne akorde u njegovoj raznježenoj i sentimentalnoj duši, sonete o ljubavi i smrti koji pripadaju drugome dijelu *Rasutih rima* (*Rime sparse*) Petrarkina jedinstvenoga ljubavnog *Kanconijera* (*Canzoniere*). Sve Petrarkine sonete koje je Tomanović preveo, kao i one njegovih savremenika, minuciozno je i estetski prosudila i analitično raščlanila Vesna Kilibarda u citiranoj studiji,[80] pa nema potrebe da se na njima više zadržavamo.

---

[79] Lazar Tomanović, „Veliki patriota i spisatelj talijanski“, *Glas Crnogorca*, I, br. 24, Cetinje, 1873, 6.

[80] Vesna Kilibarda, „Lazar Tomanović kao italijanista“, *Lingua montenegrina*, br. 5, Cetinje, 2010, 254–255.

I nakon preseljenja u Crnu Goru Tomanović je kao angažovani urednik časopisa *Nova Zeta* (1889–1891), a još više kao glavni urednik političkoga lista *Glas Crnogorca*, nastojao da još većim žarom i ljubavlju upozna crnogorski milje s talijanskom književnošću i njenom bogatom tradicijom i kulturom. On nije više prevodilac te književnosti, ali ne propušta nijednu priliku da ne skrene pažnju na ono što se zbiva na talijanskoj kulturnoj sceni. Radi ilustracije navodimo da je veoma rano skrenuo pažnju na aktivnosti mladoga Dalmatinca Jakova Čudine (Giacomo Chiudina), profesora „ilirskoga jezika" na Nautičkoj akademiji u Trstu. On je veoma rano pribavio sebi reputaciju prijevodima usmene poezije južnoslovenskih naroda, a preveo je i odlomke iz Njegoševa *Gorskoga vijenca* na talijanski jezik. U tome kontekstu objelodanio je i istoriografsko djelo o Crnoj Gori (*Storia del Montenegro*) na talijanski jezik (objavljena u Splitu 1882) i tako talijanskoj kulturnoj sredini približio znatan dio kulturne i istorijske tradicije iz vremena dinastije Petrovića. Tomanović nije propustio ni da u svome listu čitalačku publiku Cetinja upozna sa svojom i Čudininom prepiskom, s jedne, i sa slavnim pjesnikom XIX vijeka Đ. Karduićijem (G. Carducci), s druge strane. Iako je zagovarao viziju „velike Italije", Karduići je u svojoj poeziji pozivao i sve porobljene narode na borbu za oslobođenje, a ta je istorijska vizija Tomanoviću bila bliska i održiva. O uzburkanome raspoloženju i Tomanovićevim talijanskim preokupacijama Vesna Kilibarda je napisala: „Ovo Tomanovićevo interesovanje za protagoniste međujadranskih kulturnih veza i dodira dobilo je najveći prostor u cetinjskome poluslužbenom listu *Glas Crnogorca*, uporištu crnogorske nacionalno-romantičarske književnosti, čiji je urednik bio više od jedne decenije, od 1889. do 1903. godine. To je razdoblje njegova najplodnijega bavljenja kritičarskim i publicističkim radom koji se odnosi na italijansku književnost i Italiju uopšte. (...) On neumorno piše, prevodi, komentariše, traži i prenosi iz raznovrsnih italijanskih izvora i publikacije informacije koje, po njegovu mišljenju, zaslužuju da budu poznate njegovoj čitalačkoj publici."[81]

U tome periodu Tomanovićeva cjelokupna djelatnost na planu proučavanja i popularizacije talijanske kulture odvijala se, u stvari, u nekoliko smjerova. Prvi je smjer vezan za raznovrsne napise u kojima je sistematski i kontinuirano predstavljao talijanske pisce i obavještavao crnogorsku kulturnu javnost o njihovim najnovijim djelima. Drugi smjer

[81] Vesna Kilibarda, isto, 457.

tiče se njegova nastojanja da iz profesionalne potrebe saopštava o prijevodima talijanskih pisaca koji su se pojavljivali ne samo u Italiji, već i na širemu prostoru južnoslovenskih literatura (obavijestio je o izlaženju *Bijesnoga Orlanda* u Beogradu, *Dekamerona* u Sremskim Karlovcima, *Božanstvene komedije* u Zadru, *Poslednjih pisama Jakopa Ortića* u Nikšiću). Treći smjer odnosi se na povremeno praćenje u Crnoj Gori i/ili u kontaktnih naroda literarnih pojava iz domena talijanske književnosti koje je trebalo obilježiti u formi nekrologa, čitulja i jubileja (Jakov Čudina, Ćezare Kantu, Ruđer Bongi i sl.). U taj korpus treba uvrstiti i neke njegove pikantnije teme, poput izvještaja o talijanskim pozorišnim premijerama, pa ponekad i teme o skandalima (dvoboju u kojemu je F. Kavaloti izgubio život!). Neke je članke pisao iz prve ruke, a neke prema izvorima ruske štampe koja je povremeno pristizala u Crnu Goru. Tome korpusu pripada oko pedeset priloga, među kojima je manji broj opsežnih studija, a „više kraćih radova na granici publicistike".

Posebnu afirmaciju Tomanović je stekao kad je s kraljem Nikolom I Petrovićem Njegošem, kao ocem princeze Jelene, buduće kraljice Italije, sudjelovao u zvaničnoj delegaciji Crne Gore u Italiji 1896. godine na njezinu vječanju s princom Viktorijom Emanuelom III Savojskim (Vittorio Emanuele di Savoia). Tom zgodom uručeno mu je i visoko odlikovanje zbog širenja prijateljskih odnosa između dvaju naroda, talijanskoga i crnogorskoga. Poslije toga čina Crna Gora je postala značajna geografska i kulturna destinacija o kojoj su pisali brojni talijanski i drugi pošetioci. O svemu tome Tomanović je izvještavao s velikim žarom u želji da približi Italiju malenoj Crnoj Gori i obrnuto: da se upoznaju njihove vjekovne veze, kulturni i naučni dodiri i suodnosi. Nijesu propušteni ni drevni dokumenti iz talijanskih arhiva, posebno rukopisi iz venecijanskoga državnog arhiva koji su štampani u Rimu. To su izvještaji predstavnika mletačke vlasti u Kotoru pod naslovom *Relazioni dei Prevveditori veneti 1687–1735* (Rim, 1898), knjiga o kojoj je Tomanović izvijestio pod naslovom: „Nove knjige o Crnoj Gori" u *Glasu Crnogorca* (br. 46, 1896). U tome se kontekstu piše u Italiji i o Crnojevića štampariji na Cetinju iz koje su iznjedrene prve knjige (inkunabule) kod Južnih Slovena. Svakako da su u tome kontekstu postajali i snažni impulsi za prevodilačko djelo Nikole I Petrovića Njegoša, kralja malene Crne Gore. Pobliže, njegova čuvena drama *Balkanska carica* pojavila se na tlu Italije u nekoliko prijevoda, od kojih je najzapaženija bila verzija prvoga izdanja *L'Imperatrice dei Balcani* (Firenca, 1897),

o čemu je Tomanović skrenuo pažnju crnogorskoj čitalačkoj publici s nadom da će poetsko i dramsko Nikolino djelo naći snažnu recepciju u „Danteovoj domovini".[82] I kao vječiti zagovornik romantičarskih vizija i poetskih stremljenja, Tomanović i ovaj put zagovara ona djela u Crnoj Gori koja će služiti narodu, pružati rodoljubivi ushit i primjere za pouku, pa žali što je Manconijevo djelo čak i u njegovoj Italiji potišteno, što je postalo „prosti anahronizam" na račun nekih modernih poetskih i proznih stremljenja. Zbog toga radije piše o Đ. Kardućiju i G. Danunciju (G. D'Anunzio) jer su oni rodoljubivi pjesnici, reprezenti klasičnoga pjesništva talijanskoga naroda. Iz istih pobuda nastojao je prezentovati i približiti cjelokupni, raznovrsni opus Nikola Tomazea (N. Tommaseo), o kome je pisao i kod nas i u Italiji u „više navrata i u različitim povodima od 1896. do 1902. godine". Svakako na ovome mjestu treba pomenuti i Tomanovićevo istoriografsko djelo *Petar II Petrović Njegoš kao vladalac* (Cetinje, 1896) u kojemu ima istorijskih pasaža, asocijativnih nizova i svjedočanstava o dvojici znamenitih „književnika i državnika" – Njegošu i Tomazeu.[83] Intelektualni profil Lazara Tomanovića kao književnoga poslenika u crnogorskoj književnosti, kritici i kulturi Vesna Kilibarda sažela je na ovaj način: „Lazar Tomanović snažno je obilježen italijanskom književnošću i kulturom. Primjerima iz italijanske književnosti i istorije služio se da bi podupro svoje teze, osnažio svoje stavove, ilustrovao svoja mišljenja, u prvom redu ona o ulozi književnosti i književnika u istorijskim i društvenim događajima. Osim toga, u italijanskoj književnosti potražio je utočište u trenutku njegove porodične tragedije, našavši utjehu za svoj lični bol u stihovima čuvenih italijanskih pjesnika".[84]

U osvitu XX vijeka, s pojavom književnoga časopisa *Dan*, sve više se sistematski pojavljuje esejistika kao samostalni diskurzivni žanr i književna kritika kao dio nauke o književnosti. Živojin M. Perović objavljuje esej „Umjetnici u politici", a dr Nikola Škerović u četiri nastavka štampa izvode iz svoje doktorske disertacije pod naslovom *Đuro*

[82] Lazar Tomanović, „Nove knjige", *Glas Crnogorca*, XXVI, br, 22, Cetinje, 1897, 3.

[83] Lazar Tomanović, „Tomazeo i Njegoš", *Glas Crnogorca*, XXXI, br. 40, Cetinje,1902, 2–3.

[84] Vesna Kilibarda, „Lazar Tomanović kao italijanista", *Lingua montenegrina*, br. 5, Cetinje, 2010, 261.

Križanić, njegov rad i ideje[85] – naučne studije koju će docnije štampati integralno. Objavio je i duži prilog svog izlaganja „Tolstoj i njegova filozofija“.[86] Izvanjac Miho Broz, profesor Cetinjske gimnazije, štampao je književnoistorijsku studiju u dva nastavka „Vaspitni elementi u Gundulićevoj Dubravci“.[87] Kao književni kritičari najagilniji su bili u *Danu* izvanjci Dušan Vuksan i glavni urednik Dušan S. Đukić. Prvi je objelodanio vrijedan rad pod naslovom „Zagrebački rukopis Gundulićeva *Osmana*“, koji je u 3 nastavka štampan u časopisu kao doprinos kritičkome izdanju poznatoga epa starije hrvatske književnosti.[88] Vuksan je, s pjesnikom Franom Kulišićem, objavio prikaz o Dživu Buniću Vučićeviću, literarno-istorijski pregled radi bližega upoznavanja lirske poezije u Dubrovniku u XVII vijeku. Vuksan je sačinio i prikaz knjige pjesama *Stari motivi* Mićuna Pavićevića, koja je štampana na Cetinju 1912. godine. Dušan S. Đukić raščlanjivao je vrijedne elemente poezije vojvođanskoga pjesnika Veljka Petrovića.[89] Pobliže, kao izvrsni esteta Đukić je u poeziji V. Petrovića analizirao njegov poetski izraz. U širem uporednom okviru poezije A. Šantića, Mirka Korolije, Rakića i Petrovića „uvaženi su oni kvaliteti pjesništva koji znače suštu suprotnost patriotskoj poeziji u cetinjskim časopisima krajem prošlog (XIX) vijeka“.[90] Đukić decidirano kaže da pjesme Veljka Petrovića „nijesu banalan izraz žučljive žurnalistike, one se ne počinju sa žalbom za izgubljenim carstvom a ne svršuju s kakvom proračunatom kletvom na dindušmana srpskog, one su pune trezvene ozbiljnosti, i jetke kritike, čistoga i uzvišenog zanosa i satkane vještom rukom istinskog pjesnika. Riječ u njima ključa, teče na dušak, živa i obla, uvijek gotova da posluži mi-

[85] Nikola Škerović, „Đuro Križanić, njegov rad i ideje“, *Dan*, I, br. 1–2, Cetinje, 1911, 3–5; Nikola Škerović, „Đuro Križanić, njegov rad i ideje“, *Dan*, II, br. 1–2, Cetinje, 1912, 14–30, 39–51, 35–51, 24–35.

[86] Nikola Škerović, „Tolstoj i njegova filozofija“, *Dan*, II, br.3, 4, 5, 6, Cetinje, 1912, 45–62.

[87] Miho Broz, „Vaspitni elementi u Gundulićevoj *Dubravci*“, *Dan*, I, br. 6, Cetinje, 1911, 18–27; Miho Broz, „Vaspitni elementi u Gundulićevoj *Dubravci*“, *Dan*, II, br. 1, 2, Cetinje, 1912, 18–23.

[88] Dušan Vuksan, „Zagrebački rukopis Gundulićeva *Osmana*“, *Dan*, I, br. 1, 2, 3, 4, Cetinje, 1911, 31–46, 52–65; Dušan Vuksan, „Zagrebački rukopis Gundulićeva *Osmana*“, *Dan*, II, br. 1, 2, Cetinje, 1912, 36–48.

[89] Dušan S. Đukić, „Veljko Petrović: Rodoljubive pjesme“, *Dan*, II, br 1, 2, Cetinje, 1912, 146–149.

[90] Radivoje Šuković, isto, 301.

sao i upotpuni sliku".[91] Ocjenjujući Petrovićevu rodoljubivu liriku kao najbolju ove vrste, Đukić je posebnim poetskim senzibilitetom i estetskim doživljajem iskazao kritičke raspone njegove poetike naglasivši i njegove dobre i loše strane, pohvale i mane. U mane mu ubraja poetske nedorečenosti i pojedina „nasilja i besmislice" koji se iščitavaju u stihovima: „Sa sebe plesan sperimo / I kad što kažu tuj (!); / ...Što rđav glođe Zub, / Sve nešto napuklo, / ma nekad bio dub".[92] Sve u svemu, Đukićev je pristup rodoljubivoj poeziji Veljka Petrovića originalan, inventivan i nadasve stručan. Treba istaći da je Dušan S. Đukić, kao znalac nekoliko svjetskih jezika, izbliza pratio tekuću domaću i svjetsku literaturu, pa je u svome časopisu nastojao u formi raznih anotacija, recenzija i bilježaka, približiti mnoga imena kako bi ih predstavio crnogorskoj kulturnoj javnosti, bilo pod svojim imenom bilo pod pseudonimom Mel. Tako je pisao recenziju na knjigu *Impresije iz književnosti* Branka V. Lazarevića; *Tako je govorio Zaratustra* Fridriha Ničea (Nietzsche), a pisao je i prigodnice o Andriji Fijanu, povodom njegove smrti, Tarasu Ševčenku povodom pedesetogodišnjice smrti, o Žan-Žak Rusou (Jean Jacques Rousseau) i kraću noticu/esej (s Nikolom Škerovićem) o tragičnome životu i smrti ruskoga pjesnika Semjona Jakovljeviča Nadsona,[93] čiju smo ulogu u savremenoj crnogorskoj književnosti naglasili u ovoj *Istoriji*. U časopisu *Dan* sarađivali su i drugi književni kritičari i esejisti, poput izvanjca Filipa Radičevića, koji objelodanjuje ogled o Đorđu Srdiću, čiju smo ulogu sagledali u poglavlju o izvanjcima. On je dao neke nove podatke o porodici Branka Radičevića. Zapravo, prvi je skrenuo pažnju da su Radičevići porijeklom iz Crne Gore, to jest iz Zete.[94] Dr N. Dobrečić objavio je u dva nastavka odlomke iz svojih predavanja pod naslovom „Viktor Igo kao nacionalni i internacionalni pjesnik"; Branimir Livadić recenzirao je *Gospođu sa suncokretom* Iva Vojnovića, a Milutin Čekić povodom izvođenja muzičke kompozicije *Gorskoga*

[91] Dušan S. Đukić, „Veljko Petrović: Rodoljubive pjesme", *Dan*, II, br 1, 2, Cetinje, 1912, 147.

[92] Isto, 147.

[93] Nikola Perišin Škerović & Dušan S. Đukić, „Semjon Jakovljević Nadson", *Dan*, II, br. 1, 2, Cetinje, 1912, 141-142.

[94] Tu su tezu potvrdili Akim i Vukota Miljanić u: *Prezimena u Crnoj Gori*, Beograd, 2007, 380: „Radičev potomak (14. v.) doselio iz Lješa (neko vrijeme u Draču) i Grudama (Tuzi). Od njih su u: Podgorici, Dalmaciji, a Todor Aleksin ode u Slavonski Brod i Sin Branko (Radičević – M. N.) u Beč, posmrtni ostavi na Stražilovu (Sremski Karlovci)..."

vijenca napisao je prikaz „Najnoviji rad J. Marinkovića“. U veoma sadržajnome časopisu *Dan* interesantne su svakako i nepotpisane bilješke, pasaži i impresije o našim i stranim autorima: Stojanu Novakoviću, Dositeju Obradoviću, Lomonosovu i drugima.

Kao što smo već istakli, jedan od najagilnijih književnih kritičara iz cetinjskoga kruga bio je Lazar T. Perović (1869–1928). Nakon povratka sa studija u Petrogradu, đe je diplomirao na Odsjeku za literaturu Duhovne seminarije, 1895. godine, Perović se veoma aktivno uključio u sve važnije kulturno-prosvjetne aktivnosti na Cetinju. Cijelu deceniju bio je profesor Bogoslovsko-učiteljske škole, Đevojačkoga instituta i Gimnazije na Cetinju (1894–1904). Bio je i jedan od funkcionera Cetinjske čitaonice no najsnažniji kulturni pečat ostavio je kao glavni i odgovorni urednik književnoga lista *Luča* (1895–1900). Perović je bio izuzetno plodan i raznovrstan autor, a brojne priloge, eseje, članke i prikaze objavljivao je u crnogorskim časopisima (osobito *Prosvjeti* i *Luči*), ali i u periodičnim publikacijama koje su izlazile u regionu (*Bosanska vila*, *Bosansko-hercegovački istočnik*, *Dubrovnik*, *Srđ*, *Zora*, *Srbobran*...). Već na samome startu naučne i književne karijere L. Perović predstavio se „mnogostručnim naučnim člancima bogoslovskoga, filozofskoga, psihološkog i drugog raznog sadržaja“.[95] Kao književni kritičar Perović je posebno interesovanje pokazivao za recentne pisce srpskoga realizma (Matavulj, Sremac, Ranković, Stanković, Ćorović...) te za klasike svjetske književnosti (Dante, Bokačo, Petrarka, Gete, L. Štur, N. L. Danilovski, Sv. apostolska braća Ćirilo i Metodije...), a u nešto manjoj mjeri pisao je o savremenim crnogorskim autorima (Mirko Petrović, Nikola I, Novica Nikolić, Marko Car...).

I svestrani književnik Marko Car javljao se povremeno kao književni kritičar i esejista. Književnu esejistiku, stranu i domaću, objavljivao je od rane mladosti i cijeloga života, i to u raznim časopisima na južnoslovenskome prostoru, u talijanskoj periodici i u književnim časopisima i listovima Crne Gore. Sve eseje i književne kritike Car će obuhvatiti knjigama *Moje simpatije* (1895, 1897. i 1904). Od crnogorskih pisaca najviše su ga zaokupljali Petar II Petrović Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša i Jovan Sundečić, a u časopisu *Dan* posebno se ističe njegov programski esej „Umjetnost u literaturi“. Upravo stoga što je u tome eseju nastojao upoznati širu čitalačku publiku s problemima književnosti,

[95] Dr Đoko Đ. Pejović, *Društveno-filozofski pogledi u Crnoj Gori od početka XIX do sredine XX vijeka*, Titograd, 1980, 226.

stvaralaštva i umjetnosti uopšte valja ga na ovome mjestu interpretirati. Polazeći od estetskih kriterijuma, Marko Car je smatrao da je najvažnija funkcija umjetnosti, pa tako i književnosti, da odražava duhovnu ljepotu. A ljepota će se transponovati samo kad su djela pisana prikladnim i lijepim stilom, strukturirana „u skladnom obliku“ i „lijepom razmjeru“. Poput kasnijih kritičara stilističke orijentacije, smatrao je da „književna djela koja nemaju prikladna stila, ne mogu da se broje u čistu literaturu, nego se, u najboljem slučaju, moraju da uvrste u književnost naučnu, praktičnu, drugim riječima, u književnost nižega reda“. Iako je u citiranom pasusu teorijski neprecizan i ne poima dovoljno funkciju književnih žanrova koje naziva „književnošću nižega reda“, Car je u pravu u onome dijelu studije u kome govori da prava literatura mora pośedovati „ljepotu oblikā“ i kao pretpostavku mora imati misaonu sferu sadržaja. Književna estetika odavno je utvrdila da obje komponente (ljepota – misao) književnoga djela predstavljaju autentičnu vrijednost „samo onda kada su izraz autorovog spontanog, instinktivnog stvaralačkog čina. Spontanost je sastavni dio autorova talenta i ne može se, kao uostalom ni prirodni dar, nadomjestiti nikakvim napornim radom“.[96] Kao zagovornik estetske ljepote u književnosti pod uticajem *Estetike* Benedeta Kročea (Benedetto Croce), Marko Car je u teorijskim poimanjima s područja umjetnosti ispoljio snažan otpor pravcu književnoga utilitarizma i tendencioznosti u literaturi, upravo onom kritičkom smjeru koji je donekle zagovarao u isto vrijeme književni istoričar i teoretičar literature Lazar Tomanović. Car decidno piše: „Zadatak književnosti nije da propovijeda moral, nego da nam pruži duševna uživanja, otmene i prijatne sugestije“. Takav Carev stav književni istoričar Vojislav Nikčević prokomentarisao je ovako: „Kada se uzme u obzir da je svako istinsko djelo jedan slučaj

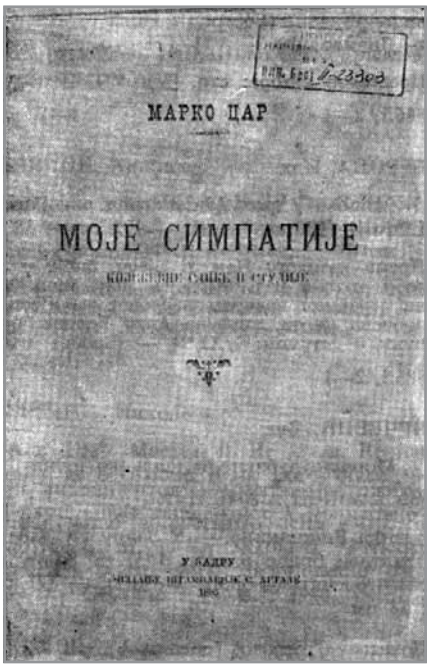
МАРКО ЦАР

МОЈЕ СИМПАТИЈЕ

[96] Vojislav Nikčević, „Analiza književnog sadržaja časopisa Dan“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1968, 1081.

savjesti, a književna aktivnost neprekidni 'ispit savjesti', visoko moralno značenje je neotuđivi dio svake prave umjetnosti. Isto tako neodrživo je Carevo shvatanje da književnost mora da egzistira u sferama samo otmenih i prijatnih sugestija i doživljaja", pa ističe da nas istorija književnosti uči da su istinska i najveća književna djela svjetske književnosti „nastala isključivo na planu zla (ali u ime dobra!), da su mnogobrojne ličnosti iz najpoznatijih djela u stvari 'negativni junaci'".[97]

Drugi dio eseja „Umjetnost u literaturi" Car usmjerava na književnost kod Srba i Hrvata. Ne ulazeći u poetiku savremenoga pjesništva tih naroda i ne dotičući se istinskih pjesničkih talenata, Car piše: „Današnja naša poezija ne zna dobro ni za čim teži, ni čime se hrani; ona je u dvoumici da li da stihove puni sadržinom ideologijskom, da li da u njima njeguje estetizam i ono u čemu neki naziru 'novu romantiku', ili da se baci na podražavanje naivnih oblika narodne pjesme".

U nastavku dodaje da „pjesništvu moderne smeta više od svega nedostatak iskrenosti", emfaza života, tehnicizam i traganje za egzotičnim predjelima. U stvari, njegova kritika odnosi se na sadržajno-ispovjedne i tematske sfere i preokupacije pjesnika moderne, dok je na planu skladnih, estetskih i odnjegovanih stilskih oblika vidio neosporni napredak u toj stilskoj formaciji.

Studije Marka Cara o Petru II Petroviću Njegošu i Stefanu Mitrovu Ljubiši nastale su mnogo ranije, prvo su štampane u književnoj periodici, potom u knjizi *Moje simpatije I*.[98] U uvodnome dijelu studije o Njegošu dao je kratak pregled istorijskoga razvoja Crne Gore, prije „istrebljenja poturica". Povezujući taj događaj s „crnogorskom vartolomejskom noći", prešao je na Njegošev opus, upoređujući njegovo književno djelo s Homerom, Danteom (Alighieri Dante), Šekspirom (Shakespeare), pa nastavlja: „*Gorski vijenac* je najveći Njegošev umotvor; u njemu se ogleda lepota Homerova, uz polet i proročku ozbiljnost Danteovu. (...) Tu nema ni pesničkog gizda, ni lažnog idealizma, ni romantične izvitoperenosti. Njegoševa fiktivna lica, kao god njegovi zemljaci, nisu ni u čemu nalik na pastirčiće Grezove, ni na Fragonarove markiziće; to su do kraja ljudi autentični, kao što ume da ih stvori poezija Homerova ili Šekspirova".[99]

---

[97] Isto, 1081.

[98] Prvi put u trećem izdanju, Beograd, 1896.

[99] Marko Car, „Petar Petrović Njegoš", *Moje simpatije I*, treće izdanje, Beograd, 1932, 23–24.

No nas na ovome mjestu zanima odnos Stefana Mitrova Ljubiše prema Petru II Petroviću Njegošu, jer je Marko Car, u sklopu razmatranja cjelokupnoga opusa Ljubišina, pisao detaljno o tome početkom XX vijeka, u više studija i rasprava.[100] Njegova rasprava na tu temu, koja je više puta preštampavana u nešto modifikovanome obliku,[101] pisana je s ciljem da svestranije književno-istorijski rasvijetli Ljubišin i Njegošev rad. Već nakon uvodnoga poglavlja, u dijelu đe raspravlja o Ljubišinim literarnim uzorima i omiljenoj lektiri, Car ističe da je Ljubiša od svih književnika najviše volio Njegoša. Napominje da mu je i sâm kao pisac bio sličan. Uz to, o Ljubišinim simpatijama prema Njegošu pisao je među prvima, još u doba kad Njegoš nije uživao opštu literarnu slavu; kad njegovo književno djelo nije bilo naširoko poznato i cijenjeno, upravo nastojao je da pronikne u njegov sadržajno-motivski i stilsko-izražajni svijet.

Ne upuštajući se u detaljniju analizu u kojoj bi rasvijetlio Ljubišu kao njegošologa, Car je nadalje istakao da je između dvojice pisaca, „ljudi iste rase i mentaliteta", postajala izvjesna sličnost i u književnim tvorevinama. Ne dokazujući svoje tvrdnje, samo je konstatovao da je Ljubiša neka svoja lica iz pripovjedaka karakterisao, literarno oblikovao i tipološki modelovao poput Njegoša. Svakako, piše u nastavku Marko Car, da su između njih postojali i elementi koji su ih kao stvaraoce pisane riječi razdvajali. Kao primjer za to navodi njihovu nejednaku izvorno-estetsku snagu koja se manifestuje u različitome stvaralačkom dometu, sveukupnoj estetskoj snazi kojoj njihova umjetnička djela streme. Promatrajući iz toga vidnog ugla stvaralaštvo dvaju pisaca, zaključio je da je Njegoš bio izuzetan kao stvaralac, da je veliki pjesnik, dok je tvorac *Pričanja Vuka Dojčevića* i *Kanjoša Macedonovića,* uprkos tome što je bio neobično darovit kao pisac, stvaralac mnogo nižega estetskog dometa i kalibra. Svršetak toga poglavlja Car je intonirao tako da je sintetizovao prethodne postavke, prema kojima ispada, na kraju, da je Njegošu i Ljubiši bila zajednička narodna osnova, što će reći da su i

[100] Marko Car, „Stjepan Mitrov Ljubiša, književna rasprava", *Letopis Matice srpske*, knj. 232, sv. IV, Novi Sad, 1905, 67–97.

[101] Marko Car, „Stjepan Mitrov Ljubiša (1824–1878)", predgovor u: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1924, III–XX; Marko Car, „Stjepan Mitrov Ljubiša", u antologijskome izboru *Srpska književna kritika*, br. 10, Matica srpska i Institut za književnost i umetnost, Novi Sad – Beograd, 1975, 70–91.

jedan i drugi u svojim najboljim ostvarenjima ispoljili sposobnosti intenzivnoga doživljavanja narodnoga jezika i mentaliteta, kao i narodne prošlosti, odnosno da su „obojica imali imaginacije u izrazu“.[102] Međutim, razlika je među njima „bila ona ista koja se opaža između genija i talenta“. Tu je tvrdnju Car izrekao uprkos sudu po kojemu je Ljubiša bio izuzetan talenat, odvaljen kao stijena s „tvrde litice nacionalnog genija“. Istakavši da u njegovim pripovijestima ima nedostataka, ovaj kritičar navodi još poneki sitniji podatak koji razdvaja dvojicu velikana. U završetku Car piše: „Da je u njega (Ljubiše – M. N.), pored bogatstva fantazije i posmatračke oštrine bilo, u podjednakoj mjeri i literarne umjetnosti i stilske kreacije, on bi jamačno postao prvi naš prozni pisac, onakav kakav je, on ostaje opet najoriginalniji“.[103]

Ovđe je interesantno izložiti i mišljenje Marka Cara o jeziku Stefana M. Ljubiše i Petra II Petrovića Njegoša. Naime, u jednome segmentu polemički intoniranoga ogleda „Potonji kritičari Stjepana M. Ljubiše“[104] nastojao je da opovrgne negativan sud Jovana Skerlića koji se odnosi na upotrebu crnogorskoga jezika u Ljubišinim pripovijestima. Kako je Ljubiša, kao uostalom i Njegoš, odnosno kasnije Marko Miljanov Popović i drugi crnogorski narativni stvaraoci druge polovine XIX vijeka, oblikovao svoj literarni svijet rasponima jezika koji se dijelom leksike, frazeologije i semantike nije uklapao u strukturu jezika srpske pripovjedne proze, tj. koji je dobrim dijelom ostao van sfere Vukove kodifikacije srpskoga književnog jezika, Skerlić nije imao dovoljno izoštren sluh ni za Ljubišinu tematiku ni za njegov crnogorski jezik, pa ga je proglasio, kao i mnogi drugi kritičari, „provincijalnim“, „regionalnim“, „pokrajinskim“. Car, u nastojanju da opovrgne tako neopravdan sud, tvrdi da je Ljubišin jezik onaj isti kojim su pisane Njegoševe tvorevine i proizvodi crnogorskoga usmenog narodnog stvaralaštva, pa kad bi „te primedbe Skerlićeve o jeziku vredele za Ljubišu, one bi s istog razloga morale i da vrede za Njegoša, koji je u svom delu takođe upotrebio znatan broj predelnih i lokalnih reči“. Uostalom, veli dalje, Skerlić je vlastite tvrdnje o Ljubišinu jeziku sâm negirao: svoje sudove

[102] Marko Car, „Stjepan Mitrov Ljubiša“, u antologijskome izboru *Srpska književna kritika*, br. 10, Matica srpska i Institut za književnost i umetnost, Novi Sad – Beograd, 1975, 76.

[103] Isto, 76.

[104] Marko Car, „Potonji kritičari Stjepana M. Ljubiše“, *Misao,* knj. V, sv. 6, Beograd, 1921, 402–411.

doveo je u kontradiktorni odnos kad je pisao o književnome djelu Petra Kočića: u želji da istakne tvoračko-izražajne vrijednosti toga pisca Skerlić je rekao da je Kočićev jezik onaj isti kojim su pisali Njegoš i Ljubiša. Pobliže, on kaže da Kočićev jezik vodi porijeklo od „starih hercegovačkih doseljenika, koji su naselili opustelu Šumadiju", da se u njemu osvježava i bogati onaj „izbledeli i sasušeni jezik, kojim se danas u nas (čitaj u Srbiji – M. C.) piše". Tu svoju misao daleko je jače, kako pokazuje Car, potcrtao Skerlić kad je pisao o književnome djelu crnogorskoga vojvode Marka Miljanova Popovića. Upravo, on je tada istakao potrebu da se i drugi pisci koriste izražajnim elementima, sintaksičko-leksičkim bogatstvom „pokrajinskih" govora jer će se tako, prema njemu, naš književni jezik osvježiti, obogatiti i razviti. U tim „pokrajinskim" govorima krije se, kako kaže, „neiscrpno blago snažnih slikovitih reči, živopisnih izraza i vanredno lepa konstrukcija rečenice". Da bi što jače istakao izražajnu ljepotu toga jezika, njegove tvoračke moći, Skerlić u članku ističe jezičke nedostatke, poplavu bezbrojnih tuđih riječi i izraza koji se kriju „u tupom i prostačkom govoru naše varoške cincarske ćivtarije" nasuprot jeziku „onih nepismenih stvorenja (misli na jezik Marka Miljanova Popovića – M. N.) koji u nas pišu novine i za kojima nisu zaostale ni mnoge naše veličine književne."[105]

Car je polemisao sa Skerlićem i oko ocjene estetskoga dometa Ljubišinih pripovijesti i Skerlićeve neutemeljene teze da je Ljubišina pripovijest *Skočiđevojka* „puka imitacija Manconijevih *Verenika*". Pobliže analizirajući Ljubišin književni rad u ovećoj studiji,[106] Jovan Skerlić je isticao da je Ljubišina proza, po zbijenosti, sočnosti, izražajnim dometima i virtuoznom vladanju narodnim jezikom, primjer za ugled. S druge strane, Skerlić ističe da su njegove pripovijetke „primitivne", da „stvaraju utisak nešto malo razvijenih narodnih pričanja". Svodeći tako Ljubišu na vještačkoga sakupljača narodnih umotvorina, na etnografsko-leksikološkoga pripovjedača Vukove škole, poznati kritičar izričito kaže da je on poluknjiževni pisac „koji nije uspeo da savlada svoj veliki i dragoceni, ali još sirovi i nesređeni materijal".[107] Na kraju pejorativno, grubo i ironično dodaje da je njegovo djelo po estetskome dometu, po vokaciji slično Njegošu, ali ne onome iz *Gorskoga vijenca*, već slično

[105] Isto, 410.

[106] Jovan Skerlić, „Stjepan Mitrov Ljubiša", *Pisci i knjige*, Sabrana dela, II, Prosveta, Beograd, 1964.

[107] Isto, 261.

Njegoševim narodskim tvorevinama *Kuli Đurišića* i *Čardaku Aleksića*. Polemično i veoma žustro i odrješito Marko Car je ubjedljivim književnoteorijskim i analitičkim argumentima odbranio Ljubišu od stavova koje smo maloprije citirali. Decidno kaže da Skerlić nije bio u pravu „da je Ljubiša bio prosti beležnik narodnih umotvorina, poput Vuka Vrčevića", već da je stvarao kao pravi umjetnik. A pripovijest *Skočiđevojka* nije imitacija Manconijevih *Vjerenika*, nego u cjelosti umjetničko djelo osmišljeno i oblikovano u stvaralačkoj radionici i imaginaciji samoga Ljubiše. Nastavlja da su Ljubišini likovi u stanju da „zainteresuju i oduševe ne samo folkloriste i etnologe, nego i najsuptilnijeg psihologa i posmatrača potajnih nagona i trzaja čovječje duše". Na Carevim pozicijama našao se u odbranu Ljubiše i dubrovački književni istoričar Stijepo Kastrapeli u studiji „Kritičke primjedbe 'Pripovijestima Šćepana M. Ljubiše'".[108] On je utvrdio da su podudarnosti Ljubišine pripovijesti „Skočiđevojka" i Manconijeva romana *Vjerenici* samo usputne literarne reminisencije, zaključivši da je Ljubiša „'narodni ego' koji se podiže kao mučenik i osvetnik a u isto doba on je tako veliki umjetnik da do danas u prozi našoj nema mu premca".[109]

Na književnokritičkoj vertikali Marka Cara našli su se i svi kasniji srpski i crnogorski kritičari Njegoša i Ljubiše, koji istina ne ulaze u vremenski i sadržajni okvir ovoga rada: dr Ljubomir Nedić,[110] Velimir Živojinović Massuka,[111] dr Vido Latković,[112] Velibor Gligorić,[113] Đuza

[108] Stijepo Kastrapeli, „Kritičke primjedbe 'Pripovijestima Šćepana M. Ljubiše'", *Slovinac*, br. 21 i 22, Dubrovnik, 1882, 322–326, 338–343.

[109] Isto, 322.

[110] Ljubomir Nedić, *Kritičke studije*, Prva knjiga, Srpska književna zadruga, Beograd, 1910, 27–41.

[111] Velimir Živojinović Massuka, „Stjepan Mitrov Ljubiša, život i rad", predgovor u: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Cjelokupna dela*, II, Narodna prosveta, Beograd, 1929, IX–LXVIII.

[112] Vido Latković, „Stjepan Mitrov Ljubiša", predgovor u: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske*, Jugoslovenska knjiga, Beograd, 1949, 41–48; Vido Latković, „Stjepan Mitrov Ljubiša", u: *Članci iz književnosti*, Narodna knjiga, Cetinje, 1953, 109–122; Vido Latković, *Stjepan Mitrov Ljubiša*, VII kolo biblioteke Književnost, Rad, Beograd, 1964.

[113] Velibor Gligorić, „Stjepan Mitrov Ljubiša", u: *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd, 1954, 61–107.

Radović,[114] Isidora Sekulić,[115] Božo Bulatović,[116] Savo Vukmanović[117] i drugi. U svakom slučaju, književni kritičari su u rasponu od XIX do kraja XX vijeka, dakle od srpske *Otadžbine* u kojoj je Ljubiša prvi put proglašen „Njegošem u prozi" (Vladan Đorđević), pa do najnovijih studija, komparativno izučavali dvojicu velikana crnogorske književnosti, raščlanjivali njihove književne odnose, susrete, paralele i dodire. U konačnim sudovima književni kritičari prosuđivali su o umjetničko-estetskim dometima poruka koje se ogledaju u djelima dvojice autora istoga podneblja, crnogorskoga jezika i narodnoga duha. Kritika je podvukla da njihovo djelo svjedoči i o ljudima i patnjama, mijenama i dubokim istorijskim tragovima, dakle o nemirnome istorijskome vremenu na poharicama rata i mira. Mnoga od tih poređenja i danas su održiva jer se u Ljubišinu i Njegoševu djelu „ogleda preko umjetnosti, sav duh, sav karakter i moral jednog naroda u određenom istorijskom vremenu".[118] A to smo i mi potvrdili u brojnim studijama, ponajviše u knjigama *Transformacije i strukture*[119] i *Njegoš i Ljubiša*.[120]

Iz književnih krugova pljevaljskoga i bokokotorskoga miljea, izuzmemo li Marka Cara i Lazara Tomanovića, nije bilo istaknutih književnih kritičara, esejista i malo se radilo na konstituisanju književne istorije. Prve podatke o primorskim piscima nalazimo, kako bilježi Radoslav Rotković, u pregledima Apendinija (1911. godine), kompilirane

---

[114] Đuza Radović, „Stjepan Mitrov Ljubiša", u: *Ličnost i delo*, Narodna knjiga, Cetinje, 1955, 41–48; Đuza Radović, „Stjepan Mitrov Ljubiša", *Suvremenik*, br. 7–8, Beograd, 1957, 143–161; Đuza Radović, „Kazivanja Stjepana Mitrova Ljubiše", predgovor u: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovetke*, Srpska književnost u sto knjiga, Novi Sad – Beograd, 1969, 7–40.

[115] Isidora Sekulić, „Stjepan Mitrov Ljubiša", *Letopis Matice srpske*, knj. 398, sv. 5, Novi Sad, 1966, 419–424; Isidora Sekulić, „Stjepan Mitrov Ljubiša", predgovor u: Stjepan Mitrov Ljubiša, *Pripovetke*, Srpska književnost u sto knjiga, Novi Sad – Beograd, 1969, 41–48.

[116] B(ožo) B(ulatović), „Ljubiša i Njegoš, sličnosti u književnom djelu dva pisca", *Prosvjetni rad*, 1. III, Titograd, 1954, 7.

[117] Savo Vukmanović, „Ljubiša i Njegoš", *Ovdje*, god. VI, br. 61, Titograd, 1967, 14.

[118] Vasilije Kalezić, „Ljubiša i naša kritika", u: *Stefan Mitrov Ljubiša*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976, 39.

[119] Milorad Nikčević, *Transformacije i strukture. Književne i metodičke studije*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982.

[120] Milorad Nikčević, *Njegoš i Ljubiša. Uticaji i paralele*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.

kod Ljubića (1856. godine) i Đelčića (1879. godine). U Primorju je prvi kritički, odnosno istoriografski rad napisao Stefan M. Ljubiša „Sjeni Petra Petrovića Njegoša II, vladike crnogorskoga i spisatelja slavenskoga", objavljen u Kukuljevićevu *Arhivu* 1852. I o pjesmama Cuce pisao je uzgredno Ljubiša. No, kako smo o tome detaljnije zborili u prikazu stvaralaštva Stefana M. Ljubiše, nema potrebe da se i ovđe na tome zadržavamo. Krtitičkih priloga ima i kod Vuka Vrčevića, i to u njegovoj knjizi *Razni članci* (1891. godine). Kritika se odnosila pretežno na usmenu i folklornu književnost, o čemu je usputno pisala Radmila Pešić u monografiji *Vuk Vrčević*.[121] Iz istoga vremena i primorskoga miljea potekao je i Srećko Vulović, katolički sveštenik i nastavnik kotorske Gimnazije. Njegovo se ime (kao uostalom i Vuka Vrčevića) dovodi u vezu sa saradnjom s Baltazarom (Valtazarom) Bogišićem, „kojemu je prepisivao ili organizovao prepisivanje (...) zbornika narodne poezije".[122] Vulović je veoma rano objelodanio knjižicu *Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela*, prvi dio (1873),[123] a svega nekoliko godina kasnije objavljena je i druga knjižica pod gotovo istim naslovom (1879).[124] To nijesu sinteze književnoga stvaralaštva pisaca, već pretežno statističko nabrajanje pisaca iz Boke Kotorske sa dosta nepreciznosti i promašaja, poput napisa o Antunu Kojoviću čije su nepreciznosti više štetile nego koristile. Radoslav Rotković citira i njegove riječi da su „u razne jezike Bokezi (...) napisali stotinu knjiga ali danas mučno je sakupiti ih dvadeset". Nažalost, Vulović nije detaljno obrazložio zašto je došlo da takve sumorne dekadence u Boki Kotorskoj. No, svakako su Vulovićevi književnoistorijski i kritički radovi od određenoga značaja za konstituisanje književne istorije, napose na Crnogorskome primorju.

Izvan granica Crne Gore stasavao je Kotoranin Danilo A. Živaljević (1862–1934), pripovjedač, putopisac, književni kritičar i istoričar, bibliograf i prevodilac s talijanskoga. Živaljević je punu književnu afirmaciju stekao u Beogradu, đe se, uz potonjega istoričara Ljubomira

[121] Radmila Pešić, *Vuk Vrčević*, Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, Beograd, 1967.

[122] Dr Radoslav Rotković, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918.", *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 651.

[123] Srećko Vulović, *Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela*, prvi dio, Dubrovnik, 1873.

[124] Srećko Vulović, *Popis i ocjena narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela* (nastavak), Zadar, 1879.

Jovanovića, obreo nakon Krivošijskoga ustanka (1881-1882). Jedan je od osnivača Srpske književne zadruge i urednik časopisā *Delo* (1889. godine), *Javor* (1893. godine) i *Videlo* (1921–1923). Plodan kritičar, Živaljević se ogledao i kao istoričar književnosti proučavajući, u prvome redu, stariju dalmatinsku i dubrovačku književnost. Iz književnoistorijskoga korpusa izdvajaju se njegove studije i rasprave: *Dnevnik jednog zaboravljenog pesnika* (Novi Sad, 1892), *Andrija Kačić Miošić slovinski pesnik* (Novi Sad, 1893), *Cvijeta Zuzorić i Dominko Zlatarić* (Sremski Karlovci, 1900) te pregled *Srpska i hrvatska književnost u 1890. godini* (Beograd, 1891).

Književna istorija u crnogorskoj periodici, kao samostalni književni žanr, nije nalazila plodno tlo. Naime, ni u jednoj periodičnoj publikaciji u Crnoj Gori nijedan crnogorski autor ne donosi o makar sumarni ili posebni književnoistorijski pregled. To ne znači da takvih priloga nije bilo u drugim kulturnim središtima, od književnih istoričara izvan Crne Gore, pa i samih Crnogoraca. Tako su o Petru II Petroviću Njegošu, kao crnogorskoj snažnoj književnoj, državničkoj i crkvenoj ličnosti, pisali obimne i sintetičke studije ruski naučnici Petar Aleksandrovič Lavrov (*Petar II Petrović Njegoš i njegova literarna djelatnost*, Moskva, 1887) i P. A. Rovinski (*Черногория в её прошлом и настоящем / Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti* u III toma, 1888–1915; *Петръ/Rade Петровчь Нѣгошь, владика черорскій 1830–1851*, С. Петербургъ, 1889; *Obodska štamparija na Rijeci Crnojevića u Crnoj Gori i njen značaj na slavenskom jugu*, Cetinje, 1893; *Rovinski o Njegošu*, s predgovorom Nika S. Martinovića, Cetinje, 1967). U tome kontekstu spomenućemo i književnoistorijsku studiju Milorada Medakovića o *Petru Petroviću Njegošu, poslednjem vladajućem vladici crnogorskom* (Novi Sad, 1888). On je duže boravio u neposrednoj blizini pjesnikovoj i kao njegov sekretar zasvjedočio u mnogim deteljima i sferama njegova života i književnoga rada. Književnoistorijskim temama mogu se smatrati i brojni članci i studije posvećeni autorstvu djela *Smrt Smail-age Čengića* Ivana Mažuranića. Više od dvije decenije vodile su se, kao što smo istakli, žučne polemike u književnoj periodici Srbije i Crne Gore i u inostranstvu o tome čije je to djelo – Petra II Petrovića-Njegoša ili Ivana Mažuranića. Započeli su je srpski književni istoričari Svetislav Vulević i pratilac Njegošev po Italiji Ljubo Nenadović te brojni drugi istraživači (Marko Dragović, Lazar Tomanović, Josip Bersa, Josip Pasarić, August Šenoa, Labud Gojnić, Milorad Medaković, Franjo Marković, P. A. Lavrov,

Orast Pucić, Ferdo Šišić, Imbro Tkalčević, Fran Mažuranić, Alfred Makanec, Fridrih J. Kraus, Nikola Šimić, Jovan Hranilović, Milan Jovanović Batut, Fran Supilo, P. Jovanović, Vladimir Gudel, Sava Davidović, don Marko Vežić, Milan Popović, dr F. Iveković, Jovan J. Babić, Ivo Velikanović, Stipan Banović, Lj. Mrđenović, Savić Marković Štedimlija, Antun Barac i mnogi drugi). [125] Argumentovano i uvjerljivo tu je književnoistorijsku kontroverzu i raspravu konačno pretresao i riješio naš savremenik Ivan Krtalić u članku „Tko je napisao Smail-agu Čengića?“ u knjizi *Afere u hrvatskoj književnosti* (90: 11–169).[126] U završnome i sintetičkome članku Krtalić piše: „Iako se ovim Barčevim tekstom polemika može smatrati završenom, pitanje spora se veoma često postavljalo i u usmenom obliku, u kavanskim razgovorima, pri čemu bi svatko imao svoju tezu i svoju argumentaciju. Podgrijavanju strasti pridonosi činjenica da historija ovog spora nije nikada sustavno i pregledno iznesena pred javnost, pa su neinformiranost i nepoznavanje činjenica veoma često bili uzrokom strastvenih diskusija. Uz to, spor je od početka izlazio iz okvira književne polemike te nekad manje, a nekad više bio opterećen nacionalizmom. (...) Pred ozbiljnim, znanstvenim argumentima, autorstvo rukopisa spjeva, što se čuva u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, više se ne poriče.“[127]

U *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918. godine*, u poglavlju o kritici i književnoj istoriografiji, Radoslav Rotković istakao je da je sasvim logično što u Crnoj Gori nije bilo većih rezultata u književnoj istoriografiji i književnoj kritici. To stoga što istoriografija počiva na objavljivanju egzaktne građe, a kako nije bilo uslova za sintetičke radove, nije bilo ni književne istorije. Ipak, on tvrdi da su objavljene značajne knjige iz toga žanra, pa spominje Tomanovićeve radove o Njegošu i Boki, *Storiu di Perasto* Frana Viskovića, *Herceg-Novi* Toma K. Popovića (prvo izdanje 1883), djela Antuna Bašića, Vicka Balovića, Rista Kovačića; Dionisija Mikovića, *Slike iz prošlosti Ceklina* A. Jovićevića i M. Strugara, etnografsku i nepouzdanu studiju

[125] U najnovijem zborniku *Ivan Mažuranić (1814–1890) i Crna Gora*, glavni i odgovorni urednik prof. dr sc. Milorad Nikčević, Cetinje – Osijek, 2011, 711–717, ovom se književnoistorijskome problemu vraća Aleksandar Radoman u studiji *Povodom jedne književne kontroverze (ko je autor spjeva Smrt Smail-age Čengića)*.

[126] Ivan Krtalić, „Tko je napisao Smail-agu Čengića?“, u: *Afere u hrvatskoj književnosti*, August Cesarec, Zagreb, 1987, 11–169.

[127] Isto, 169.

Sava Nakićenovića (*Boka*, 1913), studije Mladena Crnogorčevića, Marka Cemovića, Vicka Draga, istorijsku monografiju Marka Dragovića o vladici Vasiliju, radove Pljevljaka Anastasija Pejatovića, „koji se potpisivao pseudonimom da ne bi dovodio u pitanje svoj položaj direktora pljevaljske gimnazije". Među takve radove Rotković ubraja i rijetku istorijskojezičku studiju Toma Brajkovića *Peraški dijalekt* (1893), koju je autor napisao na osnovu predloška i podsticaja Budmanijeve studije o dubrovačkome dijalektu.[128]

U prvoj i drugoj deceniji XX vijeka pojavili se prvi književnoistorijski prilozi o drugim južnoslovenskim narodima u crnogorskoj periodici. Bilježimo *Program C. K. Državne velike gimnazije* u Kotoru, đe je publikovano više priloga iz starije književnosti. Osim spominjanih popisa knjiga Srećka Vulovića, ističemo preglede Henrika Grbavčića „O italijanskim sonetima Dinka Ranjine (1902–1903)", Luke Zora „Nešto o pjesmama Marka Marulića Spljećanina (1875–76)", Kerubina Šegvića „Stvarni i estetski tumač Mažuranićeve pjesme 'Smrt Smailage Čengića' (1893–94)", „Ruski elementi u Gorskom vijencu" sa željom da se umanje „vrijednosti Njegoševa djela koje je, navodno, pretrpjelo veliki uticaj ruskih pisaca, što je već tada osporeno u cetinjskom časopisu *Prosvjeta*".[129]

I na kraju ističemo da se književna kritika i književna istorija u crnogorskoj književnosti romantizma, realizma i moderne nijesu konstituisale kao samostalni književni žanrovi, to jest nijesu zaživjele kao samostalne i razvijene discipline nauke o književnosti, nijesu iznjedrile nijednoga snažnijeg književnog kritičara koji se isključivo posvetio toj oblasti. No, uprkos svim promašajima i nesnalaženjima, ali i u određenoj mjeri postignućima, posebno u nekim kritičkim prilozima, i ovaj je period književnoga stvaralaštva i književne kritike stidljivo otvorio vrata modernoj crnogorskoj kritici koja će se početi formirati u međuratnome periodu, naročito o razdobljima naše književne savremenosti u XX i XXI vijeku.

[128] Dr Radoslav Rotković, isto, 651.

[129] Radivoje Šuković, isto, 303.

GLAVA OSMA
EVROPSKI KNJIŽEVNI KONTEKST

KORPUS PREVEDENE POETSKE I PRIPOVJEDNE KNJIŽEVNOSTI

Kao i u drugim, mnogo bogatijim književno-kulturnim sredinama, i u Crnoj Gori je u drugoj polovini XIX i u prvim decenijama XX stoljeća postupno sazrijevala svijest i želja da se što neposrednije upozna svijet stranih, prije svega istočnoevropskih, ali i zapadnoevropskih literatura. Svijest o značenju upoznavanja zapadnoevropskoga književnog kruga, a od istočnoevropskih posebno ruskoga, o širenju i prožimanju duhovnoga horizonta u epskoj, tradicionalnoj herojsko-romantičnoj literarnoj sredini Crne Gore došla je (iako s velikim zakašnjenjem) do izražaja naročito u periodičnim publikacijama, tj. književnim časopisima, kalendarima i almanasima, dnevnim listovima, pa i u pedagoško-didaktičkim edicijama. Prijevodi poetskih i narativnih žanrova, obilje obavještenja, prikaza i osvrta u periodici svjedoče o obaviještenosti i uznapredovaloj prevodilačkoj aktivnosti.[1]

Stvaraoci ranijih razdoblja crnogorske literature nijesu, ili su samo malo, poznavali tradiciju prevodilaštva. Razlog takvome stanju bio je najvjerovatnije taj što Crna Gora, odnosno Cetinje kao književno-kulturno središte zemlje, nije imala dovoljan broj osposobljenih prevodilaca, kulturnih i književnih djelatnika koji bi zadovoljili najrazličitije potrebe duhovnoga i književno-kulturnoga života. Osim toga, u podgrijanoj aspiraciji, želji da se u nerazvijenoj i nezavisnoj zemlji ubrzano riješe mnogi društveno-privredni, prosvjetni i književno-kulturni problemi, donekle je u drugi plan potiskivan svaki drugi duhov-

[1] Prevodilačka aktivnost druge polovine XIX i početka XX stoljeća u Crnoj Gori svodila se pretežno na poetske i pripovjedne žanrove koji su objavljivani u periodičnim publikacijama. Uz njih se krajem XIX stoljeća sve više prevode školski udžbenici i druga pedagoško-didaktička literatura. Neka ranije objavljena djela u periodičnim publikacijama štampana su kao zasebna izdanja, npr. Šekspirov *Hamlet* u prijevodu L. Kostića i Vogijeve *Zimnje priče* u prijevodu S. Matavulja. Devedesetih godina XIX stoljeća kao samostalni prijevodi na Cetinju su objavljeni spjevovi M. J. Ljermontova: *Vlastelin Orša* (prijevodi Živka Dragovića) i *Metri* (prijevod Nikole St. Ljubiše).

no-tvorački, pa i prevodilački rad. Upravo zbog toga sredinom 60-ih godina XIX stoljeća, u vrijeme izlaženja godišnjaka *Orlić*, kao i ranije, u vrijeme izlaženja Njegoševe *Grlice* (1836) na Cetinju, susrijećemo gotovo neznatan broj prevedenih i sasvim malo adaptiranih književnih priloga, bilježaka i obavještenja o stranim piscima i njihovim književnim djelima.

Istina, u novoj konstelaciji društveno-političkih odnosa, koji su se uspostavljali u vrijeme vladavine knjaza Danila, a osobito u razdoblju knjaza/kralja Nikole I Petrovića, prevođenje i upoznavanje stranih literatura nametnulo se kao normalan poduhvat. Veliki broj izvanjaca i inozemaca, došljaka iz južnoslovenskih sredina i stranaca koji su boravili na Cetinju s raznim zadacima i pobudama,[2] otvaranjem konzularno-diplomatskih poslanstava omogućilo je neposredan dodir i međusobne prisnije odnose sa zemljama Evrope, naročito s Rusijom i drugim slovenskim narodima. Sve je to uticalo na postupan porast i lagan interes za prosvjetne, odnosno književno-kulturne tekovine tih zemalja. Uz to, vremenom se vraćaju naši školovani ljudi, intelektualci koji su, nakon osnovnih priprema u crnogorskim školama, dovršavali raznovrsne studije u Petrogradu, Moskvi, Beču, Parizu, Pragu, Beogradu itd., koji su ovladali stranim jezicima, pa su se sve više uključivali u pore društvenoga, privrednoga i prosvjetno-kulturnoga života zemlje. Upravo njihov udio bio je naročito velik i zapažen u prevodilačkoj djelatnosti Crne Gore.

Iako se pojedini prevedeni književni prilozi i drugi tekstovi u crnogorskoj periodici druge polovine XIX i u prvim decenijama XX stoljeća ne mogu smatrati estetski relevantnim i reprezentativnim umjetničkim ostvarenjima, strane književnosti predstavljaće ipak važno polje djelatnosti, pa će, dijelom, pojedini strani pisci „uticati“ i podsticati naše stvaraoce da progovore literarnim i narativnim izrazom. Preko prevodilačke aktivnosti, kao i preko originalnih pripovjednih i poetskih tvorevina, pojedini časopisi, listovi, kalendari, almanasi i druge periodične, pedagoške publikacije, stvaraće književno-kulturnu klimu, vršiće prosvjetiteljsko-narodnu i didaktičko-utilitarnu misiju. Doprinosiće

[2] O tome detaljnije viđeti u studiji: Milorad Nikčević, „Kulturna klima i opšti tast (Doprinos, značaj i podsticaj izvanjaca i inozemaca crnogorskom književno-kulturnom razvoju u drugoj polovini XIX vijeka)*, Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1984, 665–680, i u knjizi *Ideje i paralele (Književni ogledi i studije),* Izdavački centar Revija, Mala teorijska biblioteka, knj. 14, Osijek, 1984, 143–166.

duhovnome razvoju, emancipovanju, ujedno i širenju saznajnih vidika čitalačke publike. Otud je književnik Č. Vuković s pravom ustvrdio da je prevođenje stranih pisaca „širilo vidike naših (crnogorskih – M. N.) autora, bogatilo književno iskustvo mladih stvaralaca“, a posebno doprinosilo „njegovanju dobrog ukusa kod čitalačke publike...“[3] Dovoljno je, radi ilustracije, navesti podatak da je već sredinom 80-ih godina XIX stoljeća samo na stranicama Pavlovićeve *Crnogorke* (najznačajnijega časopisa druge polovine XIX stoljeća) objavljena 131 bibliografska jedinica iz stranih književnosti,[4] i to oko 26 poetskih priloga, 10 pripovjednih sastava, 95 raznovrsnih bilježaka, prikaza i manjih obavještenja o pojedinim književnim događajima iz tekućega života.

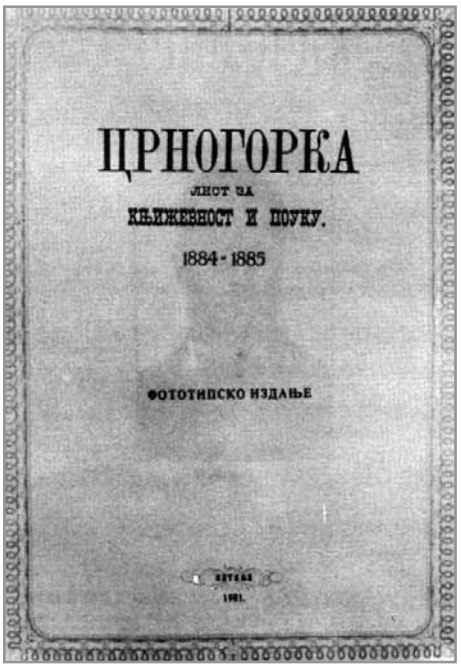
ЦРНОГОРКА
ЛИСТ ЗА
КЊИЖЕВНОСТ И ПОУКУ.
1884-1885
ФОТОТИПСКО ИЗДАЊЕ

No, bez obzira na broj prijevoda u naznačenome časopisu, ne može se reći da je crnogorska kulturna sredina u tome razdoblju rado apsorbovala i oduševljeno primala prijevodne tvorevine pisaca. Naprotiv, u želji da se očuva tradicionalna autohtonost i konzervirani nacionalno-romantičarski duh epske „poezije bojnih lavova“, romatičarskih egzaltacija i sentimentalnih tirada, otpor protiv avangardne strane literature bio je, nekad više, nekad manje, potajno izražen. U tome je naročito prednjačio

[3] Čedo Vuković, „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori“, predgovor knjizi *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1973, 9.

[4] Prema uvidu i prebrojavanju Radivoja Šukovića, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914)*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, u svim serijskim periodičnim publikacijama koje su izlazile na području Crne Gore i Boke Kotorske objavljeno je oko 120 izvornih prevedenih literarnih priloga. Više od polovine naznačenoga broja čine tvorevine ruske beletristike (65). Zapadnoevropske književnosti zastupljene su u sljedećem broju: francuska 12, njemačka 12, talijanska 16, a zatim engleska 9, češka 4. I nekoliko prijevoda vanevropskih književnosti dospjelo je na stranice cetinjskih časopisa, većinom posredstvom ruske literature.

zvanični politički list *Glas Crnogorca*, ali i drugi književni časopisi koji su pretežno njegovali tradicionalne poetske i pripovjedne tvorevine koje su se „njivile“ i „podizale“ iz sredine narodne.[5] Tako je, u želji da se što jače istakne kult epske ustihovane nacionalno-romantičarske, tj. tradicionalne književnosti, *Glas Crnogorca* čak u osvitu XX stoljeća (kad u druge literature prodiru sve više odjeci modernističkih, avangardnih pravaca i tendencija iz zapadnoevropskog literarnog svijeta) oštro napadao i osuđivao sve ono što se u crnogorskoj periodici, samim tim i u književnosti, javljalo kao znak importovanog i novog. Koreći mlade stvaraoce „ponesene novim smjernicama i modernističkim tendencijama“, urednik *Glasa Crnogorca* u istaknutome uvodnom članku tendenciozno piše da se „ljuto varaju“ oni koji se ugledaju „na strane književnosti“, zaboravljajući da je prava književnost svakoga naroda „ogledalo njegova života, odjek njegova osjećanja, budilnik velikodušnih misli i kazna sebičnosti, kukavičluka i izdajstva“.[6] A povodom izlaženja romana *Despotova vlastela* (1896) srpskoga romansijera i istoričara književnosti Andra Gavrilovića, *Glas Crnogorca* se pohvalno izražava o njemu, ne samo zato što je tematikom vezan za prošlost srpskoga naroda u vrijeme despota Stefana, nego zato što se to „patriotsko djelo“ javlja u trenutku koji uporno zahtijeva da se zapadna kultura suzbije „svim silama“.[7] Vrhunac neprincipijelnoga otpora protiv zapadnoevropske kulture i književnosti, izrekao je crnogorski pripovjedač Luka P. Jovović, u nikšićkome listu *Onogošt*. On je predložio, u namjeri da se očuva epska i folklorna tradicija, da se „u osnovnoj školi uvedu gusle“, dogmatski vjerujući da se tako može održati tradicija, bez

ЦЕНТРАЛНА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ИНВ. Број 37
ЛУЧА
КЊИЖЕВНИ ЛИСТ
ДРУШТВА
„ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ“
УРЕДИО
КЊИЖЕВНИ ОДБОР.
ПРВА ГОДИНА.
1895.
НА ЦЕТИЊУ,
Кн. Црног. Државна Штампарија.

[5] Jovan Roganović, „Pjesnik i vila od Nikole I“*, Luča*, IV, sv. 3, Cetinje, 1895, 214.

[6] Anonim, „Književnost u Crnoj Gori tokom XIX. Vijeka“, *Branik*, br. 6, Novi Sad, 1901, 1. Naznačeno je da je tekst preuzet iz *Glasa Crnogorca*.

[7] Anonim, „Despotova vlastela“, *Glas Crnogorca*, br. 11, Cetinje, 1896, 3.

obzira na to što će se „prosvjetnim zapadnjacima takav predmet učiniti grubim“.[8] Začuđujuće je da je takva literarna orijentacija na razmeđu dvaju stoljeća u Crnoj Gori imala čak i veliki broj pobornika i pristalica, a i širih kulturnih implikacija i negativnih konotacija i podsticaja. Naime, češki pisac Jozef Holeček ponovo piše o kulturnoj politici i orijentaciji knjaza/kralja Nikole I Petrovića – da mlade ljude školuje samo kod „srodnih i prijateljskih naroda“, nastojeći osigurati njihovo „vaspitanje u slavjansko-pravoslavom duhu“, jer „zapadna kultura pri jednakoj sadržini i jednakoj formi nije istovjetna i zajednička što se tiče duha“.[9]

Bez obzira na naznačene prosvjetno-kulturne otpore, pojedini književni časopisi i listovi krajem XIX i početkom XX stoljeća sve više objavljuju prijevode stranih pisaca i postupno popularizuju savremenije sadržaje i literarne forme. Zapravo, na stranicama *Luče*, *Književnog lista*, a osobito časopisa *Dan*, mogu se, pored ruskih tvorevina, sve više sresti prevedene pripovijetke savremenih zapadnoevropskih, pa čak i američkih, persijskih, arapskih i turskih književnosti. Urednici i prevodioci su, u posebnim literarnim prilozima, pratili kulturno-književne veze, suodnose i dodire na širem planu, a ne samo na relaciji svjetske i crnogorske literature. Literarne pojave promatrali su u kontekstu svih naših nacionalnih literatura, posebno hrvatske[10] i srpske, a donekle i slovenačke. Aktivnost se ispoljila i u donošenju manjega broja obavještenja i bilježaka o pripovjednome djelu naših pisaca na svjetske jezike i njiho-

[8] Luka Jovović, „Gusle u školi“*, Onogošt*, br. 31, Nikšić, 1899, 1–2.

[9] Up. Josif Holeček, „Epoha Crne Gore*,* iz knjige U Crnoj Gori”, *Brankovo kolo*, br. 7, Sremski Karlovci, 1903, 517.

[10] Ostaje da u posebnoj studiji objelodanimo rezultate istraživanja hrvatskoga književnog konteksta u korpusu crnogorske periodike u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća.

vu prodoru u svijet. U isto vrijeme naši su urednici časopisa ukazivali na važne prijevode stranih pisaca na našem jezičnom području.

Gledano u cjelini, s obzirom na kvantitativni i kvalitativno-estetski presek prevedenih pripovjedaka istočnoevropskoga/zapadnoevropskoga književnog kruga, mogli bismo uslovno (radi preglednosti) podijeliti u dva ne tako strogo odjelita perioda. Prvi period traje od 60-ih godina do kraja XIX stoljeća, a drugi od osvita XX stoljeća do Prvoga svjetskog rata, kad se gase gotovo svi duhovni, pa i književno-kulturni pokušaji.

ГОДИНА II. ЈАНУАР и ФЕБРУАР 1912. СВЕСКА 1. и 2.

ДАН

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

УРЕДНИЦИ:
Dr N. ШКЕРОВИЋ и ДУШАН С. ЂУКИЋ

ЦЕТИЊЕ
ШТАМПАНО У КРАЉ. ЦРНОГ. ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1911.

„ДАН" излази сваки мјесец. Годишња претплата за Црну Гору износи 12. Перпера. Претплата се уплаћује полугодишње. Адреса: „Администрација „Дана", Цетиње". Учитељи и свештеници плаћају 10 перпера, а ђаци 6. У иностранству 3 перпера више. — Свака свеска у књижарској расподаји Перп. 1'20. — Експедицију врши књижара А. Рајновић, Цетиње.

Strane književnosti, prije svega ruski pjesnici, a u nevelikome broju i pjesnici iz zapadnoevropske književnosti, našli su prostor u crnogorskoj književnoj periodici u drugoj polovini XIX i osvitu XX vijeka. U početku su prevođena beletristička djela, prije svega prepjevi i adaptacije poezije, prozne prerade, a javljali su se u velikom dijelu i književnokritički tekstovi. Najviše prevedenih poetskih sastava objavljeno je 80-ih i 90-ih godina XIX vijeka, i to u periodičnim publikacijama na Cetinju. Objavljuju se prilozi s ciljem da inaugurišu savremene ruske tendencije ili da se kratkim anotacijama ukaže na pojave nekih stranih izdanja. Samo su dva poetska sastava Mihaila Jurjeviča Ljermontova (1814–1841) izašla u posebnim izdanjima na Cetinju, i to *Vlastelin Orša* (1898) u veoma slabom prijevodu književnika Živka Dragovića[11] i poema *Mciri* (1899) u prijevodu Nikole St. Ljubiše. Taj ruski bajronist nije imao vremena da se do kraja razvije kao stvaralac jer je već u 27. godini ubijen u dvoboju. Njegova smrt bila je podsticaj

[11] Jovan Dučić je napisao da je umjetnička strana prijevoda *Vlastelin Orša* veoma loša. „Riječi su neodabrane, čaršijske, riječi najobičnijeg pripovjedača, a to je ono što ubija svu ljepotu živog elegantnog govora, kojim je govorio ovaj veliki Rus. Ritam je netačan; a pri tome govor provincijski krši i ono malo ljepote što bi ga dao žubor makar i običnog (...) stiha" („*Vlastelin Orša*, Spjev M. J. Ljermontova. Preveo Ž. Dragović", *Zora*, br. 7–8, 1898, 284).

mladim cetinjskim prevodiocima da skrenu pažnju na njegov književni lik, prije svega na njegove sumorne motive i teme osamljenosti, romantične i egzotične pejzaže, predjele u kojima su se oslikavali i neki bajronovski, romatičarski i demonski karakteri (*Demon*, 1841), kao i mnoge osobine ruskoga realizma, a naročito u crtanju ruskoga ambijenta koji je Ljermontov iskazao u poznatome romanu *Junak našega doba* (1838–1839). Cetinjski pjesnik Nikola St. Ljubiša preveo je, bolje reći prepjevao, „Ideal“, pjesmu aktuelnoga i modernoga pjesnika Semjona Jakovljeviča Nadsona.[12] Tih je godina taj pjesnik bio omiljen među čitalačkom obrazovanom publikom na Cetinju jer je njegova poezija, kao i cjelokupna ruska književnost toga vremena, donosila okultne, mistične i pesimističke tonove koji su antinomično djelovali u odnosu na nacionalno-romantičnu, „muževnu“ epsku književnost koju je zagovarao knjaz Nikola Petrović Njegoš i cijela poetska svita oko cetinjskoga Dvora. „Sumorna raspoloženja, koja su tada zahvatila dio ruske inteligencije, izražena su i u poeziji i u prozi, a najjače u pjesništvu rano preminulog i veoma popularnog pjesnika Nadsona.“[13] Nadson je zarana postao omiljeni pjesnik crnogorske sredine. Iz tih pobuda, a i kako bi se upoznalo crnogorsko čitateljstvo sa slavenofilskim idejama u Rusiji i poetskim modelima „čiste“ umjetnosti, književnik Živko Dragović je veoma rano preveo i Atanasija Atanasijeviča Šenšina, koji je bio više poznat pod pjesničkim nadimkom Aleksandra Feta.[14] Veoma je indikativno da je u tome ruskom književniku Živko Dragović vidio omiljenu pjesničku ličnost čija je poezija prezentirala „harmoniju i ukus“ za sve, a naroči-

Просвјета

ЛИСТ ЗА ЦРКВУ И ШКОЛУ.

ИЗДАЈЕ

КЊ. ЦРН. МИНИСТАРСТВО ПРОСВЈЕТЕ И ЦРКВ. ДЈЕЛА.

ГОДИНА I. СВЕСКА I—XII.

ЦЕТИЊЕ, 1889.

[12] Nikola S. Ljubiša, „Ideal. Po Nadsonu“, *Luča*, br. 1, 1897, 3–4.

[13] Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986, 338.

[14] „Atanasije Atanasijevič Šešin“, *Nova Zeta*, br. 2, 1890, 87.

to za one poetske sladokusce koji su smatrali „da je poezija sredstvo da se iskažu 'savremene ideje u stihovima'". Slične poetske tendencije objavljivala je u to vrijeme i *Nova Zeta*, prenoseći iz ruske periodike (*Njiva*) popularne studije, poput *Književnih pisama* Đ. Koropečevskog („Vještaci realisti" i „Tipovi beletrističkih talenata").[15] I u tim tekstovima osporavani su sudovi „tendencioznoga pravca" u ruskoj umjetnosti, dokazujući da moderni pisci nijesu „mogli da dobiju pravo mjesto u književnosti", što je i podstaklo književne kritičare i teoretičare da sve više i upornije pišu o modernističkoj ruskoj književnosti. U tome književnom kontekstu sagledava se i afirmacija ruskoga pjesnika Nadsona koji je sve više postajao popularni i omiljeni pjesnik na Cetinju. Transponovane su i one antidemokratske pjesničke struje koje su eksplicitno iskazane u prilogu Jakova Petroviča Plonskog u *Luči* (1898). On je uporno dokazivao da veliki ruski pjesnici Puškin i Ljermontov „imaju svoje sljedbenike u modernim predstavnicima aristokratske poezije, a ne u Njekrasovu".[16] U istome estetičkom duhu i tonu pisali su: „nestvaran mistični svijet te poezije, njena suština, izražena je u stihovima" Polonskog koji su saopšteni na ruskom jeziku: „Блажен кому дано два слуха, / Кто и церковний слишит звон, / И слишит вечний голос духа",[17] što je u prijevodu značilo: „Neka je blažen onaj kome su podarena dva sluha, / Ko čuje i glas zvona crkvenog / i sluša vječni glas duha." U svjetlosti slavenofilskih ideja treba svakako promatrati i prikaz poetskoga djela Aleksandra Sergejeviča Puškina u cetinjskoj *Luči*. Naime, s refleksom kritike, Puškinov roman u stihovima *Evgenij Onjegin* prikazan je preko njegova

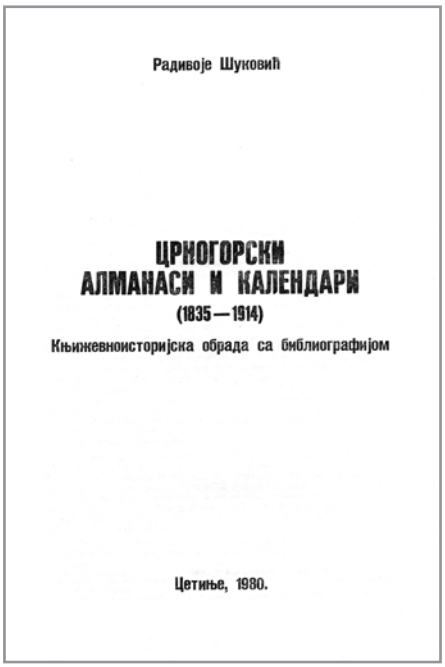
Радивоје Шуковић

ЦРНОГОРСКИ АЛМАНАСИ И КАЛЕНДАРИ

(1835—1914)

Књижевноисторијска обрада са библиографијом

Цетиње, 1980.

[15] Prijevodi iz ruskog časopisa *Njiva* „Vještaci i realisti" objavljeni u *Novoj Zeti* (prevodilac s ruskog Živko Dragović) 1890. godine.

[16] Radivoje Šuković, isto, 339.

[17] IČ, „Jakov Petrović Polonski", *Luča*, br. 11-12, 1898, 477.

glavnoga junaka Onjegina, koji je „presađen sa tuđeg tla na rusko". U Puškinovu romanu sagledali su „pobornika apsolutnog duha", pa u njegovu prozno-poetskome tkivu „Rusija pahnjet" (Rusija miriše!), a tamo đe ne „pahnjet" ošeća se „prijeteća bolest koja dolazi iz zapadne kulture". Tako je lik Onjegina prikazan kao dekadentan, nestvaran i iluzionistički karakter ruske literature. Kritika, dakle, nije „mogla" viđeti u njemu i njegovu pjesniku Puškinu velikoga „slobodarskog pjesnika, prijatelja revolucionara dekabrista, i njegov slobodarski 'nepotkupljivi' pjesnički glas".[18]

Izvornih poetskih tekstova strane književnosti u crnogorskoj periodici toga vremena bilo je malo. Daleko je više bilo (oko 140) kritičkih informativnih priloga, bibliografskih opisa, najviše anotacija i boigrafskih podataka o pojavi novih knjiga. Radivoje Šuković je utvrdio da su se dvije trećine te materije odnosile na rusku i francusku književnost, a jedna trećina na sve ostale strane literature, prvjenstveno na talijansku i njemačku književnost.[19] Isti autor sumira: „Svi prevodioci lirike osamdesetih i početkom devedesetih godina uglavnom su ostali kod svojih velikih uzora: evropskih romantičara, ruskih, italijanskih i njemačkih pjesnika koji su predstavljali epohu. Njihove prepjevane ili prevedene pjesme uklapale su se u harmoničnu cjelinu romantičarske poezije na našem jeziku (...). U prevedenoj lirici dominiraju intimna raspoloženja, osobito u pjesmama ruskog bajroniste Ljermotova. U njima preovladava sjeta, čežnja zbog rastanaka, pa i poneki tužni ton. Samo pokatkad u tim pjesmama pojavljuju se znaci životnog optimizma."[20]

Uz Bajrona, u cetinjskoj *Luči* objavljivani su sastavi Karamzina i Fonvizina, a od zapadnoevropskih pjesnika zastupljeni su tekstovi Getea („Bauk" i „Poljska ružica" u prijevodu Lazara Tomanovića), Steketija i Leopardija (pjesma „Uspomena", i to na prvim stranicama *Crnogorke*), dok je *Glas Crnogorca* objavljivao sve veće poetske spjevove. Uz njih se javljaju Šiler s došetkama i epigramima, te malo poznati književnici Olindo Gverini („Umrijeću, večer je suđena" u prijevodu Ljuba Neretljanina) i L. Steketi („Za ljubav božju" u prijevodu Sava St. Račete).[21]

---

[18] Radivoje Šuković, isto, 340.

[19] Isto, 341.

[20] Isto, 342.

[21] Stechetti, „Za ljubav božju...", *Nova Zeta*, br. 12, 1890. i 1891, 45.

Kao uspjeliji poetski sastavi u cetinjskoj periodici, koji su čuvali originalni poetski izraz, ističu se odlomci Šekspirove tragedije *Hamlet* (prijevod Laza Kostić) objavljeni u *Crnogorki* i *Zeti*, prijevodi Ljermontovljeve poeme „Mciri" (prevodilac Nikola Ljubiša) u *Glasu Crnogorca* te njegova pjesma „Vazdušna lađa" (prevodilac R. Krivokapić) u *Književnome listu* (1901).[22] Odlomci *Ilijade* (prevodilac s grčkoga jezika Labud Vrbica) objavljeni su u *Crnogorki* i *Novoj Zeti*. Dakle, svi ti poetski sastavi čuvali su autohtoni poetski izraz i estetske ljepote harmonije i skladnosti originalā. Treba naglasiti i da se u crnogorskoj periodici javljaju i neki ponovljeni prijevodi: prvo Ljermontovljeva pjesma „Vazdušna golem-lađa" (preveo Savo St. Račeta) prevedena i objavljena u *Glasu Crnogorca* (1891),[23] a potom je objavljena u *Književnome listu* (1901) pod naslovom „Vazdušna lađa" (prevodilac Mitar Drecun).[24] Prevedeni tekstovi pružaju mogućnost uporednih analiza.

I prvi modernistički časopis *Dan*, koji izlazi u prvoj deceniji XX vijeka u Cetinju, nije donio previše prevedenih zapadnoevropskih poetskih sastava. Interesantno je da su svi pjesnici-saradnici, autori iz opšte i svjetske književnosti, predstavljeni u *Danu* s pjesmama u prozi: Maksim Gorki, „Pred licem života"; Ignotus (Dušan S. Đukić), „Nad jezerom"; Šarl Bodler, „Napuklo zvono"; Viktor Igo, „Ekstaza", „Sunce na zahodu"; Oskar Vajld, „Dobrotvor", „Umjetnik", „Učenik", „Učitelj", „U domu pravde"; Žan Rišpen, „Hladno je", i Ivan Vazev, „Kalinkin sin". Sve te neobične poetske tekstove, kao i one priloge crnogorskih autora u *Danu*, karakteriše poetska lirska ekstaza. Prevodioci nastoje da afirmišu moderne lirske tonove i svježije književne oblike. Tim tekstovima crnogorska se književnost, prvi put, uključila u savremena literarna zbivanja što ih je u književni život donio pokret moderne.

Drugi narativni potperiod ispunjen je pripovjednim tvorevinama koje takođe po tematsko-motivskim i jezičko-stilskim odlikama pripadaju književnim formacijama dvaju književnih pravaca: romantizmu i samo donekle realizma. U tome razdoblju prevodilačka aktivnost svodila se pretežno i na poetske i pripovjedne žanrove koji su objavljivani u serijskim i periodičnim publikacijama. Uz njih se krajem XIX vijeka

[22] Ranije je ista Ljermontovljeva pjesma (u prijevodu J. P. Lipovca) objelodanjena u *Crnogorki* 1884. godine.

[23] Mihail Jurjevič Ljermontov, „Vazdušna golem-lađa", *Glas Crnogorca*, br. 50, 1891.

[24] Mihail Jurjevič Ljermontov, „Vazdušn lađa", *Književni list*, br. 1–2, 1901, 19-20.

sve više prevode i školski udžbenici i druga pedagoško-didaktička literatura. Neka ranije objavljena djela u periodičnim publikacijama preštampana su kao zasebna izdanja, npr. Šekspirov *Hamlet* u prijevodu Laza Kostića i Vogijeve *Zimnje priče* u prijevodu Sima Matavulja.

U to vrijeme u crnogorskoj književnosti, kao i u literaturama drugih južnoslovenskih naroda, preovlađuju stilske karakteristike nacionalno-romantičarskoga, sentimentalističkoga, pa i prosvjetiteljskoga književnog pravca. Interesantno je da su te tendencije postojale i u prevedenim i domaćim poetskim i pripovjednim tvorevinama. Naglašena tradicionalno-epska, folklorna orijentacija ukupne crnogorske literature toga vremena, izražena je u odrednicama časopisa i nazivima crnogorskih časopisa i listova. Tako, na primjer, *Crnogorka* iz 1871. godine nosi u podnaslovu „prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku", a Pavlovićeva *Crnogorka* i romantičarski orijentisana *Zeta* pobliže su označene kao „listovi za književnost i zabavu" itd. Prevodioci stranih literatura, od kojih su neki i tvorci originalnih pripovjedaka, prevode ponajčešće književna djela koja su plijenila i čitaoce i autore nacionalno-romantičarskom, rodoljubivom tematikom, poukom, zabavom, pa čak i šalom i groteskom. To je, u stvari, literatura koja je bila uobičajena u istočnoevropskoj (ruskoj), a donekle i u slovačkoj literaturi na prijelazu romantizma u realizam.[25] Naime, tematika i motivika, ukupni stilsko-izražajni i oblikovni prosede prijevoda, prenošeni su u žanrovima i stilovima romantičarskih, veoma često i sentimentalističkih literarnih modela i oblika. Prevodioci su ponekad (osobito u početku) tvorevine koje su prevodili potčinjavali svojim shvatanjima i ukusima: prevodili su ih na crnogorski jezik, vjerno se držeći najčešće originala, ali ne osvrćući se mnogo na književno-estetske zakonitosti prevođenja. Djelo je u takvim prijevodima gubilo mnogo od originalne estetske vrijedno-

[25] Tipološki i žanrovski slična je crnogorskoj književnosti druge polovine XIX stoljeća, kako o tome piše M. Bakoš („Kotazkam periodizaciji literarnych", u knjizi *Literatura a nastavba,* Bratislava, 1960, 151–152) slovačka književnost. U spomenutoj studiji ta je književnost 60-ih i 70-ih godina označena da pripada prelaznom periodu „od romantizma ka realizmu", s napomenom da su se književna djela toga vremena „utapala u sentimentalno-romantičnim klišejima i povišenoj idealizaciji zbilje". Proučavajući hrvatsku književnost 50-ih i 60-ih godina XIX stoljeća, A. Flaker (*Književne poredbe,* Naprijed, Zagreb, 1968, 323) imenuje je sintagmom „nacionalnog patriotizma", ističući da taj „period iskazuje naglašenu orijentaciju na stil usmene predaje i evropski, napose slovenski, romantizam, ali pretežno na njegove manje karakteristične i za romantizam nebitne oblike..."

sti. Pobliže, u prevedene tvorevine utkivan je najčešće duh, jezički izraz i sintaksa crnogorske usmene književnosti, osobito ritam i „vers epske pjesme“, a u naraciji, opisu, izvještaju i dijalogu ošećaju se modeli i strukture usmene anegdote, legende i pripovijetke. U najranijim prijevodima, osim što je stvaran naš izražajno-jezički crnogorski model, autor je ponekad mijenjao, adaptirao za naše potrebe likove, pa čak i milje u kojemu su djelovali ti likovi. Ukratko, uobičajena praksa najranijih prevodilaca bila je, u stvari, stvoriti, prema adaptaciji stranoga djela, tvorevinu za potrebe naše publike koja će se stoljećima odgajati, obrazovati i estetski izoštravati na ukusima crnogorske usmene (narodne) književnosti; na doživljajima herojsko-epske tradicije, agona, predanjima i običajima.[26]

Izraziti su primjeri takve proze najraniji prijevodi iz Njegoševe *Grlice* (1836), moralno-didaktičke pripovijetke spisatelja Đorđa Nikolajevića (1807–1906) „Miloje Cvetić“, „Izis i Tira“ i „Kalio“, koje je preveo, odnosno adaptirao s njemačkoga jezika za naše potrebe.[27] On je „jedan od onih stvaratelja koji su (...) u nedostatku domaće knjige, vršili adaptacije djela stranih pisaca, prilagođavajući ih našim prilikama“.[28] Slične njima su i pripovijetke nepoznatih autora „Liječenje u Mont-Doru“ i „Sreća i novac“, koje predstavljaju „lako zabavno štivo sa jako naglašenom tendencijom“.[29]

Umjesto adaptiranih književnih tvorevina, u posljednje tri decenije XIX stoljeća sve se više prevode u periodici nacionalnih knji-

[26] Ostaje da se posebno istraži kakav je odnos crnogorskih prevodilaca bio prema izvornim umjetničkim tekstovima, odnosno koliko je sačuvana umjetničko-estetska vrijednost u njihovim prijevodima. Prema proučavanjima Radivoja Šukovića („Strane književnosti u književnoj periodici“, poglavlje u knjizi *Književna periodika u Crnoj Gori,* 354), može se zaključiti da su se prevodioci različito odnosili prema poetskim i pripovjednim djelima. Pobliže, kao posebni oblik javljali su se u periodici prijevodi-imitacije, često naznačavane kao „adaptacije“ poetskih i proznih tekstova. Uz to, javljaju se tekstovi, većinom poetski, za koje se kaže da su nastali „po Nadsonu“, „po Ljermontovu“, „po Puškinu“, „po Petefiju“ ili „po ruskom“.

[27] Iako takvi, i slični pripovjedni tekstovi, izlaze iz razdoblja koje obuhvata ova studija (druga polovina XIX stoljeća), oni žanrovski i tipološki ipak pripadaju njemu.

[28] Radivoje Šuković, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914) (Književnoistorijska obrada sa bibliografijom)*, Cetinje, 1980, 44–45.

[29] Upor. Vesna Kilibarda, „Prevođenja i tumačenja“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1984, 681. Ista, *Ruska književnost u crnogorskoj književnoj periodici* (magistarska teza), Beograd, 1983 (daktilografisano).

ževnosti proizvodi umjetničkoga duha. Osobito je u to vrijeme u crnogorskoj periodici preovladao interes za rusku literaturu. To je bilo i normalno kad se zna da se upravo srpska književnost (kao i druge nacionalne literature) u posljednje tri decenije XIX stoljeća razvijala u bliskim odnosima, dodirima, susretima, podsticajima, pa i uticajima sa savremenom ruskom literaturom. Proučavajući književne veze istočnoevropskih naroda, ruska naučnica D. Bjeljajeva došla je do zaključka da se (prvjenstveno u periodici) ruska književnost u posljednjoj četvrtini XIX i početkom XX stoljeća „širokom bujicom ulivala u književnost jugoslovenskih naroda“,[30] prevođenjem djela Puškina, Gogolja, Turgenjeva, Tolstoja, Dostojevskog, a na razmeđu dvaju stoljeća učinjen je pokušaj „osvajanja umjetničkog otkrića M. Gorkog, A. P. Čehova, V. G. Koroljenka i drugih ruskih pisaca“.[31] Pisci ruskog kritičkog realizma, osobito Gogolj, Turgenjev, Černiševski, Tolstoj, Marija Aleksandrova Markovič (Marko Vovček – M. N.) i dr., bili su naročito popularni kod srpskih pripovjedača, a imali su i plodotvorno-stvarateljskih učinaka na njih. Branislav Nušić, savremenik mnogih zbivanja u srpskoj književnosti druge polovine XIX stoljeća i u prvim decenijama XX stoljeća, piše u predgovoru svog djela da je Černiševski bio „omiljen pisac novih ljudi, sljedbenika Svetozara Markovića; Turgenjev je postao ljubimac (jednog dijela – M. N.) književno-inteligentne publike (...) a Gogolj je bio pisac cijele tadanje omladine; ona se njime oduševljavala sa njegove oštre satire, a naročito one koja se odnosila na rusku birokratiju...“[32]

Citirane riječi tačno ocrtavaju raspoloženje i vrijeme i mogu se, u odgovarajućoj mjeri, doslovno primijeniti na crnogorske prilike u posljednje tri decenije XIX stoljeća. Podsticaji, susreti, dodiri i prožimanja upravo klasičnih ruskih pisaca, zapravo njihovo prisustvo, odnosno prisustvo zastupljenost romantizma i duh kritičkoga realizma, „kojem

---

[30] Uporedi instruktivnu studiju Й. Д. Беляева, *Литературы народов Югославии последняя четверт XIX и начало XX века,* Москва, 1979, 254. O sličnim problemima raspravlja se u zajedničkoj studiji J. Bjeljajeva, Z. Boškov, R. Doronja, Ž. Milisavac, M. Stojnić, S. Nikoljski, *Prilozi proučavanja srpsko-ruskih književnih veza. Prva polovina XIX veka,* Novi Sad, 1980.

[31] Isto, 254.

[32] Cit. prema: Branislav Nušić, *Dr, Sumljivo lice* (predgovor), *Sabrana dela,* knj. VII, Beograd, s. a.), 298. O odnosima ruske i srpske književnosti ističemo studiju Milorada Najdanovića „Ruski književni uticaji“*,* u knjizi *Seoska realistička pripovetka u srpskoj književnosti XIX veka (književnoistorijska studija)*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1968, 159–194.

je teorija Svetozara Markovića širom otvorila vrata u srpskoj književnosti", postaće predmet interesovanja prevodilaca i crnogorske periodike toga vremena. Razlog takvome stanju, kako smatraju pojedini proučavaoci, nalazi se u tome što je već 70-ih godina (a naročito krajem 80-ih godina XIX stoljeća) na studijama i školama u Rusiji bilo sve više crnogorskih studenata i učenika. Prethodno su oni završili cetinjsku Bogosloviju ili nižu cetinjsku gimnaziju klasičnoga smjera.[33] Oni su, naravno, po povratku na Cetinje bili osposobljeni literarni „tumači" onih orijentacija i tendencija koje su se burno reflektovale na planu „ideologije ruskog samodržavlja", panslavizma, naglašenog pravoslavlja, kao i onih naprednih ideja i snaga koje su podražavale duh kritičkog realizma ili su se gubile u mračnim i sumornim raspoloženjima i temama, poput onih koje je transponovao u poeziji rano preminuli i veoma omiljeni pjesnik crnogorske čitateljske publike Nadson.[34] Tako se mogu objasniti podsticaji i interesi crnogorskih prevodilaca za ruske, a preko njih i za druge, zapadnoevropske, pisce s kojima su se oni još u Rusiji upoznali.

Prvi poznati pisac s kojim se susrela čitalačka publika u Crnoj Gori jeste pripovjedač I. S. Turgenjev (1818–1883). *Crnogorka* (1871) je prva periodična publikacija koja je gotovo u svim brojevima objavljivala u nastavcima dvije njegove pripovijesti pod naslovom „Nesretnica"[35]

---

[33] O tome nešto više piše u studiji Н. П. Хитрова, „Культурные связы России и Черногории (XVIII — Начало XX в.)", *Русско-югославские связы*, Москва, 1968.

[34] Semjon Jakovljevič Nadson (1862–1887) ruski je pjesnik. Iako je umro mlad, on je izrazio „raspoloženje ruske inteligencije za vrijeme reakcije u 80-im godinama; u njegovim melodioznim pjesmama prevladavaju tuga, beznadnost i krajnji pesimizam, dok u ranijim pjesmama ima elemenata narodnjačke ideologije". O njemu viđeti: *Enciklopedija leksikografskog zavoda,* 4, Laghouat – oživljavanje, Zagreb, MCMLXVIII, 459. Bio je veoma omiljen pjesnik crnogorske inteligencije. S njegovim pesimizmom i misticizmom krajem XIX stoljeća upoznao je čitaoce crnogorske periodike mladi pjesnik Nikola St. Ljubiša („Ruski pjesnik Simeon Đ. Nadson", *Luča*, br. 1–2, Cetinje, 1898, 78). Između ostalog piše: „Izabranik naroda s njegovim ubjeđenjem – 'samopožrtvovanjem' neizvjesnom bogu – živi rekao bih ne radi života, nego radi smrti, uvjeren, da sve u životu mora se prekratiti smrću i ona je realna i razumna za izmučenu prirodu čovjekovu." (Isto, 78)

[35] *Crnogorka* (1871), br. 2, 7–8; br. 3, 11–12; br. 4–5, 16–18; 23–24; br. 7, 27–28; br. 8, 30–32; br. 9, 35–36; br. 10, 39–40; br. 11–12, 45–48; br. 13, 50–52; br. 14, 54–56; br. 15, 58–60. Citati prema fototipskom izdanju *Crnogorke (Prilog Crnogorcu za zabavu, književnost i pouku)*, 1871, CNB, Cetinje, 1977. Prevodilac nije naznačen.

i „Što se dogodilo poručniku Jergunovu“.[36] Skromno mjesto tome, inače omiljenome, piscu hrvatske i srpske periodike ustupiće Pavlovićeva *Crnogorka* (1884–1885). Ona je u prijevodu crnogorskoga pjesnika i pripovjedača Filipa J. Kovačevića objavila njegovu crticu „Poljubac“.[37]

Imajući u vidu tematsku orijentaciju crnogorskih časopisa, valjalo bi viđeti o kakvim je pripovijestima riječ. Ujedno, nameće se i logično pitanje: mogu li se preko tih prevedenih priča uspostaviti nekakve veze i tipološke usmjerenosti s crnogorskom pripovijetkom?

Turgenjevljeva pripovijetka „Nesretnica“ moderno je strukturirana u 22 glave, dakle, u narativnorazvijenoj kompoziciji koja se približava romanesknoj strukturi. U takvoj fabuli pisac je postavio kapetana Petra Gavrilovića, Aleksandra Davidova Fustova, Ivana Damjanića Roća, ženske likove: Eleonoru Karpovnu i poćerku Suzanu Ivanovu. Realističkim postupkom oblikuje pisac različite sudbine junaka. Vezna nit priče je tragična sudbina Suzane Ivanove. U zamršenim okolnostima ruskoga plemstva (sloja koji je bio u agoniji), u njene kobne zamke hvata se mlada Suzana. Ona postaje žrtva, kao i njena majka Jevrejka, svijeta koji je sve više nagrizao, rastakao i uništavao unutrašnji moral. Dakle, u svijetu nemorala, grube životne stvarnosti, prividnoga i lažnoga sjaja, stradaju ponajprije preosetljive osobe, njihove emocije. I kao u nekim drugim Turgenjevljevim pričama, i u toj pripovijesti, ljubav Suzane Ivanovne suprotstavljena je bezvoljnoj, apatičnoj i neaktivnoj ljubavi Ivana Damjanića Roće. Motiv iskrene ljubavi i Suzanine odanosti u kontrastu je s muškom neaktivnošću i nespremnošću da je prihvati. Takve emocije vode Suzanu u propast, u tragični vrtlog i – kraj. Dajući pripovijesti širu psihološko-socijalnu motivaciju, analizirajući karaktere u međusobnim odnosima i dodirima, Turgenjev je, u stvari, projektovao izvanrednu sliku svoga vremena.

Za razliku od te pripovijesti, pripovijetka „Što se dogodilo poručniku Jergunovu“, u romantično-realističnoj fabuli izlaže isečak iz života glavnoga lika koji je fiksiran naslovom pripovijetke. Našavši se, kao odan i pouzdan oficir carske Rusije, u zabitoj varošici Nikolajevnu, na egzotičnom ušću Dnjepra, Jergunov u toj okultno-surovoj osami

---

[36] *Crnogorka* (1871), br. 16–17, 64–67; br. 18–19, 74–76; br. 20, 79–80; br. 21, 82–84.

[37] *Crnogorka*, 1/1884, br. 33, 279–280. Pripovijetku je preveo s talijanskoga jezika Filip J. Kovačević.. Cit. prema fototipskom izdanju *Crnogorke 1884–1885*, CNB, Cetinje, 1981.

prirode biva lakovjerno zaveden od dviju mladih đevojaka – Emilije Karpovne i Jevrejke Kolibre. Na kraju biva od njih opljačkan. Raspet između trenutaka osame i prividne ljubavi prema dva mlada, ali nedovoljno poznata bića, junak priče doživljava uzvišenje čulnih strasti:

> *Jergunov sjeđaše na divanu i gledaše neprestano Kolibru. Neobično osjećanje ga obuzimaše. Osjećaše se vrlo lak; činjaše mu se da je bez tijela i da pliva po bezgraničnim prostorima. Pri tome kao da mu mravi iđahu po leđima. (...) Činješe mu se da ga njeko uljuljkuje. Neki veo zastiraše mu Kolibru...*[38]

U tu sentimentalnu ljubav, u sretnim i rijetkim trenucima osame, provale nabujale mladosti poručnika Jergunova, prodiru tajanstvene, okultne sile, sumnje koje ga nagrizaju, dovode do košmarnih vizija, pa čak i do ruba života i do smrti. Iako je pisac u središte postavio romantičarsko-ljubavni, sentimentalni doživljaj, radnja se dramski i dinamično ostvaruje na pozadini dubokih socijalnih odnosa koji su potresali rusko društvo u vrijeme carskoga samodržavlja. Pripovijetku ne prožima samo fantastika, nego i neočekivana atmosfera i brzi dramski obrti u radnji. Obje pripovijetke, kao i crtica „Poljubac“, objavljene su stoga što su prevodioci nastojali da približe takav tip proze čitaocima crnogorske periodike, naročito mladim sentimentalnim čitateljkama.

U uvodnom dijelu crtice „Poljubac“ piše: „Spisateljica L. K. štampa u ’Ruskim vjedomostima‘ svoje uspomene o Turgenjevu, saopštava nekoliko sitnih pričica Turgenjeva, od kojeg je ona čula iste, ali koje se nijesu u štampi pojavile. Te sitne pričice nijesu ništa drugo no ’pjesme u prozi‘. Evo jedne od tijeh, kako je zapamtila spisateljica.“[39]

Iako se prema naznačenoj sintagmi članka da je priču „zapisala spisateljica“ u citiranome tekstu dovodi u pitanje originalnost i cjelovitost priče, ipak se, na osnovu stilskih karakteristika (pejzažni statički motivi, romantičarska vizija i inspiracija, lirsko-poetske zgusnute slike ritmizirane proze) lako uočava da je ta novela zaokruženo Turgenjevljevo djelo.

Sva tri priloga žanrovski i tipološki pripadaju onoj fazi njegova stvaranja koja čini prijelaz od tzv. „starog manira“ (sam Turgenjev

[38] *Crnogorka* (1871), br. 21, 82–83. Cit. prema fototipskom izdanju.

[39] Naznačeno je da je ranije ta crtica objavljena u časopisu *Новое время*.

naznačio je tako stil svojih prvih novela),[40] tj. „manira“ literarnoga romantičnog razmeđa Puškinove i Ljermontovljeve epohe, s jedne, i Gogoljeve narativne tradicije, s druge strane. Dominantna lirska nota, subjektivizam i estetizam koji prožimaju uokvirene pripovijesti s govorom započetim u prvom licu, pretvara se u „proširene monologe duševno osjetljivih, pa čak i sentimentalnih pripovjedača koji čitatelju, preko njih sakupljenog društva, (...) pružaju uvid u nečije zanimljive životne događaje ili svoje duševne doživljaje. Autor je u tim novelama prisutan ne samo kao početni pripovjedač koji i kasnije, tijekom zbivanja, igra ovakvu ili onakvu ulogu u noveli, već se, zapravo, pretvara u jednog od svojih pripovjedača koji i dalje govori, bez stilističke diferencijacije – autorovim jezikom i stilom uzavrelih emocija.“[41]

Uz Turgenjeva, crnogorska periodika druge polovine XIX stoljeća posvećuje dužnu pažnju klasiku ruske pripovijetke, utemeljivaču smjera ruskoga kritičkog realizma, odnosno naturalizma u Rusiji – N. V. Gogolju (1809–1852). U Pavlovićevoj *Crnogorki* od svih prevedenih prozaista on je zauzeo najviše prostora. Prevedena mu je jedna poduža i jedna kraća pripovijetka. A list „za književnost i zabavu“ *Zeta* donosi također jednu njegovu dužu pripovijest.

U svim tim pripovijestima zapaža se ne samo izuzetna tematska i motivska raznovrsnost, nego i majstorska narativna tehnika. Sve tri pripovijetke, u stvari, pripadaju (kako je naznačeno u podnaslovu) tematici iz narodnoga „maloruskog života“. „Majska noć ili Utopljenica“[42] (pripovijetka koja je nešto ranije prevedena u hrvatskoj književnosti[43]), „Nečisto mjesto“,[44] „Kovač Vikala“,[45] tvorevine su ciklički strukturirane. Tematikom i stilsko-oblikovnim postupcima one pripadaju Gogoljevoj prvoj literarno-razvojnoj fazi. I one su, u stvari, kao i Turgenjev-

[40] Upor. К. К. Истомин, „Старая Манера Тургенева“, *Известия*, Академия Наук, т. XVIII, кн. 13, Москва, 1913.

[41] Aleksandar Flaker, „Stil Turgenjevljeva djela“, u knjizi *Ruski klasici XIX stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1963, 68-69.

[42] *Crnogorka*, II/1885, br. 9, 70–72; br. 11, 78–88; br. 12, 93–94; br. 13, 102–104; br. 15, 123–124; br. 17, 139–140; br. 18, 147–148.

[43] Upor. *Obzor*, XXXI, br. 183–190, 1890. („Majska noć ili Utopljenica“). O Gogolju u hrvatskoj književnosti detaljnije piše Josip Badalić, *Rusko-hrvatske književne studije*, Liber, Zagreb, 1972.

[44] *Crnogorka*, II/1885, br. 3, 22–23; br. 4, 29–30. Preveo s ruskog J(ovo) Lj(epava).

[45] *Zeta*, I/1885, br. 4, 29–31; br. 5, 38–40; br. 6, 46–48; br. 7, 57–59. Prema fototipskom izdanju *Zete* (1885), CNB, Cetinje, 1982.

ljeve, zasnovane na folklornim motivima, s izrazito vedrim tonalitetom i s elementima humorističkoga oblikovanja građe. Uz to, prožete su impresivnim opisima, zavičajnim koloristićnim ukrajinskim pejzažima, koji su ponekad puni „prštave svjetlosti sunca ili mjesečine". Drugim riječima, Gogoljeva figurativnost pripovjedaka te faze, njihova hiperboličnost i metaforičnost, stiče čvrsto uporište u romantičarsko-sentimentalističkoj literaturi. Zato Aleksandar Flaker i piše da su karakteri u tim „seoskim" pripovijetkama jednoznačni. Oni su „lijepi, zdravi, idealizirani i poetizirani seoski momci i jedre seoske ukrajinske djevojke. U fabule novela ulaze, kao u njemačkim pripovijetkama (E. Th. Hoffmana), fantastični motivi koje je Gogolj pronašao u ukrajinskom stvaranju, sudjeluju u njemu đavoli i vještice, ali se pojavljuju i konkretno-predmetni opisi. Pa ipak i najvedrije od ovih novela imaju neke motive koje rađaju tugu i navode na sumorne misli."[46]

Tome žanrovskom krugu, i po tematici i motivici, bliske su pripovijetke E. M. Vogijea, pod naslovom „Zimnje priče", koje je za Pavlovićevu *Crnogorku* s francuskoga jezika preveo pripovjedač Simo Matavulj.[47] Bez obzira na to što su pripovijetke prevedene s francuskoga jezika, one su tematsko-motivskim svijetom vezane za rusko podneblje, njegovu životno-inspirativnu stvarnost. Preko tih pripovjedaka čitaocima se ukazuje onaj isti, ili slični, pripovjedni svijet koji su oblikovali Gogolj i Turgenjev, pa s njima čini i neko idejno-sadržajno jedinstvo. To su, u stvari, pripovijetke koje u određenu tematsku cjelinu veže narator. Pripovijedaju se u trenucima večeri, na šednicima, u dubokoj zimskoj osami, uz razgaljenu vatru, đe se najčešće pričom „ubija monotona dosada" i odgađa vrijeme. Impresivan je iz tog ciklusa početak prve priče, koja zimskim doživljajem noći, pejzažom koji predstavlja dekor za stvaranje atmosfere u kojoj će se odvijati radnja, uvodi čitaoca u prostornu i životnu rusku stvarnost:

> *U oči Božića... to vam je noć kad se čuju duge priče. Dok bijasmo djeca stariji nam ih kazivahu, te lijepijeh, koje nas poticahu na razmišljanje. Sad nije nikome do toga da nam ih kazuje, a do duše, to bi bilo suvišno, jer je prote-*

[46] Aleksandar Flaker, „Nikolaj Vasiljevič Gogolj", cit. djelo, 39.

[47] E(užen) M(elhior) Vogie, „Zimnje priče". Preveo S(imo) M(atavulj), *Crnogorka*, I/1884, br. 11, 88–91; br. 12, 96–99; br. 13, 102–105. Naznačeno da je „priča s tematikom iz ruskog života".

kao dobar dio života, ostavivši veliku zalihu pripovjedaka. Slušajući kako zimski vjetar huji sjedeći pored maštajuće žeravice naše pamćenje stane da bruji, kao kakva stara dadilja povjedajući nam te pripovijetke iz prošlosti. Večeras se moje pamćenje otelo u predjel gdje snijeg vlada, gdje je decembar nemilosrdan prema zemlji, da samo onaj čovjek koji tu zemlju žali i shvata je, onaj može ljubiti je. Sjećam se jednog sela gdje sam slušao više pričanja, tamo. Ela, pameti moja, nadđi ih ako baš nijesi rđava starica.[48]

I poput Turgenjeva u *Lovčevim zapisima* (1852), narator u središte pripovijedanja uvodi već poznati motiv lova, da bi u atmosferi izuzetno impresivnoga pejzažnog ambijenta oživio dijaloge u čijim se prilikama oslikavaju etičke crte ruskoga čovjeka i naroda. Priroda, kao nepresušno vrelo čovjekova nadahnuća, rasa i „narav zemljišta, na kome taj narod živi i povijesne promjene koje je preživio", glavni su konstituenti i premise koje „karakter nekog naroda opredjeljuju".

U takvim dijalozima i refleksijama sazdana je naracija čitave prve priče.

Druga priča, pod naslovom „Strika Todor",[49] tematsko-motivskim svijetom, izražajno-stilskim postupkom, tipološki se približava Gogoljevim najvrednijm realističkim pričama. Napuštajući pejzaž, koji je u prvoj priči predstavljao izuzetno konstitutivni element – ambijent u kojemu se događa radnja, pisac u središte priče postavlja ljudske karaktere, opisujući svijet koji vegetira na periferiji ruskoga društva. Ocrtava, naime, svijet odbačenih i odmetnutih „samotnjaka", koji „nigdje nemaju stanka ni počivala".[50] Upravo takvim tonalitetom, karakterišući otpisane ljudske sudbine, skitnice, islužene domaćice i sušičave služavke, beskućnike koji su u sukobu sa zakonom i društvenim normama života – ljude, kako bi rekao M. Gorki, „sa dna", pisac se približio temat-

[48] *Crnogorka*, I/1884, br. 11, 88–89.

[49] *Crnogorka*, I/1884, br. 12, 96–99. Pripovijetke E. M. Vogijea „Zimnje priče" Matavulj je objavio kao svoje prijevode s francuskog jezika i uvrstio ih u zbirku pripovjedaka *Iz Crne Gore i Primorja,* knj. prva, u izdanju Srpske knjižare i štamparije braće M. Popović u Novom Sadu 1888. (Viđeti detaljnije: Stanko Korać, *Književno djelo Sima Matavulja*, Beograd, 1982, 35.)

[50] Isto, 97.

skome svijetu koji je u ruskoj književnosti uspješno modelovao upravo Maksim Gorki, u posljednjoj deceniji XIX i početkom XX stoljeća.[51]

U junacima te priče, skitnici-preprodavcu, „bosjaku" striku Todoru te služavki Akulini – pisac je vidio tipove ruskih ljudi koji hodaju ivicom života. Ti su ljudi, iako karakterisani kao skitnice, „bosjaci" (koji stradaju „na pravdi Boga" u zamršenim životnim zamkama) prikazani s posebnom piščevom simpatijom. Čak i u onim trenucima kad se oglašavaju „krivcima", „palikućama", njihove sudbine životno zrače, ulivajući optimizam i vjeru u pravdu, humanost i ljudski poredak. Realistički i psihološki motivisana radnja pripovijetke, osobito u detaljnom karakterisanju likova „strika Todora i osuđene Akuline" (podmetnula požar bivšoj gazdarici), nosi sve odlike ruske realističke proze iz druge polovine XIX stoljeća. Neka to potvrdi ovaj citat:

> *Onda, videći da je svemu kraj, Akulina sleže se, zadrhta od užasa, pruži ruke iza sebe da opiplje glave svojoj djeci pak od jednom pade kao svijeća pod klupu. Na podu ležeći, diže ruke i pogleda put ikone, te kupljeći se u suzama i glasom što srce razdire, povika: 'Hriste spasitelju spasi me! Gospodi smiluj se, smiluj se djeci mojoj!'*
> *Svi seljaci ustadoše jedanak i padoše na koljena krsteći se pobožno. Čisto kao da ih neka nevidljiva sila ponese na to...*[52]

To je slika, kao i cijela pripovijetka, dostojna pera realističkih pripovjedača ruske škole iz druge polovine XIX stoljeća. Postupnost u razvijanju dinamičke radnje, detaljiziranost objektivnoga svijeta, slika enterijera ruskih sudnica, psihološka motivisanost, svojevoljno prihvatanje krivice i obrt radnje na kraju priče, u kojoj se saznaje pravi krivac – sve je to ostvareno perom izvanrednoga poznavaoca psihe ruskoga života i čovjeka i velikoga majstora pisane riječi.

Treća pripovijest ciklusa „Zimnje priče" nosi naslov „Petko".[53] U središtu je piščeve pažnje ratna tematika. Vezana je za događaje u

---

[51] Sličnu tematiku M. Gorkog objavljivala je u prijevodima *Bosanska vila*. Upor. Dejan Đuričković, *Bosanska vila (1885–1914), Bibliografija I,* Svjetlost, Sarajevo, 1975, 221.

[52] *Crnogorka*, I/1884, br. 12, 98.

[53] *Crnogorka*, I/1884, br. 13, 102–105. Tu Vogijevu pripovijetku, kao i prethodnu „Striko Todor", dr Niko S. Martinović neopravdano je pripisao (*Književni i naučni*

ratu 1887. godine između Rusa i Turaka. Pripovijetka nije interesantna samo po tome što u narativnome tkivu čuva mnoštvo autentičnih podataka o konkretnim istorijskim događajima, važnija je po tome što govori o zlu vremenu, o čovjeku i njegovoj sudbini u njemu, o čeljustima rata – jezikom umjetnosti. Započevši pripovijetku u retrospektivnom obliku, pisac je naznačio narativni okvir u kojem se odvija drama „nekoliko četa redovne (ruske – M. N.) vojske (...) opkoljene od (...) Turaka, bez hljeba, gotovo i bez vode..."[54] Opisujući protagoniste pripovijetke, prije svega antiheroja Petka, narator je dramatičnim slikama, fizičkim i duševnim patnjama, naturalističkim vizijama, oslikao atmosferu i besmisao ljudskih stradanja, ujedno, čovjekovu nemoć i nadljudsku izdržljivost.

Ekspresivnošću izraza i nosivošću značenja izdigao se E. M. Vogije do najboljih Gogoljevih naturalističkih slika i opisa, do Tolstojevih i Mopasanovih katastrofičnih ratnih vizija i slika. Rat, glad, žeđ, smrad trulih ljudskih leševa, otimanje smrti i drugi morbidni motivi dati su u najgrubljoj apokaliptičko-naturalističkoj viziji. Neka to ilustruje ovaj odlomak:

> *Gledao sam gomile ljudi po zemlji, oči im ugasle, usne im se skupile, ne ropću na sudbinu, doduše, ali svaki želi – smrt. Dana 27. izjedosmo i posljednjeg konja; samrtnička ropnja sjutra nas očekuje ako nam se Bog ili ljudi ne smiluju.*[55]

Tom su krugu tematski bliske i pripovijetke A. N. Krasnova „Među Sibircima"[56] i E. L. Markova „Iz spahijskog doba"[57] – tvorevine koje je *Nova Zeta* kontinuirano objavljivala u brojevima za 1890. godinu. Tim su pripovijetkama prevodioci skretali pažnju na život „spahijskoga doba", otkrivali njegovu harmoniju i idilu u feudalnim odnosima. U pripovijesti Evgenija Markova „Iz spahijskog života" ocrtan je lik

---

rad u Cetinjskoj gimnaziji (1881–1914), Cetinje, 1962, 6) prevodiocu Simu Matavulju. Matavulj se u svojim prijevodima najviše približio izvoru crnogorskoga jezika, polazeći od pravila „piši kao što zboriš".

[54] Isto, 104.

[55] Isto.

[56] *Nova Zeta*, II/1890, br. 3, 99–104; br. 4, 119–124. Naznačeno da je „putnička crtica", prevela J. Petković.

[57] E. L. Markov, „Iz spahijskog doba", *Nova Zeta*, II/1890, br. 5, 328–333; br. 10, 381–386. Prevela J. Petković.

„bogatog čovjeka“, ali plemića „starog kova i starih navika“[58] Demona Ivanoviča. On i njegova okolina, njegove sluge, iskazuju „vjeru u dugovječnost i stalnost ovog (idiličnog – M. N.) života“, jer samo takav život je „bogato i spokojno ognjište“.[59]

Između pripovjedaka druge polovine XIX stoljeća, koje su privlačile pažnju prevodilaca Pavlovićeve *Crnogorke*, svakako treba spomenuti dvije tematski veoma bliske priče. Prva je iz pera A. Galeniščeva Kutuzova „Čika Prokofije i valjotka“,[60] a druga je „Pošten čovjek“[61] nepoznatoga autora. Obje pripovijesti povezuje socijalno-psihološki opis običnih ljudi. U pripovijesti Galeniščeva istaknuta je socijalna slika nekadašnjega plemića, sluge čika Prokofija, odnosno njegova vjernoga prijatelja – psa Valjotke. U drugoj priči opisan je siromašni ljekar, pošten i moralan Tomo Berger i njegova familija, koja se uspjela izvući iz apatije i siromaštva, zahvaljujući nasljedstvu koje im ostavlja bogata tetka. Obje pripovijetke vežu socijalno-psihološki motivi i realistički postupci u oblikovanju građe. Potresno je oblikovana borba karaktera u dodiru sa socijalnom nepravdom.

Karakterišući likove fotografski detaljno, u formi trećega lica, ali i unutrašnjega monologa u kojemu se najčešće iznose nostalgična sećanja, strah i košmar pred neizvjesnošću šutrašnjega dana, pisci su analitičkim postupcima izvanredno vajali te pripovijetke. Socijalna tematika, prefinjeni opservacijsko-analitički postupci, interpretacije metaforičnih opisa koji su u funkciji karakterizacije likova (što je jedna od odlika pisaca realista) – i sve to govori da je, po svoj prilici, u pitanju isti autor. Istovremeno, svojim se tematsko-motivskim svijetom te pripovijetke približavaju najboljim narativnim ostvarenjima omiljenoga pisca druge polovine XIX stoljeća Vsevoloda M. Garšina, a donekle i tvorevinama M. Gorkog, koji su mnogo više ocrtavali život „bosjaka“ i deklasiranih ruskih ljudi, posebnih tipova i skitnica, krajem XIX i početkom XX stoljeća.

---

[58] Isto, br. 5, 331.

[59] Isto, 332.

[60] *Crnogorka*, I/1884, br. 14, 116–118; br. 15, 123–127; br. 16, 134–135. Preveo N(ovica) Kovačević.

[61] „Pošten čovjek. Istinita priča“, *Crnogorka*, I/1884, br. 41, 346–348; br. 42, 345–356, Preveo J(ovan) Lj(epava).

Uz naznačene pripovijesti, *Nova Zeta* donijela je u prijevodu P. Vukića i Tolstojevu (1828–1910) pripovijetku „Živi mrtvac“.[62] To je skica koja će piscu poslužiti za njegovu kasniju dramu *Živi lješ*,[63] prvi put objavljenu u redakciji V. G. Čertkova, tek nakon Tolstojeve smrti.[64]

U crnogorskoj periodici 90-ih godina XIX stoljeća došlo je do određenoga zaokreta u koncepciji prevođenja ruske literature. Središnje mjesto u folklornoj orijentaciji časopisa *Luča* zauzele su pripovijetke Nikolaja Mihailoviča Karamzina (1766–1826) i romantičara A. S. Puškina (1799–1837). Time je učinjen svojevrsni anahronizam i zaustavljena progresija u usvajanju i njegovanju savremene ruske proze u crnogorskoj sredini. Dugo objavljivane pripovijetke Karamzina „Natalija, plemićka kći“,[65] „Vitez našeg doba“,[66] „Osjetljivi i ravnodušni, dva karaktera“[67] i „Jadna Savka“[68] sadržajem poniru u daleku prošlost, idealizujući spahijski ruski život. Otud životne protivurječnosti i dramski konflikti, antinomije i kontradikcije koje prate njegove junake po pravilu završavaju srećno. U pripovijesti „Natalija, plemićka kći“ na putu ka bračnoj sreći dvoje zaljubljenih ispriječio se mladićev otac, pobunjenik protiv carske vlasti, otpadnik i, na kraju, osuđenik na smrt. Ipak, u takvim okolnostima sentimentalnoga života pobjeđuje razum, pa roditelji, crkva i sam car daju blagoslov za brak. Markirani siže te pripovijetke protkan je idiličnim slikama plemićkoga života. Čak su i

[62] Lav Nikolajevič Tolstoj, „Živi mrtvac. Povijest grofa M. Tolstoja“, *Nova Zeta*, 1889, br. 8, 291–296. Preveo s ruskog P. Vukić. U naslovu je pogrešno navedeno M. umjesto L. Tolstoja.

[63] Upor. bilješku u knjizi L. N. Tolstoj, *Obiteljska sreća*, u prijevodu Vladimira Babića, Vase Bogdanovića, Zlatka Crnkovića, Ivana Kušana, Malika Mulića i Radomana Šavarva, Nakladni zavod Matice hrvatske (sedmo izdanje), Zagreb, 1976, 519.

[64] Isto, 519.

[65] Nikolaj Mihailovič Karamzin, „Natalija, plemićka kći“, *Luča*, IV/1898, br. 7, 284–291; br. 8, 335–340; br. 9–10, 388–397; br. 11–12, 457–467. S ruskog preveo Stevo Drecun, učenik Bog.-učiteljske škole.

[66] N. M. Karamzin, „Vitez našeg doba“, *Luča*, IV/1898, br. 3, 108–114; br. 4, 169–176; br. 5–6, 224–232. Preveo s ruskog Petar P. Majić.

[67] N. M. Karamzin, „Osjetljivi i ravnodušni, dva karaktera“, *Luča*, IV/1898, br. 1, 16–21; br. 2, 77–83. Prevela s ruskog Z(orka) P(avlović). Ta bibliografska jedinica u *Bibliografiji Luče (1895–1900), Književnog lista (1901–1902), Dana (1911–1812)* Sonje Ledinek Munde i dr Miroslava Luketića (Cetinje, 1979) neopravdano je svrstana u korpus „filologije i psihologije“.

[68] Nikolaj M. Karamzin, „Jadna Savka“, *Luča*, III/1897, br. 1, 17–24; *Luča*, II/1896, br. 12, 544–555. Preveo s ruskog Ur(ednik), tj. Lazar T. Perović.

opisi prirode u funkciji osnovne ideje – ideje o sreći i blagostanju za sve ljude.

I druge Karamzinove pripovijetke idealizuju i veličaju spahijski život. Junak pripovijetke „Vitez našeg doba“, zanesen čitanjem knjiga, postaje zarobljenik teizma i na put ga može izvesti samo okrenutost životu starih plemića.[69] Glavna poenta pripovijetke „Osjetljivi i ravnodušni, dva karaktera“ izražena je Lafontenovim riječima: „Mi smo vječito ono, čim nam je u svijetu suđeno da budemo. Goni prirodu na vrata ona će kroz prozor.“[70] U tome je motu izražena predodređenost ljudske sreće i vjera u sudbinu koja usmjerava ljudski život. Shvatajući ljudsku prirodu kao biološki fenomen, Karamzin poriče razum kojim se ne može mijenjati emotivna i karakterna sfera čovjeka. Sve je to pisac provjerio na ošetljivom Erastu i ravnodušnom Leonidu, na dvama dobrim prijateljima koji pokušavaju da razumom ukrote neke svoje nepoželjne postupke. Njihovo dijametralno ponašanje, i mimo njihove volje, opredijeljeno je njihovom karakternom prirodom. Stoga nije čudno što ti junaci sasvim suprotno okončavaju živote: Leonid, dosegnuvši visok društveni ugled, umire u ljubavi, a njegov prijatelj u izolaciji, napuštenosti i osami.

U pripovijeci „Jadna Savka“ miješa se čulna ljubav i misticizam. Ljubav se, kao i obično, završava tragično: mladi Erast ženi bogatu udovicu, a dotadašnja njegova đevojka Savka okončava život kao utopljenica. Iznad te tragične ljubavi uznosi se piščeva ideja, sazdana u kontemplaciji o jedinstvu zaljubljenih nakon smrti.

Nije teško zaključiti da u svim pripovijetkama Karamzina, u njihovim sentimentalnim i mističnim slikama, ošećanja dominiraju nad razumom. Čovjek postiže sreću i harmoniju života, poručuje pisac, ako se njegova ošećanja podređuju vjeri, tj. Bogu, caru i odgoju roditelja. Naravno da je tako idealizovan plemićki život i njegov moral plijenio i crnogorske čitaoce, kojima su ta djela u prijevodu bila namijenjena.

Interes za A. S. Puškina javlja se veoma rano u književnostima južnoslovenskih naroda.[71] U prijevodu Petra Majića objavila je *Luča*

---

[69] Upor. Radivoje Šuković, *Književna periodika u Crnoj Gori*, 348.

[70] N. M. Karamzin, „Osjetljivi i ravnodušni, dva karaktera“, 16.

[71] Upor. fusnotu 26 u studiji „Aleksandar Sergejevič Puškin“ u knjizi: Aleksandar Flaker, *Ruski klasici XIX stoljeća*, 24. Isto kod dr Josipa Badalića, *Puškin u hrvatskoj književnosti,* Zagreb, 1937, 17–24.

pripovijetku „Mećava“[72] i crticu „Anđela“.[73] Pripovijetka „Mećava“ „ironična je u odnosu na sentimentalne pripovijesti, i parodična prema Rousseauovoj *Nouvelle Heloize,* fabularno zanimljiva, a značajna je i za našu književnost...“[74]

U cetinjskoj *Luči* krajem XIX stoljeća objavljena je pripovijetka „Četiri dana“[75] savremenoga ruskog pisca Vsevoloda Mihailoviča Garšina (1859–1888), dobrovoljca u rusko-turskom ratu 1877. godine. Iz doživljaja ratne stvarnosti potekla je i njegova prva novela „Četiri dana“ (1877), proza kojom je otvorio niz „ratnih“ novela u kojima su u središtu pažnje „beri“ koji se bore za slovensku ideju i misao, ali i njihovi psihički duboko proživljeni ratni doživljaji. Gradeći novele bez razuđene fabule, karakterišući likove unutrašnjim monolozima, lirskim i pesimističnim digresijama, pisac je nagovijestio, i tematikom i motivikom, a posebno strukturom i lirskim izrazom, prodor modernijih književnih formi. To je, vjerovatno, bio razlog što ga je za crnogorsku sredinu preveo Radovan Klisić. Pribrojimo li toj noveli odlomak (vezan motivima za crnogorski život) iz romana *Vavilonci*[76] ruskoga pisca Golicina-Muravlina i priču „Orač“ savremenoga ruskog pisca Dimitrija V. Grigoroviča (1872–1899),[77] iscrpli smo sve pripovijetke koje su prevođene u crnogorskoj periodici u drugoj polovini XIX stoljeća.

Nakon svega, treba reći i da iznenađuje spoznaja da se u fokus interesa prevodilaca crnogorske periodike onoga vremena nijesu našle pripovijetke romantičara Mihaila J. Ljermontova te omiljenog pisca „visokog ruskog realizma“[78] Fjodora M. Dostojevskog, čije su izuzetne narativne cjeline plijenile čitaoce mnogih naših periodičnih publikacija. Takođe prevodioci nijesu pokazali interes za pisca ruske simbolično-

---

[72] *Luča*, VI/1900, br. 3, 149–158. S ruskog preveo Petar P. Majić.

[73] *Luča*, V/1899, br. 1–2, 49–59. S ruskog preveo Petar P. Majić.

[74] Aleksandar Flaker, *Ruski klasici XIX stoljeća*, 24.

[75] *Luča*; 11/1897, br. 7–8, 279–289. Preveo s ruskog R(adovan) Klisić. Data je i bilješka o autoru.

[76] Dimitrije P. (Muravlin)-Golicin, „Vavilonci. Roman knjaza D. P. Golicina (Muravlina)“, *Luča*, VI/1900, br. 9, 271–276; br. 9, 498–505; br. 10, 559–565; br. 11–12, 609–616.

[77] Dimitrije V. Grigorovič, „Orač“, *Luča*, br. 9, 271–276; br. 10, 427–432; *Luča*, V/1897.

[78] Sintagmatsku oznaku „visoki ruski realizam“ preuzeli smo iz knjige Ivana Slaminga *Svjetska književnost zapadnog kruga*, Školska knjiga, Zagreb, 1973, 179.

-lirske minijature A. P. Čehova i pisce „narodnjake“ – ruske socijaldemokrate: Černiševskog, Pisarjeva, Dobroljubova, Čadajeva, Hercena, stvaraoce koji su idejama i snagom izraza snažno djelovali na pripovjedače korpusa srpskoga realizima, a posebno na idejna usmjerenja Svetozara Markovića, s kojima se upoznao za vrijeme boravka u Rusiji.

Prevedene ruske pripovijetke do kraja XIX stoljeća u crnogorskoj periodici ne predstavljaju izuzetak u odnosu na tvorevine koje su kao prijevode objavljivale i druge naše periodične publikacije toga vremena. Za razliku od njih, kao što smo viđeli, pisci koji su prevođeni bili su svakako najveći stvaraoci (Turgenjev i Gogolj) koji su svojim djelom bili naročito omiljeni u hrvatskoj i srpskoj književnosti. Ipak, treba naglasiti da su u vidno polje crnogorskih prevodilaca ulazila ponajprije ona narativna djela koja su pripadala stvaraocima prve ili druge razvojne faze. To su, zapravo, tvorevine koje su tematikom, a i stilsko-izražajnim postupcima i modelima činile posebnu fazu ruskog sentimentalizma,[79] ili fazu prijelaza ruske literature od romantizma ka realizmu. Uz to, samo je dijelom njegovana socijalna romantično-realistička pripovijetka, koja je u središte svojega svijeta sve više hvatala, u analitičnome fokusu, ruske male ljude, skitnice, „povrijeđene i unižene“, „bosjake“ – karaktere koji će ispuniti stranice Vsevoloda Garšina, a osobito djela Maksima Gorkog s konca XIX i početka XX stoljeća.[80]

Orijentacija ka takvom tipu ruske proze uslijedila je stoga što je upravo takva prevedena pripovijetka usklađivana s idejno-tematskim orijentacijama crnogorske periodike. Zapravo, sva su prevedena djela činila, u neku ruku, i tematikom i motivikom, a posebno dokumentarno-folklornom građom, jedinstven tematsko-motivski organizam crnogorske literature onoga vremena.[81] I na kraju, potrebno je dodati (da bi

[79] Pada u oči da je Karamzin prevođen u crnogorskoj periodici gotovo stoljeće poslije nastanka njegova djela. Prevođen je, u stvari, na Cetinju kad je njegovo književno djelo bilo zaboravljeno u periodičnim publikacijama drugih slovenskih naroda. Kod Srba je prevedena njegova *Mara posjednica ili oslobođenje Novgoroda,* u izdanju knjižare Braće Jovanović u Novom Sadu, mnogo ranije. (Upor. *Rusko-srpska bibliografija 1880–1925,* t. I–II, Beograd, 1932. i 1936)

[80] Upor. Б. Бялик, „Рождение социялистического реализма в творчестве М. Горького“, u knjizi *Развитие реализма в русской литературе (Свеобразие критического реализма конца XIX–XX века)*, Том третий, Академия Наук СССР, Институт мировой литературе имении А. М. Горького, Москва, 1974, 247–304.

[81] O tome instruktivno piše Radivoje Šuković u cit. djelu, 336–355.

panorama prevedene ruske narativne književnosti druge polovine XIX stoljeća u Crnoj Gori bila što potpunija) da je *Nova Zeta* donijela kritičku studiju o Mihailu Saltikovu Ščedrinu (1826–1899), iz pera profesora književnosti i prevodioca ruske literature, poznatoga izvanjca Jovana Ljepave.[82]

Analizirajući strukturu i sadržajno-tematske raspone dvaju časopisa s početka XX stoljeća – *Književnoga lista* i *Dana* – utvrdili smo da su oni otvorili modernije tonove i uveli savremenije, avangardnije forme u crnogorsku epsku tradiciju. Pojavom tih časopisa izbor prijevodne literature postaje drukčiji i tematski širi. Mada prevodioci i dalje obraćaju pažnju na stvaraoce iz prošlosti (naročito iz ruske književnosti), njihova prevodilačka aktivnost usmjerena je mnogo više na tokove zapadnoevropske, a manje na istočnoevropsku literaturu s konca XIX i početka XX stoljeća. To je sasvim razumljivo kad se zna da su se pojedini urednici školovali u inostranstvu, da su se mogli neposredno, na samim izvorima, upoznati s procesima raspadanja vladajućega modela realističke književnosti, odnosno rađanja novih avangardnih literarnih orijentacija i tendencija. Uz to, kako su i sami prevodioci, poput Dušana S. Đukića i Nikole Škerovića, bili izvanredni znalci nekoliko svjetskih jezika,[83] mogli su iz široke panorame savremene svjetske književnosti izabrati one pisce i njihova djela koja ne samo da su privlačila njihovu pažnju, nego su donosili duh novoga vremena, novoga literarnog senzibiliteta, odnosno novoga shvatanja literarnih pojava. Sve je to uticalo i nametalo prevodiocima nove i više zahtjeve estetske prirode, radi toga da se, donekle, prevlada, i u sferi prevođenja, i u originalnim tvorevinama, ona literarna tradicija koja je nametala isključivo utilitarizam, tendencioznost, didaktično-prosvjetiteljske komponente i druge sentimentalno-romantičarske postupke. Sve je to bilo razlog da je već početkom XX stoljeća cetinjski *Književni list* donosio, istina u početku veoma stidljivo i povodom raznih prigodnih godišnjica, literarne osvrte iz savremenih zapadnoevropskih književnosti, posebno iz francuske avangardne književnosti. U stvari, u tu su panoramu uključivani oni

[82] Lj., „Mihail Saltikov Šćedrin", *Nova Zeta*, I/1889, br. 5, 121–192. Književna kritika (Jovan Ljepava).

[83] Znalac nekoliko jezika Dušan S. Đukić prevodio je pod pseudonimom „Mek" djela ruske, francuske, njemačke, engleske, pa čak i persijske književnosti. Jovan J. Hajduković, Veljko Radojević, Nikola P. Škerović bili su prevodioci čeških i poljskih, a Pero Šoć, Mihailo Stefanović i Spasoje Ilić francuskih i engleskih proznih pisaca.

predstavnici francuske književnosti koji su već ranije predstavljeni čitalačkoj publici u poznatoj studiji Jovana Skerlića „Pogled na današnju francusku književnost“, koju je u sintetičkom prikazu predstavio i spomenuti časopis.[84]

Izuzmu li se pripovijetke nepoznatih autora, „Crtice iz kozačkog života“[85] i „Život Donaca u miru i ratu“,[86] koje govore o životu donskih kozaka, o njihovoj borbi s Turcima oko Azove, u *Književnom listu* objavljena je pripovijetka Maksima Gorkog „Štiglić, koji je lagao i djetlić, koji voli istinu“,[87] koja je napisana 1893. godine. Novim izražajnim oblicima, a posebno društvenom i humanističkom idejom, ta pripovijetka (kao i neke ranije) teži razobličavanju morala malograđanskoga i dekadentnoga života i svijeta. S jetkom žaokom i ironijom, postavljajući romantičarskoga junaka u kontekst s tipom malograđanina, dekadentno-birokratski svijet izrasta u očima čitalaca do porazne slike, prave farse i paroksizma.

I druga dva prozna rada Maksima Gorkog, „Priča pred licem života“[88] u prijevodu Dušana S. Đukića i programsko-pripovjedni tekst „Čitalac“,[89] pripadaju istome tematsko-motivskom krugu njegove proze. U prvoj priči Gorki transponuje refleksije i vizije o životu, sreći i ulozi umjetnosti (književnosti) u društvu. Polazeći od maksime izrečene u jednoj drugoj pripovijesti – da je „filozofija života uvijek dublja i pretežnija od ljudske filozofije“, Gorki razvija poznatu tezu da je život okrutan i grub samo za one neaktivne ljude koji pred njim (životom) puze, zapravo za one koji svojom neaktivnošću tragaju za „blagostanjem i srećom“, „pravdom“, kao nekakvim darom ne ulažući aktivitet i napor da se domognu i jednog i drugog. Izdižući slobodu čovjeka, kao u poznatoj sentenci „Čovjek to zvuči gordo!“ iz njegove drame *Na dnu* (1904), do simbola života, Gorki u toj priči izražava poruku: „Ali jadni

---

[84] Upor. M. M., „Pogled na današnju francusku književnost od dr Jovana Skerlića“, *Književni list*, br. 3, Cetinje, II/1902, 80–84.

[85] *Književni list*, br. 1–2, Cetinje, I/1901, 34–41. S ruskog preveo D. (Danilo Gatalo).

[86] *Književni list*, br. 6, Cetinje, I/1901, 91–93, 193–199. S ruskog preveo Dan. (Danilo Gatalo).

[87] *Književni list*, br. 3, Cetinje, I/1901, 82–85. Preveo s ruskog „Gama“.

[88] *Dan*, br. 1–2, Cetinje, I/1911, 117–119. Preveo „Mel“ (Dušan S. Đukić).

[89] *Dan*, br. 3, 4, 5, 6, Cetinje, II/1912, 199–207. Preveo s ruskog Mitar Jovanović. Pripovijest nije završena.

čovječe, moram ti reći da život ne daje milostinju. Jer znaš, slobodan čovjek ne moli, on sebi sam uzima moje (svoje) darove.“[90]

U programsko-pripovjednome tekstu „Čitalac“ Gorki se obraća čitaocu da mu predoči malograđanski naturalizam, nagomilavanje činjenica koje u književnosti zamagljuju suštinu života, a samim tim i smisao umjetnosti. Polazeći od društvene i humanističke funkcije umjetnosti, on se u toj prozi zalaže za literaturu koja će pomoći da čovjek razumije prije svega samoga sebe; prozu koja će razvijati humanitet, žigosati ljudske poroke; umjetnost koja će kultivisati u čovjeku ono što je dobro i pozitivno, produbljivati i otkrivati „sveti duh ljepote“.

Naglašavajući pasivnost i mirenje sa životom i stvarnošću, širenje lažnih iluzija o životu i književnosti, Gorki je u tim pripovijetkama razobličavao „utješiteljsku“ psihologiju, odnosno ideale lažne pravde i sreće.

Na stranicama časopisa *Dan* izašle je i pripovijetka „Priviđenja“ savremenoga ruskog pisca Leonida Andrejeva (1871–1919).[91] Iako je pripovijetka ostala nedovršeni torzo, zbog prestanka izlaženja časopisa, ipak nagovještava, tematsko-motivskim i izražajnim svijetom, vizijama i porukama, preteču evropskoga ekspresionizma. Napuštajući stilska obilježja realizma i „njegovo služenje (ideologiji) i društvu“, Andrejev, poput savremenika u poeziji i prozi Konstantina Baljmonta, Valerija Brjusova, Fjodora Golubova, Alekseja Ramuzova, sve više zahvata vizije haotičnoga života, fatalno zakonomjerne, umobolne, usamljene i duhovno duboko otuđene ljude, obuzete pesimistično-besperspektivnim životom i stvarnošću. Iz takvoga inspirativno-tematskog izvorišta iznjedrila se i ta pripovijetka, koja oslikava usamljene ljude u uniformama umobolnih; njihovo poistovjećivanje, u uobrazilji, sa životom zdravih. Slika usamljenosti, umobolne uobrazilje bivšega sudskog činovnika koji u izopačenoj i pomućenoj svijesti vidi sebe kao duhovnog vođu data je najdubljom psihološkom analizom i jezikom koji razara „predodžbe o tobožnjem skladu ruskog društva“ pred naletima revolucije, koja „već bruji u bliskoj daljini“.

U nevelikoj panorami savremene ruske pripovjedne proze, koju čine prijevodi časopisa *Dan*, potrebno je spomenuti i pripovijetku

[90] Maksim Gorki, *Pred licem života*, 19. Upor. Radivoje Šuković, cit. djelo, 350.

[91] *Dan*, br. 3, 4, 5, 6, Cetinje, II/1912, 179–198. Preveo s ruskog B. Begović.

Aleksandra Kuprina (1870–1938) „Briljanti“[92] i Tolstojevu „Zelenu palicu“.[93] Od ostalih treba istaknuti četiri kratke priče, tematski usmjerene na vjerske obrede, pod zajedničkim naslovom *Zaboravljena legenda,* malo poznatog autora J. Teheroma.[94]

U tome razdoblju crnogorski prevodioci obraćaju pažnju i na druge istočnoslovenske i zapadnoslovenske pisce. Tako, prvi put u periodici, srijećemo prijevode poljske i češke književnosti. Među pripovijetkama ističe se „Doktor osobenjak“,[95] socijalno angažovanoga pisca Jana Nerude (1834–1891), i crtica nepoznatog autora „Kakav gazda takav sluga“.[96] Poznati Jozef Holeček (1853–1929) zaokupljen je prijevodom proznog odlomka „Protuva Zemljak“,[97] koji je ranije objavljen u njegovoj dokumentarnoj prozi *Crna Gora u miru*.[98]

Zastupljenost drugih zapadnoevropskih pripovjedača u crnogorskoj periodici druge polovine XIX stoljeća u odnosu na Ruse i druge istočnoevropske kulture mnogo je manja. Posebno iznenađuje odsustvo francuskih pisaca Gija de Mopasana (1850–1893), Alfonsa Dodea (1840–1897), Emila Zole (1840–1902), Onorea de Balzaka (1799–1850) i drugih koji su bili omiljeni srpskoj čitalačkoj publici u posljednjoj deceniji XIX i u prvim godinama XX stoljeća.[99]

---

[92] A. Kuprin, „Briljanti“, *Dan*, br. 3, 4, Cetinje, I/1911, 91–93. Preveo s ruskog N. P. (Nikola Perišin Škerović).

[93] Lav Nikolajevič Tolstoj, „Zelena palica“, *Dan*, br. 3, 4, 5, 6, Cetinje, II/1912, 63–75. Prevela s ruskog Zorka Velimirović.

[94] J. Teheromo, „Zaboravljena legenda; Izgubljeni nokti; Prepirka; Sveta zemlja; Smrt Mojsijeva“, *Dan*, br. 1, 2, Cetinje, II/1912, 122–127. Prevela s ruskog A(nđela) Mil(utinović).

[95] Jan Neruda, „Doktor osobenjak“, *Dan*, br. 6, Cetinje, I/1911, 67–72, Preveo Hajduković Jov(an).

[96] *Luča*, br. 1, Cetinje, IV/1898, 30–32.

[97] *Književni list*, br. 7–8, 9–10, 11, 12, Cetinje, I/1901, 7–8, 25–26; 29–30; 36–37; 40–41. Preveo s češkog Vukotić D. Odlomak iz knjige J. Holečeka *Crna Gora u miru.*

[98] Jozef Holeček, *Černa Hora v miru,* Prag, 1883. Preveo: *Crna Gora u miru* Savo Orović.

[99] Srpska književnost ovoga razdoblja, tj. koncem XIX i početkom XX stoljeća, nalazila se u znatnoj mjeri pod uticajem evropske, posebno ruske i francuske literature. Čak i folklorno orijentisana *Bosanska vila* donosi nekoliko prevedenih pripovjedaka E. Zole, Dodea i drugih. Međutim, to ne treba shvatiti kao da crnogorska periodika krajem XIX stoljeća nije objavila nijedan prilog iz francuske i drugih zapadnoevropskih literatura. Samo je Luča objavila tri omanja prozna teksta: Dantin

Umjesto francuske pripovijetke, u nekoliko brojeva *Crnogorke* (1884) susrijećemo pripovijest „Kladenac i šetalica“[100] pjesnika američke romantike i jednog od najosebujnijih i najkontroverznijih pisaca uopšte – Edgara Alana Poa (1809–1849).

Kazujući pripovijest „Kladenac i šetalica“ u prvome licu, Po je u grotesknoj, misteriozno-sablasnoj naraciji, dao izvanrednu tvorevinu. Zaokupljen fenomenom smrti i psihe, umiranja pod šećivom oštroga noža šetalice, dakle mučenjem mehanizmima srednjovjekovne inkvizicije, pisac majstorskim klimaksom postiže atmosferu jeze, ošećaja straha i strave. Taj „ukleti pjesnik“ ili „pjesnik ponora“, kako ga nazva Isidora Sekulić,[101] pojačavao je atmosferu pripovijesti grobnom, paklenom misterijom – atmosferom u kojoj pauci, paučina, memla i vlaga uništavaju i posljednji atom čovjekove svijesti. Otud je ta pripovijetka predstavljala izvanrednu psihološku studiju, u kojoj motiv smrti i prijelaza između života i smrti (život traje i nakon smrti!) dobija najokultnije nijanse. Iako je pisac težio za romantičarsko-grotesknim efektima strave i užasa, dao je pripovijetku moderne fakture, koja je, nesumnjivo, ostavila duboke tragove na svijest čitalaca Pavlovićeve *Crnogorke*.

Iz engleske književnosti, ali u prijevodu s ruskoga jezika, naznačeni časopis objavljuje i Hanzenovu pripovijetku „Na krivom putu“.[102]

U njenu središtu je životopis engleskoga pjesnika Tomasa Čestertona, koji je, kao što naslov sugeriše, rani talenat prokockao usmjerivši se u literarnim poduhvatima „krivim putem“. Pošedujući literarni talenat, odrastavši u predgrađu trgovačke varošice Bristola u bijedi i siromaštvu, Česterton se odlučio na falsifikovanje istorijskih dokume-

Henri, „Poručnik“, *Luča*, IV/1898, br. 5–6, 212–215, s francuskog preveo J. M. M.; Jerome Jerom, „Moj ujak“, *Luča*, IV/1899, br. 3–4, 144–146, s francuskog preveo Maksim; Dupin A., „Kockanje“, *Luča*, V/1899, br. 1–2, 61–67. Ističemo i brojna obavještenja o pojavama u francuskoj književnosti, o romanima Alfonsa Dodea, Emila Zole, o pokretanju političke, književne i umjetničke revije pod nazivom *La Revue Independant, politique, literature et Artistique*, s posebnim naglaskom na njegovanje „nove škole francuskih naturalista“, koje je donosila Pavlovićeva *Crnogorka,* naročito u prvoj godini izlaženja (1884).

[100] Edgar Po, „Kladenac i šetalica“, *Crnogorka*, I/1884, br. 34, 286–287; br. 35, 295–296; br. 37, 311–312; br. 38, 320–322. Preveo s ruskog J(ovan) Lj(epava). Fototipsko izdanje.

[101] Upor. Isidora Sekulić, „Jedan od pesnika ponora (Edgar Alan Po)“, u knjizi: Edgar Alan Po, *Odabrana dela*, drugo izdanje, Nolit, Beograd, 1964, 5–12.

[102] Hanzen, „Na krivom putu“, *Crnogorka*, I/1884, br. 30, 254–256; br. 31, 263–264, br. 32, 271. Priča je prevedena s ruskoga jezika.

nata. Postigavši uspjeh kratkoga daha, biva otkriven i ponovo zapada u siromaštvo, duboki pesimizam i na kraju oduzima sebi život. Bez obzira na didaktičnost, priča je oblikovana potresnim jezikom, mirnim, realističkim tonom. U pozadini priče su, u stvari, socijalni odnosi druge polovine XVIII stoljeća.

Sudeći prema prevedenim pripovjednim vrstama njemačke i talijanske književnosti u crnogorskoj periodici, čini se da te književnosti nijesu zaokupljale posebnu pažnju crnogorskih prevodilaca druge polovine XIX i početka XX stoljeća. *Crnogorka* (1871) i *Zeta* objavile su jednu pripovijetku iz njemačke književnosti, a Pavlovićeva *Crnogorka* dvije pripovijetke iz talijanske literature.[103]

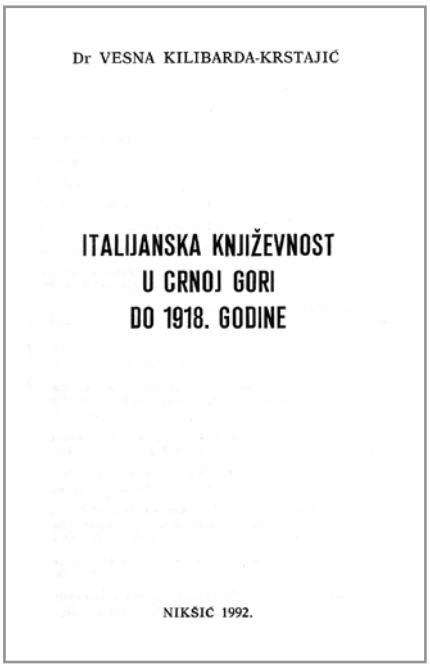
Dr VESNA KILIBARDA-KRSTAJIĆ

ITALIJANSKA KNJIŽEVNOST
U CRNOJ GORI
DO 1918. GODINE

NIKŠIĆ 1992.

Prva pripovijetka, pod naslovom „Ko je mudriji“[104] Fridriha Bodenšteda, preuzeta je iz njegove zbirke *Hiljadu i jedan dan na Istoku,* a druga je „Violina iz Kremone“ Ernesta Teodora Amadeusa Hofmana (1776–1822).[105] U priči „Ko je mudriji“ radnja je locirana na Alhaziku, mjestu u kojemu su dugo ostali Turci. Poslije njihova iseljenja, ostao je samo Omer-efendi, koji je zbog učenosti i mudrih izreka, u kojima je sažeo ljudsko iskustvo, bio omiljen i nadaleko poznat. Fabula pripovijetke pravljena je u retoričkome agonu, s namjerom da se dokaže ko je najdošetljiviji, najpametniji i najmudriji čovjek. Inkorporišući mudre izreke u obliku gnoma i lirske pjesmarice u tkivo pripovijetke,

[103] Upor. vrlo instruktivnu studiju/doktorsku disertaciju dr Vesne Kilibarde Krstajić, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine,* ITP Unireks d.d., Nikšić, 1992.

[104] F. Bodenšted, „Ko je mudriji?“, *Crnogorka*, I/1871, br. 10, 38–39; br. 11–12, 41–44. Preveo Simo Popović. Naznačeno je da je iz druge knjige *Hiljadu i jedan dan na Istoku.*

[105] Ernest Teodor Amadeus Hofman, „Violina iz Kremone“, *Zeta*, I/1885, br. 15, 123–124; br. 16, 132; br. 17, 139–140; br. 18, 147–148; br. 19, 155–156. Iz pripovjedaka E. T. Hofmana, preveo Filip Kovačević.

autor je stvorio interesantnu pripovijetku. Ono što je izdvaja iz korpusa analiziranih pripovjedaka jeste agonalna tematika, retoričko takmičenje u formi stihova, mudrijašenje, odnosno elementi egzotično-orijentalnoga pripovijedanja i dinamičkog razvijanja radnje.

Hofmanova pripovijetka „Violina iz Kremone“ nosi sve odlike toga neobičnog autora, predstavnika romantičarske škole. U njoj je sve neobično: i savjetnik Krespel, i izgradnja njegova dvorca, i okolna sirotinja. Neobičnost je u Krespelovoj strasti za sakupljanje starih violina; neobičnost je u smrti njegove kćerke Antonije. Priča puna misterije i tajne, svijesti i podsvijesti, predstavlja u stvari romatičarsku varijantu „jezovite pripovijesti“, žanra koji je bio tipičan u XVIII stoljeću. I ta Hofmanova pripovijetka sačinjena je iz pet glava, a prožeta je „naivnim sanjarenjem“, grotesknim i jezovitim slikama.

U podužoj pripovijesti „Moja udadba“ talijanskoga pisca G. Pjentratonija Manćinija,[106] ispričana je sudbina Katarine, od njene udaje do konačnoga životnog pada, bestijalnog stradanja i potucanja na tragičnome putu. Ispovjedne i epistolarne forme, uplitanje pejzaža kao dekora za stvaranje sentimentalne radnje, brojne digresije, ljubavna preplitanja, intimni dnevnici i zapisi, odaju pisca romatično-sentimentalne vokacije.

Istaknemo li i drugorazredne pripovijetke M. Saraje „Dva ekstrema“[107] i „Maricu“[108] Vićenca Manjanija, „pripovijetku iz crnogorskog života“ posvećenu Pavlu Plamencu i njegovim sugrađanima, onda smo iscrpili sve pripovjedne forme koje su se javljale do kraja XIX stoljeća u crnogorskoj periodici kao prijevodi iz zapadnoevropskoga literarnog kruga.

Iz zapadnoevropskoga književnog kruga u razdoblju moderne prevođeni su stvaraoci zrelijega francuskog romantizma Viktor Igo (1802–1885), koji je zastupljen s dvije kratke crtice „Ekstaza“[109] i „Sun-

[106] Manćini G. Pjentratoni, „Moja udadba“, *Crnogorka*, I /1884, br. 33, 276–278; br. 34, 284–286; br. 35, 294–296; br. 36, 301–303; br. 38, 318–320. Pripovijetku je s talijanskog preveo Filip J. Kovačević.

[107] M(atilda) Saraja, „Dva ekstrema“, *Crnogorka*, II/1885, br. 4, 26–27; br. 5, 34–36; br. 6, 43–44. Prijevod s talijanskog.

[108] Vićenco Manjani, „Marica“, *Nova Zeta*, II/1890, br. 6, 203–207. Naznačeno je da ju je s talijanskoga preveo i komentar napisao sam autor u listu *La sinestra*, koji je izlazio u gradu Ređo. Pripovijest je posvećena Pavlu Plamencu i njegovim sugrađanima.

[109] Viktor Igo, „Ekstaza“, *Dan*, br. 3, 4, Cetinje, I/1911, 95. Preveo s francuskog P(ero) Đ. Šoć.

ce na zahodu“,[110] i predstavnik naturalističke francuske škole Gi de Mopasan, s novelom „Stari drug“.[111] Modernom prozom posebno se ističu dvije crtice Žana Rišpena „Hladno je“[112] i „Ružičasti brod“.[113] U prvoj simbolično-impresivnoj crtici dat je lirski intoniran zapis o zimskom doživljaju u noći u usamljenim i siromašnim kolibama u kojima se toplina sanja „kao osunčani dio života“. Sve je u toj crtici dato jezikom simbolike i impresije. Slična toj prozi je crtica Šarla Bodlera (1821–1867) „Napuklo zvono“,[114] u prijevodu Pera Šoća, koji će u kalendaru-almanahu *Zeta* (1914) objaviti prijevod „Čovjek i more“.[115] U njegovu prijevodu s francuskoga jezika ističe se crtica „Prah“[116] nepoznatoga francuskog autora.

Dušan S. Đukić zaslužan je što je čitaocima časopisa *Dan* približio nekoliko priča i crtica, bolje reći lirskih zapisa engleskoga dramskog pisca i pripovjedača Oskara Vajlda (1845–1900).[117] Posebno se svojom modernom i simboličnom fakturom ističe novela „Slavuj i ruža“,[118] u prijevodu Ljubice Đukić. Izlažući sadržaj u formi simbolične bajke i legende, pisac je stvorio modernu prozu o snazi ljubavnog osećaja među ljudima otupljenog i zatrtog čuvstva, u čijem emocionalnom osvještavanju učestvuje i priroda. Gradeći novele u simbolično-estet-

[110] Viktor Igo, „Sunce na zahodu“, *Dan*, br. 3, 4, Cetinje, I/1911, 97. Preveo s francuskog P(ero) Đ. Šoć.

[111] Gi de Mopasan, „Stari drug“, *Književni list*, br. 4, Cetinje, II/1912, 65–68. Preveo Rod. Kosmajac (Mihailo Stefanović).

[112] Žan Rišpen, „Hladno je“, *Dan*, br. 1, 2, Cetinje, II/1912, 134. Preveo s francuskog P(ero) Đ. Šoć.

[113] Žan Rišpen, „Ružičasti brod“, *Dan*, br. 1, 2, Cetinje, I/1911, 121. Preveo s francuskog P(ero) Đ. Šoć.

[114] Šarl Bodler, „Napuklo zvono“, *Dan*, br. 3–4, Cetinje, I/1911, 95. Preveo s francuskog P(ero) Đ. Šoć.

[115] Šarl Bodler, „Čovjek i more“, *Zeta*, br. 3–4, Podgorica, IV/1914, 79. Preveo s francuskog P(ero) Đ. Šoć.

[116] „Prah“, *Dan*, br. 6, Cetinje, I/1911, 67. Preveo s francuskog P(ero) Đ. Šoć.

[117] Oskar Vajld, „Umjetnik“, *Dan*, br. 3–4, Cetinje, I/1911, 99. Preveo Mel (Dušan S. Đukić); „Dubrovnik“, *Dan*, br. 3–4, Cetinje, I/1911, 98. Preveo Mel; „Učitelj“, *Dan*, br. 3–4, Cetinje, I/1911, 99–100, preveo Mel; „Učenik“, *Dan*, br. 3–4, Cetinje, 99. Preveo Mel; „U domu pravde“, *Dan*, br. 3–4, Cetinje, I/1911, 100. Preveo Mel.

[118] Oskar Vajld, „Slavuj i ruža“, *Dan*, br. 3–4, Cetinje, II/1912, 127–132. Prevela Lj. D. Đ. (Ljubica D. Đukić).

skim slikama, Vajld je, kao pripadnik stilizovanoga estetizma, odnosno kao govorljivi zastupnik mišljenja da „život postoji radi umjetnosti“, postao omiljen među čitaocima cetinjskoga intelektualnog kruga prije balkanskih ratova.[119]

Najzad, tome ne tako bogatome tematskom i žanrovskom mozaiku prevedene pripovijetke u crnogorskoj periodici treba dodati crticu „Klizač i vuci“[120] nepoznatoga autora i pjesme u prozi prevedene s francuskoga jezika „Jutro i Veče“,[121] te priloge u godišnjaku *Boka Kotorska*,[122] čime smo iscrpili sintetički pregled stranih pripovjedaka u crnogorskoj periodici druge polovine XIX i početkom XX stoljeća.

Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri predstavnici istočnoevropske, odnosno zapadnoevropske narativne književnosti, koji su prevođeni u crnogorskoj periodici, uticali i podsticali crnogorske stvaraoce na tvorački pripovjedni svijet i narativni duhovni razmah. Drugim riječima, valja znati koliko je strana, zapadnoevropska, pripovjedna literatura uspjela „razbiti okamine“ i tradicionalne tematsko-motivske i jezičko-izražajne kanone crnogorskoga jezika koji su se zadugo zadržali u crnogorskoj pisanoj i usmenoj tradiciji. Uticaji su se uglavnom pozitivno „odrazili“, kako je to utvrdio i Čedo Vuković, kod onih stvaralaca originalne proze koji su ujedno poznavali i određene strane jezike. Samim tim i prevodioci tih literatura željeli su da se i putem prijevoda predstave crnogorskoj čitalačkoj publici. Detaljnija komparativna izučavanja crnogorskih i stranih pripovjedača toga vremena dala bi određene rezultate, koji bi se prvjenstveno odnosili na fabularne, tematske i jezičke elemente i modalitete, a daleko manje na idejne, stilsko-poetičke i formalne uticaje.

---

[119] Upor. Radivoje Šuković, cit. djelo, 351.

[120] „Klizač i vuci“, *Književni list*, br. 9–10, Cetinje, I/1901, 295–296. Preveo s engleskog Spasoje Ilić.

[121] „Jutro i Veče“, *Zahumlje*, Nikšić, 1909, 28–29. S francuskog preveo P(ero) Đ. Šoć.

[122] U godišnjaku *Boka Kotorska* štampano je nekoliko prijevoda koje na ovom mjestu naznačavamo. Siderland, „Iz života jednog bankara“, I/1882, 10-14; „Moja Ema (po talijanskom)“, I/1882, 30; „Dan na Maderi“, „Na moru“ (prijevodi s talijanskog), II/1883, 6–8; „Jovan Stojković i njegova smrt“, iz lista *Vrtec*, preveo J. Šarić, II/1883, 8–10; A. M., „Sreća i nesreća“, II/1883, 13–14. Prijevod sa slovenačkog.

REZIME

Istorija crnogorske književnosti (*od 1852. do 1918. godine*) obuhvata razdoblje od pedesetih godina XIX vijeka do Prvog svjetskog rata. U tome dugom periodu živi i stvara znatan broj crnogorskih pjesnika, pripovjedača, putopisaca, a sve više se afirmiše dramska književnost i književna kritika. Ujedno je to vrijeme u kojem u Crnoj Gori djeluje kao vladar (prvo kao knjaz, odnosno od 1910. kralj) Crne Gore Nikola I Petrović Njegoš (1841–1922). On nije bio samo svjetovni vladar Crne Gore, već *spiritus movens* svih stvari i zbivanja u svojoj državi, pa je nastojao biti i reprezentativni književni stvaralac svoga vremena; pisac poetskih, dramskih i prozno-memoarskih tekstova.

Svesti u te vremenske koordinate crnogorske književne pojave romantizma i realizma te modernu kao stilsku formaciju potrebno je iz više razloga. Ponajprije što su se romantizam i realizam te moderna etablirali u svim evropskim književnostima gotovo istodobno, pa tako i u crnogorskoj književnosti. Istina, ti stilski pokreti nijesu se u svim slovenskim narodima manifestovali na isti način i u isto vrijeme, ali su se, kao stilska razdoblja, javili u pojedinim evropskim zemljama u vrijeme velikih društvenih i nacionalnih previranja, umjetničkih gibanja i promjena, do kojih dolazi potkraj XVIII i osobito u prvoj polovini XIX i XX stoljeća. U Crnoj Gori ta gibanja, previranja i pokreti nijesu bili toliko dominantni i presudni kao kod sušednih naroda, jer je Crna Gora tada bila jedina slobodna oaza. Stilski periodi romantizma, realizma i moderne afirmisali su se, ipak, u Crnoj Gori u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka.

U najvećem broju i poetskih, i pripovjednih, i putopisno-memoarskih žanrova toga vremena dominiraju elementi dokumentarizma, faktografsko-folklorna raznovrsna građa, ekscerpirana i posvojeno posredovana iz (crnogorskoga) narodnog života, iz crnogorske prošlosti i sadašnjosti, naravno velikim dijelom transformisana i pretočena u složenije poetske i beletrističke individualne tekstove toga vremena. Daleko je manje književnost toga vremena obojena ideološkim i društveno-političkim značajkama, a mnogo više posredovana svojstvima koja se ozna-

čavaju narodnim životom i folklorom. Upravo zbog takve dominantne stilske matrice upotrijebili smo u više navrata za taj cjelokupni stilistički kompleks sintagmatsku odrednicu *folklorni realizam*.

Među brojnim i raznovrsnim tvorevinama ovog razdoblja, u kojemu se, dakle, integriše i preliva, i u svjetskoj i u crnogorskoj književnosti, nekoliko različitih stilskih formacija, svakako je vrlo značajna uz prigodnu rodoljubivu i romantično-nacionalnu ekstatičku poeziju, afirmacija crnogorske pripovjedne proze. Ona je ponajčešće, kao dominantna narativna vrsta, publikovana u ondašnjim zvaničnim političkim i serijskim listovima koji su izlazili u književno-kulturnim središtima Crne Gore – na Cetinju i Nikšiću. Stvaralačka produkcija crnogorskih književnika je bila veoma respektabilna i vrlo zapažena za ono vrijeme. Poezija i proza je objavljivana i u kulturnim centrima van Crne Gore, posebno u srpskim, bosanskim i hrvatskim glasilima.

Poetski tokovi crnogorske književnosti se i u ovom periodu nadodaju na Njegoševu poetsku zbilju, ali ne i na Njegoševe estetske, filozofske domete. Njegoš je svakako i začetnik struktura pripovjedne proze u crnogorskoj književnosti. Zapravo, njene prve klice i osnovne narativne motive u Crnoj Gori srijećemo još u prednjegoševskome periodu, u „nadvremenskim glasovima" – kako ih nazva Čedo Vuković, u žanrovskim vrstama i strukturama koje se definišu, prema teoretičaru Andreu Jolesu (Andre Jolles), kao „jednostavni oblici".

Crnogorska pripovjedna proza od pedestih godina XIX vijeka do Prvog svjetskog rata, kao najznačajniji književni fenomen ovoga razdoblja, određena je žanrovski i tipološki, ali u isto vrijeme osmotrena i u odnosu prema drugim južnoslovenskim i nacionalnim književnostima, prije svega prema srpskoj i hrvatskoj, da bi se utvrdio stepen žanrovske, oblikovne, jezičko-stilske i tipološko-umjetničke razvijenosti i da se vidi u kojoj je mjeri bilo dodira, istorijskoga suodnosa, susreta i prožimanja među tim južnoslovenskim kontaktnim literaturama istoga pravca i umjetničko-estetske orijentacije. Zbližavanja, međusobnog dodira, kontakata, refleksa i prožimanja svakako je bilo, a doprinijeli su im, među ostalima, pjesnici i prozaisti izvanjci. I ta pitanja, kao i niz drugih problema, ušli su u krug naših književnoistorijskih istraživanja u ovom tematu. Naravno, njima smo na kraju pridodali i začetke književne kritike, pokušaje konstituisanja književne naučne misli kroz čiju se optiku nastojala sagledavati i estetski vrednovati književnost ovoga dugog perioda.

SUMMARY

The History of Montenegrin Literature (from 1852 to 1918) covers the period from the fifties of the 19th century to World War I. There are many Montenegrin poets, prose-writers, and travel-writers creating in this long period, while dramatic literature and literary criticism are affirmed at the same time. This is also a time when Montenegro is ruled by (first as a prince, and as of 1910 as a king) Nikola I Petrović Njegoš (1841-1922). He was not just a secular ruler of Montenegro, but also the *spiritus movens* of all things and events in his country, seeking to also be a representative literary author of the time; a writer of poetry, drama and prose and memoir texts.

It is necessary to relate the Montenegrin literary phenomena of Romanticism, Realism and Modernist Literature as style formations to this timeframe for several reasons, primarily because Romanticism, Realism and Modernist Literature established themselves in all European literatures almost simultaneously, including the Montenegrin literature. On the other hand, these stylistic movements did not manifest in the same manner and at the same time among all Slavic peoples, but they emerged, as stylistic periods, in European countries at times of great social or national turmoil and artistic movements and changes arising at the end of the 18th, and in the first half of 19th and 20th century. In Montenegro, such turmoil, changes and movements did not prove as dominant and crucial as in neighboring nations, because Montenegro was then the only free oasis. Stylistic periods of Romanticism, Realism, and Modernist Literature, however, established in Montenegro in the second half of 19th and early 20th century.

Most of the poetry, narrative, travelogue and memoir genres of the time are dominated by elements of documentary, factual-folklore diverse materials, excerpted and mediated from the (Montenegrin) popular life, Montenegrin past and present, and of course largely transformed into more complex poetry and fictional texts of the time. The literature of the time is far less colored by ideological and socio-political features, and

significantly more by the features identified as popular life and folklore. This kind of dominant stylistic matrix is the reason why we repeatedly referred to the whole stylistic complex as *folklore realism*.

Among many versatile creations of this period, in which several stylistic formations in both, Montenegrin and world literature are integrated and intertwined, the affirmation of Montenegrin narrative prose, along with patriotic and romantic-national ecstatic poetry, has a very important role. As the most dominant narrative type, it was most often published in official political and serial publications which were present at the time in literary-cultural centers of Montenegro - Cetinje and Nikšić. The creative production of Montenegrin authors was respectable and remarkable at the time. Poetry and prose were also published in cultural centers outside Montenegro, especially in Serbian, Bosnian and Croatian papers.

The poetic flows of the Montenegrin literature in this period add to Njegoš's poetic reality, but not his aesthetic and philosophical achievements. Njegoš is certainly the originator of the structure of narrative prose in the Montenegrin literature. In fact, its first traces and basic narrative motifs in Montenegro are encountered even before Njegoš, in "supratemporal voices" - as Čedo Vuković referred to them, in the genre types and structures that are defined, according to scholar Andre Jolles, as "simple forms".

Montenegrin narrative prose from the fifties of the 19th century to World War I is, as the most important literary phenomena of this period, determined by genre and typology, but at the same time reviewed in relation to other South Slavic and national literatures, especially the Serbian and Croatian, in order to determine the level of genre, formal, linguistic-stylistic and typological and artistic development, as well as to establish the extent to which any contact, historical correlation, meeting and intertwining among the South Slavic contact literatures of the same direction and artistic-aesthetic orientation occurred. Such bounding, mutual contact, reflexes and permeation certainly took place, and were contributed by, among others, visiting poets and prose writers. Those issues, as well as many other problems have entered the circle of our literary-historical research in this field. Of course, they were complemented by the beginnings of literary criticism and attempts to constitute literary scientific thought through the prism of which the literature of this long period sought to be observed and aesthetically evaluated.

KORIŠĆENA LITERATURA

A

- Alerić, Daniel, „O jedanaestercu i dvanaestercu trojice srpskih modernista“, *Filologija*, JAZU, Zagreb, 1967.
- *Analisti, hroničari, biografi*, priredio Miloš Milošević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996.
- Antović, Darko, „Pasionska drama Boke Kotorske – odjek srednjovjekovne dramske književnosti“, *V. međunarodni znanstveni simpozij Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka Kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 2006.
- Antović, Darko, *Kotorsko pozorište u XIX vijeku*, CID & Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 1998.
- Andrić, Ivo, „Čovekova priča“, u: *Roman,* Nolit, Beograd, 1975.
- Anonim, „Društvo Cetinjske Čitaonice i *Gorski vijenac*“, *Književni list,* sv. IX i X Cetinje, 11/1902.
- Anonim, „Književnost u Crnoj Gori tokom XIX vijeka“, *Branik*, br. 6, Novi Sad, 1901.
- Anonim, „30-godišnjica Cetinjske čitaonice“*, Luča*, br. 2, Cetinje, 1898.

B

- Babić, Josip, *J. G. Herder i njegove ideje u južnoslovenskome književnom i kulturnopolitičkom kontekstu 19. stoljeća*, Osijek, 2008.
- Badalić, Josip, *Rusko-hrvatske književne studije*, Liber, Zagreb, 1972.
- Bakotić, dr Lujo, *Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja*, Geca Kona D., Beograd, s. a.
- Bakoš, M., *Kotazkam periodizaciji literarnyoh dejin, Literatura nastavba*, Bratstvo, 1960.

– Баляк, Б., *Рождение социалистического реализма в творчестве М Горького, Свеобразие критического реализма конце XIX–XX века*, том третий. Академия наук СССР, Институт мировой литературы имени А. М. Горького, Москва, 1974.
– Banjević, Branko, *Pleme za oblakom. Crnogorska poezija druge polovine devetnaestog vijeka*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča", Titograd, 1973.
– Беляева, Юлия, *Литературы народов Югославии. Последняя четврт XIX и начало XX века*, Москва, 1979.
– Beljajeva, L, Boškov, Z., Doronja, R., Milisavac Ž., Stojnić, M. Nikoljski, S., *Prilozi proučavanja srpsko-hrvatskih književnih veza. Prva polovina XIX veka.* Novi Sad 1980.
– *Bibliografski podaci o Crnoj Gori i Boki*, knj. I, II, III, Cetinje, 1957.
– *Bibliografija*, 5/II, 6/II, Zagreb, 1960.
– Bogdanović, Milan, *Slom modernizma između dva rata*, Narodni univerzitet, Beograd, 1949.
– Brodel, Fernan. *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 1–2, CID & Geopoetika, Beograd – Podgorica, 2001.
– Božović, Petar M., *Antologija crnogorskih pesnika i pripovedača,* Štamparija „Ujedinjenje", Podgorica, 1927.

C

– Cepelić, Mirko. – *Josip Juraj Štrosmajer*, Zagreb, 1900–1904.
– Cerović, Mitra, „Kako oživjeti drevni forum", *Art*, broj 386, Podgorica, 2010.
– Cerović, Stojan, „Crnogorci o sebi i životu", *Zapisi,* knj. IV, Cetinje, 1929.
– *Crnogorac (list za politiku i književnost 1871-1872)*, fototipsko izdanje, Cetinje, 1983.
– *Crnogorka* (1871), fototipsko izdanje, Predgovor dr Miroslav Luketić, Cetinje, 1977.
– *Crnogorka* (1884–1885), fototipsko izdanje (predgovor dr Dušan Martinović), Cetinje, 1981.

Č

– Čađenović, dr Jovan, „Romantizam kao dugotrajna stilska formacija u crnogorskoj književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću,* Nikšić, 1982.
– Čirgić, Adnan, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011.
– Čubelić, Tvrtko, *Epske narodne pjesme*, šesto izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
– Čubelić, Tvrtko, *Narodna pripovijetka*, peto izdanje, Zagreb, 1970.

Ć

– Ćorić, Boris, *Nada. Književnoistorijska monografija 1895–1903*, Sarajevo, 1978.
– Ćosić, Dobrica, *Stvarno i moguće*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982.

D

– Delibašić, dr Rade, *Razvitak školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*, Titograd, 1980.
– Deretić, Jovan, *Kompozicija Gorskog vijenca*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969.
– Deretić, Jovan, „'Šćepan Mali' kao politička drama“, *Petar II Petrović Njegoš: ličnost, djelo i vrijeme*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti & Srpska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1995.
– Deretić, Jovan, *Poetika Dositeja* Obradovića, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1974.
– Deretić, Jovan, *Almanasi Vukovog doba*, Institut za književnost i umetnost „Vuk Karadžić“, Beograd, 1979.
– Deretić, Jovan, *Srpski roman 1800–1950*, Nolit, Beograd, 1981.
– Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983.
– *Dopis Cetinjske čitaonice, tj. Crnogorskom ministru unutrašnjih djela.* Državni arhiv Cetinje, MUD, 1884, in. br. 806/2;
– Dragović, Marko, *Pokušaji bibliografije o Crnoj Gori*, Cetinje, 1892.
– Dragović, Marko, *Škole u Crnoj Gori,* Zagreb, 1888.

- Državni arhiv SR Crne Gore (Arhiv Ministarstva prosvjete, Arhiv Prosvjetnog savjeta).
- Dučić, Nićifor: *Književni radovi*, knjiga prva, Beograd, 1891.
- Dučić, Stevan, *Ili Kuč*, priredili Jovan Čađenović & Slobodan Kalezić, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 1997.

Đ

- Đonović, N., „O jugoslavenskoj emigraciji u SAD“, *Srpski književni glasnik*, br. 28, Beograd, 1929.
- Đukić, Trifun, „Godišnjaci i književni listovi u Crnoj Gori“, *Misao*, XXV, 1–2, Beograd, 1929.
- Đukić, Trifun, *Pregled književnog rada Crne Gore od vladike Vasilija do 1918*, Narodna knjiga, Cetinje, 1951.
- Đuričković, Dejan, *Bosanska vila. Bibliografija*, knj. I, II, III, Sarajevo, 1975.
- Đurković, Ljubomir, „Prelaženje granice ili đe se voda spaja s drugom vodom“, predgovor u knjizi *Poslije Hamleta: izbor iz novije crnogorske drame*, Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik & JP Kulturni centar „Nikola Đurković“ – Gradska biblioteka i čitaonica Kotor & Dubrovačke knjižnice Dubrovnik & NVO Prostory Podgorica, Dubrovnik – Kotor – Podgorica, 2011.
- Đurković, Živko, *Čojstvo i anegdota*, Nikšić, 1981.
- Đurović, dr Mirčeta, „Pokušaji stvaranja akcionarskih društava u Crnoj Gori do kraja XIX vijeka“, *Istorijski zapisi,* Cetinje, 1958.
- Đurović, Ratko, „Dopuna scenskom stvaralaštvu Crne Gore i o Crnoj Gori“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1977.
- Đurović, Ratko, „Dramske dvojnosti Nikole I Petrovića“, u knjizi *Teatrološki spisi*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2006.
- Đurović, Ratko, „Dramsko stvaralaštvo do 1941“, *Stvaranje*, br. 1, Titograd, 1976.
- Đurović, Ratko, „Pozorište – građa za enciklopedijske članke o Crnoj Gori i Crnogorcima“, *Stvaranje*, br. 7, Titograd, 1980.
- Đurović, Ratko, *Teatrološki spisi*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2006.

E

– *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 1–6, Zagreb, MCMLXVI–LXIX, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ.

F

– Flaker, Aleksandar & Škreb, Zdenko, *Stilovi i razdoblja*, Zagreb, 1964.
– Flaker, A., *Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb, 1968.
– Flaker, Aleksandar, *Stilske formacije,* Liber, Zagreb, 1976.
– Флорински, С. М., *Русская литература*, УЧПЕДГИЗ, Москва, 1956.

G

– G., „Radoje Roganović, Carev laz“, *Stražilovo*, br. 1, Novi Sad, 1893.
– Гачов, Г. Д., *Ускоренное развитие литературы*, Москва, 1964.
– Gajić, mr Dragoljub D., „Crna Gora i Crnogorci u somborskom *Golubu*“, *Bibliografski vjesnik,* br. 2, Cetinje, 1981.
– *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1886.
– *Glas Crnogorca*, Cetinje, 1898.
– *Glas Crnogorca*, br. 45, Cetinje, 1907.

H

– Harvud, Ronald, *Istorija pozorišta*, Clio, Beograd, 1998.
– Хитрова, Н. П., *Культурные связы России и Черногории* (XVIII – начало XX в.), *Русско-югославские связи*, Москва, 1968.
– Holeček, Jozef, *Černa Hora v miru*, Prag, 1883..
– Holeček, Josif, „Epoha Crne Gore, iz knjige *U Crnoj Gori*“, *Brankovo kolo,* br. 7, Sremski Karlovci, 1903.
– Hugo, Victor, „Predgovor ’Cromwellu‘“, u knjizi: *Povijest književnih teorija*, izbor tekstova i povijesni uvod Miroslav Beker, SNL, Zagreb, 1979.

I

– Ivanić, Dušan, *Srpska pripovijetka između romantike i realizma (1865–1875)*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1976.

– Ivanišević, Jovan F., „Cetinje i okolina mu“, *Nada*, br. 7, Sarajevo, 1895.
– Ivanišević, Jovan, „Crna Gora i njezina književnost“, *Bosanska vila*, 16/17, Sarajevo, 1910.
– Ivanišević, J. F., „Književni listovi na Cetinju i radovi književnih radnika“, *Nada*, 1903.
– I(vanišević), Jovan: „Kulturno-književni napredak Crne Gore pod vladom ’knjaza pjesnika‘“, *Dnevni list*, 28/1910.
– Ivanović, Krsto, „Pozorišne uspomene iz Venecije“, u knjizi: Krsto Ivanović, *Drame i pisma*, priredili Miloš Milošević i Miroslav Luketić, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996.
– Ivanović, Krsto, *Minerva za stolom. Izabrana djela*, izbor, predgovor i bilješke Radoslav Rotković, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.
– Ivošević, Vaso, „Prvi književni časopisi u Boki Kotorskoj. Povodom šezdesetgodišnjice pojave *Srpskog magazina*“, *Susreti,* br. 9–10, Titograd, 1956.
– Ivošević, Vaso J., „Nikola Berberović“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1, Cetinje, 1986.

J

– J. K., „Srpsko narodno pozorište na Cetinju“, *Glas Crnogorca*, br. 28, Cetinje, 1893.
– Jelčić, Dubravko, „Hrvatski književni romantizam“ u: *Povijest hrvatske književnosti (Tisućljeće od Baščanske ploče do postmoderne)*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1997.
– Jolles, Andre, *Jednostavni oblici*, prijevod i bilješke Vladimir Biti, Teka, Studentski centar u Zagrebu, Zagreb, 1978.
– Jovanović, Jagoš, „Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori“, *Stvaranje*, br.7–8, Cetinje, 1954.
– Jovanović, Jovan, „Crna Gora i Crnogorci u *Nadi*“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1979.
– Jovanović, Jovan, „Crna Gora i Crnogorci u *Bosanskoj vili*“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1, Cetinje, 1980.
– Jovanović, Jovan, „Mostarska *Zora* o Crnoj Gori i Crnogorcima (1896–1901)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 2, Cetinje, 1980.

– Jovanović, Vasilije, *Prilog bibliografiji radova profesora i đaka Cetinjske gimnazije u novinama i časopisima „Naučni i književni rad u Cetinjskoj gimnaziji“, Cetinje 1881–1941*, Cetinje, 1962.
– Jovović, Luka, „Gusle u školi“, *Onogošt,* br. 32, Nikšić, 1899.

K

– Kalezić, Slobodan, *Strukture i značenja*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1998.
– Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici III. Racionalizam, romantizam*, Univerzitet Crne Gore, IP Obod Cetinje, Podgorica, 2000.
– Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici IV. Realizam, moderna*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001.
– Karadžić, Vuk Stefanović, *Srpske narodne pripovijetke,* drugo umnoženo izdanje, u nakladi Ane udovice V. S. Karadžića, Beč, 1870.
– Karadžić, Vuk, *Život i običaji naroda srpskog*, Beograd, 1957.
– Karadžić, Vuk, *Srpske narodne pesme*, knjiga IV, drž. izdanje, Beograd, 1896.
– Karadžić, Vuk Stefanović, *Srpske narodne pripovijetke* (predgovor Vuka Karadžića), Prosveta, Beograd, 1969.
– Kavaja, M., „Privredno-kulturni Nikšić“, *Šematizam Zetske banovine*, Sarajevo, 1931.
– Kilibarda, Vesna, *Ruska književnost u crnogorskoj književnoj periodici*, Beograd, 1983. (magistarska teza – daktilografisano).
– Kilibarda, Novak, *Usmena književnost Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009.
– *Književna bibliografija*, Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže, Zagreb, s. a.
– Kojović, Antun, *Djela*, priredila Zlata Bojović, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, Obod, Cetinje, 1996.
– Kolendić, Anton, „Lično o *Lukreciji*“, u knjizi: Nepoznati Kotoranin, *Lukrecija iliti Ždero*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.
– Kostić, Milan, *Škole u Crnoj Gori*, Pančevo, 1876.

– Koš, Erih, *Pripovetka i pripovedanje,* Matica srpska, Novi Sad, 1980.
– Kotas, Venecia, *Pozorište u Vizantiji*, CID, Podgorica, 2002.
– Kovačić, Ivan Goran, „Natrag k noveli“, *Suvremenik*, br. 9, Zagreb, 1940.
– Kovačević, P., *Grbalj*, Kotor, 1964.

L

– Latković, Vido, „Jedan pogled na stariju književnost u Crnoj Gori“, *Stvaranje*, br. 4, Cetinje, 1952.
– Latković, Vido, „Prelazne forme od usmene ka pisanoj književnosti“, u knjizi: *Narodna književnost,* I, Naučna knjiga, Beograd, 1967.
– Ledenek, Sonja Manda & Luketić, dr Miroslav, *Luča, Književni list, Dan. Bibliografija*, predgovor Radivoje Šuković, Cetinje, 1979.
– *Letopis Matice srpske*, knj. 160, sv. 4, Novi Sad, 1889.
– Lukić, V., „*Zahumlje* po jednom izvoru“, *Nikšićke novine*, br. 82–83, Nikšić, 1970.
– Luketić, dr Miroslav, „Crnogorske bibliografije“, *Stvaranje*, br. 3, Titograd, 1977.
– Luketić, dr Miroslav, *Crnogorski književni časopisi 1871–1891*. *Bibliografija*, predgovor dr Miroslav Luketić, Cetinje, 1978.
– Luketić, dr Miroslav, „Periodika Boke Kotorske“, *Boka*, br. 15–16, Herceg Novi, 1984.

LJ

– Ljepava, Jovo, *Teorija književnosti (stilistika, retorika, poetika)*, Državna štamparija, Cetinje, 1896.
– Ljubiša, Stjepan Mitrov, *Celokupna dela,* knj. I i II, za štampu priredio Velimir Živojinović, Biblioteka srpskih pisaca, Narodna prosveta, Beograd, s. a. (1929).
– Ljubiša, Stjepan Mitrov, *Pripovijesti crnogorske i primorske*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1924.
– Ljubiša, Stjepan Mitrov, *Pripovetke*, *Letopis Matice srpske*, knj. 398, sv. 5, Novi Sad, 1966.

M

- Maksimović, dr Vojislav, „Tri monaha ljetopisca“, predgovor u knjizi: P. Čokorilo, J. Pamučina, S. Skenderova, *Ljetopisci*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.
- Marković, Tomaš, *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969.
- Martinović, dr Dušan, „Književnost u časopisu *Prosvjeta* 1889–1901“, *Bibliografski vjesnik*, br. 2–3, Cetinje, 1977.
- Martinović, dr Dušan, *Prosvjeta (1889–1901). Bibliografija*, Cetinje, 1979.
- Martinović, dr Dušan, „O bibliografiji Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 5, Titograd, 1983.
- Martinović, dr Dušan, *Portreti (Bio-bibliografski pregled)*, Cetinje, 1983.
- Martinović, Dušan J., *Portreti*, II, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1987.
- Martinović, Dušan J., *Portreti,* IV, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević”, Cetinje, 1991.
- Martinović, Dušan J., *Portreti*, V, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1995.
- Martinović, dr Niko S., „Prvo crnogorsko društvo književnika“, *Stvaranje,* br. 1, Cetinje, 1955.
- Martinović, dr Niko S., „Narodno stvaralaštvo u crnogorskim časopisima“, *Glasnik etnografskog muzeja*, Cetinje, 1961.
- Martinović, dr Niko S., *Književni i naučni rad u Cetinjskoj gimnaziji 1881–1941*, otisak iz spomenice Cetinjske gimnazije, Cetinje, 1962.
- Martinović, dr Niko S., „Prednjegoševsko doba u našoj književnosti“ u antologiji: *Prednjegoševsko doba,* Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1963.
- Martinović, dr Niko S., *Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945*, Beograd, 1965.
- Matavulj, Simo, *Bilješke jednog pisca*, redakcija i predgovor Marka Cara, Srpska književna zadruga, Beograd, 1939.

- Maticki, Miodrag, „Almanasi kod Srba i Crnogoraca“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, br. 3–4, Beograd, 1975.
- Medenica, Radosav, „Karakterološki i kulturno-istorijski profil crnogorske kratke priče i anegdote“, predgovor u antologiji: *Crnogorske anegdote*, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1967.
- Miljanić, Vukota & Miljanić, Akim, *Prezimena u Crnoj Gori*, Beograd, 2002.
- Mijušković, dr Slavko, „O nekim pitanjima kulturnog razvitka u Boki“, *Stvaranje,* br. 2–3, Titograd, 1968.
- Mijušković, Vladimir, „Karakter i mentalitet ljudi gledan kroz anegdotu kao književni rod“, *Stvaranje*, br. 9–10, Cetinje, 1956.
- Mijušković, Vladimir, „Podlistak *Nevesinja* i *Onogošta*“, *Stvaranje*, br. 7–8, Cetinje, 1957.
- Milinčević, Vaso, *Na raskršću epoha, srpski književni časopisi 1850–1860*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1980.
- Miličević, Milan A., „Etnografska izložba. Slovenski sastanak u Moskvi 1867“, *Godišnjica Nikole Čupića*, VII, Beograd, 1885.
- Milović, Jevto M., „Nekoliko pisama Nićifora Dučića Đorđu Popoviću“, *Stvaranje*, br. 3, Cetinje, 1955.
- Milunović, Luka I., *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Zetski dom, Cetinje, 2006.
- Milunović, Luka, „Narodni dramski izrazi i poklade u knjaževini Crnoj Gori“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1–2–3, Cetinje, 2006.
- Milunović, Luka, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2001.
- Miković, Dionisije, „Malo predgovora i odgovora“, *Boka*, Kotor, I/1909.
- Milošević, don Anton, „Prosvjetno-kulturna društva u prošlosti Kotora“, *Stvaranje,* br. 9, Cetinje, 1959.
- Mihovilović, Ivo, *Jedna tršćanska godišnjica. Slavljansko društvo*, Kolo, I, Zagreb, 1948. (Isti je rad uvršten kao predgovor uz prilog Sama Pahora, u reprint-izdanju *Slavjanskog rodoljuba, Založništvo tržaškega tiska*, Trst, 1971)
- Miljanić, Novak, „Zaboravljeni poslenici crnogorske štampe“, *Pobjeda*, Titograd, 7. maj 1972.

– Miljanić, Novak, „Plejada crnogorskih putopisaca“, *Stvaranje,* br. 7–8, Titograd, 1972.
– Miljanić, Novak R., „Začetnici crnogorske dječje književnosti (o Krstu Markoviću i dr.)“, *Ovdje*, br. 15, Titograd, 1974.
– Miljanić, Novak R., „Prilog pitanju nekoliko pseudonima u crnogorskoj periodici 19. vijeka“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1–2, Cetinje, 1978.
– Miljanić, Novak R., „Crnogorski autori i Crna Gora u *Letopisu Matice srpske* (1825–1976)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1, Cetinje, 1979.
– Miljanić, Novak R., „Crna Gora i Crnogorci u *Javoru* (1862–1863) i (1874–1893)“, *Bibliografski vjesnik,* br. 1, Cetinje, 1980.
– Miljanić, Novak R., „Đuro T. Perović (1860–1894)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 2, Cetinje, 1980.
– Miljanić, Novak R., „Crna Gora i Crnogorci u Ratniku (1879–1941)“, *Bibliografski vjesnik,* br. 2, Cetinje, 1982.
– Miljanić, Novak R., „Crnogorci i Crna Gora u časopisu *Danica* (1860–1871)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 2, Cetinje, 1980.
– Miljanić, Novak R., „Crnogorci u listu *Branik* (1885–1914)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 2, Cetinje, 1981.
– Miljanić, Novak R., „Novosadski *Branik* o Crnoj Gori i Crnogorcima (1885–1914)“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1981.
– Miljanić, Novak R., „Crnogorci i Crna Gora u časopisu *Delo*“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1, Cetinje, 1982.
– Miljanić, Novak R., „Povodom priloga Crnogorska narativna proza“, *Stvaranje*, br. 8–9, Titograd, 1984.
– Minić, Vojislav, *Pisci i koncepcije*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.
– Mitrović, Čedomir, „Na primeru priče i pripovetke“, predgovor knjizi: *Pisci, knjige čitaoci*, BIGZ, Beograd, 1978.

N

– Najdanović, Milorad, *Srpski realizam u XIX veku*, Beograd, 1962.
– Najdanović, Milorad, *Seoska realistična pripovetka u srpskoj književnosti XIX veka*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1968.
– Nedić, Vladan, *Vukovi pevači*, Rad, Beograd, 1984.

- Nemirovski, dr. Evgenije Ljvović. – *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)*, CNB „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996.
- Nenadović, Ljubomir P., *O Crnogorcima (Pisma sa Cetinja 1878)*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1929.
- Nenadović, ljubomir P., *Pisma iz Italije*, Beograd, 1907.
- Nikčević, Milorad, „Transformacijski nivoi usmene i pisane književnosti u djelima Petra II Petrovića Njegoša i Stefana M. Ljubiše“, u *Zborniku od XXV. kongres na sojuzot na združenijata na folkloristite na Jugoslavija*, Berovo, 1978, Skopje, 1980. (Isto u knjizi: Nikčević, Milorad, *Transformacije i strukture. Književne studije i metodički modeli*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1982.)
- Nikčević, Milorad, *Transformacije i strukture. Književne studije i metodički modeli*, NIRO Školske novine, Zagreb, 1984.
- Nikčević, Milorad, *Ideje i paralele. Književni ogledi i studije*, Izdavački centar „Revija“, Mala teorijska biblioteka, knj. 14, Osijek, 1984.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1988.
- Nikčević, Milorad, „Stvaranje Ljubišina vremena. Status i tipološko određenje crnogorske istorijske proze“, *Stvaranje*, br. 3, Titograd, 1987.
- Nikčević, Milorad, „Vukovi modaliteti u korpusu crnogorske književnosti folklornog realizma“, *Revija*, br. 8–9, Osijek, 1987.
- Nikčević, Milorad, „Kulturnopovijesna scena i izvori korespondencije J. J. Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša“, u knjizi: *Hrvatski i crnogorski književni obzori*. *Povijesni književno-kulturni kontekst*, NZCH, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Milorad, „Prinosi J. J. Strossmayera i Nikole I. Petrovića Njegoša na uspostavljanju Konkordata (1886)“, u knjizi: *Hrvatski i crnogorski književni obzori. Povijesni književno-kulturni kontekst*, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Milorad, „U ozračju stvarateljskog rada Josipa Slade – zaboravljenog hrvatskog graditelja“, u knjizi *Hrvatski i crnogorski književni obzori. Povijesni književno-kulturni kontekst*, NZCH, Zagreb, 1995

- Nikčević, Milorad, „Temeljna ishodišta Crnojevića štamparije. Iskon, lokacija i etničko atribuiranje“, u zborniku radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH, Zagreb, 1996.
- Nikčević, Milorad, „Tvorački dometi jezika i stila crnogorske pripovijetke (1860–1914)“, u zborniku radova *Jezici kao kulturni identiteti*, međunarodni naučni skup, PEN Centar, Podgorica, 1997.
- Nikčević, Milorad, „Razine i funkcije transformiranih folklornih elemenata u umjetničku/beletrističku književnost“, u *Zborniku radova Hrvatskoga društva folklorista*, vol. 7, Zagreb, 1998.
- Nikčević, Milorad, „Rustikalna vizija života u korpusu književnosti folklornog realizma“, *Narodno stvaralaštvo – folklor*, XXVII/sv. 1-4/XXIX (I. dio); sv. 4-5/XXIX (II. dio), Beograd, 1988.
- Nikčević, Milorad, „Staroslovenski jezik u funkciji bogosluženja katolika Barske nadbiskupije i o (ne)riješenom pitanju Parčićeva *Misala*, 1893“, *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997. (Isto u knjizi *Na civilizacijskim ishodištima. Književni suodnosi i interferencije*, CKD „M-M“, Osijek, 1999.)
- Nikčević, Milorad, „Prilog bibliografiji o Peroju“, *Nova Istra*, br. 4, Pula, 1999.
- Nikčević, Milorad, „*Boj na Visu* (1866) fenomen istorijske i poetske fikcije (Genotipsko-komparatističko iščitavanje: S. M. Ljubiša – Đ. Deželić – S. Buzolić – P. Kunučić – S. S. Kranjčević), u zborniku *Književno djelo Stefana M. Ljubiše – Novo čitanje*, Budva, 2000.
- Nikčević, Milorad, „Kritički pogledi Ivana Milčetića na književni rad Stefana Mitrova Ljubišu i književno stvaralaštvo u Boki Kotorskoj“, u *Zborniku radova sa znanstvenog skupa*, Varaždin – Malinska, 19-20. travnja 2000, Zagreb, 2001.
- Nikčević, Milorad & Lukić, Milica, „Strossmayerova ćirilometodska djelatnost pretočena u pjesmu i priču“, zbornik 1. i 2. *Strossmayerovi dani*, Đakovo, 2005.
- Nikčević, Milorad, *Ogledi / Studije / Susreti*. *Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004.

- Nikčević, Milorad, „Na tragu polemike Ivana Milčetića i Stefana M. Ljubiše kao mediteranskog pisca“, u *Zborniku radova sa simpozijuma* održanog u Budvi 27. i 26. februara 2002. godine, Mediteran, Budva, 2005.
- Nikčević, Milorad, „Književnost Boke Kotorske u svjetlosti pokrštavanja dukljanskih Slavena“, u: *Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pansionske baštine*, zbornik radova V. međunarodnoga znanstvenog skupa, Tivat, 3–7. svibnja 2006., Udruga pasionske baštine, Zagreb, s. a.
- Nikčević, Milorad, *Filološke rasprave*. *Interkulturalni kontekst*, Podgorica, 2002.
- Nikčević, Milorad, „Crnogorski jezik i književnost su svjetska realnost“, u: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad, „Petrović Petar II Njegoš“, u: *Hrvatska književna enciklopedija*, (Isto u: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006.)
- Nikčević, Milorad, „Crnogorska književnost na stranputici Bolonje (Pogledi i stavovi u matičnoj zemlji)“, u: *Komparativna filološka odmjeravanja*, Osijek – Cetinje, 2006.
- Nikčević, Milorad, *Crnogorske filološke teme*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Podgorica, 2010.
- Nikčević, Milorad, *Njegoš i Ljubiša*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Nikčević, Vojislav, „Analiza književnog sadržaja časopisa *Dan*“, *Stvaranje,* br. 10, Titograd, 1968.
- Nikčević, dr Vojislav, „O razlozima upotrebe crkvenog i narodnog jezika, crkvene i građanske azbuke u nekim crnogorskim udžbenicima iz Njegoševa doba“, *Zbornik radova povodom 140-godišnjice Njegoševe škole iz 1834. godine*, Cetinje, 1976.
- Nikčević, Vojislav, *Mladi Njegoš. Pjesnikovi putevi ka sintezi*, Obod, Cetinje, 1978.
- Nikčević, Vojislav P., *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997.

– Nikčević, Vojislav P., *Ljubišina jezička kovnica* (*od talijanaša do narodnjaka*), Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.
– Nikčević, Vojislav P., „Uvodna riječ“, u zborniku radova *Vuk Karadžić i Crnogorci*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.
– Nikčević, Vojislav P., „Filip Višnjić je etnički i jezički Crnogorac“, *Lučindan*, br. 16, na Petrovdan, Cetinje, 2005.
– Nikčević, Vojislav D., „Osuda paganske i institucionalizacija hrišćanske drame na prostorima Dukljanskog arhiepiskopata u III i IV vijeku“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 2009.
– Nikčević, dr Tomica, *Političke struje u Crnoj Gori u procesu stvaranja države u XIX vijeku*, Cetinje, 1958.

O

– *Orlić (1865–1870. i 1885)*, fototipsko izdanje (predgovor Radivoje Šuković), Cetinje, 1979.
– Ostojić, Tihomir, „Razgovor bezazlena svijeta s crnogorskih posjedaka od Mila Vojvodića)“, *Letopis Matice srpske*, knj. 393, Novi Sad, 1900.

P

– Palavestra, Predrag, *Istorija moderne srpske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1986.
– Pantić, Miroslav, „Lukrecija ili Trojo – dubrovačka komedija iz XVII veka“, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XIX/2, Novi Sad, 1971.
– Pantić, Miroslav, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII vijeka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.
– Pavić, Milorad, *Rađanje nove srpske književnosti. Istorija srpske književnosti baroka, klasicizma i predromantizma*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1983.
– Pavićević, Mićun M., „Autorova riječ“, u: *Crnogorci u pričama i anegdotama*, knj. V, Zagreb, 1929.
– Pavlović, Jovan, „O pjesništvu našijeh dana“, *Crnogorka*, br. 9, Cetinje, 1885.
– Pejović, Božidar, *Problemski ogledi. O književnosti srpskog i hrvatskog romantizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.

- Pejović, dr Božidar, *Književno djelo Stefana Mitrova Ljubiše*, Svjetlost, Sarajevo, 1977.
- Pejović, Božidar, „Tokovi realizma u Crnoj Gori u doba njene samostalnosti“, u: *Cjeline i detalji*, Svjetlost, Sarajevo, 1980.
- Pejović, Božidar, *Studije i ogledi o crnogorskoj književnosti XIX vijeka*, priredio Aleksandar Radoman, Matica crnogorska, Cetinje, 2010.
- Pejović, Đ., „Rad na prosvjeti za vrijeme knjaza Danila“, *Stvaranje*, br. 6, Cetinje, 1952.
- Pejović, dr Đ(oko), „Biografski podaci o prvim glumcima u Crnoj Gori“, *Stvaranje,* br. 7–8, Cetinje, 1954.
- Pejović, dr Đ. D., *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Obod, Cetinje, 1971.
- Pejović, dr. Đoko Đ., *Društveno-filozofski pogledi u Crnoj Gori od početka XIX do sredine XX vijeka*, Titograd, 1980.
- Peković, Slobodanka, *Srpska proza početkom dvadesetog veka*, Prosveta, Beograd, 1987.
- Perović, Radovan Tunguz Nevesinjski, „Anketa među crnogorskim književnicima. Intervju s R. Perovićem“, *Pravda*, br. 12050, Beograd, 1938.
- Perović, Sreten, „Pregled crnogorskog dramskog stvaralaštva“, *Stvaranje*, br. 11, Titograd, 1974.
- Perović, Sreten, „Problemi periodizacije crnogorske književnosti“, *Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću,* Nikšić, 1982.
- Petrović, Petar I, „Istorija Crne Gore“, *Grlica* za godinu 1835.
- Petrović, Petar I, *Freske na kamenu*, biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1965.
- Petrović Njegoš, Petar II, *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević, Srpska književna zadruga, Beograd, 1973.
- Petrović Njegoš, Petar II, *Šćepan Mali, proza, prevodi*, Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša, knjiga četvrta, Beograd, 1967.
- Petrović, Vasilije, *Istorija o Černoj Gori,* Sankt Peterburg, 1754.

- Petrušić, Vladimir Mujo M., „Bibliografija knjiga i brošura štampanih i izdatih u Nikšiću od 1898. do 1930. godine“, *Bibliografski vjesnik,* br. 1, Cetinje, 1977.
- Petrušić, Vladimir Mujo, *Nevesinje i Onogošt. Bibliografija* (predgovor Veljko Šakotić), Cetinje, 1982.
- „Pismo Vuka Popovića Vuku Karadžiću“, u: *Vukova prepiska*, knj. VII, Beograd, 1913.
- Pižurica, Krsto, *Njegoš i oko njega*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Pogačnik, Jože, *Norme i forme*, Prosveta, Beograd, 1981.
- Pogodin, dr Aleksandar, *Ruskosrpska bibliografija 1880–1925*, t. I, II, Beograd, 1936.
- Popović, Marko Miljanov, *Sabrana djela,* knj. 1–5, priredio, predgovor i bilješke Milorad Stojović, Grafički zavod, Titograd, 1967.
- Popović, Miodrag, „Ustanička proza Vuka St. Karadžića“, *Stvaranje*, br. 9–10, Cetinje, 1956.
- Popović, Miodrag, „Vukova narodna pripovetka“, u: *Narodna književnost*, priredio Vladan Nedić, *Srpska književnost u književnoj kritici,* knjiga II, Nolit, Beograd, 1966.
- Popović, Miodrag, *Istorija srpske književnosti. Romantizam I*, Nolit, Beograd, 1968.
- Popović, Mitar, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1978.
- Popović, dr Petar, *Cetinjska škola (1834–1934)*, Beograd, 1934.
- *Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916*, hrestomatija, priredili Luka I. Milunović & Ljiljana Milunović, Zetski dom, Cetinje, 2003.
- *Pravila društva Cetinjska čitaonica i Gorski vijenac,* Cetinje, 1900.
- *Prednjegoševsko doba*, antologijski izbor tekstova, biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograđ, 1963.
- *Проблемы типологии русского реализма,* Институт имены Горького, Москва, 1969.

R

- Radojević, Danilo, „Prije svega školski programi (O A. Jovićeviću)“, *Ovdje*, br. 20, Titograd, III/januar, 1971.
- Radojević, Danilo, „Epistolarna kazivanja Vuka Popovića“, u: *Crnogorska literatura i tradicija*, PEN Montenegro, Cetinje, 1993.
- Radojević, Danilo, *Studije o Njegošu. Njegoševa raskršća*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011.
- Radojević, Radoje, *Tokovi crnogorske književnosti*, NIO Pobjeda, Titograd, 1978.
- Radojević, Radoje, *Osporavana kultura, Kritike i polemike*, priredio Danilo Radojević, Podgorica, 2006.
- Radoman, Aleksandar, „Književnoistorijski značaj i poetika romana *Despa* Nikole I Petrovića“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Cetinje, 2009.
- Ražnatović, Mihailo, „Pokušaj prvog romana kod Crnogoraca“, *Susreti*, br. 8–9, Cetinje, 1955.
- *Realistička pripovetka jugoslovenskih naroda,* izbor, predgovor i priređivanje dr Jovan Deretić, Prosveta – Nolit – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1978.
- *Rečnik književnih termina*, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Beograd, 1986.
- Rotković, Radoslav, „Tragajući za Ljubišom (Ljubiša i barun od Filipsberga)“, *Stvaranje*, sv. 12, Titograd, 1974.
- Rotković, dr Radoslav, „Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje,* br. 4, Titograd, 1979.
- Rotković, Radoslav, *Tragajući za Ljubišom*, NIO Pobjeda, Titograd, 1982.
- Rotković, dr Radoslav, „Stara crnogorska književnost. Periodizacija“, *Zbornik profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982.
- Rotković, Radoslav, *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka,* Crnogorsko narodno pozorište, Podgorica, 2000.

– Rotković, Radoslav, „Ljubiša i italijanska književnost“, u: *Stefan Mitrov Ljubiša u kontekstu mediteranske kulture*, Zbornik radova sa simpozijuma održanog u Budvi 27. i 28. februara 2002. godine, Mediteran, 2005.
– R(ovinski), Pavle Apolonovič, „Pjesme iz Vasojevića (predgovor)“, *Crnogorka*, br. 6, Cetinje, 1/1884.
– Rovinski, Apolonovič Pavle, „Srpsko ogledalo“, *Luča*, br. 9, Cetinje, 1895.

S

– Sabljić, Jakov, „O crnogorskim jezičnim stramputicama“, u *Dnevniku čitanja jednog intelektualca, Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića*, Zagreb – Osijek, 2006
– Schwarz, dr Bernardt, *Montenegro*, Leipcig, 1883.
– Sekulić, Isidora, *Njegošu knjiga duboke odanosti I*, Srpska književna zadruga, knj. 315, Beograd, 1951.
– Sekulić, Isidora, „Jedan od pesnika ponora (Edgar Alan Po)“, u: Edgar Alan Po, *Odabrana dela*, drugo izdanje, Nolit, Beograd, 1964.
– Skerlić Jovan, *Istorija nove srpske književnosti*, Rad, Beograd, 1953.
– Skerlić, Jovan, *Sabrana dela, Pisci i knjige II*, Prosveta, Beograd, 1964.
– Skerlić, Jovan, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1967.
– Skerlić, Jovan, *Omladina i njena književnost (1848–1871). Izučavanja o nacionalnom i književnom romantizmu kod Srba*, Prosveta, Beograd, 1966.
– Skerlić, dr Jovan, „Pogled na današnju francusku književnost“, *Književni list*, br. 3, Cetinje, 11/1902.
– Skerlić, Jovan, *Sabrana dela. Pisci i knjige II*, Prosveta, Beograd, 1964.
– Slamnig, Ivan, *Svjetska književnost zapadnoga kruga*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.
– Slijepčević, Pero, „Anegdota kao umetničko delo“, *Zapisi*, Cetinje, 1929.

– Соколов, В. К. „О некоторых типах исторических преданий“, *История, культура, фольклор и етнография славянских народов*, Академия наук СССР, Издательство „Наука“, Москва, 1968
– Solar, Milivoj, *Ideja i priča*. Aspekti teorije proze, Liber, Zagreb, 1974.
– Solar, Milivoj, *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
– Solar, Milivoj, *Povijest svjetske književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
– *Stefan Mitrov Ljubiša*, zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976.
– *Sto godina Barske narodne čitaonice*, Kulturni centar Bar – Narodna biblioteka i čitaonica „Ivo Vukčević“, Bar, 1981.
– Stojović, Milorad, „O periodizaciji crnogorske književnosti“, *Stvaranje*, br. 2–3, Titograd, 1968.
– Stojović, M., „Prozno kazivanje Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1965.
– (Sundečić, Jovan) Urednik, „Znatniji događaji u Crnoj Gori tečajem 1869. godine“, *Orlić,* VI/1870, fototipsko izdanje, Cetinje, 1979.
– *Stvaranje,* br. 9–10, Titograd, 1969.

Š

– Šakotić, Veljko, „Društvo nikšićke čitaonice“, *Stvaranje*, br. 9, Cetinje, 1955.
– Šakotić, Veljko, *Kulturno-prosvjetna društva starog* Nikšića *(1881–1914)*, Zajednica kulturnih ustanova Nikšića, Nikšić, 1970.
– Šakotić, Veljko, „Prva nikšićka štamparija i listovi *Nevesinje* i *Onogošt*, predgovor u: Vladimir Mujo M. Petrušić *Bibliografija Nevesinja (1898–1899) – Onogošta (1899–1900)*, Cetinje, 1981.
– Šakotić, Veljko, „Sedamdeset godina pozorišnog života u Nikšiću (1884–1914)“, *Stvaranje*, br. 7–8, Cetinje, 1954.
– Škerović, dr Nikola, „Bilješke iz moga života i rada“, *Bibliografski vjesnik*, br. 1–2–3, Cetinje, 1964.
– Škerović, dr Nikola, „Kako je *Dan* dobio ime“, *Zapisi,* knj. VI, sv. 3, Cetinje, 1930.

– Škreb, Zdenko & Stamać, Ante, *Uvod u književnost. Teorija, Metodologija*, 3. prerađeno izdanje, Grafički zavod Hrvatske, 1983.
– Šobajić, Maksim, *U moje doba*, Beograd, 1933.
– Šobajić, Petar, „Crna Gora i Crnogorci“, u: *Cetinje i Crna Gora,* Beograd, 1927.
– Šoć, Pero, *Ogledi bibliografije o Crnoj Gori na stranim jezicima*, Beograd, 1948.
– Šoć, Pero, „Rovinski u Crnoj Gori“, *Stvaranje,* br. 9, Titograd, 1959.
– Šuković, Radivoje, „Predgovor“, u knjizi: Sonja Ladenek-Munda & dr Miroslav Luketić, *Luča, Književni list, Dan. Bibliografija*, Cetinje, 1978.
– Šuković, Radivoje, *Crnogorski almanasi i kalendari (1835–1914). Književnoistorijska obrada sa bibliografijom*, Cetinje, 1980.
– Šuković, Radivoje, *Književna periodika u Crnoj Gori (1835–1914). Književnoistorijska monografija*, NIO Univerzitetska riječ, Titograd, 1986.
– Šuković, Radivoje, „Žanrovska struktura u književnoj periodici – osnova za periodizaciju književnosti“, *Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982.

T

– Tomaševski, B. V., *Teorija književnosti. Poetika*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1972.
– (Tomanović, Lazar), „Naše književno jedinstvo“, *Nova Zeta*, br. 1, Cetinje, 1/1889.
– (Tomanović, Lazar), „Književnost u Crnoj Gori tokom XIX vijeka“, *Glas Crnogorca*, br. 1, Cetinje, 1901. (Isto, *Branik*, br. 6, Novi Sad, 1902.)
– „Trideseta godišnjica Cetinjske čitaonice“, *Luča*, br. 2, Cetinje, 1898.

U

– *Ustrojstvo i pravila za radnike u K. C. Državnoj štampariji,* Cetinje, 1901.

V

- *Vilina Gora. Antologija crnogorskih legendi*, priredio, predgovor i pogovor Radoje Radojević, Biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1971.
- Vilovski, T. S., *Jedan listak iz srpske pripovedačke književnosti,* Beč, 1879.
- Vlahović, Veljko, *Crna Gora, Černogorija, Montenegro,* Organizacioni odbor Dana crnogorske kulture, Titograd, 1981.
- Vlahović V., „Crnogorski seljaci u razgovaranju“, *Zapisi*, knj. X, sv. 5, Cetinje, 1932.
- Vučinić, Ljubica, „Crna Gora i Crnogorci u *Brankovom kolu*“, *Bibliografski vjesnik*, br. 2, Cetinje, 1979.
- Vujačić, dr Slobodan, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Obod, Cetinje, 1981.
- Vujačić, Vidak, „Paradigme uzora ili 'dobrih duša'. I“, *Ovdje*, Titograd, jun, 1985.
- Vukićević, „Sjećanje na D. A.“, *Epohall,* 1931.
- Vukićević, M., „Iz naše književne prošlosti“ (Odlomci iz rada „Cetinje kao književno središte“), *Stvaranje*, br. 5–8, Cetinje, 1949.
- Vukmanović, dr Savo, „Ljubomir Nenadović u Crnoj Gori“, *Bibliografski vjesnik*, br. 12, Cetinje, 1982.
- *Vukova prepiska*, knj. VII, Beograd, 1913.
- Vuković, Novo, *Pripovijedanje kao opsesija*, Obod, Cetinje, 1981.
- Vuković, Čedo, *Nadvremenski glasovi*, biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1971.
- Vuković, Čedo, „Pripovjedački koraci u Crnoj Gori“, predgovor knjizi: *Izviriječ. Crnogorska pripovjedačka proza od Njegoša do 1918*, biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1973.
- Vuksan, Dušan, „Škole u Crnoj Gori“, *Južni almanah*, Cetinje, 1926.
- Vuksan, Dušan, *Pregled štampe u Crnoj Gori*, 1834–1934, o stogodišnjici svoga postanka izdala Banovinska štamparija „Obod“, Cetinje, 1934.

Z

– Zbornik radova s IV. međunarodnoga znanstvenog skupa *Jezici i kulture u doticajima: Peroj/Istra u prošlosti i sadašnjosti*, *Tabula*, časopis Filozofskog fakulteta u Puli, uredio prof. dr. sc. Milorad Nikčević, Pula, 1999.
– Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa *Vuk Karadžić i Crnogorci*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.
– *Zeta (list za književnost i pouku,* 1885), fototipsko izdanje (predgovor dr Dušan Martinović), Cetinje, 1982.
– Zloković, Maksim, „Tomo Krstov Popović – književnik i istoričar“, *Boka*, br. 8, Herceg Novi, 1976.
– „Znatniji događaji u Crnoj Gori tečajem 1869. godine“, *Orlić*, VI/1870. (urednik Jovan Sundečić). Korišćeno fototipsko izdanje *Orlića*, Cetinje, 1979.
– *Zora*, br. 3, Mostar, 1896.
– Zorić, Ilija, „Književni listovi i godišnjaci u Crnoj Gori“, *Cetinje i Crna Gora*, Beograd, 1927.
– Zvonarević, Mladen, *Socijalna psihologija*, 3, Zagreb, 1981.

Ž

– Živković, Dragiša, *Evropski okviri srpske književnosti. I*, Prosveta, Beograd, 1970.
– Živković, prof. dr Dragoje, „Dug put do osnivanja kulturološkog fakulteta na Cetinju“, *Kulturno nasljeđe*, radovi Kulturološkog fakulteta na Cetinju, br. 1, Cetinje, 1985.

INDEKS IMENA

A

Abramović, proto
Adler, Alfred
Ajdar, Arbanas
Alerić, Danijel
Aletić, Spasoje
Aliferović, Frano
Ali-paša
Allport, G.
Amet, Aben
Anderle, Karlo
Andreaci Saracenis
Andrejev, Leonid
Andrejević, Mihailo
Andrić, Ivo
Andrić, Nikola
Andrija
Andrijašević, Đoko S.
Andrović, pop
Anđa Andrijina
Antović, Darko
Apendini, Frano Marija
Aranitović, Dobrilo
Arhangel Gavrilo
Ariosto

Arijanitova, Angelina
Asanović, Sreten
Atanacković, Bogoboj
Azelj

B

Babić, Jovan J.
Babić, Vladimir
Badalić, Hugo
Badalić, Josip
Bajron, Džordž
Bakoš, M.
Bakotić, Lujo
Bakulić, Antun
Balbo
Baletić, Rade
Baletić, Vukota
Balović, Andrija
Balović, Julije
Balović, Vicko
Balzac, Honore de (Balzak)
Baljmont, Konstantin
Ban, Mitrofan
Ban, Nikola
Banašević, Nikola
Banović, Stipan
Banović, Vlatko
Banjević, Branko
Banjević, Mirko
Barac, Antun
Barjaktarević, M. R.
Bastać, Nikola
Bastijan, Dobrilo

Bastijan, Mate
Bašić, Antun
Batrić, Perović
Batrićević, Đuro
Baudelaire, Charles, viđeti Bodler, Šarl
Beara
Bečić, Antun
Begović, Blažo
Beljajeva, Julija (Беляева, Юлия)
Berberović, Nikola Š.
Berger, Tomo
Berović, Miroslav
Bersa, Josip
Bešević, Stevan
Beštijan, Matko
Biti, Vladimir
Bizanti, Đorđe
Bizanti, Trifun
Bjalik, B.
Bjelanović, Savo
Blažena Ozana
Blečko, Kapetan
Bodensted, Fridrich
Bodler, Šarl
Bogdanović, Milan
Bogdanović, Nana
Bogdanović, Pero
Bogdanović, Vaso
Bogišić, Baltazar
Bogović, Mirko
Bojić, Milutin
Bojović, Zlata

Bokačo, Đovani
Bolica, Marin
Bolica-Kokoljić, Ivan
Bolica-Kokoljić, Vicko
Bona-Boliris, Ivan
Bongi, Ruđer
Borota, Jole
Boškov, Z.
Bošković, Petar
Bošković, Risto
Božidarević, Nikola
Božović, Petar M.
Božović, Vukašin
Brajković, Gracija
Brajković, Tomo
Branković
Branković, Đurađ
Bratić, Tomo
Brkić, patrijarh
Brunjardo
Brjusov, Valerij
Brlić-Mažuranić, Ivana
Brodel, Fernan
Bronza, Lorenco
Broz, Miho
Brozović, Dalibor
Buća, Jeronim
Budmani
Bukovac, Vlaho
Bulatović, Božo
Bulatović, Ljubomir Ibrijski
Bulić, Ivan

Bunić Vučićević, Đivo
Burže
Butorac, Pavao
Buzolić, Stjepan

C

Car, Marko
Cecić, Dominik
Cedlic
Cepelić, Mirko
Cerović, Mitra
Cerović, Novica
Cerović, Rajko
Cerović, Stojan
Cijana
Cimeša, Borislav
Crnković, Zlatko
Crnogorčević, Nikola Š.
Crnogorka, Jela
Crnojević, Arsenije
Crnojević, Arvanit
Crnojević, Đurđe
Crnojević, Ivan
Crnojević, Maksim
Crnojević, Stanko
Cvetić, Miloje
Cvetić, Miloš
Cvijić, Jovan
Cvjetković, Kirilo

Č

Čaćenović, Jovan
Čehov, Anton Pavlovič

Čekić, Milutin
Čelebić, Filip
Čerina, Vladimir
Čermak, Jaroslav
Černiševski, Nikola
Čerteton, Tomas
Čertkov, V. G.
Čirgić, Adnan
Čović, V.
Čubelić, Tvrtko
Čubranov, Mirko
Čubranović
Čudina, Jakov
Čupić, Nikola
Čuturilo, Stevo
Čvorović, Mijat

Ć

Ćeklić, Špiro
Ćezare, Bećari
Ćilibarda, Anton
Ćipiko, Ivo
Ćirilo
Ćizila, Timotej
Ćorić, Boris
Ćorović, Svetozar
Ćorović, Vladimir
Ćuk, Ćetko
Ćuk, Petar

D

Daković, Anto
Dal‘Ongaro, Francesco

Damjanić, Ivan Roćo
Danica
Daničić, Đuro
Danilovski, N. L.
Dante, Aligijeri
Danunci, G.
Davidovič, Aleksandar Fustov
Davidović, Sava
De Miše, Alfred
De Plano Karpin, Jovan
Debelja, arhimandrit
Dean, knez
Deanović, Mirko
Dečanski, Stevan
Deletić, Ratko
Delibašić, Rade
Demetar, Dimitrije
Denton, V.
Deretić, Jovan
Derviš-paša
Deželić, Đ.
Didić, Ljuba
Dima Mlađi, Aleksandar
Dinović, Đuro
Dobrečić, Nikola
Dobroljubov
Dojčević, Vuk
Dolgoruki, knez
Dolči, Fran
Domanović, Radoje
Domentijan
Dominići, Etore

Dominiko, Franćesko
Doronja, R.
Dostojevski, Fjodor Mihajlovič
Dode Alfons (Doudet, Alfonse)
Dragašević, Jovan
Dragić, Miloš
Dragićević, Risto J.
Drago, Vicko
Dragović-Đuričković, Đorđije M.
Dragović, Marko
Dragović, Mladi
Dragović, Petar
Dragović, Živko
Drecun, Aleksa J.
Drecun, Đuro
Drecun, Mitar
Drecun, Stevo
Dreč
Drljević, Sekula
Držić, Marin
Dučić, Jovan
Dučić, Nićifor
Dučić, Stevan
Dudan, Vicko
Dudić, Kosta
Dumić, M.
Dupin, A.
Durković-Jakšić, Ljubomir

DŽ

Džaković, Vukoman

Đ

Đakonis Ausonijo
Đalski, Ksaver Šandor
Đelčić, Josip
Đikić, Osman
Đilas, Milovan
Đoković, Senjo
Đonović, Jovan
Đonović, Nikola
Đorđević, Manojlo Prizrenac
Đorđević, S.
Đorđević, Vladan
Đorić, Nikola
Đukanović, Marko
Đukanović, Staniša
Đukić, Dušan
Đukić, Ljubica
Đukić, Trifun
Đuković, Marko
Đurašić, M.
Đurđevac, Savo
Đuričković, Dejan
Đuričković-Kalezić, Sofija
Đurić, Rako
Đurišić, Dušan
Đurišić, M.
Đurković, Ljubomir
Đurković, Nikola
Đurković, Živko
Đurović, Z.
Đurović, D.
Đurović, Josip

Đurović, Jovan S.
Đurović, Mirčeta
Đurović, Mitar
Đurović, Ratko
Đurović, Žarko L.

E

Elizabeta, rumunska kraljica
Eraković, Blagota
Erdeljanović, Jovan
Eshil

F

Fabbri-Bretin, Flora
Fabre, Emil
Fijan, Andrija
Filipović, Dragoljub
Filipović, I.
Filipović, Frano
Flaker, Aleksandar
Florinskij
Fortis
Foskola, Ugo
Fra Frano
Frangeš, Ivo
Franić, Ante
Frans, A.
Franjo Josif
Frazer
Kocebu (Kotzebu, Friedrich August)
Frojd, Sigmund
Furlan

G

Gačov, G. D.
Gagić, Jeremija
Gagović, Vukašin Pivljanin
Gaj, Ljudevit
Gajić, Dragoljub D.
Galeniščev, A. Kutuzov
Galicin, Aleksandar Nikolajevič
Garašanin, Ilija
Gardašević, Husein-beg
Garibaldi
Garšin, Mihailo
Garšin, Vsevold M.
Gatalo, Danilo
Gavrilović, Andro
Gavrilović, Petar
Gencije
Gete
Gligorić, Velibor
Glišić, Milovan
Gluščević, Jela
Gluščević, Mićo
Gete, J. V. (Goethe, Johann Wolfgang)
Gogolj, Nikolaj Vasiljevič
Gojnić, Labud
Goldstain, Mihailo, J.
Golicin-Muravlin, D. P.
Golubov, Fjodor
Golubović, Predrag
Gorčinović, Gavrilo
Gorde
Gorki, Maksim

Gorštaković, Slobodan
Gradi, Nikša
Grbović, Henrik
Grčić, Jovan Milenko
Grgurova, Milka
Grigorovič, Dimitrije V.
Grilo
Grujić, Nikanor
Gudel, Vladimir
Gundulić, Ivan
Guska, Alil
Gveraci, Dominik
Gvozdenović, Anto
Gvozdenović, Mitar

H

Hajduković, Ilija
Hajduković, Jovan
Hajne
Hamsun
Hamzik, V.
Hanum, Nuri
Hanzen
Harren, H.
Hart, Julijus
Harvud, Ronald
Hemingvej, Ernest
Henry, Dantun
Hercen
Hergešić, Ivo
Herlozon, K.
Hitrova, N. P.
Hofman, E. T. A. (Hoffmann, Ernest Th. A.)

Holeček, Jozef
Homer
Homjakov, Aleksej
Horacije
Hranilović, Jovan
Hristos, Isus
Hrvatovski, Bogomil

I

Ignjatović, Jakov
Igo, Viktor (Hugo, Victor)
Ilić, Čedomir
Ilić, Dragutin
Ilić, Jovan
Ilić, Spasoje
Ilić, Vojislav J.
Ignjatović, Jakov
Istomin, K. K.
Ivanić, David
Ivanić, Dušan
Ivanišević, Jovan
Ivanišević, L.
Ivanišević, Marko
Ivanišević, Savo
Ivanišević, Vukosava
Ivanišin, Nikola
Ivanković, Niko
Ivanov, M. V.
Ivanović, Jozo
Ivanović, Krsto
Ivanović, Marko Moro
Ivanović, Mato
Ivanović, Nikanor

Ivanović, Radomir V.
Ivanovna, Suzana
Iveković, F.
Ivelić, Mitar
Ivezić, Vladimir
Ivošević, Vaso

J

Jagić, Vatroslav
Jakšić, Đuro
Jelčić, Vićenco
Jelnicki, K.
Jelušić, Siniša
Jerome, Jerom
Jevtić, Milisav
Jevtović, Dimitrije Polimac
Joksić, Velimir
Jolles, Andre
Jovanka Orleanka
Jovanović, Ilija F.
Jovanović, Jagoš
Jovanović, Jovan Zmaj
Jovanović, Krsto R.
Jovanović, Ljubomir
Jovanović, Milan Batut
Jovanović, Mitar
Jovanović, P.
Jovanović, Radivoje
Jovanović, Živorad
Jovićević, Andrija
Jovkić, Proko
Jovović, Luka
Jovović, Milan

Jovović, Mile
Jovović, Miloš
Jovović, V.
Jung, Karl Gustav
Jusuf

K

Kačanski, Vladimir
Kaćanski, Stevan
Kaćanski, Vladislav S.
Kadović, Minja
Kadović, Savo
Kaleta
Kalezić, Slobodan
Kalezić, Vasilije
Kaluđerović-Sarap, Ivan
Kaluđerović, Ivo M.
Kaluđerović, Savić
Kamenarović, Pavo
Kant
Kantu, Ćezare
Kapičić, Stevan
Karabegović, Avdo
Karadžić, Vuk
Karađorđević, Petar
Karamzin, Nikola Mihailović
Karducći, Đozue
Karera, Luiđi
Karić, Damjan
Karlajl
Karlovna, Emilija
Karpovna, Eleonora
Kastelar

Kastrapelli, Stijepo
Kašić, Luka
Katanić, Damilo
Katarina Aleksandrijska
Katić, Dimitrije
Kavaja, Marko
Kavaloti, F.
Kažotić, Marko
Kečkić, Blagoje
Kičić, Petar
Kilibarda, Blažo
Kilibarda, Novak
Kilibarda, Vesna
Kirste, Johan
Klančić, Ljubica
Klisić, Radovan
Knazl
Knez Galicin
Knez Rogan
Knežević, Rade
Kobliška, Antonije
Kočić, Petar
Kojović, Antun
Kokolja, Tripo
Kolarac, Ilija
Kolendić Petar
Kolendić, Anton
Kolesar, Adolf
Kollar, Jan
Komarčić (Komarica), Lazar
Komenski, Jan
Kon, Geca D.

Kondić, Vaso
Konstantin, Jiriček
Kor, N. P.
Korać, Stanko
Korolija, Mirko
Koroljenko, V. G.
Kosančić, Ivan
Kosanović, Savo
Kosorić, Andrija
Kosorićeva, Anđa
Kosovka đevojka
Kostić, Lazo
Kostić, Milan
Kostić, Simo
Koš, Erih
Kotas, Venecija
Kovač, Vukalo
Kovačević, Drago
Kovačević, Filip
Kovačević, Jovan
Kovačević, Mila
Kovačević, Milo
Kovačević, Novica Grahovski
Kovačević, Predrag V.
Kovačević, Risto
Kovačević, Stojan
Kovačević, Špiro
Kovačić, Risto
Kovaljevski
Kovijanić, Risto
Körbler, Đuro
Kralj, Milo

Kraljević, episkop
Kranjčević, S. S.
Krasnov, A. N.
Kraus, Fridrih J.
Krilatica, Relja
Krišipaka, Marko
Krivokapić, Radomir Orlinski
Krivokapić, Savo
Križanić, Đuro
Krleža, Miroslav
Kroče, Benedeto
Krpan, Martin
Krsmanović, Dragutin
Krsmanović, Đuro
Krstinja Mojaševa
Krtalić, Ivan
Kruglov, A.
Krušala, Ivan
Ksenija, kćer serdara Vukote
Kuba, Ludvik
Kuč, Ilija
Kujačić, Jovo
Kujačić, Nikola Korjenić
Kujundžić, Jovan
Kukalj, Vukajlo
Kukuljević-Sakcinski, Ivan
Kulišić, Fran
Kunučić, P.
Kuprin, A.
Kusovac, Joko
Kusovac, serdar
Kušan, Ivan

Kutuzov-Goleniščev
Kuzman, advokat

L

Lafakue, Pol
Lafontaine (Lafonten)
Lakešić, beg
Lalić, Mihailo
Lalić, Radovan
LApčić, Vuko Vulov Vraneta
Latas, Omer-paša
Latković, Vido
Laušević, Jovan
Lavrov, Petar Aleksandrovič
Lazar, knez
Lazar, Đurica
Lazarević, Branko V.
Lazarević, Lazo
Lazić, Mihailo
Ledenek-Munda, Sonja
Leopardi, Đakomo
Leskovar, Janko
Levstik, F.
Liudan, Rudolf
Livadić, Branimir
Lojza-Roza
Lomonosov
Lomović, Stojan
London, Džek
Lopičić, Nikola
Lovrijenco
Lubarda, Jeremija
Luburić, Petar M.

Lujanović, Petronije
Lukač, Đerđ
Lukačević, Medo
Luketić, Miroslav
Luketić, Vasilije
Lukić, Stevan
Lukić, Vasilije
Luković, Niko

Lj

Ljepava, Jovan
Ljepava, Milisav J.
Ljermontov, Mihail Jurjevič
Lješević, Tomo P.
Ljubić, Šime
Ljubiša, Mitar
Ljubiša, Nikola St.
Ljubiša, Stefan Mitrov
Ljubiša, Visarion
Ljubović, Ali-beg
Ljuca, Gano

M

Macedonović, Kanjoš
Macura, Antonije
Magovčević, Jovan
Majić, Petar Filipov
Majić, Srećko
Majkov, A.
Mahmud, skadarski vezir
Makanec, Alfred
Makarije. štampar
Makijaveli, Nikolo

Maksimović, Goran
Malarme, Stefan
Mamula, Lazar
Manconi, Alesandro
Manconi, Đuzepe
Mandušić, Vuk
Manjani, Vićenco
Marinković, J.
Marinović, Dušan J.
Marinović, Milo
Marjanović, Zlata
Markov, E. L.
Markovič, Marija Aleksandrova
Marković, Franjo
Marković, Jovan
Marković, Krsto V.
Marković, Savić Štedimlija
Marković, Svetozar
Marković, Tomaš
Marmontelo
Marodić, Aleksandar
Martić, Grga
Martinović, Drago
Martinović, Dušan J.
Martinović, Đuro
Martinović, Josip
Martinović, Marko
Martinović, Mitar
Martinović, Niko S.
Martinović, Savo Matov
Martinović, Šćepo
Matanović, Đuro

Matanović, Jovan
Matasović, Niko
Matavulj, Simo
Maticki, Miodrag
Matić, Svetozar
Matić, Tomo
Matoš, Anton Gustav
Mazarović, Antun
Mazarović, Krsto
Mažuranić, Fran
Mažuranić, Ivan
Medaković, Milorad
Medaković, Milorad
Medenica, Radosav
Mehitarist
Mehmet-vezir
Melmiror de Vogi, Emil
Memedović, Bogdan
Memedović, Jovo
Meternih
Metodije
Mickjevič
Micković, Tomo
Mićunović, Vuk
Midžor, Petar
Midžora, Prota
Mijanović, Olga
Mijat
Mijatović, Čedo
Mijušković, Mirko
Mijušković, Slavko
Mijušković, Vladimir

Miković, Dionisije Đ.
Milaković, Dimitrije
Milanović, Bogdan
Milanović, Mihajlo
Milčetić, Ivan
Milić, Risto
Milićević, Milan
Milićević, Veljko
Milijeđij, Marin
Milijević, Stevan
Milinović, Andrija
Milisavac, Ž.
Milobar, Fran
Milonjić ban
Miloš od Pocerja
Milošević, Anton
Milošević, Miloš
Milovan Janičin
Milovanov, Stevan
Milović, Jevto
Milton
Milunović, Luka
Milunović, Ljiljana
Milutinović, Anđa
Milutinović, Kosta
Milutinović, Simeon
Miljanić, Akim
Miljanić, Novak R.
Miljanić, Petar
Miljanić, Vuk J.
Miljanić, Vukota
Miljčetić, Anđa

Minić, Borislav Sl.
Minić, Svetislav
Minić, Vojislav
Minić, Vuk
Mirković, Milan
Mišetić
Mišić, Zoran
Mitrović, Aleksandar
Mitrović, Krsto
Mitrović, Milorad
Mladenović, Momčilo
Mopasan (Maupasan)
Mrazović, K.
Mrđenović, Lj.
Mrgudov, Golub
Mrko(je)vić, Teodosije
Mršić, Mihailo
Mulić, Malik
Muhamed II
Muhamed IV
Musulin, Nikola
Mušicki, Lukijan
Mušraj, Milan

N

Nadson, Semjon Jakovljevič
Najdanović, Milorad
Nakić-Vojnović, Franjo
Napoleon
Naumov, S. S.
Navratil, J.
Nazarećanin, Isus
Nedeljković, Milan

Nedeljković, N.
Nedić, Ljubomir
Nedić, Vladan
Nelević, Nataša
Nenadić, Ivan Gašpar Antun
Nenadović, Ljubomir
Nenadović, Matija
Nenezić, Mitar A.
Neruda, Jan
Nesretniković, Mrđan
Niče Fridrih
Nikac od Rovina
Nikčević, Milorad
Nikčević, Vojislav
Nikčević, Vojislav D.
Nikolajević, Đorđe
Nikolajević, Georgije
Nikolić, Jovan
Nikolić, Krsto
Nikolić, Novica
Nikoljski, S.
Nikon Jerusalimac
Ninković, Leontije
Nodilo, Nadko
Novak, Slobodan Prosperov
Novak, Vjenceslav
Novaković, Božo
Novaković, Stojan
Nović, Joksim Otočanin
Novljanin Džaja
Novo Mušikin
Nuredin, Smail

Nušić, Branislav

Nj

Njekrasov

O

Obernik, Karlo
Obradović, Dositej
Obrenović, Aleksandar
Obrenović, Drago
Obrenović, Mihailo
Obrenović, Milan
Obrenović, Pero
Odavić, Milan
O'Faolajn, Šon
Okrugić, Ilija Srijemac
Oktavijan August
Oliver
Omer-aga
Omer-paša
Omladinski, P. L. M.
Oraovac, Tomo
Orbin, Mavro
Orbović, Mijat
Oreb, Marin
Orlović, Pavle
Orović, Savo
Ortis, Jakov
Osolnik, Vladimir
Ostojić, Branislav
Ostojić, Zora
Otović, Vidak
Otović, Vladimir

Ozrenić, Nikola

P

Paču, Jovan
Pajević, A.
Palavestra, Predrag
Palmotić, Dž.
Paltošić, Andrija
Pandurović, Sima
Pantić, Miroslav
Pasarić, Josip
Pasković, Ludoviko
Pavićević, Petronije
Pavičić, Josip
Pavičić, Krešo
Pavić, Čedomir
Pavić, Milorad
Pavićević, Branko
Pavićević, Mićun
Pavković, Danilo
Pavlinović, Mihovil
Pavlović, Jovan
Pavlović, Mile
Pavlović, Peko
Pavlović, Zagorka
Pećanin, Bajram
Pejanović, Gligo
Pejatović, Anastasije
Pejović, Božidar
Pejović, Ćetko
Pejović, Đoko
Peković, Slobodanka
Pelagić, Vaso

Peraštanka Jela
Perić, Valter
Perinović, Ante
Perišina, Stana
Pernet
Perović, Andrija
Perović, Đuro T.
Perović, Lazar
Perović, Radovan Tunguz Nevesinjski
Perović, Sreten
Perović, Stefan Cuca
Perović, Živojin M.
Pestaloci
Pešić, Gavro
Pešić, Radmila
Petar
Petar III, ruski car
Petefi, Šandor
Petranović
Petranović, Stevan
Petrarka, Franćesko
Petraševa, Jela
Petrov, Mihailo
Petrović Njegoš, Jelena
Petrović Negoš, Marija
Petrović Njegoš, Danilo
Petrović Njegoš, Milena
Petrović Njegoš, Mirko
Petrović Njegoš, Nikola I
Petrović Njegoš, Pero Tomov
Petrovič Njegoš. Petar I
Petrović Njegoš. Petar II

Petrović Njegoš, Sava
Petrović Njegoš, Zorka
Petrović Njegoš, Vasilije
Petrović, Blažo
Petrović, Boško
Petrović, Božo
Petrović, Ilija M.
Petrović, Lazar
Petrović, Ljubinko
Petrović, M.
Petrović, Miloje
Petrović, Milorad
Petrović, Stevan
Petrović, Šako
Petrović, Veljko
Petrušić, Vladimir Mujo
Piege, Scharl
Pjentratoni-Manćinji, G.
Piletić, Jole
Pima, Ljudevit
Pisarev, Dmitrij
Piščević, Simeon
Pivljanin, Bajo
Pižurica, Krsto
Pižurica, Mato
Pješivac, Šaleta
Plamenac, Ilija
Plamenac, Pavle
Plamenac, Rade Turov
Plamenac, Savo
Plutarh
Po, E. A.

Poček, Pero
Podrugović (Gavrilović), Tešan
Pogačnik, Joža
Pogodin, Aleksandar
Polonski
Popov, Gavrilo
Popović, Bogdan
Popović, Draško
Popović, Đorđe
Popović, Đuro
Popović-Lipovac, Jovan
Popović, Jovan Sterija
Popović, Lazar Đ.
Popović, Lazo Jabučanin
Popović, Marko Miljanov
Popović, Marko Rodoljub
Popović, Mil.
Popović, Milan
Popović, Miodrag
Popović, N.
Popović, Pavle
Popović, Petar
Popović-Čupić, Risto M.
Popović, Simo
Popović, Tomo Krstov
Popović, Vuk Rišnjanin
Preradović, Petar
Prokopije
Protić
Pucić, Medo
Pucić, Orast
Puškar, Danilo Jovan

Puškin, Aleksandar Sergejevič

R

R, Marko
Račeta, Jašo
Račeta, Savo St.
Radičević, Branko
Radičević, Filip
Radišić, Petar
Radojčić, Đorđe
Radojević, Danilo
Radojević, Milovan
Radojević, Radoje
Radojević, Šćepan
Radojević, Veljko
Radojković, Milun
Radoman, Aleksandar
Radonjić, Stanko
Radosavljević, Stevan
Radošević, Maksim
Radović, Đuza
Radulović, Savo
Radulović-Vulić, Manja
Rađović, Ceno
Rafajlović, Petar
Rajh, Moric
Rajić, Jovan
Rajnovajn, A.
Rakić, Milan
Ramadanović, Jovanka
Ramović, Petar
Ranke
Ranković, Svetolik

Ranjina, Nikola
Raslapčević, Vuk
Rašić, Kole
Ratković, Milenko
Ravić, Đeno
Razzi, Serafin
Ražnatović, Mihailo
Redžepagić, Jašar
Remark, E. M.
Rembo, Artur
Remizov, Aleksej
Renan
Rešetar, Milan
Ričard Lavlje Srce
Rihter, Georgije Golicije
Riscko, Mali
Rišpen, Žan
Rita-Leto, Marija
Riznić, Mihailo
Rizvić, Mushim
Rogan, knez
Roganović, Ilarion
Roganović, Jovan T.
Roganović, Radoje Crnogorac
Romanov, Petar Nikolajevič
Rostan, Emon
Rostan, Moris
Rotšild
Rovinski, Pavle Apolonovič
Rupčić, Ivan
Ruso, Žan Žak
Ruvarac, J.

S

Salgeti, Franjo
Saltikov-Ščedrin, Mihail
Salustije
Samardžić, Stevan
Samuil
Sandić, Aleksandar
Sarać, Božina
Saraj, M.
Satala, D.
Saul
Savić, Milan
Savojski, Viktor Emanuel III
Sbutega, Branko
Sekulić, Isidora
Selim-beg
Selim-paša
Senić, Savo
Sent Bev
Serdar Vukota
Siderland
Sijarić, Ćamil
Sigligeti, Ede
Simić, Nikola
Simić, Radoje
Skerlić, Jovan
Skobaljev
Skura, Vicko
Slade, Josip
Slamnig, Ivan
Slijepčević, Pero
Stijepić, Marin

Smeća, Tripo
Smederevac, Đurđe
Smiljanić, Mladen
Smokovac, Andrija Ljubotinjanin
Sočica, Todor
Sofoklo
Sokolov, V. K.
Sokrat
Solar, Milivoje
Solvejgs, Kristijan
Somijer, Vijala
Srbinić, Milivoje
Srdić, Đorđe
Sredanović, Đuko
Sremac, Stevan
Stamać, Ante
Stanković, Borislav
Stanković, Đ.
Stanković, Muhamed
Stanojević, Stanoje
Starac Milija
Starac Raško
Stefan, iguman
Stefanović, Maleša
Stefanović, Mihailo
Stefanović, N.
Steketi, Gverina Olindi
Stelja, Vučić
Stendal
Stevanović, Mihailo
Stijepić, Martin
Stojanović, Ilija

Stojanović, Ivan
Stojanović, Ljubomir
Stojić, M.
Stojić, V.
Stojković, Atanasije
Stojković, Jovan
Stojović, Milorad
Stojšić, Petar
Strahinja, Nikac
Strčić, Mirjana
Strugar, Mihail K.
Strugar, Mihailo
Stuparević, Olga
Subotić, Jovan
Sudžum, Ilija
Sulejman-paša
Sumarkov, Nikola
Sundečić, Jovan
Sundečić, Petar
Supilo, Fran
Sv. Sava
Sv.Tripun
Sv. Vasilije Ostroški

Š

Š. N.
Šabanović-beg
Šakotić, Veljko
Šalipurović, Vukoman
Šantić, Aleksa
Šapčanin, Milorad
Šarić, Jovan
Šatobrijan, Fransoa Rene de

Šavary, Radoman
Šćepan Mali
Šegvić, Kerubim
Šekspir, Vilijam
Šenoa, August
Šernflut
Ševčenko, Taras
Šević, Ivan
Šiler, F.
Šimić, Nikola
Šimić, Stanislav
Šišić, Ferdo
Škerović, Nikola P.
Škreb, Zdenko
Šlecer
Šlegel, August Vilhelm
Šobajić, Bekica
Šobajić, Branko
Šobajić, Maksim
Šobajić, Petar
Šobajić, Simo
Šoć, Pero
Šolohov, Mihail
Špadijer, Đuro
Šrepel, Milivoj
Štrosmajer, J. J.
Štur, L.
Šuković, Radivoje
Šulc, Antun
Šumarević, Svetislav
Šušnjić, Risto
Šuvalija, paša

Švarc, Bernard

T

Tacit
Tanović
Teheromo, J.
Tekinci, Ahal
Telečki, Lazar
Ten, Hipolit
Teneromo
Teodora, Andreacijeva šćer
Teodorides, Kleont
Teokrat
Tešić, Milosav
Tkalčević, Imbro
Tolinger, Robert
Tolstoj, Lav Nikolajevič
Tomanović, Lazar
Tomanović, Luka
Tomanović, Nikac
Tomanović, Živko (Kariman)
Tomašević, Jovan M.
Tomašević, Kosta
Tomašević, Plana
Tomaševski, B. V.
Tomazeo, Nikolo
Tomić, Milutin (Nikac od Rovina)
Tomović, Slobodan
Trifković, Kosta
Tripković, Vicko Podnopoljski
Trnski, Ivan
Trojanović, Vladimir
Tufil, Aso

Tunguz, Pero
Turgenjev, Ivan Sergejevič
Turgut-paša
Turić, Franjo

U

Ućelini, Frano Tice
Ugriković, Jure
Ujević, Augustin Tin
Uskok, Janko
Uskoković, Milutin
Utješinović-Ostrožinski, Ognjeslav

V

Vajld, Oskar
Varijačić, I.
Vasojević, Nikola
Veber Tkalčević, Adolf
Veković, Novak
Velikanović, Ivo
Velimirović, Miloš
Velimirović, Pero
Velimirović, Zorka
Venderskaj
Vergilije
Verona, Artur
Verona, Frano Špiro
Verona, Ida
Veselinović, Janko
Vetovac, Fran
Vežić, Marko
Vida, Viktor
Vidaković, Milovan

Vilovski, Todor
Visković, Fran
Višnjić, Đoko
Višnjić, Filip
Vlačić, Ljubo
Vladika Danilo
Vladislavić, Savo
Vlahović, Lazar
Vlahović, Mijo
Vlahović, Rosanda
Vlahović, Veljko
Vlahović, Vl.
Vodopić, Mato
Vogie, Ežen Melhior
Vojnović, Ivo
Vojnović, Luj
Vojvoda od Este
Vojvodić, Lakić
Volter
Vorkapić, Tanasije
Vovček, Marko
Vraćen, Tripo
Vrana, Josip
Vraz, Stanko
Vrbica, Ivo
Vrbica, Labud
Vrbica, Marko
Vrbica, Mašo
Vrčević, Filip
Vrčević, Stevo Vukov
Vrčević, Vuk
Vučeljić, Mileta

Vučetić, Đuro
Vučetić, Marko
Vučetić, Milan
Vučetić, Niko Bokeljski
Vučetić, Petar
Vučićević-Bunić, Đuro
Vučinić, Nikola J.
Vučković, Bl.
Vučković, Pero
Vučković-Sarap, Niko
Vujačić, Slobodan
Vujačić, Vidak
Vujanić, Milica
Vujov, Siman
Vujović, Zagorka
Vukanović, Tatomir
Vukčević, Mihailo (Mile Vojvodić)
Vukčević, Ivo
Vukčević, Joko Todorov
Vukić, Pero
Vukićević, J.
Vukićević, Milan
Vukmanović, Savo
Vukmirović, Olga
Vukotić, Dušan
Vukotić, Đuro
Vukotić, Hajdana
Vukotić, Janko
Vukotić, Petar
Vukotić, Tomaš
Vuković, Čedo
Vuković, D.

Vuković, Donati Lazar
Vuković, Gavrilo
Vuković, Gavro
Vuković, Jasna Č.
Vuković, Milovan
Vuković, Novo
Vuković, Rade
Vuksan, Dušan
Vuksanović, Savo
Vuletić, Jošo K.
Vuletić, Savo P.
Vuletić-Vuksanović, Vid
Vulović, Srećko
Vulović, Svetislav
Vušović, Labud

Z

Zagora, Jovo
Zanović, Miroslav
Zanović, Stefan
Zdravković, S. J.
Zimonić, Bogdan
Zimonić, Sveto
Zimonić, Vladimir
Zlatičanin, Ilija
Zloćević, Vuk
Zloković, Maksim
Zlotvor, Rade
Zmajević, Andrija
Zmajević, Matija
Zogović, Mirka
Zola, Emil
Zore, Luko

Zorić, Ilija
Zorić, V.
Zorzi, Kjara Radoev
Zorzi, Zen Aleksandar
Zuko, Paripović
Zuković, Ljubomir
Zvonarević, Mladen

Ž

Živaljević, Danilo
Živković, Dragiša
Živković, Dragoje
Živojinović, Jovan
Živojinović, Velimir Massuka
Žučni, Nestor
Župančić, O.

BIOGRAFSKI PODACI O AUTORU

Milorad Nikčević rođen je 14. januara 1941. godine u Stubici (Pješivci), pokraj Nikšića. Osnovnu je školu pohađao u obližnjim Bogetićima i Nikšiću, đe je završio i gimnaziju. Na Filozofskome fakultetu u Zagrebu diplomirao je jugoslavistiku i rusistiku. Zvanje magistra stekao je na Filozofskome fakultetu u Novom Sadu, a zvanje doktora nauka na Filološkome fakultetu u Beogradu, pod mentorstvom poznatoga istoričara književnosti Jovana Deretića. Svoju vezanost za domovinu i njezinu književnost Milorad Nikčević iskazao je izborom teme i magistarskoga i doktorskoga rada. Tema magistarskoga rada bila je *Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – uticaji i paralele* (1978), a doktorskoga *Crnogorska pripovijetka od 60-ih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata* (1985). Milorad Nikčević je za svojega 45-godišnjeg rada obavljao razne funkcije i dužnosti – od srednjoškolskoga profesora, savjetnika/inspektora u Ministarstvu znanosti do redovnoga univerzitetskog profesora u trajnome zvanju.

Pored nekoliko stotina eseja i naučnih i stručnih radova Milorad Nikčević je autor i 18 knjiga iz oblasti filologije i kulturne istorije: *Literarne skice* (eseji), Osijek, 1979; *Transformacije i strukture* (književne i metodičke studije), Zagreb, 1982; *Ideje i paralele* (književni ogledi i studije), Osijek, 1984; *Crnogorska pripovijetka između tradicije i savremenosti*, Titograd, 1988; *Metodičko-problemske književne komunikacije*, Zagreb, 1991; *Hrvatski i crnogorski književni obzori* (studije), Zagreb, 1995; *Na civilizacijskim ishodištima* (studije), Osijek, 1999; „*Prilog stoljetnim vezama Hrvatske i Crne Gore* (feljtoni, *Glas Slavonije*), Osijek, 1999; *Peroj između povijesnog i fikcijskog* (pub. čla-

ci), koautor, Osijek, 2000; *Književna približavanja* (rasprave / eseji / prikazi), Osijek, 2001; *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima), (studije / intervjui), Zagreb, 2002; *Filološke rasprave* (Interkulturalni kontekst), Podgorica, 2002; *Ogledi / studije / susreti – Apologetika crnogorskoga jezika*, Osijek, 2004; *Perojski kulturnopovijesni mozaik*. *Povijesno-kulturni presjek crnogorske enklave u Istri*, Osijek – Podgorica, 2006; *Komparativna filološka odmjeravanja*, Cetinje – Osijek, 2006; *Josip Juraj Strossmayer i Nikola I. Petrović Njegoš u korespondenciji i dokumentima. U duhovnim prostorima Crne Gore / Boke kotorske*, Cetinje – Osijek, 2009; *Crnogorske filološke teme*, Podgorica, 2010; *Njegoš i Ljubiša* (uticaji i paralele), Podgorica, 2011.

Nikčević je rukovodilac nekoliko naučnih projekata, među kojima je svakako najznačajniji međunarodni projekat o crnogorsko-hrvatskim vjekovnim književnim, kulturnim i jezičkim vezama, koji uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske traje gotovo dvije decenije. Utemeljivač je studija Montenegrina 1995. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i organizator velikih međunarodnih naučnih skupova *Pola milenija Crnojevića štamparije* (Zagreb, 1994) i *Ivan Mažuranić i Crna Gora* (Cetinje, 2009). Redigovao je i uredio više od 20 knjiga, a pod njegovim mentorstvom odbranjen je veliki broj magistarskih i doktorskih radova. Kao gostujući profesor boravio je na mnogim domaćim i inostranim univerzitetima i fakultetima. Član je mnogih naučnih institucija i udruženja u zemlji i inostranstvu.

O njegovim radovima objavljeno je više od stotinu prikaza i osvrta u periodičnim publikacijama te dvije knjige: *Dnevnik čitanja jednog intelektualca. Književnokritička misao o djelu Milorada Nikčevića* (2006) i zbornik *Između dviju domovina*. *Zbornik Milorada Nikčevića* (2011).

Dobitnik je brojnih nagrada za jezik i književnost, od kojih se posebno ističe Zlatni pečat grada Osijeka (2003) za izuzetna ostvarenja u filologiji.

ISTORIJA CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI
Knjiga III

Milorad NIKČEVIĆ
CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST
OD 1852. DO 1918.

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i književnost − Podgorica
www.icjk.me
info@icjk.me

Za izdavača
Adnan Čirgić

Lektura i korektura
Jelena Šušanj
Sanja Orlandić
Marina Bošković

Tehnički urednik
Dejan Stanić

Štampa
Grafo Bale − Podgorica

Tiraž
1500

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-579-25-8 (knj. 3)
COBISS.CG-ID 20211472